Digitaliseret af | Digitised by

DET KGL. BIBLIOTEK
Royal Danish Library

Forfatter(e) | Author(s):	Baggesen, August.
Titel | Title:	Den danske Stat, eller Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande, samt Hertugdømmerne Slesvig, Holsteen og Lauenborg, betragtet geographisk og statistisk, især fra et militairt Standpunkt : udarbeidet, nærmest til Brug ved...
Udgivet år og sted | Publication time and place:	Kjøbenhavn : trykt, paa Forfatterens Forlag, hos Bianco Luno, 1840
Fysiske størrelse | Physical extent:	XXIV, 494 s.

DK

Materialet er fri af ophavsret. Du kan kopiere, ændre, distribuere eller fremføre værket, også til kommercielle formål, uden at bede om tilladelse. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work is free of copyright. You can copy, change, distribute or present the work, even for commercial purposes, without asking for permission. Always remember to credit the author.

PUBLIC DOMAIN

32, - 33 - 4 Eks. 1

DET KONGELIGE BIBLIOTEK
130021592650

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

Den danske Stat.

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

Den danske Stat

eller Kongeriget

Danmark med tilhørende Bilande,

samt Hertugdømmerne

Slesvig, Holsteen og Lauenborg,

betragtet

geographisk og statistisk,

især fra

et militairt Standpunkt.

Udarbeidet, nærmest til Brug ved Undervisningen paa den kongelige militaire Høiskole,

af

August Baggesen,
Capitain i Generalstaben, R. af D.

Kjøbenhavn.

Trykt, paa Forfatterens Forlag,
hos Bianco Luno.

1840.

Lad andre Nationer bramme
Med mere Glands og Pragt.
Lad een og anden Folkeſtamme
Fremſtille ſtørre Magt.
Vi fremmed Fortrin rolig taale,
Naar vi os kjækt med Andre maale
I Alt, ſom fordrer Agt!

(Jens Baggeſen.)

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

Fædrelandets Forsvarere

tilegnes

dette Arbeide.

Fædrelandets heldige Forsvar staaer i nøie Forbindelse med en grundig Kundskab til dets locale Forhold og materielle Ressourcer, dets Eiendommeligheder, ugunstige og gunstige Sider, Mangler og Fortrin.

Et geographisk og statistisk Værk, hvis Øiemed er at udbrede denne Kundskab, ansees derfor ikke blot som nødvendigt for de unge Krigere, hvis Uddannelse har til høieste Maal at anvende det erhvervede videnskabelige Udbytte paa den fædrelandske Krigsskueplads, som den nærmeste for deres fremtidige Virken, men tillige som velkomment for Enhver, der i og udenfor begge militaire Etater føler sig kaldet, eller bliver kaldet, til at deeltage i Fædrelandets Forsvar, naar et saadant gjøres fornødent.

Dette mit Arbeide har et saadant Øiemed, og tilegnes derfor mine ældre og yngre Vaabenbrødre, til Lands og til Vands, i disse og i andre statsborgerlige Stillinger.

Men idet jeg tør antage, at disse Alle nære en fælles Interesse for Kundskab til Fædrelandet, og føle en fælles Trang til at betragte Hjemmets locale og materielle Forhold ogsaa fra et militairt Standpunkt, antager jeg tillige, at Enhver af disse forstaaer ved Fædrelandet eller Hjemmet: Staten i sin udeelte Heelhed.

Den ethvert Menneske meer eller mindre medfødte Fædrelandskjærlighed omfatter nemlig fra det rigtige militaire Standpunkt den hele Stat, og skuer ud over ethvert Grændseskjæl imellem dens enkelte Dele, der under et fælles Scepter have fælles Fane og Flag. Som et Bidrag til at styrke denne Fædrelandskjærlighed, der i Farens Tid formaaer at yde det bedste Værn om Landet, tjene dette Værk! Og det er mit faste Haab, at det og vil gjøre dette; thi jo mere fortrolige vi blive med en os kjær Gjenstand, desto mere voxer jo vor Interesse for denne, og hvad der i det Mindre gjælder om vor Forkjærlighed for den enkelte Plet og de-nevrere Forhold, vi først og fornemmeligen lærte at kjende, bør ogsaa gjælde i det Større om vor Kjærlighed til det hele Land, hvis Forsvar samler os Alle, naar dets Selvstændighed trues.

BIBLIOTHECA REGIA · HAFNIENSIS ·

Subscribenter.

	Expl
Hans Majestæts Haandbibliothek	16.
Hs. Kongelige Høihed Kronprinds **Frederik Carl Christian**	1.
Hds. Kongelige Høihed Hertuginde **Louise Augusta**	3.
Hs. Kongelige Høihed Prinds **Frederik Ferdinand**	2.
Hs. Durchl. Landgreve **Friederich** til Hessen	1.
Hs. Durchl.-Hertug **Christian August** til Slesvig=Holsteen=Sønderborg=Augustenborg	1.
Hs. Durchl. Landgreve **Wilhelm** til Hessen	1.
Hs. Durchl. Prinds **Frederik** til Hessen	2.
Hs. Durchl. Hertug **Carl** til Slesvig=Holsteen=Sønderborg=Glücksborg	1.
Hs. Durchl. Prinds **Ernst** til Hessen=Philipsthal=Barchfeld	1.
Hs. Durchl. Prinds **Emil** til Slesvig Holsteeen=Sønderborg=Augustenborg	1.
Hs. Durchl. Prinds **Carl** til Sayn=Wittgenstein=Berleburg	1.
Det kongelige **Admiralitets=** og **Commissariats=Collegium**	5.
Det kongelige **General=Commissariats=Collegium**	10.
Det kongelige **Rentekammer**	1.
Den kongelige **militaire Høiskole**	150.

	Expl.
Amle, v., Ritmester i Fyenske Reg. l. Drag.	1.
Arnfeldt, v., Capt. i Kronens Reg., Kjkr., R.	1.
Arnesen, v., Capt. i 3die Liv Reg.	1.
Aschehoug, Capt. i Søetaten	1.
Astrup, v., Major i Jydske Reg. l. Drag., R.	1.
d'Auchamp, Major i Kongens Livcorps, Kjkr.	1.
Banner, v., Lieut. i Kronens Reg.	1.
Bardenfleth, v. Løvenørn=, Chef for den kgl. mil. Høiskole og det kgl. Landcadetcorps, C. af D. og Dbm., Khr. 2c.	1.
Bardenfleth, v., Oberst og Chef for Liv Reg. l. Drag., C. af D. og Dbm.	1.
Bartels, v., Capt. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Baudissin, v., Greve, Major i Livgarden til Fods, R. af D., Khr.	1.
Behmann, v., Lieut. i Slesvigske Jægercorps	1.
Beichmann, v., Oberstlt. i Ingenieurcorpset, R.	1.
Bentzon, v., Lieut. i 3die Liv. Reg.	1.
Bibliothek, Generalstabens	3.
— Ingenieurcorpsets	2.
— Artilleriecorpsets	2.
— Liv Reg. Cuirasserers	1.
— Liv Reg. l. Drag.s	1.
— Prinds Fred. Ferd. Reg. l. Drag.s	1.
— Sjællandske Landseneer Reg.s	1.
— Jydske Reg. l. Drag.s	1.
— Fyenske Reg. l. Drag.s	1.
— Slesvigske Cuirasseer Reg.s	1.
— Holsteenske Landseneer Reg.s	1.
— Landcadetcorpsets	1.
— 3die Liv Reg.s	1.

	Expl.
Bibliothek, Dronningens Liv Reg.s	1.
— Fyenske Inf. Reg.s	1.
— 2det Jydske Inf. Reg.	1.
— 3die — — —	1.
— Oldenborgske Inf. Reg.s	1.
— Oldenbg. Inf. Reg.s Mil. Læselskabs	1.
— Slesvigske Inf. Reg s	1.
— Sjællandske Jægercorps's	1.
— Jydske —	1.
— Lauenborgske —	1.
— Pædagogiets i Helsingør	1.
Bille, Capt.lieut. i Søetaten, R. af D. og W. L.	1.
Bjerg, v., Lieut. i Sjællandske Landseneer Reg.	1.
Bokkenheuser, v., Lieut. i Kronens Reg.	1.
Bracht, v., Capt. i Ingenieurcorpset	1.
Braëm, Capt. i Søetaten	1.
Bramhelft, v., Lieut. i Holst. Landseneer Reg.	1.
Brechwold, v., Major i Artilleriecorpset	1.
Brock, v., Lieut. og Adjutant i Livgarden til Hest, Kjkr., R. af d. h. H. D.	1.
Brockdorff, v., Lieut. i Husar Reg.	1.
Brorson, Prof. og Sognepræst, R. og Dbm.	1.
Bruhn, v., Major i Generalstaben, Adjutant hos Hs. M. Kongen, R. og Dbm.	1.
Brun, Hofjægermester, R. af D.	1.
Bruns, v., Lieut. i Jydske Jægercorps	1.
Bülow, v., Lt. og Adjoint i Generalstaben, Kjkr.	1.
Bülow, v., Lieut. i 2det Jydske Inf. Reg.	1.
Børgesen, v., Lieut. i 1ste Liv. Reg.	1.
Carstensen, Lieut. i Kongens Livcorps	1.
Castenskjold, v., Lieut. i Sjæll. Lands. Reg.	1.

	Expl.
Chabert, de, Lieut. i Holst. Inf. Reg. . . .	1.
Christensen, v., Capt. i Slesv. Jægercorps, R.	1.
Cold, v., Lieut. i Slesv. Jægercorps	1.
La Cour, Capt. i 2det Jydske Inf. Reg., R.	1.
Cramer, v., Capt. i 3die Jydske Inf. Reg. .	1.
Dau, v., Capt. i Ingenieurcorpset	1.
Dau, v., Lieut. i Kronens Reg.	1.
Dinesen, v., Lieut. i Artilleriecorpset, R. af D.	1.
Diogenes, v., Lieut. i Slesv. Inf. Reg. . .	1.
Donner, Commandeur i Søetaten, R. af D. .	1.
Dorscheus, v., Lieut. i 2det Liv Reg.	1.
Dreyer, v., Major i 1ste Liv Reg., R. af D.	1.
Dreyer, v., Lieut. i Jydske Jægercorps . . .	1.
Dreyer, v., Lieut. i Ingenieurcorpset	1.
Engelstoft, Conferentsraad, R. og Dbm. .	1.
Ernst, v., Capt. i 1ste Liv Reg., R. af D. .	1.
Estrup, Etatsraad, R af D.	1.
Ewald, v., Ob.lt. i Liv Reg. l. Drag., R. og Dbm.	1.
Fabricius, v., Lieut. i Husar Reg.	1.
Falbe, v., Capt. i Artilleriecorpset	1.
Federsen, Lieut. i Søetaten	1.
Federspiel, v., Capt. i Lauenb. Jægercorps, R.	1.
Fensmark, v., Major i Artilleriecorpset, R. .	1.
Fibiger, v., Lieut. i Ingenieurcorpset	1.
Fischer, Generalkrigscommissair og Amtsforvalter, R. af D. og Æreslegionen	1.
Flensborg, v., Capt. i Generalstaben, Kjkr., R.	1.
Flindt, v., Generalmajor og Chef for Slesv. Cuirasseer Reg., Storkors af D. og Dbm., Khr.	1.
Flindt, v., Major i Prinds Fred. Ferd. Reg. l. Drag., R. og Dbm.	1.
Frieboe, v., Generallieut., Chef for Husar Reg., Storkors af D. og Dbm.	1.
Fries, v., Ritm. i Liv Reg. l. Drag.	1.
Formann, v., Capt. i Hs. Maj. Kongens Reg.	1.
Fuhrmann, v., Capt. i Artilleriecorpset, R. af D.	1.
Funch, v., Major i Husar Reg., R. af D. . .	1.
Fæster, Premierlieut i Søetaten.	1.
Fønss, v., Major i Jydske Reg. l. Drag., R.	1.
Gerlach, v., Capt. i Kronens Reg., R. af D.	1.
Gjedde, v., Premiermajor i Kronens Reg., Khr.	1.
Glahn, v., Oberstlieut. af Artill., R. og Dbm.	1.
Glahn, v., Major i Artilleriecorpset	1.
Gosch, v., Capt. i Kongens Reg.	1.
Gosch, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg. . . .	1.
Graah, Capt.lieut. i Søetaten, R. af D. . .	1.
Gumpert, Boghandler i Gothenborg	2.
Hagen, v., Chef for 1ste Jydske Inf. Reg., Commandant i Kbhvn, C. af D. og Dbm. .	1.
Hagemann, v., Oberst i Gen.st., Khr., R. og Dbm.	1.
Hagemann, v., Oberst i Kongens Reg., R. .	1.
Halle, v., Capt. i Lauenborgske Jægercorps .	1.
Hals, v., Lieut.	1.
Hansen, Oberst og Commandeur for Helsingoers borgerl. Artillerie, R. og Dbm.	1.
Hansen, v., Lieut. i Dronningens Liv Reg. .	1.

	Expl.
Hansen, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Hansen, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg. .	1.
Harthausen, v., Lieut. i Artilleriecorpset, Kjkr.	1.
Hedemann, v., Major i 1ste Jydske Inf. Reg., R.	1.
Hedemann, v., Capt. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Hedemann, v., Capt. i Oldenb. Inf. Reg. .	1.
Hegermann-Lindencrone, v., Generalm. og Chef for 2det Liv Reg., Khr., Stk. af D. og Dbm.	1.
Hegermann-Lindencrone, v., Capt. i Jydske Jægercorps, Kjkr.	1.
Hegermann-Lindencrone, v., Ritmester i Husar Reg., Kjkr.	1.
Heinze, Khr., Regjeringsraad, R. af D. . . .	1.
Heyerdahl, v., Capt. i Fyenske Inf. Reg. .	1.
Heltzen, v., Major i Artilleriecorpset, Kjkr., R.	1.
Henckel, v., Capt. i 1ste Jydske Inf. Reg. .	1.
Henckel, v., Lieut. i samme Reg., R. af S. D.	1.
Hennings, v., Capt. i Artilleriecorpset, R. .	1.
Hertel, v., Major i Generalstaben, R. af D.	1.
Hertel, v., Capt. i Artilleriecorpset	1.
Hinck, v., Oberst og Commandeur for Oldenb. Inf. Reg., C. af D. og Dbm.	1.
Hinckelden, v., Lieut. i Jydske Reg. l. Drag.	1.
Hindenburg, v., Ritmester i Fyenske Reg. l. Drag., Kjkr., R. af D.	1.
Hindenburg, v., Oberstlieut. i Ingenieurcorpset	1.
Hoffmann, v., Oberst, Commandant paa Bornholm, C. af Dbm. og Dbm.	1.
Hoffmeyer, v., Lieut. i Artilleriecorpset . . .	1.
Holck, v., Greve, Lieut. i Lauenb. Jægercorps.	1.
Hohlenberg, v., Lieut. i Kronens Reg., R. af D.	1.
Holm, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Holm, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg. . . .	1.
Holm, v., Lieut. i 1ste Liv Regiment	1.
Holm, Auditeur ved 2det Liv Reg., Overaud. .	1.
Holm, Boghandler i Sorøe	1.
Holst, Boghandler i Horsens	2.
Holsten, Capt.lieut. i Søetaten	1.
Holstein, v., Maj. i Liv Reg. Cuirasserer, Kjkr.	1.
Holstein, Capt. i Kongens Livcorps	1.
Holten, v., Lieut. i Slesv. Jægercorps	1.
Honnens, v., Ritm. i Jydske Reg. l. Drag., R.	1.
Hueberg, v., Lieut. i 1ste Liv Reg.	1.
Hummel, v., Lieut. i Dronningens Liv Reg. .	1.
Høegh, v., Oberstlieut. i Dronningens Liv Reg., Khr., R. af D.	1.
Høegh, v., Major i Lauenborgske Jægercorps Kjkr., R. og Dbm.	1.
Høegh-Guldberg, v., Generalmajor og Chef for Sjæll. Landseneer Reg., C. af D. og Dbm.	1.
Høst, v., Oberstlt. i Holst. Inf. Reg., R. og Dbm.	1.
Høst, v., Oberstlieut. i 2det Liv Reg. . . .	1.
Høst, v., Lieut. i 3die Liv Reg.	1.
Jacobsen, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg. .	1.
Jahn, v., Lieut. i Kongens Reg.	1.
Jess, v., Oberst i Oldenb. Inf. Reg., R. og Dbm.	1.

	Expl.
Jess, v., Capt. i Oldenb. Inf. Reg.	1.
Jenssen, v., Lieut. i Slesv. Inf. Reg.	1.
Ipsen, Cand. juris	1.
Irminger, v., Capt. i Dronningens Liv Reg., Adjutant hos Hs. M. Kongen, Kjkr., R. og Dbm.	1.
Juel, v., Major i Prinds Ferd. Reg. l. Drag., R. og Dbm.	1.
Just, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Kaasemodel, v., Capt. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Kaasemodel, v., Lieut. i 1ste — — —	1.
Kauffmann, v., Major, R. af D. (i Holtenau)	1.
Kauffmann, v., Capt. i Slesv. Inf. Reg.	1.
Kjerulf, Capt. i Søetaten, R. af D. og W. L.	1.
Kjerulf, v., Capt. i Slesv. Inf. Reg.	1.
Kindt, v., Capt. i Slesv. Inf. Reg., R. af D.	1.
Klein, Boghandler i Kjøbenhavn	5.
Kleist, v., Oberst og Commandeur for Sjæll. Jægercorps, Khr., C. af D. og Dbm.	1.
Klenau, v., Capt. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Klubien, v., Capt. i Artilleriecorpset	1.
Koch, v., Capt. i 1ste Liv Reg.	1.
Koch, v., Capt. i 3die Liv Reg.	1.
Koefod, v., Major i Artilleriecorpset	1.
Koefod, v., Major ved Bornholms Milice	1.
Kornerup, Etatsraad og Amtsforvalter i Grevskabet Ranzau	1.
Koye, v., Oberstlieut. i Artilleriecorpset, R.	1.
Krabbe, v., Capt. i Kronens Reg.	1.
Krieger, A., Commandeur i Søetaten, R.	1.
Krieger, Lieut. i Søetaten	1.
Krogh, v., Oberst i Kron.s Reg., Khr., R. og Dbm.	1.
Kühle, v., Lieut. i Dronningens Liv Reg.	1.
Kühle, v., Lieut. i 2det Jydske Inf. Reg.	1.
Küker, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Lange, v., Capt. i Slesv. Jægercorps	1.
Lange, v., Lieut. i 2det Liv Reg.	1.
Lassen, v., Capt. i 3die Liv Reg.	1.
Lasson, v., Lieut. i Oldenb. Inf. Reg.	1.
Lehmann, Etatsraad, R. af D.	1.
Lemmich, v., Capt. i 3die Liv Reg., R. af D.	1.
Lesser, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Leschly, v., Generallt., Storkors af D. og Dbm.	1.
Leschly, v., Capt. i Slesvigske Jægercorps	1.
Levetzau, v., Generalm., Chef for Fyenske Reg. l. Drag., Khr., R. og Dbm.	1.
Licht, v., Major i Slesv. Inf. Reg., R. af D.	1.
Lilienschiold, v., Lieut. i Fyenske Reg. l. Drag.	1.
Linde, v., Oberstlieut., Commandeur for Landcadetcorpset, Khr., C. af D. og Dbm.	1.
Linstov, v., Oberstlt. i 3die Liv Reg., Kjkr., R.	1.
Linstov, v., Lieut. i Liv Reg. l. Drag.	1.
Ludvigsen, v., Major i Jydske Reg. l. Drag., R.	1.
Lumholtz, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Lund, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Lundbye, v., Oberst og Chef for Raketcorpset, R.	1.
Lunding, Justitsraad, Cabinetssecretair	1.

	Expl.
Lüders, v., Lieut. i Oldenb. Inf. Reg.	1.
Lüttichau, Greve af, Oberstlieut. i Fyenske Inf. Reg., R. af D.	1.
Lütken, Capt. i Søetaten, R. af D.	1.
Lützen, v., Generalmajor, Commandant i Nyborg, Khr., C. af D. og Dbm.	1.
Lützow, v., Oberst og Commandeur for Slesv. Inf. Reg., R. og Dbm.	1.
Lützow, v., Lieut. i Slesv. Inf. Reg.	1.
Lützow, v., Lieut. i Lauenb. Jægercorps	1.
Mackene, v., Capt. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Magius, v., Major i Sjæll. Jægerc., R. og Dbm.	1.
Malling, Oberstlieut., Commandeur for Kongens Livcorps, R. af D.	1.
Mansa, v., Capt. i 3die Liv Reg.	1.
Marstrand, Lieut. i Søetaten	1.
Mathiesen, v., Lieut. i Slesv. Jægercorps	1.
Mathiesen, v., Lieut. i Kronens Reg.	1.
Mathiesen, v., Lieut. i Oldenb. Inf. Reg.	1.
Mechlenburg, C. E. v., Capt. i Fyenske Inf. Reg.	1.
Mechlenburg, P. E. v., — i — — —	1.
Meincke, v., Capt. i Raketcorpset	1.
Meyn, v., Capitain i 3die Liv Reg.	1.
Michelsen, v., Capt. i Lauenb. Jægercorps	1.
Middelboe, v., Lieut. i Holst. Inf. Reg.	1.
Molbech, Justitsraad, R. af D.	1.
Moltke, v., Ritm. i Jydske Reg. l. Drag., Kjkr.	1.
Morgenstjerne, Munthe-, v., Capt. i 3die Jydske Inf. Reg., Kjkr.	1.
Moritzen, Major, Amtsforvalter i Nordborg.	1.
Mossin, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Mourier, v., Capt. i Artilleriecorpset, R. af D.	1.
Mow, v., Capt. i Kongens Reg.	1.
Muus, v., Lieut. i 1ste Liv Reg.	1.
Mühre, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Müllen, v., Lieut. i 2det Jydske Inf. Reg.	1.
Müller, G. A., Lærer ved Landcadetcorpset	1.
Møller, v., Lieut. i Slesv. Inf. Reg.	1.
Møller, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Neergaard, v., Lieut. i Slesv. Jægercorps	1.
Nehus, v., Capt. i Ingenieurcorpset, R. af D.	1.
Neraae, v., Capt. i Fyenske Inf. Reg.	1.
Nielsen, Regqmest. og Aud. i Slesv. Jægercorps	1.
Nissen, v., Ritm. i Husar Reg.	1.
Nørager, v., Lieut. i 2det Liv Reg.	1.
Obel, v., Lieut. i Fyenske Inf. Reg.	1.
Oldenburg, v., Ritmester i Sjæll. Landseneer Reg., Kjkr.	1.
Olrik, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Olsen, v., Major i Generalstaben, R. af D. og Ærcslegionen, Dbm.	2.
Olshausen, Professor, R. af D.	1.
Oluffsen, v., Lieut. i Kongens Reg.	1.
Paulsen, v., Oberstlieut. og Hofchef, R. af D.	1.
Paludan, v., Capt. i Kronens Reg.	1.
Petersen, v., Capt. i Raketcorpset	1.

	Expl.
Petersen, v., Capt. i Bornholms Milice . .	1.
Petersen, v., Capt., Digeinsp. paa Pellworm, R.	1.
Plane, de, Lieut. i 1ste Liv Reg.	1.
Plat, du, Ritm. i Generalstaben, Kjkr., R. af D.	1.
Plat, du, Lieut. i Kronens Reg., Kjkr. . . .	1.
Plat, du, Lieut. i Sjæll. Jægercorps	1.
Pontavice, de, Lieut. i Kongens Reg. . . .	1.
Prangen, v., Oberst og Chef for Ingenieurcorpset, C. af D. og Dbm., R. af d. r. D. og Joh. O.	1.
Prøselius, Capt.lieut. i Søetaten, R. af D.	1.
Quaade, v., Oberstlieut. i Ingenieurcorpset, Underviisningsdirecteur, C. af D. og Dbm. .	2.
Rathlew, v., Lieut. i Lauenb. Jægercorps . .	1.
Recke, v., Capt. i Ingenieurcorpset	1.
Redsted, v., Capt. i 1ste Jydske Inf. Reg. .	1.
Renouard, v., Major i Slesv. Jægercorps, R.	1.
Reitzel, Universitetsboghandler i Kjøbenhavn. .	20.
Rist, v., Lieut. i 2det Liv Reg.	1.
Rothe, v., Ritmester i Husar Reg.	1.
Rothe, v., Oberst, Commandant paa Kronborg, Khr., R. og Dbm.	1.
Ræder, v., Capt. i Lauenb. Jægercorps . . .	1.
Ræder, v., Capt. i Kronens Reg., Kjkr., R. af D., Joh. O. og Sværd O.	1.
Salchau, v., Lieut. i Slesv. Inf. Reg. . . .	1.
Sames, v., Lieut. — — — . . .	1.
Sandholt, v., Lieut. i Artilleriecorpset . . .	1.
Schack, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg. . .	1.
Schaffalitzky de Muckadell, Baron, Capt. i Kongens Livcorps, Kjkr.	1.
Scharfenberg, v., Ritm. i Liv Reg. l. Drag.	1.
Scharffenberg, v., Lieut. i Lauenb. Jægercorps	1.
Schepelern, v., Capt. i Jydske Jægercorps, R.	1.
Schiern, v., Oberstl. i 1ste Jydske Inf. Reg., R. og Dbm.	1.
Schindel, v., Lieut. i 3die Jydske Inf. Reg., R.	1.
Schlegel, v., Major i Ingen.corpset, R. og Dbm.	1.
Schlegel, v., Lieut. i 2det Liv. Reg.	1.
Schleppegrell, v., Major i 3die Jydske Inf. Reg., R. af D.	1.
Scholten, v., Lieut. i Husar Reg.	1.
Schow, v., Oberst og Commandeur for Kongens Reg., Khr., C. af D. og Dbm.	1.
Schrader, v., Capt. i 2det Liv. Reg.	1.
Schrøder, v., Capt. i Slesv. Inf. Reg., R. af D.	1.
Schumacher, v., Major i Artilleriecorpset, R.	1.
Schultze, v., Oberst i Slesv. Inf. Reg., R. .	1.
Schøller, v., Major i Fyenske Inf. Reg., Kjkr. R. og Dbm.	1.
Schøller, v., Ritm. i Fyenske Reg. l. Drag., Kjkr., R. af D.	1.
Schønheyder, Contreadmiral, C. af D. og Dbm.	1.
Seegers, Justitsraad, Contoirchef i det kongl. General-Commissariats-Collegium	1.

	Expl.
Seidelin, Com.capt. i Søetaten, C. af D. .	1.
Seidelin, J., Capt. i Søetaten, R. af D. .	1.
Seidelmann, v., Capt. i 3. Jydske Inf.Reg., R.	1.
Simonsen, v., Lieut. i Jydske Reg. l. Drag.	1.
Skibsted, Lieut. i Søetaten	1.
Sperling, v., Lieut i Fyenske Reg. l. Drag.	1.
Sperling, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Sprechler, v., Major i Artilleriecorpset . . .	1.
Stahl, v., Capt. i Slesv. Jægercorps . . .	1.
Stampe, Baron, Capt.lieut. i Søetaten . . .	1.
Stampe, v., Baron, Lieut. i Kronens Reg. .	1.
Stegelmann, Bat.chir. i Slesv. Jægercorps	1.
Steinmann, v., Oberst og Generalqvartermester, Khr., C. af D. og Dbm.	1.
Stockfleth, v., Capt. i Oldenb. Inf. Reg. .	1.
Stricker, v., Lieut. i Fyenske Inf. Reg. . . .	1.
Stricker, v., Lieut. i Kongens Reg.	1.
Styrup, v., Capt. i 2det Liv Reg.	1.
Svane, Capt. i det borgl. Inf.	1.
Sønnichsen, Oberstlieut. i Jydske Reg. lette Drag., R. af D.	1.
Techt, v., Lieut. i Slesv. Inf. Reg.	1.
Thomsen, v., Capt., Toldcontroll. i Sønderborg	1.
Timm, Rgqmst. og Aud. ved Jydske Reg. l. Drag.	1.
Tobiesen, v., Major ved Landcadetcorpset, R.	1.
Torp, v., Ritmester i Liv Reg. l. Drag., R.	1.
Tscherning, v., Lieut. i 1ste Liv Reg.	1.
Undahl, v., Lieut. i 3die Liv Reg.	1.
Voigt, v., Ritm. i Jydske Reg. l. Drag., Kjkr.	1.
Warneck, v., Oberstlieut. i Prinds Fred. Ferd.s Reg. l. Drag., R. af D.	1.
Wasmer, H. v., Capt. i Oldenb. Inf. Reg.	1.
Wedell Wedellsborg, v., Baron, Oberstlt. i Fyenske Reg. l. Drag., R. og Dbm. . . .	1.
Wegener, v., Lieut. i Artilleriecorpset	1.
Wendt, Lieut. i Kongens Livcorps	1.
Westergaard, v., Capt. i Sjæll. Jægercorps	1.
Weyhe, v., Lieut. i Kongens Reg.	1.
Wichfeldt, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Wilde, Lieut. i Søetaten	1.
Wildenrath, v., Generalmajor, Chef f. Jydske Reg. l. Drag., Khr., C. af D. og Dbm.	1.
Wilkens, Lieut. i Søetaten	1.
Wilster, v., Oberst i Generalst., C. af D. og Dbm.	1.
Wilster, v., Capt. i Kongens Reg., Kjkr. .	1.
Wind, Hofjægermester, R. af D.	1.
Wittrock, v., Lieut. i 3die Liv Reg.	1.
Witzleben, v., Lieut. i 1ste Liv Reg.	1.
Würtzen, v., Lieut. i Jydske Reg. l. Drag. .	1.
Worishøffer, v., Lieut. i 1ste Jydske Inf. Reg.	1.
Zahrtmann, Capt. i Søetaten, Adjutant hos Hs. M. Kongen, R. af D. og Dbm., R. af d. fr. Orden p. l. m. og St. A. O.s 2den Cl.	1.
Zytphen-Adeler, v., Baron, Lt. i Livg., Kjkr.	1.

Forord.

Da Staten her betragtes især fra et militairt Standpunkt, og dettes Plads i Videnskabernes Gebeet hverken er nøie afstukken, eller almindelig anerkjendt, saa anseer jeg det for nødvendigt forud at betegne, hvad der efter min Anskuelse er det Eiendommelige ved et saadant Standpunkt, og hvorledes jeg har troet at maatte fremstille de af mig betragtede Gjenstande og opfattede Forhold, for at kunne opfylde mit Arbeides dobbelte Bestemmelse, nemlig: i Almindelighed at tjene til Udbredelse af en nøie og fuldstændig Kundskab om den danske Stat i dens Heelhed, og i Særdeleshed at tjene som en Haandbog i Fædrelandets Geographie og Statistik til Brug for Militaire, ikke blot paa den kongelige militaire Høiskole, men og udenfor denne.

De i den nyere Tid, først og fornemmeligen i Tydskland, gjorte Forsøg paa at fremstille den saakaldte Militair-Geographie som en selvstændig Hjælpevidenskab for det krigskunstvidenskabelige Studium, f. Ex. enten ved at systematisere en udførlig og detailleret Terrainbeskrivelse, eller ved blot at tilføie Skelettet af Landets physiske og politiske Geographie nogle Data af dets militaire Etat og krigshistoriske Forhold, forekom mig ikke heldige, eller passende til Mønster for Opnaaelsen af mit Øiemed.

Allerede Benævnelsen „Militair-Geographie" forekommer mig at være uheldig; thi ligesaalidet som der gives Bjerge og Dale, Veie og Farvande, der i og for sig eller udelukkende ere militaire, endskjøndt af største Vigtighed i militair Henseende, ligesaalidet gives der en Geographie, der i og for sig er reen militair. Og ligesom hine Gjenstande tillige ere vigtige i mange andre Henseender, saaledes er ogsaa den militaire Afbenyttelse af de forskjellige geographiske Elementer ikke indskrænket til nogle enkelte af disse, hvilket en saadan Benævnelse letteligen forleder til at antage.

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

Staternes almindelige Geographie, med dens Forgreninger i physisk, mathematisk og saakaldet politisk Retning, er derimod en selvstændig Hjælpevidenskab; og dennes Anvendelse i et vist Øiemed, som f. Ex. i et militairt, kan vel bringes i et System, eller gives en Theorie, men da træder det beskrivende Element i Baggrunden, og det erhvervede System er ikke længere nogen geographisk Hjælpevidenskab. Saaledes træder vel den saakaldte Militair-Geographie meest selvstændig frem, hvor den optræder som Resultatet af den geographiske Kundskab i Forbindelse med Strategien, og afbenyttes som Grundlag for Udførelsen af militaire Bevægelser og Valget af militaire Stillinger paa Krigens Skueplads; men Theorien for en saadan Branche af Krigsføringskunsten forudsætter Kundskab til alle geographiske Elementer, og er noget langt mere eller noget ganske andet end selve Hjælpevidenskaben, paa hvilken Theorien er begrundet. Om man nu vil benævne denne Branche af Krigsføringskunsten „Militair-Geographie", og om man overhovedet vil betjene sig af denne Benævnelse, eller ikke, er vistnok ligegyldigt, naar man først er enig om Brugen af samme; men saalænge man ikke er mere end hidtil enig herom, undgaae man den hellere.

I ethvert Tilfælde er dette Arbeide ingen Udvikling, eller Fremstilling af hiin Theorie, der ogsaa kun er brugelig for meget faa Militaire, nemlig Hærførerne og de høieste Befalingsmænd, som desforuden, hvis denne Theorie skal bære gode Frugter, ogsaa bør kunne opfatte og udvikle den selv. Derimod er dette Arbeide en Fremstilling af Staten, geographisk og statistisk betragtet fra et militairt Standpunkt, og formaaer, som en saadan, at tjene til Basis for hiin Theorie, hvad den fremstillede Stat angaaer; thi fra det militaire Standpunkt opfattes alle geographiske Elementer, og fremstille disse sig i Forhold til den Vigtighed, de have i militair Henseende.

Da nemlig ikke blot de physisk- og politisk-geographiske, men og de topographiske og hydrographiske, statistiske og krigshistoriske Forhold og Data gjøre sig gjældende, naar et Land, med dets nærmeste Farvande, betragtes som den mulige Skueplads for en Krig, saa bør ingen af disse blive upaaagtede fra det militaire Standpunkt; fra hvilket tillige endog saadanne Gjenstande bør fremhæves, der ere mærkelige eller vigtige i militair Henseende, om de og ikkun ere ubetydelige i mangen anden.

Fra det militaire Standpunkt bør derfor ogsaa en Stat som Danmark, der fortrinsviis er et Kystland og Øeland, ikke blot betragtes med specielt Hensyn til Landet, men og med specielt Hensyn til de dette omgivende eller begrændsende Vande. Og ligesom Terrainaffsnittenes militaire Vigtighed for en stor Deel

ere betingede af deres Beliggenhed i Forhold til Rigets Grændse og en mulig fiendtlig Invasion, saaledes ere Kysterne, og Farvandene udenfor disse, vigtige i Forhold til deres mere eller mindre Tilgængelighed for Skibsfart og fiendtlige Skibe.

Det militaire Standpunkt er saaledes meget omfattende, og som et saadant netop fortrinsviis skikket til at opfylde Arbeidets allerede betegnede dobbelte Bestemmelse, hvad Stoffets Behandling angaaer. Om derfor ogsaa den Læser, der ikke er Militair, eller udelukkende blot Militair, finder enkelte Gjenstande og Forhold omtalte i en Retning og med en Udførlighed, som for ham er af mindre, eller ingen Interesse, saa vil han formeentligen dog ei heller savne de i og for sig, og altsaa og for ham, vigtige geographiske Gjenstandes og Forholds nærmere Betegning. Derimod har Arbeidets dobbelte Bestemmelse nødvendigviis maattet gjøre Arbeidet vidtløftigere, end naar det f. Ex. kun havde havt den enkelte Bestemmelse, at tjene til Lærebog paa den militaire Høiskole; og da dette med Rette kan ansees for en Ufuldkommenhed med Hensyn til Arbeidets nærmeste Øiemed, saa er det nødvendigt at meddele en kort Belysning af de Omstændigheder, under hvilke dette Værk træder frem for det literaire Publicum.

Efter at være bleven, i Følge forudgaaen Concurrence, ansat som Lærer ved den kongl. militaire Høiskole, iblandt andre Disciplíner ogsaa i den geographiske, og som saadan at have udarbeidet i **1832** og **33**, som Manuscript for Høiskolen, en Ledetraad ved Forelæsningerne i Danmarks militaire Geographie, ledsaget af en Deel den danske Stat betræffende statistiske Data, erholdt jeg allerhøieste Opfordring til at udgive et fornødent nyt Oplag af dette Arbeide offentlig og paa egen Bekostning.

Jeg adlød gjerne denne Opfordring, efter at vor afdøde elskede Konge, Frederik VI, allernaadigst havde bifaldt mit Ønske, at kunne i Forveien gjøre mig personlig bekjendt med Fædrelandets vigtigste militaire Punkter, og i dette Øiemed forundte mig allerhøieste Tilladelse og Understøttelse til i Løbet af trende Sommere at bereise Landet i forskjellige Retninger.

Men idet jeg derved havde Leilighed til, og naturligviis bestræbte mig for, at see med egne Øine, og at ordne til et eensformet Heelt en Mængde Materialier, der deels havde en meget forskjellig Værdi, deels vare udarbeidede til meget forskjellige Tider, og deels vare fremstillede fra meget forskjellige Standpunkter, forbedredes mit tidligere Arbeide betydeligen, og med Bevidstheden herom steg Lysten til at gjøre det erhvervede Udbytte mere almindelig frugtbringende, ved at lade det fremtræde offentlig, ikke blot som en Lærebog for Enkelte, men tillige som

en Haandbog for Mange; og dette med saameget mere Grund, som den militaire Høiskole for Tiden er det eneste Sted hos os, hvor Fædrelandets Geographie betragtes fra det militaire Standpunkt. Da nu derpaa min Indbydelse til Subscription paa dette mit Arbeide, og vistnok for en stor Deel paa Grund af denne sidstnævnte Omstændighed, optoges iblandt Officererne af begge Etater paa en Maade, der langt overgik min Forventning, opmuntredes jeg derved end mere til at tage særlig Hensyn til det militaire Publicums Fordringer, og disse gik fortrinsmeentligen ud paa muligst Fuldstændighed. Hvad der, hvis Arbeidet blot havde været bestemt til Brug ved Forelæsningerne over den danske Stats Statistik og Geographie paa den militaire Høiskole, med Rette enten kunde forudsættes som bekjendt, eller overlades Foredraget til Supplering, turde jeg nu ikke mere undlade at optage i samme, og som en naturlig Følge heraf blev det udførligere, end jeg først havde paatænkt. For imidlertid at raade nogenlunde Bod paa den med Værkets forøgede Størrelse og Priis forbundne Ulempe, har jeg ladet en betydelig Deel af Texten, navnligen de fleste Bemærkninger og historiske Data, sætte med forskjellige smaa Typer, og idet derved Arketallet er bleven meget mindre, end det ellers vilde have været Tilfældet, er tillige den Fordeel vunden, at man lettere kan adskille de meddeelte Gjenstande fra hverandre, samt uden stor Møie bemærke det Meddeeltes større eller mindre Vigtighed.

Den Deel af det fremmede Territorium, som ligger deels indenfor, deels nærmest udenfor Rigets Fastlandsgrændse, samt den fremmede Kyststrækning, som begrændser Kattegattet, Øresund og den vestlige Deel af Østersøen, ansaae jeg ligeledes for nødvendigt at optage i en fuldstændig Beskrivelse over den især fra det militaire Standpunkt vigtige Fastlandsgrændse, og de den danske Stat nærmeste Farvande. Derfor findes disse anførte; men adskilte fra den øvrige Text paa en kjendelig Maade. Til Værkets Fuldstændighed, som en Fremstilling af den danske Stat i dens Heelhed, hørte endvidere Bilandene eller Kongerigets langtfraliggende Dele; men da disse unegteligen ligge udenfor det militaire Standpunkts Horizont, ere disse kun meddeelte i Korthed og som et Tillæg.

Med Hensyn til selve Stoffets Behandling tilføies følgende Bemærkninger.

Det hele Værk er deelt i tvende Hoveddele: Almindelig Oversigt og Speciel Beskrivelse. I den første Hoveddeel er imidlertid ikke blot de vigtigste geographiske og statistiske Forhold meddeelte i deres Totalitet, men tillige de Forhold og Data specielt fremhævede, som ere af Vigtighed i militair Henseende, og dog ikke kunde optages i den anden Hoveddeel, uden at forstyrre dennes eien-

dommelige Charakteer. Den første Deel indeholder nemlig fortrinsviis et refererende Uddrag og en concentreret Sammenstilling af de statistiske Materialier, der vedkomme den hele Stat; den anden Deel derimod fortrinsviis Resultatet af en selvstændig Betragtning og Opfatning af Statens forskjellige enkelte geographiske Bestanddele. Den første er mere baseret paa indhentede Meddelelser, den sidste paa egen Anskuelse; og de Mangler, som findes i den anden Deel, falde derfor ogsaa langt mere Forf. til Last, end de, der maatte findes i den første.

Det er nemlig en Kjendsgjerning, at det hos os mangler den private Forsker, ja endog selve Regjeringen, paa tilstrækkelige Materialier til en fuldstændig statistisk Udsigt over Fædrelandets nærværende Tilstand, efter de Fordringer, man er berettiget at gjøre til et Arbeide, der omfatter den hele Stat. Brugbare statistiske Data bør nemlig være enkelte for sig: sande og nye, og i deres Sammensætning fuldstændige og samtidige; men saadanne haves ikkun om enkelte Dele af Staten.

Ligesom selve Regjeringen er den, hvis nærmeste Interesse det er at forskaffe sig de nøiagtigste, tilforladeligste og fuldstændigste Efterretninger, som den selv bruger, for at erholde en rigtig Kundskab om Landet, saaledes kan ogsaa ingen bedre end den foranstalte, at de Efterretninger, som meddeles offentlig, ere nøiagtige, tilforladelige og fuldstændige. Men hertil udfordres et topographisk-statistisk Bureau, i Spidsen for alle de Indretninger, der enten forberede eller levere Bidrag til Kundskab om Landet (f. Ex. det hele Tabelvæsen, alle Opmaalinger, Kaarttegninger, Folketællinger, Kirkelister, Sessions- og Indrulleringslister, Regjeringsblade, Statskalendere o. s. v.), og som deels har at samle, ordne og fordele de forskjellige statistiske Data, som kunne tjene til Oplysning og Veiledning ved denne eller hiin Forretning, deels har at paasee, at saadanne Data, som skulle offentliggjøres, affattes i en brugbar Form. Som bekjendt savne vi hidtil et saadant Bureau, og det kan vistnok med Rette antages, at over det Land, hvori et saadant Institut ikke er organiseret, er ingen fuldstændig Statistik tænkelig. For Tiden synes imidlertid Overgangen til et saadant Institut at være indledet, idet den til Udgivelsen af et „statistisk Tabelværk" allerhøist anordnede Commission har erholdt en Deel af et saadant Bureaus Virksomhed, og det er derfor at vente, at Fremtiden vil medføre en gavnlig Forbedring i denne Retning. Allerede det, at en Folketælling er foretaget i Aar for første Gang samtidigen og efter eensartede Principer over det hele Land, er en meget gunstig Omstændighed; thi en fuldstændig og samtidig Folketælling er en aldeles nødvendig Basis og Maalestok for alle statistiske Datas rette Vurdering. Resultaterne af denne sidste Folketælling har jeg imidlertid ikkun tildeels kunnet afbenytte i dette

Værk, og har derfor fornemmeligen maattet begrunde mine Angivelser paa de foregaaende Folketællinger og paa en calculatorisk Beregning; men jeg har Grund til at formode, at mine Angivelser desuagtet ikke ville væsentligen afvige fra de sande Størrelser.

Med Hensyn til Stednavnenes Ortographie har jeg søgt at følge den, som for Tiden bruges i de officielle Meddelelser og af Localautoriteterne; men da disse langtfra ere ganske consequente, eller gjensidigen overeensstemmende med hverandre, har jeg paa flere Steder maattet følge den Skrivemaade, som jeg ansaae for at være den rigtigste. Herved har jeg, hvad Hertugdømmet Slesvig angaaer, (hvor Indførelsen af det tydske Sprog har tildeels meget betydeligen forvanskет mange Stednavnes oprindelige Skrivemaade) fulgt den Regel, at anvende dansk Retskrivning i den endnu dansktalende og tydsk Retskrivning i den for Tiden tydsktalende Deel, og iøvrigt at vedføie (in parenthesi) den oprindelige Ortographie, hvor en saadan er meget afvigende fra den nu gjældende.

Den verdslig administrative eller saakaldte borgerlige, politiske Inddeling, er ikke overseet, men ei heller fremhævet som Ramme for den specielle Skildring af de mindre Afsnit i Statens Hoveddele, for ikke at forstyrre Overblikket fra det militaire Standpunkt. Da imidlertid den administrative Inddeling ingenlunde er uvigtig i militair Henseende, er den anført for sig, som et selvstændigt Heelt i Værkets første Deel, og, som jeg haaber, fuldstændigere og correctere end i nogen anden Haandbog.

Hvor jeg har troet at kunne berigtige den almindelig gjældende Anskuelse af en historisk Begivenhed, hvorved en anført Localitet er bleven mærkelig, eller omvendt af en Localitet, der er interessant i historisk Henseende, der har jeg i Korthed gjort dette; men hvor jeg derimod har troet at kunne forudsætte det rigtige Forhold imellem en Localitet og det til denne knyttede historiske Factum for almindelig bekjendt, har jeg blot antydet samme, for ikke unødvendigen at forøge Værkets Indhold.

Samtlige ældre og nyere Kilder til Fædrelandets Geographie og Statistik ere gjennemgaaede og afbenyttede, forsaavidt som jeg var, eller troede at kunne være, overbeviist om, at deres Oplysninger og Data vare rigtige. De ere ikke angivne, da deres Antal er saare betydeligt, og deres Værdi meget forskjellig.

Den eneste Kilde, som jeg troer at maatte omtale her, er det hæderligst bekjendte Værk: H. D. Scheels almindelige Udkast af Krigens Skueplads, eller „geographisk, topographisk og historisk Beskrivelse af Danmark“ m. m., fordansket (efter det tydske Haandskrivt) af Th. Thaarup. Kbh. 1785. Dette Værk har jeg afbenyttet meget, da det indeholder en riig Samling af vigtige Meddelelser og klare Anskuelser, især med Hensyn til Fædrelandets vigtigste locale Forhold og disses taktiske Værd. Men da Scheels Hensigt med dette Værk ikkun var den, at levere en „Indledning til Frederik IVs Krigshistorie“, kan det med Hensyn til systematisk Orden ingenlunde tjene som Mønster for et geographisk Arbeide, og da det især var ham magtpaaliggende at beskrive de Egne, der nærmest havde tjent som Krigens Skueplads, har han ikke skjenket alle Provindser lige Opmærksomhed. Saaledes er Landskabet Eiderstedt udarbeidet med langt mere Omhu end forholdsviis Danmarks Hovedprovinds: Jylland, en Provinds, som jeg overhovedet maa antage, at Scheel ikke har været personligen bekjendt med. Ei heller bør det overses, at en Mængde af de i dette fortjenstfulde Værk anførte geographiske og topographiske Data have været underkastede betydelige Forandringer i Løbet af mere end et halvt Aarhundrede.

Hvad de til Afbenyttelsen af dette Arbeide fornødne Kaart betræffer, da kan jeg, forsaavidt Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig angaaer, med Fornøielse henvise til det kongelige Videnskabers Selskabs Generalkaart herover, i to Blade. Dette særdeles correcte og fuldstændige Kaart vil nemlig udkomme om kort Tid, og leveres til en saa ringe Priis, som ingen Privatmand, uden pecuniairt Tab, formaaer at levere et saadant Arbeide for. Og da det ikke blot giver et tro Billede af Landet, men og af Farvandene omkring dette, er det tillige af en saadan Beskaffenhed, som et for Militaire brugbart geographisk Kaart bør være, især over en Stat, som den danske.

Dette foranførte Generalkaart havde jeg først paatænkt at supplere ved at levere, i tilsvarende Maalestok, en Skizze af Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg samt tilgrændsende fremmede Territorium; men jeg opgav denne Plan, da jeg ikke saae mig i Stand til at erholde, i tilstrækkelig Mængde, bedre Materialier end de, som jeg har afbenyttet til det af Hr. Capt. F. v. Hedemann og mig i 1827 udgivne Kaart over Holsteen, Lauenborg, Hamborg og Lübeck. Der er desforuden den største Grund til at antage, at de Arbeider, der i en saa lang Række af Aar ere ledede ved vor berømte Astronom, Hr. Conferentsraad Schumacher, snart ville føre til et Resultat, der staaer i Forhold til hans overordent-

lige Hjælpemidler og Kræfter, og altsaa gjøre ethvert andet langt ufuldstændigere Kaart eller Skizze over Hertugdømmerne overflødigt.

Hvad Kongerigets Bilande angaaer, da vil ethvert godt Skolekaart være tilstrækkeligt til Afbenyttelse.

Et Register over de i Bogen forekommende vigtigste Punkter har jeg anseet for at være aldeles nødvendigt, deels for ved et saadant at lette Værkets Afbenyttelse, og deels fordi mangt et Punkt, som findes anført i den særskilte Beskrivelse, allerede er bleven omtalt en eller flere Gange i den almindelige Oversigt, og en Gjentagelse af det allerede Anførte, eller og blot en Henviisning hvergang til dette, vilde være ligesaa overflødig, som trættende. Jøvrigt er i Registeret iagttaget, deels at naar et Punkt forekommer flere Gange, er den Sidepaginatur fremhævet, hvor Punktet fortrinsviis omtales, og deels at de fremmede Steder ere betegnede paa en kjendelig Maade. De Gjenstande, som betegne særskilte Afsnit, og som derfor findes angivne i den udførlige Indholdsfortegnelse, ere ikke optagne i Registeret.

Endskjøndt dette Værk, som jeg saaledes hermed lader træde frem for det litteraire Publicum, er udarbeidet med en stedse varm Interesse for sand Kundskab til Fædrelandet, og er Resultatet af flere Aars Bestræbelser for at erhverve mig denne Kundskab og meddele den til Andre, saa ligger det dog i Gjenstandenes og Forholdenes Natur, at det upaatvivleligen ikke er uden Mangler og Feil. Med det naturlige Ønske, at disse maatte findes ikkun at være faa og ringe, forbinder jeg derfor den oprigtige Opfordring til enhver bedre Underrettet, at paavise saadanne; thi da jeg uafbrudt vil være opmærksom paa enhver senere erholdt paalidelig Oplysning og begrundet Berigtigelse, for ved Meddelelse af disse at forbedre og fuldstændiggjøre dette Arbeide, saa vil ogsaa enhver fordomsfri og begrundet Kritik bidrage til Opnaaelsen af dets kjæreste Maal: Udbredelse af sand og derved for enhver Statsborger vigtig og gavnlig Kundskab til Fædrelandet.

I November 1840.

August Baggesen.

Indhold.

(Tillige som Sagregister.)

Første Deel. Almindelig Oversigt.

Første Afsnit. Landet. Side.

I. Mathematisk Beliggenhed, Fladeindhold og Begrændsning . . . . . 3.

II. Om Landsformationen og de geognostiske Forhold . . . . . 6.

III. Overfladens orographiske og hydrographiske Beskaffenhed . . . . . 11.

IV. Klimatiske Forhold . . . . . 16.

V. Landets Cultur og Production.

1. Jordsmonnets Beskaffenhed i Forhold til Arealet . . . . . 20.
2. Naturproductioner. A. Af Planteriget . . . . . 22.
   B. — Dyreriget . . . . . 24.
   C. — Mineralriget . . . . . 26.

Andet Afsnit: De tilgrændsende Have og større forbindende Sunde.

I. Nordsøen . . . . . 27.
Helgoland) . . . . . 29.

II. Kattegattet. A. Den nordlige Deel eller Skagerrak . . . . . 31.
*Den norske Kyst fra Lindesnæs til Svinesund . . . . . 31.
*Den svenske Kyst fra Svinesund til Marstrand . . . . . 33.
B. Den sydlige Deel eller det egentlige Kattegat . . . . . 35.
*Den svenske Kyst fra Marstrand til Kullen . . . . . 36.

III. Øresundet . . . . . 37.
*Den svenske Kyst fra Kullen til Falsterbo . . . . . 39.

IV. Store Belt . . . . . 40.

V. Lille Belt . . . . . 41.

VI. Østersøen . . . . . 42.
*Den svenske Kyst fra Falsterbo til Carlskrone . . . . . 46.
*Den tydske Kyst fra Travemünde Vig til Colberg . . . . . 47.

Tredie Afsnit: Folket.

I. Folkemængde og Befolkning (Tab. I—VI) . . . . . 50.

II. Nationalcharakteer og Dannelse . . . . . 61.

III. Sprog og Dialecter . . . . . 64.

---

*) Tegnet * er vedføiet det fremmede Territorium.

Side.

IV. Bebyelsessteder (Tab. VII) . . . . . 67.
V. Landvæsen . . . . . 77.
VI. Industrie . . . . . 80.
Huusflid, Haandværksflid og Kunstflid . . . . . 82.
Anlæg ved Hjælp af egne Materialier . . . . . 84.
— — — — fremmede — . . . . . 88.
VII. Handel . . . . . 91.
Den indenlandske Handel . . . . . 94.
Den udenlandske Consumtionshandel . . . . . 95.
Den danske Stats Handelsflaade ult. 1838 (Tab. VIII) . . . . . 101.
Skibene efter deres Størrelse (Tab. IX) . . . . . 102.
Danske Skibes udenlandske Fart (Tab. X) . . . . . 103.
Eenheder for Maal, Vægt og Mynt . . . . . 105.
VIII. Videnskab og Kunst . . . . . 110.

Fjerde Afsnit: Statsbygningen.

I. Statsforfatning.
A. Grundlove og Regjeringsform . . . . . 116.
B. Titel og Vaaben . . . . . 118.
C. Hoffet (1ste Januar 1840) . . . . . 119.
D. Rang, Ordener og lignende Udmærkelsestegn . . . . . 120.

II. Statsforvaltning.
A. Statens Bestyrelse i det Hele . . . . . 124.
B. Den verdslige og geistlige Bestyrelse af de enkelte Provindser, Amter og Kjøbstæder . . . . . 131.
C. Domstolene. I. Kongeriget . . . . . 133.
II. Hertugdømmerne . . . . . 134.
III. Den militaire Retspleie:
a. Ved Armeen . . . . . 136.
b. Ved Sømilitair-Etaten . . . . . 138.
D. Politiet . . . . . 140.
E. Landvæsenet . . . . . 143.
F. Vei- og Digevæsenet, samt Canal-, Havne- og Fyrvæsenet 143.
G. Forst- og Jagtvæsenet . . . . . 145.
H. Post- og Befordringsvæsenet . . . . . 146.
I. Finantsvæsenet . . . . . 147.

Femte Afsnit: Krigsmagten (d. 1ste Jan. 1840).

I. Landmilitair-Etaten . . . . . 155.
A. Den høistcommanderende General . . . . . 156.
B. Det kongelige Generalcommissariats-Collegium . . . . . 158.
C. Armeens Styrke . . . . . 159.
D. Borgervæbninger, organiserede som regulairt Militair . . . . . 161.
E. Armeens Recrutering . . . . . 163.
F. — Forsyning med Heste . . . . . 165.
II. Sømilitair-Etaten . . . . . 166.
A. Flaadens Styrke . . . . . 166.
B. Officeerpersonale og Mandskab . . . . . 167.
C. Søindrulleringen . . . . . 169.
III. Fæstninger og befæstede Punkter . . . . . 170.

Side.

Sjette Afsnit: Landets Inddeling.

I. Den verdslig administrative Inddeling . . . . . 171.
II. Den geistlig — — . . . . . 179.

Syvende Afsnit: Ethnographisk Skizze.

I. Danmark . . . . . 181.
II. Danmark med Slesvig . . . . . 182.
III. Holsteen og Lauenborg . . . . . 183.
IV. Forholdene imellem Kongeriget og Hertugdømmerne . . . . . 183.
V. Bilandene til Kongeriget Danmark . . . . . 187.

Anden Deel. Speciel Beskrivelse.

Første Afsnit: De danske Øer.

I. Den sjællandske Øesamling . . . . . 193.

A. Sjælland, med nærliggende Smaaøer . . . . . 194.
1. Drographiske og hydrographiske Forhold . . . . . 195.
2. Kysterne. a. Østkysten . . . . . 199.
b. Vestkysten . . . . . 210.
c. Nordkysten . . . . . 215.
d. Sønderkysten . . . . . 220.
3. Det Indre. a. Veie . . . . . 222.
b. Meer eller mindre vigtige Punkter . . . . . 224.

B. Møen, med vedliggende Smaaøer . . . . . 228.
1. Drographiske og hydrographiske Forhold . . . . . 228.
2. Kysterne . . . . . 229.
3. Det Indre . . . . . 231.

C. Falster, med vedliggende Smaaøer . . . . . 232.
1. Drographiske og hydrographiske Forhold . . . . . 232.
2. Kysterne. a. Østkysten og Grønsund . . . . . 232.
b. og c. Vestkysten og Guldborgsund . . . . . 234.
d. Den nordre Kyst . . . . . 235.
3. Det Indre. Veiene . . . . . 236.

D. Lolland, med vedliggende Smaaøer . . . . . 237.
1. Drographiske og hydrographiske Forhold . . . . . 237.
2. Kysterne. a. Østkysten . . . . . 237.
b. Sønderkysten . . . . . 238.
c. Den vestlige Kyst . . . . . 239.
d. Den nordlige Kyst . . . . . 240.
3. Det Indre. a. Veie . . . . . 242.
b. Meer eller mindre vigtige Punkter . . . . . 243.

Side.

II. Den fyenske Øsamling . . . . . 244.

A. Fyen, med vedliggende Smaaøer . . . . . 245.

1. Orographiske og hydrographiske Forhold . . . . . 245.
2. Kysterne. a. Østkysten . . . . . 246.
b. Vestkysten . . . . . 249.
c. Nordkysten . . . . . 252.
d. Sønderkysten . . . . . 255.
3. Det Indre. a. Veie . . . . . 257.
b. De vigtigste og mærkeligste Punkter . . . . . 258.

B. Taasinge, med vedliggende mindre Øer . . . . . 260.

C. Langeland . . . . . 262.

1. og 2. Kysterne . . . . . 262.
3. Det Indre . . . . . 263.

D. Ærøe . . . . . 265.

III. De isolerede Øegrupper . . . . . 267.

A. Bornholm, med Ertholmene . . . . . 267.

1. Orographiske og hydrographiske Forhold . . . . . 267.
2. Kysterne og det Indre. . . . . 268.
Christiansøe (Ertholmene). . . . . 271.

B. Samsøe. . . . . 271.

C. Læsøe . . . . . 273.

D. Anholt . . . . . 274.

Andet Afsnit: Halvøen.

I. Jylland . . . . . 275.

1. Orographiske og hydrographiske Forhold . . . . . 276.
2. Kysterne a. Østkysten . . . . . 284.
b. Vestkysten . . . . . 296.
c. Liimfjorden . . . . . 301.
Den Mors . . . . . 308.
3. Det Indre. I. Landet Nord for Liimfjorden . . . . . 309.
II. Østsiden S. for — . . . . . 310.
III. Vestsiden S. for — . . . . . 318.
IV. Jyllands Midte . . . . . 321.
V. Veie . . . . . 322.

II. Slesvig (Schleswig). . . . . 326.

1. Orographiske og hydrographiske Forhold . . . . . 327.
2. Kysterne a. Østkysten . . . . . 335.
b. Als . . . . . 345.
c. Vestkysten . . . . . 349.
d. Øer og Halliger udenfor Vestkysten . . . . . 355.
3. Det Indre. I. Østsiden . . . . . 360.
II. Vestsiden. . . . . 363.
III. Midten . . . . . 367.
IV. Veie . . . . . 371.

Side.

Tredie Afsnit: Faſtlandsdelene.

I. Holſteen (Holstein) . . . . . 373.
1. Drographiſke og hydrographiſke Forhold . . . . . 374.
2. Kysterne. a. Nord- og Østkysten, samt Øen Femern . . . . . 388.
I. Nordkystens vigtigſte Punkter . . . . . 389.
II. Femern . . . . . 393.
III. Østkystens mærkeligſte Punkter . . . . . 394.
b. Vestkysten og Elbbredden . . . . . 396.
I. Vestkystens vigtigſte Punkter . . . . . 397.
II. Den holsteenſke Elbbreds mærkeligſte Punkter . . . . . 397.
3. Det Indre. I. Midten. a. Vestſiden af det egentlige Holsteen . . . . . 401.
b. Østſiden — — — — . . . . . 405.
c. Vestſiden af det gamle Stormarn . . . . . 407.
d. Østſiden — — — — . . . . . 409.
II. Østſiden. a. Den nordre Deel af det gamle Wagrien . . . . . 413.
b. Den søndre — — — — . . . . . 414.
III. Vestſiden. a. Nordre-Ditmarſken . . . . . 415.
b. Søndre-Ditmarſken. . . . . 418.
IV. Det fremmede Territorium. *a. Fyrſtendømmet Lübeck . . . . . 420.
*b. De lübeckſke Enclaver . . . . . 421.
V. Veie. . . . . 422.

II. Lauenborg (Lauenburg) . . . . . 425.
1. Drographiſke og hydrographiſke Forhold . . . . . 425.
2. Det Indre. I. Den vestlige Deel . . . . . 429.
II. Den østlige — . . . . . 430.
III. Veie . . . . . 432.

III. Rigets Faſtlandsgrændſe, og det denne berørende fremmede Territorium . 433.
1. Grændſen imod Hannover. *A. Den frie Stad Hamburg. . . . . 433.
*B. Kongeriget Hannover. . . . . 437.
a. Landdroſtiet Stade . . . . . 438.
b. — Lüneburg . . . . . 439.
2. Grændſen imod Mecklenburg. *A. Den frie Stad Lübeck . . . . . 439.
*B. Storhertugdømmerne Mecklenburg-Schwerin og Mecklenburg-Strelitz . . . . 442.
I. Storh. Mecklenburg-Schwerin . . 443.
II. — — -Strelitz . . . 445.

Tillæg. Bilandene eller de langtfraliggende Dele af Kongeriget.

Første Afdeling: Færøerne.

I. Øerne og deres Beſkaffenhed . . . . . 451.
II. Folket og dets Beſtyrelſe . . . . . 452.
III. Topographie . . . . . 453.

Side.

Anden Afdeling: Island.

I. Landet og dets Beskaffenhed . . . . . 454.
II. Folket og dets Bestyrelse . . . . . 456.
III. Topographie . . . . . 459.

Tredie Afdeling: Grønland.

I. Vestkysten . . . . . 460.
II. Historiske Bemærkninger, samt om Østsiden . . . . . 462.

Fjerde Afdeling: De dansk-vestindiske Øer.

I. Beliggenhed og klimatiske Forhold . . . . . 465.
II. Production, Befolkning og Bestyrelse . . . . . 466.
III. Topographie . . . . . 468.

Femte Afdeling: De danske Etablissementer paa Kysten Guinea.

I. Beliggenhed og Beskaffenhed . . . . . 470.
II. Bestyrelse og Topographie . . . . . 471.

Sjette Afdeling: De danske Besiddelser i Ostindien.

I. Trankebar paa Coromandel-Kysten . . . . . 473.
II. Serampore eller Frederiksnagore i Bengalen . . . . . 474.
III. De nikobarske Øer eller Frederiksøerne . . . . . 475.

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

Forſte Deel.

Almindelig Overſigt.

Første Afsnit.

Landet.

I. Mathematisk Beliggenhed, Fladeindhold og Begrændsning.

§ 1. Statens til et samlet Heelt forenede Dele (eller Hovedlandet i Forhold til de fjerne Bilande) ligge mellem den 53° 22′ 42″ og 57° 44′ 52″ nordlig Brede, at regne fra det sydligste Punkt, Staden Lauenburg, til den nordligste Pynt af Jylland ved Skagens Fyrtaarn, og mellem den 25° 44′ 27″ og 30° 27′ 02″ østlig Længde fra Ferro, at regne fra Blaavandshuk paa Vestkysten af Jylland til den østlige Kyst af Saltholm i Øresund.

Bestemmes denne Længde efter Kjøbenhavns Meridian, som er 10° 14′ 23″,3 Ø. for Paris, 12° 34′ 37″, 3 Ø. for Greenvich og 30° 14′ 47″ Ø. for Ferro, da ligger Hovedlandet mellem 4° 30′ 20″ vestlig og 0° 12′ 15″ østlig for Kjøbenhavn, eller, naar Bornholm med Christiansøe optages i Længden, 2° 36′ 51″ østlig for Kjøbenhavn, da Christiansøes Fyr ligger 32° 51′ 38″ østlig for Ferro.

Landets geographiske Brede eller dets største Udstrækning fra Syd til Nord er saaledes, ad en lige Linie igjennem Fastlandsdelene og Halvøen, 4° 22′ 10″ (Bredegrader), hvilket udgjør omtrent $64\frac{2}{3}$ danske eller $65\frac{3}{4}$ geographiske Mile; og dets geographiske Længde eller dets største Udstrækning fra Vest til Øst, ad en lige Linie igjennem Halvøen og Øerne til Øresund, 4° 42′ 35″ (Længdegrader), hvilket udgjør omtrent $39\frac{2}{3}$ danske eller $40\frac{1}{3}$ geographiske Mile. Dog udvider denne Længde sig til omtrent 60 Mile, naar Bornholm med Ertholmene indbefattes i samme.

Som en Følge af Afstanden fra Ækvator varierer, mellem Stæderne Lauenburg og Skagen, Sommerdagenes største Længde fra 16 Timer 46 Minutter til 17 Timer 47 Min., samt Vinterdagenes korteste Længde fra 7 Timer 14 Min. til 6 Timer 13 Min.

Da endvidere $\frac{1}{15}$ Time eller 4 Minutters Tidsmaal svarer til en Grad Længdemaal, bliver det paa Christiansøe omtrent 28 Minutter og i Kjøbenhavn 18 Minutter tidligere Dag, end ved Blaavandshuk og paa Silt.

§ 2. Hovedlandet bestaaer deels af et betydeligt Antal større og mindre Øer, blandt hvilke Sjælland og Fyen ere de største, og Lolland, Bornholm, Falster, Mors, Als,

Langeland, Møen og Femern de betydeligste blandt de mindre, deels af en Halvøe, indbefattende Jylland*), Slesvig, deels af Fastlandsdelene Holsteen og Lauenborg.

Fladeindholdet heraf udgjør (efter de hidtil paalideligste Beregninger) **1021** geogr. □ M.

Det bestaaer i administrativ Henseende af:

I.	Østifterne (Sjælland, Fyen, og Lolland-Falster)	**235¼**	□ M.
II.	Jyllands Stifter (Aarhuus, Aalborg, Viborg og Ribe)	**448½**	—
III.	Hertugdømmet Slesvig	**164½**	—
IV.	— Holsteen, excl. det fremmede Territorium (c. 19 □ M.)	**153¾**	—
V.	— Lauenborg, excl. det fr. Territ. (c. 3 □ M.) .	**19**	—
		1021	□ M.

Derimod i militair Henseende af:

I. **De danske Oer:**

a.	Den sjællandske Øsamling (Sjælland, Lolland, Falster, Møen) .	**161¾**	□ M.
b.	Den fyenske Øsamling (Fyen, Langeland, Ærøe og Taasinge) . .	**62¾**	—
c.	De isolerede Øgrupper (Bornholm, Samsøe, Læsøe og Anholt)	**15¼**	—
		239¾	□ M.

II. **Halvøen.**

a.	Jylland, excl. Læsøe og Anholt, samt 5 □ M. i det Slesvigske	**440½**	□ M.
b.	Slesvig, incl, 5 □ M. af Jylland, men excl. Ærøe og Femern	**164¾**	—
		605¼	—

III. **Fastlandsdelene.**

a.	Holsteen, incl. Femern og det fremmede Territorium	**176**	□ M.
b.	Lauenborg, incl. det fremmede Territorium	**22**	—
		198	—

Efter Fradrag af det fremmede Territorium (c. 22 □ M.) **1021** □ M.

§ 3. Begrændsningen af det foranførte Areal er næsten udelukkende overalt Hav, da det mod Vest, Nord og Øst omsluttes af Nordsøen, Kattegattet og Østersøen, medens at Fastlandsgrændsen mod Syd ikkun har en forholdsmæssig ringe Udstrækning.

Saaledes begrændses Jyllands, Slesvigs og Holsteens Vestside af Nordsøen, eller af den Deel af Nordsøen, hvis ældste og sædvanligste Benævnelse i Danmark er Vesterhavet. Nord for Jylland strækker sig, under Navn af Skaggerrak, en Arm af Nordsøen, ind imellem Norge og den cimbriske Halvøe. Dennes Østside samt Fyens og Sjællands nordlige Kyster begrændses af Kattegattet, hvori Læsøe, Anholt og Samsøe ligge. Denne sidstnævnte Ø adskilles ved Samsøe-Belt fra Sjælland, der mod Øst adskilles ved Øresund fra Skaane, og hvis østlige Kyst endvidere begrændses af Østersøen, i hvilken Bornholm ligger, omtrent 5 Mile fjernet fra den nærmeste svenske Kyst. Ligeledes i Østersøen, men ved lavvandede Grunde nær forbundne ved Sjællands søndre Kyst, ligge Lolland, Falster og Møen, der ved Ulvesund adskilles fra Sjælland og ved Grønsund fra Falster, som ved Gulbborgsund er adskilt fra Lolland. Sjæl-

*) Betragtes Liimfjorden som et Sund, efterat den ved Gjennembrudet af Harboore-Tange, 1825, er kommen i umiddelbar Forbindelse med Vesterhavet, saa ophører den cimbriske Halvøe ved Liimfjorden, og Nord for denne ligger da den store Ø Thy-Vendsyssel, samt den mindre Ø Mors.

lands Vestkyst adskilles ved Store-Belt fra Østkysten af Fyen, hvis søndre Kyst begrændses af Svendborg Sund, der adskiller Fyen fra Taasinge, som ved lavvandede Grunde er nøie forbunden med Ærøe og Langeland, der imod Øst begrændses af Langelands-Beltet. Vestkysten af Fyen og Ærøe adskilles fra Jylland og Slesvig ved Lille-Belt, og Als er adskilt fra Slesvigs Østkyst ved Alssund. Den øvrige, søndre Deel af Slesvigs Østkyst begrændses af Østersøen, som ogsaa beskyller Holsteens nord-østlige Kyst, der ved Femer-Sund er adskilt fra Femern.

Paa Halvøen danner fornemmeligen Kongeaaen og Kolding Fjord Grændsen mellem Jylland og Slesvig, som ved Eideren og den slesvig-holsteenske Canal er i Syd adskilt fra Holsteen. Dette Hertugdømme adskilles i Syd-Vest, paa en Strækning af omtrent 12 Mile, ved Elben fra Kongeriget Hannover, men er iøvrigt i Syd og Syd-Øst landfast med Hertugdømmet Lauenborg samt med Fristaterne Hamborgs og Lübecks Territorium, og omslutter i sin Nordøst Side det Eutinske Territorium eller Fyrstendømmet Lübeck, som tilhører Hertugen af Oldenborg. Hertugdømmet Lauenborg, som paa en Strækning af 3—4 Mile mod Syd adskilles fra Kongeriget Hannover ved Elben, er iøvrigt mod Syd og især mod Øst landfast med Hamborgs og Lübecks Territorium, samt med Storhertugdømmet Mecklenborg-Schwerin, og med Fyrstendømmet Ratzeborg, der tilhører Storhertugen af Mecklenborg-Strelitz. Altsaa dannes for Tiden det danske Riges Fastlandsgrændse af Elben, samt af Hertugdømmet Lauenborg, i Forbindelse med Hamborgs og Lübecks Territorium, i en Udstrækning af omtrent 25 Mile, og af denne Udstrækning udgjør Landgrændsen i strængere Forstand ikkun 9 til 10 Mile, nemlig Grændsedefensions Linien fra Travemünde ved Travens Udløb i Østersøen, til Staden Lauenborg ved Stecknitz-Canalens Forbindelse med Elben.

§. 4. Det er i militair Henseende af stor Vigtighed, at Landgrændsen, som, blottet for befæstede Punkter, aabner Fienden Adgang til over $\frac{2}{3}$ Deel af Riget, er ved sin ringe Udstrækning nogenlunde proportional til de Stridskræfter, Riget formaaer at anvende paa dens Bevogtning og Forsvar under saadanne politiske Forhold, der ikke høre til de overordentlige. Søgrændsens vidtløftige Udstrækning staaer derimod i et langt større Misforhold til Landets materielle Kræfter, thi de Danmark omgivende Have og Sunde have en Udstrækning af noget over 500 Mile, og medregnes de mange fra Havet indskærende Fjorde, vorer denne Kyststræknings Længde endog til omtrent 750 Mile.

Det er klart, at skulde Danmark være nødt til at maatte selvstændigen forsvare hele denne betydelige Søgrændse, da vilde saadant udfordre en langt større Land- og Sø-Magt, end Riget formaaer af egne Midler at holde længere Tid paa Krigsfod. Men her kommer Naturen det danske Rige mægtigen til Hjælp; thi paa store Strækninger, navnligen af Halvøens Nord- og Vestkyst, lade fiendtlige Landgange sig slet ikke, og paa endnu større Strækninger af Halvøens og Øernes øvrige Kyster, ikkun med megen Vanskelighed udføre, da Revler, lavvandede Grunde og flakke Strande beskytte disse, ved at hindre store Krigsskibe i at nærme sig samme indenfor et virksomt Kanonskuds Distance.

De især for store Krigsskibe tilgængelige Farvande ved selve Kysten ere derfor heldigviis hverken flere, eller af en større Udstrækning, end at deres Bevogtning og Forsvar

kan finde Sted, uden at saadant behøver at overstige Statens egne Kræfter, under ikke alt for ugunstige politiske Forhold.

I ethvert Tilfælde er Danmark, ifølge Landets Begrændsning af Continentet og Havet, saavel Landmagt som Søstat, og Statens meest hensigtsmæssige Forsvar hverken at basere udelukkende paa et Land- eller paa et Sø-Værn, men paa en vel organiseret Nationalvæbning, hvoraf Armeen eller den staaende Deel af Hæren, og Flaaden eller det bevægelige Søværn, begge ere at betragte som integrerende, mere slagfærdige og lige uundværlige Dele.

II. Om Landsformationen og de geognostiske Forhold.*)

§. 5. Det er fornemmeligen ved Kundskab om de geognostiske Forhold, at vi kunne komme til en rigtig Anskuelse af Landsformationen og om den tillige i militair Henseende vigtige Sammenhæng af flere ved Vandbedækning ikkun tilsyneladende adskilte Dele af Landet.

Vi meddele derfor nogle almindelige Betragtninger over disse Forhold.

Den danske Stat henhører (med Undtagelse af Bornholm) til den nordeuropæiske Slette, som begrændses mod N. af Østersøen, Nordsøen og Canalen imellem England og Frankrig, — imod V. af det atlantiske Hav, — mod Syd af Weserbjergene og Harzen, og mod Ø. gaaer umærkeligt over i den østeuropæiske eller russiske Slette. I den nordlige Deel af den nordeuropæiske Slette udstrækker sig langs med Nordsøens søndre Kyst et aldeles fladt Land, som, da det tildeels er lavere end Havet, beskyttes ved Dæmninger og Diger, og udgjør (foruden Holland, Ostfriisland og det nordlige Hannover) Vestsiden af Slesvig og Holsteen. Længere mod Ø. og nærmere ved Østersøen høiner sig derimod denne Slette til et ujævnt og bakket Land, som udgjør (foruden Østersøens nærmeste Kystlande mod S.) den øvrige Deel af den danske Stat, med Undtagelse af Bornholm, som i orographisk og geognostisk Henseende hører til den skandinaviske Halvøe.

De høiere beliggende Dele af Sletten ere en Fortsættelse af Harzbjergene, hvis Afskraaning mod Nord gjennemskæres af Elben, og sandsynligviis tillige er gjennembrudt af Østersøen. I Danmark træder denne Afskraanings Høideryg tydeligst frem langs Halvøens Østkyst, og foraarsager en saa hyppig Afvexling af Bakker og Dale, at aldeles flade Sletter haves kun af et ringe Omfang.

§. 6. Forinden vi imidlertid nærmere betragte Landets Formation og Overfladens nuværende Beskaffenhed, ville vi kaste et Blik tilbage paa Landets første Dannelse.

Kan det og kun fremstilles som en Hypothese, naar den Katastrophe indtraadte, da den danske Halvøe og de danske Øer kom frem over Vandfladen, saa er det derimod dog afgjort, at hvad der nu er Land i Danmark var i en tidligere Periode overskyllet af Havet. Fremdeles er det vist, at Landets nuværende Form ikke er fremstaaet pludseligen, men efterhaanden.

---

*) Uddraget af Professor G. Forchhammers offentlige og private Meddelelser.

At det hele Danmark i en fjern Tid har staaet under Vand, sees endnu tydeligen af Overfladens bølgeformige Dannelse, samt spores af den Mængde Muskelskaller, Ravstykker m. m., som findes i Overfladens Skorpe, selv paa de høiest beliggende Steder i Landet; og at Landet først i en meget sildig Jorddannelses Periode traadte frem af Havet, see vi deraf, at nogle af de høieste Punkter vise store Lag af Muslingskaller, der ikke ere forskjellige fra Vesterhavets nuværende Sødyr. Den første Epoke, eller Dannelsesperiode, bestod sandsynligviis deri, at Havets Bund (vor Kridtformation) deels hævedes ved vulkanske Revolutioner i Jordens Indre, deels høinedes ved de paa de hævede Klipperev efterhaanden sammendyngede og afsatte Lag af Stene, Kalkblokke, Leer og Sand, hvis blandede Masse saavel hidrørte fra den Katastrophe, hvori de skandinaviske Fjelde forstyrredes, og store Brudstykker nedkastedes i det dem omgivende Hav, dannende vor Rullesteensformation, som efterhaanden afsattes eller opløstes fra de nærmest beliggende Kyster. Tildeels ved Opfyldning og tildeels ved Hævninger (der vedblive endnu paa enkelte Steder, f. Ex. paa Bornholm), høinede sig saaledes denne i usammenhængende Lag blandede Masse stedse mere og mere, og fremkom tilsidst som tørt Land over Vandspeilet.

I Aarhundreders Løb hævedes derpaa de lavere Egnes Grund, eller opfyldtes disse fornemmeligen derved, at Overfladen bedækkedes først med Lag af løse Jordarter, især Sand og Leer, blandet med Mergel og Flyvesand, opskyllede af Havet, og dernæst for største Delen med et Lag Muldjord, fremkommen af forraadnede Dyr- og Plantedele, som en Følge af den stedse mere og mere tiltagende Vegetation. I samme Forhold som Naturen paa denne Maade efterhaanden forhøiede og endnu forhøier Landet, aftog naturligviis Vandmassen, der fra den tidligere Dannelsesperiode var bleven tilbage paa Overfladen, dannende Indsøer og Vandløb, og derved opstode Moser og Sumpe, der enten i Tidens Løb udtørredes, eller og ved Tørvens Udgravning atter forvandledes og forvandles til smaa Søer. De trugformige Dale, som i rigelig Mængde findes i Danmark, have saaledes tidligere været Søer, og det lader sig ogsaa historisk bevise, at Naturen har dannet tørt Land paa mange Steder, hvor der endnu i en ikke lang Tid tilbage var Vand, og at den paa flere Steder forbereder en slig Overgang. Mange af Landets Vandløb, Fjorde og Havne, der tidligere vare tilgængelige for store Skibe, ere nu saa opdyndede og grundede, at de enten slet ikke ere seilbare, eller ikkun seilbare for fladbundede Fartøier og Baade.

En anden samtidig ved Kunstens Hjælp erhvervet Forøgelse af Landet, og navnligen af Kysterne paa enkelte Strækninger, bestod og bestaaer i en successiv Vinding af Land ved Hjælp af Inddigninger, hvilke vi senere ville omtale nærmere.

§. 7. Medens Landet paa den foranførte Maade successiv tiltog i Høide og Udstrækning, var det imidlertid ogsaa underkastet en Hovedforandring, der bidrog til dets Formindskelse, deels successiv, og deels pludseligen, eller som en Følge af Naturrevolutioner. En saadan antages f. Ex. med megen Grund at have bestaaet deri, at Østersøens tilforn indesluttede Basin banede sig en Vei ud i Kattegattet, hvorved de danske Øer dannedes, og Halvøens Østkyst erholdt sin sønderrevne Form. Denne voldsomme Naturbegivenhed og den dermed forbundne store Oversvømmelse henhøre imidlertid til en ældre Periode end den historiske Tidsalder, hvorimod de forholdsviis meget mindre

og yngre Oversvømmelser, som senere, til forskjellige Tider, hjemsøgte Halvøens Vest-Kyst og begravede store, folkerige Strækninger under Havets Bølger, tildeels ere optegnede i vore Aarbøger, til et sørgeligt Minde om Havets endnu stundom mægtige Indvirkning. Medens Gjennembrudet af Østersøen væsentligen bidrog til at formindske Landet, ved af det tidligere sammenhængende Land at danne Øer og Halvøer, har denne Naturbegivenhed iøvrigt ogsaa havt en deels velgjørende, deels skadelig Indflydelse paa enkelte Dele af Landets Overflade. Derved nemlig, at det overskyllende Vand bortrev, især paa nogle af de mindre danske Øer, som Laaland og Falster, de øvre sandede Lag, blev den dybere liggende frugtbare Leerbund blottet, og kom derved til at danne det øverste Lag, der afgav en for Vegetationen, og især for Kornavl, gunstig Jordbund. Men samtidigen bleve de bortskyllede Sandlag, efter at have oversteget Landets Høideryg paa Halvøen, afsatte i dennes Vestside, og der bidroge de til at danne ufrugtbare Strækninger.

§ 8. Om Landets nærværende Formation indskrænke vi os til følgende Bemærkninger.

Alle de Bjergarter, der findes i Landet (hvortil, som allerede bemærket, Den Bornholm ikke bør regnes i orographisk og geognostisk Henseende) hvad enten de ere faste, sammenhængende Steenlag, eller løse Sand-, Leer- og Rullesteens-Lag, ere i deres nuværende Form *afsatte fra Havet*. Den eneste Undtagelse, vi hidtil kjende her i Landet, er: *Gibsbjerget ved Segeberg*, der hører til saadanne kornet-krystalinisk (plutoniske) Bjergarter, som skylde de Kræfter, der have deres Sæde dybt i Jordens Indre, deres oprindelige Dannelse, eller deres Forandring. Af hine saaledes opskyllede Lag ere *Kridtformationens* forskjellige Dannelser de ældste hos os, og paa mange Steder vise disse sig som Grundlaget, hvorpaa alle de andre hvile. Vi kjende dem, og tildeels træde de synligen frem: paa Østsiden og Østkysten af Sjælland (Farøe, Stevns, Saltholm); paa Møen, (Klinten), i Jylland, saavel ved Grenaae (Karleby Klint) paa Østkysten og ved Mariager Fjord, som og paa mange Steder midt i Landet (ved Clausholm, ved Dagbjerg og Mønsted, Gudumlund og fl. St.) paa Mors, i Kliim Klint ved Vesterhavet, ja selv ude i Havet nær ved Vestkysten. Længere imod S. ved Eiderens og Elbens Forening finde vi dem atter i Havet, og udenfor Landets sydlige Grændse, ved Lüneborg, vise de sig endog paa Overfladen. Da disse Lag saaledes omspænde Landet fra alle Sider, saa maa man antage, at de findes overalt i større eller mindre Dybde under de nyere eller yngre Lag, hvorom man ogsaa paa flere Steder har overbeviist sig. De ældre af disse yngre Lag kaldes *tertiaire*, i Modsætning til de secondaire Dannelser, hvis ældste er den store *Kulformation*, og hvis sidste, yngste Led er *Kridtet*. Til denne tertiaire Formation henhøre de afverlende Lag af skifrig Leer, Sandsteen og Kalksteen, som danne den nordlige Deel af Den Mors og hele Den Fuur i Liimfjorden. Endvidere maa man henregne dertil det Bruunkulleer, som danner næsten hele Salling Land, og som man har fundet i betydelig Dybde ved Boringer, i Nærheden af Oldesloe og Glückstad. Endvidere ere Dele af denne tertiaire Formation, hvori der navnligen findes mange forstenede Conchylier, de virkelige *Bruunkullag*, som findes i Them Sogn, ved Salten-Langsø, og det System af jernholdig Sandsteen, Kalksteen, Alunjord og hvidt sandholdigt Leer, som

findes paa Øen Silt, og de dermed beslægtede forsteningsførende Lag fra Omegnen af Ringkjøbing- og Nissum-Fjorde, Kysten imellem Friedericia og Mundingen af Veile Fiord, og fra Bjørnsknude, Nord for denne Fjord. Endeligen vise sig de forskjellige til Kridtformationen hørende Kalklag, der sædvanligen indeslutte Lag af Flinteſtene, paa forskjellige Steder af Halvøens og Øernes Kyster og især i Møens og Stevns Klint.

§ 9. Rulleſtenene og de dermed forbundne Lag af Sand, Leer og Mergel ere affatte i den meget lange Tid, som laae imellem Slutningen af Kridttiden, eller Kridtformationen, og den nuværende Jordperiode, og de forekomme derfor tildeels blandede med de ældre tertiaire Lag, men endnu langt hyppigere dannende de nyeste Lag af Landets Overflade. Disse nyeste Lag indeholde meget ofte Skaller af saadanne Søbyr, som endnu findes i det tilgrændsende Hav, og den Jagttagelse, at slige Lag forekomme paa en forholdsmæssig til det øvrige Land betydelig Høide over Havets Niveau (f. Ex. ikke langt fra Bornhøved i en Høide af over 200 Fod), beviser, at Landet er hævet over Havet først i en meget sildig Periode af Jordens Dannelsestid, hvis hele Længde iøvrigt ikke lader sig udtrykke ved vore Maal for Tid.

Rullesteensformationen bedækker i hele Landet alle andre Formationer, og bliver selv ikkun skjult af et Par, der altsaa ere endnu yngre. Hele Sjælland, Fyen og de mindre Øer, den østlige Deel af Jylland, Slesvig, Holsteen og hele Lauenborg bære overalt Præg af denne Formation*), hvis mange Leermasser betinge et frugtbart Land med fremherskende Kornavl og Bøgeskovsvegetation, og hvis ujævne Overflade har et bølgeformigt Udseende. Af Mange kaldes denne Formation „opskyllet Land"; dog bør det derved ikke overſees, at Rulleſtenenes Forekomst ikke er indskrænket til Overfladen, men at de ogsaa findes i de største Dybder, hvori man hidtil hos os har fundet de til denne Formation henhørende Leer- og Sandlag.

§ 10. Iblandt de Formationer, som ere endnu yngre end Rullesteensformationen, (omendskjøndt denne naaer ind i den nærværende Jordperiode) er Ahldannelſen hos os den vigtigste. Denne destoværre alt for meget udstrakte Formation forekommer pletviis i Sjælland og i den østlige Deel af Halvøen, samt i store Strækninger af den vestlige Deel af Jylland, Slesvig og tildeels Holsteen, nær under Overfladen, i temmelig hyppigt sammenhængende Lag af bruun Sandsteen**), der sædvanligen i en Tykkelse af 6, men og undertiden af indtil 12 Tommer er uigjennemtrængelig for Planter, og altsaa

---

*) Paa det lille geognostiske Kaart, som findes paa Videnskabs-Selskabets General-Kaart over Danmark, er denne Formation ikke betegnet i sin hele virkelige Udstrækning; thi man havde ellers maattet betegne næsten Alt, der ikke er Ahldannelse, Kalksinter og Alluvium, som Rullesteensdannelse, med enkelte Kridt- og Liimsteen-Punkter. De store Strækninger, der paa Kaartet ere angivne som Skrivekridt, Liimsteen og Blegekridt, skulle derfor ikke antyde, at Rullesteens Sand og Leer mangle i disse Strækninger, men at i disse kunne de dybere liggende Kridt- og Liimsteens Lag letteligen naaes.

**) Man adskiller tre Arter Ahl eller „Al", nemlig Steen-Ahl, en meget fast jernholdig Sandsteen, som ikkun forekommer pletviis; Jern-Ahl, Myremalm, som ikkun findes i Enge og Moser; og Sand-Ahlen, som er udbredt over mange Qvadratmile i Landet. Denne sidste Ahl, der er den charakteristiske Steenart i denne Formation, som derfor ogsaa benævnes efter den, er en meget løs, bruun Sandsteen, hvis Bindemiddel ikke er Jern, men et organisk torveagtigt Stof.

høist fordærvelig for Vegetationen. Denne Formation danner en mærkelig Modsætning til Rullesteensformationen; thi, medens vi finde dennes Overflade frugtbar, bakket, og fuld af Afverling, danner Ahlformationens Overflade en stor, uafbrudt Slette, hvis Jordbund er yderst ufrugtbar, overalt, hvor man ikke med Lethed kan naae de dybere liggende, og altsaa ældre Leer- og Mergellag.

Endnu yngre end Ahlformationen er Kalktufdannelsen, som udfylder Dalene, der ere yngre end Ahlformationen, og som synes engang at have været Sengene af langsomt flydende Vandløb, hvis sidste Levning, som en smal Bæk, betegner Dalenes dybeste Drag. Denne saaledes ældste Ferskvands-Formation, som det efter Ahlens Dannelse af Havet fremstegne Land har frembragt, forekommer i Jylland omkring Veile, Skanderborg og Nørlund; i det Slesvigske ved Stendrupgaard, i Nærheden af Colding, i Fyen, i Sjælland ved Adlersborg, paa Møen ved Liselund, og selv paa Bornholm findes den paa flere Steder.

Af Alluvierne ere Flyvesandet og Marsken de vigtigste. Deres Dannelse har begyndt i en forhistorisk Tid; thi den store Vandflod, hvis Spor vi finde overalt paa Landets Vestkyst, og som sandsynligviis falder sammen med den saakaldte cimbriske Flod, hvorom vi have meget upaalidelige Efterretninger, har allerede forstyrret Marsk, da vi finde Stykker af Marskleer (Klæg) i denne Flods Grundlag.

§ 11. Om Bornholms geognostiske Forhold bemærkes i Almindelighed: Den ligger paa en Steengrund, hvis høieste Plateau hæver sig omtrent 250 Fod over Havet, og hvis Steenmasser bestaae, i den hele nordlige, nordøstlige og østlige Deel (omtrent fra Hammeren til Aakirkeby og Nexø), af en Steenart, der bestandigen svæver imellem Granit og Gneis. Vestlig for dette plutoniske Terrain, eller disse kornet-krystalliniske Urbjergmasser, findes mangfoldige Kulfløtser, der ere ældre end Kridtet, og tildeels høre til Lias og Jurakalk, tildeels til den ældre Grønsanddannelse. De stryge i Almindelighed fra N. V. til S. O. I den søndre Deel af Øen findes Lag af Sandsteen, Skifer og Kalksteen, der høre til Overgangsformationen. Endvidere findes langs med den hele vestlige og sydlige Side, fra Hammeren ned til Dueodden, Flyvesand.

Øens foranførte høieste Plateau er paa mange Steder gjennemskaaret af lange, smalle, dybe Dale, der hyppigen ere begrændsede af lodrette Klippevægge, og aabenbart ere Kløfter i Granit-Gneissen. Der, hvor disse Kløfter mangle, er Overfladen bølgeformig og yderst lidet bedækket af Jord, samt danner paa Høideryggen en stor Hedemark, der kaldes Høilyngen, og er Landets Alminding eller Fælledsmark. Nær imod Kysten sænker Landet sig i bratte og terrasseformige Afsnit, og selve Kysten i Granit-Gneis Terrainet er, paa faa Undtagelser nær, lodret, med et dybt Hav umiddelbart ved Landet. Bunden af Dalene i denne plutoniske Terrainstrækning er bedækket med frugtbar Muld, hvis frodige Planteverdt danner en charakteristisk, og i Danmark ellers aldeles ubekjendt Modsætning med de nøgne, skarpe Klippevægge.

Urbjergmassen eller det foranførte plutoniske Terrain indtager omtrent $6\frac{1}{2}$ □ M. af Øens Overflade. I de øvrige $3\frac{1}{2}$ □ M. findes Overgangsformationen, hvoraf Sandsteenterrainet, paa Sydsiden af det foranførte, indtager en Overflade af om-

trent $1\frac{1}{2}$ □ M. Dernæst den vigtige Bornholmske Kulformation (som indtager omtrent een Qvadratmiil af Overfladen) og indeholder, foruden Kul, meget gode Leerarter og en stor Rigdom af Jernmalm. Endeligen af Kridtformationen: Grønsand og Graa-Kridt, som kun findes paa Bornholm og i Skaane. Som en Følge af denne geognostiske Beskaffenhed er Bornholm rig paa forskjellige Mineralier, navnligen paa: Sandsteen, af fortrinlig Godhed, og især brugbar til Fæstningsbygninger, da den ikke smuldrer i Vandet; Alunskifer, der er meget skikket til Alun-Fabrikation; Kalksteen, der ved Brænding giver en stærk bindende Kalk eller Cement, og som gjennemtrængt med Skifer afgiver en, meest mørkeblaa, men og stundom smuk, sort Marmor, hvoraf de fleste Kirker paa Øen ere byggede. I Kalknyrer, som forekomme i Leerskiferen, findes i smalle Aarer smaa, men klarskinnende Bjergkrystaller, eller de saakaldte „Bornholmske Diamanter," der allerede omtales af Plinius. Desforuden findes paa Øen: Qvarts, Glimmer, Feldspath, Kobbermalm, Molybdænglands, Titanjern og megen Svovlkiis.

III. Overfladens orographiske og hydrographiske Beskaffenhed.

§ 12. Sand- og Hedeformationen, som er meget udbredt paa Halvøen, træder synligen frem fornemmeligen i den høiere Deel af Landryggen, der fra Egnen om Braunschweig og Hildesheim, hvor Harzbjergene neddale, stryger Nord paa, dannende den store Lyneborger Hede, og gjennemskaaren af Elben viser sig paa ny i de høie Bredder mellem Hamborg og Vedel, hvorpaa den i et næsten uafbrudt Bakkestrøg grener sig ind igjennem Holsteen, Slesvig og Jylland, og navnligen forbi Segeberg, Kiel, Apenrade, Nørre Snede og Aalborg op til Skagen. Ved denne Høideryg dannes Halvøens Hovedcharakteer, eller de vigtigere Terraingjenstande paa Landets Overflade; thi Terraincharakteren paa Landets Afskraaning mod Øst, paa Midten og Neddalingen mod Vest er ganske forskjellig fra Lavslettens Charakteer vestlig for Bakkestrøgets høiere Plateau.

Selve Høideryggen, hvis høieste Punkter kun ere 5—600 Fod over Havets Overflade, danner iøvrigt ingen sammenhængende Kjæde af Bakker, thi som oftest bestaaer den blot af et Plateau, hvis høiere Beliggenhed ikkun er kjendelig derved, at de paa samme udspringende og fra samme afløbende Vande tage deres Retning til modsatte Sider.

Den høitliggende smallere østlige Deel af Halvøen er indskaaren af mange store, tildeels med gode Havne forsynede Fjorde og Bugter, og gjennemskaaren af en Mængde dybe Søer og temmelig høie Bakker, der ere bedækkede med en frugtbar Leerjord, blandet med Sand, samt for en stor Deel bevorede med betydelige, skjøndt adspredt liggende Skove. Alle de Aaer og Bække, som paa Halvøen, fra Mariager Fjord indtil Egnen ved Ratzeborger Sø, løbe mod Øst og flyde ud i Kattegattet, Lille Belt og Østersøen, gjennemstrømme denne frugtbare og paa Naturskjønheder meget rige østre Deel. Disse Vandløb ere i Almindelighed kun korte, da Høideryggen tildeels er nær ved Østkysten; men i Forbindelse med Fjordene og Søerne kunne de dog stundom tjene som Terrainforhindringer. Overhovedet egner denne hele østlige Side af Halvøen sig meget til defensive Bevæ-

gelser, og frembyder flere ret gode Stillinger, hvilket er saa meget mere af Vigtighed, da netop denne Side er meest udsat for at blive en Krigs-Skueplads, formedelst Egnens Frugtbarhed og Cultur, den store Mængde af Stæder, Byer og Herregaarde, som findes i samme, og fornemmelig formedelst Nærheden af den med gode Havne forsynede Kyst og de til denne Side liggende danske Øer.

Paa disse hæver sig den under Vandspeilet sammenhængende Afskraaning af Høideryggen endnu mindre over Havets Niveau, end paa Halvøen, nemlig ikkun indtil henimod 400 Fod.

§ 13. Den mellemste bredere Deel af Halvøens høiere Plateau udjævner sig mod Vest i store Mose-, Leer- og Sand-Heder, der ere en Fortsættelse af det store Hedestrøg, som gjennemskærer Oldenborg og Hannover, og som i et næsten uafbrudt Sammenhæng gjennemstryger Lauenborgs Vestside, Holsteens, Slesvigs og Jyllands Midte, indtil det taber sig i Flyvesands Formationen paa Jyllands nordlige Kyst, eller begrændses af Havet. Vel har Kunst og Flid, opmuntret og understøttet af Regjeringen, bidraget meget til at dyrke og oplive store Strækninger af denne i flere Aarhundreder ufrugtbare Egn; men endnu ere betydelige udyrkede Strækninger tilbage, især af Mangel paa Vand, og formedelst den forhen nævnte Ahl, der i alt for rigelig Mængde findes nær under Overfladen.

Denne bestaaer, i Landets høieste Bakkestrøg, som oftest blot af Gruus og Sand; men, hvor Sandet er blandet med Leer, ere Høiderne, især paa Landryggen midt igjennem Halvøen, begroede med Lyng og fremvise Levninger af fordums Skove. Nærmere ved Østkysten ere Høiderne endnu bevorede med Skov, eller vise Tegn paa en først i den senere Tid forsvunden Skovrigdom.

Der, hvor Høiderne neddale eller jævne sig til flade Egne, bestaaer det øverste Jordsmon af en mere eller mindre leerblandet Muldjord, som er sort i de lavere Egne og, hvilende paa Leerjord, sædvanlig meget kalkholdig. Disse betydelige og frugtbare Strækninger egne sig fortrinligen til Qvægdrivt og Kornavl, og udgjøre nogle af Danmarks bedste Enge og Agre.

Paa Jyllands og Slesvigs Midte findes store Mose-Heder, og i disse en Mængde Vandløb af betydelig Længde, men af ringe Dybde og med et meget langsomt Løb, dannende store Tørvemoser eller Kjær paa Hederne. Jo mere disse Vandløb nærme sig Vestkysten, desto mere tiltage de i Betydenhed, og afgive tilsidst væsentlige Terrainforhindringer. Igjennem Leer- og Sand-Hederne, som fornemmeligen findes i Holsteen, løbe derimod i Almindelighed kun smaa Bække, som vel hist og her tjene til at oplive Egnen, men som ikke kunne i militair Henseende være af nogen væsentlig Indflydelse. Da den store Segeberger Hede, paa Høideryggens Plateau i Midten af Holsteen, grener sig i en Sidearm Nord for Siek og Büchen ud til Lauenborgs Grændse mod Mecklenborg, er Midten af Halvøen, fra Steckenitz Canalen indtil Liimfjordens Bredder, at betragte som et aldeles aabent og for alle Vaaben til alle Tider tilgængeligt Terrain, paa hvilket Tropper, som trække sig tilbage for en overlegen Fiende, ikkun finde faa Punkter, hvor de med Fordeel kunne gjøre Holdt. Hvor derfor Hovedbestræbelsen ved en offensiv eller defensiv

Bevægelse gaaer ud paa hurtigen at udføre en Marche, der vilde dette Terrain være fordeelagtigt; men til et længere Ophold egner det sig ikke, allerede af den Grund, at Egnen er blottet for de fornødne Subsistentsmidler. Iøvrigt bør en Fiende, som er i Besiddelse af Halvøens aabne Midte, derfor ikke strax betragtes som den, der har erobret det hele Land; thi navnligen frembyder Holsteens og Jyllands saavel østlige som vestlige Side flere Terrainaffnit, som egne sig til Forsvar mod Midten, hvilket vi ved Provindsernes specielle Beskrivelse ville have Leilighed til nærmere at vise.

Den foranførte Midte af Halvøen og den tidligere anførte østlige Deel af samme kaldes Geest, i Modsætning med Halvøens Lavslette, som i Almindelighed kaldes Marsk*). Denne Lavslette, som for en stor Deel er fravunden Havet, eller beskyttes mod dettes Vold ved høie Diger, og er gjennemskaaren af mange brede og dybe Grøfter og Vandledninger, udgjør Holsteens og Slesvigs Vestside, i en Brede fra $\frac{1}{4}$ til 3 Mile, og findes desforuden paa enkelte Steder af Jyllands Vestkyst, S. for Nissum Fjord. De i Vesterhavet liggende Øer have enten aldeles, eller i det Mindste tildeels Marskcharakteren, og hvor dette sidste er Tilfældet, som f. Ex. paa Fanøe, Romøe, Silt og Amrom, bestaaer den øvrige Deel af Flyvesand. Denne Plage for Jyllands nordlige og vestlige Kyst, som man med mere eller mindre Held søger at bekæmpe, danner en næsten uafbrudt Række af Sanddyner, eller de saakaldte „Klitter" langs med Stranden fra Skagen til Blaavandshuk, hvorfra Flyvesands Formationen stryger udenfor Halvøens Vestkyst, over hine foranførte Øer, og, dannende de store Sandbanker, som kaldes „Watten," staaer i Forbindelse med Dynerne paa Hollands Kyster.

Flyvesandet er vel især herskende i det nordvestlige Hjørne af Jylland samt i dets Nordspidse, og sammenhobes der i store Dynger eller Høie („Miler"), hvor der er Læ for Vestenvinden; men det findes ogsaa paa Læsøe og Anholt, samt endnu pletviis paa Sjællands Nordkyst, hvor det iøvrigt vil blive aldeles bekæmpet.

§ 14. Af det Foregaaende sees, at der, med Undtagelse af Bornholm, ingen Fjelde

---

*) Man forstaaer ofte ved Marsk saadanne Egne ved Havet, som ligge saa lavt, at de oversvømmes i Flodtiden, eller ved høie Vande, naar ingen kunstig eller naturlig Dæmning hindrer dette. Men dette er en altfor udvidet Betydning; thi mange paa denne Maade udsatte Strækninger blive derfor dog ikke til Marsk, som f. Ex. Engstrøget af Pretzer Provsti paa Holsteens nordlige Kyst. Ei heller er det nok, at den side Jordbund har den leeragtige Beskaffenhed, som er Grundbetingelsen for Marskens Dannelse; thi Laaland f. Ex. har vel en let Marskgrund, men den er dog ikke Marsk. Ved „Marsk" bør forstaaes, og forstaaes ogsaa i Almindelighed: side Egne ved Havet, hvis Jordbund bestaaer af et seit, næsten ublandet, — eller kun ubetydelig med Sand blandet Blaaleer, kaldet „Klæg", og som Søen i Flodtiden overdrager med en frugtbar Sliim eller et Dynd, kaldet „Slik", enten ved at opvælte denne fra Havets Bund, eller ved at tilføre denne fra Landets Strømme, og efterlade samme ved Vandets Afflod, eller Ebben. De forskjellige Lag Klæg- eller Kleijord afvexle ofte med Lag af fort Sand, og disse forskjellige Lag hvile sædvanligen paa Mosegrund eller Tørv.

Med Hensyn til Marskens Beskaffenhed adskilles „feed Marsk" fra den mindre frugtbare „Sand-Marsk"; og med Hensyn til dens Beliggenhed adskilles: Kyst-Marsk, Ø-Marsk og Flod-Marsk. Kyst- og Ø-Marsken beskyttes nu for største Delen mod Havets Vold ved høie Diger, og kaldes da „Koge"; hvorimod de uindigede Strækninger kaldes „Halliger." Disse Halliger, ligesom og det uindigede „Forland" foran Kogene, staae ved stærke vestlige Vinde stedse under Vand, og blive derfor ikke brugte som Plovland, men blot til Græsning. De beboede, høiere beliggende Punkter i Marsken kaldes: „Warfthen," eller Vurter.

eller egentlige Bjerge findes i Danmark, og blot nogle faa faste Klipper eller Klinter paa enkelte Dele af Kysten, hvor enten det rindende Vand ved Gjennemskæring, eller Havet ved Brydning og Underskylning har formet skarpere Kanter og Skraaninger. Paa enkelte Steder i Jylland, Slesvig og Holsteen, samt Sjælland, Fyen og Møen findes vel temmelig høie Bakker, men, i det Hele taget, er Danmark et fladt og lavtliggende Land.

En systematisk udviklet Fremstilling af parallelle og meridiane Bjergstrøg paa den danske Halvøe og de danske Øer, der fornemmeligen danne en Lavslette og for en Deel endog en Marskslette, fører derfor let til en falsk Anskuelse af Landets orographiske Forhold, da man vel kan udfinde og hentegne saadanne Strøg paa Kaartet, ved at tage Hensyn til Vandenes Kilder og ved at forfølge deres Løb, men søger ofte forgjæves efter disse Strøg paa selve Stedet.

Da Landets Forhøininger tillige i Almindelighed ere af den Beskaffenhed, at de ere tilgængelige for alle Vaaben, og blot forsaavidt som de stundom ere bevorede med tæt Skov, eller dale brat ned til en af Siderne, kunne afbenyttes som Terrainforhindringer ved en hensigtsmæssig Besættelse, saa kunne de vel tjene til at afgive gode Positioner, men ikke til at danne uangribelige Stillinger.

§ 15. Danmark og Hertugdømmerne ere, i det Hele taget, rigeligen forsynede med ferske Vande, omendskjøndt man i Marsklandene, paa Hedestrøget i Midten af Landet og paa enkelte Øer stundom lider en følelig Mangel paa disse. Vel har Landet formedelst dets ringe Udstrækning og dets Mangel paa Bjerge ingen betydelige Floder, men dets mange Aaer gjøre for en Deel Savnet af disse mindre føleligt. Saaledes have de Aaer, som i Nørre-Jylland strømme mod Øst, en betydelig Vandmængde, selv om Sommeren, hvorimod de vestlig rindende vel have et længere Løb, men ere om Sommeren meget knappe paa Vand, og ere underkastede Indvirkningen af Ebbe og Flod. I det Slesvigske strømmer intet betydeligt Vandløb mod Øst, da Høideryggen stryger nær ved Kysten; derimod strømme flere vandrige Aaer imod Vest. I Holsteen og Lauenborg ere Landets vandrigeste Strømninger, da disse her ikke ere saa afhængige af Aarstiderne. De ere tillige mere seilbare, derved, at den jævne Vandmængde stedse holder Løbet reent, og forhindrer at dette ikke tilstoppes af Sand i Mundingen. Af Øerne have blot Sjælland og Fyen nogle Aaer, og de øvrige Øer have kun Bække. Af disse gjennemskæres Landet i forskjellige Retninger og i stor Mængde. Deres Kilder have sædvanlig sundt og reent Vand; men, da de i Almindelighed flyde igjennem en flad Egn, have de et meget bugtet og langsomt Løb.

Næsten i alle Dale, saavel paa Øerne som paa Halvøen, saavel i de bedre Egne som paa Heden og endog paa selve Høideryggen, findes Moser, især Tørvemoser, Sumpe og Moradser, stundom af en betydelig Udstrækning, navnligen begge Vildmoserne Nord og Syd for Liimfjorden, Aamosen i Sjælland og Vildmosen ved Rendsborg.

Næst efter Grændsefloden Elben, der berører det danske Territorium paa en Strækning af circa 20 Mile, er Eideren Landets vigtigste og største Flod. De derpaa følgende seilbare Vandløb fra 19—8 Miles Længde ere: Gudenaae, Travefloden, Storaaen, Støren, Suseaae, Vardeaae, Skodborgaae og Odenseaae.

Landets største Indsøer ere: Arre-, Fure- og Esrom-Sø i Sjælland, — Kolindsund, Fiilsø og Mossø i Nørre-Jylland, — Ploner-, Selenter- og Vesten-Søen i Holsteen, Schall-Søen og Ratzeborger-Søen i Lauenborg, Witten-Sø i Slesvig, samt Mariboe-Sø i Laaland.

Af kunstige Vandforbindelser ere de betydeligste: den Slesvig-Holsteenske Canal, Steckenitz-Canalen, Alster-Canalen (tilhørende Hamborg) og den Danneskjoldske-Canal. Mindre betydelige ere: Esrom-, Odense-, Frederiksværks- og Lindenborg-Canal.

§ 16. Landets hydrographiske Beskaffenhed, dets mange Indsøer, smaa Floder og Aaer, dets Canaler, Vandledninger, mosede og sumpige Egne, især i Forbindelse med dets mange paa flere Steder langt indskærende Fjorde og endeel større og mindre Belter og Sunde, formaae langt mere, end dets orographiske Beskaffenhed, at tjene som Terrainforhindring. Vel har Danmark, med Undtagelse af Eideren og af Grændsefloden Elben, intet Vandløb, der kan tjene til væsentlig Terrainforhindring imod større Operationer, men de mindre Vandløb kunne, om ikke ved deres Dybde, saa dog ved deres ofte sumpige Bredder og deres hyppige Sammenhæng med Indsøer, Moser og Fjorde, afbenyttes til at vanskeliggiøre en Fiendes Fremrykning. Dog er det fornemmelig Belterne, Sundene, de dybt indskærende Fjorde, enkelte store Moser, samt Marsklandene, der kunne betragtes som væsentlige Hindringer i Terrainet. Af disse ere de sidste, da de i alle Retninger gjennemskæres af nær ved hinanden liggende brede og dybe Grøfter, og især naar Veiene efter Regn og Tø ere opblødede, ofte meget impassable; og i det Tilfælde, at Marsklandenes Diger gjennemskæres til Landets Forsvar, og derved Forbindelsen paa Hovedveiene afbrydes, samt Marsken sættes under Vand *), ere disse Lande endog at betragte som af Naturen anlagte Befæstninger.

Endeligen fortjener et Forhold af Landets Overflade at bemærkes, nemlig de høie, brede og som oftest med levende Gjerder beplantede Jorddiger, hvormed Agrene og Engene i Hertugdømmerne indhegnes; thi disse forhindre ei alene, især i Egnen omkring Landsbyerne, store militaire Frontalbevægelser og Opmarcher, men de vanskeliggiøre tillige Overskuelsen af Terrainet, hvorpaa man marcherer.

Betragte vi det hele Land, med Hensyn til dets Overflades Beskaffenhed, og bemærke, at af circa **1020** Qvadratmile kun omtrent **15** Qvadratmile indeholde Indsøer, **35** Qvadratmile Moser og Moradser, **50** □ Mile Skov, **65** □ Mile Marskland og i det Høieste **200** □ Mile indhegnede Marker, samt beboede Steder, og at de fleste af Landets mange Aaer og Bække ikke kunne ansees som betydelige Forhindringer i den største Deel af Aaret, saa finde vi Landets Terraincharakteer i det Hele taget at være *overskueligt* og *aabent*, — saaledes kaldet, naar der ikke findes Gjenstande, som hindre den frie Oversigt, eller den frie Bevægelse i alle Retninger.

---

*) Vedvarende sydlige og østlige Vinde kunne imidlertid hindre Marskens Oversvømmelse. Dette var Tilfældet i Felttoget 1627, da Christian IV. forgjæves lod Sluserne aabne og Digerne gjennemstikke. De sydlige Vinde dreve Vandet bort fra Kysterne, og Marsken stod aldeles aaben for Fiendens Streiferier.

IV. Klimatiske Forhold.*)

§ 17. Trods Landets nordlige Beliggenhed, nemlig omtrent 150 Mile fra Midten af den tempererede Zone, bliver Danmark dog kun meget sielden hiemsøgt af en saa stærk Kulde, som især Udlændinger ofte anfee det udsat for. Dets lave Beliggenhed og Søluftens Indvirkning fra de næsten overalt næromgrændsende Have formindske nemlig Vinterkulden i den Grad, at den i Kjøbenhavn (som har Landets Middeltemperatur), efter 39 Aars Media, i Gjennemsnit kun er -0^{0}, 4 Reaumur, medens den f. Ex. i München, som ligger $7\frac{1}{2}^{0}$ sydligere, men og 16—1700 Fod høiere, er -1^{0}, og i Berlin $-1\frac{1}{2}^{0}$, omendskjøndt denne Stad ligger 3^{0} mere mod Syd.

I Vintermaanederne, December, Januar og Februar, er den stærkeste Vinterkulde, ifølge 52 Aars Jagttagelser, kun stegen i Kjøbenhavn til -18^{0}, 2 R. (i Jan. 1789), og derimod i Hamborg til 24^{0}, i München til 23^{0}, og i Moskov — under samme Bredegrad — til 31^{0}.

Foraarets (Marts, April og Mai) Middeltemperatur er $+5^{0}$, 2; Efteraarets (September, October og November) $+7^{0}$, 6, og Sommerens $+13^{0}$, 8. Den varmeste Maaned er Juli, og den høieste Varmegrad, man har iagttaget i Kjøbenhavn, er $27\frac{1}{2}^{0}$, og i Hamborg 28^{0}.

Den aarlige Middelvarme eller Middeltemperaturen for hele Aaret er $+6\frac{1}{2}^{0}$, medens den ved Jordklodens Midtkreds er $+22^{0}$, og ved Nordcap lüg Frysepunktet. I Hamborg er den aarlige Middelvarme $+7^{0}$, 2 og ved Frederikshavn $+6^{0}$, 3, hvoraf sees, at der ikke er nogen stor Forskjel imellem Middelvarme ved Statens Nord- og Sydgrændse.

Betragte vi Klimatet i flere, Kjøbenhavn i forskjellig Retning omgivende, Stæder, komme vi ogsaa til det Resultat, at de klimatiske Forhold mellem Nord og Syd ligge langt mere i Vinter- end i Sommervarme. Saaledes er Forholdet mellem Sommerens Middelvarme i . . . . . Rom, Kjøbenhavn og Trondhjem

kun som	$18\frac{1}{2}^{0}$	:	14^{0}	:	12^{0}, derimod
Vinterens som	$+6\frac{1}{2}^{0}$	:	$-\frac{1}{2}^{0}$	:	-4^{0}, og

medens altsaa Forskjellen mellem Kjøbenhavns og Trondhjems Sommer-Middelvarme kun er 2^{0} er den mellem Vinterens $3\frac{1}{2}^{0}$ **).

*) Fornemmeligen efter Prof. Schouws trykte Meddelelser.

**) Det klimatiske Forhold sees tydeligst af nedenstaaende Tabel.

	Geogr. Brede.	Geogr. Langde fra Ferro. (omtrent)	Hele Aaret.	Vinteren.	Sommeren.
Trondhjem	$63\frac{1}{2}^{0}$	28^{0}	$+3\frac{1}{2}^{0}$	-4^{0}	$+12^{0}$
Petersborg	60^{0}	48^{0}	$+2\frac{1}{2}^{0}$	$-7\frac{1}{2}^{0}$	$+13\frac{1}{2}^{0}$
Stockholm	$59\frac{1}{2}^{0}$	$35\frac{1}{3}^{0}$	$+4\frac{1}{2}^{0}$	-3^{0}	$+13^{0}$
Edinburgh	55^{0} 58′	15^{0}	$+7^{0}$	$+2\frac{1}{2}^{0}$	$+11\frac{1}{2}^{0}$
Kjøbenhavn ...	$55\frac{1}{2}^{0}$ 41′	$30\frac{1}{2}^{0}$	$+6\frac{1}{2}^{0}$	$-\frac{1}{2}^{0}$	$+14^{0}$
Moskow	55^{0} 46′	55^{0}	$+3^{0}$	$-9\frac{1}{2}^{0}$	$+15^{0}$
Königsberg....	$54\frac{1}{2}^{0}$	38^{0}	$+5^{0}$	$-2\frac{1}{2}^{0}$	$+12\frac{1}{2}^{0}$
München.....	48^{0}	29^{0}	$+7^{0}$	-1^{0}	$+14\frac{1}{2}^{0}$
Rom	42^{0}	30^{0}	$+12\frac{1}{2}$	$+6\frac{1}{2}^{0}$	$+18\frac{1}{2}^{0}$

Fremdeles erholdes det Resultat, at hele Aarets Middelvarme aftager og Aarstidernes Forskjel tiltager med Afstanden fra Havet. Saaledes er den aarlige Middelvarme i Kjøbenhavn $3\frac{1}{2}^{0}$ høiere end i Moskov, omendskjøndt disse to Stæder ligge under een Brede. Fremdeles er Forskjellen mellem Aarstidernes Temperatur mindre i Kjøbenhavn end i Moskov, nemlig paa det første Sted $14\frac{1}{2}^{0}$, og paa det sidstnævnte Sted $24\frac{1}{2}^{0}$, hvor Sommerens Middelvarme iøvrigt er kun 1^{0} høiere end i Kjøbenhavn. Om Sommeren ophedes nemlig Havet ikke i den Grad som Fastlandet; derimod afkjøles dets Overflade om Vinteren ikke saameget som Jordens, og derfor er Havet og dets Atmosphære i den tempererede Zone vel om Sommeren koldere, men og om Vinteren varmere end Fastlandet. At Havet sjeldnere fryser paa Vestsiden af Halvøen, end paa Østsiden samt ved og mellem Øerne, hidrører iøvrigt tillige derfra, at Nordsøen er mere aaben, og formedelst Ebbe og Flod samt Vindene i større Bevægelse.

Danmarks Kystklima, med dets forholdsmæssig høie Middelvarme og ringe Spillerum for Varmen i Aarstiderne og Maanederne, har en saare gavnlig Indflydelse paa Huusdyrenes Opfødning og paa en Mængde Værters Dyrkning, navnligen paa Kornproductionen. En total Misvæxt indtræffer næsten aldrig, da Jordsmonnets for største Delen sandede Beskaffenhed udfordrer megen Fugtighed, hvorpaa det sjelden lider Mangel i længere Tid, og de lerede Dele kunne længe taale Tørke.

Den korteste Dag varer, som allerede bemærket, kun omtrent $6\frac{1}{2}$, men den længste $17\frac{1}{2}$ Time, og Sommernætterne ere her langt kortere, end mere mod Syd. Stærkt Tordenveir er kun sjeldent, og varer kun kort. Efter Middelforholdet i 65 Aar er Antallet af Lynildsdage kun 9 om Aaret, dog ere disses Antal meget forskjelligt i forskjellige Aar. Hyppigst indtræffe Lynild og Torden i Juli og August Maaned.

§ 18. Men Landets Beliggenhed, som foraarsager disse gunstige Temperaturforhold, bevirker ogsaa andre mindre gunstige og ofte meget ubehagelige.

Hertil hører især en ofte taaget Luft og sjelden aldeles skyfri Himmel, samt et fugtigt, og i de mindre Tidsdele, som Dage, Uger, ustadigt Veirligt.

Antallet af de taagede Dage er temmelig stort, nemlig i Gjennemsnit 40 om Aaret, og i det Hele taget hyppigst om Vinteren, især i Januar. Dog gjør den Jyllands Vestkyst egne tykke Taage, som kaldes Havguse, en Undtagelse herfra; thi dette høist mærkelige Phænomen er hyppigst om Sommeren. Efter milde og varme Dage indfinder den sig nemlig et Par Timer før Solens Nedgang, trækker altid op i Vesten, og driver med største Fart i lavt svævende, hvidagtige Skyer mod Kysten. Den fører aldrig Regn med sig, men en gjennemtrængende, vandagtig Kulde, der er meget skadelig for Vegetationen.

Efter et Middeltal af 23 Aar er i Kjøbenhavn Antallet af Dage med tyk Luft 156, med blandet Luft 141, og med aldeles klar Luft kun 68.

Den aarlige Regn- og Sneemængde i Danmark udgjør for Kjøbenhavn, efter 45 Aars Jagttagelser, et Vandlag af henimod 21 danske Tommer, og Regndagenes Antal er i Gjennemsnit 137, hvoraf omtrent i de 32 Dage falder Snee. De 6 meest regnfulde

Maaneder ere Mai til October. Den mindste Vandmængde falder i Marts, og den største i August*).

Hagel er under vort Klima langt sjeldnere end Regn og Snee; thi Antallet af Hagel-dage er i Gjennemsnit kun 6 om Aaret. Dette Meteor indtræffer hyppigst i Mai, April og November.

De vestlige Vinde, som i det hele nordlige Europa have Overvægt over de østlige, ere i Danmark fornemmelig herskende om Sommeren.

Deres Overvægt er i Danmark, og især om Sommeren, saa betydelig, at man kan antage, at af 100 Gange blæser det 19 Gange fra V. og 17 Gange fra S. V. I Kjøbenhavn indtræffer, mod 10 Gange Østen-, 16 Gange Vesten-Vind.

De 8 Vinde følge i Henseende til deres Hyppighed, ifølge 56,000 Jagttagelser, saaledes paa hinanden:

V. — S. V. — S. — N. V. — O. — S. O. — N. og N. O.
19 — 17 — 12 — 12 — 12 — 10 — 9 — 9.

Om Vinteren ere de herskende Vinde S. V. — V. — O.
— Foraaret — — V. — O. — S. V.
— Sommeren — — V. — N. O. — S.
— Efteraaret — — S. V. — V. — S.

Om Vinteren gaae de vestlige Vinde snarere mod S. end mod N.; — om Sommeren omvendt. I Sommermaanederne forholde de 3 vestlige sig til de 3 østlige Vinde som 25 til 10, og i April ere disse to Vindclasser næsten af lige Hyppighed.

Som en Følge af Beskaffenheden af de Dele af Jordkloden, hvorfra Vinden kommer, medføre de østlige Vinde om Vinteren Kulde, de vestlige derimod Varme; og S. V. og S. ere de Vinde, som forholdsviis til deres Hyppighed medføre meest Regn. Af 100 Gange bringer S. V. og S. 16 Gange Regn, og af 16 Gange kun 1 Gang klar Luft; derimod N. og N. O. af 100 Gange kun 7 Gange Regn, og hver 3—4 Gange klar Luft**).

Vindenes Orden med Hensyn til Regnens Hyppighed er:

S. V. — V. — S. — O. — S. O. — N. O. — N. V. — N.
29 — 21 — 14 — 11 — 8 — 7 — 6 — 4.

Storm og stærk Blæst er hyppigst med N. O., nemlig af 100 Gange 3 Gange Storm og 22 Gange stærk Blæst; — derimod meest sjelden med S.

---

*) Vel er Regnens Mængde, langt mere end Varmeforholdene, afhængig af Stedernes Beliggenhed og Jordoverfladens særegne Form og Beskaffenhed, og varierer derfor ofte meget paa tvende ei langt fra hinanden beliggende Steder (f. Ex. Stockholm, hvor Vandlaget er 18″, og Bergen, hvor det er 80″); men da Danmarks Dele i det Hele taget ere nogenlunde lige udsatte for Havets Indflydelse, saa kan man antage, at Regnforholdene i Kjøbenhavn ikke ere betydelig forskjellige fra dem i det øvrige Danmark. Kun bemærkes, at Skyer og Taage synes hyppigere i Landets vestlige end i dets østlige Dele, og at paa aabne Sletter falder mindre Regn end i skovbevoxede Egne.

**) En kold, skarp og tør Nord-Vest, som paa Jyllands Vestside gjerne blæser i Mai og Juni 3 eller flere Dage i Rad, kaldes Skai.

Stille indtræffer oftest med S. og S.V., sjeldnest med Ø., — og meest i August Maaned; Storm og stærk Blæst derimod oftest i December, November og Februar.

Barometerets Middelstand ved Havets Niveau og reduceret til 0^0 Temperatur er 28″ 1‴ par. Maal. Barometerets daglige Maxima synes at indtræffe Kl. 11, og dets Minima Kl. 5. Middagsobservationerne give en Middelstand, som næsten ikke afviger fra det sande Medium. Magnetnaalens Afvigning eller Compassets Misviisning er for nærværende Tid omtrent $18\frac{1}{2}^0$ mod Vest*), og Naalens Inclination omtrent 70^0 30′. Styrken af de magnetiske Kræfter er 1,4037, naar Styrken ved den magnetiske Ægvator tages som Enhed.

§ 19. Omendskjøndt det mangler paa nøie Bestemmelser for Klimatets Indflydelse paa Vegetationen og Sundheds Tilstanden i de forskjellige Provindser af Landet, saa bemærkes dog i Almindelighed:

Nørre-Jyllands Vestside lider meget af den allerede omtalte Taage, samt af de stærke vestlige Vinde, som føre det fra Havet opskyllede Sand tildeels høit op i Landet, og derved beskadige Sæden, samt hindrer Træernes Vært, medens Østsiden og de Egne, som ligge i Læ for disse Vinde, have et mere venligt Klima og en frugtbarere Vegetation.

I Hertugdømmerne er Luften renere og sundere paa den høiere beliggende mellemste, østlige og sydlige Side, derimod mere fugtig og usund i de lavtliggende vestlige Marsklande.

Øerne: Sjælland, Fyen, Møen og Bornholm have en høi og sund Beliggenhed, hvorimod Falster, Femern og det endnu lavere Laaland have tildeels Marskluft. Især i August og September, efter en varm og tør Sommer, hjemsøges disse lavtliggende Egne af Febre, naar, efter vestlige Vinde, Østenvinden udtørrer de paa det oversvømmede Land tilbageblevne staaende Vande, som ofte samle sig i smaa Kjær langs med Kysten.

De klimatiske Forholds Indflydelse paa militaire Foretagender er ikke uvigtig. Saaledes vilde sædvanlig tidlig om Foraaret, eller sildig om Efteraaret og i enhver regnfuld Aarstid, i det mindste alle Biveie, især i de mere frugtbare Egne, som have en leerblandet Jordbund, være opblødede, meget slette og som oftest besværlige at passere. De i Marskegnene ere i en fugtig Aarstid aldeles ufremkommelige, især for Cavalerie og Artillerie. Ogsaa om Vinteren ville, i Tilfælde af hyppigt Sneefog, de af levende Gjerder indhegnede Veie og Agre i Hertugdømmerne vanskeliggjøre militaire Foretagender. Saaledes bør ogsaa, for det i det Hele taget ublide og ofte ustadige Klimas Skyld, den danske Soldats Beklædning fornemmelig være varm, og med Hensyn til den ofte opblødede Jordbund i de fede, frugtbare og meest beboede Egne, hans Fodtøi være saa godt og stærkt som muligt.

Vel er Middagsheden om Sommeren ofte trykkende, især paa en Marche ad en sandig og ofte støvende Vei, der end ydermere ved den i Hertugdømmerne omtalte sædvanlige Indhegning mangler Lufttræk; men da Sommerdagen i vort Norden er lang, kunde allerede om Formiddagen en betydelig Marche være tilbagelagt, og, efter en Hvile i Middagstiden, Marchen fortsættes om Eftermiddagen, om fornødent gjøres, endnu en betydelig Strækning.

---

*) Misviisningen fandtes i 1830 under Endelave at være 18° 15′ N. V., hvorefter Compasserne ere aflagte.

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

V. Landets Cultur og Production.

I. Jordsmonnets Beskaffenhed i Forhold til Arealet.

§ 20. Betragtes Jordsmonnets Beskaffenhed eller Bequemhed til Production i Forhold til Landets Areal i de større Dele af Staten, da erholdes følgende Resultater:

a) Paa de danske Øer udgjør af 239½ Qvadratmile omtrent:

Agerland 196 □ M., Skovplan 21 □ M. (hvoraf paa Sjælland, Møen, Laaland og Falster c. 15 □ M.), Byplan, Veie og Grøfter 10 □ M., Mose og Engkjær 6 □ M., Søplan 3½ □ M., Hedeland (paa Bornholm) og Flyvesand (paa Læsøe og Anholt) 3 □ M.

Agerlandet forholder sig altsaa til det øvrige Areal som 4,7 : 1.

b) I den nordlige og østlige Deel af Jylland udgjør af 313½ □ M. omtrent:

Agerland 196 □ M., Hedeland og Flyvesand (6 □ M.) 62 □ M., Mose og Engkjær 27 □ M., Byplan m. m. 14 □ M., Skovplan 11 □ M. og Søplan 3½ □ M.

Agerlandet forholder sig altsaa til det øvrige Areal som 1,6 : 1.

c) I den vestlige Deel af Jylland (Amterne Ribe og Ringkjøbing) udgjør af 130 □ M. omtrent:

Hedeland og Flyvesand (4 □ M.) 67 □ M., Agerland 51 □ M., Mose og Engkjær 10 □ M., Byplan m. m. 2 □ M., Søplan 1 □ M. og Skovplan 1 □ M.

Hedelandet er altsaa her dominerende, og Agerlandet eller Plovlandet forholder sig til det øvrige Areal ikkun som 1 : 1,6.

Da de foranførte Danmark betræffende Angivelser ere begrundede paa Beregninger og Udmaalinger, der ere flere Decennier gamle, og der netop i den sildigere Tid er bragt meget af Hede-, Sand- og Skov-Arealet under Ploven, ere Angivelserne vel ikke mere ganske nøiagtige, men i dette Tilfælde ere Forholdene gunstigere end de anførte.

Vil man (a) bestemme Provindsernes indbyrdes Frugtbarhed efter det Forhold, hvori deres Areal i Gjennemsnit er høiest banktaxeret, samt (b) fremstille Gjennemsnits-Vurderingen eller Banktaxationen af hver Tønde Land i Forhold til (c) Provindsens eller Districtets Banktaxation af hver Tønde Ager- og Engs- samt Skovskylds-Hartkorn, og endeligen bemærke (d) hvor mange Tønder Land geometrisk Maal der i forskjellige Dele af Landet gaaer paa hver Tønde Hartkorn, da erholdes følgende Resultater:

	Langeland.	Fyen.	Laaland.	Falster.	Sjælland.	Møen.	Bornholm.	Jylland.
a)	100	97	87	76	66	65	53	32 (Dele af 100)
b)	68	66	59	52	45	44	36	22 Rbd.
c)	743	705	583	522	508	565	442	596 Rbd.
d)	10,9	10,8	9,9	10,1	11,2	12,9	12,4	26,9 Td. Ld.

Og i Jyllands Amter i Særdeleshed:

	Aarhuus.	Randers.	Veile.	Thisted.	Hjørring.	Skanderb.	Aalb.	Viborg.	Ribe.	Ringkjøbing.
b)	54	27	27	26	24	24	20	20	17	15 Rbd.
c)	762	457	678	516	673	778	576	545	638	570 Rbd.
d)	14,0	16,9	25,2	20,2	28,8	32,1	28,8	26,9	36,9	39 Td. Ld.

d) I Hertugdømmet Slesvig udgjør af $162\frac{1}{2}$ □ M. omtrent:

Geestplovland $86\frac{1}{2}$ □ M., Hede og Flyvesand 28 □ M., Marskland 18 □ M., Mose og Engkjær 15 □ M., Skovplan 7 □ M., Byplan, Veie, Diger og Grøvter 6 □ M. og Søplan 2 □ M. Plovland og Marsk ($104\frac{1}{2}$ □ M.) forholder sig altsaa til det øvrige Areal som 1,8 : 1.

Da den allernaadigst anordnede Commission, som har udarbeidet „Statistisk Tabelværk for Kongeriget Danmark 1ste og 2det Hæfte," ikke var paalagt at tage Hensyn til Hertugdømmet Slesvig, mangler det destoværre hidtil paa en tabellarisk Fremstilling af Hartkornets samt Eiendommenes Banktaxation m. m. for denne Provinds.

e) Om Jordsmonnets Beskaffenhed i Hertugdømmet Holsteen, i Forhold til Arealet, mangler indtil Dato authentiske og fuldstændige Meddelelser. Imidlertid kommer man vel Sandheden temmelig nær, naar man ifølge enkelte Angivelser og anstillede Beregninger antager, at af Holsteens Areal, exclusive det fremmede Territorium, eller af $153\frac{3}{4}$ □ M., udgjør omtrent:

Agerland $85\frac{1}{2}$ □ M., Marskland 20 □ M., Moser og Engkjær 15 □ M., Hedeland $13\frac{3}{4}$ □ M., Byplan, Veie, Grøvter, Diger 8 □ M., Skovplan 8 □ M. og Søplan $3\frac{1}{2}$ □ M.

Ager- og Marskland ($105\frac{1}{4}$ □ M.) forholde sig derefter til det øvrige Areal som 2,14 : 1, eller noget over 2 : 1. Dette er et gunstigere Forhold end i det Slesvigske, hvilket ogsaa stemmer overeens med andre Kjendsgjerninger.

f) Hvad Hertugdømmet Lauenborg angaaer, da have en Deel Bestræbelser, for at erholde tilfredsstillende Meddelelser om Jordbundens Beskaffenhed i Forhold til Landets Areal, hidtil været frugtesløse.

Iøvrigt bestaaer Jordbunden i det Indre af Landet vel tildeels af Hede (anslaaes til $\frac{1}{2}$ □ M.), men fornemmelig af et i det Hele taget frugtbart Agerland (anslaaet til 12 □ M.), og Forholdene ere i denne Henseende omtrent de samme som i Slesvig. Langs med Elben findes Flodmarsk, dog kun i ubetydelig Udstrækning. Derimod indtage Søerne i Forhold til Landets Størrelse et betydeligt Areal, som kan anslaaes til $1\frac{1}{2}$ □ M.; ligeledes Skovene, hvis Areal udgjør omtrent 2 □ M. Engkjær- og Mosearealet har omtrent den samme Størrelse som Skovarealet.

Summarisk taget udgjør saaledes af Landets $1020\frac{1}{4}$ □ Mile-Areal.

Agerland og Marsk	665	□ Mile,
Hedeland og Flyvesand	$174\frac{1}{4}$	— ,
Moser og Engkjær	75	— ,
Skovplan.	50	— ,
Byplan, samt Veie, Gjerder og Grøvter .	41	— ,
Søplan	15	— ,

og derefter Forholdet af Agerland og Marsk til det øvrige Areal omtrent 1,87 : 1.

2. Naturproductioner.

A) Af Planteriget.

§ 21. Kornavl. Ifølge Landets Beliggenhed og Beskaffenhed er Agerdyrkningen den almindeligste og i oeconomisk Henseende den vigtigste Erhvervskilde, især med Hensyn til Kornavl.

I de sidste 50 Aar, fra den Tid nemlig, da Stavnsbaandet løstes (Forordning af 20de Juni 1788), Hoveriet tildeels ophørte, og de danske Bonderbyer udskiftedes, har Agerdyrkningen i Danmark forbedret sig meget, og gaaer, ved Hjælp af Regjeringens Omhu og enkelte private Selskabers hensigtsmæssige Bestræbelser, stedse fremad.

I Hertugdømmerne, navnlig i Holsteen, har Agerdyrkningen allerede tidligere været dreven paa en fuldkomnere Maade. En betydelig Forbedring fandt Sted i den endnu for faa Decennier siden ubekjendte Maade, ved Hjælp af Mergel at forbedre Jordsmonnets Beskaffenhed; en Forbedring, som, først anvendt i Preetzer Provsti, stedse bliver mere og mere almindelig. Fremdeles have Foderurternes bedre Drivt samt overhovedet den saakaldte Holsteenske- eller Vexeldrivtmaaden væsentligen bidraget til Agerdyrkningens Forbedring.

De kornrigeste Egne af Landet ere, næst Marsklandene, de østlige Dele af Holsteen og Slesvig, Laaland, nogle Egne af Sjælland og Fyen samt i Nærheden af Limfjorden; derimod er Kornavlen kun ringe i de tørre, sandede Jorder og i de enkelte dyrkede Pletter af Heden paa Jyllands Vestside og i Halvoens Midte.

Kornarterne, som dyrkes i Landet, ere:

Byg, som den ældste Kornart i Norden og den vigtigste Vaarsæd i Danmark, hvorfor den og fortrinsviis ofte kaldes Korn. Den er især fortrinlig i Sjælland og Thye, paa Samsøe og Bornholm, og bruges fornemmelig til Øl, som er Landets almindelige Drik, samt til Gryn og Meel.

Rug er Landets anden Hovedsæd, som især paa hele Halvoen, i Fyen og Sjælland samt paa Geestøerne i Vesterhavet er af fortrinlig Godhed, og afgiver det almindelige Brødmiddel.

Hvede dyrkes meest i Marsken, Slesvigs og Holsteens Østside, i Laaland samt i Stevns Herred.

Havren er udbredt over hele Landet, men især af fortrinlig Godhed i Thyeland.

Boghvede findes meest i Jylland og Hertugdommernes Midte, som og i Fyen.

Foruden foranførte Kornarter dyrkes:

Rapsæd. Denne olieydende Plante, hvis Dyrkning i de sidste Aar er i meget Tiltagende, fornemmelig i Hertugdommernes Østside og i Marsken, er en usikker, men ofte meget indbringende Erhvervskilde for Landmanden.

Kartofler. Denne tidligere fremmede Frugt er i de sidste 30 Aar bleven hjemlig i vort Land, og dens Avling drives nu i det Store, deels til Føde og deels til Foring.

Af de øvrige Foderplanter og Haugeværter dyrkes især Gulerødder, Kaal og Roer. Det er først efter Fælledskabets Ophævelse, at man med Iver bestræber sig for at dyrke

gode Foderurter, som f. Ex. Klever, og endnu er Haugedyrkningen i det Hele taget, men især i Jylland og Sjælland, meget tilbage.

Af Bælgfrugter dyrkes Ærter, Vikker og Bønner i stor Mængde, og ere vigtige Næringsmidler.

Endeligen dyrkes endnu, men kun i ubetydelig Mængde, Hør, Hamp, Humle, Tobak, Krap, Kummen og Sennep.

Avlen af disse sjeldnere Plantearter er ikke tilstrækkelig til Landets eget Forbrug; derimod exporteres betydeligen af de forskjellige Kornarter, trods det store Forbrug i selve Landet.

§ 22. Forstcultur. Danmark har tilforn været meget bevoret med Skove, men disse ere især i ældre Tider haardt medtagne, ja adskillige Egne, formedelst flere sammenvirkende Aarsager, ganske skovløse. De tidligere Krige, og især Krigen 1657—1660, har ødelagt mange sammenhængende Skovstrækninger, og endnu bliver mere Skov forhugget til Ved og opryddet til Agerland, end ønskeligt er for Forstculturen. Dog drager Regjeringen, allerede fra Midten af det forrige Aarhundrede, Omsorg for Skovenes Fredning, saavel ved gode Anordninger, som ved et godt Forstvæsen.

Skovværten findes, hvor Rullesteensdannelsen bedækker Jordbunden, og ophører der, hvor Jordbunden er alt for sandet, eller og Marsk. Den hele Vestside og Midte af Jylland, Slesvig og Holsteen er saaledes aldeles blottet for Skov, medens Østsiden, alle større danske Øer samt Lauenborg ere tildeels vel forsynede dermed. I betydelige sammenhængende Strækninger findes Skove for Tiden kun paa enkelte Steder i Jylland, Sjælland og Lauenborg, og i Almindelighed bestaae de af adspredt liggende Skovpartier.

Alle vore Skove, som ikke ere plantede, bestaae af Løvtræer. Iblandt disse trives Bøgen fortrinlig i vort Land, især i det sydlige Sjælland, Laaland og Holsteen, og da den er vort almindeligste Skovtræ (maaskee $\frac{4}{5}$ Deel af alle Skovtræerne), saa afgiver den ikke alene vort vigtigste Brændemateriał af Ved, men bidrager tillige væsentligen til at forskjønne vore Skove. Egen udgjør vel som oftest blot en enkelt Bestanddeel af Bøgeskoven, og danner sjelden en egen Skov, men udgjør dog, deels for sig, deels blandet med Bøgen, en ikke uvæsentlig Bestanddeel af vore Skove. Birken, som er af langt mindre Betydenhed, forekommer sædvanligviis kun enkelt, og især i det nordøstlige Sjælland samt Jylland. Ellen vorer gjerne i de mosede Dele af Skovene eller de saakaldte Ellemoser. Elmen, Asken, Rønnen, Fuglebærtræet, Aspen, Skovabilden og Vidien forekomme i ringe Mængde og kun enkelte. Avnbøg og Lind forekomme som Skovtræer i de sydligere Dele af Landet, og af disse Træarter Linden især i Lauenborg.

Naaletræskovene ere Plantager fra den sildigere Tid, hvilke fornemmeligen findes i det nordlige Sjælland og paa nogle Steder i den jydske Hede, og bestaae især af Gran, Fyr og Lærketræ.

Krattene, deels for sig, og deels som Undervæxt i Skovene, bestaae, i fugtig Jordbund, foruden af El, af Vrietornen, Vandhylden og forskjellige Pilearter, og, i tør Jordbund, især af Hassel, Slaaen og Hvidtorn.

Træerne paa Heden ere for det meste lave, krogstammede og nedliggende, især som en Følge af Vestenvinden og det haarde Underlag.

Med Hensyn til Skovtræets Forbrug som Ved, da kunne og burde de store Torvemoser, hvormed Landet saa rigeligen er forsynet, væsentligen tjene til Skovenes Fredning, da ellers Landets Forbrug til Brændsel alt for mærkeligen tærer paa disse.

Frugttræavlen er i enkelte Dele af Landet, navnligen i Fyen, Als og især i Landet Sundewitt, meget vigtig. De almindelige Frugttræer ere: Æble-, Blomme-, Kirsebær- og Pæretræer, som alle forædles i Haugerne. I ringe Mængde og tildeels kun ved kunstige Hjælpemidler avles derimod de kjælnere Frugter, som Apricoser, Ferskener, Mispler og Morbær.

Som Producter af Planteriget maae endnu bemærkes:

Lyngen, som een af de især over Halvøen meest udbredte Planter, der bruges paa flere Steder som Brændsel. Lyngheden strækker sig igjennem Jyllands, Slesvigs og Holsteens Midte, dog mere udbredt mod Vest end mod Øst, noget afbrudt og smallere i Slesvig og Holsteen, mere uafbrudt og langt bredere i Jylland. Paa den forekomme især Gyvelen og Enebærbusken.

Tangen er en Strandplante, som Havet opkaster paa Danmarks vidtstrakte Kyster, og anvendes deels som Gjødning, deels som Brændsel. Salttilvirkning af Tang blev tidligere brugt meget, og dens Anvendelse istedetfor Krølhaar er for Tiden en ny Industrie.

B) Af Dyreriget.

§ 23. Qvægavl. Denne Green af Landoeconomien, der staaer i saa nøie Forbindelse med Agerbruget, udgjør i nogle af Jyllands og Hertugdømmernes Districter Indbyggernes vigtigste Næringsvei, og især er Fedningen af jydske Stude i Marsklandene en meget betydelig Industriegreen.

Ved Opkomsten af en Mængde Meierier eller Hollænderi-Gaarde har i den senere Tid Smør- og Osttilvirkningen tiltaget meget, ei blot i Holsteen, som er fortrinlig skikket til store Meierianlæg og hvor disse ogsaa allerede længe have hørt hjemme, men ogsaa i de andre Dele af Landet. Den aarlige Udførsel af: Stude, Kvær, Kalve, Skind og Huder samt Smør og Ost er derfor meget betydelig.

Hesteavl. Den danske Hest har fra de ældste Tider af været bekjendt for sin Styrke, Skjønhed, Lærvillighed og Udholdenhed. Den egner sig fortrinsviis til Cavalerie- eller Campagnehest, og er Grunden til, at det danske Rytteri stedse har været af udmærket Godhed. Den ægte danske, stedse mere og mere sjeldne Hesterace er oprindelig af betydelig Legemsstørrelse, og søges især meget af Udlandet, hvorved Hesteavlen er bleven til en statsoeconomisk vigtig Gjenstand. Den gamle danske Race findes endnu fornemmelig i Jylland, navnligen i Vendsyssel og Thye; dog er Hesteavlen ligesaavel der, som overhovedet i hele Danmark, i Forfald, for en Deel som Følge deraf, at ved Herregaardenes Udskiftning tiltog Antallet af de mindre godt røgtede Bønderheste, og at Kornsæd og Meierier samt Fedegvæg betalte sig bedre end Hesteavl.

Siden 1562 ere oprettede kongelige Stutterier til Hesteavlens Vedligeholdelse og Forbedring, og i de nyere Tider er det især ved private Selskabers Bestræbelser at man søger at forbedre og forædle den danske Hesteavl. Den Race, som findes paa de danske Øer, og som skal nedstamme fra en tartarisk Race, er ikke stor, men munter og stærk; derimod findes i Marsklandene skjønne og store Heste, men af mindre Udholdenhed.

Faareavl. Efterat, som Følge af Udskiftningerne, mange Overdrev vare tagne under Ploven, aftog Faarenes Antal, men disse have, i Henseende til Artens Godhed, gjort Fremskridt, og Faareavlen er i den senere Tid i det Hele taget gaaet ligesaa meget fremad, som i nogle Egne Hesteavlen er gaaet tilbage.

De kongelige Skæferier have bidraget meget til den tidligere slette danske Races Forædling. Faarene paa de jydske Heder have en temmelig fiin Uld. I Hertugdømmerne gives 4 Racer, nemlig den frisiske, eiderstedske, krempiske og wilsterske, der anbefale sig ved Faarenes Størrelse og Uldrighed.

Svineavlen er af megen Vigtighed baade for egen Consumtion og som Udførselsproduct. I Jylland, især i Skovegnene paa Østsiden, tillægges en stor Mængde Svin, som for en stor Deel opfedes paa Herregaardene i Hertugdømmerne, og derpaa føres til Hamborg.

Fiskeriet har fra de ældste Tider af været en god Velfærdskilde og et af Indbyggernes vigtigste Næringsmidler; men især siden Agerdyrkningens Forbedring har mangen Kystbeboer foretrukket Landboens sikkrere og mageligere Syssel for de med Sømandslivet og Fiskeriet forbundne Farer.

Saltvandsfiskeriet yder fornemmeligen Sild, Flyndre, Torsk og Lax. Det betydeligste er Sildefiskeriet i Sliestrømmen mellem Sliens Munding og Halvøen Arnis. Østersbanker findes Nord for Frederikshavn, ved Læsøe og Vestkanten af Slesvig. Ferskvandsfiskeriet er for det meste en adelig Rettighed. I den catholske Tid var det, formedelst Klosterreglerne, i en ypperlig Tilstand, men ved Klostrenes Ophævelse begyndte man efterhaanden stedse mere og mere at udtørre Fiskedammene.

I Hertugdømmet Holsteen ere endnu de betydeligste, og Karpefiskeriet det meest indbringende.

Jagten. Da Vildtet i Danmark og Hertugdømmerne aftager stedse mere og mere, bliver Jagten ogsaa stedse af mindre Betydenhed.

Af stort Vildt findes Hjorte kun i de kongelige Vildbaner og i Dyrehaverne, navnligen ved Jægersborg, i Grevskaberne Bregentved og Frisenborg. I det Slesvigske træffes de stundom, men oftest i Lauenborg, især i „Sachsenwald." Raa- og Daadyr findes derimod næsten overalt, dog ikke i stort Antal. Vildsvinet (som efter Forstanordningerne skal udryddes) findes endnu sjeldnere og egentlig blot i „Sachsenwald." Haren er det i Landet almindeligst udbredte Vildt. Ræve ere ligeledes i stor Mængde over hele Landet, og tilføie Landboen megen Skade. Af Fuglevildt udmærke sig Vildgjæs og Vildænder, Kramsfugle og Agerhøns. Andefangsten drives i det Store paa Silt, og især paa Fohr. Maagefangsten paa Maagebjerget ved Slesvig er mærkelig. [Sælhunde-

fangsten er fornemmelig hjemme paa Anholt, og Marsviinsfangsten drives meest regelmæssigen af Middelfarts Borgere i et sluttet Laug.

Biavlen er vel i det Hele udbredt, og i adskillige Provindser ret god, men endnu ikke tilstrækkelig til at afhjælpe Landets Fornødenhed af Honning og Vox.

C) Af Mineralriget.

§ 24. Da Danmark, med Undtagelse af Bornholm, ingen Bjerge og altsaa ingen Bjergværker har, er Productionen af Mineralriget meget ringe.

Kalkbruddene og Kalkbrænderierne (tildeels af Muskelskaller, f. Ex. paa Vestkysten af Hertugdømmerne) ere adspredte over hele Landet. De vigtigste ere Kalkbrænderierne ved Gudumlund og Dagbjerg i Jylland, samt Farøes og Saltholms Kalksteensbrud. Fremdeles Stevns Klints Kalk- og Kridtsteens-Brud, som leverer god Bygningssteen; Bornholms Kalksteen (Marmor), i den saakaldte Limensgade, og Gipsbruddet ved Segeberg.

Sandsteen brydes paa Bornholm, og et Kampesteens-Huggeri findes ogsaa paa denne Ø.

Rav eller Bernsteen findes vel paa den jydske Vestkyst, men ei i Mængde. Den samles af saakaldte „Strandløbere", og de største fundne Stykker havde en Vægt af 37 og af 28 Lod.

Salttilvirkningen ved Hjælp af et Saltvands Kildevæld og Gradeerhuse ved Oldesloe er af Vigtighed.

Teglbrænderier, som findes overalt i Landet, ere især betydelige i Egnen om Flensborg.

Kullene paa Bornholm benyttes som Brændematerial, og Myremalmen, som findes paa Halvøen, projecteres afbenyttet ved Udsmeltning af Jerndelene.

Andet Afsnit.

De tilgrændsende Have og større forbindende Sunde.

1. Nordsøen.

(Mare Germanicum, la mer d'Allemagne, das deutsche Meer, the German Sea, British Ocean, Vesterhavet.)

§ 25. Nordsøen, som er en stor Bugt af Nordoceanet, begrændses i Vesten af Skotland og England, mod Syd af Holland og Tydskland, og mod Øst af Danmark og den søndre Deel af Norge. Grændsen mod Nord er ubestemt; dog antages den sædvanlig under 60° nordlig Brede, mellem Hetlands Øerne og Forbjerget Stat, S. for Bergens Fjord, under hvilken Bredegrad Nordsøen staaer i umiddelbar Forbindelse med Nordoceanet, eller med den nordlige Deel af Atlanter Havet, hvis nordre Begrændsning er det nordlige Ishav.

Imellem den danske Halvøe og de brittiske Øer har Nordsøen en Udstrækning af 82 Mile, fra Roshage i Jylland til Peterhead i Skotland, samt fra Blaavandshuk til Holy Isle i England, og i sydvestlig Retning en Længde af 67 Mile fra Ording, Nord for Eidermundingen, til Yarmouth. Fra Norges Sydspids, Lindesnæs, indtil Calais er Breden derimod 114 Mile. Hele Nordsøens Fladeindhold anslaaes til 10,000 □ Mile.

Stundom kaldes dette Hav „det tydske Hav" og „det brittiske Ocean", alt eftersom det begrændser Tysklands eller Brittaniens Kyster. I det danske Sprog bruges disse Benævnelser ikke, hvorimod denne Sø som oftest kaldes i Danmark „Vesterhavet", formedelst dens Beliggenhed for den danske Halvøe og i Modsætning til Østersøen. I gamle Dage benævnte Nordboerne hele det Hav, som ligger vestlig for Danmark og Norge, „Vestersalt", ligesom de vestlig i dette Hav beliggende Lande „Vesterlandene", og de Sømænd, som dreve deres Færd i denne Retning, „Vestervikinger"; men for Tiden bruges Benævnelsen „Vesterhavet" kun om den Deel af Nordsøen, der ligger nærmest udenfor Jyllands og Slesvigs Vestkyst.

§ 26. Ebbe og Flod vise sig paa Kysterne indtil 10 Fod Middelhøide. Da imidlertid Vandets Tilstrømning skeer i forskjellige Retninger, nemlig saavel nordfra imellem Hetlands- og Orken-Øerne, som sydfra igjennem Canalen mellem England og Frankrig, ere dets Stigen og Falden meget forskjellige paa de Havet omgivende Kyster. Paa Englands sydlige og østlige, Hollands og Tydsklands nordlige, samt paa Holsteens og Slesvigs vestlige Kyst, vise Vandets Stigen og Falden i Gjennemsnit 9 Fod, men mod Nord tabe de sig stedse mere og mere saaledes, at de paa Jyllands nordlige Vestkyst kun vise 1—2 Fod, og ved Norges sydvestlige Kyst ere aldeles forsvundne. En betydelig Ind-

virkning paa Havets Stigen og Falden have iøvrigt mere eller mindre Vindene, som i Forhold til deres Styrke, Vedvarenhed og Retning enten drive Vandet over den sædvanlige Flodhøide, eller hindre det i at naae samme.

De hyppige vestlige Vinde og især de nordvestlige Storme drive nemlig Vandet op til en stundom betydelig Høide, navnligen mod Kysten af den Bugt, som Nordsøen danner i Egnen af Weserens, Elbens, Eiderens og Heverens Mundinger; thi, naar Vinden, efter en længe vedvarende Storm fra Vesten, pludseligen springer imod Nord, stiger Vandet, indeklemt i denne Bugt, indtil 20 og flere Fod over den sædvanlige Flodhøide, hvilket, som Stormflod, medfører Oversvømmelser, der tidligere foranledigede store Ødelæggelser paa Hertugdømmernes Vestkyst. Saaledes blev i det 12te, 13de og 14de Aarhundrede det gamle Nordfriisland, og i det 17de Aarhundrede den store Ø Nordstrand næsten aldeles et Rov for Vesterhavets Bølger*); dog nu værne høie og stærke Diger de fede Marskegne mod Havets Vold, og vi ville ved Vestkystens Beskrivelse see, hvorledes dets Indvirken nu ei alene bekæmpes, men endog gjøres frugtbringende.

Vel naaer Vandet nordlig for Heverstrømmen aldrig den Høide, som sydlig for denne Strøm, da det her har frit Afløb til begge Sider, men det steg dog paa Føhr, i 1825, indtil 25 Fod over dagligt Lavvande, og da det omvendt stundom staaer her ved østlig Vind 4 Fod under dagligt Lavvande, er det klart, at Spillerummet mellem Havets uregelmæssige Stigen og Falden (ved Føhr 29 Fod) er meget større end Forskjellen imellem det ved Flod og Ebbe bevirkede regelmæssige Høi- og Lavvande. Den nordlige Deel af Halvøens Vestkyst dækkes end ydermere mod Vesterhavets Bølger, deels ved Kystens noget høiere Beliggenhed, og deels ved Sandbanker og Revler. Havets Indvirkning er ogsaa paa denne Kyst af en anden Natur, end mere sydefter, idet Bølgerne her oprøre den foranliggende sandige Havbund, og opkaste mod Strandbredden høie Banker af Sand, hvoraf de finere Dele som Flyvesand drives af Vinden ind over Landet, og ødelægge dette paa enkelte Strækninger.

§ 27. Nordsøen, som indeholder $\frac{1}{20}$ Deel Salt, har en betydelig Dybde og Vidde, nemlig, paa en Udstrækning af 80—100 Mile, en Dybde af 500 og flere Favne, og dens Bølger vælte sig derfor langt høiere og dybere end Østersøens.

Med Undtagelse af Hetlands- og Orkenøerne i Nord af dette Hav samt de smaa Øer langs den norske, danske, tydske og hollandske Kyst, findes i Nordsøen ingen Øer, men derimod meget store Sandbanker, hvoraf Doggersbank, den store samt lille Fiskerbank, midt imellem den danske og engelske Kyst, og det Jydske Rev ere de betydeligste. Paa disse Sandbanker og Rev, der sædvanlig ere bedækkede med fiin Sand eller med Slik, findes iøvrigt fra 8—40 Favne Vand, ja paa enkelte Steder endog indtil 60 Favne.

De mange Revler og Banker, som ligge nær udenfor den cimbriske Halvøes Vestkyst, høine sig derimod høit op under Havets Overflade, og da de derved gjøre denne Kyst næsten overalt utilgængelig, saa tjene de som et stærkt Værn mod fiendligt Angreb fra denne

---

*) Zuyder-Søen i Holland er en 60 □ Mile stor Bugt, der ligeledes er dannet ved Nordsøens Indbrud i det 13de Aarhundrede.

Side. Blot paa trende Steder, nemlig ved Den Silt samt ved Elbens og Eiderens Mundinger, formaae store Krigsskibe at løbe ind under Kysten.

Indlobet til disse Floder, saavelsom til Heverstrømmen og Veseren, beherskes af Klippeøen Helgoland, der er en vigtig Varde, som end ydermere kan afbenyttes til en Station for Krigsskibe, der enten ville bevogte eller observere de hannoverske og danske Kyster, eller hvis Hensigt det er at skade og forhindre Hansestæderne Hamborgs og Bremens betydelige Søhandel. Hvor vigtig denne Søstation er, saavel i merkantilsk som militair Henseende, indsaae England tilfulde, da det i den sidste Krig satte sig i Besiddelse af denne i flere Henseender mærkelige Ø.

Helgoland (Heiligenland), $7\frac{2}{3}$ Mile fra Cuxhavn, er en vigtig Varde for Indseilingen til Heveren, Eideren, Elben og Weseren, da den ligger midt i den Bugt, hvori disse Vandlob flyde ud, omtrent 6 Mile udenfor Grundene ved Kysten, og ved sin Høide samt sit Fyr er kjendelig i flere Miles Afstand. Klippeøen, paa hvis lodrette Vægge Havets Bølger vedblive at tære med uimodstaaelig Magt, bestaaer af tvende Dele, af hvilke den betydelig større Deel, som imidlertid for Tiden ikkun har en Omkreds af 13,800 Fod, høiner sig fra 120 til 216 Fod over Havets Niveau. Paa denne Deel boe de Fleste af Øens Indbyggere, af hvilke de Indfødte (2 til 3000) udmærke sig som gode Søfolk, der fornemmeligen tjene som Lodser til de nærmeste Kyster, og have endnu i Sprog og Sæder vedligeholdt deres frisiske Afstamnings Charakteer. Den øvrige lille Deel af Øen („das Unterland"), hvorpaa den mindre Deel af Byen ligger, høiner sig ikkun 15 Fod over Vandfladen, og danner en Trekant, hvis længste Side (300 Alen) er vendt imod den høie Klippe (eller „das Hoheland"), og forbunden med dennes Overflade ved en bred Steentrappe. Omtrent 300 Roder østlig for Klippeøen, og navnligen udenfor dens mindre lavere Deel, ligger en 150 Alen lang og 500 Alen bred Sanddyne, der afbenyttes til Badning af de Helgoland frequenterende Badegjæster, og udenfor hvis Nordside den bedste Ankerplads findes for store Skibe. Disse kunne ogsaa ankre paa den klippeagtige Grund imellem Øen og Dynen, men med endnu mindre Sikkerhed end paa det førstnævnte Sted. Siden Øen er kommen i engelsk Besiddelse, er den befæstet og forsynet med Garnison.

§ 28. Om den Deel af Nordsøen, der ligger udenfor Jyllands, Slesvigs og Holsteens Vestkyst, er i Almindelighed og foreløbigen at bemærke:

Udenfor den nordre Deel af Jyllands Vestkyst, fra Roshage indtil Blaavandshuk (ved Horns-Rev), hvilke Punkter ligge omtrent 24 Mile fjernede fra hverandre, er et reent og i Gjennemsnit 10—30 Favne dybt Farvand, endog indtil en i det Hele taget ikkun ringe Afstand fra Kysten. Men denne er dog aldeles blottet for Havn og utilgængelig for Krigsskibe samt sædvanlige Handelsfartøier, thi langs med og nær ved samme strække sig sædvanligviis tre eller i det mindste to Revler eller Rygge af faste Sandgrunde, der tildeels høine sig indtil ikkun nogle faa Fod under Havets Niveau, og imod hvilke Bølgerne bryde sig i voldsomme Brændinger, endog naar Søen er sat i en ikkun ringe Bevægelse.

Paa denne Kyststrækning findes ingen Øer, men Havet har indskaaret tvende af smalle Landstrimler næsten aldeles indelukkede Fjorde: Nissum- og Ringkjøbing Fjord,

hvis meget smalle og foranderlige Indløb ere vanskelige at passere, og blot tilgængelige for smaa Skibe. Nordlig for Nissum Fjord adskiller den smalle og lave Harboøre Tange Vesterhavet fra Liimfjorden; men da ved Havets Gjennembrud, i Aaret 1825, Naturen dannede Agger-Canal, staaer Vesterhavet, for Tiden, ved denne Canal i Forbindelse med Liimfjorden og Kattegattet; dog uden at denne Forbindelse kan uhindret afbenyttes til Skibsfart, da især lavvandede Grunde ved Løgstøer forhindre dette.

Udenfor den søndre Deel af Vestkysten fra Blaavandshuk til Curhavn, ved Elbens Munding (26 Mile), er det hele Farvand nær ved Kysten opfyldt af Øer og Halliger samt lavvandede Banker, der i Ebbetiden høine sig over Vandspeilet, og hvorimellem Fortsættelsen af de paa Kysten udflydende Vandløb danner en Deel, fornemmeligen blot for Kystfartøier seilbare Dyb, som vi i Kystens Beskrivelse betragte nærmere. Vi bemærke kun foreløbigen, at det nordligste af disse Dyb, Graadybet, fører mellem Halvøen Skallingen og Fanøe ind til den lille, for mindre Skibe tilgængelige Hoebugt, af hvilken en Deel kaldes Hjerting Reveer, og at de øvrige betydeligste Dyb samt Øer udenfor Vestkysten ere: Knudedybet, imellem Fanøe og Manøerne. — Jövredyb, imellem Manøerne og Romøe, — Listerdyb, det i den danske Søkrigshistorie bekjendte Hoveddyb, imellem Romøe og Silt, — Fartrapdybet, imellem denne Ø og Amrom, og Smaldybet eller Nydybet, imellem Amrom og Pelvorm samt de øvrige Levninger af den tidligere større Ø Nordstrand.

Imellem Eiderens og Elbens Udstrømning danner Havet en større Bugt ind mod Holsteens Vestside, men denne opfyldes saa aldeles af lavvandede Grunde, at den blot er tilgængelig i Flodtiden for smaa Fartøier, der ere vel bekjendte med de stedse foranderlige Løb.

Seilfarten til og igjennem Dybene eller Seilløbene imellem Øerne og Grundene udenfor Vestkysten er iøvrigt ikke blot vanskelig, fordi Løbene følge meget forskjellige Retninger, samt ofte forandre disse, saavel i det ydre Indløb som mellem Øerne, men og fordi Landkjendingerne ere saa meget svage og usikkre. De vestlige Kyster af Øerne og endog af Landskabet Eidersted bestaae nemlig af Flyvesand og Sandklitter, som deels ere af en foranderlig Natur, og deels fordre megen Opmærksomhed for at gjenkjendes. De vigtigste Indløb ere derfor ogsaa belagte med Tønder, og ved Indløbet til Eider-Floden og Elben ere desforuden stationerede Lodsgalioter, fra tidlig om Foraaret indtil Slutningen af November. Endvidere lettes Seiladsen i denne Deel af Farvandet ved Fyret paa Lodsgalioten foran Eiderens Munding, det allerede omtalte Fyr paa Helgoland, Fyret paa Lodsgalioten foran Elbens Munding, Elbens yderste og inderste Fyr udenfor Neuwerk samt Fyrene paa Neuwerk og ved Curhavn.

Vel er denne Deel af Nordsøen forbunden med Østersøen ved tvende Canalanlæg; men af disse er ikkun Eidercanalen, eller den slesvig-holsteenske Canal, som forbinder Eideren med Kieler-Fjord, tilgængelig for mindre Koffardiskibe, da Stecknitzcanalen, som forbinder Elben med Travefloden, blot kan afbenyttes af Baade og Pramme.

II. Kattegattet (Sinus codanus).

Denne store Arm af Nordsøen, som strækker sig ind imellem de norske, svenske og danske Kyster, og ved Sundet samt Belterne staaer i Forbindelse med Østersøen, kaldes Kattegattet.

A. Den nordlige Deel eller Skagerrak.

§. 29. Betragte vi først dette Farvands nordlige Deel, som staaer i umiddelbar Forbindelse med Nordsøen, og som nærmest kan ansees for en henimod 700 □ Mile stor Arm af samme, da finde vi, at denne ved sin Beliggenhed og Beskaffenhed er forskjellig fra den sydligere noget mindre Deel eller det egentlige Kattegat. Den har derfor ogsaa som oftest en egen Benævnelse, og kaldes af Englænderne the Sleeve (Ermet), og af de øvrige nordiske Magter Skagerrak efter det vidt udragende krumme Skagens Rev.

Imellem Jyllands nordligste flade og sandige Kyst, Christiansands og Aggerhuus's høie og klippefulde Kyst samt Skjærene af Bohuslehn strækker sig nemlig denne Arm af Nordsøen eller nordlige Deel af Kattegattet, i en Brede af 15—20 og i en Længde af nogle og tredive Mile, som et reent og dybt Farvand; thi nordlig for Skagens Grunde haves 30—40, i Midten af Farvandet 60—100, og ved den norske Kyst endog indtil over 200 Favne Vand. Strømmen gaaer i dette Farvand sædvanlig langs med den jydske Kyst østerefter, og langs med den norske Kyst vesterefter, dog ikke ved nordvestlige Storme. Paa den førstnævnte Kyst, hvor Skagerrak danner en stor Bugt imellem Næsset ved Hirtshals og Roshage ($12\frac{3}{4}$ Miil), findes ingen Havne, og ikke engang en sikker Ankergrund, hvorimod paa den norske og svenske Kyst næsten bag hver Klippe er en god Havn.

Det er derfor især disse Kyster, der ere af Vigtighed med Hensyn til dette Farvand; og da overhovedet et Overblik over de vore Farvande begrændsende fremmede Kyststrækninger er ikke blot vigtigt i militair og mercantilsk Henseende, men endog nødvendigt til en nogenlunde fuldstændig Opfatten af Farvandene i deres Heelhed, meddele vi et saadant.

a) Den norske Kyst fra Lindesnæs til Svinesund.

Paa denne Kyst, som har i lige Linie en Udstrækning af omtrent 42 Mile, ligge Norges fleste og tildeels vigtigste Kjøbstæder. Ind i samme skærer Havet en Mængde Fjorde, iblandt hvilke Christiania-Fjord er den betydeligste af alle. Nogle smaa Fjorde dannes ogsaa af de mange, tildeels betydelige Elve, som have deres Udløb paa denne høie og klippefulde Kyststrækning, udenfor hvilken der ligger en utallig Mængde større og mindre Øer, Holme og Skjær.

De vigtigste Punkter under denne Kyst ere i Retning fra Vest til Øst:

Lindesnæs Forbjerg, som er vigtigt for de forbiseilende Skibe. Paa Næsset brænder et Fyr, og vestlig nær ved samme endnu et andet Fyr paa den lille Markøe.

Kjøbstaden Mandal (2000 Indb.) ved Mandals-Elvens Udløb i Mannefjord, Øst for Hillesø, har sin nærmeste gode, 14—25 Favne dybe, Vinterhavn ved Kleven, Øst for Elvens Munding.

Staden Christiansand (8000 Indb.) ved Torrisdals-Elvens Udløb i en Bugt, hvis indre Deel danner Topdals-Fjorden, hvori Topdals-Elven har sit Udløb. Selve Staden, som har en rummelig og meget søgt Havn samt et Orlogsværft til Kanonbaades Bygning, forsvares af et Fort og flere Batterier, og Indseilingen til dette vigtige Punkt fører forbi Flekkerøe, hvis fortræffelige og vel befæstede Havn ofte tjente danske Krigsskibe til Station, navnligen under Christian IV, forinden denne Konge anlagde og befæstede Christiansand. Paa Odderøe, lige udenfor Byen, er denne Kyststrækning's Quarantaine-Havn, og under Østsiden af Flekkerøen er i Ny-Langesund en af de bedste iblandt denne Kyststrækning's mange fortrinlige Havne, med 14—18 Favnes Dybde.

Lillesand og Grimstad ere tvende smaa Byer med gode, dybe og rummelige Havne. Den sidstnævnte By har tillige et Skibsværft.

Kjøbstaden Arendal (henimod 2000 Indb.) er en af Norges betydelige Handelsstæder, med en fortræffelig Havn og flere Skibsværfter, beliggende ved Nid-Elvens Udløb i Tromøe-Sund, der adskiller Tromøe fra det faste Land, og hvorfra endog store Skibe kunne seile indenskjærs til Christiansand.

Tvedestrand, en liden Handelsplads med en meget god Havn, inderst i den $\frac{5}{4}$ Miil lange Oxefjord.

Kjøbstaden Øster-Riisøer (1500 Indb.) med en rummelig og meget god Havn med 4—24 Favnes Dybde, er en drivtig Handelsplads med et godt og stort Værft.

Kragerøe, ved en Fjord af samme Navn; Langesund, ved Indløbet til den 4 Mile i Landet indgaaende Skeens-Fjord, ved hvis indre Bredder Skeen og Porsgrund samt Brevig ligge, smaa Ladesteder, iblandt hvilke de tvende første have gode Havne.

Staværn er en liden Flekke ved Indløbet til Laurvig-Fjord, med en 5—10 Favne dyb Havn, der er Station for den norske Skjærgaardsflaade. Herved ligger Fæstningen og Krigsværftet Frederiksværn, der endnu for Tiden er Hovedetablissementet for den norske Marine. Fæstningsværkerne ere betydelige og stærke imod Søsiden, men svage imod Landsiden, og da dertil kommer, at Havnens Basin er fundet at være for lidet til den Orlogsflaade, Norge stræber efter at erholde i Fremtiden, vil Hovedoplagsstedet forlægges til Horten i Christiania-Fjord. En af Hovedveiene for Postgangen mellem Norge og Udlandet fører fra Frederiksværn over Frederikshavn i Jylland.

Kjøbstaden Laurvig (3200 Indb.), med en af Naturen dannet dyb, men aaben Havn, ligger midt for Enden af Laurvigs Fjord. Byens nærmeste gode Havn er ved Høelen, og Udhavn ved Ugla.

Sandefjord er et lidet Ladested, med en rolig og sikker, 12—16 Favne dyb Havn, inderst i en Fjord af samme Navn.

Tønsberg, Norges ældste Kjøbstad (2100 Indb.), ligger Nord for Nøtter Øe, der i Forbindelse med Kjøm Øe adskiller den $3\frac{1}{2}$ Miil lange saakaldte Fjord fra Indløbet til Christiania-Fjord. Tønsberg er en ret god Handelsplads, men ikkun 17 Fods Dybgaaende kunne komme op til i Nærheden af Byen. Større Skibe søge den 7—9 Favne dybe Havn ved Gjersøe i Christiania-Fjord, omtrent $1\frac{1}{2}$ Miil fra Tønsberg.

Christiania-Fjord, som strækker sig over 12 Mile ind i Landet, er seilbar for de største Orlogsskibe lige op til Norges Hovedstad Christiania (25—26000

Indb.), hvis gode og sikkre Havn tidligere forsvaredes af den siden 1815 demolerede Bjergfæstning Aggershuus, men nu ikkun forsvares af nogle Batterier. I Christiania er Landets Universitet samt militair-videnskabelige Dannelses Anstalter. Tæt udenfor ligger Opsloe eller Gammel-By. Paa Vestsiden af Christiania-Fjord ligger: Valøe Saltværk, nær ved og Nord for den allerede anførte Gjersøe, Aasgaardstrand Ladeplads, samt Horten, en fordeelagtig beliggende, 3—5 Favne dyb Havn, der er bestemt til Hovedetablissementsplads for den norske Marine. Nord for denne Havn indskærer sig mod N. V. den lille Sandefjord, hvorved Kjøbstaden Holmestrand (1600 Indb.), der forsvares af et lidet Batterie, og imod Nord den 3 Mile lange og smalle Drammens Fjord, der fører op til Kjøbstaden Drammen (7500 Indb.), hvis Havn dannes af den store Elv, paa hvisBredder Stadens tre forskjellige Dele ere anlagte. Paa Østsiden af Christiania-Fjord ligger, hvor Fjorden er snevrest, det vigtige Ladested Drøbak (1500 Indb.), hvor Skibene forteies langs med Ladestedet paa 3—11 Favnes Dybde; 2½ Miil nedenfor: Ladestedet Soon, med en meget god, 8—12 Favne dyb Havn, og 1½ Miil sydligere Kjøbstaden Moss (3000 Indb.), med en 10—12 Favne dyb Havn ved en liden Bugt af Fjorden. Indløbet til denne sikkres ved Fuglehuk- og Færder-Fyre paa nogle smaa Holme i Mundingen.

Kjøbstaden og Fæstningen Frederiksstad (2800 Indb.) ligger ved Udløbet af den store Elv Glommen, og har en 8—14 Favne dyb og sikker Havn, hvortil Løbene føre paa begge Sider af Kragerøen, der i sin nære Beliggenhed dominerer Fæstningen. Foruden den egentlige Fæstning Frederiksstad, ligger ¼ Miil fra den aabne By af samme Navn den lille Bjergfæstning Kongssteen. Frederiksstads Diemed er, at dække den vigtige Passage over Glommen, at tjene som sikker Havn for Norges Roflotille, og som Hoveddepot for den norske Armee.

Kjøbstaden Frederikshald (5000 Indb.) ved Tistedals-Elvens Udløb, ved hvilken Iddefjorden forener sig med det smalle, men dybe Svinesund, omtrent 1 Miil ovenfor dette Grændsesunds Færgested, der danner en Hovedforbindelse imellem Norge og Sverrig. Frederikshald, som har en god Havn, endog for de største Skibe, forsvares af Bjergfæstningen Frederikssteen, hvis Hovedværker ligge imellem 300 og 350 Fod over Havets Niveau, og i den senere Tid ere udvidede, samt forstærkede. I ældre Tider have flere, men stedse frugtesløse Beleiringer bekræftet Vigtigheden af dette Grændsepunkt. Indseilingen til Svinesund fører igjennem en Mængde dybe Løb om og imellem Hvaløerne, som begrænse Mundingen af Christiania-Fjord imod Øst.

b) Den svenske Kyst fra Svinesund til Marstrand.

Kyststrækningen fra Svinesund til Marstrand (19 Mile) hører til det gamle Bohuslehn eller Vigen, og er af lignende Beskaffenhed som den foranførte norske Kyst. De vigtigste Punkter ved samme ere i Retning fra N. til S. følgende:

Dynekile smalle Fjord, som fører op til en god, 9—10 Favne dyb Vinterhavn, ligefor Dyne Teglværk, er krigshistorisk berømt ved Tordenskjolds dristige Daad i 1716.

Kjøbstaden Strømstad (1600 Indb.), den nordligste By paa Sverrigs Vestkyst, med en god Havn. I S. V. ligge Kosterøerne, under hvis Kyster der ere flere gode Ankerpladse.

Wæderøerne kaldes en Samling af Skjær udenfor Kysten, 6 Mile S. for Strømstad.

Gullemars Fjord skærer sig flere Mile ind i Landet, og navnligen til det især fra Felttoget i 1788 bekjendte Pas ved Qvistrum-Bro, omtrent 2 Mile N. for Kjøbstaden Uddevalla (4000 Indb.), som ligger for Enden af Uddevalla Fjord, med en ret betydelig Handel, endskjøndt selve Havnen kun er tilgængelig for smaa Skibe. Indseilingen til Uddevalla gaaer Nord og Øst om den store De Drouft, der er adskilt ved et af Klipper og Skjær opfyldt Sund fra den mindre De Tjørn, udenfor hvis Sydoststpidse den store Samling af Skjær findes, der er bekjendt under Navn af Paternoster-Skjærene, og som begrændse imod Nord og Vest Marstrands-Fjord.

B. Den sydlige Deel eller det egentlige Kattegat.

§ 30. Den sydlige Deel eller det egentlige Kattegat har fra Vest til Øst sin mindste Udstrækning ved Foreningen med den nordlige Deel, nemlig imellem Skagen og Marstrand (9 Mile), og sin største Længde imellem Randers-Fjord og Laholms Bugt (22 Mile). Fra Nakkehoved Fyr ved Gillelcie paa Sjællands Nordkyst og indtil Skagens Fyr er en Længde af 28 Mile, og Afstanden imellem dette Fyr og Fyenshoved er $31\frac{3}{4}$ Miil.

Dette Farvand er af en ganske anden Beskaffenhed end det foranførte; thi istedetfor at hiint er næsten i dets hele Udstrækning reent og dybt, saa er dette opfyldt med farlige Grunde, imellem hvilke Farvandene fra Sundet og Belterne snoe sig i ringe Brede. Langs med den svenske Kyst ligger nemlig en Mængde fremragende Klipper og skjulte Skjær — langs med den jydske Kyst lave, sandige Grunde og Rev — i Midten endeel store Sandbanker, samt Anholt og Læsøe, med de disse Øer omgivende farlige Grunde; og i den sydvestlige Deel: Samsøe, samt flere mindre Øer og lavvandede Grunde.

Heftige, uregelmæssige Strømme, samt de forskjellige Vinde, som man har Behov for at komme fra Østersøen ud i Nordsøen, og omvendt, bidrage end ydermere til, især i en stormfuld Aarstid og med tyk, eller taaget Luft, at vanskeliggjøre Farten igjennem Kattegattet. Mindre Skibe foretrække derfor ogsaa som oftest Veien igjennem den slesvig-holsteenske Canal og Eideren.

Vel har Kattegattet Ebbe og Flod, der endog ere kjendelige i Isefjord og Odense-Fjord, men Forskjellen er ikkun omtrent $1\frac{1}{2}$ Fod, og spores kun i stille Veir; thi Vandets Stigen og Falden afhænge meest af de Vinde, som herske i Nordsøen.

Den nordligste af de i Kattegattet beliggende Øer, Læsøe, kunde, hvis Landet ikke var fladt, betragtes som en Varde i Kattegattet. Nord paa Øen udskyder sig et langt, krumt Rev, udenfor hvis n. o. Ende, i $\frac{1}{2}$ Miils Afstand, den bekiendte og farlige Steengrund, Trindelen, ligger. Her stationeres den største Tid af Aaret et Fyrskib, som væsentligen tjener til at sikkre dette Farvand.

Den anden af Kattegattets Øer: Anholt, hvor der til Farvandets Sikkring brænder et dobbelt Fyr, er betydelig mindre end Læsøe, men indtager for de Sofarende alligevel

et stort Rum; thi foruden de brede Grunde, som omgive den, udskyder sig østlig et Rev af en Miils Længde, ligeud i Farvandet. Den selv har vel ingen Havn, og kun aabne Rheder, men kan dog tjene som en vigtig Station i Krigstider, hvorfor den ogsaa i den sidste Krig var forskandset af Englænderne.

I den sydvestlige Deel af Kattegattet bemærke vi fornemmeligen Øen Samsøe, der formedelst sin Beliggenhed er et godt Indlobs- og Forfriskningssted for de Søfarende, som enten gaae imellem Norge og Belterne, eller imellem Sjælland, Fyen og Jylland. Paa den vedliggende lille Øe Kyholm er siden 1831 anlagt en stor Quarantaine-Anstalt for alle Skibe, som komme i de danske Farvande. Her er tillige et Fyr. Endvidere bemærkes imellem Samsøe og Jyllands Østkyst: Øerne Thunøe (forsynet med et Fyrtaarn) og Endelave. Den sydlige Deel af Kattegattet, der som et dybt Farvand fører imellem Samsøe og Sjælland ned til Store Belt, benævnes for Tiden sædvanligviis Samsøe Beltet.

§ 31. Om de betydeligere Bugter og Fjorde, der fra Kattegattet strække sig ind imod de danske Kyster, bemærkes forelobigen:

Paa den sjællandske Kyst: Isefjorden, med dens tvende Arme: Roeskilde-Fjorden og Lamme-Fjorden, er i Mundingen meget grund, og dette Farvand derfor blot tilgængeligt for smaa Skibe.

Imellem den langt udgaaende Sjællands Odde og Refsnæs ($5\frac{1}{4}$ M.) danner Havet fra Samsøe Beltet en Bugt, i hvis Midte Øen Seierøe ligger, og endvidere imellem Refsnæs og Asnæs en mindre Bugt op til Kallundborgs gode Havn.

Paa den fyenske Nordkyst: Odense-Fjord, hvis indre Deel er fuld af Øer, og blot tilgængelig for smaa Skibe; hvorimod Indløbet og den nordre Deel af Fjordens triangulaire Basin har en tilstrækkelig Dybde endog for store Skibe. Indseilingen til Fjorden fører igjennem en dyb Bugt, der fra Agernæs til Fyenshoved har en Længde af $2\frac{1}{4}$ M.

Paa den jydske Østkyst bemærke vi S. for Skagens Odde først Aalbæk Bugten og dernæst Mundingen af Liimfjorden. Denne sidstnævnte, i enkelte Strækninger af dens Bredninger og Sunde dybe Fjord strækker sig 20 Mile ind i Landet. Dens Indløb fra Kattegattet er kun tilgængeligt for smaa Skibe, og dens Beseiling hindres endydermere ved Løgstør Grunde. For Tiden har Fjorden et Indløb fra Vesterhavet, eller staaer ved Agger-Canalen i Forbindelse med dette Hav.

Mere mod Syd indskærer sig Mariagers for mindre Handelsskibe seilbare Fjord, samt Randers for større Handelsskibe tilgængelige Fjord, hvori den for Pramme seilbare Gudenaae har sit Udløb.

Mod den søndre Kyst af den store Halvøe, som fra Jyllands Østkyst rager ud i Kattegattet, danner Havet trende Bugter, nemlig Ebeltoft, Begtrup og Kaløe Vig, som have gode og trygge Havne endog for store Krigsskibe.

Fra Kaløe Vig strække sig tvende mindre Bugter ind i Halvøen, nemlig Knebel Vig og Egens Vig. Af disse har især Knebel Vig en af Naturen dannet fortræffelig Havn, selv for de største Krigsskibe.

Fra den store Bugt af Kattegattet imellem Fyen, Jylland og Samsøe indskære sig endvidere Horsens- og Veile- for sædvanlige Handelsskibe tilgængelige Fjorde.

Foruden de allerede anførte Fyr paa Trindelen, Anholt, Kyholm og Thunøe findes endvidere, til Lettelse for Seiladsen igjennem dette Farvand, Fyr paa Skagens Odde, paa Hirtsholmen, ved Frederikshavn, paa Fornæs, Aarhuus Havnehoveds 2de Fyr, Nakkehoveds 2de Fyr, samt ved den svenske Kyst: Marstrands, Riddingens 2de Fyr og Kullens Fyr.

Den svenske Kyst fra Marstrand til Kullen.

Denne Kyststrækning (24 M.), der hører til Göteborgs, Halmstads og Christianstads Lehn, bærer ikkun paa de første 13 Mile, nemlig omtrent til Kysten ved Warberg, den samme klippefulde Charakteer som de nordligere, allerede omtalte norske og svenske Kyster. Udenfor den øvrige søndre Deel af Kysten findes nemlig ingen Skjær, udenom og imellem hvilke Farvandet danner dybe Seilløb, og ingen smalle, dybe Fjorde, der skære sig langt ind i Landet, men derimod store vidtudstrakte Bugter, som i Almindelighed have en ikkun ringe Dybde nær under Kysten. De mærkeligste Punkter i Retningen nordfra sydefter ere følgende:

Kjøbstaden Marstrand (1500 Indb.) ligger paa et lidet Skjær udenfor Klofveröen og Kösen, med en dyb og rummelig Havn, som forsvares af Bjergfæstningen Carlsteen, paa hvis Kastel der brænder et Fyr. Denne Fæstning erobrede Tordenskjold ved List i 1719.

Elfvefjord, hvori Götaelvens nordre Arm udløber, efter at være flydt forbi Kongelf, som er en Kjøbstad, med omtr. 1000 Indb., i hvis Nærhed den gamle forfaldne Fæstning Bohus ligger, der oftere har udmærket sig ved et tappert Forsvar, og især af Nordmændene, under en Beleiring af Svenskerne fra 1563—68.

Göteborg (Gothenborg, med c. 29,000 Indb.), næst Stockholm Sverrigs vigtigste Stad, er bygget langs med Mundingen af Götaelvens sydlige Arm. Staden har en betydelig Handel, endskjøndt Skibe over 12—13 Fods Dybgaaende kun kunne gaae op til Nywærf, som er Stadens yderste Deel mod Vest. Tilgangen fra Søsiden forsvares ved den i Elvens Munding anlagte Fæstning Ny-Elfsborg. Hvad der endydermere bidrager væsentligen til at forøge Gothenborgs Vigtighed, er den umiddelbare Forbindelse, hvori denne Stad er sat med en stor Deel af Rigets Indre ved Götacanalen (som igjennem Wenern og Wettern forbinder Kattegattet med Östersøen). Götaelven deler sig ved Byen Kongelf i tvende Arme, som omflyde og danne Den Hisingen, og hvoraf den nordre, som ovenfor anført, udløber i Elfvefjorden, medens den søndre, eller Hovedarmen, har sit Udlob nedenfor Gothenborg i en Havbugt, som ved endeel Skjær (iblandt hvilke Brænnøe er det nordligste og Tislerne de sydligste) deles i tvende Hoveddele, hvoraf den østlige kaldes Askimfjord og den vestlige Danafjord. Det sydligste af de mange Skjær, der begrændse denne Bugt imod Vest, er Wingøe, og her forbi fører det 4—8 Favne dybe, men klippefulde Hovedseilløb ind til Gothenborg. Den Hisingen er af stor militair Vigtighed med Hensyn til Gothenborgs Forsvar, og har ogsaa flere Gange spillet en vigtig Rolle, saavel ved denne Stads som ved Bohus Beleiringer. For Tiden finder en Dampskibsfart Sted fra Gothenborg til Christiania og Kjøbenhavn.

Kongsbakka Fjord, med en Dybde fra 2—18 Favne, strækker sig Nordost for Den Riddingen, hvorpaa der brænder tvende Fyr, over en Mil ind i Landet

vestl. op til Kongsbakka (500 Indb.), som er en Ladeplads for smaa Skibe. Den bedste Ankerplads i Fjorden er udenfor Onsala, paa 8—12 Favnes Dybde.

Kjøbstaden Warberg er en liden By (1700 Indb.), hvis vedliggende Kastel har tabt sin militaire Vigtighed, efterat Kysten er grundet op. I den nordiske Syvaarskrig spillede Warberg derimod en vigtig Rolle, og dets Slots Erobring i 1569 kostede Daniel Ranzaus Liv. Havnen kan modtage Skibe af 14—16 Fods Dybgaaende, men er aaben for vestlige Vinde.

Falkenberg (800 Indb.), en gammel Sostad ved Mundingen af Ethra-Aaen, der har tilgrundet Havnen saaledes, at den nu kun har en Dybde af 4—5 Fod. I Nærheden af denne By besejrede Daniel Ranzau, 1565, en langt stærkere Fiende, i det berømte Slag ved Svarteraae.

Laholm- eller Halmstad-Bugten har en Dybde af 10 Favne, som aftager jevnt indefter, saaledes at ikkun smaa Fartøier kunne gaae op til Kjøbstaden Halmstad (1500 Indb.) ved Udløbet af Nissa-Aaen. I Mundingen af dette Vandløb besejrede Harald Haardraade de Danske under Svend Estridsøn i 1062. I 1534 og 1563 har Halmstad været underkastet heftige Beleiringer.

I Laholm-Bugten udløber ligeledes Laga-Aaen, hvorved den lille Kjøbstad Laholm (1000 Indb.) ligger, en Miil ovenfor dens Munding. Aaen har en ringe Dybde, og det af Christian IV befæstede gamle Laholm Slot er nedbrudt kort Tid efter 1660. Den bedste Havn i Bugten er paa 3 Favnes Dybde, nær ved den lille Kjøbstad Baatstad.

Skeldervig skærer sig i sydostlig Retning, mellem Hallands Væderøe og Kullen, omtrent 3 Mile ind i Landet, og har i sin Midte en ret god Ankerplads paa 6—9 Favne. I det Inderste af Bugten ligger den lille Kjøbstad Engelholm (1100 Indb.), noget ovenfor Mundingen af Rønne-Aaen. Byens nærmeste Havn er $1\frac{1}{2}$ Miil derfra ved Grytehamn for 7—8 Fods Dybgaaende. Den bedste Ankerplads nærmest Nord for denne Bugt er paa 7—9 Favne imellem den ubeboede Væderøe og den lille Flekke Toreko, som har en Baadehavn.

III. Øresundet.

§ 32. Øresundet (eller Sundet), er den sædvanlige Vei imellem Kattegattet og Østersøen, da den deels er den korteste, og deels den beleiligste for de forskjellige Vinde, som man bruger i disse Farvande.

Indseilingen til Sundet fører nordfra igjennem en vid Munding imellem Kullen paa den svenske og Nakkehoved paa den sjællandske Kyst, og sydfra imellem Falsterbo Rev paa den sydvestlige Pynt af Skaane og Stevns Klint paa Østkysten af Sjælland, forbi Kjøge Bugt. Den hele Længde fra Kullen til Falsterbo indbefatter omtrent $14\frac{1}{4}$ Miil; den største Brede, imellem Kjøbenhavn og Malmøe, er 4 Mile, og den mindste, eller det snevre Stræde imellem Kronborg og Helsingborg, som især af de Danske kaldes Sundet, er 6340 danske Alen. Farvandet, hvis Dybde er fra 4—20 Favne, er fuldt af Grunde og Rev, som begrændse de saakaldte Dyb eller Render, der ere vanskelige at befare for dem, der ikke ere velbekjendte med disse, eller forsynede med Lodser.

Den Omstændighed, at det reneste Farvand gaaer under den danske Kyst, og at

under denne findes bequemme Rheder, samt Kjøbenhavns ypperlige Havn, hvorimod den svenske Kyst lider Mangel paa gode Rheder ved de hos os saa hyppigt herskende vestlige Vinde, vil sikkre Danmarks Ret til at udøve Herredømme over dette Søstræde, hvis dette og ikke fra den tidligste Tid havde været i dansk Besiddelse, og endydermere garanteret Danmark ved forskjellige Fredstractater.

Ved Indseilingen i samme nordfra, som sikkres ved Fyret paa Kullen, samt de tvende Fyr paa Nakkehoved ved Gilleleie og Fyret paa Kronborg, bemærkes undertiden en dobbelt Strøm, der opstaaer derved, at medens Vandet fra Østersøen flyder ud, drive de vestlige og nordlige Vinde en Mængde Vand ind imod Kysten, hvor det i det snevre Stræde klemmes sammen, og, for at finde Afløb, overstrømmer det udflydende Vand.

Indseilingen i Sundet imellem Helsingøer og Helsingborg deles ved Grunden: **Disken**, i tvende Dele. Denne Grund har 4—5 Favne Vand, samt en fortræffelig Ankerbund, og især noget vestlig for samme paa 7—8 Favne en herlig Rhed for store Skibe. Her gaaer det sædvanlige Farvand nær under det befæstede Slot Kronborg, som beskytter Helsingøers Havn og Rhed, og haandhæver Danmarks Toldrettighed i Sundet.

Farten fra Kronborg til Kjøbenhavn gaaer sædvanlig nærmest den danske Kyst, deels fordi Farvandet paa den sjællandske Side, som allerede bemærket, er renere og har overalt god Ankergrund, deels fordi Vindene oftere ere vestlige end østlige, og man helst holder sig nærmest den Kyst, hvorfra Vinden kommer. Farten gaaer derfor sædvanlig vestlig om den lille svenske Ø **Hveen**, som ligger $\frac{1}{2}$ Miil fra den svenske Kyst, og om hvis høie Strandbred løber en særdeles stærk Strøm.

Ligeover for Kjøbenhavn udfylde de lavtliggende Øer **Saltholm** og **Amager** med deres brede Grunde Sundet saaledes, at, omendskjøndt det her er bredest, netop her findes de snevreste Passe. Hovedpasset gaaer imellem de fornævnte Øers Grunde og kaldes **Drogden**, hvis mindste Dybde i Farvandet er 23 Fod med daglig Vande ligeoverfor Dragøe, og hvis mindste Brede er omtrent 1200 Alen ligeoverfor Castrups Værk paa Amager. Udenfor Dragøe ligger et Fyrskib, og paa Trekroner Batterie brænder et Lygtefyr.

Farvandet imellem Kjøbenhavn og Saltholm bliver formedelst **Middelgrunden** deelt i tvende Løb, af hvilke det østlige kaldes **Hollænderdybet**, og det vestlige: **Kongedybet**. Hiint tjener sædvanlig fremmede Skibe til Rhed, og dette fører til Kjøbenhavns Havn, der dannes af Sundet imellem Sjælland og Amager. Havnens Tilgang sydfra, eller Udgang sydefter, er nemlig hindret ved Kallebostrands meget lavvandede Grunde.

Flinterenden kaldes Farvandet imellem Skaane og Saltholm, som er en flad Ø, omgiven af Grunde og Rev, der gjør den fra alle Sider utilgængelig for større Fartøier. Dette Farvand har vel en endog noget større Dybde end det igjennem Drogden, men da det er kroget, udfordres der forskjellige gunstige Vinde for uhindret at passere det, og det søges derfor ikke gjerne. Carl XII var den Eneste, som, imod sine Søofficerers Mening, vovede at løbe med en Flaade her igjennem.

Ved Udseilingen af Øresundet sydefter fører Farvandet forbi Kjøgebugt, og imellem Stevns høie Klint, hvorpaa der brænder et Fyr, og Falsterbo Rev kommer man først ud i den egentlige

Østersø. Dette Rev strækker sig fra Falsterbo Pynten $\frac{5}{4}$ Miil ud i Søen, og vanskeliggjør derved Indseilingen til og Udseilingen fra Østersøen, og paa Grund heraf staaer der ikke alene et Fyrtaarn paa Pynten, men der er tillige henlagt et Fyrskib paa den sydlige Spids af Revet.

Den svenske Kyst fra Kullen til Falsterbo.

Denne Kyststrækning, som i en Længde af c. 17 Mile udgjør Skaanes Vestkyst og for Tiden hører til Malmøe Lehn, er lav og grundet, samt har Mangel paa gode for større Krigsskibe tilgængelige Havne.

De mærkeligste Punkter ere, i Retning nordfra sydefter:

Kullen. Dette mærkelige Forbjerg, der tjener som en vigtig Varde for Indseilingen fra Kattegattet i Øresund, hviner sig 245 Fod over Vandspeilet. Nær ved og S. for samme findes ved Molleleie en Baadehavn med 4 Fods Dybde.

Høganæs, $1\frac{1}{2}$ M. S. for Kullen, er et Steenkulsværk og en Ladeplads for 12—14 Fods Dybgaaende; men Havnen er aaben for vestlige og nordlige Vinde.

Helsingborg. Denne Kjøbstad (3000 Indb.) har vel i ældre Tider, som et befæstet Punkt ved Sundets mindste Brede, spillet en vigtig Rolle, men siden 1682 ere Fæstningsværkerne sløifede, og ikkun et ældgammelt Vagttaarn minder om Stedets tidligere militaire Vigtighed. Store Skibe kunne vel ankre midt for Byen, nogle hundrede Alen fra Land, men denne Ankerplads er aaben for nordlige, vestlige og sydlige Vinde. Hovedfærselen over Sundet skeer fra Helsingør til Helsingborg, hvor Steenbock slog en dansk Hær i 1710.

Raa, et Fiskerleie omtrent midtveis mellem Helsingborg og Landskrone, blev afbenyttet som Landingssted af Christian V i 1676 og af Frederik IV i 1709.

Landskrone, Fæstning og Kjøbstad med omtrent 4000 Indb. Dette vigtige Punkt har en temmelig god Rhed og en meget tryg Havn, hvori de største Skibe kunne overvintre; men et farligt Rev, som ligger tvers for Staden og $\frac{1}{2}$ Miil N. V. for Citadellet „Graaen", vanskeliggjør Ind- og Udseilingen. I Nærheden af Landskrone, hvis Opbyggelse og Befæstning hidrører fra Christian III, og hvis Erobring af Christian V i 1676 først fandt Sted efter en haard Beleiring, ligge Rønneberg-Høiene, paa hvilke Christian V og Carl XI i 1677 leverede hinanden et blodigt Slag.

Hveen. Denne Ø, der ligger omtrent 1 Miil udenfor Landskrone, har en Omkreds af noget over 8000 Alen, og er høi, blottet for Skov, samt har en steil Kyst, især paa den østre Side. Dens Kirke, St. Jbb, er et kjendeligt Sømærke; men af Tyge Brahes Observatorium, Uranienborg, er næsten intet Spor mere tilbage.

Malmøe. Denne Kjøbstad (c. 9000 Indb.) har en tryg Havn for 9 Fods Dybgaaende. Den dannes ved en Række af Bolværker, af hvilke det vestligste er forsynet med et lidet Fyrtaarn. Rheden har 7—8 Favnes Dybde med en god Grund, men med svær Sø ved nordvestlige Vinde. Større Skibe losse og lade $\frac{1}{2}$ M. fra Byen, og mindre Skibe $\frac{1}{4}$ M. fra Byen, paa 3 Favne. Ved Limhamner Kalkværk, $\frac{1}{2}$ M. S. V. for Malmøe, er den eneste Bro paa en lang Udstrækning af denne Kyst. Malmøe har tidligere været en vigtig Fæstning og Hovedgjenstand for flere militaire Foretagender i Krigene mellem Danmark og Sverrig; men for Tiden er her kun et fast Slot, der afbenyttes som Fængsel. En regelmæssig

Paket- og Dampskibsfart vedligeholder Forbindelsen imellem Malmøe og Kjøbenhavn, hvilke tvende Punkter ligge ligeoverfor hinanden i en Afstand af omtrent 4 Miil.

Skanør, paa det nordlige af de tvende Næs, som Falsterbo Odde danner, er en ubetydelig Kjøbstad (7—800 Indb.), der med den endnu mindre Kjøbstad Falsterbo (2—300 Indb.), som ligger $\frac{1}{4}$ M. mere mod S., har en fælleds Magistrat. Disse tvende Stæder vare i det 13de, 14de og 15de Aarh. meget besøgte, paa Grund af den betydelige Sildefangst, der til den Tid fandt Sted paa den skaanske Kyst.

IV. Store Belt.

§ 33. Østersøens mellemste Udløb i Kattegattet, imellem Sjælland og Fyen, kaldes det store Belt. Dets sydlige Indløb er fra Langelands Beltet, mellem Nordspidsen af Langeland og den lille Omøe ($1\frac{1}{2}$ M.), og dets nordlige Udløb i Kattegattet er imellem Fyenshoved og Asnæs Odde ($2\frac{3}{4}$ M.). Det er omtrent 8 Mile langt, og for største Delen 4 Mile bredt; dog imellem Knudshoved og Halskov, som ere de meest fremragende Kyster af Fyen og Sjælland, har det kun en Brede af $2\frac{1}{4}$ Miil. Omtrent midt i Farvandet, som holder 8—16 Favne, ligger den lille Sprogøe, som ved den heftige Strøm stedse taber i Størrelse. Nord for samme er en god Ankerbund og Station for Krigsskibe, som ville iagttage eller afskære Seiladsen imellem Sjælland og Fyen, der sædvanlig finder Sted tæt syd om Sprogøe.

Paa Fyens Østside bemærke vi mod Nord Kjertemindebugten, som har en dyb Rhed, og hvorfra en Fjord løber ind i Landet. Nordost for denne Bugt ligger den lille Romsøe, omkring hvilken findes gode Ankergrunde.

Tre Mile sydligere gaaer en Bugt ind under Knudshoved til Fæstningen Nyborgs Havn og Rhed, som begge afgive en vigtig Station for danske Krigsskibe. Da Overfarten til Sjælland skeer fra Nyborg, er denne Fæstning tillige et vigtigt Hovedpas paa Forbindelseslinien imellem de danske Øer og Fastlandet.

Paa Sjællands Vestside bemærke vi mod Nord under Asnæs en god Ankergrund, og Syd for Halskov Rev: Korsøer-Noer, ved hvis Indløb Korsøer ligger, hvorfra den sædvanlige Overfart finder Sted til Fyen. Mere mod Syd er det lavvandede Noer ved Skjelskiør, og de dybe Farvande imellem Sjælland og Agersøe, samt denne Ø og Omøe, under hvilken sidstnævnte Ø man finder en god Ankergrund i Omøesund.

Vel findes i det store Belt en Deel Steenrev samt mange enkelte store Steen, ligesom det og har en meget stærk Strøm, men desuagtet er dette Søstræde saavel i de nyere som ældre Tider ofte benyttet af de største Krigsskibe; — ja 1659 ankrede endog til samme Tid 4 store Flaader, som udgjorde over 150 Orlogsskibe, i dette lille Rum.

Den stride Strøm foraarsager, at Beltet sjelden lægger saa stærk til med Is, at man kan gaae over samme. Derimod samler sig sædvanlig i en streng Vinter en Mængde Driviis, som saa meget mere vanskeliggjør Overfarten, da Farvandet sædvanlig er fuldt af Driviis imellem Sprogøe og Fyen, naar det er aabent imellem Sjælland og Sprogøe, og omvendt.

Paa Knudshoved, Sprogøe og Halskov ere Indretninger til at brænde Fyr, men disse tændes blot til Postfartens Sikkerhed. Derimod brænde hver Nat faste Lygter paa Knudshoved, paa Halskov og ved Indløbet til Korsøer Havn.

V. Lille Belt.

§ 34. Det tredie og vestligste Udløb af Østersøen i Kattegattet danner Farvandet imellem Fyen og Halvøen, og kaldes det lille Belt, hvis Længde er omtrent 7 Mile, og hvis Brede fra 1000 Alen indtil $2\frac{1}{2}$ Miil. Det nordlige Udløb imellem Treldenæs og Staurhoved har en Brede af omtrent 1 Miil, og det søndre Indløb imellem Halkhoved og Helnæs har den foranførte største Brede. Dette Farvand er vel af tilstrækkelig Dybde, nemlig fra 5—14 Favne, men da det er smalt, og snoer sig, formedelst de i Syd beliggende Øer og i Nord liggende Kyster og Grunde, med en meget strid Strøm, i mange Bugter, saa maa Vinden være særdeles gunstig, for at man kan seile uden Ophold igjennem samme.

Den nordligste Deel af det lille Belt, i en Udstrækning af omtrent 2 Mile, fra Indseilingen Nord fra til Kolding Fjords Munding, kaldes sædvanlig Middelfart Sund. Dette er et ikkun 1000 til 4000 Alen bredt og meget bugtet Stræde, der dannes af det indbugtede nordvestlige Hjørne af Fyen, hvortil svarer den ligeoverfor beliggende Østkyst af Jylland.

Over dette Sund fører tvende Færger, hvoraf den sydligere fra Middelfart til Snoghøi er Hovedfærgen, og danner en af Hovedforbindelserne imellem de danske Øer og det faste Land, — den nordligere gaaer fra Strib i Fyen over til Fredericia. Befæstningen af denne sidstnævnte By kunde, i Forbindelse med Forskandsninger paa Stribs Odde, fuldkommen bestryge det nordlige Udløb af det lille Belt, og derved beherske Gjennemfarten, men ingenlunde Overfarten, da denne kan finde Sted paa flere Steder. Syd for Middelfart Sund ligger midt i Strømmen den lille Fænøe, som dominerer de omliggende fyenske, jydske og slesvigske Kyster, og derfor ogsaa i sin Tid var forskandset. Krigshistorien lærer, at Forsvaret af Middelfart Sund overhovedet beroer langt mere paa Landbatterier og et godt Modværge fra Kysterne, end paa en Defension af Krigsskibe.

Imellem Fænøe og Hindsgavl, S. for Odden, søge de Skibe Havn, som ved nordlig Storm tvinges til at forlade Middelfarts usikkre Rhed og ikke kunne afbenytte denne Byes lille Havn. V. for Fænøe er Indløbet til Kolding Fjord, der blot er tilgængelig for mindre Skibe.

Mere mod Syd deler Brandsøe Lille Belt, mellem Jvernæs paa Fyen og Knudshoved paa den slesvigske Side, i tvende Farvande, hvoraf det østre, som tillige gaaer midt i Beltet, er det dybeste. I den søndre Deel af Beltet ligge Baagøe (hvorpaa der brænder et Fyr), Aarøe og Thorøe, som ved deres Grunde og Holme gjøre denne Deel til et meget urcent og bugtet Farvand. Vestlig for dette er det lavvandede Indløb til Haderslevs smalle Fjord, og tvers over samme, mellem Baagøe og Aarøe, er den henimod 2 Mile lange Overfart fra Assens til Aarøesunds Færgegaard paa den sles-

vigske Kyst, hvilken Overfart for Tiden danner en Hovedforbindelse imellem de danske Øer og Halvøen. Til Sikkring for denne brænder om Natten et Fyr ved Færgegaarden og en Havnelygte ved Assens.

Paa Fyens Vestkyst danner Lille Belt Gamborg Fjord, Nord for Fønsskovs Odde, samt mellem denne Odde og Vedelsborg Hoved tvende smaa Bugter, Føns Vig og Tybring Vig.

VI. Østersøen (Mare Balticum).

§ 35. Østersøen, den danske Flaades almindeligste Krigsskueplads, indesluttes af Sverrig, Rusland, Preussen, Mecklenborg og Danmark. Igjennem dette sidste Land har Søen paa begge Sider af Sjælland og Fyen banet sig sit Afløb ud i Kattegattet, og staaer ved dette Hav i Forbindelse med Nordsøen og de store Verdenshave.

Uden sine Bugter indtager Østersøens Overflade et Areal af omtrent 3600 □ Mile, men med disse henimod 9000 □ Mile. Trods denne Størrelse bærer Østersøen endnu Charakteren af en Indsø eller et Indrehav, og har ogsaa ikkun ringe Salthed*), især i den østlige Deel, samt næsten aldeles ingen Ebbe og Flod. Forholdet imellem Østersøens Salthed ved Rostock og Nordsøens ved Aurich har man fundet at være 194 : 373.

Af Østersøens store Bugter udmærke sig især: den store botniske Havbugt, som indesluttes, i en Længde af 80 Mile og i en Brede af 20—30 Mile, af Sverrigs og Finlands Urbjerge, og mod Syd begrændses af Aalands-Øerne, — den finske Havbugt, 60 Mile lang og 6—18 Mile bred, mellem Finland og Estland, og Riga Bugt, 20 Mile lang og 15 Mile bred, mellem Øsel, Curland og Livland. Disse trende betydelige Havbugter vare formodentligen i en tidligere Tid trende store Indsøer, hvis Gjennembrud bidroge til at danne Østersøens nærværende Basin.

Gjennembruddet af den botniske Bugt synes at bevises ved Formen af den store Danziger Bugt, og det friske og curiske Hav, paa Østersøens sydlige Kyst ligeoversor den botniske Havbugt. Gjennembruddet fra de tvende andre store Vande modificerede derpaa Strømmens Indvirkning mod Syd, derhen, at den blev tvungen til at tage en vestlig Retning, hvorved Pommerns Nordkyst sønderrevnes, — Øerne Gulland, Øland og Bornholm skiltes fra den skandinaviske Halvøe, Rügen fra den pommerske Kyst, og de danske Øer i Østersøen dannedes.

§ 36. Den vestlige Deel af Østersøen mellem Bornholm, de blekingske, skaanske, danske, holsteenske, mecklenborgske og pommerske Kyster, er den, som kommer nærmest i Betragtning med Hensyn til den danske Stat.

I Nord af denne Deel er Bugten imod den blekingske Kyst, ved hvilken Sverrigs vigtigste Krigshavn: Carlskrone ligger; — i Syd Bugten ved den pommerske Kyst, hvori Øerne Rügen, Usedom og Wollin næsten ere landfaste med det nordlige Tydskland. Imellem disse tvende Kyster ligger Bornholm, som ofte var en Anstødssteen for en fiendtlig

*) Intet Hav har i Forhold til dets Størrelse en saa stor Tilstrømning af Ferskvand som Østersøen. Alene Arealet af de Indsøer, som have Afløb til Østersøen, udgjør tilsammen henimod 1200 □ M.

svenſk Flaade, og i hvis Farvande findes, efter at Christiansøes Krigshavn er bleven indrettet, et Tilflugtssted for en danſk Escadre, der enten agter at iagttage den svenske Flaade i Carlskrone, eller at forhindre Sverrigs Forbindelse med Tydskland.

Afstanden fra Bornholms Nordkyst, ved Hammeren, til den nærmeste svenske Kyst, ved Langøre, er 5 M., og fra Bornholms Sydkyst, ved Dueodde, til den nærmeste pommerske Kyst er $12\frac{3}{4}$ M. Fra Bornholms Vestkyst, ved Rønne, og til Møens Klint har Østersøen en Længde af $18\frac{1}{2}$ M., og i denne Udstrækning en Brede af $11\frac{1}{2}$ M., fra Ystad til Arcona paa Rügen, samt en Dybde af 10—26 Favne. Fra denne Strækning danner Østersøen, længere mod Vest, flere Bugter, deels ind imod de danske Øer, deels imellem disse, Slesvig og Holsteen samt mellem den holsteenske og mecklenborgske Kyst. Det er især om Farvandet i denne vestligste Deel, at den ringe Dybde gjælder, som Østersøen har i Forhold til andre Have; thi denne er her i det høieste kun 15, og i Almindelighed kun mellem 8—10 Favne.

Det store Antal af Vandløb *), som udgyde sig i Østersøen, medføre nemlig en Mængde Gruus, Dynd og Sand, og bidrage derved væsentligen til at opfylde Grunden og navnligen til at forstoppe mange Floders Indløb, som tidligere vare tilgængelige for dybgaaende Skibe, og som nu ere saa grunde, at disse maae blive liggende længere udenfor paa den aabne Rhed og lade Varene pramme ind.

I det danske Farvand er Østersøen endydermere ei alene begrændset af lavvandede Kyster, men tillige opfyldt med Øer, fra hvilke Rev og Grunde strække sig ud i Havet, og hvis forbindende Sunde tildeels ere saa flakke og usikkre, at Skibsfarten imellem disse er farlig og stundom foranlediger Strandinger. Da Østersøen ei har Ebbe og Flod, eller rettere, da Ebbe og Flod Forandringen er saa ubetydelig, at den ganske skjules af de øvrige Forandringer i Vandstanden, saa kunne de Søfarende ikke regne paa at finde høiere Vande til bestemt Tid, saaledes som f. Ex. i Nordsøen. Vandets uregelmæssig foranderlige Høide afhænger fornemmelig af Vinden og Strømmen, hvorefter Vandet enten drives hastigere ud igjennem Sundet og Belterne, eller forhindres i sin Fart.

Ved de nordvestlige Vinde beherskes nemlig Østersøens Afløb igjennem de snevre Sunde af Kattegattets Modstrømning, hvorved det regelmæssige Tilløb, som Østersøen har i en saa stor Mængde, hindres momentan i at strømme ud. Derved stiger Vandet indtil omtrent 4 Fod høiere end i Nordsøen, efter dennes Middelhøide at regne, og dette har foranlediget den temmelig almindelige, men falske Anskuelse, at Østersøen skulde til enhver Tid ligge høiere end Nordsøen.

---

*) Østersøens betydeligste og vigtigste Tilløb ere:
1) Motala-Elven, som kommer fra den 34 □ Mile store Vetterso.
2) Fra Mælar-Søen, som er 36 □ Mile stor.
3) Fra Onegasøen, som er 155 □ Mile stor.
4) Fra Ladogasøen, af 290 □ Miles Størrelse.
5) Düna, 140 Mile lang, 90 Mile seilbar, Flodgebet 1350 □ Mile.
6) Niemen, 115 Mile lang, 80 Mile seilbar, Flodgebet 2030 □ Mile.
7) Weichsel, 130 Mile lang, 100 Mile seilbar, Flodgebet 3500 □ Mile.
8) Oder, 120 Mile lang, 90 Mile seilbar, Flodgebet 2400 □ Mile.
9) Oderens Biflod Wartha, 104 Mile lang, 50 Mile seilbar, Flodgebet 830 □ Mile.

Man har iøvrigt bemærket, at Antallet af de Dage, hvori Vandet fra Østersøen strømmer ind i Sundet for at bane sig sit Afløb til Kattegattet, forholder sig til de Dage, hvori Vandet fra Kattegattet strømmer ind i Østersøen, som 2,4 : 1.

Østersøens største Længde udgjør vel 180, og største Brede 90 Mile, samt største Dybde c. 100 Favne, men da dette Havs Middelbrede ikkun er 30 Mile, saa foraarsager denne ringe Vidde, i Forening med den forholdsmæssig ringe Middeldybde, som er 20 Favne, at ikkun smaa, korte og pludselig paa hinanden følgende Bølger vælte sig i dette Hav. Østersøens Længde fra Møens Klint i lige østlig Retning til Brüsterort, Nord for Pillau, er $63\frac{1}{2}$ Miil; men dens mindste Brede imellem Gjedserodde paa Falster og Darserort paa den pommerske Kyst, ikkun henimod 5 Mile.

§ 37. Om de forskjellige Dele af Østersøen, der deels som Bugter, deels som Fjorde og deels som Sunde begrændse de danske Kyster, bemærke vi foreløbigen og i Korthed:

Kjøge Bugt, paa Sjællands Østside, begrændses af Øresund og har en god Rhed, som afgiver en passende Station for Krigsskibe, der skulle bevogte Øresundets søndre Indløb. Afstanden fra Kjøge Skibsbro til Skanør paa Skaanes Kyst er $5\frac{1}{2}$ M., og den korteste Afstand imellem Amager og Stevns $3\frac{1}{2}$ M.

Præstøe Bugten, noget mere mod Syd paa samme Kyst, har en Brede af omtr. 4 M. mellem Stevns og Møens Klint. Inderst i denne Bugt er det sandfulde, lange og smalle Indløb til Præstøe Fjord.

Den store Vordingborger Bugt, eller det af Øer omsluttede indre Farvand imellem Sjællands sydvestlige Side, samt Laalands og Falsters nordre Kyst, strækker sig ind fra Langelands Beltet, og staaer i Forbindelse med den øvrige Deel af Østersøen ved Bøgestrømmen mellem Møen og Sjælland, ved Grønsund mellem Møen og Falster, og ved Guldborgsund mellem denne Ø og Laaland. Dette lille Indrehav har vel i dets Midte en Dybde af 4—8 Favne, men er formedelst en Mængde lavvandede Grunde og smaa Øer, hvoriblandt Fæyøe, Fæmøe, Baagøe og Nyord ere de betydeligste, ikkun seilbart for smaa Skibe. Det danner paa Nordkysten af Laaland: Bandholm Bugten og Sarkjøbing Fjord, og norden for Knudshoved i Sjælland: Karrebeks Bugten og Nestved Fjord, samt staaer ved Agersøe- og Omøesund i Forbindelse med Store Belt. Fra Hau, paa Nordenden af Langeland, til Vordingborg, har dette indre Farvand en Længde af $13\frac{1}{2}$ M., og fra Kragenæs Færgested paa Laaland til Karrebæksminde paa Sjælland en Brede af $4\frac{1}{2}$ M. Imellem Sjælland og Møen danner det en lille Bugt, Stege Strand, hvorfra det dybe Stege Nøer skærer sig ind i Møen.

Hovedtilløbet til den omtalte Bugt, som, Vest fra, gaaer, under Navn af Langelands Beltet, ind imellem Laaland og Langeland, ved hvis nordlige Spids Store Belt begynder, er et reent og dybt Farvand, af omtrent 7 Miles Længde og $1\frac{1}{2}$ til $2\frac{1}{2}$ Miils Brede.

I den aabne Bugt, som Østersøen i en Strækning af $7\frac{3}{4}$ Miil danner under Møens og Falsters Kyster, fra Møens Klint indtil Gjedser Odde, og hvis Dyb under den falsterske Kyst har i Rødsfald et Slags Rhed for større Skibe, bemærke vi en lang, smal, ved

en Landstrimmel fra Havet adskilt Bugt, der gaaer ind i Falsters søndre Landtunge, og kaldes Bottøe-Noer.

Paa Laalands Vest- og Sydside danner Østersøen tvende lavvandede og øefulde Fiorde op til Nakskov og Rødbye.

Imellem Fyens sydlige, Langelands vestlige og Ærøes nordlige Kyst danner Havet et mindre, men lignend eindre Farvand som Vordingborger Bugten. Det er vel 6—17 Favne dybt, men endnu mere end denne opfyldt af Grunde og Øer, og staaer i Forbindelse med Store Belt, deels imellem Fyen og Taasinge ved det for større Skibe tilgængelige Svendborgsund, hvis Fortsættelse for disse Skibe gaaer igjennem Thorøesund Syd om Thorøe, men derimod for smaa Fartøier Nord om denne Øe igjennem Skaarupsund, — deels ved det meget grundede Farvand imellem Taasinge og Langeland.

Mellem Langeland og Ærøe staaer dette indre Farvand i en ikkun for Baade tilgængelig Forbindelse med Østersøen, som danner en lille Bugt imellem Ærøes sydlige Odde, Veisnæs, og Langelands Sydspids, Gulstaven. Af Øerne, som ligge i dette Indrehav, ere, foruden Taasinge og Thorøe, de smaa Øer Skrynøe, Dreiøe, Avernakøe og Lyøe, de mærkeligste. Imellem de tvende sidstnævnte Øer gaaer Seilløbet Nord efter op til Faaborgs for større Koffardiskibe tilgængelige Fjord.

Imellem Ærøe og Als danner Havet, i en Brede af $1\frac{3}{4}$ Miil, et dybt Farvand, som fører Nord efter til Lille Belt, samt til den dybe Horne Bugt, mellem de fyenske Halvøer Helnæs og Hornenæs, og Vest efter til den lille, men dybe Gjenner Fjord, samt til Apenrades for de største Krigsskibe tilgængelige Fjord.

Sydlig for Als danner Østersøen endvidere en Bugt ind i Slesvigs Østside, hvoraf den inderste Deel udgjør Flensborgs ligeledes for de største Krigsskibe seilbare Fjord, med en fortræffelig Havn.

Nordlig for denne Bugt er det dybe, for de største Orlogsskibe seilbare Als Sund, som adskiller Øen Als fra Landet Sundewitt, og som forener Flensborger Fjord med Apenrade Fjord.

Fra den store „Kieler Bugt," som Østersøen danner ind under Slesvigs Øst- og Holsteens Nordside, gaae følgende Fiorde ind i Landet: den noget over 5 Mile lange og meget smalle Sliefjord, som blot er tilgængelig for mindre Skibe; — Eckernfördes aabne og dybe Fjord, indenfor hvilken Havet danner Vindeby-Noer; — samt Kiels for de største Skibe seilbare og med en god Rhed forsynede Fjord.

Den sydlige Deel af dette Farvand, som fra Sliens Munding til Femersund har en Længde af 10 Mile, kaldes Colberger Heide, hvis Rhed er tjenlig til Station for en Flaade. Det lille Femersund, der blot er seilbart for smaa Skibe, sætter dette Farvand i Forbindelse med den store Bugt af Østersøen, som begrændset af Holsteens Østside og Mecklenborgs Nordkyst danner, sydvestlig for en 3 Mile lang Linie imellem Damehoved og Klützerhoved, den dybe „Travemünde Vig" eller „Neustadter Bugt", der har tvende fortræffelige Rheder, ved Neustadt og Travemünde, begge tjenlige til Stationer for Krigsskibe. I denne Bugt udstrømmer Travefloden.

Til Seilfartens Sikkring i den vestl. Deel af Østersøen ere anbragte Fyr: paa Christiansøe,

ved Hammeren paa Bornholm, ved Swinemünde, paa Greifswaldøe, ved Arcona, Warnemünde og Travemünde paa den tydske Kyst, Falsterbo paa den svenske Kyst, og endeligen ved Gjedser paa Falster, ved Fakkebjerg paa Langeland, ved Bülk og ved Frederiksort paa Slesvigs Kyst, og ved Putgaarden paa Femern.

Slutteligen bemærkes, at i Vintermaanederne bliver Farvandet langs Kysterne sædvanligen paa en længere eller kortere Udstrækning fra Landet tillagt med Jis. I enkelte strenge Vintre tillægges ogsaa Sundene og Belterne aldeles, ja selv Østersøen var i Kong Christophers Tid (1324) saa stærkt tilfrosfen, at man i 6 Uger kunde kjøre over Havet mellem Danmark og Tydskland; men slige strenge Vintre ere meget sjeldne.

a) Den svenske Kyst fra Falsterbo til Carlskrone

eller den skaanske og blekingske Kyststrækning, der i en Længde af 36 Mile danner den sydlige og østlige Begrændsning af Malmøe-, Christianstads- og Carlskrone-Lehn, deles med Hensyn til dens Beskaffenhed i tvende Hoveddele; thi Kysten, som hører til de tvende førstnævnte Lehn, er for største Delen flad afløbende og begrændset af Sandbanker, Rev eller lavvandede Grunde, derimod Kysten af Carlskrone- eller Blekings-Lehn mere steil, samt næsten overalt begrændset af Klipper og Skjær. Den første Kyststrækning savner derfor gode Havne, hvorimod den sidstnævnte, fra Sølvitsborg af, er vel forsynet med saadanne.

De mærkeligste Punkter i Retning fra Vest til Øst ere:

Trælleborg, for Tiden en lille Markedsplads (800 Indb.) med en aaben Rhed, og uden Havn.

Ystad, en Kjøbstad (omtrent 4,500 Indb.) med den brugbareste Havn paa Skaanes søndre Kyst, endskjøndt den ikkun er lille og usikker samt kun tilgængelig for 12 Fods Dybgaaende. Herfra er Overfart til Stralsund (18 Mile).

Cimbrishamn, omtrent 3 Mile Nord for Skaanes sydøstlige Forbjerg Sandhammer, en lille Søstad (1200 Indb.) med en usikker Havn for 8—10 Fods Dybgaaende. Rheden, som har god Ankergrund for 12—14 Fods Dybgaaende, er aaben.

Aahus, nær ovenfor Helgeaaens Munding, der er historisk berømt fra Søslaget i 1027 imellem Knud, Olaf og Erik Emun, er for Tiden en uanseelig By med en maadelig Havn, som afbenyttes til Ind- og Udskibning af den 4 Mile høiere oppe i Landet beliggende Kjøbstad og Fæstning Christianstad (4,500 Indb.), hvortil der er Pramfart paa Helgeaaen.

Sølvitsborg, en lille Søstad (1200 Indb.) med en ret god Havn for 8—9 Fods Dybgaaende.

Carlshamn, en ret anseelig Søstad, ved Mie-Aaens Munding, med circa 4,300 Indb., og en for de største Krigsskibe tilgængelig Havn, hvis smalle Indløb forsvares ved et Citadelle, der iøvrigt ikke mere er af nogen Vigtighed. Nær ved og Øst for Carlshamn er „Matvik", en ypperlig Havn under det faste Land.

Hanøe, som er omgivet af et dybt Farvand med gode Ankergrunde, er en vigtig Søstation nær udenfor Listerhoved-Odde, der ligger inderst i Bugten, som Østersøen danner mellem Cimbrishamn og Carlskrone.

Rønneby, en lille Markedsplads (500 Indb.) ved en Aae af samme Navn, med en meget besøgt Brøndanstalt, i hvis Nærhed Vandfaldet Diupafors.

Carlskrone, en befæstet Stapelstad (13,500 Indb.), anlagt paa 5 Smaaøer eller Holme. Hovedindseilingen til dette vigtige Punkt gaaer igjennem Aspøe-Sund, mellem Aspøe og Tjurkøe, som forsvares af Forterne Kongsholm og Drotningskjær, og som i Forening med Hasseløe og Storkøe begrændse mod Syd et indre, 6—8 Favne dybt Farvand, der danner Carlskrones ypperlige Havn, og er Hovedstationen for den svenske Flaade. Nordost for Carlskrone ligger ved Lykkeby-Aae: Lykkeby (300 Indb.), som tidligere havde et Slot, og, liig de øvrige Byer paa den hallandske, skaanske og blekingske Kyst, var befæstet i det 16de og 17de Aarhundrede, hvorfor det ogsaa oftere var udsat for det Barbarie, hvormed den Tids Krige førtes.

b) Den tydske Kyst fra Travemünde Vig til Colberg.

Denne Kyst, som har en Udstrækning af omtrent 54 Mile imellem de tvende foranførte Punkter, og som i Danmarks ældre Historie er bekjendt under Navn af den vendiske Kyst (Vindland eller Venden), er i det Hele taget saa lav, at de enkelte høiere Punkter ved samme ikkun naae en Høide af 200—300 Fod. Ikkun paa korte Strækninger er et temmelig dybt Farvand nær ved Kysten, og lavvandede Grunde vanskeliggjøre næsten overalt Indseilingen til de ved samme beliggende Havne, der fornemmeligen afbenyttes til Udskibning af Korn og Brænde fra de tilgrændsende korn- og skovrige Sletter.

De første 17 Mile af Kyststrækningen fra Halvøen Prival, ligeoverfor Travemünde, indtil Landtungen „Fischland" ved Wustrow, hører til Mecklenborg-Schwerin og Mecklenborg-Strelitz, og den øvrige Deel til preussisk Pommern. Paa den mecklenborgske Kyst indskærer Østersøen fornemmeligen Wismar Bugten, hvori Den Poel ligger; paa den pommerske Kyst derimod den langt større pommerske eller Swinemünde Bugt. Denne Bugt begrændses mod Vest og Syd af Øerne Rügen, Usedom og Wollin, der ligge saa nær ved Fastlandskysten, at de ikkun ved Viger og Sunde ere adskilte fra denne. Iblandt de førstnævnte er Greifswalder Vigen, Syd for Den Rügen, den betydeligste, og iblandt Sundene er Gellen, som adskiller Rügen fra Fastlandet, og Swinestrøm, mellem Usedom og Wollin, de vigtigste. Syd for Usedom og Wollin udbreder sig et 15—16 Qvadratmile stort indre Vandbækken, hvori Oderen og flere mindre Floder udløbe eller tabe sig, og hvis større østlige Deel kaldes „das große Haff", den vestlige Deel derimod „das kleine Haff." Den førstnævnte Deel omslutter ved sine tvende Udløb (Swine og Diwenow) Den Wollin, og den sidstnævnte adskiller ved sit Udløb (Peenestrømmen) Den Usedom fra det faste Land.

1) Paa den mecklenborgske Kyststrækning ere de vigtigste Punkter.

Wismar, som tidligere var en Fæstning, og endnu er forsynet med Mure og Grave, har omtrent 10,000 Indb., og er næst Rostock Mecklenborgs vigtigste Søstad, endskjøndt Indseilingen igjennem Wismar Bugten er vanskelig, og Skibe, der stikke dybere end 18 Fod, ikke kunne komme længere end til Den Hvalfisken, hvorfra et smalt og ikkun omtrent 11 Fod dybt Seilløb fører i en Længde af henimod $\frac{3}{4}$ Miil ind til Byens Havn. Dette i den danske og svenske Krigshistorie mærkelige Punkt erobredes af Christian V i 1675.

Flekken Dobberans besøgte Sobad, omtrent 2 Mile Vesten for Warnemünde.

Langs med Strandbredden mellem disse tvende Punkter findes et henimod 15 Fod høit, $\frac{1}{2}$ Miil langt og 50—100 Fod bredt af Havet opkastet Steendige, som bestaaer af store Rullestene, og bærer Navn af det hellige Dige (heiliger Damm).

Warnemünde er Benævnelsen saavel paa det smalle Udløb af Floden Warnow, som paa Flekken, der er beliggende ved dette Udløb. Tvende Mile høiere oppe ved den venstre Bred af Floden, ligger Mecklenborg-Schwerins betydeligste Stad: Rostock, omgiven af gamle Fæstningsværker, med henimod 20,000 Indb. og et Universitet. Rostock, som driver den største Handel blandt de mecklenborgske Havnesteder, er tillige en af de vigtigste Handelsstæder i det nordlige Tydskland. Havnepladsen for større Skibe er ved Flekken Warnemünde (1600 Indb.), da man til selve Rostock kun kan komme med 9 Fods Dybgaaende.

2) Ved den pommerske Kyst er fornemmeligen at bemærke:

Darserort. Dette fremspringende Punkt, som er ikkun henimod 5 Mile fjernet fra Gjedserodde paa Falster, ligger paa den skovbegroede Halvø Dars, der adskilles fra det faste Land ved de Indrevande, ved hvilke den lille mecklenborgske By Ribnitz og de smaa pommerske Byer Damgarten og Barth ligge.

Den rügenske Øegruppe, som bestaaer af Den Rügen, samt flere vedliggende Smaaøer, iblandt hvilke den lange og smalle Øe Hiddensee er den største. Den nordligste Kyst af den rügenske Halvø Wittow benævnes Witmund, og her bemærkes N. for Tromper Vig, Forbjerget Arcona, hvor Vendernes Hovedstad Arcona laae, som i det 11te og 12te Aarhundrede var en stærk Fæstning, der blev forstyrret af Kong Valdemar I i Aaret 1168, og hvor der nu brænder et vigtigt Fyr, 197 Fod over Havets Niveau. Fra den pommerske Kysts almindelige flade Charakteer gjør Rügens høie Østkyst, navnligen ved Arcona og i Stubbenkammer (paa Halvøen Jasmund, N. for Proner Vig), en mærkelig Undtagelse; thi Kridtklinterne ved Arcona og i Stubbenkammer hæve sig paa det sidstnævnte Sted indtil 540 pariser Fod over Havets Niveau, og staae ogsaa i geognostisk Forbindelse, i N. V., med Møens Klint (hvor Kridtet er hævet indtil 435 par. Fod over H. N.), og i S. O. med den 40 par. Fod høie Kridtklint ved Byen Fritzow, N. for den lille pommerske Stad Cammin.

Stralsund, Stad og Fæstning ved det snevre Sund Gellen, med omtrent 16,000 Indb. Omgiven af Søer og Moradser er dette faste Punkt endnu stedse af taktisk Betydenhed; men da det ikke længere kan tjene Sverrig som et Fodfæste i Tydskland, har det tabt sin tidligere strategiske Vigtighed. Af en saadan var Stralsund især i 30 Aars Krigen, og navnligen da Stralsunderne i 1628, især ved Hjælp af danske Tropper og danske Skibe, tappert og heldigt forsvarede sig imod Wallenstein. Stralsunds Havn er vel ikkun tilgængelig for omtrent 10 Fods dybgaaende Skibe, men Byen har dog en temmelig levende Handel. Fra Stralsund gaaer Hovedfærgen over til Rügens betydeligste By Bergen, med c. 3,000 Indb.

Greifswald, en Universitetsstad med c. 8,000 Indb. ved Ryckbækkens for 6 Fods dybgaaende Skibe seilbare Udløb i „Danske Vig" d. e. den søndre Deel af den store Greifswalder Bugt („Bodden").

Peenemünde, er den 7 Fod dybe Munding af Peenefloden, hvortil Adgangen tidligere forsvaredes af tvende stærke Skandser. En Miil høiere oppe ligger ved Peenefloden venstre Bred Staden Wolgast, med omtr. 5,000 Indb.

Swinemünde, en lille Stad med omtr. 4,000 Indb., paa Usedom, hvor Swinestrømmen adskiller denne Øe fra Den Wollin. Ved Swinemünde var tidligere

Stettins vigtigste Udhavn, men efterat Swine er bleven gjort dybere, derved at man har indknebet Farvandet, kan ikke blot de største Handelsskibe gaae fra Swinemündes Rhed op til Swinemündes gode Havn, men endog lige op til Staden og Fæstningen Stettin (35,000 Indb.) ved Oderflodens venstre Bred. For Tiden finder en Dampskibsforbindelse Sted imellem Kjøbenhavn og Stettin, eller rettere: Swinemünde.

Diwenows Munding er seilbar op til den lille Stad Cammin for 8 Fods dybgaaende Skibe. Selve Diwenow Strøm flyder strax efter sit Udløb fra „das große Haff" forbi den lille Stad Wollin, hvor det vendiske Julin eller Jomsborg laae, og gjennemstrømmer nær indenfor sin Munding den store Strandsø „Cammin-er-Bodden", hvori Den Gristow ligger.

Colberg, Søstad med omtrent 8,000 Indb. og stærk Fæstning, som gjennemstrømmes af Persante, nær ved denne Flods Udløb, der danner en vel ikkun omtr. 8 Fod dyb, men god Havn, „Münde" kaldet. Fæstningsværkerne, som kunne forstærkes ved Inondation, udstrække sig især i østlig Retning, og omslutte til denne Side, ved en Kreds af Skandser og befæstede Høie, en stor Leirplads. Colberg er oftere bleven beleiret forgjæves, navnligen af Russerne i 1758 og 1760, samt af Franskmændene i 1806—1807.

Søslag i den vestlige Deel af Østersøen.

(Leverede i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede.)

1511.	10 Aug.	Under Bornholm. Jens Holgersen slaaes med den hanseatiske Flaade.
1535.	9 Juni.	Under Bornholm. Peter Skram seirer over den svenske Flaade.
1563.	15 Sept.	Under Deland. Peter Skram seirer over den svenske Flaade.
1564.	29 og 30 Mai.	Under Deland. Herloff Trolle seirer over den svenske Flaade.
1565.	4 Juni.	Under Mecklenborgs Kyst. Herloff Trolle slaaes med den sv. Fl.
1565.	8 Juli.	Imellem Bornholm og Rügen. Claus Horn seirer over den danske Fl.
1566.	28 Juli.	Under Deland. Claus Horn slaaes med den danske Flaade under Hans Lauritzon.
1644.	1 Juli.	Under Holsteens Nordkyst (Kolbergerheide). Christian IV seirer over den svenske Flaade.
1644.	13 Octbr.	Under Falster. Gustav Wrangel tilintetgjør en dansk Escadre.
1657.	13 Sept.	Under Møen. Henri Bjelke slaaes med en svensk Escadre.
1676.	25 Mai.	Under Møen. Niels Juell slaaes med en svensk Escadre.
1676.	1 Juni.	Under Deland. Martin Tromp seirer med den dansk-hollandske Fl. over den svenske.
1677.	1 Juni.	Under Langeland. Niels Juell seirer over en svensk Escadre.
1677.	1 Juli.	I Kjøgebugt. Niels Juell vinder en stor Seir over den sv. Fl.
1710.	4 Octbr.	I Kjøgebugt. Ulrik Gyldenløve slaaes med den svenske Flaade.
1715.	24 April.	Under Femern (Kolbergerheide). Christian v. Gabell seirer over en svensk Escadre.
1715.	8 Aug.	Under Rügen. Peter Raben seirer over den svenske Flaade.

Tredie Afsnit.

Folket.

I. Folkemængde og Befolkning m. m.

§ 38. Unegteligen hører Spørgsmaalet om en Stats Folkemængde og dens forskjellige Provindsers Befolkning til et af de vigtigste i statistisk Henseende, ligesom ogsaa Populationsforholdene udgjøre i en Stat nogle af de væsentligste Momenter ved sammes Beskrivelse.

Det er i en tredobbelt Retning, at vi kunne betragte disse Forhold, og, hvor Talen er om at komme til et statsvidenskabeligt Resultat, er det nødvendigt at adskille disse. Folkemængden, Befolkningen og Populationsforholdene overhovedet kunne nemlig betragtes: A) med et statsoeconomisk Hensyn, eller Befolkningens Forhold til Arealet, — altsaa: Folkemængdens Fordeling over den hele Grundflade, og især Forholdet mellem Landets og Stædernes Befolkning; — B) med Hensyn til de statsretlige og statsborgerlige Forhold, eller Individernes forskjellige Stilling og Forhold i Samfundet; — og C) med Hensyn til selve Populationen eller Folkemængdens Af- og Tiltagen (le mouvement de la population).

Hvad Populationsforholdet til Arealet i Almindelighed angaaer, da have flere ældre Statistikere søgt at bevise, at Befolkningens Tiltagelse bevirker en Overfyldelse, som indskrænker ethvert enkelt Individs Virkekreds, og hvorved et stort Antal Menneskers Forarmelse er saa meget mere uundgaaelig, som Befolkningens Tiltagelse skeer i en geometrisk Progression, medens Producterne, og Subsistentsmidlerne overhovedet, ikkun formere sig i et arithmetisk Forhold. Heraf blev endvidere draget den Slutning: at Qvantiteten af Subsistentsmidlerne bestemmer Maalet for Befolkningen, istedetfor at efter de fleste nyere Statistikeres modsatte Anskuelse det netop omvendt er Størrelsen af Befolkningen, som bestemmer Qvantiteten af Subsistentsmidlerne, da efter de sidstes Paastand ved Folkemængdens Tilvært hvert enkelt Individs Virkekreds udvides og dets Indtægskilder forøges, hvilket har til Følge, at Statens Velstand maa vore i samme Forhold.

Vi ere imidlertid af den Formening, at hverken de Førstes eller de Sidstes Paastand kan ansees for ubetinget rigtig eller almindelig gjældende, men at der stedse maa tages Hensyn til den enkelte Stats særegne Beliggenhed og indbyrdes Forhold. I ethvert Tilfælde er det indlysende, at Folkemængdens Tiltagen er i mange Henseender af største Vigtighed for Staten; — i militairisk Henseende, thi jo flere Mennesker, desto flere Soldater; — i oeconomisk, jo flere Indbyggere, desto flere Agerdyrkere, Manufacturister o. s. v.; — i kammeralistisk, jo flere Indbyggere, desto flere Skatteydende; men det er ligesaa

vist, at ligesom i enkelte Stater (f. Ex. Nordamerika), hvor en uhyre Masse af opdyrkeligt og hidindtil ubenyttet Land formaaer at forøge Subsistentsmidlerne, Folkemængden kan betydeligen overstige Forholdet til Landets egne Subsistentsmidler, uden at bevirke en skadelig Indflydelse paa det Hele, saaledes kan man i saadanne Stater (f. Ex. Schweitz), hvor Befolkningen allerede staaer i et passende Forhold til dets opdyrkede og til Dyrkning skikkede Areal, lettere tænke sig, at Folkemængden kunde forøges formeget, og til Skade for det Hele.

§ 39. Hvad Staten Danmark betræffer, da hører denne endnu, i det Hele taget, til de svagt befolkede Lande i Europa, endskjøndt enkelte mindre Dele have en stærk Befolkning. Folkemængden tiltager iøvrigt med hvert Aar, især siden Stavnsbaandet er bleven løsnet, og Hoveriet for en Deel afskaffet, store Jordeiendomme udstykkes i mindre, og Fæstebøndernes Stilling har forbedret sig, Vaccinationen er bleven almindelig indført og Almuens Børn behandles med større Omsorg end tidligere. Men endskjøndt denne Folkemængdens Tiltagelse for Tiden er omtrent $\frac{5}{6}$ p. Ct. i Kongeriget Danmark (c. 10,500 flere Fødte end Døde aarligen) og $1\frac{1}{16}$ p. Ct. i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen (omtrent 8,500 flere Fødte end Døde aarligen), saa kan dog Folkemængden endnu tiltage betydeligen, uden at der derfor bliver Grund til at befrygte Mangel paa Subsistentsmidler. Landet har nemlig ikke blot med den nærværende Folkemængde et stort Overskud af Naturproducter, navnligen af Korn, men store Strækninger af samme ere endnu uopdyrkede, og en stor Deel af de under Dyrkning værende Jorder kan, ved bedre Drivt, bringes til at give en større Production.

Af Tab. I sees Forholdet imellem Folkemængden og Arealet i Statens Hovedbestanddele. Iblandt disse forholder sig Folkemængden i Kongeriget Danmark til den i Hertugdømmerne Slesvig, Holsteen og Lauenborg som 3 : 2, og paa dette Forhold er ogsaa Armeens Recrutering baseret. Befolkningen staaer derimod i et næsten omvendt Forhold, nemlig som 3 : 4; thi paa Kongerigets Areal (der forholder sig til Hertugdømmernes som 2 : 1) boer ikkun omtrent 1890 Mennesker paa □ Milen, paa Hertugdømmernes derimod 2,550. Dette Forhold bliver endnu ugunstigere for Kongeriget, naar Kjøbenhavns Folkemængde*) ikke regnes med, thi da tæller det endog ikkun 1710 Mennesker paa □ Milen.

Til de stærkest befolkede Dele af Landet høre: Præstø Kloster-Provsti med omtrent 8,000, — Ærøe og Amager med omtr. 6,000, — Als og Herskabet Pinneberg med omtr. 4,000, — Landskabet Eiderstedt og Amtet Steinborg med omtr. 3,500, — Amtet Cismar, Grevskabet Ranzau og Amtet Frederiksborg med omtrent 3,000 Mennesker paa □ Milen. Til de svagest befolkede høre derimod Amterne Viborg med omtrent 1,000, — Ribe med henimod 1,000 (naar de 5 □ Mile, som ligge i det Slesvigske, fradrages: ikkun 800), og Ringkjøbing med ikkun omtrent 700 Mennesker paa □ Milen.

---

*) Kjøbenhavns Folkemængde bør ogsaa udelukkes, hvor Talen er om en Sammenligning imellem Kongerigets og Hertugdømmernes Befolkning, da man ved de sidstes abstraherer fra Folkemængden i de tvende ved Hertugdømmernes Grændser beliggende frie Hansestæder Hamborg og Lübeck, med tilsammen over 160,000 Indbyggere.

Tab. I (til § 39).

Provinds.	Areal i □ Miil.	Folkemængde ved sidste Folketælling i:	Folkemængde ult. 1839 calculatorisk.	Mennesker paa □ Milen omtrent.
I. De danske Bestifter (exclusive Island og Færøerne)				
a, Sjælland med Møen og Samsøe . . .	133½	1834: 320670	340000	u. K. 2550
Kjøbenhavn	//	— 119292	123000	m. K. 3470
b, Bornholm	10¼	— 24645	26000	2530
c, Fyen med Langeland	61¼	— 167062	178000	2910
d, Lolland og Falster	30¼	— 66186	69000	2280
I. De danske Bestifter	235¼	1834: 697855	736000	3130
II. Jylland (inclusive de Dele af Ribe Amt, som ligge i det Slesvigske)				
a, De nordlige og østlige Amter	315	1834: 419231	446000	1420
b, Ringkjøbing og Ribe Amter	133¾	— 106711	112000	840*)
II. Jylland	448½	1834: 525942	558000	1240
Kongeriget Danmark	683¾	1223797	1294000	1890
III. Hertugdømmet Slesvig				
a, Fastlandet	150¼	1835: 289502	303000	2020
b, Øerne: Als, Ærøe, Femern, Pelvorm, Nordstrand, samt Andeel af Silt og Føhr	14¼	— 48690	50000	3510
III. Slesvig	164½	1835: 338192	353000	2150
IV. Hertugdømmet Holsteen	153¾	1835: 435596	461000	3000
V. Hertugdømmet Lauenborg . . .	19	1810: 31996	42000	2210
De tre Hertugdømmer . . .	337¼		856000	2540
Tilsammen	1021		2150000	2100

Jovrigt har Folkemængden tiltaget i Kongeriget og Hertugdømmerne med over 600,000 Mennesker i de sidste 40 Aar, og som en Følge heraf leve for Tiden i Statens sammenliggende Hoveddele omtrent 2100 Mennesker paa □ Milen. Dette Forhold er mindre gunstigt end det i Preussen, hvor der i Gjennemsnit leve omtrent 2600 paa hver □ Miil, men langt gunstigere end det i Sverrig, hvor der i Gjennemsnit leve ikkun omtr. 400 paa □ Milen.

§ 40. Det vigtigste Forhold med Hensyn til Folkemængdens Fordeling paa Arealet er Stædernes Befolkning i Forhold til Landets; thi den større eller mindre Sammentrængen af Mennesker i Stæderne er saavel Betingelse for som Følge af den Grad af Cultur, et Land har opnaaet, samt er af saa stor Indflydelse paa alle statsborgerlige Forhold og Landets indre Ressourcer, at flere Statistikere betragte Forholdet af Stædernes Befolkning til det hele Lands som en Maalestok for dettes Civilisation og Velstand.

---

*) Da de Dele af Ribe Amt, som ligge i det Slesvigske, og som udgjøre omtrent 5 □ Mile, talte, med Staden Ribe, i 1834: 14580 Mennesker, bliver Folkemængden paa □ Milen af Ringkjøbing og Ribe Amter, Nord for Kongeaaen, ikkun omtrent 750.

Lægge vi den sidste Folketælling til Grund for en Beregning over Stædernes summariske Befolkning i den danske Stat, komme vi til de i Tabel II anførte Resultater.

Tab. II (til § 40).

Provinds.	Folkemængde i Stæderne (ult. 1839 calc.)	Folkemængde paa Landet (ult. 1839 calc.)	Nærmeste Forhold.	
			Gjensidigt.	Stædernes Befolkning som Deel af Provindsens.
I, De danske Der.				
a, Sjælland med Møen og Samsøe . . .	159000 1834: (152083)	304000 (1834: 287879)	1 : 2	0,34
(Deraf Kjøbenhavn alene)	(123000) (1834: 119292)	〃 〃	〃	0,26
b, Bornholm	8500 (1834: 8011)	17500 (1834: 16634)	1 : 2	0,45
c, Fyen med Langeland	28000 (1834: 25176)	150000 (1834: 141886)	1 : 5,36	0,15
d, Lolland og Falster	9500 (1834: 8667)	59500 (1834: 57519)	1 : 6,26	0,14
I. De danske Der	205000	531000	1 : 2,60	0,28
II. Jylland.				
a, de nordlige og østlige Amter	55000 (1834: 50757)	391000 (1834: 368474)	1 : 7	0,12
b, Ringkjøbing og Ribe Amter	7000 (1834: 6808)	105000 (1834: 99903)	1 : 15	0,6
II. Jylland	62000	496000	1 : 8	0,11
Kongeriget Danmark	267000	1027000	1 : 3,85	0,206
III. Hertugdømmet Slesvig				
a, Fastlandet. Stæder	52500 (1835: 50948)	242000 (1835: 238554)	1 : 4	0,20
Flekker	8500 (1835: 7775)			
b, Øerne. Stæder	6400 (1835: 6362)	39000 (1835: 38224)	1 : 3	0,22
Flekker	4600 (1835: 4504)			
III. Slesvig	72000	281000	1 : 3,90	0,20
IV. Hertugdømmet Holsteen.				
Stæder	82000 (1835: 79057)	341000 (1835: 319746)	1 : 2,84	0,26
Flekker	38000 (1835: 36793)			
IV. Holsteen	120000	341000	1 : 2,84	0,26
V. Hertugdømmet Lauenborg . . .	8000	34000	1 : 4,25	0,19
De tre Hertugdømmer . . .	200000	656000	1 : 3,28	0,234
Tilsammen	467000	1683000	1 : 3,50	0,217

Af Tabellen sees, at af Folkemængden i den hele Stat udgjør Kjøbstædsbefolkningen ikkun noget over $\frac{1}{5}$ Deel. Dette Forhold er langt ugunstigere end i England ($\frac{1}{2}$) og Frankrig ($\frac{1}{3}$), ugunstigere end i Preussen ($\frac{1}{4}$), omtrent liigt med det i Østerrige (0,23), og gunstigere end det i Rusland ($\frac{1}{8}$) og i Sverrig ($\frac{1}{10}$).

Mærkelig er Stædernes Befolknings ulige Fordeling, da alene Kjøbenhavns Folkemængde (123,000) er liig Folkemængden i de 12 derpaa følgende meest befolkede Stæder i Riget, nemlig: Altona (27,000), Flensborg, Kiel, Slesvig og Rendsborg (tilsl. 48,000), Odense (9,000), Helsingoer, Aalborg, Aarhuus, Randers, Hadersley og Glückstad (tilsl. 40,000), og disse 13 Stæders Folkemængde tilsammen udgjør meer end Halvdelen af Befolkningen i Rigets samtlige 120 Kjøbstæder og Flekker*).

Den ogsaa i denne Henseende mindst gunstigt befolkede Provinds er Jylland, hvis 26 Kjøbstæder tilsammen have en Befolkning, der udgjør kun 0,13 af hele Rigets Kjøbstædsbefolkning, istedetfor at disse Kjøbstæder maatte, i Forhold til Provindsens Areal, have en Befolkning, der udgjorde 0,44 af Rigets samtlige Kjøbstæders, for at være lige begunstiget med de øvrige Provindser.

Med Hensyn til Folkemængdens Tilvært i Stæderne i Forhold til den paa Landet bemærkes, at efter sidste Folketælling udgjør, i en Periode af 33 Aar (for Danmark 1801—1834, og for Slesvig samt Holsteen 1803—1836), Tilværten i Danmark paa Landet lidet over 32 p. Ct., medens at den i Kjøbstæderne (med Undtagelse af Kjøbenhavn) udgjør 47 p. Ct. Langt mindre forskjellig er Tilværten paa Landet og i Kjøbstæderne i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, da Tilværten i Slesvig udgjør paa Landet 23 p. Ct., og i 13 Kjøbstæder tilsammen $24\frac{1}{4}$ p. Ct., i Holsteen paa Landet 34 p. Ct. og i 13**) Kjøbstæder tilsammen $35\frac{3}{4}$ p. Ct. Det er mærkeligt, hvor ringe Folkemængdens Tilvært har været i Hertugdømmet Slesvig i Forhold til i Rigets øvrige Provindser, og navnligen til Fyen, hvor Tilværten har været paa Landet $31\frac{3}{4}$ p. Ct. og i Kjøbstæderne endog $56\frac{3}{4}$ p. Ct. Overhovedet er det interessant at see, hvor betydelig Tilværten har været i de danske Kjøbstæder udenfor Kjøbenhavn, især naar dertil bemærkes, at denne Tilvært fornemmeligen har fundet Sted i de Kjøbstæder, som have Skibsfart. Medens Tilværten i de 13 af Danmarks Kjøbstæder, som ligge inde i Landet, ikkun har været $40\frac{3}{4}$ p. Ct., var den i de 31 Kjøbstæder, som ligge ved Havet eller Fjorde, $48\frac{3}{4}$ p. Ct. I enkelte af disse var Tilværten endog meget betydeligere, f. Ex. i Fyens Kjøbstæder, som alle have Skibsfart, og iblandt hvilke den i Svendborg har været over 70 p. Ct. og i Faaborg nærved 100 p. Ct. Endeligen er det mærkeligt, hvor forskjellig Tilværten har været i Rigets største Kjøbstæder, og i hvilket nøie Forhold den staaer til disses tiltagende eller aftagende Handel og Skibsfart. Medens den saaledes har i den foranførte Periode udgjort i Kjøbenhavn 18 p. Ct., i Altona henimod 15 p. Ct. og i Flensborg en dog ikkun $3\frac{1}{2}$ p. Ct., udgjorde den derimod i Aarhuus 65 p. Ct. og i Kiel $66\frac{1}{3}$ p. Ct.

---

*) Befolkningen i 12 Flekker i Hertugdømmet Slesvig og 13 i Hertugdømmet Holsteen regnes her med til Stædernes Befolkning, af Grunde, som nærmere angives i det Paafølgende.

**) Kjøbstaden Segeberg er ikke medtagen i denne Sammenligning, da den i Folketællingstabellerne anføres med 3,035 Indbyggere i 1835, og ikkun med 836 i 1803; en Forskjel, som langtfra hidrører alene fra Tilværten, men fornemmeligen fra den Omstændighed, at betydelige Districter af Staden hørte tidligere under andre Jurisdictioner end Byens, og i 1803 ikke regnedes med til denne.

Tab. III (til § 41).

Folkemængden, med Hensyn til Stilling og Næringsvei. (a. Danmark, b. Slesvig, c. Holsteen.)		I Staderne *). A **).	I Staderne *). B ***).	Paa Landet. A **).	Paa Landet. B **).	Summa.	Forhold af 1000 Mennesker.	Forhold af 1000 Mennesker i Kongeriget Danmark samt i Hertugd. Slesvig og Holsteen (calc.). Af A og B.	Af A alene.
1. Geistlige Embedsmænd, Kirkebetjente og Lærerstanden .	a.	989	3287	3435	17838	25549	20,87		
	b.	278	972	1021	4172	6443	19,05	19,7	3,6
	c.	449	1525	1135	4329	7438	17,07		
2. Civile Embedsmænd og Betjente	a.	5247	16421	1713	6639	30018	24,53		
	b.	811	3033	807	4241	8892	26,30	24,3	5,3
	c.	1112	3920	956	3887	9875	22,67		
3. Private Videnskabsmænd, Studerende, Kunstnere . . .	a.	2584	1614	463	368	5029	4,11		
	b.	504	787	158	281	1720	5,09	5,4	2,6
	c.	1247	1770	336	910	4263	9,79		
4. Officerer og Embedsmænd ved Landmilitair-Etaten, Underofficerer og Soldater	a.	7536	5424	394	514	13858	11,32		
	b.	941	1149	12	26	2126	6,29	10,0	5,5
	c.	2143	1800	20	46	4009	9,20		
5. Officerer og Embedsmænd ved Søe-Etaten, samt Søe-Etatens Matroser	a.	2020	4796	37	120	6973	5,70		
	b.	2	4	2	1	9	0,03	3,5	1,0
	c.	3	13	2	6	24	0,06		
6. De, som leve af Jordbrug .	a.	992	3637	104272	489657	598558	489,90		
	b.	201	715	19760	100183	120859	357,36	421,1	71,9
	c.	587	2559	17674	100334	121154	278,13		
7. De, som leve af Producters Forædling ell. Forarbeidning, eller den industrielle Classe .	a.	37107	58003	40583	86264	221957	181,37		
	b.	9168	16734	9615	24847	60364	178,49	191,2	63,2
	c.	15392	31038	14533	36908	97871	224,68		
8. De, som leve af Handel og Varers Omsætning	a.	9380	27589	1276	5097	43342	35,42		
	b.	2843	8136	1192	4915	17086	50,52	42,6	10,3
	c.	4173	12134	1768	6795	24870	57,09		
9. De, som have deres Næring af Søen	a.	3365	7464	6451	16823	34103	27,87		
	b.	2171	4108	2571	5035	13885	41,06	28,6	8,6
	c.	851	1900	1921	4592	9264	21,27		
10. Pensionister, Capitalister, og de, som leve af deres Midler.	a.	6101	9386	20068	12013	47568	38,87		
	b.	1045	1445	5769	5911	14170	41,90	39,3	20,2
	c.	1684	2240	5726	7325	16975	38,98		
11. Dagleiere	a.	7765	13750	33555	84887	139957	114,36		
	b.	2374	5336	15087	43595	66392	196,31	159,5	44,2
	c.	4700	10890	24974	72440	113004	259,42		
12. Andre, som ikke drive bestemt Næring	a.	2512	2844	3138	3355	11849	9,68		
	b.	301	503	917	1142	2863	8,47	9,1	4,3
	c.	1252	1136	508	682	3578	8,22		
13. Almisselydende	a.	10240		32336		43576	35,61		
	b.	6251		17020		23271	68,82	44,5	"
	c.	6872		15534		22406	51,44		
14. Slaver, eller Andre, som ere hensatte i Straf-Anstalter .	a.	1469		1		1470	1,20		
	b.	90		12		102	0,31	1,2	"
	c.	850		15		865	1,98		
								1000	240,7

*) Iblandt Staderne er indbefattet 25 af Hertugdømmerne Slesvigs og Holsteens Flekker, ikke blot fordi disse Byer ere med Hensyn til deres Folkemængde ligesaa betydelige som flere af Kongeriets Kjøbstæder, ja endog tildeels betydeligere end enkelte af disse, men fornemmeligen paa Grund af, at af Flekkernes Folkemængde et ligesaa forholdsmæssig ringe Antal lever af Jordbrug som i Danmarks Kjøbstæder. I disse, Kjøbenhavn fraregnet, leve nemlig af 1000 Mennesker, 33 af Jordbrug; i Hertugd. Slesvigs Flekker af 1000 Mennesker 38, og i Hertugd. Holsteens Flekker af 1000 Mennesker ikkun 30 af Jordbrug.

**) A indbefatter Classens Hovedpersoner og disses directe Medhjælpere, som Fuldmægtige, Contoirbetjente, Svende og Drenge.

***) B indbefatter Koner og Børn, Tyende, Avlsfolk og Andre, der forsørges af hver Classe, uden at henhøre under den første Rubrik.

§ 41. Af Populationsforholdene med Hensyn til Individernes forskjellige Stilling i Samfundet meddeles i Tab. III Folkemængdens Fordeling efter Næringsveiene i Kongeriget Danmark, Hertugdømmet Slesvig og Hertugdømmet Holsteen*), saaledes som denne befandtes at være ved sidste Folketælling i 1834 og 1835.

Af denne Tabel sees, at den jordbrugende Classe er den talrigste i Danmark og Hertugdømmerne, og, naar man regner Dagleierne paa Landet med til dem, der leve af Jordbrug, udgjør over Halvdelen af Rigets hele Folkemængde. Bemærkes hertil, at Mange i de øvrige Classer, og navnligen den største Deel af de geistlige Embedsmænd, beskjæftige sig med og drage en væsentlig Deel af deres Underhold af Jordbruget, er det indlysende, at omtrent $\frac{3}{4}$ af hele Befolkningen driver denne Næringsvei. Dernæst er den industrielle Classe den talrigste. I Stæderne alene indbefatter den henimod $\frac{2}{5}$ af deres hele Befolkning. Classerne af civile og geistlige Embedsmænd med Betjente tilsammentagne udgjøre 11 af 1000; derimod Classen af Militaire i begge Etater 13,5, og afseet fra Classen af tjenstgjørende Underofficerer, Soldater og Matroser, udgjør Classen af de militaire Embedsmænd endog ikkun noget over 3 af 1000. Med Hensyn til Classen af Almisselidende bemærkes, at man ved Folketællingen i Hertugdømmerne maa have, efter det der fulgte Princip, forholdsviis henregnet flere Individer under denne Classe, end efter det i Danmark antagne.

Da Forholdet af Rubrikken B til Rubrikken A tilkjendegiver, hvormange Individer, der forsørges af hver Classe, sees endvidere af denne Tabel, at den jordbrugende Classe (6) ikke blot absolut, men ogsaa relativ til de øvrige Classer, forsørger de fleste Mennesker, da i denne Classe A forholder sig til B, som 1 : 4,9. De øvrige Classer følge dernæst, hvad dette Forhold angaaer, i denne Orden: 1, 2, 8, 11, 5, 9, 7, 12, 3, 10 og 4. I denne sidste Classe, som indbefatter de Militaire af Land-Etaten, er hiint Forhold ikkun som 1 : 0,8.

Tab. IV (til § 42).

Aldersclasser.	Folkemængde i Kongeriget Danmark d 18 Feb. 1834.		Summa.	Forhold til 1000.
	Mandkjøn.	Qvindekjøn.		
1—10 Aar.	143241	140897	284138	232,18
11—20 —	130169	127456	257625	210,51
21—30 —	98674	100498	199172	162,75
31—40 —	81998	81896	163894	133,92
41—50 —	58096	62042	120138	98,17
51—60 —	46903	50574	97477	79,65
61—70 —	29468	34294	63762	52,10
71—80 —	13385	16299	29684	24,26
81—90 —	3189	4307	7496	6,12
91—100 —	153	248	401	0,33
Over 100 —	2	8	10	0,01
	605278	618519	1223797	1000

*) Om Folkemængdens Fordeling i Hertugdømmet Lauenborg mangler det paa fornøden Underretning.

Tab. V (til § 42).

Aldersclasser.	Folkemængde i Hertugd. Slesvig d. 1 Febr. 1835.		Summa.	Forhold til 1000.
	Mandkjøn.	Qvindekjøn.		
1—10 Aar.	40084	39110	79194	234,17
11—16 —	22279	21708	43987	130,06
17—20 —	13196	12862	26058	77,05
21—23 —	8030	8390	16423	48,58
24—30 —	17373	19184	36527	108,00
31—38 —	18849	19034	37883	112,02
39—40 —	4396	4284	8680	25,67
41—46 —	10925	11242	22167	65,55
47—50 —	6379	6816	13195	39,02
51—60 —	12571	13524	26095	77,16
61—70 —	8254	9670	17924	53,00
71—80 —	3599	4408	8007	23,68
81—90 —	829	1119	1948	5,76
91—100 —	45	58	103	0,30
Over 100 —	1	"	1	"
	166813	171379	338192	1000

Tab. VI (til § 42).

Aldersclasser.	Folkemængde i Hertugd. Holsteen d. 1 Febr. 1835.		Summa.	Forhold til 1000.
	Mandkjøn.	Qvindekjøn.		
1—10 Aar.	5330	54066	109376	251,09
11—16 —	29695	28630	58325	133,90
17—20 —	17325	17038	34363	78,89
21—23 —	10222	10756	20978	48,16
24—30 —	23085	24496	47581	109,23
31—38 —	24481	23926	48407	111,13
39—40 —	5392	5452	10844	24,90
41—46 —	13620	13302	26922	61,80
47—50 —	8303	7919	16222	37,24
51—60 —	16288	15785	32072	73,63
61—70 —	10301	10155	20456	46,96
71—80 —	4039	4322	8361	19,19
81—90 —	708	854	1562	3,59
91—100 —	53	71	124	0,29
Over 100 —	"	2	2	"
	218822	216774	435596	1000

§ 42. Af Tabellerne IV, V og VI sees Folkemængdens Fordeling i Kongeriget, samt i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, i 1834 og 1835, med Hensyn til Alder og Kjøn.

Af den hele Folkemængde er omtrent 44 til 45 p. Ct. i de tvende*) første Aldersclasser, eller i Perioden for Udvikling og Uddannelse af tilkommende Statsborgere, — 47 til 48 p. Ct. imellem 20 og 60 Aar eller i Perioden for fuld Virksomhed, og omtrent 8 p. Ct. i Classerne over 60 Aar. Omtrent 19 p. Ct. af den mandlige Befolkning ere imellem 20 og 30 Aar, hvilket er af Vigtighed med Hensyn til Værnepligten, og omtrent 30 p. Ct. af den hele Befolkning ere i Alderen fra 20 til 40 Aar, hvilket, i Særdeleshed hvad det qvindelige Kjøn betræffer, er af Vigtighed med Hensyn til Folkemængdens Tilvært.

Da der kan forudsættes, at Fordelingen af Hertugdømmet Lauenborgs Folkemængde i de forskjellige Aldersclasser er lig med den i de tvende andre Hertugdømmer, kan man antage, at der for Tiden befinder sig i Kongeriget og Hertugdømmerne rigelig 400,000 Mand imellem det 20de og 50 Aar, eller i den Aldersclasse, der fortrinsviis kan betragtes som den vaabendygtige. Antage vi nu ogsaa, at heraf fragaaer, i Tilfælde af Krig, en Trediedeel, som Embedsmænd, Syge, eller paa hvilkensomhelst Maade Indisponible, saa bliver der dog i det mindste 260,000 Vaabendygtige tilbage til Statens Værn, i Fæstninger, i Marken og paa Soen.

§ 43. Iblandt de forskjellige Individers øvrige statsborgerlige Forhold ere de, som vedkomme de forskjellige Troesbekjendelser og Stænder, de vigtigste.

Med Hensyn til det førstnævnte Forhold bemærkes, at næsten den hele Folkemængde bekjender sig til den i Riget herskende Religion, der er den christelige efter den evangelisk-lutherske Confession, og til hvilken, efter Rigets Grundlove, ogsaa Regenten bør bekjende sig. Totalsummen af den øvrige Deel af Folkemængden, der er af en anden Troesbekjendelse, kan antages at udgjøre omtrent 12,000, af hvilket Antal, ifølge de bekjendtgjorte Resultater af den sidste Folketælling, omtrent Halvdelen opholder sig i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen**), og den øvrige Halvdeel kan antages at opholde sig for største Delen i Kjøbenhavn.

De fremmede Troesbekjendere, som ikke blot taales i Landet, men endog nyde adskillige Friheder, ere: de Reformeerte (omtr. 1,500), hvilke overalt have fri Religionsøvelse, dog med den Indskrænkning, at deres Kirker ikke maae have Klokker; — de mähriske Brødre, eller den herrnhutiske Menighed, fornemmelig i Christiansfeld, omtr. 800 Individer, nyde betydelige borgerlige Friheder, paa Grund af at de have anlagt denne By, — Catholikerne (omtr. 2,000) have derimod blot en indskrænket Religionsøvelse i Kjøbenhavn, Altona, Glückstad, Frederiksstad, Fredericia, Rendsborg og paa Nordstrand, hvor Jansenisterne tør holde offentlig, men Jesuiterne ikkun privat Gudstjeneste; Arminianerne og Mennoniterne have fri Religionsøvelse i Frederiksstad, og de Sidstnævnte (omtr. 200), endogsaa offentlig Gudstjeneste i Altona og Glückstad, men Immergenterne (en Green af Mennoniterne) kun i Stilhed; — de mosaiske

*) I Tab. V og VI de trende første, da man ved Folketællingen i Slesvig og i Holsteen har taget Hensyn til den militairpligtige Tid.

**) Ifølge Tabellerne over Resultatet af Folketællingen i Hertugdømmerne (1835) i Alt: 6167 Ikke-Lutheranere. Den eneste oplysende Bemærkning, som disse Tabeller iøvrigt indeholde, er den, at iblandt Lutheranernes Antal er indbefattet een Mahomedaner; derimod oplyses ikke hvorfor de „mähriske Brødre" slet ikke ere anførte i Tabellerne, men medregnede iblandt Lutheranerne.

Troesbekjendere (omtr. 7,000), have fri og offentlig Gudstjeneste i Kjøbenhavn, Altona, Glückstad, Fredericia, Rendsborg og Frederiksstad. Alle disse fremmede Troesbekjendere ere forpligtede til: at sværge Troskabseden, — at afholde sig fra al Bespottelse, Skjælden og Haardhed i at gjendrive Andres Troeslærdomme, — ikke søge at udbrede deres religieuse Grundsætninger, og ikke at stræbe efter at udvide Grændserne for de dem allerede forundte Friheder.

Forstaaes under Stænder en Samling af Mennesker i en vis statsborgerlig Stilling, da have vi vel i Kongeriget og Hertugdømmerne en høiere og lavere Adelstand, en geistlig, verdslig og militair Embedsstand, en Borger- og en Bondestand, af hvilke den næstsidste deles efter Borgernes forskjellige Beskjæftigelser, og den sidste efter Bøndernes selvstændige eller personlig afhængige Stilling; men disse forskjellige Stænder lade sig ikke saa nøie adskille fra hverandre som i flere andre Lande, især fordi Geistligheden, de verdslige Embedsmænd og de Militaire i flere statsretlige Forhold blande sig med eller henhøre til enten Adel-, Borger- eller Bondestanden, der, som trende særskilte Stænder, igjen ikkun ere strængt adskilte fra hverandre med Hensyn til deres Fødsel, men ikke med Hensyn til deres statsborgerlige Rettigheder. Saaledes have de kongelige Embedsmænd i de 3 første Rangclasser, om og borgerlig Fødte, adelige Rettigheder, — Kjøbenhavns Borgere, Landmilitair-Etatens borgerlig fødte Officerer og de borgerlige Besiddere af adelig priviligerede Jordegodser en Deel Rettigheder lige med adelig Fødte o. s. v.

Forstaaes derimod under Stænder en Samling af Folkets Representanter i en ikke uindskrænket monarkisk Stat, og som altsaa forudsætter Folket deelt i forskjellige særskilte Classer, da findes, strængt taget, ingen saadanne i Kongeriget Danmark efter Souverainitetens Indførelse. Indtil den Tid vare i Danmark trende Stænder representerede, nemlig: Adelen, Geistligheden og Borgerstanden. I Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen ere de tre Stænder: Geistligheden, Adelen (forsaavidt som den har Jordegods) og Borgerstanden representerede ved Prælater, Ridderskab og Magistratsdeputerede. I Hertugdømmet Lauenborg haves kun tvende Stænder, der dannes af de adelige Godser i een Stand, og af Stæderne i en Stand for sig.

Efter at Anordningen af 28 Mai 1831 er traadt i Kraft, representeres imidlertid nu, af Folkemængden saavel i Kongeriget Danmark som i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, ved fire særskilte Forsamlinger af raadgivende Provindsialstænder, Besidderne af faste Eiendomme, deelte i følgende tre Classer: Kjøbstædbeboere (Borgerstanden), Sædegaards-Eiere, adelige og andre større Godsers Besiddere (Herremænd) og de mindre Landeiendommes Besiddere (Landmænd), til hvilken Classe ogsaa den Deel af Bondestanden hører, der som Selveiere yde en vis Skatteafgivt. Herved begrundes en ny Inddeling af Folkemængden i et vigtigt statsborgerligt Forhold; men vi ere endnu ikke istand til at kunne angive dette med Talstørrelser.

§ 44. Hvad Folkemængdens Af- og Tiltagen overhovedet vedkommer, eller den saakaldte mouvement de la population, da indskrænke vi os til at meddele nogle dette Forhold vedkommende almindelige Bemærkninger, da Resultatet af en nær forestaaende Folketælling over hele Riget ikke blot vil tydeligst vise dette Forhold i dets Heelhed, men

og lede til flere vigtige Slutninger paa en fuldstændigere og paalideligere Maade, end vi nu formaae at gjøre dette.

a) Ifølge de forinden den sidste Folketælling bekjendtgjorte Lister over Ægteviede og Fødte, kom i Gjennemsnit paa hvert Ægteskab i Danmark $3\frac{2}{5}$ levende ægte Fødte, hvilket Forhold ifølge de senere bekjendtgjorte Lister kan for Tiden antages at være steget til $3\frac{3}{5}$. I Hertugdømmerne var dette Forhold allerede gjældende ved Folketællingen, og kan derfor nu antages at være noget gunstigere. Regnes de Dødfødte med, da stiger Antallet af Fødslerne overhovedet til omtrent 4 paa hvert Ægteskab. De Dødfødte forholde sig til de levende Fødte i Danmark omtrent som **1 : 24**, i Hertugdømmerne som **1 : 20**, og i Kjøbenhavn alene som **1 : 16**. Ved Angivelsen af de Dødfødte er i Listerne ingen Forskjel gjort imellem de ægte og uægte Fødsler; dog er det en almindelig Kjendsgjerning, at Antallet af Dødfødte iblandt de uægte Børn er forholdsviis langt større end iblandt de ægte.

b) Saalænge Talen blot er om at erfare Forholdet mellem de Fødtes Antal og de Levendes, *summarisk taget*, behøver man vel ikke at adskille de *uægte* fra de *ægte* Fødte; men saasnart man vil komme til et Resultat angaaende Folkemængdens mere eller mindre hurtige Tilvæxt, maae disse forskjellige Fødsler nøie angives, da blot de *Ægtefødte* kunne tjene til Maalestok for den ægteskabelige Frugtbarhed, og da det nærmest og fornemmeligen er denne, hvorpaa Folkemængdens progressive Tilvæxt beroer. En forholdsmæssig stor Mængde af *uægte* Fødsler bidrager nemlig, ifølge Erfaring, ei alene til Folkemængdens langsommere Tiltagelse, men endog til forholdsmæssigen *at hindre dens progressive Forøgelse*.

Antallet af de uægte Fødsler til de ægte forholdt sig i Danmark, efter Middeltallet af **33** Aar (**1801—1833**), som **1 : 11**, og af de sidste **10** Aar som **1 : 10**. I Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen efter Middeltallet af **32** Aar (**1803** til **1835**) var Forholdet som **1 : 14**. At Forholdet er i Hovedstaden, som i alle store Stæder, meget ugunstigt, nemlig omtrent som **1 : $3\frac{1}{2}$**, er naturligt, men det er mærkeligt, at Forholdet er meget forskjelligt i Landets forskjellige Provindser, og i disse varierer imellem **1 : $6\frac{3}{4}$** (Fyens Stift) og **1 : $18\frac{3}{4}$** (Ribe Stift). Paa Als, Ærøe og Bornholm er Forholdet endog kun som **1 : 20**.

c) Forholdet af de Fødte til de Levende er i hele Riget i Gjennemsnit omtrent som **1 : 31**, og af de Døde til de Levende som **1 : 41**.

Næsten i alle Lande fødes regelmæssigen flere Drenge end Piger, hvilket ogsaa er Tilfældet i Kongeriget og Hertugdømmerne, hvor Forholdet for nærværende Tid er som **19 : 18**. Det er endvidere en Kjendsgjerning, at Flere af Mandkjønnet end af Qvindekjønnet døe i mellemste og senere Livsaar, hvorved det qvindelige Kjøn har en Overvægt i de sidste Livsaar, ligesom det mandlige Kjøn havde det i de første. De Døde af Mandkjønnet forholde sig til de Døde af Qvindekjønnet hos os nærmest som **20 : 18**.

d) I en høi Grad variabel er Forholdet af Ægteskaber til den hele Folkemængde, saavel i de forskjellige Lande, som til forskjellige Tider, da dette deels er afhængigt af den større eller mindre Lethed, hvormed de fornødne Subsistentsmidler erhverves, deels af den

meer eller mindre rolige politiske Tilstand, hvori Staten befinder sig, og deels af de Institutioner, som i enkelte Stater paabyde eller betinge et Coelibat.

I en Periode af 18 Aar efter sidstendte Krig (1813—1830) var Antallet af indgaaede Ægteskaber i Danmark aarligen 9,545, og i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen 5,970. Efter de nu bestaaende Forhold kan man antage, at der saavel i Kongeriget som i Hertugdømmerne kommer paa 130 Personer eet Ægteskab aarligen.

e) Med Hensyn til Mortaliteten bemærkes, at denne er, saavel hos os som i Almindelighed, bleven langt mindre, end den var for 60 Aar siden, da Forholdet af de Døde til de Levende var dengang som 1 : 32, istedetfor at det nu er som 1 : 41. Dette staaer i Forbindelse med den almindelige Kjendsgjerning, at Menneskerne opnaae for Tiden en høiere Levealder end tidligere. Saaledes er det beregnet, at medens der i Midten af det forrige Aarhundrede døde af 100 Individer: 50, forinden de fuldendte det 10de Aar; 74, forinden de fuldendte det 50de Aar; 82, forinden de fuldendte det 60de Aar, og 18 efter det 60de Aar, saa døe nu af disse ikkun 38 i en Alder af under 10 Aar (hvilket ogsaa er Tilfældet i Danmark efter Middeltallet af 33 Aar), 66 (i Danmark 61) i en Alder af under 50 Aar, 77 (i Danmark ikkun 69) i en Alder af under 60 Aar, og 23 (i Danmark 31) i en Alder af over 60 Aar.

II. Nationalcharakteer og Dannelse.

§ 45. At skildre med sanddrue Farver et Folks Nationalcharakteer eller Indbegrebet af Alt det, der i intellectuel Henseende er eiendommeligt for samme, og at betegne dets Dannelse eller det Culturtrin, hvorpaa Folket staaer, i Forhold til andre civiliserede Nationer, er en meget vanskelig Opgave; thi en saadan Betegning og Skildring bliver letteligen enten for ufuldstændig, eller for vidtløftig, og i det første Tilfælde forer den let enten til Smigreri, eller til Ubillighed, i det sidste Tilfælde derimod vanskeliggjores Opfatningen af det eiendommelige Særkjende. Det er tillige yderst sjeldent, at Folkemængden i en Stat udgjor ikkun een Nation, eller at Statens samtlige Indbyggere have Sprog og Herkomst tilfælles, i hvilket særegne Tilfælde det hele Folks eiendommelige Særkjende lettere lader sig skildre med almeengjældende Træk. Ei heller lader en saadan Skildring sig anvende saavel paa den mere dannede Deel af Nationen, som paa den Deel af Folket, der udgjor Almuen eller Menigmand, i hvilken Classe den eiendommelige Charakteer, eller de nationale Dyder og Lyder, have bevaret sig meest i deres oprindelige Form. Endeligen ere de enkelte Individers Evner meget forskjelligen udviklede, og deres Fremskridt, især paa Videnskabernes Bane, ofte meget forskjelligt fra det hele Folks Fremskridt paa denne.

Disse almindelige Betragtninger ere ogsaa anvendelige med Hensyn til Folkets Nationalcharakteer og Dannelse i Danmark, hvor man vel finder et fælles Præg hos det hele Folk, hvad Grundtrækkene af dets Charakteer betræffer, men dog tillige bliver vaer en mærkelig Forskjel imellem Folkets Tænkemaade og Dannelse, dets Sæder, Skikke og Levemaade, selv i de Provindser, der danne de Hoveddele, som vi hidindtil have havt for Die. Denne For-

skjel svarer fornemmeligen til de forskjellige Sprog og Dialecter, som tales i disse, og som vi senere ville nærmere berøre. Dog er det ikke alene Sproget, men ogsaa et Lands geographiske Beliggenhed, den herskende Religion, Folkets Sæder og Levemaade, Regjeringsformen og dennes factiske Anvendelse, Regjeringens større eller mindre Interesse for Oplysning, aandelig Frihed, Opdragelse, Undervisning og Dannelse, Statens indre Forfatning og ydre Forhold m. m., som deels have en mere eller mindre væsentlig Indflydelse paa Folkets Charakteer, deels staae i en nær Forbindelse med denne.

Som Nordboen i Særdeleshed er det danske Folk af en ærlig og redelig Charakteer, og, som ethvert Folk i Almindelighed, er det modigt og tappert, naar det er begeistret for en Sag, samt anføres godt. Men det begeistres ikke let, da Grundtrækket for dets Nationalcharakteer er det pflegmatiske Temperament, der, med en Blanding af mørke og lyse Sider, fremviser Nationalcharakterens eiendommelige Særkjende.

Naar saaledes dette Pflegma viser sig under Skikkelse af uvirksom Ligegyldighed, Seenhed i at beslutte og Langsomhed i at handle, udfordres der vel, som oftest, Opmuntring og Tilskyndelse udenfra — f. Ex. ved Foranstaltninger fra Regjeringens Side — for at sætte det i Bevægelse, men uden at man dog har nødig at bekæmpe nogen bestemt eller almindelig Uvillie til at lade sig sætte i Bevægelse; thi det danske Pflegma hidrører ofte blot fra en tænksom Besindighed, som med et sig Tid tagende Overlæg fordrer en tydelig Erkjendelse af Bevægelsens Natur, dens hensigtsvarende Retning og fornuftmæssige Maal. Er denne Erkjendelse først erhvervet, da forsvinder Modstanden, og Bevægelsen gaaer fremad med stundom vel ikkun langsomme, stadige, afmaalte, men derved ogsaa sikkrere Skridt. Naar dette Pflegma har Skin af Kulde eller Mangel paa Følelse, hidrører dette ofte blot fra en medfødt Modbydelighed for al tom Bram, heftig Acclamation og voldsom Færd i hvilkensomhelst Retning.

Ligeledes bærer den danske Nationalcharakteer ofte Præget af Maadeholdenhed og Tagen til Takke, hvilket tildeels hidrører derfra, at den hellere lader sig lede af Forstanden, end lokke af Phantasien, og i det Hele hellere foretrækker Legemets Pleie for Aandens Uafhængighed, samt Besiddelsen af en sikret Roisomhed, for Erhvervelsen af en uvis høiere Nydelse. Af denne Grund ere heldigvis ogsaa Projectmagere og dristige Speculanter sjeldne iblandt det danske Folk, men Forbedringer af bestaaende Indretninger og Forhold destoværre ei heller hyppige, eller let gjennemførte; Arbeidsdriften, i det Hele taget, mindre, end Tilbøieligheden til at leve af Understøttelse, og Kappelysten til at levere et bedre Arbeide, end Medconcurrenten, endnu altfor svag. Hermed staaer i Forbindelse en vis Beskedenhed, som, forenet med Mistro til egne Kræfter, yttrer sig i en større Tilbøielighed til passivt at beundre det fremmede Gode, og passivt at beklage Manglerne i Hjemmet, end i Lyst til activt at undersøge hiint formeentlige Godes sande Beskaffenhed og Kilderne til disse ofte let afhjælpelige Mangler. Naar en Paavirkning udenfra vækker Folkets kritiske Aand, viser det sig imidlertid, at det ingenlunde mangler denne hverken paa naturlig Skarpsindighed, eller paa Evne til rigtigen at skatte det Egne og det Fremmede. Og paa samme Maade vil ogsaa den ved mindre betydelige Leiligheder oftere fremtrædende Usikkerhed, Langsomhed og Tilbageholdenhed, naar bydende Omstændigheder

have sat Sindet i Bevægelse, gaae over til rask Bestemthed, og yttre sig i et hverken for Farer eller Opoffrelser vigende Mod. — Thi hvad der ikke letteligen blusser iveiret, brænder som oftest med en stadig, den eengang modtagne Varmegrad vedligeholdende, Lue. Derom vidner især det danske Folks Kjærlighed for dets gamle Herskerstamme. Hvad der ikke letteligen hæver sig til en vidt omsvævende Flugt, gaaer derimod, eengang sat i Bevægelse, med sindig Gang sin bestemte Gjenstand imøde, og underkaster denne en grundig Undersøgelse. Derom vidner Videnskabernes Standpunkt i Danmark, samt dansk Literatur og Kunst, som sætter det danske Folk i Rang med Europas meest dannede Nationer. Hvo der endeligen ikke træder frem med store og ubeskedne Fordringer, er netop derfor allermindst tilbøielig til at opgive dem, der grunde sig paa en uudslettelig Følelse for Billighed, en Følelse, der ogsaa turde ansees som et Hovedtræk i den danske Nationalcharakteer.

Statens tydske Indvaanere have en fra Folket i Danmark noget forskjellig Charakteer. De ere mere bevægelige i deres Væsen og Tankegang, samt ere, i det Hele taget, mere arbeidsomme og vindskibelige, og mindre beskedne i deres Fordringer til dem selv og Andre. Antage vi, at de overhovedet ere mindre pflegmatiske, ville vi ved Hjælp af denne Maalestok letteligen kunne udfinde det væsentligste Særkjende mellem deres og den foranførte danske Nationalcharakteer.

Det danske Folks rolige og koldblodige Temperament, i Forbindelse med en medfødt physisk Kraft og Udholdenhed, samt Landets Beliggenhed i og ved Havet, gjør, at Kysterne afgive en Mængde gode Matroser, der, som sande fødte Søfolk, regnes til de bedste. Men disse Egenskaber bidrage ogsaa til, at Landets Sletter afgive mange gode Landsoldater, og iblandt disse især meget gode Cavallerister.

Den danske Soldat, især fra Landets Hovedprovinds, Jylland, er tro og djærv, men, i det Hele taget, mindre skikket til at bruges som selvstændig Mand, end som Deel af et sluttet Heelt, og han gaaer derfor og i Almindelighed hellere sin Fiende under Øie i aaben Mark, end tjener som Partigænger paa et hemmeligt Tog. Han fegter ikke med en Sydboers let opflammende Hidsighed, men med en mere vedholdende Koldsindighed, og med en urokkelig Tiltro til sine Anførere, naar disse have erhvervet sig hans Tillid. Da den Taalmodighed, hvormed han udholder et Felttogs Fatiguer, og det Mod, hvormed han gaaer sin Fiende imøde, ikke hidrører fra en medfødt Ærgjerrigheds Følelse, vilde det sjelden hjælpe stort at smigre hans Forfængelighed; men langt mere, at forvisse ham et bedre physisk Velvære, samt minde ham om hans medfødte Kjærlighed til Fædreland og Konge, samt om de Pligter, han ærlig og tro har at opfylde imod disse.

§ 46. Vi have allerede bemærket, at Folket med Hensyn til Videnskab, Literatur og Kunst kan sættes i Rang med Europas meest dannede Nationer, og vi kunne tilføie, at det tillige har en mere oplyst Borger- og Bondestand, end flere andre cultiverede Lande. Dette skyldes fornemmeligen Foranstaltninger fra Regjeringens Side, da Folkets Oplysning længe har været en kjær Gjenstand for dennes Omhu. I ethvert Sogn er een eller flere Landsbyskoler, som forsynes med Lærere fra Landets Seminarier, og det er for Tiden en stor Sjeldenhed at finde en Bonde, især nordfor Eideren, der ikke læser og skriver sit Modersmaal. I Kjøbstæderne haves (foruden de lærde eller saakaldte Latinskoler og Real-

skoler i flere af disse) Borger-, Almue- og Fattigskoler, samt Søndagsskoler. Til den høiere Uddannelse har Landet tvende Universiteter, foruden et medicinsk-chirurgisk Academie, samt Sorøe Academie. For de Militaire er ved Søetaten indrettet Drengeskoler, Navigationsskoler, samt til Officerers Dannelse et Søcadetacademie. Ved Landetaten haves Garnisons- og Caserneskoler, et gymnastisk Institut og ved hvert Regiment og Corps Underofficeersskoler; til Officerers Dannelse et Landcadetacademie, og til deres videre Uddannelse en militair Høiskole. ForVeterinairfaget findes en Veterinairskole, for Haandværksstanden og Fabrikvæsenet et polytechnisk Institut, og for de skjønne Kunster et Academie. (Den høiere Uddannelse, samt Foranstaltningerne til Videnskabernes og Kunstens Fremme omtales nærmere i det paafølgende: VIII.)

III. Sprog og Dialecter*).

§ 47. De tvende Hovedtungemaal, som tales og skrives i Danmark og Hertugdømmerne ere: det dansk e og det tydsk e Sprog; men begge have forskjellige Dialecter.

Det dansk e Sprog, saaledes som det nu efter den dannede Sprogbrugs Love tales og skrives i de to nordiske Riger: Danmark og Norge, er vel at betragte som et afledet, men ikke, liigt det engelske, som et af forskjellige Sprogstammers Sammenblanding opstaaet Tungemaal. Sprogstammen, hvortil det nærværende danske Sprog hører, er den, hvis almindelige Slægtnavn Nogle benævne den germanisk e, Andre den gothisk e Stamme, hvilke dog ikke mere er til i sin oprindelige Enhed, men derimod i to Hovedgrene, hvoraf den ene fortrinsviis kaldes den germanisk e, især i Modsætning til den anden Green, nemlig den skandinavisk e. Til den germanisk e Hovedgreen hører det tydsk e Sprog, med alle dets ældre og nyere Mundarter — iberegnet det nederlandsk e og det gammel-engelske eller angelsarisk e (der egentlig ogsaa kun er en ældre tydsk Dialect), med dettes nyere Affødning, det engelsk e Sprog. Den anden Hovedgreen, eller den skandinavisk e, findes deels i det gammel-nordiske Stammesprog, der nu sædvanligen benævnes det Islandsk e, deels i dettes tvende nyere Grene: det dansk e og det svensk e Sprog. Herved er imidlertid at bemærke, at man ikke bør betragte det danske Sprog som nogen Dialect af det endnu levende Islandske, men som et nyere Sprog, i Forhold til det gamle Stammesprog, — nemlig, som et af den skandinaviske Rod udsprunget Tungemaal, der, ved at sammenstøbe Elementer af de danske Provindsers forskjellige Mundarter, og ved at optage, baade i ældgamle og i nyere Tider, mange Bestanddele af de germaniske Sidelinier (fornemmeligen af den saxisk e, eller nedertydsk e) har fra det 13de Aarhundrede af udviklet sig til et selvstændigt Skrivtsprog, omtrent som det nærværende saakaldte høitydsk e Skrivtsprog paa en lignende Maade har dannet sig af flere fornemmeligen overtydsk e Mundarter.

Er det endog nu afgjort (Molbech, S. XXXV), at det dansk e Sprogs umiddelbare

*) Uddraget af Chr. Molbechs danske Ordbog, 1833, i hvis Fortale der findes en Oversigt af det danske Sprogs Historie.

Slægtskab eller nærmeste Afstammelse ikke kan søges i nogen germanisk Sprogart, selv ei i den eller dem, der ligge det saa nær, som de sariske, frisiske og nedertydske, men maa henføres til et med hine sideordnet nordisk eller skandinavisk Stammesprog, som vel neppe mere er til i dets allertidligste Skikkelse, hvoraf imidlertid den ældste Levning er det Islandske, der saaledes maa betragtes som det egentlige Modersprog for det danske og svenske Tungemaal: saa er dog denne, særdeles ved Undersøgelse af den nordiske Sprogbygning, beviislige Kjendsgjerninger ingenlunde alene tilstrækkelig til at oplyse det nyere danske Sprogs Opkomst eller tidligste Dannelse og Udvikling. Een af Hovedkilderne til at begrunde og tilveiebringe en saadan Oplysning er en Undersøgelse af det danske Almuesprog i dets forskjellige Dialecter, og af det særegne i disses grammaticalske Sprogbygning. At Almuens Tungemaal, i dets forskjellige Mundarter, bevarer mange af ethvert levende Sprogs ældste Bestanddele, er nemlig en afgjort Sag, og kan bevises endog blot af den Mængde, ellers ubekjendte, reent forældede, i det almindelige dannede Talesprog, eller i Bogsproget, ikke optagne Ord og Udtryk, som Brugen ved den mundtlige Overlevering har forplantet fra Slægt til Slægt i en større eller mindre Talekreds. Men netop derfor afgiver ogsaa Almuesprogets Forhold til det dannede Talesprog og Skrivtsprog i Danmark en meget vægtig Grund for, at det oprindelige eller ældste Sprog, som i Danmark er talt af danske Folkestammer, har været et skandinavisk Grundsprog, og ikke nogen i sin Oprindelse germanisk Sprogart; thi den allerstørste Deel af de tydske Ord, Udtryk og Sprogvendinger, som i sildigere Perioder ere overførte i det danske Skrivtsprog, bruges endnu ikke af den danske Almue. At det nyere danske Sprog under dets særegne Udvikling har hentet en stor Deel af sine Ordformer og sin Orddannelse fra Tydskland, lader sig derimod lige saa lidet negte, som at den oprindelige Grundvold for Sprogets Organisme, eller dets grammaticalske System, er skandinavisk og ikke germanisk.

§ 48. Med Hensyn til de danske Dialecter, eller den dansk-talende Almues forskjellige Mundarter, kan man antage følgende 4 Hovedafdelinger i det nuværende Danmark:

1) Den sjællandske, med en tildeels ikke ubetydelig Forskjellighed imellem de nordsjællandske og sydsjællandske Almuesprog, til hvilket sidste den falsterske og lollandske Dialect nærmer sig. At det nærværende almindelige danske Talesprog nærmest slutter sig til den sjællandske Dialect, eller at Mundarten i denne Provinds har havt den største Indflydelse paa Sprogets Dannelse, lærer Erfaring. Og at en saadan Indflydelse maa være meget gammel, sees deraf, at man ikke i noget gammelt, eller endnu existerende ældre Sprogmonument finder nogen af de andre Provindsers Mundarter anvendt.

2) Den fyenske Dialect, hvortil man kan henregne Sproget paa Langeland og flere hosliggende mindre Øer, er vel ikke uden nær Slægtskab med den sjællandske, og især med den lollandske, men dog baade i Udtale og i anden Henseende forskjellig fra disse.

3) Den jydske Dialect, hvilken ikke blot er den, som har de fleste fra hinanden afvigende Former, men tillige den, som har det kjendeligste Præg, og som frembyder den største Mængde af særegne Ord og Udtryk. Den jydske Dialect har ogsaa den mærkelige

Beskaffenhed, at den deler sig i to Hoved-Sprogarter, der adskilles ved en vigtig og afgjørende grammatisk Forskjellighed med Hensyn til den bestemte Artikel. Grændselinien for denne Sprogegenhed gaaer fra Sønderjylland (hvor den ogsaa herskер) i en skraa Linie (fra S. O. mod N. V.) heelt op igjennem Jylland forbi Viborg, indtil Tangen ved Vuust, mellem Vensysel og Thye. Vestlig for denne Linie bruges den saxiske Artikel, men Osten for samme ikke*). Denne væsentlig i Sprogbygningen indgribende Egenhed i en saa betydelig Deel af Jyllands Tungemaal er desuden forenet med mangen anden Forskjellighed i Orddannelse, Ordbøining og Udtale**), som viser tydelig hen til en Blanding af to forskjellige Folkestammer i ældgamle Tider.

4) Den sønderjydske Dialect, eller Sproget i den Deel af Hertugdømmet Slesvig, hvor Almuen endnu taler Dansk, uagtet det Misforhold finder Sted, at Retsforhold, Ungdommens Underviisning og Religionsforedrag skeer for en stor Deel i det tydske Sprog. Den danske Dialect i det Slesvigske har alle eller de allerfleste Egendommeligheder tilfælles med den jydske Mundart i den Strækning af Jylland, hvor den saxiske Artikel bruges, men udmærker sig dog fra hiin ved en betydelig Mængde af egne Ord og Udtryk, ved en tildeels afvigende Udtale og Accentuation, og ved en stærkere Blanding med Ord af det gammelsaxiske og det nedertydske eller saakaldte plattydske Sprog.

§ 49. I det Slesvigske lever for Tiden omtrent 110,000 Mennesker, hvis Kirkesprog og daglige Tale er dansk, samt omtrent 90,000 Mennesker, hvis Kirkesprog er aldeles eller for det Meste tydsk, men hvis daglige Tale enten blot er dansk, eller blandet dansk og tydsk, med dansk Rod.

Det tydske Sprog er Skrivt- og Talesprog for samtlige Indbyggere i Holsteen og Lauenborg, samt i den søndre Deel af Slesvig, og for Embedsclassen i næsten alle slesvigske Kjobstæder. Det deler sig i Høitydsk og Plattydsk, af hvilke det plattydske eller saxiske Sprog tilforn var et offentligt Skrivt- og Talesprog, men som nu ikkun tales i det private Liv, og af Almuen i daglig Tale, med mange smaa Dialectforskjelligheder. Det er fortrængt af det Høitydske, som bruges i Kirker, Skoler, ved Rettergang og i Skrivter, og som nu af de høiere Stænder ogsaa næsten udelukkende bruges i daglig Tale.

I det Slesvigske har det plattydske Sprog ved dets Forening med den sønderjydske Dialect dannet Anglernes Dialect, som derved er bleven til en Blanding af ureent Tydsk og ureent Dansk. Det frisiske Tungemaal, som endnu tales i en Deel af Amterne Husum, Bredstedt og Tonder, samt paa Silt, Amrom og Føhr, var tidligere Almuesproget for den hele frisiske Folkestamme, men har i det Eiderstedtske allerede imod Slutningen af det 17de Aarhundrede maattet vige for det plattydske Sprog i daglig Tale. Om det frisiske Sprog nogensinde her i Landet er bleven brugt som Kirkesprog, er ikke beviist, og Frisernes ældste Statut fra 1426 er affattet i det plattydske Sprog. Paa Nordstrand tales endnu flandersk,

---

*) I den vestlige Deel finder man Brugen af en præpositiv bestemt Artikel æ (det engelske **the**) til Substantiver, uden Hensyn til Kjøn eller Tal; i den østlige Deel herskер derimod Brugen af den sædvanlige danske eller nordiske postpositive bestemte Artikel en og et, i pl. ne og ene.

) F. Ex. det personlige Pronomen a og æ for jeg (Englændernes **I, efter Udtalen **ei**), og den næsten almindelige Udeladelse af **e** i Enden af Infinitiver, og **e-finale** i Substantiver.

og i Frederiksstad bliver ogsaa stundom prædiket paa Hollandsk (hvilket ogsaa tidligere, men nu ikke mere, var Tilfældet paa Amager); men Retssproget er saavel paa Nordstrand som i Frederiksstad, allerede siden længere Tid, høitydsk.

IV. Beboelsessteder.

§ 50. Beboelsesstederne i Kongeriget og Hertugdømmerne kunne vi inddele i tvende Hovedclasser:

A, Kjøbstæder og Flekker, samt Lade- og Markedspladse.

B, Hovedgaarde, med deres Hovedparceller i de større Landeiendomme, samt mindre Bøndergaarde og Huse, deels isolerede, deels samlede i Kirke- og Landsbyer.

En Kjøbstads væsentligste Særkjende er, at den har en egen Magistrat, deputerede Borgere, et eget Byting, og overhovedet udgjør i flere Henseender, f. Ex. med Hensyn til Fattigvæsenet og Skolevæsenet, en egen sluttet Commune. Endvidere ere Kjøbstæderne i Besiddelse af den Rettighed, udelukkelsesviis at drive visse Næringsveie, under Navn af borgerlig Næring, saasom Handel og Kjøbmandskab, samt forundte endeel Privilegier (dog ikke udelukkelsesviis), saasom, at have bestemte Haandværkslaug, et sluttet Vognmandslaug, at være factisk frie for Tjeneste i den staaende Hær, at turde brænde Brændeviin til Salg, holde Markeder, m. m. Desforuden ere Kjøbenhavns Borgere, til Belønning for deres tappre Forhold i Beleiringen **1658—60**, forundte endeel adelige Rettigheder, samt Staden Altona fortrinsviis i Besiddelse af vigtige Privilegier.

En Undtagelse fra den foranførte Charakteristik ere samtlige danske Kjøbstæder, med Undtagelse af Hovedstaden, forsaavidt som de staae i Forbindelse med Amterne, i hvis District de ligge, samt Ærøeskjøbing, der henhører under den ærøiske Stads- og Landsret, constitueret for den hele Ø. Kjøbenhavn og de øvrige Kjøbstæder i Hertugdømmerne staae derimod i ingen Forbindelse med Amtmandskaberne, men ere disse aldeles coordinerede.

Som Følge af det Foranførte findes i Kongeriget Danmark og Hertugdømmerne 95 Kjøbstæder, og disse ere (ordnede efter deres Folkemængde):

a) Kjøbenhavn.

b) Paa de danske Øer 38. Sjælland: Helsingøer, Slagelse, Roeskilde, Nestved, Kallundborg, Kjøge, Holbek, Hillerød, Vordingborg, Korsøer, Ringsted, Nykjøbing, Store-Heddinge, Skjelskøer, Sorøe, Præstøe og Frederiksund; Møen: Stege; Bornholm*): Ronne, Svanike, Hasle og Nexøe; Fyen: Odense, Svendborg, Nyborg, Assens, Faaborg, Kjerteminde, Middelfart og Bogense; Langeland: Rudkjøbing; Lolland: Nakskov, Maribo, Rødby, Nysted og Sakskjøbing; Falster: Nykjøbing og Stubbekjøbing.

---

*) Allinge og Sandvig have vel Kjøbstædsrettighed, men ere i Virkelighed kun ubetydelige Ladepladse, som have een Kirke tilfælles, og henhøre begge under Hammerhuus Birk. Aakirkeby er ei heller i Realiteten at anse som Kjøbstad.

c) I Jylland 26: Aalborg, Aarhuus, Randers, Horsens, Fredericia, Viborg, Veile, Ribe, Kolding, Thisted, Varde, Nibe, Hjørring, Ringkjøbing, Holstebro, Frederikshavn, Skagen, Nykjøbing paa Mors, Skive, Grenaae, Ebeltoft, Skanderborg, Sæby, Hobro, Lemvig og Mariager.

d) I Slesvig*) 13: Flensborg, Slesvig, Hadersley, Eckernførde, Husum, Apenrade, Sønderborg, Tønder, Tønning, Frederiksstad, Borg paa Femern, Ærøeskjøbing (som iøvrigt ikke har sit eget Byting) og Garding.

e) I Holsteen 14: Altona, Kiel, Rendsborg, Glückstad, Itzehoe, Segeberg, Oldesloe, Wilster, Oldenborg, Neustadt, Lütgenborg, Heiligenhafen, Ploen og Krempe.

f) I Lauenborg 3: Lauenborg, Mölln og Ratzeborg.

Af disse 95 Kjøbstæder**) ligge ved Havet, Fjorde og Floder, og ere at betragte som Søstæder, hvis Indbyggere drive mere eller mindre Skibsfart . . . . . 73, og Landstæder ere altsaa ikkun . . . . . 22.

§ 51. Flekkerne adskille sig fra Kjøbstæderne derved, at de henhøre under det Amts eller det Districts Forvaltning, hvori de ligge, og med hvilket de have en fælles Communalnexus. De have derimod tilfælles med Stæderne: at de have Ret til at drive borgerlig Næring, en Ret, der i nogle Flekker opstaaer derved, at de ere i Besiddelse af Laugsprivilegier, men i Almindelighed derved, at de i Flekkerne boende Individer letteligen erholde Concession til at drive borgerlig Næring. Endvidere ere endeel af Flekkebeboerne fritagne for Landmilitairtjenesten***). Som en Følge af dette Begreb om en Flekke, gives egentlig ingen saadan i de danske Provindser, og selv i Hertugdømmerne lader deres Antal sig ikke ganske nøie angive, da flere benævnes som saadanne blot ifølge Sprogbrug.

Vi betragte imidlertid som Flekker følgende Steder, der deels have Laugsprivilegier, deels i Militairsager ansees for Flekker, deels med Hensyn til Indbyggernes Næringsveie og deraf flydende Forhold i Realitet have mere Liighed med en Kjøbstad end med en Landsby.

a) I Hertugdømmet Slesvig 13: Bredstedt, Glücksborg, Lügumkloster, Schwabstedt, Marstal paa Ærøe, Norborg og Augustenborg paa Als, hvilke syv Steder i Militairsager ansees for Flekker og tillige have Laugsprivilegier, med Undtagelse af Glücksborg. Endvidere: Arnis, som har Flekkeprivilegium og i Stænderanordningen henregnes under Kjøbstædernes Valgdistricter, Cappeln, Hoyer, Oldensworth og Wyck, som i Folketællingstabellerne særskilt opføres under Navn af Flekker; Christiansfeld, som har sin egen Øvrighed og i Stænderanordningen henregnes under Kjøbstædernes Valgdistricter.

---

*) Vel anføres Fæstningen Frederiksort i Folketællingstabellen iblandt Stæderne, men vi formene dog ikke at kunne henregne den til disse.

**) Af Danmarks Jordeiendommes Hartkorn (tilsammen 377,264 Tønder) drives under Kjøbstæderne 6,206 Tdr., eller henved 2 p. Ct.

***) Frie for Landmilitairtjeneste ere alle de Flekkebeboere, som ikke besidde fulde 4 Tdr. Land, og ikke ere Dagleiere, samt ikke allerede vare militairpligtige, forinden de bosatte sig i Flekken, der i og for sig, som henhørende til Landdistrictet, er militairpligtig, forsaavidt den ikke udtrykkeligen henhører under Sølimitdistricterne.

b) I Hertugdømmet Holsteen 23: Ahrensboek, Barmstedt, Bramstedt, Elmshorn*) (med Vormstegen og Klosterſande), Heide, Kellinghuſen, Lunden, Meldorf, Neumünſter, Pinneberg, Preez, Reinfeld, Uetersen, Wandsbeck, Wedel og Wesſelburen; hvilke 16 Steder i Militairſager anſees for Flekker, og tillige have Laugsprivilegier, med Undtagelſe af Reinfeld. Endvidere Blankeneſe, Ottenſen og Neumühlen (ved Altona), der i Stænderanordningen henregnes under Kjobſtædernes Valgdiſtricter; ſamt Brunsbüttel, Büſum, Marne og Wöhrden, der have Ret til at drive borgerlig Næring.

c) I Hertugdømmet Lauenborg 1: Flekken Grönau.

d) I Kongeriget Danmark kunne vi ſætte i Kategorie med de foranførte Steder følgende 9 Byer, paa Grund af deres Indbyggeres væſentligſte Næringsvei: Frederiksberg By, Kongens Lyngby, Hirſchholm og Frederiksværk paa Sjælland; Aakirkeby paa Bornholm; Troenſe paa Taaſinge; Tranekær paa Langeland; Logſtoer, Nørreſundby og Hals i Jylland.

Af disſe 47 Steder ligge ved Havet eller Fjorde og Floder og have mere eller mindre Skibsfart 19,
og inde i Landet altſaa . . . . . 28.

§ 52. Ladepladſe. Foruden de 73 Kjobſtæder og 19 Flekker, ſom formedelſt deres Beliggenhed ved Havet, en Fjord eller Flod ere Losſe- og Ladepladſe, kunne følgende 32 Steder betragtes ſom ſaadanne, endſkjondt de tildeels kun benævnes Fiſkerleier. I Sjælland: Karrebeksminde**), Rørvig og Vedbek; paa Amager: Dragøe og Caſtrupværk; paa Bornholm: Allinge og Sandvig; paa Lolland: Bandholm, Kremnitze og Taars; paa Samsoe: Brundbyballe og Langøre; i Jylland: Løkken, Hadſund, Hjarbek og Hjerting; i Slesvig: Aarøeſund, Holnis, Holtenau, Ballum, Ruttebüller Sluſe, Bungſieler Havn, Katingſiel, Syderſtapel, Keitum paa Silt, og Pelvorm Havn; i Holſteen: Howacht, Grömitz, Neufeld, St. Margarethen, Brockdorff, Haſeldorf, Bielenberg og Wewelsfleth.

Markedspladſe. I Danmark have, foruden ſamtlige allerede anforte Kjobſtæder, for Tiden i det mindſte 46 Steder Privilegium paa at afholde til beſtemte Tider, een eller flere Gange om Aaret, Marked over visſe Handelsartikler, fornemmeligen til Landmandens Brug. Men da flere af disſe Steder ikkun ere ubetydelige Landsbyer og eenligt beliggende Kroer, bemærke vi blot, at de betydeligſte blandt disſe Markedspladſe ere: Flekkerne Løgſtoer og Nørreſundby, Ladepladſerne Allinge, Sandvig og Løkken, Kirkebyerne Slangerup og Rye, ſamt Landsbyen Egeſkov i Fyen.

I Slesvig, Holſteen og Lauenborg findes, foruden de tidligere anførte Kjobſtæder, i det mindſte 80 Steder, hvor der afholdes aarlige Markeder. Iblandt disſe ere

---

*) I Folketællingstabellerne fra 1835 er Flekken Elmshorn anført med 3,158 Indbyggere, men i Virkelighed har den omtrent 6,000 Indb., naar man regner de Indbyggere med, ſom henhøre under Herſkabet Pinnebergs og Kloſteret Ueterſens Jurisdiction. Det var at ønſke, at Tabellernes Redaction havde oplyſt disſe og lignende Forhold.

**) De med ſpærret Skrivt mere fremhævede Ladepladſe ere tillige Toldſteder.

indbegrebne 28 Flekker*), og de øvrige betydeligste Markedspladse ere: i det Slesvigske Kirkebyerne Broacker, Kliplef, Langenhorn, Leck, Niebüll, Viöl og Syderbrarup; i det Holsteenske Ladepladsene Grömitz og Syderstapel, samt Kirkebyerne Bargteheide, Bornhöved, Neuenbrock, Nortorf, Quickborn, Schönberg i Provstiet, Steinbeck, Stokkelsdorf og Woldenhorn; i det Lauenborgske Kirkebyen Büchen og Landsbyen Schnackenbeck (Glüsinger Marked).

§ 53. Hovedgaard er den almindelige Benævnelse for de større Jordegodser, der enten udgjøre et Grevskab, Friherskab, Stamhuus, adeligt Gods eller Cancelliegods, eller tilhøre en offentlig Stiftelse. I Hertugdømmerne danne de selvstændige Communer, men i Danmark høre de under det Amt, hvori de ligge.

I Danmark inddeles Hovedgaardene i complette, ucomplette og upriviligerede.

De complette Hovedgaarde ere saadanne, som have i det mindste 200 Tønder skatteydende Ager- og Engs Hartkorns Bondergods, hvoraf intet ligger som Strøegods over 2 Mile fra Hovedgaarden, hvilken sidste er befriet for at svare Skatter og Tiender, med Undtagelse af den saakaldte Prindsesseskat. Af disse haves i Danmark 344 (med et Hartkorn af 23,213 Tdr.), nemlig i Sjælland 125, med et Gjennemsnits-Hartkorn af 87 Tdr. for hver, paa Møen 3 (Gjennemsnits Hartk. 83 Tdr.), paa Lolland 36 (G. H. 63 Tdr.), paa Falster 7 (G. H. 68 Tdr.), i Fyen 67 (G. H. 60 Tdr.), paa Langeland 5 (G. H. 61 Tdr.), og i Jylland 101 (G. H. 50 Tdr.).

De ucomplette Hovedgaarde (stundom Hovedparceller af store Sædegaarde) ere saadanne, der ikke have ovennævnte Areal af skatteydende Bondergods indenfor 2 Miles Afstand fra Gaarden, men som have beholdt deres fri Hovedgaardstarts Rettigheder. Af disse gives der i Danmark 238 (med et Hartkorn af tilsammen 7,231 Tdr., der umiddelbart drives under Hovedgaardene), nemlig i Sjælland 33 (G. H. 36 Tdr.), paa Lolland 8 (G. H. 46 Tdr.), paa Falster 5 (G. H. 38 Tdr.), i Fyen 38 (G. H. 33 Tdr.), og i Jylland 154 (G. H. 27 Tdr.).

Af upriviligerede Hovedgaarde, eller uprivilegerede Parceller af Sædegaarde, haves 211, med 4818 Tdr. Hartkorn, nemlig: i Sjælland 21 (G. H. 39 Tdr.), paa Møen 2 (G. H. 22 Tdr.), paa Lolland 6 (G. H. 42 Tdr.), paa Falster 1 (G. H. 14 Tdr.), i Fyen 14 (G. H. 31 Tdr.), paa Langeland 10 (G. H. 31 Tdr.), og i Jylland 157 (G. H. 19 Tdr.).

Herved bemærkes, at adskillige af disse Gaarde vel have tabt deres Privilegier ved Bondergodsets Fraskillelse, men at og flere iblandt disse aldrig have havt det fornødne Bondergods.

Sædegaardenes Hovedparceller ere for største Delen saadanne store Avlsgaarde og Ladegaarde, hvorunder Jorder ere henlagte, der laae for langt fra den ældre og større Hovedgaard.

---

*) De 9 Flekker: Augustenborg, Christiansfeld, Glücksborg, Oldensworth og Schwabstedt i det Slesvigske, Blankenese, Büsum, Neumühlen og Wöhrden i det Holsteenske, findes ikke anførte som Markedspladse.

§ 54. Af Hoved- eller Sædegaardene i Danmark henhøre under, eller ere:

Grevskaber, 20: Brahesminde, Bregentved, Christiansholm, Christiansæde, Frisenborg, Gyldensteen, Hardenberg-Reventlov, Holsteinborg, Knuthenborg, Langeland, Lerkenborg, Lethraborg, Lindenborg, Mukadell, Roepstorff, Samsøe, Schackenborg, Scheel-Plessenske Besiddelser (Stamhuus: Fousingøe), Valløe og Vedelsborg.

Friherskaber eller Baronier, 13: Brahetrolleborg, Gaunøe, Guldborgland, Holberg, Holckenhavn, Holsteenhuus, Juellinge, Lehn, Løvenborg, Scheelenborg, Stampenborg, Sønderkarle og Wilhelmsborg.

Grevskaberne og Baronierne oprettedes af Kong Christian den V, istedetfor de kongelige Lehne, som ved Souveraniteten efterhaanden afskaffedes. Til et Grevskab udfordres 2,500 Tdr. Hartkorn Jordegods, og til et Baronie 1,000 Tdr.*). Foruden disse Lehns-Besidderes personlige Rettigheder**), have de ogsaa endeel Privilegier, der folge deres Lehnsgods, saasom Skattefrihed for Greverne for 300 Tdr., og for Baronerne for 100 Tdr. Hartkorn af deres Bøndergods. Men intet af dette Hartkorn maa ligge over 2 Mile fra Hovedgaarden, eller være det saakaldte Strøegods.

Offentlige Stiftelser. De betydeligste blandt disse ere: Sorøe Academie (5,208 Tdr. Hartkorn), Kjøbenhavns Universitet (4,717 Tdr,), Communitetet (3,391 Tdr.), Valløe Stift (2,330 Tdr.), de adelige Jomfruklostere Gisselfeld (2,047 Tdr.), Vemmetofte (1,607 Tdr.), Roeskilde-, Odense- og Støvringegaard, samt Estvadgaard Kloster.

De adelige Klostere have Patrimonialrettigheden til at haandhæve Politiet paa deres Territorium.

Stamhuse, 22: Aastrup (Sjælland), Adelersborg (S.), Ahlefeld (Langeland), Birkelse (Jylland), Dallundgaard (Fyen), Engestofte (Lolland), Erholm (F.), Eriksholm (S.), Giesegaard (S.), Gjørslev (S.), Matterup (J.), Moltkenborg (F.), Nedergaard (L.), Nørholm (J.), Ravnholdt (F.), Ringsted-Kloster (S.), Rosenholm (J.), Sæbygaard (J.), Sælsøgaard (S.), Steensballegaard (J.), Tielegaard (J.) og Valdemar-Slot (Taasinge).

Foruden de foranførte Grevskaber, Baronier, adelige Klostere, og iblandt Stamhusene: Adelersborg (Drarholm) og Ravnholdt, have følgende 23 Godser i Danmark deres eget Birketing: I Sjælland: Antvorskov, Egholm, Frederiksværk, Frydendahl, Jægerspriis, Kjøgegaard (Gammel-), Sælsø, Skjoldnæsholm, Svanholm, Svendstrupgaard og Tølløsegaard. Paa Lolland: Fuglsang, Prierskov, Sæbyholm og Vintersborg. I Fyen: Langensø. I Jylland: Albek, Estrup (Gammel-), Fauerskov, Holbekgaard, Lundbek, Torstedlund og Villestrup.

---

*) Dog ere ikke alle danske Grevskaber og Baronier complette, og ei heller ere de i den senere Tid oprettede tilstaaede Skattefrihed.

) Til de personlige Rettigheder, som kunne udøves af en Sædegaardseier overhovedet, naar denne er af Adel eller lige med Adel privilegeret, hører: **jus vocandi, Birkerettighed for de Gaarde, hvortil den fra Arilds Tid har ligget (naar den ikke frivilligen er afstaaet til Kongen), Forstrandsrettighed; Sigt- og Sagefalds-Rettighed (at oppebære Pengestraffe ganske eller tildeels); nogle Jagt-, Fiske- og Patronatsrettigheder; fremdeles den Rettighed, at kunne oprette Stamhuus af sit Gods, naar Sædegaarden med tilliggende Bøndergods udgjør i det mindste 400 Tdr. Hartkorn.

Samtlige Hovedgaardes Areal udgjør 35,264 Tønder Hartkorn, saa at noget over 9 p. Ct. af Danmarks privilegerede og uprivilegerede Ager- og Engs- samt Skovskylds-Hartkorn drives umiddelbart under Hovedgaarde.

§ 55. I Hertugdømmet Slesvig:

Det adelige Frøkenstift St. Johannis ved Slesvig, hvis tilhørende Jordegods (50 Plove) ligger adspredt i flere Bønderbyer paa begge Sider af Sliefjorden.

De 5 adelige Godsdistricter*), indeholdende: incl. Lehnsgrevskabet Reventlau-Sandberg, 130 adelige Godser (ansatte til 1,695½ Pl. Lml.), hvoraf 24 ere fyrstelige, 27 besiddes af det slesvig-holsteenske Ridderskabs Medlemmer, 13 af den ikke receperede Adel (som ikke er optaget i Prælaternes og Ridderskabets Corps), og 64 ere i Borgerliges Hænder (ansatte til 473½ Pl. Lml.)**).

De adelige Godser i det Slesvigske, som ere ansatte til 20 og flere Plove, ere: Seegaard (88 Plove), Rundhof (41), Gelting (40), Ballegaard med Beuschau (33), Sardorf (32), Gram, Ludwigsburg, Maasleben, Sandberg (hver med 30), Roest, Düttebüll, Eschelsmark, Carlsburg, Rübel, Grünholz, Hohenlied, Kaltenhof og Olpenitz (hver fra 30—20 Pl.).

Desforuden 9 Cancellie-Godser, som iøvrigt alle tilhøre Borgerlige. De sortere under Overretten og ere forsynede med endeel adelige Rettigheder.

I Hertugdømmet Holsteen:

De tre adelige Frøken-Stifter: Itzehoe (Landmaal 169 Pl.), Preetz (Lml. 268 Pl.) og Uetersen (Lml. 28½ Pl.).

De 4 adelige Godsdistricter, som bestaae af 154 adelige Godser (ansatte efter Landmatrikelen til 2,231½ Pl.), og af hvilke 13 ere fyrstelig Eiendom, 62 tilhøre Medlemmer af Ridderskabet, 23 ikke receperede Adelige og 56 Borgerlige (med 4179 Pl. Lml.).

De Godser, som ere ansatte til 20 og flere Plove, ere: Breitenborg (180 Pl.), Neuhaus (62), Grosz-Colmar (45), Neuendorf (45), Nirdorf med Tram og Tresdorf (44), Salzau (41½), Bothkamp (41), Heiligenstedten (40), Futterkamp (37), Grünhaus, Kletkamp og Nüchel (hver 35), Ahrensburg (34), Ranzau (32), Schmool (32), Ascheberg, Brodau, Depenau, Water-Neverstorf, Wittenberg (hver med 30), Klein-Colmar, Hasselau, Panker, Seedorf, Friederichsruhe (Drage), Bahrenfleth, Prohnsdorf, Lehmkuhlen, Weissenhaus, Krumendieck, Testorf, Haseldorf, Glasau, Helmstorf, Rastorf, Schrevenborn, Rohlstorf med Pettlüse, Emkendorf, Güldenstein, Hornstorf, Borstel, Lammershagen, Schönweide med Bredstein, og Quarnbeck (hver fra 30—20 Pl.).

De 10 storhertugelige holsteen-oldenborgske Fideicommis-Godser staae under kongelig

---

*) De 5 adelige Districter for Slesvig, ligesom de 4 for Holsteen og 3 for Lauenborg, bør ikke betragtes som særskilte Communer, da denne Inddeling ikke beroer paa nogen offentlig Anordning. Samtlige i et og samme District beliggende Godser have blot en fælles Deputeret, der varetager Sessionsforretningerne, modtager og fordeler de Districtet tilsendte Communicationer og Forordninger, sammenkalder Godsbesidderne til de fælles Beraadslagninger, nemlig for Slesvig og Holsteen til Forsamlingsstedet Kiel, for Lauenborg til Landdagene i Büchen m. m.

**) Det bør bemærkes, at paa de fleste adelige Godser i det Slesvigske og Holsteenske have saavel Hovedgaarden som Bøndergodset en egen Skyld- og Pante-Protocol, hvilket væsentligen bidrager til Godsernes Credit og deres sikkre Værdi.

Territorialhøihed, men præstere ikke alle de sædvanlige aarlige Contributioner*). De største ere: Mönch-Neverstorf, Stendorf, Koselau og Lensahn.

Desforuden en Deel større**) og mindre Cancelliegodser (9 i det Hele), hvoriblandt især ere at bemærke Hanerau og Tangstedt. Endeligen de 7 saakaldte lübske Godser (saaledes benævnte, fordi de ligge ved den lübeckske Grændse), henhørende i Landmilitairanliggender til Preetzer adelige District. Iblandt disse er Stockelsdorf det betydeligste.

I Hertugdømmet Lauenborg:

De 3 adelige Godsdistricter indeholde 22 adelige Godser og Retter, af hvilke følgende ere Lehnsgodser: Basthorst, Culpin, Daldorf, Gudow***), Gülzow, Klein-Berkenthin, Kogel, Lanken, Müssen, Seedorf, Stintenburg, Turow, Woterſen og Zecher.

Foruden de anførte Hovedgaarde, hvis Totalsumma for Tiden udgjør: i Danmark 344, i Slesvig 140, i Holsteen 183 og i Lauenborg 22, høre til de større Jordeiendomme saadanne Hovedparceller af hine Hovedgaarde, hvorunder Jorder ere henlagte, der laae for langt fra den ældre og større Hovedgaard, og hvis sædvanlige Benævnelse er i Danmark Avlsgaard eller Ladegaard, i Hertugdømmerne derimod Meierigaard eller Forpagtergaard. Disses Antal i Danmark kunne vi ikke angive, men af disse ere for Tiden i Slesvig 54, i Holsteen 125 og i Lauenborg 14, af hvilke sidste de 12 benævnes „Vorwerk".

§ 56. Jorddyrkerne i Danmark udenfor Godseiernes Stand (Landmænd, Bønder) ere enten i Besiddelse af deres Jordlod som Selveiendom, eller have den i Fæste.

Selveierne ere igjen enten virkelige Selveiere, som besidde deres Jordlod med aldeles sikker Eiendomsret, og ere i uhindret Brug af samme, hvorved de altsaa kunne drive deres Næringsvei til fuld Nytte saavel for dem selv som for Staten, eller Arvefæstere, som er en i nyere Tider indført Besiddelsesmaade. Dog ere ikkun saadanne Arvefæstere at henføre under Selveiernes Classe, som have Ret til at sælge og pantsætte; thi de, som ikke have denne Rettighed, bør henregnes til Fæsternes Classe. For 70—80 Aar siden vare Selveierbøndernes Antal i Danmark indskrænket til nogle Faa; men deres Antal er tiltaget overordentligen, deels derved, at Bøndergods solgtes fra Hovedgaarden til Beboerne, og deels derved, at det tildeeltes disse i Form af det foranførte Arvefæste, med Ret til at sælge og pantsætte.

Fæstere (Forpagtere og Fæstebønder) ere saadanne, til hvilke en Jordegodseier overlader Brugen af en vis Jordlod imod en bestemt Afgivt enten i Penge eller i Naturalier) tilsammen indbefattet under Benævnelsen: Landgilde), deels og imod at yde personligt Ar-

---

*) De slesvigske og holsteenske Cancelliegodser adskille sig iøvrigt fra hinanden derved, at de første ikke have nogen Jurisdiction, da denne udøves af Øvrigheden i det District, hvori Godserne ligge. Derimod have de i det Holsteenske, lige med de adelige Godser og de octroierede Koge, alle deres egen Jurisdiction.

**) De ældre Godser: Mönch-Neverstorf, Stendorf og Lensahn bidrage til alle overordentlige Afgivter og Byrder, men ere befriede fra de ordinaire Contributioner. De øvrige 7 yngre Godser ere fritagne for alle saavel sædvanlige som overordentlige Contributioner.

***) Med Besiddelsen af dette Gods er siden 1470 Landmarskallatet forbundet som et arveligt Embede.

beide eller Hoveri, samt imod den Forpligtelse at istandholde Gaard og Besætning m. m. efter Fæstebrevets Lydende.

Den store Classe af Landboere, som kaldes Huusmænd, have deels Jord, deels ingen; og ere deels Selveiere, deels Fæstere. Fæstehuusmænd med Jord ere mere almindelige her i Landet end i noget andet Land, og deres Stilling vel tryggere end de jordløse Huusmænds. Da de imidlertid ikke alene have deres eget Arbeid at passe, men tillige sædvanligen ere som Fæstere hoverigjørende Dagleiere, er deres Forfatning i Almindelighed ikke gunstig. Selveierhuusmænd med en Jordlod er den Classe, som man helst maa ønske, at Dagleierne paa Landet henhørte til, dog maa Jordloddens Størrelse betinges efter Mængden af Arbeide, saaledes, at jo mindre Arbeide, desto større bør i Forhold Lodderne være.

I Hertugdømmerne ere Landmændene udenfor Godseiernes Stand og Bønderne ligeledes enten Selveiere eller Fæstere, og iblandt Selveierne ere ogsaa Arvefæstere („Erbpächter"). Gaardmændene eller „Hufener" ere, som en Følge deraf, enten i Besiddelse af en „Freihufe" eller af en „Bauerhufe" (eftersom der er Forskjel i Besiddelsesmaaden), eller og Fæstere („Festen, Bonden", samt Ihændehavere af Kirke-, Hospitals- eller adelige Godsers Fæstesteder). Og ligesom der ere Fæstehuusmænd med Jord i Danmark, saaledes have ogsaa Hertugdømmerne mange smaa Jordbrugere, som mod en vis Afgivt eller bestemt Pligtarbeides Ydelse (Hoveri)*) have en „Kathe" eller et Huus, enten med lidet Agerjord og nogen Græsning („Käthner"), eller blot med en Kaalhave („Inste").

For at erholde et Resultat af Jordloddernes mere eller mindre Udparcellering i Hensende til den derved forøgede Folkemængde, bedre Dyrkning af Jorderne, saavel extensivt som intensivt, større Tillæg af Kreaturer, større eller mindre Arbeidsomhed, forøget eller formindsket Armod o. s. v., var det interessant og gavnligt, at være underrettet om Antallet af samtlige Selveiergaarde og Huse, Arvefæstegaarde og Huse, Fæstegaarde og Huse med og uden Jord, som findes i de forskjellige Dele af Landet. En saadan Underretning haves for Tiden ogsaa, Danmark betræffende, men savnes endnu med Hensyn til Hertugdømmerne. Nedenstaaende Tabel VII, der er uddragen af „statistisk Tabelværk, 2det Hefte" (udgivet i 1837), viser Antallet af de mindre Landeiendomme i Danmark, fordeelte efter deres forskjellige Besiddelsesmaade; nemlig Selveiendom (incl. endeel større Hovedgaardsparceller og Avlsgaarde, samt Præstegaardene), Arvefæste og Fæste.

Tab. VII.

Besiddelsesmaade.	Steder med 8 Tdr. Hartkorn og derover.	Steder fra 8 excl. indtil 4 Tdr. Hartkorn incl.	Steder fra 4 excl. indtil 2 Tdr. Hartkorn incl.	Steder fra 2 excl. indtil 1 Td. Hartkorn incl.	Steder under 1 Td. Hartk., samt Huse m. Jord, men uden Hartk.	Huse uden Jord.	Summa.
Selveiendom.	2447	11662	13251	8333	27996	10546	74235
Arvefæste	1657	2392	1048	905	3926	3405	13333
Tilsammen	4104	14054	14299	9238	31922	13951	87568
Fæste	3638	14651	4145	2361	31559	12606	68960
Ialt	7742	28705	18444	11599	63481	26557	156528

*) Paa nogle adelige Godser i Slesvig og Holsteen har Bøndernes Stilling indtil i den nyere Tid været saa bunden, og deres Afhængighed af Godseieren saa stor, samt deres Hoveri saa ubestemt, at

Selveiergodset udgjør ialt 152,570 Tønder Hartkorn, eller omtrent 40 Procent af alle Danmarks Jordeiendomme, og da Arvefæstegodset udgjør 37,334 Tønder Hartkorn, eller omtrent 10 Procent, og derunder ikkun indbefattet det Gods, til hvis Salg og Pantsætning Arvefæsteren er berettiget, saa er Halvdelen af Danmarks Jordeiendomme Selveier-Bondergods. Af de foranførte 152,570 Tønder Hartkorn ere 92½ Procent i Gaardmænds Besiddelse, og saaledes ikkun 7½ Procent udstykkede imellem Huusmænds Familier. Paa Arvefæstegodset er disses Antal forholdsviis endnu langt mindre, da af de foranførte 37,334 Tønder Hartkorn ikkun 3½ Procent ere fordeelte imellem Huusmænd. Heraf sees, at Selveier-Bøndergodsets Udstykning kan, i Gjennemsnit taget, ikke antages misbrugt i nogen betænkelig Grad.

Af Fæstegodset, som udgjør 145,890 Tønder Hartkorn (eller 39 Procent af alle Jordeiendomme), ere 6 Procent henlagte til Huusmænd, og saaledes 94 Procent i Gaardmænds Besiddelse.

Antallet af Gaardene og Husene tilsammentagne paa Selveiergodset varierer iøvrigt betydeligt i de forskjellige Provindser, saa at Bornholm, Sjælland, Lolland og Falster have for hver 1,000 Tønder Hartkorn et ringere, men Fyen, Jylland og Møen et større Antal end det, der udfalder som Gjennemsnit for hele Riget, alt i den Orden, hvori Provindserne her ere nævnte. Medens nemlig Middeltallet for hele Riget er 486 Gaarde og Huse paa hver 1,000 Tønder Hartkorn, findes der paa Bornholm (der har usædvanlig mange store Gaarde) 144, og derimod paa Møen (der har forholdsviis det største Antal af mindre Gaarde) 564 Gaarde og Huse. Ligeledes er Antallet af de bortfæstede Gaarde og Huse i Lolland, Fyen og paa Falster mindre, men i Sjælland, Jylland, paa Langeland og Møen større, end i Gjennemsnit for hele Riget (379 pr. 1,000 Tdr. Hartkorn), og varierer imellem 158 (Lolland) og 660 (Møen).

Endeligen bemærkes, med Hensyn til hvormeget af Danmarks Fæstegods der er hoverifrit, og hvormeget hoverigjørende, at 67,422 Tønder Hartkorn ere hoverifrie, og 78,468 Tønder Hartkorn, eller henved 21 p. Ct. af alle Danmarks Jorder, hoverigjørende. Sammenligner man alene det hoverifrie Fæstegods med det hoverigjørende, da er Forholdet for hele Danmark (i 1837) saaledes, at af 1,000 Tdr. Hartkorn Fæstegods ere 462 Tdr. hoverifrie, men 538 Tdr. hoverigjørende. Dette almindelige Forhold varierer dog betydeligt i de forskjellige Provindser, som følgende Fremstilling udviser:

I Sjælland ere af 1,000 Tdr. Hartk. Fæstegods 588 Tdr. hoverifrie og 412 Tdr. hoverigjørende.

Møen	73 —	927 —
Lolland	244 —	756 —
Falster	371 —	629 —
Fyen	341 —	659 —
Langeland	792 —	208 —

---

den i Realiteten var at betragte som et Slags Livegenskab. Men et saadant Forhold er successive ophævet, deels ved ædelttænkende Godseieres frivillige Resignation paa en slig unaturlig Forrettighed, deels derved, at Bønderne paa de kongelige Godser blere frigivne, forinden disse solgtes til Private, og deels endeligen ved Lovbud.

Paa Bornholm, hvor ingen Hovedgaarde findes, existerer der, som en Følge heraf, heller intet Hoveri.

§ 57. Hvad Beboelsesstederne i Danmark*) og Hertugdømmerne overhovedet betræffer, vedføie vi følgende almindelige Bemærkninger:

Enkelte af Rigets Kjøbstæder, som f. Ex. Altona, Slesvig, Rendsborg, Flensborg, Nyborg, Randers, Horsens, Veile og Helsingør ere i det Hele taget ret godt byggede, og Hovedstaden er, som bekjendt, een af Europas skjønneste Stæder; men i de fleste af de øvrige Stæder, især i de danske Provindser, ere Husene for det meste smaa og lave, samt hverken byggede med Smag eller bequemt indrettede. Disse staae som oftest isolerede, og i de smaa Kjøbstæder findes endog enkelte straadækkede Huse. Mange af de mindre Kjøbstæder, som Storcheddinge, Ebeltoft, Sæby og Skagen ligne derfor ogsaa ikkun store Landsbyer, og staae, saavel med Hensyn til det Ydre som til Folkemængden, tilbage for mange Kirkebyer i Hertugdømmerne. Paa Landet ere Beboelsesstederne ei heller lige gode. De bedste Bønderhuse findes i Hertugdømmerne, især i Marsken, og dernæst i en Deel af Fyen. Sjælland har de maadeligste. I Almindelighed bestaaer en Bondegaard i de danske Provindser af 4, eller og af 3 sammenbyggede Længder, et Huus derimod af 2 eller 1 Længde, som oftest begrændset til den ene Side af en Kaalhave eller en Tofte, men hist og her, navnligen i Fyen, ogsaa af en Frugthave. I Hertugdømmerne ere Bøndergaardenes Bygninger anderledes; thi der bestaae de sædvanligen enten af een stor Længde, eller af flere, der staae særskilte. Beboelsessiden vender i Almindelighed imod en lille Frugthave. I Marsken, og især i det Eiderstedtske, opføres Bygningen som oftest i en Firkant (benævnt „Heubarg"). Bønderbyernes Huse ligge, især i de danske Provindser, adspredte uden nogen Orden. Ved Udskiftningen udflyttedes nemlig en stor Mængde Gaarde og Huse, og i enkelte Egne endog i den Grad, at der findes store Strækninger i Landet, der blot ere opfyldte med saadanne enkelte Gaarde og Huse, saa at man factisk ikke bemærker Landsbyerne. Saaledes findes paa Bornholm egentlig ingen Landsby, og i det nordøstlige Sjælland, i Fyen, samt i en Deel af Jyllands og Hertugdømmernes vestlige Side, bestaae Landsbyerne ligeledes næsten af lutter eenligtliggende Gaarde og Huse. Hvor disse ere mere samlede, og virkeligen danne en By, findes som oftest en aaben Plads med et Vandkjær i Midten af samme. I Kirkebyerne ligger Kirken meget ofte paa en Banke, omgiven med en Kampesteens Muur, og stundom isoleret udenfor Byen. I Marsken ere Byerne enten byggede i en samlet Række langs med Digerne, eller bestaae, som foranført, af adspredt liggende Gaarde, byggede paa ophøiede Varfter. Herregaards Bygningerne kunne adskilles i de ældre og de nyere. Hine ere forsvarligen byggede, 2—3 Etager høie, forsynede med hvælvede Kjeldere, et eller flere Taarne, og omgivne med dybe Grave, der tildeels endnu holdes aabne; ofte ere de endog byggede midt i et Morads. De til Gaardens Drivt og til Husholdningen henhørende Bygninger ligge for det meste udenfor Gravene, men indesluttes dog ogsaa stundom af disse, i hvilket sidste Tilfælde den hele Gaard fornemmeligen egner sig til at forsvares som

---

*) Den brandforsikkrede Værdi af Bygningerne i Danmarks Kjøbstæder udgjorde i 1834 omtrent 76½ Millien Rigsbankdaler, og af Landbygningerne omtrent 110 Millioner Rbd.

en fast Post. De nyere Herregaardsbygninger ere mere zirlige, men ikke saa varigt byggede, og egne sig sjelden til et Forsvar. Af Møller findes for det meste Veirmøller paa Øerne, især i Nærheden af en Kjøbstad (de fleste Veirmøller findes forholdsmæssig paa Lesøe og Samsøe); men paa Halvøen findes tillige en Mængde Vandmøller, som tildeels ere vigtige Punkter i militair-geographisk Henseende.

V. Landvæsen.

§ 58. Efter at have i 1ste Afsnit V, ved at omtale „Landets Cultur og Production", i Korthed anført Indbyggernes Erhvervskilder ved Hjælp af Plante- og Dyreriget, og ved den Leilighed allerede bemærket, at Agerdyrkningen er Indbyggernes almindeligste og i oeconomisk Henseende vigtigste Erhvervskilde, paaligger det os nærmere at omtale Landvæsenets Tilstand i Kongeriget og Hertugdømmerne, og navnligen at fremhæve det almindeligst gjældende Agerbrug; men da det fremgaaer af de offentlig bekjendtgjorte Meddelelser om Jordens forskjellige Drivt, at der med Hensyn til denne næsten ingensteds haves nogen fast Regel, da Regel og Undtagelse overalt møde, krydse og hæve hinanden, saa maae vi indskrænke os til følgende Bemærkninger i Almindelighed.

De talrige Nuancer i Drivtsmaaden kunne vi henføre under de tre væsentlig forskjellige Agerbrugssystemer, nemlig: Trevangsbrug, som tilforn var almindelig indført i Danmark, og paa enkelte Steder endnu følges, — Kobbeldrivt, deels med reen Brak, deels med Brakfrugter, af hvilke tvende forbedrede Drivtsmaader den første er nu den almindelig gjældende hos den danske Bonde, og den sidste den, der almindelig er indført i Hertugdømmerne, — endeligen, det under gunstige Omstændigheder meest frugtbringende Agerbrug, som under Navn af Vereldrivt med Brakfrugter fornemmeligen er bleven bragt til Fuldkommenhed af Thaer, og hvis almindelige Udbredelse de fleste rationelle Landoeconomer finde at være ønskelig.

Trevangsbruget, som bestaaer deri, at den til Dyrkning udlagte Jord deles i 3 Vange, af hvilke den ene Vang gjødes og behandles med reen Brak (ikke bringes under Ploven, men hviler uden at bringe Høst), den anden dyrkes med Vintersæd, og i den tredie følger Vaarsæd, medens at den udyrkede Jord tjener til Græsning for Kreaturerne, og udgjør de saakaldte Overdrev, er en Drivtsmaade, som først opstod i de romerske Provindser, og snart udbredte sig over hele Europa. Den var indtil i den nyere Tid, nemlig saalænge som Fællesskabet fandt Sted, den almindeligste Drivtsmaade, men er meget ufuldstændig, og, i Forhold til et bedre Agerbrug, kun lidet frugtbringende; thi da ingen Foderværter dyrkes, og den Gjødning, som Kreaturerne tabe paa Overdrevene, ikke kommer Sædeavlen til Nytte, lide selv de bedste Egne saameget af Mangel paa Gjødning, at i Almindelighed ikkun $\frac{1}{3}$ Deel af Brakmarken gjødes, samt de længst bortliggende Jorder tildeels aldrig erholde Gjødning, og som en Følge deraf ikkun hvert 9de, 12te til 18de Aar frembringe et meget ringe Udbytte af Rug eller Havre.

Da denne foranforte ufordeelagtige Drivtsmaade var begründet paa den Tvang, Fællesskabet paalagde Jorddyrkerne, gik den ved dette Ondes Ophævelse paa de fleste

Steder over til den langt bedre Landbrugsmaade, eller Kobbeldriften, hvorefter Jordeiendommen deles i Kobler (Mark-Indtægter, Lokker, „Schläge"*)), hvis Jord benyttes i en planmæssig vexlende Omdrivt saaledes, at den er nogle Aar i Drivt, og igjen hviler omtrent i en lige saa lang Tid. Hvor den saakaldte holsteenske Drivt er indført, findes 4—6 Aars Brug, og kun 3—4 Aars Hvile. I Jylland har man indtil 8 Aars Brug og 8—10 Aars Hvile. Da, med Undtagelse af Engbund og Skove, al Jord, som egner sig til Dyrkning, — altsaa alle Overdrev, Fælleder og saadanne hidindtil aldeles forsømte Jorder, tages med i Drivten, naar ikke særdeles Omstændigheder hindre dette, — saa er det klart, at allerede dette maa give Kobbelbruget et afgjørende Fortrin fremfor Trevangsbruget. Den Omstændighed, at ved Udskiftningen udflyttedes og endnu stedse udflyttes enkelte Gaarde fra Landsbyerne, har naturligviis bidraget og bidrager meget til at lette den almindelige Indførelse af et bedre Agerbrug. Da iøvrigt ved Kobbeldriften (som overhovedet ved ethvert godt Agerbrug) Sædskiftet er afhængigt af Markens Afdeling, saa udfordrer denne, destoværre ikke overalt ligegodt udførte Forretning, meget Overlæg og megen Localkundskab. Inddelingen varierer, efter Jordens Godhed, Localomstændighedernes Beskaffenhed og Landmændenes forskjellige Anskuelser, sædvanlig imellem 6 og 11 Afdelinger. Den især paa de store holsteenske Godser sædvanlige Inddeling er i 10—11 Kobler („Schläge", hvis „Hauptschläge" ofte ere tilføiede mindre Kobler eller „Beischläge"), af hvilke sædvanligen 1 ligger Brak, 1 bærer Rapssæd, 1 Vinterkorn, 1 Byg, 1 Havre, 1 deels Erter, deels Havre, 1 ligger til Kløver, og 3—4 til Græsning.

Som man efterhaanden kom til det Resultat, at den tilkommende Sæds Frugtbarhed for en stor Deel beroer paa den Værts Natur, der har tjent den til Forgænger, og tilberedt den sin Næring, vare de rationelle Landoeconomer i og udenfor Fædrelandet betænkte paa at udfinde, hvilke Værter meest hensigtsmæssigen fulgte paa hinanden, og kom til følgende Slutninger:

1) At man, for at fremme Frugtbarheden, ei bør lade meget nær beslægtede Værter (f. Ex; de forskjellige Kornarter) følge for tidt paa hinanden; og

2) At denne Hensigt endnu bedre opnaaes, naar man stedse efter langstraaet Sæd lader følge en rensende Mellemsæd, eller Fodervært, saasom Kløver, Erter, Vikker, Boghvede, Kartofler, Kaal, Roer, Tobak o. s. v.

Anvendelsen af disse vigtige Erfaringer finder nu Sted paa tvende Maader:

1) Ved at overskære de lange Rækker af halmbærende Sædearter i Kobbelbruget saaledes, at man aldrig tager meer end to Halme efter hinanden, men forbinder hermed Brak og Dyrkningen af Rodværter, Foderurter m. m. Denne Drivtsmaade kaldes i Almindelighed det overskaarne Kobbelbrug.

2) Ved fuldkommen at afverle imellem de egentlige Sædearter og Dyrkningen af Brakfrugter, Foderværter, m. m., saaledes at de første aldrig følge to Gange paa hinanden.

---

*) ¦ En indhegnet Mark-Indtægt kaldes egentlig en Kobbel, og deraf er Navnet „Kobbelbrug" eller „Kobbeldrivt" fremkommen, skjønt indhegnede Kobler ingenlunde ere nødvendige til at drive Kobbelbrug.

En saadan Drivtsmaade er den, som man almindeligen og med meest Foie kalder Verelbrivt eller Verelbrug.

At denne sidste Drivtsmaade, paa hvilken man dyrker de fleste Foderurter eller Brakfrugter, og fuldkommen afverler med disse og med Sædeavlen, maa, hvor den lader sig anvende, bringe Jorden til den høieste Kraftfylde og Frugtbarhed, er afgjort. Tillige tillader Verelbrug lettest Forandringer i Sædskiftet, befordrer Fabrik- og Handelsplanters Dyrkning, beskjæftiger mange Hænder og begunstiger Qvægavlen. Imidlertid kunne dog Omstændighederne være af den Beskaffenhed, at det overskaarne Kobbelbrug maa gives Fortrinet, nemlig naar Jorderne ere i en saa raa Tilstand, at reen Brak ikke kan undgaaes. At Vereldrivt forudsætter Selveiendom, eller fri Raadighed over Jorderne, er en Selvfølge. Det er iovrigt ikke et Øiebliks Sag at forandre Drivten paa en Gaard, da dette beroer paa de Hjælpekilder, man har til sin Raadighed. Imidlertid er det vistnok ønskeligt, at Vereldrivten maatte blive mere almindeligt udbredt i Danmark, navnligen ved Hjælp af saadanne Jordbrugere, der i Besiddelse af Kundskab, Formue og kraftig Villie have Midlerne ihænde til hastigen at overvinde de Vanskeligheder, som afholde Mange fra at indføre dette forbedrede Agerbrug paa deres Eiendom.

§ 59. Med et forbedret Agerbrug gaaer Sommerstaldfodring Haand i Haand; thi hvor Sædskiftet, som f. Ex. paa flere Steder i Danmark, er indskrænket til Rug, Byg og Havre, uden at give Plads for nogensomhelst Art Foderurt, der er Sommerstaldfodringens store Nytte ubekjendt, og en Hovedindtægtskilde for Landmanden tilstoppet, nemlig et forøget Melkproduct.

Til de vigtigste Gjenstande ved et godt Landvæsen hører endvidere: Skadeligt Vands Afledning og Engvanding. Det første er ved Lovbud anordnet for Danmark, og det sidste er en af de vigtige Grundforbedringer, der er paabegyndt i Landet, navnligen i Holsteen ved Klosteret Preetz og paa Godset Koselau, og i Jylland paa Herregaarden Østergaard i Aarhuus Amt; men de locale Forhold synes at lægge mange Hindringer i Veien for Engvanding i et saa fladt Land, som Danmark er i det Hele taget.

Foruden Faareavlens Vigtighed i og for sig, kunne Faareflokkenes Folding paa indskrænkede Arealer, fra den Tid, da Foderurterne ere fremvorne, og indtil at Faarene kunne græsse paa Sædestubben, tjene til at fremme Jordernes intensive Drivt, ved at yde et vigtigt og stundom uundværligt Middel til Jordens Opdyrkning, hvor Mergel fattes, og en anden Gjødning ikke kan erholdes.

Foruden den af Kreaturerne faldende Gjødning, finde vi, at Mergel, Dynd, Kalk, Grønsværens Brænding, Askegjødning og Tang anvendes som Jordforbedringsmiddel. Den vigtigste af disse er Mergelen, der, som en af de vigtigste Forbedringer i Landoeconomien, fortrinligen fortjener at bemærkes. Den bestaaer af en Blanding Kalk og Leer, hvoraf den første Bestanddeel virker som Opløsningsmiddel for Mulden, og tjener ved sin Kraft til at fluge Syrerne, samt til at skjørne det tunge Leer; den anden Bestanddeel, Leret, binder et alt for løst Jordsmon, som f. Ex. let Sandjord, og gjør det mere vandholdende. I Kalkmergel har Kalken, i Leermergel Leret Overvægt;

men ikke sjelden er begges Mængde lige stor, og da kaldes denne Blanding egentlig først Mergel.

Med stærke Skridt udbreder sig dens Brug Aar for Aar; og den findes heldigviis temmelig almindelig overalt. Mange tusinde Tønder Land af raae, sure, med Lyng og Siv bevorede Jorder skylde dette Forbedringsmiddel deres Opdyrkning; og mangen Bonde maa erkjende, at han uden Mergel ikke havde kunnet bestaae. Dog maa dens Anvendelse ikke misbruges, for at det gamle Ordsprog, „at Mergelen beriger Faderen, men forarmer Sønnen" ikke skal gaae i Opfyldelse. I Hertugdømmene er Mergelens Anvendelse almindelig, men endnu ikke i de danske Provindser.

Et Resultat af det Foregaaende er: at Landvæsenets Tilstand er meget god i Hertugdømmerne, og at den i de danske Provindser har forbedret sig i de senere Aar, hvilket især er Tilfældet i Fyen, Lolland og Falster; men den har destoværre endnu ikke forbedret sig i Danmark saa meget, som det var at ønske og vente. Under den sidste Krig, og medens de derpaa følgende høie Kornpriser endnu fandt Sted, sporedes især en umiskjendelig Lyst til Jordforbedring, nye og fuldkomnere Redskabers Indførelse og Huusdyrenes Forædling. Hvis denne Lyst senere synes at have tabt sig endeel, hidrører saadant vistnok ogsaa ikkun fra uheldigere Conjuncturer for Producternes Afsætning. I ethvert Tilfælde beviser en Mængde Kjendsgjerninger, at det danske Landvæsen har været underkastet væsentlige Forandringer til det Bedre, saavel i intensiv som extensiv Retning, hvilket iøvrigt for en stor Deel hidrører fra den Omstændighed, at mange med en bedre Drivtsmaade bekjendte holsteensk e og mecklenborgske Landmænd bosætte sig i de danske Provindser. Ogsaa har det for Landvæsenets Opkomst i Danmark nidkjære Landhuusholdnings-Selskabs Virksomhed hertil bidraget meget.

VI. Industrie.

§ 60. Da der ikke er nogen væsentlig Forskjel imellem et Manufactur- og et Fabrik-Anlæg, som begge bearbeide de raae Stoffer paa en kunstmæssig Maade i det Store, saa forstaae vi i det Følgende under Fabrikation: overhovedet de raae Stoffers kunstmæssige Behandling ved et mellem flere øvede Arbeidere deelt Arbeid, saavel i et Manufactur- som i et Fabrik-Anlæg, — og da et Fabrikvæsens Tilstand i ethvert Land tildeels afhænger af dets Haandværkeres Arbeid, og af den i Landet herskende Kunstflid, samt staaer i et nøie Forhold til Huusflidens Productioner, saa samle vi her alle disse Gjenstande under Eet.

Et Lands Fabrikvæsens hensigtsmæssige Formaal bør være: 1) at forsyne sig selv med de Kunstsager, som Nationen nødvendigen og fornemmelig bruger, og som det er denne muligt og fordeelagtigt at forfærdige selv; 2) at forsyne Andre med de Varer, som Nationen kan forfærdige for en lavere Priis, og hvormed de Varer kunne betales, som der vilde være Tab ved at forfærdige selv. Heraf er det klart, at jo mere Fabrikvæsenet holder sig indenfor nogle bestemte Grændser, desto bedre for det Hele, og jo flere Fabrikater Huusfliden hos en capitallos Nation formaaer at forfærdige, desto fordeelagtigere.

De simpleste og almindeligste Artikler, som en Nation dagligen behøver, f. Ex. Alt hvad der hører til Almuens Beklædning og Indbo, samt en Mængde Sager, som File, Høvle, Sauge, Spader, Leer, Kar, Knive, Laase, Plove, Vogne, Hesteſko o. ſ. v. have ogsaa tilsammen en saa uhyre Værdi, at selv den rigeste Nation ikke formaaer at betale Udlandet disse Gjenstandes Tilvirkning. Enhver Nation maa derfor selv søge, saa meget som muligt, at forfærdige disse simplere, i det daglige Liv nødvendige, Ting og Redskaber og for saavidt som dens Huusflid ikke kan, eller hensigtsmæssigen bør gjøre dette, maae Haandværkere, som Smede, Snedkere, Dreiere, Hjulmænd, Vævere, Skomagere, Farvere, Hattemagere, Sadelmagere, Garvere o. fl. træde til og gjøre det.

Den første Betingelse for Fabrikvæsenets gode Forfatning i et Land er derfor den simplere Haandværkers fuldkomnere Uddannelse; thi ei alene en Mængde høist fornødne Fabrikredskaber forfærdiges af Haandværkere, men disse ere tillige en Betingelse for det finere Fabrikvæsen, saavel med Hensyn til gode Maskiner som til selve Arbeidet. Men det er derfor ei heller hensigtsmæssigt, naar en Nation indlader sig paa Kunstanlæg, eller paa saadanne finere Fabrikaters Production, som udfordrer megen Dueligheд og fuldkomne Redskaber, forinden Haandværkerne og de grove Fabrikker ere bragte til et Slags Fuldkommenhed.

Fremdeles bør det ikke overſees, at vel er Fabrikvæsenet en meget vigtig og nødvendig Deel af Nationalvirksomheden, og kan i en høi Grad bidrage til at fremme Nationalvelstanden, men det vil ogsaa let have meget farlige og skadelige Følger, naar det bringes i en meget stor Flor, og fornemmeligen virker med Hensyn til udenlandsk Afsætning, som ved uventede Conjuncturer kan ophøre pludseligen.

Det er, især i Tidens Længde, langt sikkrere og fordeelagtigere, naar Fabrikationen især beskjæftiger sig med saadanne Gjenstande, der mindst ere udsatte for at bekæmpes af fremmed Concurrence, og det er ei heller nødvendigt, at i selve Landet tilvirkes ethvert Fabrikat, som dets Indbyggere behøve, eller ville forbruge. Hovedsagen er blot den, at Landet, i det Hele taget, for de indførte Varer udfører andre af lignende Værdi; og en Nations Fabrikvæsen er ikke slet, fordi den erholder mangfoldige Varer fra Udlandet, men det er slet, naar dets Varer koste Nationen mere, end de ere værd, det er, naar Materialier og Arbeide spildes paa disses Tilvirkning.

Anvende vi det Foregaaende paa vort Fædreland, finde vi, at, overensstemmende med flere Kyndiges Dom, den, destoværre ei ganske fulgte, naturlige Orden for dets Fabrikvæsen er: 1) Huusflidens Forædling, især af saadanne Varer, som fornemmeligen tjene til Almuens Beklædning, og som letteligen kunne tilvirkes uden Kunstfærdighed og uden Maskiner; 2) Haandværksarbeidets Forbedring, hvortil især offentlige og fælles Udsalgssteder bidrage; 3) enkelte af Huusvæsenets og Haandværkernes Arbeider drevne i det Store og behandlede paa en ensformig og fabrikmæssig Maade, for at kunne tjene til Handelsvare; 4) Anlæg af Fabrikker, for at forarbeide i Mængde og til Fuldkommenhed, uden at spilde meget Material og megen Arbeidskraft, de simpleste Varer til det daglige Livs Brug, som: grove Bomuldstøier til Bondestanden og Almuen — allehaande Redskaber og Værktøi, Metalvarer, Søm, Gjørtlerarbeide, Blikkenslagerarbeide,

Knive, Gafler, Laase, Hængsler, Hatte, Læder, Glas, Fajance, samt endeel simple, men formedelst deres udbredte Brug høist vigtige Artikler, som Sæbe, Olie, Eddike, Tobak, Papir o. s. v. 5) Endeligen de fine Varers Fabrikation, som fiint Klæde, Musselin, fiint Staalarbeide, pletterede Sager, Silketøier, Porcelain o. s. v. Disse Fabrikker, hvori finere Varer forfærdiges, bør iøvrigt ganske overlades til sig selv; thi det er i de allerfleste Tilfælde et ubedrageligt Kjendetegn paa at en Fabrikation er unaturlig for Landet, saasnart den ikke af egne Midler og uden Regjeringens Understøttelse kan holde Priis med Fremmede. Det er overhovedet for en Stat fordeelagtigst at overlade Fabrikvæsenet aldeles til Privates Godtbefindende, uden anden Opmuntring end den, som Oplysning yder, og uden anden Understøttelse end den størst mulige Bortrydden af alle Hindringer for Fabrikatets Tilvirkning og Afsætning.

§ 61. Betragte vi Industriens nærværende Tilstand i vort Fædreland ved Hjælp af Huusflid, Haandværksflid og Kunstflid, komme vi til følgende Resultater:

1) Huusflid. En stor og vigtig Deel af alle de Kunstvarer, som Landet forbruger, er allerede nu, til dets store Gavn, et Product af Huusflid, navnligen: næsten hele Almuens Beklædning, Vadmel, Hvergarn, Hør- og Blaarlærred, Bolstere, Strømper, Huer, Hestedækkener, Sække, tildeels endog: Sengeklæder, Dækketøi og Gulvtepper; men Huusfliden er langtfra ikke lige udbredt, virksom og forædlet i alle Provindser.

Hvad Huusfliden i de danske Provindser i Almindelighed betræffer, da bestaaer denne fornemmeligen i det, som Bonden og hans Tyende bruge til eget Behov, og indskrænker sig næsten udelukkende til Qvindekjønnets Arbeide, da destoværre Mandfolkene, især blandt Bondestanden, fra Huusbonden til Tjenestedrengen, sædvanligen tilbringe de lange Vinteraftener i Ørkesløshed. Paa Bornholm, og i enkelte Dele af Jylland, som i Thye, paa Mors, i Ribe og Veile Amter, ere vel ogsaa Mændene beskjæftigede i deres Fritimer, men dette er kun en hæderlig Undtagelse fra den almindelige Regel.

Især deleshed udmærker Bornholm sig ved Huusflid. Bornholmerne klæde sig ikke alene for det meste selv, men de udføre endog ikke ubetydelige Partier af allehaande Gjenstande, tilvirkede ved Huusflid. I den øvrige Deel af Sjællands Stift derimod er, med Undtagelse af Odds og Horns Herred, samt Samsøe, Møen og for en Deel Amager, Huusfliden ikkun ringe. Paa Falster og Lolland er den i betydelig Tiltagende. I Fyens Stift udmærker sig Odense Amt, især den Deel, som kaldes Sletten, ved Vindskibelighed, fornemmelig i Vævning. I Jylland er Huusfliden i det Hele taget god, og paa enkelte Strøg endog meget god. I Vendsyssel er Vævningen meget udbredt, især i Husmandsclassen, d. v. s. iblandt Fruentimmerne; thi Mændene tilbringe her, som næsten overalt i Landet, deres Fritid med at dovne. I Aarhuus, Randers, Aalborg og især i Thisted Amt tilvirkes af Lærreder, stribede Tøier og Vadmel ei alene det Fornødne til egen Forbrug, men endeel bringes endog til Marked i de nærmeste Kjøbstæder; dog er det at beklage, at den qvindelige Huusflid kun høster ringe Løn, formedelst Arbeidets maadelige Qvalitet som Handelsvare. En vigtig Industriegreen er i en stor Deel af Landet Forfærdigelsen af Træsko. I Salling Land blev tilforn spundet og vævet

næsten i enhver Gaard; men saadant finder destoværre nu ikke Sted formedelst den aftagne Afsætning. I Ribe og Veile Amter er Huusfliden almindelig, og i Egnen om Randers samt Ribe er Linnedvævningen undtagelsesviis saa god, at dens Product er en Handelsvare. Uldbinderiet er i en Strækning af 50 sammenhængende □ Mile udbredt i Viborgs, Skanderborgs, Veile og Ringkjøbing Amter mellem en Befolkning af omtrent 36,000 Mennesker saameget, at $\frac{2}{3}$ Deel af disse (Unge og Gamle, Mandfolk og Qvinder) tilvirke aarligen et Product, som udgjør omtrent 250,000 Pd. uldent Tøi af alle Slags, og hvoraf Fortjenesten antages at udgjøre Skatternes Belob.

I Hertugdømmerne er Huusfliden, i det Hele taget, meget betydelig, og endnu mere almindelig udbredt end i de danske Provindser. Almuen beskjæftiger sig med at drive Garn- og Uldspinderier, at tilvirke Lærreder, Kniplinger (i Egnen af Tønder), Vadmel og stribede Tøier o. s. v. Paa flere adelige Godser ere anlagte Industrie-Skoler, og tilholdes Børnene af begge Kjøn at beskjæftige sig med Haandarbeide, f. Ex. Strømpestrikning, medens de vogte Kreaturerne paa Marken. Vel er det ogsaa her fornemmelig Fruentimmerne, som beskjæftige sig med Huusflid; men dog bemærkes paa flere Steder, at Mandfolkene ogsaa gjøre dette, endskjøndt den almindelig indførte Drivtsmaade beskjæftiger dem langt mere end Bønderne i de danske Provindser. I Wilstermarsk, hvor ikke alene Pigerne, men ogsaa Karlene spinde i Vinteraftenerne, hersker især megen Huusflid; ligeledes i Amtet Hadersley, paa Den Als, i Landskabet Sundewitt, i Amterne Tønder og Gottorf, i Provstiet, Grevskabet Ranzau o. s. v. At ogsaa Qvaliteten af Huusflidproductet tildeels er god, bevises derved, at f. Ex. meget Lærred er Handelsvare og bringes til Rendsborg, Kiel, Altona og Hamborg. I Lauenborg indskrænker Huusfliden sig fornemmeligen til Lærredsvæverier og Garnspind. Som en Biforretning beskjæftige Mændene her sig ogsaa med Træskjæren.

2) Haandværksflid. Haandværksstanden har i Almindelighed forbedret sig meget i den senere Tid, og nogle Haandværker have tiltaget betydeligen, saavel i Antal som i Dueligbed og Velstand, især i Hovedstaden og de større Kjøbstæder. Navnligen bemærkes en meget forbedret Smag i Haandværker, som drives af Snedkere, Sadelmagere, Smede, Malere, Uhrmagere, Guldsmede, Gjørtlere, Blikkenslagere, Væverc, Dreiere, Vognmagere, Kurvefletterc o. s. v. Man sammenligne f. Ex. Snedkernes Møbelarbeide, saaledes som det tidligere ikkun erholdtes paa Bestilling, med den Mængde af godt og smukt Arbeid, som nu sælges i forskjellige Magaziner, endog til Udførsel; og saa fremdeles ogsaa ved andre Haandværker. Men med Hensyn til Haandværkernes Arbeide paa Landet og i de mindre Kjøbstæder er endnu meget tilbage at ønske. Saaledes er det en væsentlig Hindring saavel for Svingplovens som andre nyere arbeidsparende Agerdyrkningsredskabers almindeligere Udbredelse, at der paa Landet savnes duelige Hjulmænd og Smede, — et Savn, som iøvrigt Landhusholdnings-Selskabet søger at afhjælpe.

De Haandværker, der danne et Laug, findes blot i Kjøbstæderne og i Flekkerne, som i denne Henseende ere privilegerede. Paa Landet maae ikkun de Haandværkere være bosiddende og blive concessionerede, som indskrænke sig til Forfærdigelse af saadanne Gjenstande, der bruges i Landvæsenet, og som ikke nedsætte sig indenfor to Miles Omkreds af

en Kjøbstad. Lovgivningen begunstiger Laugsvæsenet, da den i dette seer et Middel til at betrygge mod slet Arbeide, og til at sikkre Arbeiderne et anstændigt Udkomme. Men Mange ere af den Mening, at Ophævelsen af Laugsvæsenet vilde virke fordeelagtigen paa Haandværkernes Flid og Arbeide, og hæve Industrien i det Hele, ved at tvinge Haandværkerne til at vælge godt Material, at bruge bedre Maskiner og Redskaber, og overhovedet at gaae frem med Tiderne.

3) Kunstflid. Kunstfliden er unegteligt her langt mere i Opkomst, end man i Almindelighed troer; og Tidsomstændighederne have bidraget hertil. Indtil Begyndelsen af dette Aarhundrede forskaffede Agerdyrkning, Handel og Sofart Danmarks Beboere en tilstrækkelig lønnende Sysselsættelse; men heri er foregaaet en Forandring. Da samtidigen med hine Næringsveies Aftagelse Folkemængden er tiltagen, maatte endeel af den forøgede Folkemængde være betænkt paa andre Erhvervskilder, og Flere have derfor henvendt deres Opmærksomhed paa Kunstfliden. Dog have vor Kunstflids Fabrikater endnu ikke, i det Hele taget, opnaaet den fornødne Grad af Fuldkommenhed, at de kunne søge det udenlandske Marked, og deres Afsætning indskrænkes derfor fornemmelig til Hjemmet, hvor mange af dem ikke engang finde tilstrækkelig Afsætning, naar udenlandsk Concurrence finder Sted. Vi føle destoværre ei blot Trykket af Englands industrielle Overmagt, men modtage endnu saadanne Industrie-Producter fra Frankrig og Preussen, ja selv fra Sverrig og Rusland, som vi ligesaa godt kunde frembringe selv.

Man kan iøvrigt betragte det som et Særkjende ved vor Industrie, at solide, stærke og ikke udmærket fine Varer af alle Sorter ere de, der fabrikeres bedst hos os, men at vi i ingen Branche kunne concurrere med fremmede saakaldte Godtkjøbsvarer.

§ 62. Da de Manufacturer, Fabrikker og Vare-ForædlingsAnlæg, hvortil Landet selv yder overflødigt raat Material, ere de naturligste for Indbyggernes Industrie, fortjene de særdeles Opmærksomhed med Hensyn til Forbedringer. Om disse ere at bemærke:

a) Med Hensyn til de raae Materialer, som haves af Planteriget, uden Indførsel:

Endskjøndt Agerdyrkningens Producter danne Landets vigtigste Udførsels-Artikler, har Forædlingen af samme dog ikke holdt Skridt med den forøgede Production. De vigtigste af alle Agerdyrkningens forædlede Frembringelser ere Meel og Brød; men Landets store Mængde af Veir- og Vandmøller, samt af Bagerier, benyttes endnu fornemmeligen blot til den indenlandske Forbrug. Af Handelsmøller, eller saadanne, hvor det er en Hovedsag at male Meel til Udførsel, haves kun enkelte. Det allerbetydeligste Etablissement i dette Diemed er Hambro & Sons store Riis- og Hvedemeel-Moller samt Skibsbrødbageri paa Christianshavn, som beskjæftiger 145 Arbeidere. Af Oliemøller, hvorpaa slaaes Rapsæd og Hørfrø, haves endeel, især i og ved Kjøbenhavn, Flensborg, Altona og Kiel.

Øl- og Eddikebryggerier, samt Maltgjørerier ere, med enkelte Undtagelser, blot for den indenlandske Consumtion. En Hovedundtagelse ere for Tiden Kjøbenhavns Maltgjørerier, som udføre en stor Qvantitet Malt, især til Norge. Af større Vigtighed er Brændeviinsbrænderierne, formedelst det betydelige Qvantum Korn, som aar-

ligen forbruges i disse, det store Antal af Mennesker, som de sysselsætte og ernære, og den statsoeconomiske Indtægt, som de yde. Om Destillationsprocessen og de hertil henhørende Redskaber er Kundskab bleven mere almindelig udbredt, især i de danske Provindser.

Vel yde Landets Skove for Tiden ikke Tømmer i tilstrækkelig Mængde, især af Eeg, til Bygning af vore Skibe, men Skibsbyggeri er dog en ligesaa almindelig udbredt som vigtig Industriegreen for mange af Landets Kystbeboere. De danske Skibe udmærke sig ved en solid Bygning, og ere dog tillige af en god og smuk Construction. De betydeligste Skibsværfter findes, foruden i Kjøbenhavn: i Altona, Flensborg, Kiel, Apenrade, Sønderborg, Svendborg, Troense, Nakskov, Nykjøbing paa Falster, Nyborg, Korsøer og Marstall.

Snedker- og Stolemager-Arbeider ere en almindelig udbredt og vigtig Industriegreen, der endog i Kjøbenhavn leverer til Udførsel. Ligeledes udgjøre Bødker- og Kurvemager-Arbeider en væsentlig Gjenstand for den daglige Forbrug; men Kurvemageriet drives endnu ikke saaledes, at Indførsel fra Tydskland kan undværes.

Af Papirfabrikker gives der 37 i Landet, men man har dog endnu fremmed Papir behov, saavel med Hensyn til Qvantitet som Qvalitet, da Papirfabrikationen for største Delen drives i smaa Værksteder. Undtagelser ere Drewsen & Sønners betydelige Papirfabrik paa Strandmøllen, samt Ørholm og Nymølle Papirfabrikker, alle ved Mølleaaen, N. for Kjøbenhavn. Imedens der fra de danske Provindsers øvrige 13 Papirfabrikker ikkun leveres aarligen ialt omtr. 30,000 Riis, og fra Hertugdømmernes 23 ikkun ialt omtr. 90,000 Riis, fabrikeredes paa Drewsens Fabrik i 1836 ikke mindre end 60,000 Riis Papir.

b) Af Dyreriget:

Uldens Forarbeidelse til Menneskets Beklædning har stedse været en af Landets meest udbredte og vigtigste Industriegrene, hvad enten vi betragte den som en Gjenstand for Huusfliden, eller for Fabrikationen. Vi have allerede bemærket, at som Product af Huusfliden er især Uldbinding, eller Tilvirkningen af Uldstrømper og en Mængde andre Uldklædningsstykker, af stor Vigtighed i de magre Egne af Jylland, hvor der tillige produceres en saa betydelig Qvantitet Vadmel, at en Mængde exporteres, foruden hvad Almuen selv forbruger. Som Product af Fabrikationen maa Uldens Forædling imidlertid udholde en stor Concurrence med udenlandske Producter af samme Slags, og maa destoværre vige for disses bedre Beskaffenhed og forholdsmæssig billigere Priis. Hvad Klædefabrikationen i det Hele angaaer, da staaer denne endnu tilbage med Hensyn til den finere Deel af Fabrikationen, men det middelfine og grove danske Klæde overgaaer det udenlandske til lige Priis i Styrke. I Aaret 1835 fandtes i de danske Provindser ialt 25 Klædefabrikker, hvoraf 15 i Kjøbenhavn; og desuden forarbeides Uld i 8 af de større Straffe- og Arbeids-Anstalter. Omtrent 1700 Arbeidere beskjæftiges i disse Fabrikker og Anstalter.

De betydeligste Klædemanufacturer ere: det kongl. militaire Uldmanufactur i Usserød, ved Hirschholm, som staaer under Gen. Commissariats Coll. Bestyrelse, og beskjæftiger sig udelukkende med Fabrikation af Klæde og andre uldne Tøier for Militair-Etaten, Modevegs Klædefabrik paa Brede ved Mølleaaen, Vruunshaabs- eller Aalemølle Klæde-

fabrik ved Viborg, Brandts Klædefabrik i Odense og Greis-Mølle-Klædefabrik ved Veile.

I Hertugdommerne er Flekken Neumünster ikke blot Hovedsædet for Klædemanufacturerne, men det eneste Sted, hvor disse ere af Betydenhed. I 1835 vare alene i Neumünster 40 Dugmagermesterværksteder og 2 Fabrikker, der beskjæftigede 950 Arbeidere. Af Fabrikkerne ere Rencks Sønners den største og fortrinligste, og beskjæftigede alene 290 Arbeidere, hvilket er det samme Antal som det, der angives at finde Beskjæftigelse ved Usserød Fabrik.

Hattefabrikationen er i god Drivt i Altona, Kjøbenhavn og Kiel, men af Mangel paa de i den senere Tid indførte Maskiner kunne Hattemagerne i de mindre Provindsstæder ikke levere deres Varer til en saa billig Priis som Udlandet. I Kjøbenhavn ere i 1835 af 25 Hattemagere fabriceret i Alt omtr. 20,000 Hatte. Den betydeligste Hattefabrik er Dubbers i Altona, hvorfra der exporteres et betydeligt Antal af raae Hatte til Amerika, hvor Fabrikken besørger dem overtrukne med Silkeflos.

Lædermanufacturerne burde være betydeligere, end de ere, formedelst de mange Huder og Skind, som den danske Fædrivt afgiver, og hvoraf endog en stor Deel udføres i raa Tilstand. Vel findes omtrent 100 Garverier i Landet, men ikkun i Wandsbeck, Kjøbenhavn, Faaborg, Altona og Kiel ere store og gode Garverier. Paa det førstnævnte Sted er det største Garveri, og i Kjøbenhavn udmærker sig Lichtenbergs Garveri. Iblandt Felbererierne ere de betydeligste i Asfens, hvor der forfærdiges Vaskeskind af udmærket Godhed.

Fabrikationen af Vorbugs-Arbeider, navnligen af Tepper, Lakering af Læder og Skind, og især Fabrikationen af Kaskjetskygger og Blankhatte, er en Industriegreen, der har udvidet og forbedret sig i Altona og især i Kjøbenhavn, i den Grad, at den ikke blot har fortrængt den tidligere Indførsel af saadanne Fabrikater fra Udlandet, men nu endog exporterer af disse i stor Mængde til Norge, Sverrig og Vestindien.

Vognfabrikationen og Sadelmager-Arbeider ere Industriegrene, der have gjort meget betydelige Fremskridt. De dække begge aldeles den indenlandske Forbrug, og paa flere Steder, navnligen i Kiel og fortrinligen i Kjøbenhavn, leveres meget gode og smagfulde Arbeider.

Af Handskemagerarbeide fortjener Forfærdigelsen af de saakaldte Randers-Handsker at nævnes som en ikke uvæsentlig Industriegreen for mange Handskemagere iøvrigt ikke blot i Randers, men tillige især i Horsens, Odense, Slesvig og Hadersleb. Disse Handsker staae i stor Anseelse i Udlandet, hvor man, af Mangel paa de jydske Hedefaars Skind og ung Pilebark, forgjæves har forsøgt paa at efterligne dem tilfredsstillende.

Af Talg indføres vel noget, især fra Rusland, men til Lysestøberierne, som findes i hver Kjøbstad, leverer dog Landet væsentligen selv det raae Material til Landets egen Forbrug. Christiansfelds Talglys ansees for at være de bedste. Ikkun til Vestindien udføres endeel Lys, navnligen fra Flensborg. I Kjøbenhavn tilberedes nu Stearin- og Spermacet-Lys.

Af Sæbesyderier ere de fleste og betydeligste i Kjøbenhavn og Flensborg. Af de almindeligere Sorter tilberedes i tilstrækkelig Mængde for Brugen i Landet; og i 2de

Fabrikker i Kjøbenhavn fabrikeres ogsaa af finere Sorter, samt efterlignes flere af de i Paris, Windsor og fl. St. fabrikerede vellugtende Sæber. I Owens store Fabrikanlæg paa Amager koges Flintesteensæbe, og i denne Fabrik knuses Been til Beenpulver, samt stinmales brændte Beenkul og Patentgjødning, hvoraf der fabrikeres i stor Mængde

c) Af Mineralriget:

Teglbrænderier og Leertøifabrikker findes vel fordeelte over hele Landet til indre Forsyning, men det er især i Hertugdømmerne at de ere af Betydenhed. Navnligen er dette Tilfældet ved Flensborger Fjord, hvor Dithmers betydelige Teglværk, paa Rennberg, leverer Producter i denne Industriegreen, der med Hensyn til Soliditet og Ydre kunne maale sig med Udlandets. Saaledes leveredes herfra i 1835 iblandt andet 245,000 Stkr. Klinker fuldkomment saa vandtætte som de hollandske. Fremdeles ere ved Egensund 14 og ved Iller 4 Teglværker, som tilsammen beskjæftige omtr. 400 Arbeidere, samt aarligen levere henimod 2 Millioner Stkr. Teglstene og omtr. 13 Mill. Stkr. Muurstene, Klinker, Brøndstene, Fliser o. s. v. Desforuden findes betydelige Teglværker ved Apenrade (6), Kiel, Flensborg, Heide, Husum og Reimersbude (i det Eiderstedtske), paa hvilket sidste Sted Muurstenene ere af en fortrinlig Godhed. Dette sidste skal ogsaa være Tilfældet med Stenene fra Rosenfelds Teglbrænderi ved Vordingborg, der ere meget ansete i Kjøbenhavn. Det er iøvrigt mærkeligt, at medens næsten hele Landet overalt har Overflødighed af godt Leer, er Afbenyttelsen af denne simple Urproduction meget forskjellig, og medens man f. Ex. seer i Jyllands fattige Vesteregn faste, grundmurede Steenbygninger, savnes disse næsten ganske i det af Naturen langt rigere udstyrede nordlige Sjælland. Ogsaa er det en sørgelig Kjendsgjerning, at Fabrikationen af simple Leerkar er, i det Hele taget, saa langt tilbage her i Landet*). Ikkun paa Bornholm og i enkelte Egne af det Lauenborgske og af Jylland er Pottemageriet i en nogenlunde betydelig Drivt. En Undtagelse ere de sorte Jydepotter, som især i Egnen omkring Varde forfærdiges i stor Mængde, og ere en for Jylland eiendommelig Industriegreen. Af Porcelainfabrikker have vi ikkun det kongelige i Kjøbenhavn, der for Tiden beskjæftiger omtr. 100 Arbeidere og leverer gode og smukke Varer.

Kalkbrænderier ere udbredte over hele Landet, og de vigtigste allerede anførte S. 26. Vi tilføie derfor kun, at i Jordts Kalk- og Teglbrænderi ved Flensborg forfærdiges en god Harpix-Cement, samt Vandbygningskalk, der skal besidde alle den engelske Cements gode Egenskaber. Kreutzfelds Cementfabrik forsyner for Tiden næsten udelukkende Kjøbenhavn med Cement eller hydraulisk Kit.

Af Glasværker er Holmegaards ved Nestved det allerbetydeligste. I 1837 var Aarets Bouteille-Tilvirkning beregnet paa omtr. 800,000 Stkr. Desforuden forfærdiges her Glasvarer til chemisk Brug, Glas-Tagsteen og fleerdobbelt Glas til Skibsbrug og til Fyrtaarne. De øvrige ere: Frederiksfelde, Prinzenmoor og Friedrichsberg, alle beliggende nær ved hverandre i Egnen ved Rendsborg, samt Nørlunds imellem Aalborg og Viborg.

---

*) Det saltglasserede Tøi, eller saakaldte Bremertøi, fabrikeres f. Ex. slet ikke her i Landet, endskjøndt Forbrugen af disse Kar er meget stor, og der paa flere Steder findes Leer i Overflodighed som er skikket dertil.

§ 63. Manufacturer, Fabrikker og Vareforædlingsanlæg, hvortil Landet afgiver noget, men ei tilstrækkeligt Material:

Lærredsfabrikation, eller Hørspind og Linnedvævning, er vel en meget vigtig og almindelig udbredt Green af Huusflids-Industrien, men den har endnu ikke gjort tilstrækkelige Fremskridt i Danmark, og Landet avler langtfra ei heller al den Hør, det forbruger. Især af de fineste Sorter Lærreder indføres endnu en betydelig Mængde fra Udlandet. Den eneste private Fabrik, i hvilken Lærreder ere tilvirkede en kort Tid i Danmark, er Kjøngs, mellem Nestved og Vordingborg. Den har ved at oplære Vævere, som derefter have oplært Andre, havt en gunstig Indflydelse paa Vævningen i Almindelighed, men især paa Dreiels- og Damaskvævningen her i Landet. Væveriets Hovedsæder ere Kjøbenhavn, Dragøe, Christiansfeld og Altona, og især paa første Sted har det betydeligen hævet sig i de sidste Aar.

Med Hensyn til Seildugsfabrikationen bemærkes, at de danske Seilduger ere vel anseete for deres Godhed, og de finere ere endog bedre end de russiske, men de simplere Sorter ere kostbarere og fabrikeres ikke i tilstrækkelig Mængde til egen Forbrug. Her i Landet findes ogsaa ikkun 3 private Seildugs-Fabrikker, nemlig 2 ved Kjøbenhavn og 1 ved Altona, foruden Søetatens Lærreds- og Seildugsfabrik, som er den største, der beskjæftiger over 500 Arbeidere, og hvis aarlige Production er omtrent 900 Ruller Seildug og Presenninger, samt 24,000 Al. Lærred, udelukkende til Søetatens Brug. Reebslagerier drives i det Store ikkun i Kjøbenhavn (især paa Holmens Reberbane), Helsingør, Flensborg og Kiel, og man har vel begyndt paa at slaae Tougværk paa Maskiner, men dette vigtige Material tilvirkes ikke i større Mængde end til Landets Forbrug.

De betydeligste Tobaksfabrikker ere i Kjøbenhavn, Altona, Flensborg, Fredericia, Kiel, Hadersley og Tønder. Paa flere Steder fabrikeres ogsaa en Mængde Cigarrer; men naturligviis ikke i Forhold til den indre Forbrug.

Salpeter har man til forskjellige Tider forgjæves bestræbt sig for at tilvirke i selve Landet. Salpeterraffinaderier ere paa Frederiksværk, Donse Krudtmølle og i Kjøbenhavn.

I Owens Fabrik fabrikeres Svovlsyre, Saltsyre, Salpetersyre, Soda, Salmiak og kulsuur Ammoniak. I Altona er en Blyhvidt- og Chromguult-Fabrik.

Det vigtigste Krudtværk er det kongelige paa Frederiksværk, som har flere Krudtmøller og kan forarbeide omtr. 2,000 Centner Krudt aarl. Et mindre, privat Krudtværk er Donse Krudtmølle i Nærheden af Hirschholm, som forarbeider omtr. 400 Centner Krudt om Aaret.

§ 64. De Manufacturer, Fabrikker og Vare-Forædlings Anlæg, hvis raa Material ei hører til Landets naturlige Producter:

Det største af de 2 Bomuldsspinderier, som findes her i Landet, er det i Roeskilde, men selv dette er ikkun ubetydeligt. Det andet er i Altona. Vigtigere er Bomuldsvævningen, navnligen Tilvirkningen af Bomuldsstrømper i flere Fabrikker, som levere gode Varer, men ikke i tilstrækkelig Mængde til Landets Behov. Af Kattuntrykkerier gives der nu ingen i de danske Provindser udenfor Kjøbenhavn, hvor der

ere 2 private i Drivt, foruden Kjobenhavns Ladegaards. Betydeligt er v. Lengerckes Kattuntrykkeri i Wandsbeck, som beskjæftiger omtr. 300 Arbeidere. Sempers Garnfabrik og Farveri i Altona er det betydeligste i denne Industriegreen. Farvning udføres fornemmelig i det Store i Altona i 4 Uldgarnfabrikker.

Sukkerraffinering har længe været en vigtig Industriegreen for Danmark formedelst Besiddelsen af de vestindiske Øer; men da de Lande, som hidtil forsynedes med denne Artikel fra os, selv have i den senere Tid anlagt Raffinaderier, ere disses Antal ligesom og Udførselen af raffineret Sukker aftaget betydeligen. De vigtigste Raffinaderier ere i Kjobenhavn, Flensborg og Kiel. Af Runkelroefabrikker kjende vi kun en ved Rendsborg, og da Dyrkning af Runkelroer endnu er høist ubetydelig hos os, kan dens Fabrikats Mængde ikkun være ringe.

Endskjøndt der ere store Strækninger i Jylland, Slesvig og Holsteen, hvor der, som allerede bemærket, under hver Qvadratalen af Overfladen og sjelden over 3 Fod dybt ligger saamegen Malm, at der deraf kan udsmeltes 2—300 Pd. Jern, og endskjøndt vore Forfædre i ældre Tider have benyttet vore Jernmalme, til hvis Smeltning der vel ikke mere, som dengang, haves tilstrækkelig Skov, men dog Tørv, saa bliver dog Danmark sædvanligen betragtet som et Land, hvor Malme ei høre til Landets naturlige Producter, og endnu blive de factisk ei heller afbenyttede som saadanne. Imidlertid er Jernstøbning en Industriegreen, som er i store Fremskridt her i Landet, og paa Hollers betydelige Jernstøberie: Carlshütten ved Rendsborg er ogsaa opbygget en stor Masovn for at indsmelte og afbenytte som Material den paa Halvøens Hedestrækning saa hyppigt forekommende Jern-Ahl eller Myremalm, o: de indenlandske Jernmalme. Foruden det Hollerske Jernværk, der for Tiden beskjæftiger omtr. 150 Arbeidere, af hvilke ikkun et Par ere Udlændinger, haves i og tæt ved Kjobenhavn nu 9 Jernstøberier, iblandt hvilke det Mehldahlske exporterer et betydeligt Antal Kakkelovne, i Hjørring 2, og i Frederiksværk, Odense, Aalborg, Aarhuus samt Kiel hver eet. Af disse er det i Frederiksværk det betydeligste. Kleinsmedearbeide udføres næsten udelukkende i de mindre Værksteder, og langtfra tilstrækkeligt til den indenlandske Forbrug. Blot paa Raadvads Fabrik, ved Mølleaaen, drives denne Industrie nogenlunde fabrikmæssigt. Knivsmederi findes ikkun paa Frederiksværk og Raadvad, og ligeledes langtfra tilstrækkeligt til Landets Forbrug. Frederiksværk er ogsaa det eneste Sted i Landet, hvor Klinger smedes. Disse ere noget massivere og mindre elastiske end Solingerne. Filefabrikationen drives ikkun af Naylor i Kjobenhavn; thi flere Smede hugge vel fortrinlige File, men ikkun til egen Forbrug. Jsenkramvarer overhovedet leverer ikkun Raadvads Fabrik, og de tilvirkes altsaa langtfra i tilstrækkelig Mængde til Landets Forbrug. Denne Fabriks Tilvirkning bestaaer iøvrigt fornemmelig i Spader og Jernpander, hvormed den næsten udelukkende forsyner Kjobenhavn og en stor Deel af Sjælland samt det nordlige Jylland. Naalemagerarbeide er hos os ikkun en Gjenstand for Haandværksfliden, med Undtagelse af Knappenaales fabrikmæssige Forfærdigelse i Kjobenhavn, især af Hjorth. Karder forfærdiges i Asfens og i Kjobenhavn, men der gives ingen Kardefabrikker.

Paa Gamst's Metalstøberi og Smedeværksted, samt paa Ankersmed Caspersens

Etablissement (begge i Kjøbenhavn) forfærdiges store Maskinarbeider og Sager af Jern, navnligen til Skibsbrug, f. Ex. af Caspersen: Jern-Kettinger af de meest forskjellige Dimensioner, Jern-Vandfade o. s. v., af Gamst: Klokker, Sprøiter m. m.

Et Kanonstøberi er i Frederiksværks kongelige Fabrikanlæg. Fra 1757—1815 blev her støbt 1791 Metal-Kanoner, Morterer, Falkonetter og Haubitser, men i den sidste Tid ere ingen saadanne Vaaben forfærdigede der.

Af Bøssemagere findes for Tiden i Kjøbenhavn 18, og i de øvrige Stæder omtr. 40, hvoraf de fleste ere ansatte ved Regimenterne og foretage i Almindelighed med 1 eller 2 Svendes Hjælp Reparationer paa Militair- og Jagtgeværer. I den senere Tid have de kjøbenhavnske Jernkræmmere og flere Kjøbmænd i Provindserne begyndt at forhandle udenlandske Geværer fra Lüttich og fra Suhl, ligesom ogsaa af bedre Arbeide fra Clausthal og især fra Herzberg i Hannover. Det herzbergske Arbeide gives i enhver Henseende Fortrin for det almindelige danske, men det er ogsaa dyrere. Med Hensyn til det Ydre og Prisen staae iøvrigt de indførte Geværer over dem, som almindeligen forfærdiges her i Landet, derimod under disse med Hensyn til Soliditet og indre Værd; og hvad de Arbeider angaaer, som leveres af flere Bøssemagere i Kjøbenhavn, navnligen af Løbnitz, da ere de ligesaa gode som de herzbergske, og desuden langt billigere. Paa Kronborg Geværfabrik eller Hammermøllen ved Hellebek forfærdiges Geværerne for Armeen. (Aarligen 2300—2400 Stkr.) Mange i Kjøbenhavn forfærdigede Jagtgeværer udføres til Sverrig.

Uhrfabrikationen har, som Kunst, gjort betydelige Fremskridt, især i Kjøbenhavn, hvor Urban Jürgensens Sønners Chronometer- og Uhr-Etablissement har allerede for længe siden erhvervet sig stor Berømthed, og i Altona, hvor Kessels Chronometere ligeledes ere meget berømte. Af Stueuhre med Lodder indføres næsten ingen fra fremmede Steder, da Bornholmerne ikke alene forsyne den største Deel af Danmark med disse, men udføre endog heraf til Sverrig og Preussen.

Blikkenslager-Professionen staaer for Tiden, i det Hele taget, paa et høit Punkt her i Landet, men desuagtet behøves dog endnu betydelig Indførsel fra Udlandet af de saakaldte Galanterie-Arbeider, da Hoepfner sen. i Kiel er den eneste Blikkenslager, der her i Landet ikke blot forfærdiger Arbeider, der, lig de kjøbenhavnske, kunne concurrere med Udlandets, men ogsaa leverer disse i betydelig Mængde.

Af Kobber- og Messing-Arbeider leveres ei blot meget gode Brugsartikler, men Kobbersmedprofessionen staaer maaskee hos os paa et høiere Trin end i de fleste andre Lande. Det betydeligste Kobberværk i Danmark er Suhrs paa Frederiksværk, der ikke blot dækker den indenlandske Forbrug, men endog har Afsætning til den norske Marine. Det vigtigste Kobber- og Messingværk i Hertugdømmerne er det ved Crusau (ved Flensborger-Fjord). De øvrige, som for Tiden ere i Drivt her i Landet, ere: Kobber- og Messingværket paa Brede, ved Molleaaen, samt Haraldskjærs Værk ved Veile, foruden et Par ubetydelige i Holsteen og Lauenborg.

Af Gjørtlerarbeider maa en betydelig Mængde forskrives fra Udlandet, da disse kun fra Raadvads Fabrik leveres i større Mængde.

Guld- og Sølvtraad-Trækkerierne og Forfærdigelse af galoneret Arbeide svarer derimod omtrent til Landets Behov. I Kjøbenhavn forarbeides Nysølv, og det Kjøbenhavnske Sølvplet er bekjendt for dets Godhed. En Antimon-Legering (det saakaldte Dania-Metal) forfærdiges af Dahlgreen i Kjøbenhavn.

Af Skrivtstøberier haves kun 3de, hvoraf det betydeligste er Trennerts i Altona. Her støbes aarligen henimod 400 Centner Skrivt, der finde god Afsætning i og udenfor Landet. Bogtrykkerkunsten er i betydelige Fremskridt, og flere Officiner levere nu Arbeider, der kunne maale sig med de bedre udenlandske. I Kjøbenhavn ere 26 Bogtrykkerier, i Altona 8 og i de øvrige Provindsstæder nogle og tredive. Det Berlingske Officin i Kjøbenhavn er i hele Nordeuropa, næst Hänels i Magdeborg, det, som leverer de fleste og største Arbeider i Congreves Maneer og lignende Kunsttrykkeri. Det betydeligste Officin er Bianco Lunos, ligeledes i Kjøbenhavn, der, ved at have fremkaldt en ønskelig Concurrence, har havt en gavnlig Indflydelse paa Bogtrykkerkunsten her i Landet. Dennes tiltagende Virksomhed, i Forbindelse med den forøgede og almindeligen udbredte Læselyst, har iøvrigt indvirket fordeelagtigen paa Bogbinderkunsten, især i Kjøbenhavn.

Med nogle enkelte Undtagelser staaer Guldets og Sølvets Forarbeidelse endnu ikke hos os paa et saadant Standpunkt, at samme kan maale sig med ethvert fremmed Arbeide af dette Slags; dog er en betydelig Fremskriden umiskjendelig.

Forfærdigelsen af dreiede og udskaarne Sager er bleven betydeligere og langt bedre i de sidste Aar, især i Kjøbenhavn, hvor der for Tiden leveres Arbeider, navnligen i Elfenbeen, der kunne maale sig med Udlandets, og i Almindelighed ere smagfuldere end disse.

Hvad endeligen Fabrikationen af Maskiner angaaer, da er Danmark for lidet, og dets Industrie desuden ikke udviklet nok, til at vi kunne have store Maskin-Værksteder. Imidlertid ere der især i Hovedstaden flere Mechanikere, der forfærdige gode og tildeels betydelige Arbeider af denne Art. Af Værksteder for physiske, mechaniske og optiske Instrumenter udmærke sig den polytechniske Læreanstalts, endvidere Schmidts & Hansens i Kjøbenhavn, samt Cramers i Kiel. Chirurgiske Instrumenter forfærdiges ogsaa meget godt i de nævnte Stæder; i Kjøbenhavn endogsaa ei blot lige saa gode som i Udlandet, men tillige billigere. Værksteder for Agerdyrknings-Redskaber og Maskiner ere især paa Frederiksværk, i Carlshütten, Rencks i Neumünster, samt Rasmussens i Aasens. Fra 1831—1839 ere af 26 Damp-Fabrikmaskiner af 388½ Hestes Kraft, som i Begyndelsen af 1839 havdes her i Landet, de 13 af 154 Hestes Kraft forfærdigede i Danmark, nemlig 6 i Kjøbenhavn, 4 paa Frederiksværk og 3 i Carlshütten. Desforuden ere af 8 Dampskibes Maskiner (tilsammen 420 Hestes Kraft) eet Skibs til 50 Hestes Kraft forfærdiget paa Frederiksværk.

VII. Handel.

§ 65. Danmarks Handel har siden den sidste almindelige Fred efterhaanden erholdt og taget en anden Retning, end den havde i de tidligere Perioder, og medens at Fragt-

Handelen eller vor Mellem-Handel er aftaget meget, og den udenlandske Consumtions-Handel ikkun tildeels synes at have opnaaet sin tidligere gunstige Forfatning, er den indenlandske Handel unegteligen betydeligen tiltaget, og vil efter al Sandsynlighed tiltage mere og mere.

I den for Danmark lykkelige Periode fra 1784—1807, eller fra den Tid af, da Kong Frederik VI, heldigen understøttet af en Mængde kundskabsrige, kraftfulde og ædelttænkende Statsmænd, overtog Rigets Bestyrelse, og indtil den Tid, da England fiendtligen overfaldt det fredelige Danmark, skred Staten frem i Cultur, Oplysning og Velstand. Det indtil Begyndelsen af denne Periode fulgte Handelssystem var det mercantilske*), men i denne Periode befriedes allerede Handelen og Industrien, ifølge det liberalere System, som Regjeringen fulgte, fra mange tunge og trykkende Baand. I denne Periode blev ogsaa den danske Bonde fra en stavnsbunden Trældom hævet til en friere Mands Stilling, — Almueoplysningen befordret, — Retspleien og Toldlovgivningen forbedret, — og Menneskehedens Ret til Ophævelsen af en afskyelig Handel, i hvilken Mennesket behandles som Vare, for første Gang hævdet af den danske Regjering ved

---

*) Mercantilsystemet, som først bragtes paa Bane i Frankrig ved den berømte Minister Colbert, og snart tjente til Rettesnor for de fleste europæiske Staters Handelsmaximer, gaaer ud fra den bedrageriske Forudsætning: at ædle Metaller, eller Penge, ere alene den sande Rigdom, og at altsaa den fordeelagtigste Handelsbalance finder Sted, naar et betydeligt Overskud af ædle Metaller føres ind i Landet, og conserveres der. Derfor foreslaaer dette System: 1) At hindre Indførsel af saadanne fremmede Varer, som Landet producerer eller forfærdiger selv; og overhovedet af saadanne, hvorfor man maa bortgive Penge. 2) At begunstige Indførselen af saadanne fremmede raae Producter, som Landet mangler enten aldeles, eller tildeels, for ved egen Industrie at bearbeide disse, og at spare Udgiften for det fremmede Fabrikat. 3) Paa alle Maader at begunstige Udførselen, især af de i Hjemmet fabrikerede Varer, hvorved altsaa Kjøbstædbeboernes Industrie begunstiges paa Landbeboernes Bekostning. 4) Da den indre Handel ingen Penge bringer ind i Landet, bør man skjænke denne Opmærksomhed, blot for saavidt som den formaaer at give den udenlandske Handel en betydeligere Udstrækning; thi da man havde bemærket, at flere Søstæder vare blevne mægtige og rige ved Hjælp af udenlandsk Handel, ansaae man denne for at være Hovedkilden til Nationalrigdom.

Dette System, hvis grundfalske Principer fremkaldte overalt i Europa de fordærveligste Forholdsregler og havde en yderst skadelig Indflydelse paa Nationalvelstanden, da det paa en voldsom Maade tvang Folkets Vindskibelighed til indenfor bestemte Grændser at følge en anden Retning end den, som Naturen foreskrev, — blev først bekæmpet af Deconomisterne eller Physiokraternes Skole, i hvis Spidse Ludvig den Femtendes Livlæge Quesnay stod. Men denne Skoles Anskuelser vare alt for eensidige, og deres Grundsætningers practiske Udførelse svarede ikke til den Forventning, man gjorde sig. Da fremtraadte den berømte Skotte Adam Smith med sit udødelige Værk over Nationalvelstandens sande Kilder, og blev Stifter af et nyt System. Medens at Mercantilisterne fornemmeligen betragtede Besiddelse af Penge for at være Nationalrigdom, og Physiokraterne blot ansaae det ene Slags Arbeid, som anvendes paa Urproducternes Tilvirken, for at være Elementet for al Erhverv, Besiddelse og Forbrug, betragtede Adam Smith Vindskibeligheden (Industrien), eller Arbeid i Ordets meest udstrakte Betydning for at være Nationalindtægtens Hovedkilde, fordi ved Menneskets Arbeid næsten Alt det frembringes, som har Værdi i det borgerlige Liv. Da Adam Smiths Industrie-System søgte at bortfjerne enhver hindrende Skillevæg imellem de forskjellige Nationer, Corporationer og øvrige Elementer, hvoraf en Nation bestaaer, og ivrigen forfegtede en almindelig Handelsfrihed som Grundbetingelse for en blomstrende Handel og Industrie, saa havde det ikke alene at bekæmpe det kortsynede og paa egoistiske Handelsindskrænkninger baserede Mercantilsystem, men ogsaa det af England først indførte, og ved den berømte Navigationsact befæstede Prohibitiv- og Retorsions-System, som i Napoleons Continental-System naaede sin høieste Spidse.

Slavehandelens Afskaffelse*). Hvor naturligt, at i denne Periode Statens indre Handel begyndte at udvikle sig, og at dens udenlandske Handel blomstrede, om ikke til en i længere Tid vedvarende umiddelbar Fordeel for den hele Stat, saa dog til en betydelig Fordeel for enkelte Handlende og Handelspladse. Medens de fremmede krigførende Magters Skibe ikke turde vove sig ud paa den aabne Sø, og de fleste Colonier vare afskaarne fra Moderlandet, udbredte sig Danmarks udenlandske Handel, deels for egen, deels for fremmed Regning. Danske Skibe bleve søgte til Fragt, og det neutrale danske Flag beskyttede mange særdeles vigtige Handelsexpeditioner.

I den derpaa følgende Periode, fra 1807—1814, i hvilken Danmark ved Englands Overfald blev tvunget til Krig, led dette Rige derimod et uberegneligt Tab ikke blot i materiel Henseende. Pludseligen forsvandt dets betydelige Søhandel og fordeelagtige Skibsfart, — dets Producthandel og dets indbringende Handel med Colonierne; — uerstattet ødelagdes dets stolte Søværn med dettes kostbare Material-Forraad, samt en Mængde af Landets offentlige og private Eiendomme. — Derved at Verdenshandelen under den almindelige Krig ikke kunde følge sin naturlige Gang, men maatte tye til Om- og Smugveie, aabnede sig vel ogsaa for enkelte Handlende og enkelte Handelspladse i Danmark (f. Ex. Tønning) gunstige Conjuncturer, selv i denne Periode; men denne ligesaa unaturlige som ikkun momentan betydelige Vinding for Enkelte kunde ingenlunde raade Bod paa det hele Riges sørgelige Tilstand, hvori det fornemmeligen kom ved den betydelige udenlandske Handels pludselige Standsning, uden en i Forveien forholdsmæssig udviklet indenlandsk Handel, og ved den derpaa fulgte almindelige Pengeforvirring.

At den tilbagevendte, almindelige og for Danmark tildeels ugunstige Fred ikke letteligen formaaede og allermindst pludseligen formaaede at læge Statens dybe og stærkt blødende Saar, var naturligt. I et Tidsrum af i det mindste 7 Aar følte[s] endnu smerteligen den uheldige Krigs haarde Følger, og maatte Regjeringens og flere private Mænds Bestræbelser, for at ordne Finantsvæsenet og Undersaatternes Handels- og Industrieanliggender, gaae ud paa at bekæmpe og overvinde en Mængde ugunstige og vanskelige Forhold, indgroede Fordomme og store Vildfarelser, hvortil deels de tidligere Conjuncturer, og deels de senere Omvæltninger havde givet Anledning. Hertil kom, at den handlende Verden overhovedet, ligesaavel som de fleste Regjeringer, efter endt Krig forsømte strax at tage tilbørligen Hensyn til de store Fremskridt, som Kunsterne og Videnskaberne havde gjort siden den franske Revolutions Begyndelse, og til disse Fremskridts deels middelbare, deels umiddelbare væsentlige Indflydelse paa Natur- og Kunst-Productionen. Navnligen havde de nord- og sydamerikanske Staters tiltagne Civilisation og Cultur, samt de europæiske Staters Etablissementer paa forskjellige tilforn ukjendte Kyster, den største Indflydelse paa den Retning, som Danmarks udenlandske Consumtionshandel maatte tage. Først efter at have lidt flere betydelige Tab, bemærkede de handlende Nationer, der i Krigens Tid havde

---

*) At vedkommende Diplomater ved Fredsslutningen i Kiel 1814 kunde være, eller i det mindste tilsyneladende vare uvidende om, at den danske Regjering for længe siden havde afskaffet Slavehandelen, og underskrev en Forpligtelse for de danske Undersaatter: ikke at have Deel i denne Handel, er et utroligt, men destoværre historisk Factum.

været afskaarne fra deres egne og fra fremmede Colonier, og som troede i den første Periode af den tilbagevendte Fred at kunne gjenvinde deres tidligere Handel ved at følge de gamle Handelsveie og de ældre Handelsmaximer, at de vare komne paa Afveie. Saaledes gik det ogsaa Danmark; og vi kunne med stor Sandsynlighed henregne vort Fædreland til de Stater, der endnu ere i Begreb med at læge de Saar, som den sidste Krig forvoldte, efterhaanden at tilpasse Alting efter den forandrede Stilling, og derfor ogsaa at lade Handelen saa uhindret som muligt følge en ny og mere hensigtsmæssig Retning.

1. Den indenlandske Handel.

§ 66. Denne fortjener at omtales *først*, da den er den nyttigste og betydeligste i enhver Stat af nogenlunde Omfang. Den er den *nyttigste*, fordi den fornemmeligen tjener til at oplive og berige *Folket*, og med Folket *den hele Stat*. Den aabner nemlig den betydeligste Afløbskilde saavel for Landets raae Producter som for de ved Folkets Vindskibelighed tilvirkede Varer, idet den tilveiebringer den store Omsætning af disse Varer mod hine Producter, især imellem Kjøbstædernes Beboere og Indbyggerne paa Landet. Og da ved den indre Handel Vindskibeligheden opmuntres til selv at tilvirke den største Deel af Folkets Forbrugsartikler, saa er det ogsaa denne, der beskjæftiger det største Antal af værdibringende Arbeidere. Den indre Handel er ogsaa den *betydeligste* og den meest udbredte i enhver Stat; thi et flygtigt Overslag af Totalværdien af de i Staten circulerende Forbrugsartikler overbeviser os allerede om, at Værdien af *fremmede* Producter og Fabrikater er ubetydelig i Forhold til Værdien af de *indenlandske**).

Det er derfor en glædelig Kjendsgjerning, at den danske Stats *indenlandske* Handel, trods de Hindringer, som den tildeels endnu har at bekæmpe, ikke alene er i Begreb med at tiltage, men at den allerede har *tiltaget betydeligen* i Forhold til de tidligere Perioder forinden den sidste Krig.

Som et tilforladeligt Beviis herpaa anse vi *Folkemængdens notoriske betydelige Forøgelse*, saavel i Kjøbstæderne som paa Landet. Hvormeget Folkemængden i det Hele virkeligen er tiltagen i Kongeriget Danmark og Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, viser en Sammenligning mellem Tab. III, IV og V; og til hvilken Grad Folkemængden er stegen i flere af Landets Kjøbstæder, især iblandt dem, som tillige ere Søstæder, erfares af Tab. II og § 40.

Men er det afgjort, at Landets Folkemængde er tiltagen, saa maa allerede af denne Grund en indre Rørelse i Landet, vedligeholdt ved den indenlandske Handel og Skibsfart, ogsaa være tiltagen; thi jo flere Consumenter, desto større Consumtion, og for at tilfredsstille en forøget Masse af allehaande Fornødenheder, udfordres en større Tilvirkning og

---

*) Ubetydelig er den udenlandske Handel i Forhold til den indenlandske, selv i en Stat som England, der har den største udenlandske Handel af alle europæiske Stater. Af den i Englands Handel anlagte Totalsumma, som er anslaaet til 424¼ Mill. £, er i den indenlandske Handel anlagt over 350 Mill. £; og allerede *Pitt* paastod, at Englands indre Handel forholdt sig til den udenlandske som 10 : 1.

Omsætning af allehaande Forbrugsartikler. Et andet umiskjendeligt Beviis paa at den indre Handel maa være tiltagen meget, afgive vore Told- og Consumtionslister, og som et endnu tilforladeligere Kjendetegn herpaa, anfee vi den Kjendsgjerning, at den talrigfte Classe af Folket, Jordbrugeren, lever, i Almindelighed taget, nu i langt bedre Kaar end hidtil, hvilket har den störste og gunstigste Indflydelse paa et Lands Industrie og Handel. Det er ogsaa vist, at Regjeringen allerede har anordnet og tilladt Meget, for at lette og befordre den indre Rörelse, der virker saa gavnligen paa Nationens Velværen; og den Omstændighed, at langt flere Reisende bevæge sig nu, end tidligere, fra et Sted til et andet i det Indre af Landet, kan ogsaa tjene til et Tegn paa, at Regjeringens og enkelte drivtige Privates Bestræbelser ikke have været frugtesløse i denne Henseende. Den danske Stats geographiske Beliggenhed er ei heller ugunstig for den indenlandske Handel, der fornemmeligen skeer til Vands med smaa Skibe. Derimod virker den Omstændighed hindrende paa den indenlandske Handels Fremme i Statens Hovedprovinds, Jylland, at denne aldeles savner en til Provindsens Störrelse og Folkemængde svarende stor Kjöbstad, f. Ex. paa i det mindste 30,000 Indbyggere. Thi til de Midler, som tjene til at befordre den indenlandske Handel, og som mere eller mindre ere Betingelserne for dens Flor, höre ikke blot gode Veie og Canaler, seilbare Aaer og Fjorde, sikkre Havne, samt et godt Politie, men og hensigtsmæssigt beliggende og tilstrækkeligen store Markedspladse, hvor Producenten og Fabrikanten stedse kan finde en nær og sikker Afsætning af sine Producter og Fabrikater.

Ihvorvidt iövrigt de enkelte af Landets vigtigste Producter have ved deres Forögelse og Forædling i Almindelighed bidraget til at oplive Landets indre Handel med egne Productioner, og altsaa virket mere eller mindre gunstigen paa Nationalvelstanden, sees tydeligst af den Rolle, som de spille i den udenlandske Consumtionshandel; thi uden et Overskud fra den indenlandske Forbrug kan ingen betydelig Export finde Sted, og jo mere de forskjellige Forbrugsartikler blive forædlede, desto mere söges de som gode Handelsvarer.

2. Den udenlandske Consumtionshandel.

§ 67. Den udenlandske Consumtionshandels mere eller mindre gode Tilstand er fornemmeligen betinget af Landets geographiske Beliggenhed og Statens politiske Forhold. Ligesom Naturen kan yde eet Land mange vigtige Fordele fremfor et andet, med Hensyn til den indre Handel, saaledes kan den ogsaa gjöre dette med Hensyn til den udenlandske. Mangt et Land udelukkes f. Ex. næsten aldeles fra denne, naar det er omgivet af store Moser, Sand-Heder, Örkener, uveisomme Skove, uoverstigelige Bjergkjæder, klippefulde eller lavvandede Kyster. Skibsfart formaaer fornemmeligen at oplive og udvide et Lands Handel, og det er derfor stedse en væsentlig Fordeel for denne, naar Landet er omgivet eller i det mindste tildeels begrændset af Havet. Men med Besiddelsen af Kysterne maa ogsaa Herredömme over de Farvande være forbunden, som begrændses af disse, og dertil udfordres först og fornemmeligen en reen Kyst og gode Havne. Saaledes beskylle Sundets Bölger saavel den svenske som den danske Kyst; men det dybere

og renere Seilløb langs med Sjællands Strand yder Danmark en paa locale Forhold begrundet Overvægt eller Herredømme, med Hensyn til Skibsfarten igjennem dette Farvand.

Statens politiske Forhold indvirke ofte ikke mindre skadeligt paa den udenlandske Consumtionshandels Fremme, end ugunstige Naturforhold; thi saalænge som de forskjellige Nationer berøre hinanden paa en saa fiendtlig Maade, at den udenlandske Handel hindres ved gjensidige Udførsels- og Indførsels-Forbud, eller ved høie Toldafgifter, kan denne Handelsgreen ikke trives frodigen, hvor meget endog Naturen, Nationens Capitaler og Folkets Vindskibelighed begunstige samme.

Man feiler imidlertid meget, naar man fra en Nations udenlandske Consumtionshandels Omfang og Livfuldhed ubetinget og stedse slutter sig til Nationalvelstand; thi man kan vel stundom gjøre dette, men de Tilfælde ere ikke faa, hvor en saadan Slutning er grundfalsk, og hvor tvertimod en betydelig Udførsel til Udlandet tyder hen til en almindelig Nationalarmod. Ligesaavel som nemlig en velhavende Nation maaskee ikkun udfører faa indenlandske Producter, fordi den ved en stærkt tiltagende Folkemængde selv forbruger disse, og ikkun indfører faa fremmede Artikler, da disse lettere og bedre erholdes paa de indenlandske Markeder, saaledes kan ogsaa omvendt en Stat, som ikke er velhavende, udføre, i Forhold til hine, flere Producter og Forbrugsartikler, fordi Folkemængden deels er for ringe til selv at forbruge disse, deels for fattig til at kunne betale dem. Ikkun naar den udenlandske Consumtion i et bestemt Antal Aar er vedvarende og gradeviis tiltagende, kan man med Grund gjøre den Slutning, at enten Folkemængden er bleven forøget, eller at de Enkeltes Velstand er tiltagen, eller og at begge Dele have fundet Sted.

§ 68. Vi have allerede bemærket, at vort Lands Producter ere særdeles vigtige, da de høre til nogle af Livets første Fornødenheder, og bestaae fornemmeligen i Kornvarer og forskjellige Frøsorter, Qvæg, Heste, Fedevarer, Brændeviin, Uld, Huder og Skind m. m.

Ved at betragte Udførselen af disse Producter*) som Handelsvarer, kunne vi dele dem i trende Hovedafdelinger, nemlig: 1) Kornvarer og Frøsorter, 2) Fedevarer og levende Kreaturer m. m. og 3) forskjellige Artikler, der ikke kunne henregnes til Korn- eller Fedevarer.

1) Udførselen af Kornvarer og Frøsorter. Endskjøndt man kan antage, at Folkemængden i Danmark, Slesvig og Holsteen for Tiden forbruger aarligen over 23 Mill.

---

*) Efter en Beregning i Handels- og Industrie-Tidenden havde denne Export i 1836 en Værdi af 17 og i 1837 af 17½ Mill. Rbd. S., hvortil kommer Udførselen af islandske, færøiske og grønlandske Varer, samt af vestindisk Rum og Sukker, der omtales i Beskrivelsen af Statens langtfraliggende Dele, og hvis Værdi aarligen udgjorde ½ Mill. Rbd. S. Hertil findes endnu tilføiet følgende rigtige Bemærkning: „Naar der tages Hensyn til: at paa adskillige Artikler hvile mere eller mindre betydelige Udførselsafgifter, og at altsaa af saadanne vel turde være udført ikke ubetydeligt mere end i de officielle Lister er opgivet; at i de anførte Qvantiteter ikke tillige er medregnet den meget store Udførsel fra den hele Strækning i Holsteen udenfor Toldlinien; og endelig, at adskillige ikke uvigtige, især forædlede Producter ikke endnu have faaet Plads i de officielle Tabeller: saa feiler man neppe meget ved at anslaae Værdien af den hele Udførsel til c. 20 Mill. Rbd. S. M."

Tdr. Korn*), og man veed, at Landet brødføder sig selv**), exporteres dog aarl. et Overskud af omtrent 1½ Mill. Tdr. Korn. Vel er denne Export noget mindre end i en tidligere Periode, da der ikke forbrugtes saa meget Korn i selve Landet, som nu, men den er dog endnu betydelig, især naar man tager Hensyn til at der nu exporteres meget Korn som Meel og Brød. Værdien af denne Udførsel udgjorde ogsaa i 1836 over 4½ Mill. Rbd. S., og med Udførselen af Frøsorter over 7 Mill. Rbd. S. Endvidere bemærkes:

a) Ifølge de officielle Tabeller over Kongeriget Danmarks samt Hertugdømmerne Slesvigs og Holsteens Productudførsel***), exporteredes af Kornvarer til fremmede Steder i Gjennemsnit af 10 Aar (1828—1837) 1,600000 Tdr. Udførselen varierede imellem 1,170000 Tdr. (i 1836) og 2,330000 Tdr. (i 1834), men endskjøndt den saaledes var mindst i 1836, havde den dog i dette Aar en Værdi af omtr. 5 Mill. Rbd. S.

b) Af Hvede udførtes aarligen, umalet 210000 Tdr., og som Meel 23000 Tdr. Værdien af denne Export alene kan anslaaes til 1,300000 Rbd. Udførselen af Hvedemeel er imidlertid i en saa betydelig og gradviis Stigen, at den udgjorde i Aarene 1836 og 37 134000 Tdr., med en Værdi af over 1 Mill. Rbd. Fremdeles bør bemærkes, at der i de tvende anførte Aar er udført over 30000 Skpd. Hvedebrød.

c) Udførselen af Byg er ogsaa meget betydelig, og udgjorde aarligen, efter Middeltal af de foranførte 10 Aar, i umalet Tilstand: 632000 Tdr., som Meel 3009 Tdr., som Gryn 26000 Tdr. og som Malt 31000 Tdr. I 1836 ansloges Værdien af denne Export til 1,600000 Rbd., endskjøndt der i samme udførtes 228000 Tdr. Byg mindre end den foranførte Gjennemsnits-Summa.

d) Af Rug udførtes aarlig umalet: 210000 Tdr., og som Meel 16000 Tdr. Dette beløber sig til en Værdi af omtr. 1 Mill. Rbd. I 1834 var Exporten betydelig større end i de øvrige Aar, nemlig 436000 Tdr. i umalet og 114000 Tdr. i malet Tilstand.

e) Af Havre exporteres i Gjennemsnit aarl. umalet: 330000 Tdr. og som Gryn 2000 Tdr.

f) Udførselen af Rapsæd og Rocfrø er af stor Vigtighed, og udgjør, i Gjennemsnit af de foranførte 10 Aar, aarl. 190000 Tdr., som have en Værdi af omtr. 2 Mill. Rbd. Denne Export varierede iøvrigt imellem 109000 Tdr. (i 1830) og 290000 Tdr. (i 1837), hvilket tjener til at paavise, at denne Production er ligesaa usikker, som stundom meget indbringende.

g) Af Boghvede, Erter, Vikker, Bønner, Hør-, Korn- og Kløverfrø udføres vel en Deel, men denne Export er mindre betydelig.

---

*) Olufsen beregner nemlig i „National-Industrien o. s. v. S. 101—113", at 1,540 00 Mennesker (Danmarks antagne Folkemængde i 1818) forbruge aarl. 17 Mill. Tdr. Korn; og da Danmarks, Slesvigs samt Holsteens Folkemængde kan i 1839 antages at udgjøre 2,108000 Mennesker, forbruge disse efter denne Beregning 23¼ Mill. Tdr. Korn.

**) I Perioden fra 1775—1784 kunde det danske Rige (incl. Norge) ikke brødføde sig selv, efter Martfelds, som det synes, meget begrundede Paastand.

***) Udførselen fra Hertugdømmet Lauenborg kan ikke angives. Fremdeles bemærkes, at da Staden Altona ligger udenfor Toldlinien, regnes Udførselen derhen iblandt den til fremmede Stæder.

Den største Udførsel af Kornvarer er til Norge (i 1836: 550000 Tdr. og i 1837: 725000 Tdr.). Dernæst til England (omtr. 300000 Tdr.), Hamborg (omtr. 130000 Tdr.), Holland og Belgien (omtr. 100000 Tdr.) og Altona (omtr. 75000 Tdr.).

2) Udførselen af Fedevarer og Kreaturer havde i 1836 en Værdi af henimod 8 Mill. Rbd., og man anslaaer ogsaa i Almindelighed, at Værdierne for denne og den foregaaende Hovedafdeling ere omtrent lige store. Men medens de danske Øer forholdsmæssig bidroge meest til Udførselen af Kornvarer, kommer Udførselen af Fedevarer og Kreaturer næsten udelukkende Halvøen tilgode.

a) Den vigtigste Udførselsartikel i denne Afdeling er Smør, hvis Production ikke alene er tiltagen overordentlig betydelig, men hvis Behandling ogsaa er bleven bedre, og som derfor nu er en langt mere søgt Handelsvare end tilforn*). Af Smør exporteredes, efter Middeltal af 10 Aar, 1828—1837, aarl. over 55000 Tdr. Men da dette ikkun er den fortoldede Gjennemsnits Udførsel, bør hertil regnes den særdeles betydelige daglige Udførsel til Hamborg, Altona og Lübeck fra de Steder, som ligge udenfor Toldlinien. Af hiin Export, hvis Værdi kan anslaaes til omtr. 3 Mill. Rbd. S., gik iøvrigt hidtil ikkun den mindre Halvdeel directe til Udlandet, og derimod den større Halvdeel til Hamborg, ei blot til denne Stads egen Forbrug, men og til videre Forsendelse.

Øst-Udførselen skeer alene fra Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, der exportere Udlandet og de danske Provindser omtr. 12000 Skpd. aarligen.

b) Af levende Kreaturer skeer Udførselen næsten blot fra Halvøen, og denne udgjør aarligen omtrent 27000 Stkr. Oxer, 6000 Stkr. Køer, 6000 Stkr. Kalve, 12000 Stkr. Svin og 14000 Stkr. Faar, Lam og Beder. Af Heste exporteres for Tiden aarligen 7—8000 Stkr., men til denne Export bidrage de danske Øer (især Fyen) med 8—900 Stkr. Værdien af denne Export, i det Hele, kan anslaaes til omtrent 3 Mill. Rbd. S.

c) Exporten af Flesk og Kjød i ferskt, saltet og røget Tilstand er endnu ikke saa betydelig, som den burde være. Behandlingsmaaden af slagtet Qvæg trænger nemlig til Forbedring, for at disse Artikler kunne blive en søgt Handelsvare. Der exporteredes iøvrigt i Aarene 1836 og 1837 aarl. 19000 Skpd. Flesk og 8000 Skpd. Kjød, fornemmeligen til Skibsprovision, og næsten i ligesaa stor Qvantitet fra de danske Provindser som fra Hertugdømmerne.

Den øvrige Export, som henhører til denne Afdeling, er angivet at bestaae af Fisk (fornemmelig Sild), Østers, Talg og Talglys, men den er for Tiden ikkun ubetydelig.

---

*) Antage vi, at for hvert Menneske her i Landet consumeres aarligen $\frac{1}{8}$ Td. Smør (lavt anslaaet), saa tilvirkes for Tiden i Danmark, Slesvig og Holsteen, incl. Exporten, hvert Aar i det mindste 320000 Tdr. Smør, hvis Værdi, efter en Middelpriis af 50 Rbd., pr. Td. udgjør 16 Mill. Rbd. S. Til Exporten bidrog Jylland og Slesvig, i 1836 og 1837, omtrent lige meget (omtr. 15000 Tdr. fra Toldstederne i hver Provinds), og den øvrige Export var næsten udelukkende fra Toldstederne i Holsteen. Den største Udførsel fra et enkelt Sted er fra Kiel, hvorfra der i 1836 udførtes 11000 Tdr. og i 1837 14000 Tdr.; dernæst fra Flensborg, men dog med ikkun resp. 5000 og 3500 Tdr. i de foranførte Aar.

3) De forskjellige Artikler, som ikke ere optagne i de tvende foregaaende Afdelinger, bestaae i: Uld, Skind, Huder, Kartofler, Brændevin, Kreaturbeen, Brænde, Tørv, Pennefjær, Vox og Honning. Værdien af disse Artiklers Export udgjorde i 1836 ialt omtr. 2 Mill. Rbd.

a) Ulderporten synes at være i Tilvært, men endnu ikke i forønsket Grad. Den hele Export udgjør omtrent 5000 Skpd. aarligen (hvortil Jylland bidrager med omtrent $\frac{3}{5}$ Deel) og bestaaer fornemmeligen ikkun i raa Uld.

b) De tvende Artikler Skind (af Kalve, Faar og Lam) og Huder (af stort Qvæg og Heste) udføres uberedte, og indføres for en stor Deel atter i forædlet Tilstand. I de sidste Aar var Exporten omtrent 5000 Skpd. Skind og 8000 Skpd. Huder.

c) Brændeviin udføres blot fra Hertugdømmerne, i en Qvantitet af omtr. 5000 Orhoved aarligen. Desforuden indføres fra Hertugdømmerne til Danmark omtrent 1500 Orhoved aarligen.

Endskjøndt Forbrugen af Kartofler i selve Landet for Tiden er meget betydelig*), udføres dog omtrent 130000 Tdr., hvoraf Holsteen alene exporterer omtr. 110000 Tdr.

Af Kreaturbeen udførtes i 1836 omtr. 22000 Skpd. og i 1837 35000 Skpd. I de samme Aar udførtes af Brænde resp. 10000 og 12000 Favne, samt af Tørv for omtr. 70000 Rbd. aarl.

Exporten af de øvrige Artikler er meget ubetydelig.

De Varer, som indføres ere: chinesiske, ost- og vestindiske Varer, Jern, Trælast, Tougværk, Hør, Hamp, Lærred, Seildug, Viin, Salt, samt engelske, tydske og franske Manufactur- og Fabrikvarer.

§ 69. Mellem-Handelen. Saaledes som den indre Handel med Hensyn til Folkets Vindskibelighed og Nationalrigdommen tilkommer en høiere Plads end den udenlandske, saaledes tilkommer iblandt den sidstnævntes tvende Afdelinger den udenlandske Forbrugshandel Fortrin for Mellemhandelen. Af de i denne Handel anlagte tvende Capitaler tilhører nemlig ingen det Land, hvori Commissionairen boer, som driver denne Handelsgreen, og den kan derfor blot have en middelbar Indflydelse paa Nationalvelstanden, forsaavidt som Arbeidslønnen og Transportafgiverne komme Enkelte tilgode.

Imidlertid kunne under gunstige Omstændigheder et Lands Mellemhandel fordeelagtigen tiltage i den Grad, at den ikke alene bliver for Enkelte, men tillige for det Hele til en væsentlig Indtægtskilde, naar: 1) Landet er beliggende ved Havet, eller imellem andre Lande paa den Vei, som Varetransporterne sædvanligen følge; — 2) Transporten er begvem og billig ad gode Veie, og lettes ved en sikkret Skibsfart, hvor Veien fører over Havet; — 3) Nationen ikke staaer tilbage i nogen af de andre Handelsgrene.

---

*) Det kan antages, at der af Kartofler, som først i de sidste 30 Aar ere blevne hjemlige hos os, for Tiden avles i Danmark og Hertugdømmerne i det mindste 2 Mill. Tdr., som surrogere omtr. 700000 Tdr. Kornvarer.

Det bør ei heller oversees, at hvis og denne Indtægtskilde er ringere end de tidligere anførte, har den og den gode Side, at den i Almindelighed er stadigere og sikkrere, og derfor ofte virker mere gavnligt, end en pludseligen større, men og usikkrere Indtægt.

Denne Handel bestaaer enten i en Transit-Handel eller i en Fragt-Handel. Hvad Danmarks Transithandel angaaer, da bestaaer denne for Tiden fornemmeligen deri, at en Deel fremmede Varer, som fra Nordsøen, eller det Indre af Fastlandet, skulle gaae til de østersøiske Havne eller til Sverrig, føres fra Hamborg til Kjøbenhavn, over Kiel eller Lübeck. Efter Anlægget af en Chaussee fra Hamborg til Kiel er Transithandelen ad denne Vei tiltaget overordentlig meget, hvorfor ogsaa de hidtil brugte regelmæssige Transportmidler, 5 Paket- og 1 Dampskib, ei heller ere længer tilstrækkelige. De paatænkte Anlæg af Chausseer og Jernbaner, tværs igjennem Halvøen, ere især beregnede paa at fremme denne Handel, hvis Hovedveie til Søes igjennem den danske Stat ere: Sundet, Store Belt og den slesvig-holsteenske Canal. Som en Vei for Transithandelen igjennem den danske Stat kan man endvidere ogsaa betragte Elben, især for saavidt som den bringer Statskassen en Indtægt igjennem Elbtolden ved Staden Lauenborg — en Indtægt, der for Tiden er lig Intraden af den slesvig-holsteenske Canal.

Forsaavidt som en Deel færøiske, islandske og grønlandske samt ost- og vestindiske Varer indføres fra Statens langt fraliggende Dele til videre Export, eller i en større Qvantitet end til Moderlandets Forbrug, henhøre disse til den danske Transithandel. Det er iøvrigt næsten udelukkende Kjøbenhavn og Flensborg, som sysselsætte sig med disse Varers videre Export, navnligen har Flensborg flere store Vestindiefarere, som afbenyttes til denne Handel.

§ 70. Handelsskibenes Drægtighed er efter Freden*) tiltagen fra 1814 til 1820, derpaa aftagen, i et større Forhold, indtil 1825; men fra denne Tid af successive hævet sig indtil 1829, og siden forbleven indtil 1838 næsten uforandret.

Kongeriget Danmark har i Antal omtrent 500 Skibe mindre end Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, men dog ere begge Handelsflaader omtrent af samme Lastedrægtighed, som en Følge af, at der i Kongeriget findes flere Skibe af over 150 Com. Læst. end i Hertugdømmerne.

---

*) Før Krigen havde, i Gjennemsnit af de 5 Aar 1800—1804, Danmark (incl. 305 Skibe af under 10 L. = 1523 C. L.) 955 Skibe til 33784 C. L.; Hertugdømmerne (incl. 491 Skibe af under 10 L. = 1345 C. L.) 1136 Skibe til 36693 C. L.; Norge (incl. 142 Skibe af under 10 C. L. = 930 C. L.) 1153 Skibe til 58919 C. L. Jalt altsaa i Danmark og i Hertugdømmerne 2091 Skibe til 70477 C. L. + 25 p. Ct. (ifølge Skibsmaaling 1825) = 88096 C. L. Efter Krigen, ved Slutningen af 1814, Danmark (incl. 621 Skibe af under 10 L. = 2750 C. L.) 1227 Skibe til 23541½ C. L.; og Hertugdømmerne (incl. 892 Skibe af under 10 L. = 3593 C. L.) 1288 Skibe til 18392½ C. L. Jalt 2515 Skibe til 41934 C. L. + 25 p. Ct. = 52417 C. L.

Formindskelsen udgjorde altsaa omtrent 28500 C. L. efter den ældre, eller omtrent 35700 C. L. efter den nye Maaling.

Tab. VIII (til § 70).

Den danske Stats Handelsflaade ult. 1838.

Toldsted eller Toldcontrol.	Antal af Skibe.	Drægtighed i Cm. Læst.
a. Danmark.		
Kjøbenhavn ..... (foruden 3 Dampskibe.)	265	13457
Svendborg	142	2958½
Aalborg	88	1524
Fanøe	115	1363½
Dragøe	73	1176
Aarhuus	46	892
Nyborg.....	58	609
Rønne.....	58	603½
Randers	22	593
Nexøe	56	541½
Nakskov	27	460½
Korsøer	18	448½
Odense	33	442½
Faaborg	30	417
Rudkjøbing	26	400½
Aasens.....	56	346
Horsens.....	23	346
Stubbekjøbing ...	17	342
Helsingøer	19	277½
Stege	25	265½
Frederikshavn....	39	264½
Thisted	30	235
Nysted.....	14	198
Veile	14	180½
Kjerteminde	38	178½
Hjørring.....	25	174½
Nykjøbing p. Falst.	9	152½
Bandholm.....	19	149
Ringkjøbing	11	145
Vordingborg.....	11	145
Nykjøbing p. Mors	13	144½
Kolding.....	6	124
Præstøe.....	8	123
Hjerting	13	113½
Lemvig	7	107½
Kallundborg.....	9	83½
Fredericia	9	80
Viborg	6	78
Middelfart	5	73
Samsøe	12	68
Bogense.....	7	65½
Læsøe	28	56
Holbek.....	3	56
Skielskiør	9	49
Skagen.....	13	40½
Nysted	3	39
Rørvig	4	38½
Grenaae	4	31
Nestved.....	4	29½
Sarkjøbing	3	29
Anholt.....	7	27
Skive	2	26½
Sæby	5	26
Roeskilde	5	20
Christiansøe	4	18
Ribe	4	17½
Ebeltoft	3	15
Vedbek.....	4	11½
Mariager	2	9½
Rødby.....	2	6½
a. Danmark...	1611	30866½
b. Slesvig.		
Flensborg	134	5090½
Apenrade	64	3329½
Marstall.....	140	1629
Rendsborg*)	105	1280½
Sønderborg	57	1245½
Cappeln	153	1101
Wroeskjøbing....	66	731
Femern.	35	416½
Friederichstadt ...	40	405
Eckernförde	12	375½
Husum og Nordstrand.....	34	314
Hadersley	38	279
Føhr og Amrom .	50	228
Tønning	20	221½
Holnis.....	36	211½
Silt	25	153
Tønder	7	97
Pelworm	17	79½
Slesvig	6	55½
Ballum.....	5	46½
Bredstedt.....	7	35
Romøe	8	34
Norborg	6	23
Garding	2	4
b. Slesvig	1067	17385
c. Holsteen.		
Blankenese ..... (foruden Fiskeverter .....)	177 (95)	3697 (547)
Altona.....	141	3471½
Kiel	35	1213½
Glückstadt	124	1072
Elmshorn	108	1064
Wedel	73	620
Heiligenhafen	26	391
Wilster.....	121	371
Ottensen	21	341
Neustadt	16	333
Uetersen	36	296½
Itzehoe	27	259
Wewelsfleth	46	241
Bielenberg	25	184
Brunsbüttel, Neufeld, Wöhrden, Meldorf, Büsum	18	119
St. Margarethen.	16	115½
Haseldorf.....	16	78½
Krempe	23	76½
Lütjenborg	9	59½
Kellinghusen	21	52
Brockdorf	2	7½
c. Holsteen	1081	13973
Begge Hert.....	2148	31357
I Alt.....	3759	62223½

*) Med Hensyn til Told og øvrige mercantilske Forhold hører Rendsborg til de slesvigske Stæder.

Skibene i 1838 fordeelte i 7 Hovedclasser, efter deres Størrelse, sees af:

Tab. IX (til § 70).

Hjemmehørende i	Indtil 10 C. L.		10—30 C. L.		30—60 C. L.		60—100 C. L.		100—150 C. L.		Over 150 C. L.		Summa.	
	Antal.	Drægtighed.	A.	D.	A.	D.	A.	D.	A.	D.	A.	D.	A.	D.
Kjøbenhavn ... (foruden 3 Dampskibe)	26	124	80	1610	73	2046½	64	4820½	16	1496½	9	2175½	265	13457
Det øvrige Danmark	768	3225	520	7245	105	3441½	29	2156	3	361½	1	165½	1346	17409½
Flensborg	38	252½	44	756½	23	1079½	14	1182½	11	1259	4	620½	134	5090½
Det øvrige Slesvig	591	2741	266	3150	38	1549½	20	1568½	16	1974	2	312	933	12294½
Altona	91	299½	11	408	14	588	15	1175	10	1221	"	"	141	3471½
Det øvrige Holsteen ..... (Blankeneser Fiske-Everter)	629 (95)	3355½ (547)	254	4016	44	1964	7	523½	6	722½	"	"	940	10501½
I Alt	2153	12400½	1175	20785	297	10609	149	11426	62	7034½	16	3275½	3759	62223½

Ligesom Angivelsen af vor Handelsflaades Størrelse til forskjellige Tider afgiver den sikkreste Maalestok for at bedømme, om vor Handel og Skibsfart, og især om vor udenlandske Consumtionshandel samt Fragthandelen er tiltaget, eller aftaget, saaledes afgiver en Fortegnelse over det Antal Skibe, som ere udgaaede eller indgaaede med Ladning til, fra eller imellem fremmede Steder, den bedste Maalestok for at bedømme vor Handelsflaades Virksomhed, hvilket unegteligen er af større Vigtighed end en nøie Kundskab om dens Størrelse.

§ 71. Virksomheden af vor Handelsflaade i 1837, og i Gjennemsnit af de 5 Aar 1832—36, eller Danmarks og Hertugdømmernes Skibsfart og Handel paa de fleste fremmede Steder, med hvilke vi handle, altsaa den udenlandske Forbrugshandel og Fragthandelen under dansk Flag, sees af Tab. X.

Det er naturligt, at Fragthandel ikke er eller kan være nu saa fordeelagtig og betydelig som i tidligere Perioder, da det neutrale danske Flag søgtes af de forskjellige krigførende Magter og derfor vaiede paa alle Have. At den iøvrigt ikke nu er saa nbetydelig, som i Almindelighed antages, sees af den efterfølgende Tab. X, der udviser, at idetmindste 75000 Commerce Læster Varer aarligen føres under dansk Flag imellem de fremmede Havne, forsaavidt nemlig som de fra vore Consulater indkomne Lister derom give Oplysning. Da saadanne Lister imidlertid ikke ere indkomne fra Alle, og da der ei heller findes danske Consulater i alle de Havne, hvorhen der kommer danske Skibe, saa er det klart, at Fragthandelen maa være endnu større, end den meddeelte Summa antyder.

Tab. X (til § 71).

Danske Skibes udenlandske Fart i 1837,

samt efter Middel-Tallet af de fem foregaaende Aar 1832—1836.

Havne.	Aarlig.	Skibenes Antal.	Beløb af Commerce Læster.	Kommende fra eller bestemte til. (Begge Farter tilsammen.) Danmark. Com. Last*).	Hertugdømmerne. Com. Last*)	Fremmede Steder. Com Last*).	Vigtigste Handelspladse for danske Skibe**).
Lübeck	Middeltal	360	3445	3585	1520	960	
	1837	330	3105	2866	1442	1084	
Mecklenborg .	M. T.	170	2040	576	1380	1100	**I. I Østersøen.** Stettin, Lübeck, St. Petersborg, Riga, Danzig, Königsberg, Rostock, Pillau, Libau, Wyburg, Pernau, Wismar, Memel, Rügenwalde, Colberg, Reval, Windau, Stockholm.
	1837	162	1642	416	1193	801	
Preussen	M. T.	310	9870	4771	1014	7285	
	1837	871	23729	9752	2612	17951	
Rusland.....	M. T.	247	10160	5882	2761	6047	
	1837	185	7305	3235	2046	5085	
Sverrig (a) .	M. T.	12	426	285	45	283	
	1837	17	436	191	306	238	
I. Østersøen .	M. T.	1100	25940	15100	6720	15680	
	1837	1565	36220	16460	7600	25160	
Sverrig (b) .	M. T.	24	620	335	55	503	**II. I Nordsøen** (incl. alle engelske Havne). Hamborg, Newcastle, Amsterdam, Hull, London, Antwerpen, Bergen, Christiania, Rotterdam, Sunderland, Christianssand, Drammen, Liverpool, Bremen, Trondhjem, Leith, Østerriisøer, Arendahl, Guernsey, Gothenborg, Ostende, Lynn, Grimsby, Dunde, Harwich, Porsgrund, Hammerfest, Moss, Goole, Seaham, Jersey.
	1837	24	584	771	70	270	
Norge	M. T.	1054	19104	20130	4470	7386	
	1837	1565	28280	23310	5414	13016	
England.....	M. T.	831	26309	16512	11592	2933	
	1837	1094	32781	16533	18875	5349	
Belgien	M. T.	127	4300	600	840	3360	
	1837	85	3484	510	385	3880	
Holland	M. T.	372	9140	3183	2000	7986	
	1837	247	6135	1314	770	7970	
Bremen	M. T.	96	1562	323	580	1134	
	1837	106	1448	356	562	1406	
Hamborg	M. T.	402	11105	551	266	13653	
	1837	363	10971	172	212	16019	
II. Nordsøen.	M. T.	2910	72140	31635	19805	36955	
	1837	3485	83680	42995	26290	47910	
Lateris	M. T.	4010	98080	46735	26525	52635	
	1837	5050	119900	59455	33890	73070	

*) Det anførte Beløb af de ind- og udgaaende Skibes bestuvede Commerce-Læster indbefatter enkelte Halv-Ladninger. Ballast er ikke beregnet med.

**) Handelspladsene ere anførte efter den Mængde af Varer, som enten bragtes til, eller afhentedes fra disse af danske Skibe; og hvor disses Drægtighed tilsammen udgjorde aarl. i det mindste 1000 C. Læst. er Navnet fremhævet.

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

Fortsættelse af Tab. X.

Havne.	Aarlig.	Skibenes Antal.	Beløb af Commerce Laster.	Kommende fra eller bestemte til. (Begge Farter tilsammen.) Danmark. Com. Last.	Hertugdømmerne. Com. Last.	Fremmede Steder. Com. Last.	Vigtigste Handelspladse for danske Skibe.
Transport ...	M. T.	4010	98080	46735	26525	52635	
	1837	5050	119900	59455	33890	73070	
Frankrig	M. T.	116	5851	1758	370	4872	III. I Atlanterhavet.
	1837	84	4115	946	235	4254	
Portugal	M. T.	55	5084	1278	534	3676	Lisfabon, Bordeaux, Oporto, Dunkerque, Havre de Grace, St. Uebes (Setuval), Nantes, Cadix, Bayonne, Rouen.
	1837	50	3400	1106	220	3308	
Spanien	M. T.	60	3400	1146	132	3433	
	1837	48	2257	980	44	2204	
Italien	M. T.	22	1261	348	30	1210	IV. I Middelhavet.
	1837	36	2190	288	"	5361	
Østerrig	M. T.	11	983	73	25	1560	Marseille, Malaga, Triest, Livorno, Barcelona, Genua, Palermo, Messina.
	1837	7	593	65	144	538	
Smyrna	1836	3	166	59	"	107	
III & IV. Atlanterhavet og Middelhavet.	M. T.	265	16580	4600	1090	14750	
	1837	225	12555	3385	645	15705	
Madeira.....	M. T.	7	681	706	334	253	
	1837	10	958	1677	410	239	
Malta	M. T.	4	263	30	"	159	
	1837	3	198	"	"	"	
Cuba	1836	14	1130	"	296	1171	V. De oversøiske Havne.
	1837	23	1852	"	456	2902	
New York...	M. T.	14	1360	102	53	2193	Rio Janeiro, Bahia, New York, Madeira, Pernambuco.
	½ 1837	35	2650	660	220	1330	
Brasilien	M. T.	37	3759	35	297	5237	
	1837	43	4140	386	148	6240	
Cap d. bonne esperance...	1832	3	656	"	312	593	
V, Oversøiske	M. T.	65	7165	870	980	9005	
	1837	115	9800	2730	1235	10710	
Summa.....	M. T.	4340	121825	52205	28595	76390	Falt 157190 bestuvede C.L.
	1837	5390	142255	65570	35770	99485	— 200820 — —

§ 72. Da det, især med Hensyn til de landoeconomiske, industrielle og mercantilske Forhold, stundom er af Vigtighed at kiende nøie de hos os gjældende Enheder for Maal, Vægt og Mynt, og disse Enheder sædvanligen findes ufuldstændigt angivne, saa meddele vi herom følgende Oplysninger.

---

*) Selv i H. A. Martensens udførlige „Almindelig dansk Handels-Contoirist," Kbhv. 1819, ere Angivelserne af Enhederne for Maal og Vægt, ikke alle saa ganske nøiagtige, da Forordningen af 15de Juli 1820 ikke kunde lægges til Grund for disse.

A) Maal og Vægt.

1) Det i Kongeriget Danmark gjældende System af Maal og Vægt er indført i Slutningen af det 17de Aarhundrede, efterat dets Regulering var overdragen til den som Videnskabsmand bekjendte Ole Rømer.

a) I Forordningen af 10 Jan. 1698, hvorved det nye System af Maal og Vægt sættes i Kraft for hele Kongeriget, hedder det: „Den rette danske Alen skal altid være en Regel og et uforanderligt Fundament til al Maal og Vægt." En Alen deles i Qvarteer, Ottendedele og Sextendedele. En dansk Fod er $\frac{1}{2}$ Alen, og deles i 12 Tommer, hver paa 12 Linier. En dansk Favn er = 3 Alen = 6 Fod. En dansk Rode = 5 Alen = 10 Fod. Den danske Fod holder 139,09 pariser Linier = 0,313763 Metres = 1,0294 engelske Fod, og er meget nær lig en rhinlandsk Fod (= 139,13 par. Lin.). En dansk Miil er = 12000 Alen eller 24000 Fod. Af saadanne Mile gaae 14,751 paa en Grad af Meridianen = 15 geographiske Mile*). Noget mindre end den almindelige danske Miil er den danske Sømiil, hvoraf 14,974 udgjøre Længden af en Meridiangrad.

Vel er Størrelsen af den til Grundeenhed antagne rette danske Alen ikke baseret paa nogen mathematisk eller physisk Bestemmelse, og grunder sig ene paa et Jernetalon, som opbevares paa Kjøbenhavns Raadstue; men efter Coll. Tid. af 15 Juli 1820 er den danske Tomme befunden at være = $\frac{1}{38}$ af det mathematiske Secundpenduls Længde, under 45° n. Brede ved Havets Overflade.

b) De foranførte liniaire Eenheder ligge ogsaa til Grund for Flademaalet, men hvori dog Favnen og Qvarteret ikke ere brugelige. En større Eenhed for Areal, som bruges ved Jordens Opmaaling, er en Tønde Land = 14000 Qvadratalen.

Skatter og Afgivter af Grundeiendommene opkræves efter den i Aaret 1690 indførte saakaldte gamle Matrikel, ved hvis Regulering Jorderne bleve henførte efter deres Godhed paa de danske Øer under 4 Classer, med en Overflade fra 28000 til 168000 □ Alen, alt eftersom deri kunde saaes fra 2—12 Tønder forskjellige Kornarter; — og i Jylland under 6 forskjellige Classer, hvoraf den af 1ste Classe, eller den bedste Jord, hvori der kunde saaes 2 Tdr, holdt 28000 □ Alen, og den 6te, hvori Udsæden var 16 Tdr., holdt 224000 □ Alen. Eenheden, der er lagt til Grund ved Skyldsætningen, hvorved der er taget Hensyn baade til det geometriske Indhold og til Boniteten eller Godhedsgraden, er en Tønde Hartkorn = 8 Skjepper = 32 Fjerdingkar = 96 Album. Senere var Regjeringen betænkt paa at indføre en ny Matrikel, og paa Grund heraf befaledes allerede i Begyndelsen af dette Aarhundrede en mere nøiagtig Classificering og Bonitering, hvorved den normale Jordtaxt antoges til 24. En kongelig Resolution af 6 April 1831 befaler, at Hartkornet skal udregnes directe efter de ved Taxationen bestemte boniterede Størrelser, som reduceres til Jordtaxten 24, og at Uniteten for det nye Hartkorn skal være 72000 Qvadratalen af det reducerede Areal pr. Tønde. Denne Bestemmelse ventes med. det Allerførste at træde i Kraft, men for Tiden opkræves Skatterne, som anført, endnu efter det gamle Hartkorn**).

---

*) En geographisk Miil = $3806\frac{4}{5}$ franske Toiser = $23640\frac{1}{3}$ rhinlandske Fod.

**) I daglig Brug agtes det Areal for en Tønde Hartkorn, hvori man kan saae enten 3 Tdr. Rug eller Byg, eller $1\frac{1}{2}$ Tdr. Boghvede, eller $4\frac{1}{2}$ Tdr. Blændkorn, eller 6 Tdr. Havre, eller hvoraf der vindes 24 Læs Hø, eller som giver Olden til 24 Sviin.

c) Grundeenheden for Cubikmaalet er Potten. Forordningen af 10 Jan. 1698 bestemmer, at Indholdet af den danske Pot skal være $\frac{1}{3}\frac{1}{2}$ Cubikfod = 54 Cubiktommer. Potten skal holde 4 Pæle, og 2 Potter skulle udgjøre en Kande. Den danske Kornmaaletønde skal uden Top holde $4\frac{1}{2}$ Cubikfod eller 144 Potter; den er altsaa = 7007,4 Pariser Cubiktommer = 139,00 Litres = 0,4888 Imperial Qvarter i England = 1,3192 Hamborger Scheffel. Med denne Tønde*) = 8 Skjepper = 32 Fjerdingkar = 64 Ottingkar maales tillige de andre faste og tørre Varer, paa de nedenfor anførte Undtagelser nær. En Salttønde skal holde 176 Potter, en Oltønde 136 Potter, en Ahme 155 Potter, et Anker 39 Potter og en Tjæretønde 120 Potter. Med Salttønden maales, foruden Saltet, ogsaa Steenkul, Trækul og Bark. Efter Oltøndens Størrelse skulle alle Tønder være indrettede, som bruges til Meel, Smør, Talg, Sæbe, Kjød, Fisk, Tran og andre Kjøbmandsvarer; dog bestemmer en Forordning af 1 Mai 1693 ogsaa, at Tønder med fede Varer skulle indrettes saaledes, at de veie brutto 16 Lpd., nemlig netto 14 Lpd. og thara 2 Lpd., hvorefter Fjerdinger, Ottinger og halve Ottinger skulle proportioneres. Alle Varer skulle maales uden Top og stryges, uden alene Steenkul og andre Kul, samt Bark, Æbler, Rødder og andre store Frugter.

En Commerce-Læst er en for alle Varer, der forsendes til Skibs, fælles Eenhed, som tillige udtrykker Skibes Drægtighed. Den regnes lig 2,52 engelske Tons, og hvor Varerne ere af blandet eller ubekjendt Indhold, regnes den, inclusive Emballagen, til 80 Cubikfod, à 65 Pd. Brutto = 5200 danske Pd. Dette er den største Vægt, der ansættes for en Com. Læsts Bestuvning; men ligesom den stundom er anset at udgjøre for enkelte Varer 90 og 100 Cubikfod, saa varierer ogsaa Vægten efter det forholdsmæssig større Rum, som mange forskjellige Varer indtage, og som derfor have erholdt en speciel Ansættelse til een Commerce Læst, hvis mindste Vægt er 600 Pd. (tilberedte Pennefjær i Kister og Kasser). Løst i et Skib regnes en Læst af uformalede Kornvarer til 22—33 Tdr., af formalede Kornvarer derimod efter Vægt fra 4100—5200 Pd. For flydende Varer i Foustager regnes pr. Læst. 5 Stkr. Piber, 9 Stkr. Oxhoveder, 13 Stkr. Ahmer og Tercer, 16 Tønder, 30 Halvtønder, 48 Ankere, 60 Fjerdinger, 80 Halvankere og 96 Ottinger. (See endvidere Gen. Toldkammer og Commerce Coll. Reglement for Varers Ansættelse til Commerce Læster, d. 29 Decbr. 1838).

d) Med Hensyn til Vægten fastsætter den ovenfor citerede Forordning af 10 Jan. 1698, at „et dansk Punds rette Vægt skal rettes efter en Cubikfod fersk Vand eller 32 Potter, som skal veie 62 Pd.“; og ifølge Coll. Tid. af 15 Juli 1820 bør dette være destilleret Vand ved største Tæthed. Det danske Pund regnes = 1,0178 gamle franske Livres = 0,4984 Kilogrammer = 1,0989 Pd. engelsk Handelsvægt (Avoir du poids) = 1,0286 hamborger Pd. = 10369 hollandske As = 1,1719 Pd. Victualievægt i Sverrig. 16 danske Pund gjøre et Lispund og 20 Lispund et Skippund. Et Centner er 100 Pd. Et Pund holder 32 Lod. Et Lod holder 4 Qvintin, og et Qvintin 4 Ort.

Massivt Guld og Sølv skal veies med cølnsk Vægt, og 17 Pd. cølnsk skulle være = 16 danske Pd. Efter Forordningen skal det cølnske Pund deles i Mark, Unzer, Lod, Qvintin og Ort, ligesom det danske Pund; dog har en noget af-

*) Ved at bestemme Kornets Værdi, maa iøvrigt tillige tages Hensyn til Kornets Vægt, da denne er meget forskjellig, selv af det samme Slags Korn fra de samme Egne.

vigende Deling gjort sig gjældende, nemlig 1 Pd. = 2 Mark, og 1 Mark = 16 Lod = 24 Karat = 64 Qvintin = 96 Gran = 256 Ort = 288 Green.

Apothekervarer veies med Medicinalvægten, dog ikke naar de sælges en gros. Et Pund Medicinalvægt er = 0,718 Pd. dansk, eller omtrent 23 Lod, og deles i 16 Unzer = 96 Drachmer = 288 Scrupel = 5760 Gran.

2. Langt mere indviklede ere Forholdene med Hensyn til Maal og Vægt i Hertugdømmerne, da her intet enkelt System er gjennemført i sin Heelhed, men derimod de enkelte Bestemmelser ere adopterede af forskjellige Systemer.

Forordningerne af 25 April og 2 Mai 1768 samt af 15 Febr. og 7 Octbr. 1769 befale saaledes, at i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, i Herskabet Pinneberg og Grevskabet Rantzau skal indføres dansk Kornmaal, lübsk Handelsvægt, colnsk Guld- og Sølvvægt, den ordinaire Medicinalvægt for alt Udsalg en detail, Hamborger Maal for draabeflydende Varer og Hamborger Alen. Derimod er det ved kongelig Resolution af 27 Aug. 1768 udtrykkeligen tilladt Altona tilligemed Ottensen og Neumühlen at betjene sig ogsaa af Hamborger Kornmaal og Vægt*).

I Hertugdømmet Lauenborg er den gjældende Handelsvægt den lübske, men ved Maal bruges saavel den lübske (= Ratzeborger) Alen og Fod, som Kalemberger Fod.

a) Den i Slesvig og Holsteen gjældende Hamborger Alen holder 254 Pariser Linier, og har forresten de samme Underafdelinger som den danske Alen, hvortil den forholder sig omtr. som 21 : 23. En slesvig-holsteensk Fod er nemlig = 127 Pariser Linier, og altsaa = 0,913078 dansk Fod = 0,28649 Metres = 0,93995 engelske Fod. En lübsk Fod = 129 Par. Linier = 0,927 danske Fod, men en Lübecker Alen = 255,8 Par. Lin. = 1,839 danske Fod. En Kalenberger Fod indeholder 129,9 Par. Lin. = $\frac{14}{15}$ dansk = 0,9339 danske Fod. En Rode regnes i Almindelighed = 8 slesvig-holsteenske Alen; dog regnes i nogle Egne 9 Alen paa Roden. En slesvig-holsteensk Miil holder 1920 Roder à 8 Alen; der gaae følgelig af saadanne Mile 12,226 paa en Meridiangrad.

b) Flademaalet er naturligviis i det Hele taget baseret paa de liniaire Enheder; men i Bestemmelsen af Jordens Areal findes i de forskjellige Egne den største Uovereensstemmelse. I Angeln er f. Ex. en Byskop (Heitscheffel) = 864 Qvadratroder**) og en Tønde = 320 □°; i Amtet Bredstedt er en Demat Marskland = 180 □° og en Demat Geestland = 300 □°; i Tønder Marsk og paa Den Siit er en Demat = 180 □°, Roden paa 9 Alens Længde; paa Tønder Geest regnes for det meste en Tønde = 240 og en Demat = 180 □°, Roden ligeledes paa 9 Alens Længde; paa Halligerne er en Demat = 432 og i Stapelholm = 360 □°; i Eiderstedt er en Demat Marskland = 216 og en Demat

---

*) Ifølge Gen. Toldkammer og Commerce Coll. Circulaire af 31 Decbr. 1838, er det, med Hensyn til Forskjellen imellem dansk Maal og Vægt samt Maal og Vægt i Hertugdømmerne, bestemt, at i alle Toldsager skal indtil videre gjælde efterfølgende Forhold:

100	Fod	dansk Maal	= 109½	Fod	slesvig-holsteensk Maal.
100	Qvadratfod	— —	= 120 □	Fod	— —
100	Cubikfod	— —	= 131½	Cbf.	— —
100	Potter	— —	= 106⅔	Qvarter	— —
100	Pd.	— Vægt	= 103	Pd.	— Vægt.

**) Hvor det ikke udtrykkeligen bemærkes anderledes, regnes Længden af en Rode til 8 Alen.

Geestland = 324 □°. Paa Femern regnes efter Drømbtsaat, hvilken igjen deles i 12 Scheffelsaat. Størrelsen af en Scheffelsaat varierer mellem 28 og 50 □°, men er i Almindelighed 36 □°, saa at en Drømbtsaat i Gjennemsnit kan antages = 432 □°. En Morgen Marskland i Sønderditmarsken er = 600 □°; af Marskland eller Eng i Norderditmarsken er en Morgen efter det lille Maal ligeledes 600 □°; derimod efter det store Maal = 480 □°, Roden paa 9 Alens Længde; en Morgen Agerland paa Geesten i hele Ditmarsken er = 200 □°, Roden paa 9 Alens Længde. I Omegnen af Glückstadt er en Morgen = 360 □° og i Wilster Marsk = 450 □°, men paa det sidste Sted regnes en Qvadratrode kun = 60 Qvadratfod istedetfor 256 □'. De kongelige Domainer ere parcellerede efter Tønder, sædvanligen paa 320 □°, men i Grevskabet Ranzau paa 361½ □°, à 17 □ Fod.

c) Enheden af Areal, hvorefter de almindelige Contributioner opkræves, er en Plov, der har nogen Analogie med en Tønde Hartkorn i Danmark, kun at Ploven er større end denne og tillige mere ubestemt. Ved Jordeiendommenes Skyldsætning er for saavidt taget Hensyn til Boniteten, at man af et slet Jordsmon regnede meer paa en Plov, end af et godt, og Valdemar IIs Jordbog udviser, at i ethvert Tilfælde kun det dyrkede Land blev ansat. Men paa Geesten var allerede 1562, da Landmatrikelen bestemtes, Størrelsen af det en Plov udgjørende Areal uvis, og ved den i den senere Tid skete Opdyrkelse og Jordernes deelvise Udstykning og Afhændigelse er foregaaet en saa stor Forandring, at selv den omtrentlige Størrelse af en Plov ikke længere kan angives paa Geesten. I Marsken derimod, hvor saa betydelige Forandringer ikke have fundet Sted, er en Plovs Areal mere bestemt, f. Ex. i Tønder Marsk 72 Demat og i Eiderstedt 60 Demat. Ifølge Forordningen af 31 Decbr. 1800 skulle Fourage- og andre extraordinaire Leverancer ogsaa reparteres efter Plovtal, og bestemmes i saa Henseende, at i de nyere Koge, som dengang endnu ei vare ansatte til Plovtal, skal en Plovs Areal være 24 Morgen eller 48 Demat, og i tvivlsomme Tilfælde skal paa Geesten regnes 100 Tønder paa en Plov.

En anden Enhed for Skatteoppebørselen er en Tønde Land paa 260 Qvadratroder (Steuertonne). Efter Jordens Godhed taxeres den fra 40—240 Rbd. pr. Tønde, og Afgiften betales da efter Taxationssummens Størrelse. Efter denne Enhed skete i Aaret 1813 Ansættelsen til Bankhæftelser, og ligeledes opkræves den ved Forordningen af 9 Juli 1813 udskrevne „Grund- und Benutzungssteuer" efter samme.

d) For Kornvarer ꝛc. gjælder i Slesvig og Holsteen, som ovenfor anført, den danske Kornmaaletønde; draabeflydende Varer skulle derimod maales med Hamborger Maal. For Viin, Brændeviin, Olie ꝛc. regnes saaledes en Fuder = 4 Oxhoft = 6 Ahmer = 24 Ankere = 480 Kander = 960 Flasker = 1920 Ösel. Øl og Eddike regnes efter Tønder, à 3⅕ Anker = 64 Kander = 128 Flasker = 256 Planker. Som oftest regnes ogsaa Brændeviin og Olie efter denne Tønde, hvoraf 5 udgjøre netop 4 Ahmer. En slesvig-holsteensk Ahme holder 7300 Pariser Cubiktommer = 0,9678 dansk Ahme = 144,8061 Litres, og en slesvig-holsteensk Øltønde 5840 Pariser Cubiktommer = 0,8821 danske Øltønder. (Som Undtagelse bemærkes, at Hertugdømmet Holsteen, Herskabet Pinneberg og Grevskabet Rantzau ved tvende Rescripter af 7 Octbr. 1769 have erholdt speciel Tilladelse til at betjene sig tillige af Øltønder paa 96 Kander.

e) Ifølge den indførte lübske Handelsvægt regnes et Skippund = 2½ Centner = 20 Lispund = 280 Pund. Et Pund deles, ligesom i Danmark, i 32 Lod = 128

Qvintin = 512 Ort. Et slesvig-holsteensk (= lübsk) Pund er = 0,9701 Pd. dansk Handelsvægt = 0,9979 Pd. i Hamborg og Altona = 0,4833 Kilogrammer = 1,4208 Mark Stapelstadsvægt eller Jernvægt i Sverrig. En Tønde Smer skal veie 224 Pd. netto.

B) Myntfod.

1) Myntfoden i Kongeriget Danmark er ved Forordningen af 5 Jan. 1813 bestemt saaledes, at af en Mark fiint Sølv cølnsk Vægt udpræges $9\frac{1}{4}$ Specier, eller $18\frac{1}{2}$ Rigsbankdaler. Til en Mark fiint Sølv føies 2 Lod $5\frac{1}{2}$ Gr. Kobber, hvorved Gehalten da bliver $13\frac{6}{6}\frac{4}{5}\frac{9}{9}$ lødig, eller næsten 14 lødig. Den samme Myntfod var allerede bleven indført i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen ved Forordningen af 29 Febr. 1788, ifølge hvilken der blev udpræget hele, $\frac{2}{3}$ og $\frac{1}{3}$ Specier (14 lødige), samt $\frac{1}{6}$ Specier (11 lødige), $\frac{1}{12}$ Specier (8 lødige) og $\frac{1}{24}$ Specier (6 lødige). Ved Siden af de af Nationalbanken udprægede Specier og Rigsbankdalere, samt de mindre Sølvmynter, saasom Tomarkstykker, Marker og Otteskillinger, circulerer ogsaa den ovenfor anførte slesvig-holsteenske Speciesmynt i Kongeriget Danmark, tilligemed endeel ældre Sølvpenge, som have faaet en fast Cours. Desforuden haves Sedler og Tegn (Kobberpenge), hvis Antal aarligen formindskes derved, at Nationalbanken inddrager en Deel af Sedlerne, og sætter i deres Sted Sølvpenge i Omløb. Allerede for længe siden staae Sedlerne al pari med Sølv. — En Species er = 2 Rigsbankdaler, og en Rigsbankdaler deles i 6 Mark, hver paa 16 Skillinger = 32 Halv-Skillinger.

2) I Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen regnes efter Courant; men Forordningerne af 5 Jan. og 13 Octbr. 1813 befale, at alle Contracter, Gjeldsbreve ɔc. skulle lyde paa Rigsbankdaler Sølv, og ligeledes beregnes de kongelige Skatter i Rigsbankpenge. Sedler og Tegn coursere ikke i Hertugdømmerne, men derimod vel den danske Sølvmynt, der svarer til den slesvig-holsteenske Speciesmynt. For det meste circulere imidlertid ældre Courantpenge, $11\frac{1}{3}$ Rigsdaler paa en cølnsk Mark fiint Sølv, og som Skillemynt Sølvskillinger (4 lødige), 13 Rigsdaler paa en Mark cølnsk Vægt. Denne Myntfod er den samme, hvorefter de hamborgske og lübske Courantpenge ere udprægede, hvilke derfor ogsaa gjælde i Slesvig og Holsteen. — En Rigsdaler Courant er = 3 Mark = 48 Skillinger Lübsk), og en Species = 60 Skillinger Lübsk, saa at Specier forholde sig til Courantdalere som 5 : 4. En Rigsbankdaler er saaledes = 30 Skillinger Lübsk = 60 Halv-Skillinger (Sechslinge) ɔc.

Forordningen af 29 Febr. 1788 omtaler ogsaa Udmyntningen af Albertsdalere, $8\frac{1}{3}$ Stk. af en Mark brutto til 13 Lod 16 Green, eller $9\frac{3}{5}$ Stk. af en cølnsk Mark fiint Sølv, samt Speciesducater, 67 Stk. af en Mark brutto til 23 Karat 6 Green, eller $68\frac{2}{4}\frac{9}{7}$ Stk. af en cølnsk Mark fiint Guld, og Christiansd'or, 35 Stkr. af en Mark brutto til 21 Karat 8 Green, eller $38\frac{1}{1}\frac{0}{3}$ Stk. af en cølnsk Mark fiint Guld; men af disse Mynter er for Tiden ingen i Omløb. Derimod er ifølge Forordningen af 3 Febr. 1827 udpræget nogle enkelte og dobbelte Frederiksd'or, $35\frac{5}{2}\frac{}{4}$ enkelte af en Mark brutto til 21 Karat 6 Green, eller $39\frac{1}{4}\frac{3}{3}$ Stk. af en cølnsk Mark fiint Guld. Med Hensyn til disse sidste, der circulere saavel i Danmark som i Hertugdømmerne, bestemmer Forordningen udtrykkeligen, at de ikke skulle have nogen tvungen Cours.

3) For Hertugdømmet Lauenborg blev 1738 bestemt, at Pengene skulle udpræges efter den lübske Courant-Myntfod, nemlig $11\frac{1}{3}$ Rigsdaler paa 1 Mark fiint Sølv cølnsk Vægt. Dog haves og N. („Neue") $\frac{2}{3}$ Stkr. og N. $\frac{1}{3}$ Stkr. efter 18 Güldenfoden. Alle Myntsorter, der ere i Omløb i Slesvig og i Holsteen, gjælde tillige i Lauenborg, men for det meste circulere gamle hannoverske $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{6}$ Stkr., som ere udprægede efter Leipziger Myntfod, den saakaldte 20 Güldenfod = $13\frac{1}{3}$ Rigsdaler paa en cølnsk Mark fiint Sølv. Endvidere mecklenborgske 8, 4 og 1 Sk. Stkr. og preussiske 8 og 4 Sk. Stkr. 1 Gülden (N. $\frac{2}{3}$) er = 32 Sk. mecklenborgsk = 31 Sk. Courant. $\frac{1}{2}$ Gülden (N. $\frac{1}{3}$) = 16 Sk. mecklenborgsk = $15\frac{1}{2}$ Sk. lübsk eller Courant. De preussiske 8 Sk. Stkr. circulere for $7\frac{1}{2}$ Lsk., og de preussiske 4 Sk. Stkr. for $3\frac{1}{2}$ Lsk.

VIII. Videnskab og Kunst.

§ 73. Efter at have i Almindelighed antydet det Dannelsestrin, paa hvilket Folket i den danske Stat staaer i det Hele taget, og efter at have nærmere paaviist dets Fremskridt og Standpunkt med Hensyn til Landvæsen, Industrie og Handel, ønskede jeg at kunne med faa, sande og tydelige Træk nærmere angive Videnskabernes og Kunsternes nuværende Standpunkt i vort Fædreland. Men dertil fordrister jeg mig ikke. Flygtigen og lettest kunde vel dette Standpunkt betegnes ved at nævne de fædrelandske Mænd, der fornemmeligen have udmærket sig, eller erkjendes for udmærkede i de forskjellige Brancher af Videnskab og Kunst, endskjøndt selv dette er et vanskeligt Foretagende, da man ved Skildringen af det nuværende Standpunkt bør tage Hensyn til flere endnu levende Mænd, hvis Virksomhed ikke er afsluttet, og hvis Indflydelse paa Oplysning og aandelig Dannelse derfor endnu ikke kan tilbørligen bestemmes. Men selv om og et saadant Foretagende kunde nogenlunde lykkes, især paa Grund af, at man uden Betænkning kan nævne mange endnu levende danske Videnskabsmænd og Kunstnere, der allerede have erhvervet sig et hæderligen berømt Navn i og udenfor deres Fædreland, saa er dette Foretagende neppe her paa sit rette Sted. Hvad der imidlertid formeentligen i et ethvert Tilfælde bør fremhæves her, er den Anskuelse, hvis Rigtighed Literatur- og Kunsthistorien vil kunne gyldigen bevise, at: vel er Danmark ikkun et lidet Land, og dets Midler ikkun ringe til at kunne i materiel Henseende betydeligen opmuntre, understøtte og belønne Videnskabernes og Kunstens Dyrkere, men desuagtet findes i enhver Hovedafdeling af Videnskabernes og Kunstens store Rige danske Mænd, der enten ved deres intellectuelle Gaver, deres Lærdom, eller deres Kunstfærdighed have erhvervet sig ikke blot et berømt Navn i og udenfor deres Fædreland, men ved deres Indflydelse paa den menneskelige Aands Udvikling og Frembringelser have et grundet Krav paa Sæde og Stemme i den universale Repræsentation for vor nuværende Tids Oplysning og Dannelse.

I Statens tydsktalende Provindser slutter sig den videnskabelige Dannelse nøie til hele Tydsklands som en væsentlig integrerende Deel af denne. Derved er ogsaa begrundet den Forskjel imellem Videnskabelighedens Repræsentanter i Universitetsstæderne Kjøbenhavn og Kiel, at medens hine paa det førstnævnte Sted næsten udelukkende ere hjemfødte og i

Hjemmet uddannede Mænd, er saadant langtfra i lige Grad Tilfældet paa det sidstnævnte Sted, hvorhen mange Videnskabsmænd ere kaldede fra fremmede tydske Universiteter, ligesom omvendt mange Mænd, der ere i en videnskabelig Virkekreds ved disse, have dres oprindelige Hjemstavn i Hertugdømmerne.

§ 74. I de tvende Hovedsæder for Videnskabeligheden i vort Fædreland: Kjøbenhavn og Kiel, ere tillige de sidste offentlige Forberedelsesanstalter til Videnskabernes og Kunstens praktiske Anvendelse i det borgerlige Liv. Disse ere:

a) Universitetet i Kjøbenhavn, stiftet af Kong Christian I 1478. Der ere for Tiden 35 Professorer og Lectorer ansatte ved samme, og af disse 5 i det theologiske Facultet, 4 i det juridiske, 5 i det medicinske og 21 i det philosophiske, til hvilket henregnes foruden Philosophie: Mathematik og Astronomie, den gamle Litteratur, samt flere levende og døde Sprog, Historie og Geographie, Litterairhistorie og Æsthetik, Physik og Chemie, Naturhistorie og Botanik, Land og Statsoeconomie.

I Forbindelse med Universitetet staaer den i 1829 oprettede polytechniske Læreanstalt, som har 9 Lærere i de forskjellige polytechniske Fag, og hvormed Institutet for Metalarbeidere er bleven forenet i 1833.

b) Universitetet Christiana Albertina i Kiel, stiftet af Hertug Christian Albrecht 1665. Ved samme er for Tiden ansatte 17 ordentlige Professorer i de 4 Faculteter, og desforuden 8 overordentlige Professorer samt 16 Privatdocenter og Lectorer i de under de 4 Faculteter henhørende Videnskaber og Sprog.

Det er naturligt, at Universitetet i Kjøbenhavn, ved sin Beliggenhed i Hovedstaden og omgivet af flere andre betydelige Institutioner og Stiftelser til Videnskabernes og Kunstens Fremme, har flere og større Hjælpemidler til at danne Videnskabsmænd og udvikle den fornødne Færdighed for flere Videnskabers praktiske Anvendelse, end Universitetet i Kiel; men det bør herved ikke oversees, at medens den ved Universitetet i Kjøbenhavn studerende Ungdom (omtrent 1000 Studenter) ikkun undtagelsesviis besøger fremmede Universiteter, skeer dette i Regelen af den i Kiel studerende Ungdom (omtrent 250 Studenter). Endvidere bør den Forskjel destoværre indrømmes imellem det academiske Liv ved Universitetet i Kjøbenhavn og Kiel, at der paa det førstnævnte Universitet, tildeels som en Følge af den hidtil ved samme fulgte Studie- og Examens-Plan, endnu finder, i det Hele taget, et mindre, Aandsfrihed befordrende, selvstændigt Studium Sted, end ved det sidstnævnte.

c) Den kongelige militaire Høiskole, stiftet af Kong Frederik VI 1830. Høiskolens Formaal er: „At give sine Elever en passende Udvidelse af de Kundskaber, „som fordres af Armeens Officerer i Almindelighed, saa at med dem de Pladser i Armeen „senere kunne besættes, til hvilke mere end almindelige Kundskaber behøves," da dens Hensigt skal være: „at danne Officerer til Generalstaben, Ingenieur- (og Vei-) Corpset, „Artillerie- og Raket-Corpset samt til Lærerposter og Officersposterne ved selve Høiskolen „og ved Landcadetcorpset, eller andre lignende Poster. Ogsaa kunne Officerer af Søetaten „erhverve sig Adgang til Undervisningen, for at forberede sig til de Poster, der i denne „Etat kræve Kundskaber, der ligge udenfor den Dannelse, som gives ved Søcadetacademiet."

Som en Institution, hvor Krigsvidenskabernes vigtigste Brancher doceres, og Officererne til Armeens videnskabelige Corps erholde deres sidste Forberedelse, bærer den med rette Navn af en Høiskole eller Universitet. Men som en naturlig Følge af dens Stilling og Forpligtelse til Armeen, maa den tillige betragtes som en Fortsættelse af den forud gjennemgaaede Skole, og dens Lærere kunne ikke, som Universitetslærerne, indskrænke sig til et blot docerende Foredrag. For Tiden ere 12 Lærere ansatte ved denne Krigsskole, der planmæssigen frequenteres af 30 Officerer, som Elever ved samme, deelte i tvende Afdelinger, hvoraf den yngste erholder en almindelig, reen videnskabelig (rationel) Underviisning, og den ældste en særskilt, anvendt (technisk) Underviisning og Øvelse.

d) Det kongelige Academie for de skjønne Kunster i Kjøbenhavn, stiftet af Kong Frederik V 1754. Dette Academie, hvis første Diemed er at danne Konstnere i Tegning, Maleri, Billedhuggeri, Architectur, Kobberstikning og Medailleur-Kunsten, har for Tiden 11 Lærere, der ere Professorer i Modelskolen, Architecturen, Perspectivet og Stereotomien, Anatomien, Kunsthistorien og Mythologien, samt i Mathematiken. Desforuden 11 Informatorer i de forskjellige Brancher af Tegning. Academiet, som har omtrent 60 Æresmedlemmer, Udenlandske- og Academiske-Medlemmer samt Agreerte, frequenteres i Almindelighed af 4—500 Elever.

c) Et chirurgisk Academie i Kjøbenhavn, stiftet 1785. I 1838 er det bestemt, at for at tilveiebringe en hensigtsmæssig indbyrdes Forening mellem de tvende Læreanstalter for de medicinsk-chirurgiske Videnskaber, som findes i Kjøbenhavn (nemlig ved Universitetet og ved det foranførte Academie), og derved forøge begge Anstalters Virksomhed til Gavn for disse Videnskaber og sammes Anvendelse, skulle de, der ville erhverve Adgang til Lægeembeder, prøves i en forenet Examen under Navn af Læge-Examen eller Examen medico-chirurgicum.

f) Sorøe Academie, vel allerede begrundet af Biskop Absalon og hans Slægt, i Midten af det 12te Aarhundrede, men hovedsageligen stiftet under Kong Frederik V af Ludvig Holberg, derved, at denne udmærkede Historiograph og Digter skjenkede samme alle sine Godser, har erholdt en ny Fundats i 1827. Dette Academie, hvormed der tillige er forbunden en Forberedelsesskole, er tildeels at betragte som et Universitet, nemlig for saavidt som der kan tages første Examen, og holdes Forelæsninger for de Studerende, der ville underkaste sig den philologiske og philosophiske eller saakaldte anden Examen ved Universitetet. Underviisningen deler sig derfor i en Skoleunderviisning og i en academisk. For Tiden ere 11 Lectorer, foruden 4 Lærere i de tekniske Disciplliner, ansatte ved Academiet, der iøvrigt ikkun har faa Academister, samt 7 Adjuncter ved Skolen, der bliver talrig besøgt.

g) Søcadet-Academiet, oprettet af Kong Frederik IV 1701. Det bærer Navn af et Søcadetcorps, og har en Organisation lig en taktisk Afdeling. Det har 16 Lærere i forskjellige maritim-videnskabelige Fag, Sprog*) og Legemsfærdigheder m. m. Enhver Officeer i Søetaten maa være dimitteret fra dette Academie, som for Tiden har 5 Cadet-Underofficerer, 28 Cadetter og 31 Indskrevne.

---

*) Foruden Modersmaalet: Engelsk og Fransk, men ikke Tydsk.

h) Landcadet-Academiet, oprettet af Kong Frederik IV 1703. Siden 1803 bærer det Navn af Landcadetcorps, og har en Organisation lig en taktisk Afdeling. Ved samme ere for Tiden ansatte ialt 35 Lærere, af hvilke 9 tillige ere Skoleofficerer. Corpset har for Tiden omtrent 100 Cadetter, og dets Bestemmelse er: „Ved Undervisning „og Opdragelse at give det til Cadet antagne unge Menneske en Uddannelse, der svarer „til hans Bestemmelse som Subalternofficeer i Infanteriet, eller Cavalleriet, samt at de „Elever, som maatte have Lyst og Hoved, kunne paa de forhvervede Kundskaber, som „Grundlaget, fortsætte deres Studier ved den kongelige militaire Høiskole, efter først at „have taget den dertil paabudne Adgangseramen."

§ 75. De betydeligste offentlige Selskaber til Oplysningens og Industriens Fremme, Videnskabernes og Kunstens Udvidelse og Udbredelse ere:

1) Det kongelige danske Videnskabers Selskab i Kjøbenhavn, stiftet 1743. Dette Selskab, hvis Præsident for Tiden er Hs. Majestæt Kongen, tæller omtrent 40 ordentlige indenlandske og 60 udenlandske Medlemmer. Foruden dets Hovedformaal, ved Forelæsninger, Priisopgaver, Skrivter m. m. at fremme Videnskabelighed, bestyrer det den geographiske Landmaaling i Danmark og Udgaven af de derefter forfærdigede Landkaart. Ligeledes beskjæftiger det sig med Udgaven af en stor dansk Ordbog, og med meteorologiske Jagttagelser. Det vælger derfor af sin Midte en Landmaalings- og en Ordbogs-Commission, samt en Meteorologisk Comitee.

2) Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog, stiftet i Kjøbenhavn 1741, under Navn af „Selskabet for den nordiske Historie- og Sprogs Forbedring", men har erholdt sit nuværende Navn i 1810, efter at være bleven forenet med det i 1778 oprettede genealogiske og heraldiske Selskab. Det tæller for Tiden 24 ordentlige Medlemmer.

3) Selskabet til de skjønne Videnskabers og Smagens Udbredelse, oprettet i Kjøbenhavn 1763.

4) Det kongelige Landhusholdnings-Selskab i Kjøbenhavn, stiftet 1769. „Beskytter" Hs. Majestæt Kongen. Dette for Landvæsenets Fremme i Danmark saare vigtige Selskab tæller omtrent 400 Medlemmer. Dets Virksomhed forestaaes af 30 Medlemmer, fordeelte i tvende Agerdyrknings-Commissioner, samt en Kunst-, Handels-, Lov- og Skrivt-Commission, med 5 Medlemmer i hver.

5) Det kongelige medicinske Selskab i Kjøbenhavn, oprettet 1772. Det tæller omtrent 50 ordentlige inden- og udenbyes Medlemmer, 60 udenlandske og 12 corresponderende Medlemmer.

6) Det skandinaviske Litteratur-Selskab, oprettet i Kjøbenhavn 1797. Det tæller for Tiden omtrent 25 Medlemmer, samt 35 indenlandske og udenlandske corresponderende Medlemmer.

7) Det kongelige Selskab til Veterinairkyndighedens Fremme, oprettet i Kjøbenhavn 1807. Det har 15 indenlandske og 30 udenlandske ordentlige Medlemmer.

8) Det classenske Literatur Selskab, oprettet i Kjøbenhavn 1809.

9) Det slesvig-holsteenske patriotiske Selskab, stiftet 1812, med Central-Administration i Altona.

10) Det danske Bibelselskab i Kjøbenhavn, oprettet 1814.

11) Det slesvig-holsteenske Bibelselskab i Slesvig, approberet 1815.

12) Fyens Stifts literaire Selskab, stiftet i Odense 1815. Dette Selskab, hvis Præses for Tiden er Hs. Kongl. Høihed Kronprindsen, er i Besiddelse af det betydeligste Stiftsbibliothek i Danmark.

13) Det islandske literaire Selskab, stiftet 1816. Den første Afdeling af dette Selskab er i Reikevig, og ikkun anden Afdeling i Kjøbenhavn.

14) Det danske Missions Selskab, stiftet i Fiskerleiet Torbek 1821.

15) Selskabet for Naturlærens Udbredelse, oprettet i Kjøbenhavn 1824. Dette Selskab har til „Beskytter" Hs. Majestæt Kongen, og dets Medlemmers Virksomhed ledes af en physisk-technisk Comitee samt en Handelscomitee.

16) Det kongelige nordiske Oldskrivt-Selskab, stiftet i Kjøbenhavn 1825. Dets „Protector" er Hs. Majestæt Kongen, og iblandt dets Medlemmer, hvis Antal beløber sig til omtrent 800, findes en betydelig Deel i Udlandet, fordeelte over den hele Klode.

Af Selskabets Medlemmer vælges en Comitee for Udgivelsen af Oldskrifter, og en Comitee for Opbevaringen af Oldsager. Disse sidste ere ordnede i „Museet for nordiske Oldsager" i Christiansborg Slots Sidebygning.

17) Kunstforeningen, stiftet i Kjøbenhavn 1827. Denne Forening tæller for Tiden omtrent 950 Medlemmer.

18) Samfundet til den danske Literaturs Fremme, stiftet i Kjøbenhavn 1827.

19) Den naturhistoriske Forening, stiftet i Kjøbenhavn 1831.

20) Det slesvig-holsteen-lauenborgske Selskab for Fædrelandets Historie, i Kiel. Stiftet 1833. Dette Selskab, hvis „Protector" er Hs. Majestæt Kongen, tæller omtrent 190 ordentlige og 55 corresponderende Medlemmer.

21) Selskabet for Samling og Vedligeholdelse af fædrelandske Oldsager, i Kiel. Approberet 1834. Tæller omtrent 420 Medlemmer, og har sine Oldsager ordnede i et „Museum for fædrelandske Oldsager".

22) Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug, stiftet i Kjøbenhavn 1835. Dette Selskab, som for Tiden tæller henimod 5000 Medlemmer, har sin første og største Afdeling i Kjøbenhavn, og desforuden Afdelinger i de forskjellige danske Provindser.

23) Industriforeningen, stiftet i Kjøbenhavn 1837.

24) Det genealogisk-biographiske Selskab, stiftet i Kjøbenhavn 1839.

25) Den mercantile Industrieforening, stiftet i Kjøbenhavn 1839.

26) Den danske historiske Forening, stiftet i Kjøbenhavn 1839, talte allerede i Marts 1840 omtrent 750 Medlemmer.

27) Foreningen til Udbredelse af dansk Læsning i den dansktalende Deel af Slesvig, stiftet i Kjøbenhavn 1839, talte ved Aarets Udgang omtrent 700 Medlemmer.

§ 76. Af Hjælpeanstalter for den lærde Dannelse og til Videnskabers og Kunsters Udbredelse ere de betydeligste, iblandt:

a) Bibliothekerne: det store kongl. Bibliothek i Kjøbenhavn, stiftet af Kong Frederik III. Det bestaaer af omtrent 400000 Bind og betydelige Samlinger af Manuscripter, samt eier en vigtig og stor Samling af Kobberstik. Det kjøbenhavnske Universitets Bibliothek, stiftet i det 15de Aarhundrede. Det blev ødelagt i den kjøbenhavnske store Ildebrand 1728, men bestaaer allerede nu atter af omtrent 100000 Bind og flere vigtige Haandskrivter. Kieler Universitets Bibliothek, bestaaende af omtrent 90000 Bind. Det Classenske Bibliothek i Kjøbenhavn af omtrent 30000 Bind.

b) Museer: Det kongl. Kunstmuseum; det kongl. naturhistoriske Museum; det kongl. Mynt- og Medaille-Cabinet paa Rosenborg Slot; den chronologiske Samling (henhørende til den oldenborgske Stammes Historie) sammesteds; Museet for nordiske Oldsager (§ 75); den kongl. Malerisamling paa Christiansborg Slot; det kjøbenhavnske Universitets zoologiske og mineralogiske Samling, grundlagt af Grevene A. Gotlob Moltke, J. Godske Moltke og W. Moltke; det chirurgiske Academies anatomiske Museum; Hs. Majestæt Kongens Naturaliesamling; den naturhistoriske Forenings Museum (i det grevelig Thottske Palai) og den Moltkiske Malerisamling, alle i Kjøbenhavn. Desforuden i Kiel Universitetets anatomiske Museum og Museet for fædrelandske Oldsager (§ 75).

c) Botaniske Haver: I Kjøbenhavn, hvor der dyrkes omtrent 10000, og i Kiel, hvor der findes omtrent 6000 Plantearter. Desforuden en forstbotanisk Plantesskole i Charlottenlund-Skov.

d) Astronomiske Observatorier ere oprindeligen opbyggede og anlagte i Kjøbenhavn (paa Runde-Taarn) og i Kiel (paa Slots-Taarnet); men af disse opfyldte det sidstnævnte aldrig de Fordringer, som betinge Brugen af et astronomisk Observatorium, og siden længere Tid afbenyttes det førstnævnte ei heller til vigtige Observationer. Istedetfor disse afbenyttes for Tiden, under Schumachers Bestyrelse, tvende interimistisk indrettede Observatorier i Kjøbenhavn paa Holkens Bastion, og i Altona i fornævnte berømte Astronoms Have.

Fjerde Afsnit.

Statsbygningen.

I. Statsforfatning.

A. Grundlove og Regjeringsform.

§ 77. Danmark, som siden Midten af det niende Aarhundrede (Aar 855) er en monarkisk Stat, og som saadan en af de ældste i Europa, har for Tiden, og som en Følge af en under Kong Frederik III af Adelen, Geistligheden og Borgerstanden i Danmark underskreven Act, dateret den 10de Jan. 1661*), en uindskrænket monarkisk Forfatning, eller en Enevolds-Regjering, arvelig saavel paa den qvindelige som mandlige Linie efter Førstefødsels-Retten. Det egentlige Kongerige Danmark er saaledes et lovmæssigt Autokratie, hvori den hele Statsmagt er i Ordets meest udstrakte Betydning udelukkende concentreret i Regentens Haand; thi Kongen kan, som absolut Monark, give og ophæve Love, erklære Krig, slutte Fred og udskrive Skatter, naar han vil, og besidder overhovedet den høieste Magtfuldkommenhed saavel i alle kirkelige, som verdslige Anliggender, og er saavel Lovgiver, som Dommer og Fuldbyrder, uden at være nogen Anden ansvarlig for sin Gjøren og Laden, end Gud og sin Samvittighed.

Men har ogsaa, som en Følge af denne Danmarks lovmæssige Regjeringsform, den danske Undersaat de jure nu ikke mere nogen retlig Fordring paa statsborgerlig Frihed og Uafhængighed, saa er det dog lykkeligviis en i mange Aar erkjendt Vished, at han de facto nyder en større personlig Frihed, end Undersaatterne i de fleste andre Stater, selv af de statsretlig frieste iblandt disse. De Baand, hvormed han lovmæssigen er bunden efter Rigets Regjerings-Form, betynge ham nemlig kun lidet, og det er aldeles imod Regjeringens Aand, at lade ham føle Tyngden af disse.

§ 78. Kongen, hvis ældste Søn kaldes Kronprinds, og øvrige Sønner Arveprindser, kan bestemme Regjeringsforvaltningen efter sin Død, naar Thronarvingen er umyndig, d. e. endnu ikke indtraadt i sit fjortende Aar.

Grundlovene, som Kongen sværger at ville ubrødeligen holde, ere:

---

*) Paa Arvehyldingsfesten, som fandt Sted den 18de Octbr. og d. 15de Novbr. 1660, blev ingen Act underskreven; og i den under 17de Novbr. 1660 udstedte Act erklæredes ikkun Kongens tidligere Haandfæstning død og magtesløs. Derimod hedder det i Kong Frederik IVs Fortale til lex regia om Acten af 10de Jan. 1661, at i den ei blot confirmeredes Alt angaaende Arveregjeringen, men at endogsaa desforuden ved den blev overantvordet en absolut Souverainitet og et Enevolds Herredømme.

1. Enevolds-Arveregierings-Acten, overgivet for Danmark d. 10de Jan. 1661, for Island under 28de Juli 1662 og for Færøerne under 14de Aug. 1662.

2. Kongeloven, bestaaende af 40 Artikler (forfattede af den berømte Schumacher, nobiliteret: Griffenfeld); underskrevet af Kongen og forseglet henlagt d. 14de Novbr. 1665. Første Gang oplæst ved Kong Christian Vs Thronbestigelse d. 9de Febr. 1670 i Geheimeraadet; offentlig oplæst senere ved denne Konges Kroning i Slotskirken, og trykt 1709 under Kong Frederik IV. Efter Kongeloven erkjender den danske Monark kun Gud for sin Dommer, med den Forpligtelse at bekjende sig til den augsburgske Confession.

Som Grundlov ansees ofte re, men neppe med Rette, Indfødsretten, givet 1776, som bestemmer, at kun Indfødte, eller de, der kunne betragtes lige med Indfødte, skulle have Adgang til Statsembeder.

I Hertugdømmet Lauenborg er denne Lov ikke indført, men de, som der ere fødte, enten før, eller efter Foreningen med Danmark, nyde dog godt af Indfødsretten i Kongeriget samt Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen.

Vel udgjør Hertugdømmet Slesvig paany en speciel Deel af Danmark, eftersom ogsaa den fyrstelige Andeel af samme blev i Aaret 1713 inddraget under den danske Krone, men dette Hertugdømme bestyres efter andre Love, end Kongeriget, og har en fra dette i flere Henseender afvigende Regjeringsforfatning. Dette gjælder ogsaa om Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg, hvilke tvende Hertugdømmer tillige staae i et statsretligt Forhold til Tydskland, som Forbundsstat. Som Medlem af det tydske Forbund har Kongen af Danmark for Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg 1 Stemme i den mere indskrænkede, og 3 Stemmer i den fuldstændigere Forbundsforsamling.

§ 79. Raadgivende Provindsialstænder instituerede Kong Frederik VI ved Anordning af 28de Mai 1831 og Forordning af 15de Mai 1834, for:

1) Sjællands-, Fyens- og Lolland-Falsters Stifter samt for Island og Færøerne,
2) Nørrejylland,
3) Hertugdømmet Slesvig, og
4) Hertugdømmet Holsteen.

Disse Provindsialstænder skulle træde sammen efter foregaaende allerhøieste Indkaldelse, og Forsamlingen igjen opløses efter kongelig Befaling. Indkaldelsen er bestemt at skulle finde Sted hvert andet Aar; men overordentlige Samlinger ville desuden foranstaltes, naar dertil maatte være Anledning. Alle Forhandlinger imellem Hs. Majestæt Kongen og Provindsialstænderne skee igjennem den kongelige Commissarius; og saavel alle udnævnte som valgte Deputerede fungere i 6 Aar.

Til den førstnævnte Forsamling, hvis Sæde er i Roeskilde, udnævner Hs. Majestæt Kongen 10 Deputerede, nemlig af Grundeiere 4, Geistlige 2, for Kjøbenhavns Universitet 1, og „midlertidig" for Island og Færøerne 3. Valgte Medlemmer ere 60 Deputerede, nemlig af Kjøbenhavns Indvaanere 12, af de andre Kjøbstæds-Indvaanere 11, af Sædegaardseierne 17, og af de mindre Landeiendoms Besiddere 20.

Til den anden Forsamling, hvis Sæde er i Viborg, udnævner Kongen 7 Deputerede, nemlig af Grundeiere 4, Geistlige 2, og for Kjøbenhavns Universitet 1. Valgte Med-

lemmer ere 48 Deputerede, nemlig af Kjøbstæds Indvaanere 14, af Sædegaardseiere 12, og af de mindre Landeiendoms Besiddere 22.

Til den tredie Forsamling, hvis Sæde er i Slesvig, udnævner Hs. Majestæt 7 Deputerede, nemlig af Ridderskabet 4, Geistlige 2, og for Kiels Universitet 1. Valgte Medlemmer ere 36 Deputerede, nemlig af Kjøbstæds Indvaanere 12, af de adelige og andre større Godsers Besiddere 5, af de mindre Landeiendoms Besiddere og de Flekker, hvis Beboere fornemmelig drive Jordbrug, 17, og af Indvaanerne i tvende blandede Distrikter 2. Desforuden har Besidderen af de hertugelig slesvig-holsteen-sønderborg-augustenborgske Fideicommis Godser 1 Virilstemme.

Til den fjerde Forsamling, hvis Sæde er i Itzehoe, udnævner Hs. Majestæt 7 Deputerede, nemlig af Ridderskabet 4, Geistlige 2, og for Kiels Universitet 1. Valgte Medlemmer ere 30 Deputerede, nemlig af Kjøbstæds Indvaanere 15, af de adelige og andre større Godsers Besiddere 9, og af de mindre Landeiendoms Besiddere samt de Flekker, hvis Beboere fornemmelig drive Jordbrug, 16. Desforuden har Besidderen af de fyrstelig hessensteinske Fideicommis Godser 1 Virilstemme.

Hertugdømmet Lauenborgs stændiske Forfatning er meget gammel og nævnes allerede som bestaaende i Aaret 1394. Landdagenes Forsamlingssted er Büchen. Forfatningens Hovedlov er den evige Union af Ridder- og Landskab, afsluttet 1585, og den lauenborgske Landrecess fra 1702. Landmarschallen sammenkalder Landdagene, hvis Medlemmer bestaae af Godsernes adelige Besiddere og Kjøbstædernes Repræsentanter. Hver Godsbesidder og hver Kjøbstad har 1 Stemme. Regenten kan ikke udfærdige nogen vigtig Forordning, eller paabyde nogen Skatteafgivt, uden med Stændernes Samtykke, eller idetmindste først efter en Beraadslagning med disse*).

B. Titel og Vaaben.

§ 80. Kongens Titel er: af Guds Naade Konge til Danmark, de Venders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsteen, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenborg ꝛc.

Titelen: Vendernes Konge, optog Knud den Sjette 1196, efter at have befæstet det danske Herredømme i Venden, og Waldemar Atterdag skrev sig Gothernes Konge, efterat have erobret Øen Gulland.

Det kongelige Vaaben bliver ved Dannebrogskorset i Hovedskjoldet delt i fire Qvarterer, og er forsynet med et Mellem- samt et Hjerteskjold.

I Hovedskjoldet findes 1) de 3 guldkronede himmelblaae Løver, omgivne af 9 Hjerter i gyldent Felt for Danmark**); 2) de 2 blaae Løver i guult Felt for Slesvig;

---

*) Disse Stænders Rettigheder varetages ved en Comitee, som bestaaer af Landmarschallen (Besidderen af det adelige Lehnsgods Gudow) og 4 Landraader, der udnævnes af Ridder- og Landskab paa Livstid. Denne Comitee har sit Sæde i Ratzeborg og er forsynet med en Landsyndicus eller Retsconsulent, og en Landskabssecretair eller Protocolfører og Kasserer.

**) Dette danske Hovedvaaben findes første Gang i Waldemar den Andens Segl.

3) de trende Guldkroner i blaat Felt, Symbol paa de 3 nordiske Rigers tidligere Forening; 4) den blaae Leopard over 9 røde Hjerter i gyldent Felt for Jylland; 5) den hvide flækkede og kronede Fisk i Rødt for Island; 6) den hvid- og sortplettede Buk i Blaat for Færøerne; 7) den opret staaende hvide Bjørn i Blaat for Grønland; og 8) den vendiske gyldne kronede Lindorm i rødt Felt.

I det i fire Qvarterer deelte Mellemskjold findes 1) et hvidt Neldeblad i rødt Felt for Holsteen; 2) en Svane i rødt Felt for Stormarn; 3) en hvid Rytter i rødt Felt for Ditmarsken; og 4) Hovedet og Halsen af en gylden Hest, ligeledes i rødt Felt for Lauenborg.

I Hjerteskjoldet staaer 1) tvende Tverbjelker af Sølv i et gyldent Felt for Oldenborg, og 2) et Guldkors i rødt Felt for Delmenhorst. Paa Skjoldet er en aaben Kongekrone, og omkring samme hænger Elephantordenen i en Kjæde, eller i det blaae Baand. To Vildmænd med Køller ere Skjoldholdere.

Flaget, Dannebrogen, som oprindeligen var de Danskes Rigsfane eller Hovedbanner, er rødt med et hvidt Kors.

C. Hoffet.

(1ste Januar 1840.)

§ 81. a) I Spidsen for Hans Majestæt Kongens Hofstat staaer for Tiden de fire Overcharger: Overkammerjunkeren, Overceremoniemesteren, Overskjenken og Hofmarschallen. Det øvrige Hofpersonale bestaaer af 148 Kammerherrer (af hvilke 10 ere Lehnsgrever), 3 Staldmestere, 37 Hofjægermestere (af hvilke 8 ere tjenstgjørende Jægermestere), 1 Confessionarius, 2 tjenstgjørende Generaladjutanter, 5 Adjutanter eller Ordonanceofficerer hos Hs. Majestæt, 301 Kammerjunkere (af hvilke 12 tillige ere Jagt- og Forstjunkere), 3 Hofjunkere, 45 Jagtjunkere (af hvilke 40 tillige er Forstjunkere), og 2 Ridejunkere (som tillige ere Kammerjunkere).

Dog ikkun en ringe Deel af de med de foranførte Hofcharger benaadede Personer erholde Gagering som saadanne, da næsten alle, navnligen iblandt Kammerherrerne, Hofjægermesterne og Kammerjunkerne, ikkun have denne Hofcharge med Hensyn til Titelen og den dermed forbundne høie Rang.

Til Hs. Majestæt Kongens Hofstat henhøre endvidere: Hs. Majestæt Kongens Cabinetssecretariat, det kongelige Hofmarschallats Bureau, det kongelige Capel, og den kongl. Theateretat.

b) De øvrige Hofstater ere: Hds. Majestæt Dronningens; Hds. Majestæt Enkedronningens; Hs. Kongl. Høihed Kronprindsens; Hs. Kongl. Høihed Prinds (Frederik) Ferdinands; Hds. Kongl. Høihed Prindsesse Carolines; Hds. Kongl. Høihed Hertuginde Wilhelmine (Maries); Hds. Kongl. Høihed Prindsesse Juliane (Sophies); Hds. Kongl. Høihed Prindsesse (Louise) Charlottes; og Hds. Kongl. Høihed Hertuginde Louise (Augustas).

c) Foruden de Personer, der virkelig beklæde en Charge ved en af Hofstaterne, samt de under Hs. Majestæt Kongens Hofstat anførte med en Hofcharge betitlede Personer, have tillige de, som henhøre til de tre første Rangclasser, Adgang til Hoffet, og som en Følge heraf: alle virkelige og titulaire Generalspersoner og Oberster, Geheimeconferentsraader, Conferentsraader, Etatsraader, Landraader og Generalkrigscommissairer.

D. Rang, Ordener og lignende Udmærkelsestegn.

Iblandt de Midler, hvoraf Majestæten betjener sig for at udmærke de Mænd af Borgersamfundet, som han finder at have gjort sig fortjent af Regjeringen, eller af det Offentlige, eller og at have erhvervet sig Krav paa en Belønning for Borgerdyd og ædel Daad, høre: Rang, Ordener og andre lignende Udmærkelsestegn.

1) Rang, med specielt Hensyn til de Militaire.

§ 82. I Følge Rangforordningen deles alle Rangspersoner i ni Classer, om hvilke ere at bemærke:

a) Den første Classes Rang-Titel er Geheime-Conferentsraad, og samtlige til denne Classe henhørende Personer have Prædicat af Excellence. Classen har 13 Nummere. Med No. 2 rangere General-Feltmarschallen og General-Admiralen; med No. 7 Feltmarschallen og Gen.-Adm.-Lieutenanten; med No. 9 rangere General-Felttøimesteren, Generalerne og Admiralerne, og med No. 10 General-Lieutenanterne og Vice-Admiralerne. Den anden Classes Rang-Titel er Geheime-Etatsraad. Classen har 12 No., og med No. 5 rangere General-Majorerne samt Contra-Admiralerne. Den tredie Classe har 9 No., og med No. 3 rangere Oberster og Commandeurer af Sø-Etaten, General-Adjutanter af Sø- og Land-Etaten, Generalqvarteermesteren, de tvende virkelige General-Auditeurer, samt de tvende virkelige General-Krigscommissairer. Den fjerde Classe har 10 No., og med No. 1 rangere Oberstlieutenanter og Commandeurcapitainer. Den femte Classe har 8 No., og med No. 3 rangere Majorer, Capitainer til Soes og Sø-Tøimestere. Den sjette Classe har 13 No. Med No. 4 rangere Ritmestere og Capitainer, Sø-Capitainlieutenanter, Under-Tøimestere, Stabs- og Admiralitets-Chirurger; og med No. 10 Over-Auditeurer og Over-Krigscommissairer. Den syvende Classe har 12 No., og med No. 3 rangere Premierlieutenanter til Soes. Den ottende Classe har 7 No., og med No. 2 rangere Regiments- og Divisions-Chirurger; med No. 3 Premierlieutenanter til Lands, Regiments-Qvarteermestere, Secondlieutenanter i Sø-Etaten, Auditeurer ved Sø-Etaten og Holmens Haandværksmestere, som ere benaadede med Hæderstegnet for 25 Aars god Tjeneste. Den niende Classe har 13 No., og med No. 3 rangere Secondlieutenanter til Lands, Regiments- og Garnisons-Auditeurer, Garnisons-Chirurger, Reserve-Chirurger ved Sø-Etaten, Bataillons-Chirurger ved Land-Etaten, samt Regiments-Dyrlæger.

b) Alle de, der henhøre til de tre første Rangclasser, skulle for sig, deres Hustruer og ægte Børn i første Led være og holdes lige med Adelen, og nyde alle Adelen tillagte Privilegier, Ære, Værdigheder og Prærogativer.

c) Hvor flere Charger staae under eet Nummer, tage Vedkommende Rang imellem sig efter enhvers Anciennetet i sin Charge.

d) Kjøbenhavns Borgervæbnings Officerer, samt Officererne ved Kongens Livcorps og det borgerlige Artillerie i Helsingoer og Rendsborg, rangere lige med Linietropperne, dog saaledes, at af lige Grad ansees Linietroppernes Officerer bestandig for ældre.

e) Ved at udnævnes til Kammerherre, eller til Kammerjunker, benaades den civile eller militaire Statsborger med en Hofcharge og dermed forbunden Titel, samt høi Rang, afseet fra den Charge, han allerede har, eller det Embede, som han desforuden beklæder. Til Kammerherrer udnævnes sædvanligen ikkun saadanne Personer, som ere af saakaldt født eller gammel Adel. De rangere med anden Classe No. 5, eller med Generalmajorer og Contra-Admiraler, og med deres Hofcharge er forbundet et synligt Udmærkelsestegn eller en Hædersnøgle. De, som benaades med Kammerjunkernes Hofcharge og Titel, ere af Adel, eller nedstamme fra saadanne, der holdes lige med denne, og rangere med fjerde Classe No. 2, altsaa umiddelbar efter Oberstlieutenanterne og Commandeurcapitainerne.

f) De, der ere benaadede med Ordenstegn, skulle i alle de Tilfælde, hvori personlig Rang kommer i Betragtning, nyde Gang og Sæde foran Enhver, der med lige Rang enten ikke er benaadet med nogen af Kongens Ordener, eller ikkun er udmærket med en ringere Grad af disse.

g) Iøvrigt give Charakteer og Ordens Tegn ikke nogen Rang eller Fortrin ved at tage Sæde i Collegier, Departements og Commissioner, ligesaalidet som i alle tjenstlige Forhold.

2) Ordener, og lignende Udmærkelsestegn.

§ 83. De tvende danske Ridder-Ordener, for hvilke Hs. Majestæt Kongen Selv er Ordensherre, ere:

a) Ridderordenen af Elephanten, som er den fornemste i Riget. Den blev stiftet af Christian I 1452, men Statuterne ere givne af Kong Christian V, d. 1ste Decbr. 1693. Den uddeles til fremmede Monarker, til fyrstelige Personer, og til Rigets første Embedsmænd. Ordenstegnet er en hvidemailleret Guld-Elephant med et rødt Taarn paa Ryggen, og bæres enten i en Kjæde (af afvexlende 2 Taarne og 2 Elephanter) om Halsen, eller i et over den venstre Skulder hængende bredt blaat Baand. Desforuden bæres paa venstre Bryst en ottekantet sølvstukken Stjerne, i hvis Midte sees Dannebrogskorset. Ordensdevisen er: Magnanimi pretium (Belønning for den Stormodige).

b) Ridderordenen af Dannebrog antages at være stiftet af Kong Valdemar II 1219. Den er fornyet af Kong Christian V den 12te Octbr. 1671, og forsynet med Statuter den 1ste Decbr. 1693. Forandret og udvidet af Kong Frederik VI ved et kongl. aabent Brev af 28de Juni 1808, hvori bestemmes, at denne Orden skal være „et udvortes Tegn paa erkjendt Borgerværd."

Denne Orden inddeles i fire Classer, hvis Medlemmer alle, dog med forskjellige Benævnelser, Prærogativer og Decorationer, ere Riddere af Dannebrogen, og hvis fælles Ordenstegn er et Guldkors, hvidt emailleret paa rød Grund, med Ordensdevisen „Gud og Kongen." Ridderne af 1ste Classe kaldes: Stor-Commandeurer. De

ere Medlemmer af Capitulet, og bære Korset besat med Brillanter, i et hvidt vatret Silkebaand med røde Kanter, om Halsen, samt Dannebrog-Stjernen paa venstre Bryst. (De erholde militaire Honneurs ligemed Generallieutenanter.) Ridderne af 2den Classe kaldes Storkors, og bære Korset i det nu brugelige hvide Ridderbaand, fra høire Skulder til venstre Side, tilligemed Stjernen paa venstre Bryst. Ere de Riddere af Elephanten, eller Geistlige, da bæres Korset om Halsen. (De erholde militaire Honneurs ligemed Generalmajorer.) Ridderne af 3die Classe kaldes Commandeurer af Dannebrogen, og bære Korset i et hvidt vatret Silkebaand med røde Kanter, om Halsen, samt et broderet Kors uden Straaler, paa venstre Bryst. (Militaire Honneurs ligemed Stabsofficerer.) De, som henhøre til Ordenens 4de Classe, benævnes specielt Riddere af Dannebrogen, og disse bære Korset i et smalt hvidt vatret Silkebaand med røde Kanter, paa venstre Side i et af Kjolens Knaphuller. (Militaire Honneurs ligemed subalterne Officerer.)

Foruden disse 4 Classer af Riddere haves Dannebrogsmænd, der ere saadanne Mænd, som Kongen benaader med Dannebrogskorset i Sølv. Dette Hæderstegn bæres ligesom Riddernes Guldkors. Ved en Anordning af 28de Januar 1809 for Dannebrogsmændene, bleve nærmere Bestemmelser kundgjorte om den Hæder og de Fordele*), som forsikkres dem; og i 1812 udgik et kongeligt aabent Brev, hvori Majestæten erklærer, at ligesom Han finder en Fyldestgjørelse i Selv at bære Dannebrogsmændenes Hæderstegn, saa vil Han endvidere dermed udmærke dem blandt Ridderne af Dannebrogen, som ved uafbrudt Iver for Kongens Tieneste og Fædrelandets Held have bestræbt sig for end ydermere at forøge de Fortjenester, for hvilke noget af Ordenens Hæderstegn blev dem tildeelt.

Anm. Forsaavidt som Kammerherrerne bære et Hæderstegn, eller en Hædersnøgle, høre de til de med et offentligt Udmærkelsestegn decorerede Mænd, og opføres ogsaa som saadanne paa Ordens-Capitulets Ridderliste. Hæderstegnet bestaaer i en Guldnøgle, som bæres bag paa Kjolen over den høire Kjolelomme, og meddeles Kammerherrerne ved Over-Kammerherren, til hvem de staae i et lignende Forhold som Ridderne til Ordens-Cantsleren.

§ 84. Iblandt de Udmærkelsestegn, der af Majestæten ere givne, eller gives i en hædrende Anledning, og som tildeels bæres liig en Orden, anføres:

a) Hæderstegnet for Militaire fra 1801. I Følge allerhøieste Beslutning, som er kundgjort af Admiralitets- og Commissariats-Collegiet den 2den April 1802, blev en Medaille slaaet, og bestemt at bæres som et kongeligt Hæderstegn for dem, som i Slaget den 2den April 1801 havde viist Mod og Daad til Forsvar for Konge og Fædreland. Medaillen, som har til Indskrivt: „Modet værger" — „Kongen hædrer" — „Fædrenelandet skjønner" — blev præget i Guld og i Sølv med den Bestemmelse, at

*) Under Capitulets Forvaltning er henlagt et Fond, af hvis aarlige Indtægter tildeles de iblandt Dannebrogsmændene (og disses Enker), som Kongen efter Omstændighederne maatte finde særdeles værdige eller trængende dertil, en aarlig Underholdnings Hjælp, der i intet Tilfælde kan „sælges, pantsættes, eller belægges med Arrest, ei heller deri gives Udlæg."

ingen flere skulde udpræges end de, som uddeeltes paa Slagets Aarsdag. Medaillen bæres som en Orden i et rødt Baand med et hvidt Kors. Guldmedaillen erholdt 53 Søofficerer, 27 Landofficerer og 30 dengang saakaldte Maanedslieutenanter. Sølvmedaillen erholdt 71 Militaire af Søetaten og 55 Militaire af Landetaten udenfor Officeerclassen. Med Hæderstegnet i Sølv er forbunden en aarlig Pension af 15 Rd. d. C.

b) Medaillen „pro meritis", hvortil Stemplerne ere graverede i Aaret 1771, og som veier i Guld 40 Sp. Duc. og i Sølv 7 Lod, er stiftet for at uddeles som et Beviis paa Kongens særdeles Naade og Velbehag med udviist Flid.

c) Medaillen for ædel Daad. I Folge Finants-Collegii Forestilling af 4de Juni 1793 havde man ingen passende Medaille til Belønning for Borgerdyder, naar en saadan blev reqvireret af et eller andet Collegium; thi Medaillen „pro meritis" fandtes ikke altid passende, og den af den forrige Landvæsens-Commission slagne Medaille med Inscription: „Fryden og Æren", ligesaalidet. Collegiet bemyndigedes derfor, ved allerhøieste Resolution af 12te Juni s. A., til at lade til dette Diemed forfærdige et Reversstempel, forestillende en Krands af Egeblade med Indskrivt: „For ædel Daad." Aversstempelet er siden 1811: Kong Frederik VIs Brystbillede.

d) Medaillen for deres Redning, der ere i Fare for at drukne. I Forordningen af 22de April 1772 er det bestemt, at, naar Nogen med Øvrighedens Vidnesbyrd godtgjør, at have viist sig virksom ved et tilsyneladende druknet Menneskes Redning, og at have ved sin Hjælp reddet dets Liv, maa han af den kongelige Kasse tilstaaes en Præmie af fem danske Ducater, eller om han hellere ønsker det, en Medaille af lige Værdi til Belønning. (Nærmere bestemt i Cancellie-Placat af 14de Sept. 1798.) I særegne Tilfælde tillades ham allernaadigst at bære denne i Baandet for 2den Aprils Medaille. Da ingen Medaille havdes, som var bestemt for denne Handling, brugtes Medaillen for ædel Daad, indtil man fandt, at dennes Værdi og Størrelse var for stor. Ved allerhøieste Resolution af 19de Aug. 1812 bemyndigedes derpaa Finants-Collegiet til at lade slaae en egen Medaille „for Druknedes Redning", hvis Revers fik en Krands med Vandblomster og Indskriften: „af Farens Svælg fremblomstrer Priis og Løn"; og til hvis Avers bruges Stemplet til Medaillen for ædel Daad.

Anm. Hvergang en af tvende sidstnævnte Medailler uddeles, forsynes de med Modtagerens Navn i Randen.

e) Holmens Hæderstegn. I Folge aabent Brev af 29de Jan. 1801 opmuntres og belønnes de Arbeidere ved Hans Majestæts Værfter, som fortrinligst virke til Søforsvarvæsenets Vedligeholdelse, efter 25 Aars god Tieneste, med et Hæderstegn i Sølv, der i Form af en Medaille bæres lig en Orden i et rødt og hvidt Baand. De, der ere benaadede med denne Medaille, hvis Avers har Indskriften: „For god Tieneste", og Revers: „Fortjent", modtage paa Kong Christian VIIs Fødselsdag en Gave af 10 Rbd. r. S.; dog med Undtagelse af Holmens Mestere, der istedetfor denne Gave bære Sø-Secondlieutenants Epauletter med en smal Stribe af blaat Klæde i Midten, og have Rang med No. 3 i 8de Classe.

f) Hæderstegn for 8 og 16 Aars troe Tjeneste.

Hans Majestæt Kongen har, ifølge Generalcommissariats-Collegii Circulaire af 31te Mai 1817 allernaadigst bestemt, at de Underofficerer, og med dem i Classe staaende Hoboister, Trompetere ɔc., som have udtjent en Capitulation af 8 Aar, og derefter paatage sig en ny Capitulation af 8 Aar, skulle tildeles et Hæderstegn (af Bronce) i Form af en Medaille, med Omskrivt „for 8 Aars troe Tjeneste", samt at de Underofficerer m. m., der have udtjent en Capitulation paa 16 Aar, og endnu paatage sig en Capitulation, uden Hensyn til hvor lang Tid, skulle endvidere tildeles et Hæderstegn, bestaaende af et Kors (ligeledes af Bronce) med Omskrivt „for 16 Aars troe Tjeneste" — naar deres Opførsel iøvrigt i og udenfor Tjenesten give dem Adgang til denne Hæder. Saavel Medaillen som Korset bæres, selv efter udtjent Tid, liig et Ordenstegn paa venstre Bryst, men i en lille Messingkjæde, og ikke i noget Baand. Ved Hæderstegnets Overlevering gives tillige et Patent, der godtgjør Adkomsten til at bære samme, og som efter allerhøieste Befaling udstedes, underskrives og forsegles af Hans Majestæts tjenstforrettende Generaladjutant.

Anm. Iblandt de Fordele, som den nyder, der er benaadet med Hæderstegnet for 8 eller 16 Aars troe Tjeneste, saalænge han erkjendes værdig at bære dette, ere især at bemærke, at han ikke maa arbitrairt afstraffes med Krumslutning og Fuktel, og at han efter 8 Aars Tjeneste erholder et aarligt Tillæg af 2 Rbd., og efter 16 Aars Tjeneste et aarligt Tillæg af 4 Rbd. r. S., som udbetales ved hvert Aars Udgang.

II. Statsforvaltning.

A. Statens Bestyrelse i det Hele.

§ 85. Kongen forener vel i sin allerhøieste Person den lovgivende, den dømmende og den fuldbyrdende Magt, men kun den lovgivende udøver Han umiddelbart, sædvanligviis efter at have hørt sit Geheime-Statsraads Mening. Den dømmende og den fuldbyrdende Magt i Statsforvaltningens mange forskjellige Grene (med Undtagelse af Naadessager, Embeders Besættelser og Forfremmelser, som Majestæten har forbeholdt sig selv) er derimod overdraget visse Samfund af Personer eller Regierings-Collegier, hvis Medlemmer Kongen selv dertil beskikker.

Som en Følge heraf bestyre de kongelige Collegier eller høieste Administrativ-Collegier Landets Regieringsanliggender i det Hele, udkaste de Forslag, og udarbeide de disse ledsagende Forestillinger, som skulle forelægges og anbefales Kongen til allerhøieste Sanction.

Forslagene og Forestillingerne forelægges enten directe Majestæten af vedkommende kongelige Collegier eller Departements, eller refereres til det kongelige Geheime-Statsraad af vedkommende Collegiichef eller Præsident, naar denne ikke er Geheime-Statsminister, og i modsat Tilfælde af den første Deputerede, eller det første Medlem.

§ 86. I det kongelige Geheime-Statsraad, oprettet den $\frac{13}{20}$ Febr. 1772, og paany traadt i Virksomhed den 29de April 1814, præsiderer Majestæten vel med sin uindskrænkede Magt, dog meddeler Han, ifølge den af Ham selv givne Regel, i Almindelighed ikke sin Sanction, forinden Han har hørt sit Geheime-Statsraads Mening over den refererede Gjenstand. Kongens Statsraad bestaaer for Tiden af syv Medlemmer, nemlig: Hs. Majestæts Broder: Prinds Frederik Ferdinand til Danmark, og ser Geheime-Statsministre, af hvilke de fire tillige forestaae hver et kongeligt Collegium eller Departement.

De kongelige Collegier, Directioner, eller andre Departements indtage, næst efter Statsraadet, iblandt de til Landets Bestyrelse indsatte Autoriteter den første Plads. De staae umiddelbart under Regenten, og ere, med Undtagelse af Cancellierne, gjældende for det hele Rige. Deres vigtigste Forretninger bestaae i: 1) Et almindeligt Opsyn over de ethvert Collegium specielt underordnede mindre Autoriteter og Embedsmænd, og over Lovenes Udøvelse, forsaavidt som dette vedkommer deres Forvaltning. 2) Liig et Ministerium at contrasignere in corpore de deres Forvaltning vedkommende Lovbud og Documenter. 3) At decidere overeensstemmende med de bestaaende Love i alle forekommende enkelte Tilfælde, saavidt deres Magtfuldkommenhed strækker sig. 4) Umiddelbart at referere til Regenten, saavel med Hensyn til Forslag af nye Lovbud, som til kongelig Dispensation fra de bestaaende. 5) Desforuden have nogle Collegier, navnligen Cancellierne og Rentekammeret, Fuldmagt til i enkelte bestemte Tilfælde at meddele Dispensation og Concession, uden i Forveien at indhente en kongelig Resolution.

Den allerhøieste Resolution udfærdiges for Civiletaten igjennem Majestætens Cabinetssecretair, og for Militairetaterne igjennem Majestætens tjenstgjørende Generaladjutanter, hvilke trende Personer have umiddelbart Referat til Majestæten over Alt, hvad som vedkommer det Civile og det Militaire.

Da Hs. Majestæt har, under 2den Januar 1840, oprettet et Statssecretariat for Raadessager, igjennem hvilket alle Gratialvæsenet vedkommende Sager blive at behandle, saa er den Adgang ophørt, som de kongelige Collegier, Directioner eller andre Departements have havt, deels til at nedlægge allerunderdanigst Forestilling om Gratialer, enten af den almindelige Statskasse, eller af noget særligt Fond, der udgjør en Deel af Statens Formue, deels til selv indenfor visse Grændser at bevilge Gratialer.

§ 87. De kongelige Collegier, som forvalte Statens indre Anliggender (alle i Kjøbenhavn), ere:

a) Det kongelige danske Cancellie. (Oprettet 1660.)

Som det første Regierings-Collegium har det Statssecretariats-Functioner, og udfærdiger i denne Henseende: Bestallingerne til Medlemmerne af samtlige Collegier, Adelsdiplomerne og Indigenatspatenterne. Ogsaa modtage de øvrige Collegier og Departements stundom allerhøieste Resolutioner og Ordres igjennem dette Collegium.

Dets øvrige Virkekreds er dernæst, med Hensyn til Kongeriget Danmark og Colonierne, at udstede alle Ordres og Expeditioner, som angaae Justitsvæsenet og dets Administration, — Kirkeforfatningen, — Videnskabssager, — Undervisningsvæsenet (med

Undtagelse af Universitetet og de lærde Skoler, som have en egen Direction), — Medicinalvæsenet, — Kjøbstæd- og Fattigvæsenet, — de Umyndiges Anliggender og alle offentlige Stiftelser, — Brandforsikkringssager, — Lehnssager, — samt Forsvarsvæsenet med Hensyn til Recruteringen. Det bestaaer af en Præsident, som er Justitsminister, og af 5 Deputerede, som ere Chefer hver for et Departement. En af de Deputerede er Generalprocureur. Ialt 11 Contoirer.

b) Det kongelige slesvig-holsteen-lauenborgske Cancellie for Hertugdømmerne. (Oprettet 1688 under Navn af „tydske Cancellie". Nuhavende Navn 1816.)

De under dette Collegium henhørende Sager ere: Varetagelsen af de kongelige Høiheds-rettigheder, Overopsynet over Kirkevæsenet, Universitetet i Kiel og det hele Skolevæsen, Justitsforvaltningen, den offentlige Sikkerhed, samt Politievæsenet i Almindelighed, Recruterings- og Indqvarteringsvæsenet, og overhovedet over alle Grene af den indre Forvaltning, som ikke høre til Kameral-, Beskatnings- og Finantsvæsenet, Told-, Handels- og Postsager. Det bestaaer af en Præsident, 5 Deputerede, af hvilke en er Overprocureur. Dette Collegium har ialt 5 Contoirer.

c) Det kongelige Rentekammer. (Oprettet 1660).

Herunder høre alle Skattebreve og Paabude, samt Opsynet med Oppebørselsvæsenet, Landvæsenet, Forst- og Jagtvæsenet, Veivæsenet i Kongeriget, de kongelige Jordegodser, Bygninger og Magaziner. Det besørger Udskrivning og Aflevering af Magazinkorn og Fourage til Armeens Heste, samt Anordning af Tjenestekjørseler. Det udfærdiger alle Udnævnelser af Amtmænd, Regnskabsbetjente og Hoffolk; endelig forestaaer det isærdeleshed Islands Kameral-, Told- og Handelsanliggender. Det bestaaer af en Directeur, 3 Deputerede og 8 Committerede. Tvende Kammercancellier og 21 Contoirer.

Under Rentekammerets Bestyrelse staaer in specie:

Det kongelige kjøbenhavnske Classelotterie (Forordn. 29de Juni 1773), som har en Justitsdirection, bestaaende af 3 Medlemmer.

Det kongelige Tallotterie i Kjøbenhavn. (Oprettet 1771. Kongl. Bekjendtgjørelse 9de Febr. 1816). Har ligeledes en Justitsdirection, bestaaende af 3 Medlemmer, samt en Lottoadministration, bestaaende af 2 Medlemmer. 4 Contoirer.

Det kongelige Tallotterie i Altona. (Oprettet 1771. Kongl. Bekjendtgjørelse 9de Febr. 1816). Dets Justitsdirection og dets General-Lottodirection bestaae hver af 3 Medlemmer. 5 Contoirer.

d) Det kongelige General-Toldkammer- og Commerce-Collegium. (Oprettet 1735, som et General-Landoeconomie- og Commerce-Collegium; 1760, som et vestindisk-guineisk Rente- og Generaltoldkammer; forenede under det nuhavende Navn 1815).

Herunder sorterer Told- og Consumtionsvæsenet i Kongeriget Danmark, samt Toldvæsenet i Hertugdømmerne Slesvig, Holsteen og Lauenborg. Bestyrelsen af Alt, som vedkommer Industrie- og Fabrikvæsenet samt Handel og Skibsfart, derfor ogsaa Havnevæsenet, Canal- og Fyrvæsenet. Consulaterne i Udlandet, med Undtagelse af Consulaterne paa den afrikanske Kyst. Forvaltningen af Colonierne i Øst- og Vestindien, samt paa Kysten af Guinea, med Undtagelse af militaire Commandosager, Justitsvæsenet, samt

kirkelige Indretninger. I Toldsager har dette Collegium tillige en Art af Jurisdiction. Dette Collegium har en Directeur, 3 Deputerede og 5 Committerede. Et Kammercancellie og 13 Contoirer.

Under Generaltoldkammerets Bestyrelse staaer in specie:

Øresunds Toldkammer, som har en Directeur, 4 Toldkæmmerere, en Toldinspecteur og 4 Contoirer.

Kjøbenhavns Toldkammer, hvortil hører 52 Inspecteurer, Skrivere og Controlleurer, samt 112 Told- og Consumtions-Underbetjente.

Commerce-Collegiet i Altona (anordnet 1738), med en Præses og 5 Medlemmer.

En Fabrikdirecteur i Kjøbenhavn, og en Handels- og Fabrikintendant i Hertugdømmerne.

Den kongelige danske Porcellainsfabrik i Kjøbenhavn, som drives for kongelig Regning siden 1779.

e) Det kongelige Admiralitets- og Commissariats-Collegium. (Oprettet som Admiralitet 1660 og forenet med Commissariatet 1784).

Dette Collegium har Bestyrelsen af alle Sager, som angaae Søkrigsvæsenet, inclusive Søetatens Justitsvæsen under et Generalauditoriat. Det bestaaer af 5 Deputerede, under Præsidium af Søetatens ældste Admiral. Foruden 3 Departements-Contoirer har det et Bogholder-, Archiv- og Depeche-Contoir, et Revisions- og Contra-Beregningscontoir samt et Kasserer-Contoir; ialt 6 Contoirer. Endvidere haves ved de under Admiralitetet henhørende tvende Værfter (Gammelholm og Nyholm) ligeledes 6 Contoirer.

Under Admiralitetet henhører: 1) Commandanturen paa Fæstningen Christiansøe; 2) Constructions- og Regulerings-Commissionen; 3) Defensions-Commissionen; 4) Søetatens Skoler; 5) Søkaartarchivet; 6) Opmuddringsvæsenet; 7) Navigationen; 8) Overlodsvæsenet; 9—12) Søetatens Seildug- og Lærredsfabrik, Qvæsthuus, Hospital og Proviantgaard, 13) Marinens Barakker (Nyboder); og 14) Holmens Kirke.

f) Det kongelige General-Commissariats-Collegium. (Oprettet 1660, men erholdt sit nuhavende Navn d. 20 Jan. 1808).

Dette har under sin Bestyrelse: Landmilitair-Etatens Oeconomie, eller Regnskabsvæsen og Forsørgelse, med Undtagelse af Brød og Fourage. Med Hensyn til Recrutteringsvæsenet, forsaavidt som dette angaaer Hærens Tarv, raadføre Cancellierne sig med dette Collegium. Det har 5 Deputerede, af hvilke det ældste Medlem er p. t. Præses. Ialt 6 Contoirer, nemlig 3 Departementscontoirer, af hvilke det 1ste har 2de Afdelinger, de militaire Uldmanufacturers Contoir, et Bogholder- og et Revisions-Contoir.

Under dette Collegiums Ressort henhører: 1) det militaire Varedepôt; 2) de militaire Uldmanufacturer paa Usserød; 3) det militaire Klædeoplag; 4) den militaire Hallecommission; 5) det kongl. militaire gymnastiske Institut; 6) Christians Pleiehuus i Eckernförde; 7) den bestandige militaire Indqvarterings-Commission; 8) Remonte-Commissionen; 9—10) Garnisonshospitalerne i Kjøbenhavn og Rendsborg; 11) Directionen for Garnisons-

skolevæsenet i Kjøbenhavn og Citadellet Frederikshavn; 12) Garnisonsbiblioteket Kjøbenhavn; og 13) Krigs-Hospitalskassen.

Endvidere have collegial Form og umiddelbar Foreſtilling hos Majeſtæten:

g) De Deputerede for Finantſerne. (Kgl. Bekjendtgjørelſe af 9de Febr. 1816.)

Den kongl. Finantsdeputation har Opſyn over Penge-, Mynt- og Coursſager overhovedet, ſamt over den almindelige Forvaltning af Statsudgifterne, med Undtagelſe af dem, ſom ſortere under Directionen for Statsgjælden og den ſynkende Fond ſamt under Directionen for den almindelige Penſionskaſſe. Dens Medlemmer beſtaae, under Finantsminiſterens Præſidium, af Directeuren og ſamtlige Deputerede i det kongl. Rentekammer. Herunder hører Zahlkaſſen i Kjøbenhavn, den ſlesvig-holſteenſke Hovedkaſſe i Rendsborg, Centralkaſſen for Lauenborg i Ratzeborg, og Mynterne i Kjøbenhavn og Altona. 4 Contoirer.

h) Den kongelige Direction for Statsgjælden og den ſynkende Fond. (Kgl. Bekjendtgjørelſe af 9de Febr. 1816 og Reſol. af 28de Decbr. 1821.)

Forvaltning af Statsgjælden og Udbetaling af Renterne for ſamme, ſamt Oppebørſelen af en Deel kongelige Fordringer. Directionen beſtaaer af 5 Medlemmer, under Præſidium af Finantsminiſteren, ſamt har 3 Aſſeſſorer. Herunder ſorterer Statsgjældskaſſerne i Kjøbenhavn og Rendsborg. 6 Contoirer.

i) Den kongelige Direction for den almindelige Penſionskaſſe. (Kgl. Bekjendtgjørelſe af 9de Febr. 1816).

Alle de Sager, ſom vedkomme Penſioner og Vartpenge. Oppebørſelen beſtaaer i en beſtemt Sum (500000 Rbd.), ſom udbetales af Finantſerne, ſamt af Poſtintradernes Overſkud. Directionen beſtaaer af 5 Medlemmer, under Præſidium af en Geheimeſtatsminiſter. 1 Contoir.

k) Den kongelige Direction for Fonden ad usus publicos. (Kongl. Reſcript af 15de Jan. 1765.)

Medlemmerne beſtaae for Tiden af tvende Geheimeſtatsminiſtere, hvoraf den ene er Finantsminiſteren.

l) Den kongelige General-Poſtdirection. (Oprettet 1711, og faaet ſit nuhavende Navn d. 7de Febr. 1809).

Dette Collegium, ſom beſtaaer af 5 (4) Medlemmer, af hvilke det ældſte præſiderer ſom Generalpoſtdirecteur, beſtyrer hele Poſtvæſenet, og har Overopſyn med Befordringsvæſenet ſamt med ſamtlige Færgeanſtalter. Den udøver et Slags Jurisdiction i Poſtſager, og har 7 Contoirer, hvoraf de 3 benævnes Secretariater.

m) Directionen for Univerſitetet og de lærde Skoler i Danmark. (Placat af 19de Juli 1805.)

Denne beſtaaer for Tiden af trende Medlemmer, af hvilke det første er beſtyrende Medlem. Den har et Secretariat og desforuden 2 Contoirer.

n) Directionen for den almindelige Enkekaſſe. (Fundats 1775. Forandret d. 25de Febr. 1785.)

Denne bestaaer af 6 Directeurer, af hvilke den ældste for Tiden er en Geheimestatsminister. 2 Contoirer.

o) Den kongelige Direction for Quarantaine-Foranstaltningerne for Danmark og Hertugdømmerne. (Oprettet 1804. Forand. 8de Mai 1816 og i 1831.)

Denne bestaaer af 6 Medlemmer, af hvilke det første Medlem skal være en Sokyndig, der er bekjendt med Quarantaineindretningerne i Middelhavets Havne. Directionen har et Secretariat.

Foruden et Losningsquarantaine-Etablissement paa Kyholm (oprettet i 1832), den kongl. Quarantainecommission i Kjøbenhavn, Helsingøers Sundhedscommission, og Sundheds- og Quarantainecommissionen i Kiel, findes Quarantainecommissioner nedsatte følgende Steder: Aalborg, Aarhuus, Allinge, Altona, Anholt, Apenrade, Assens, Bogense, Cappeln, Christiansøe, Dragøe, Ebeltoft, Eckernförde, Faaborg, Fanøe, Flensborg, Frederikshavn, Fredericia, Frederiksværk, Føhr, Glückstadt, Grenaae, Hadersley, Hasle, Heiligenhafen, Hjerting og Varde, Hobro, Holbek, Horsens, Husum, Høyer, Itzehoe, Kallundborg, Kjerteminde, Kjøge, Kolding, Korsøer, Lemvig, Læsøe, Mariager, Marstal, Middelfart, Nakskov, Nestved, Neustadt, Nexøe, Nyborg, Nykjøbing i Sjælland, Nykjøbing paa Falster, Nysted, Odense, Pellworm, Præstøe, Randers, Ribe, Ringkjøbing, Roeskilde, Romøe, Rudkjøbing, Rødby, Rønne, Samsøe, Skagen, Skjelskiør, Stege, Storeheddinge, Stubbekjøbing, Svanike, Svendborg, Silt, Sæby, Sønderborg, Thisted, Tønning, Veile, Vordingborg og Ærøskjøbing.

p) Qvægsygecommissionen. (Cabinetsordre 17de Decbr. 1778, udstrakt til Lauenborg 8de Jan. 1830.)

Denne bestaaer af 5 Medlemmer, under Præsidium af en Geheimestatsminister.

q) Collegium de Cursu Evangelii promovendo, eller Missionscollegiet. (Instruction 10de Decbr. 1714.)

Det bestaaer af 5 Medlemmer (hvoraf det første Medlem er en Geheimestatsminister, og det andet Biskoppen over Sjællands Stift), og har den Bestemmelse, at sørge for den christelige Religions Udbredelse i Grønland, Vest- og Ostindien.

§ 88. Den Autoritet, som forvalter Statens ydre Anliggender og udvortes Forhold, er:

Det kongelige Departement for de udenlandske Sager. (Forenet med det tydske [nu slesvig-holsteen-lauenborgske] Cancellie indtil 1771, men har siden bestaaet særskilt. I 1837 bleve de afrikanske Consulats-Anliggender henlagte under dette Departement.)

Dette Departements Chef er en Geheimestatsminister, som har under sig en Depechesecretair og 4 andre Secretairer, samt et Expeditionscontoir. Det fører alle Forhandlinger med fremmede Stater, og har alle de Forretninger, som staae i Forbindelse med disse.

Af fremmede Magter have Gesandtskaber ved det kongelige danske Hof: Belgien, Brasilien, Frankrig, Hanseestæderne, Nederlandene, Nordamerika, Portugal, Preussen, Rusland, Spanien, Storbrittanien, Sverrig og Østerrig. Kongelige danske Gesandtskaber ere ansatte ved de foranførte fremmede Magter, og desforuden ved det tydske Forbund (i Frankfurt a. M.) og i Tyrkiet. Foruden de førstnævnte fremmede Magter have: Grækenland, Hannover, Mecklenborg-Schwerin, de forenede mexicanske Stater, Oldenburg, Sardinien, Sicilien, Republikerne Urugay og Ve-

nezuela Consuler i de danske Stater. De fremmede Steder, hvor der findes kongelige danske Residenter, Agenter og Consuler, ere: Aleppo, Alexandria, Algier, Alicante, Amsterdam, Ancona, Antwerpen, Archangel, Bahia, Barcelona, Bayonne, Belfast, Bordeaux, Brasilien, Bremen, Buenos-Ayres, Cadiz, Canton i China, Cap de bonne Esperance, Cette, Civitavechia, Christiania, Constantinopel, Corfu, Corunna, Danzig, Dunkerque, Frankfurt a. M., Genua, Gibraltar, Gothenborg, Guernsey, Grækenland, Hamborg, Havanna, Havre de Grace, Helsingborg, Hull, Jersey, Königsberg, Leipzig, Leith, Libau, Lissabon, Liverpool, Livorno, London, Lübeck, Madeira, Malaga, Malta, Marocco, Marseille, Memel, Messina, Moscau, Nantes, Neapel, Odessa, Oporto, Ostende, Palermo, Paris, Pernambucco, St. Petersborg, Philadelphia, Plymouth, Riga, Rio-Janeiro, Rio-Grande, Rostock, Rotterdam, Smyrna, Stettin, Stockholm, Syra, Teneriffa, Triest, Tunis, Venedig, Venezuela, Wiburg og Wien. Desforuden Vice-Consuler paa 243 andre Handelspladser.

§ 89. De øvrige betydeligste Institutioner, Directioner og Commissioner ere:

a) Nationalbanken i Kjøbenhavn, som siden den 1ste August 1818 er traadt i Stedet for den forrige Rigsbank, er et Institut, der ifølge sin Bestemmelse og Indretning, foruden en Deel specielle Hverv, er: en Deposito- og Discontobank for det hele Land, en Seddelbank for de danske Provindser, og en Girobank for Kjøbenhavn. Dette Bankinstituts Bestemmelse er nemlig: 1) at virke til at befæste et sikkert Pengevæsen i Landet, og derfor at fremme og vedligeholde de circulerende Rigsbankseglers og Rigsbanktegns Pari-Værdi. 2) At drage Omsorg for at samle og opbevare en Fond af rede Sølv i Mynt, eller Barrer, ved hvilken Fond Banken kan opretholde dens circulerende Sedler i deres Værdi, og paa hvilken den kan grunde Anviisninger, som paa Anfordring verles mod Sølv; overhovedet at stræbe efter, at rede Sølv, eller Bankseddler, der paa Anfordring verles mod rede Sølv, kunne saasnart som muligt blive det eneste gængse og gjældende Betalingsmiddel i Danmark. 3) At forrente og afdrage den paa Banken hæftende Obligationsgjæld, være sig til Staten, eller til Private, samt at tilsvare den fra Rigsbanken overtagne Seddelgjæld. 4) Ved Udlaan og ved Discontering at fremme Pengeomløbet til Lettelse for Handel og Industrie; samt ved Foliers Aabning og Depositers Modtagelse, at holde betroede Midler i sikkert Gjemme, saaledes at Vedkommende kunne til alle Tider disponere over disse.

Bestyrelsen skeer ved 15 Repræsentanter, som supplere dem selv, og af 5 Directeurer, af hvilke de fire vælges af Repræsentanterne, men den 5te af Kongen. Desforuden staaer ved Siden af Bankbestyrelsen en kongelig Commissair, der som saadan har at paasee, at Banken opfylder sine Forpligteiser. Denne Post skal stedse være forenet med Justitsminister-Embedet.

Nationalbanken har 8 Contoirer, iblandt hvilke det ene er Contoiret ved en Filialbank i Aarhuus.

I Altona er et Bankinstitut til Afgjørelse af den slesvig-holsteenske Bankhæftelse. Directionen bestaaer af 2 Medlemmer. 1 Contoir.

b) Den kongelige grønlandske og færøeske Handel i Kjøbenhavn. (Regl. 2den Juli 1781.) Den administrerende Direction bestaaer af 4 Medlemmer. 2 Contoirer og 2 Pakhuse for Grønland og for Færøerne.

c) General-Indqvarterings-Commissionen. (Regl. 14de August 1788.) Bestaaer af 5 Medlemmer, af hvilke det første Medlem er Generalqvarteermesteren.

d) Directionen for Stutterivæsenet og Veterinairskolen (Resc. 12te Marts 1790) bestaaer af 5 Medlemmer, i hvis Spidse staaer Rentekammerets Directeur.

Herunder sorterer in specie: Stutteriet i Frederiksborg og Veterinairskolen i Kjøbenhavn (Christianshavn).

e-f) Det kongl. octroyerede almindelige Brandassurance-Compagnie for Varer og Effecter, Kjøbenhavn undtagen. (Oprettet 1798.) Det har 7 Repræsentanter, 3 Tilforordnede, 3 Directeurer og et Secretariat, samt 96 Commissionairer i Kongeriget og Hertugdømmerne. Det kongel. octroyerede kjøbenhavnske Brandassurance-Compagnie for Varer og Effecter. (Octroy 1778.) 4 Directeurer og 2 Administratorer. 1 Contoir.

g) Det kongl. octroyerede Søassurance-Compagnie i Kjobenhavn. (Octroy 1ste Juli 1746.) Det har 2 Deputerede og 6 Committerede. 1 Contoir.

h-k) Forst-Examinationscommissionen i Kjobenhavn. (Oprettet 9de Novbr. 1833.) 10 Medlemmer. Landmaaler-Examinationscommissionen i Kjobenhavn. (Opr. 1782.) 4 Medlemmer, — og i Kiel. (Opr. 1834.) 3 Medlemmer.

l) Den danske Matriculeringscommission. (Nedsat 6te Juni 1806.) 2 Medlemmer.

m) Commissionen til at besørge Udarbeidelsen af et statistisk Tabelværk over de danske Provindser. (Opr. 1833.) Udvidet til alle tre Hertugdømmer i 1839. 9 Medlemmer.

B. Den verdslige og geistlige Bestyrelse af de enkelte Provindser, Amter og Kjøbstæder.

§ 90. 1. I Kongeriget Danmark ere de verdslige Over-Øvrighedspersoner samtlige Amtmænd (ialt 19), som sortere umiddelbart under de kongelige Collegier. De have tillige Overbestyrelsen af de i deres Amt liggende Kjøbstæder, med Undtagelse af Kjøbenhavn, hvor en Amtmands Myndighed er deelt, efter Sagernes Beskaffenhed, mellem Magistraten (hvis Formand har Titel af Overpræsident), Politidirecteuren, Lands-Over- samt Hof- og Stads-Retten, og nogle særskilte Commissioner. Den Amtmand, som i Stiftet har Prædicat af „Stifts-Amtmand" er ikke i Besiddelse af nogen Myndighed over de øvrige Amtmænd i Stiftet, men besørger i Forening med Stiftets Biskop de geistlige Anliggender, navnligen de, som betræffe Kirkerne, Skolerne, Fattigvæsenet og de offentlige Stiftelsers Bestyrelse.

I de danske Kjøbstæder er den første Magistratsperson og Byembedsmand: Byfoged, stundom ogsaa benævnt Borgemester, og ikke sjelden begge Dele. Med hans Tieneste er ofte forbunden Politiemester-Embedet i Kjøbstaden, og Herreds- eller Birkefogeds-Tieneften i det nærmest liggende Landdistrikt.

Anm. Provindsen Fyen har en Gouverneur i Hs. Kongl. Høihed Kronprinds Frederik Carl Christian.

2) I Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen ere de verdslige Over-Øvrighedspersoner paa Landet: samtlige Amtmænd, og de Personer, som staae i Kategorie med disse, navnligen Landdrosten for Herskabet Pinneberg, Administrateuren for Grevskabet Ranzau, Overstalleren i Landskaberne Eiderstedt og Pellworm, samt Landfogderne i Landskaberne Norder- og Sønder-Ditmarsken, ialt 22.

I Kjøbstæderne er disses Overøvrighed deres Magistrat, som ere Amtmændene coordinerede. Magistraten bestaaer af flere Personer (Raadmænd), i hvis Spidse staaer en Borgemester eller Præsident, eller en første Borgemester, hvor der ere flere. Desforuden har Staden Altona en Overpræsident, som har Overbestyrelsen af Stadens samtlige Anliggender.

Den slesvig-holsteenske Regjering paa Slottet Gottorf (Forord. 15de Mai 1834) bestyrer under Overopsynet af det slesvig-holsteen-lauenborgske Cancellie og de andre vedkommende kongelige Collegier, alle administrative Anliggender, med Undtagelse af de, som vedkomme Cammeral-, Skatte-, Finants-, Told- og Postvæsenet. Denne Regjering bestaaer af en Præsident, 8 Raader, 3 overordentlige Medlemmer og 2 Assessorer. 5 Contoirer.

Anm. Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen have en Statholder i Hs. Durchlaucht. Landgreve Friederich af Hessen-Cassel, der som saadan tillige er Overpræsident i den fornævnte Regjering. Hs. Durchlaucht. er tillige Gouverneur for Landskaberne Norder- og Sønder-Ditmarsken.

3) I Hertugdømmet Lauenborg ere de verdslige Overøvrighedspersoner paa Landet: vedkommende Amts „1ster und 2ter Beamter", som i Forening danne et Collegium, og sædvanligen kaldes Amtmænd (ialt 8), og i Kjøbstæderne disses Magistrat*).

Af Hertugdømmets trende Provindsial-Collegier (Regjeringen, Hofretten og Consistoriet), er den lauenborgske Regjering i Ratzeborg tillige en Forvaltnings-Autoritet, som bestyrer det Administrative, og staaer forsaavidt under det slesvig-holsteen-lauenborgske Cancellie; men forsaavidt som det tillige er et Justitscollegium, staaer det under den slesvig-holsteen-lauenborgske Overappellationsret i Kiel.

Denne Regjering bestaaer af en Præsident (Landdrosten), og 2 Raader med 2 Regjerings-Secretairer.

Anm. Hertugdømmet Lauenborg har en Gouverneur og Landdrost.

4) I geistlige Sager er Overøvrighedspersonerne i Kongeriget Danmark: Stifternes Biskopper. Hvert Stift eller Bispedømme har desuden en Stiftsprovst, og hvert Amt er under denne inddeelt i flere Provstier, i Forhold til Amtets Størrelse; dog skal Provsten i et saadant Provsti, ligesaavel som Stiftsprovsten, tillige være Sognepræst i et af Kirkesognene.

I hvert af Hertugdømmerne Slesvig**) og Holsteen er Overøvrigheden i geistlige

---

*) I Spidsen for Magistraten staaer i Staden Ratzeborg en „Stadtcommissarius", i Staden Lauenborg en „Gerichtsschultze", og i Staden Mölln en „Stadthauptmann".

**) Med Undtagelse af Tørning-Lehn, Amtet Norborg med Ærøe, og de augustenborgske Godser paa Als.

Sager en Generalsuperintendent, iovrigt uden executiv Myndighed. Under denne staae Kirkeprovsterne, der tillige ere Sognepræster i et af Kirkesognene.

I Hertugdømmet Lauenborg er den eneste geistlige Overovrighed: Consistoriet i Ratzeborg. Provstier ere ikke i dette Hertugdomme. I Spidsen for Geistligheden staaer en Superintendent, der selv er Sognepræst, og som Superintendent første geistlig Assessor i Consistoriet. Dette har til Præsident: Landdrosten, og bestaaer af 4 Assessorer, nemlig en herskabelig, en landskabelig og tvende geistlige.

Anm. 1. De verdslige Overovrigheder, saavel i Kongeriget som i Hertugdømmerne, ere i Forbindelse med Krigscommissairen: Deputeret ved Militairsessionerne, og i Forbindelse med Provsten: Kirkevisitator.

Anm. 2. De verdslige og geistlige Overovrigheders territoriale Virkekreds, samt Forholdet imellem den verdslige og den geistlige administrative Inddeling findes fremstillet i: „Sjette Afsnit: Landets Inddeling" S. 170.

C. Domstolene.

§ 91. Den dømmende Magt udøves af Retter eller Domstole. Domstolene ere i Forhold til hinanden enten Underretter, Overretter, eller Høiesteret. Ved hine behandles og paakjendes Sagerne først, ved disse foretages de derefter, naar Indstævning til den ved hine afsagte Doms Stadfæstelse, eller Forandring, finder Sted.

I. Kongeriget.

a) Med Undtagelse af criminelle og offentlige Sager, skal alle Sager i Danmark først bringes for den i ethvert Jurisdictions-Distrikt anordnede Forligelses-Commission, som søger at bilægge Striden imellem Parterne. I Mangel af Forlig blive de indstævnede til første Instants eller Underretten, som er for Kjøbenhavn: Hof- og Stadsretten; i Kjøbstæderne udenfor Kjøbenhavn: Bytinget; for de adelige Distrikter: Birketinget, og for de øvrige Landdistrikter: Herredstinget. Politisager afgjøres ved de forskjellige Politiretter.

Den anden Instants eller Overret i civile Sager er: for samtlige danske Der: den kongl. Lands-Over- samt Hof- og Stads-Ret i Kjøbenhavn; og for Jylland: den kongl. Landsoverret i Viborg.

Den tredie eller sidste Instants for alle i Under- og Overretterne afgjorte Sager, og den anden samt tredie Instants for de criminelle Sager er Høiesteret i Kjøbenhavn, i hvis aarlige første Forsamling Majestæten selv præsiderer.

b) Den kongl. Lands-Over samt Hof- og Stadsret i Kjøbenhavn (oprettet 1771), har en Justitiarius til Præsident, og 15 Assessorer. Den har 3de Vidnekammere, et Criminelkammer, en Gjæsteret, en Inquisitionscommission*), en Skifte- og en Gjældscommission, og har 7 Contoirer.

---

*) Inquisitions-Commissionens Assessorer bestaae af en Borgercapitain, en Lieutenant af Sø-Etaten, en Lieutenant af det kongl. Artillerie, og en Lieutenant af hvert i Kjøbenhavn garnisonerende Regiment.

Den kongl Landsoverret i Viborg (oprettet 1805) har Stiftsamtmanden til Præsident, en Justitiarius og 2 Assessorer.

Høiesteret (første Instruction publiceret 14de Febr. 1661) har en Justitiarius, 12 Assessorer og 28 extraordinaire Assessorer. Et Justitscontoir.

Anm. De i Danmark gjældende Love ere: Christian den Femtes danske Lov, fra 1683, og en stor Mængde Anordninger, som deels hæve, deels forandre og deels udvide Hovedloven. De bekjendtgjøres under Navn af Forordninger, Placater, Rescripter, Reglementer m. m. Endeligen: en Deel kongelige Privilegier, Fundatser, Laugsartikler, Octroyer og Stiftelsesbreve. De vigtigste Lovsamlinger ere: J. S. Schous Udtog af de kongl. Forordninger og aabne Breve, fortsat af Kolderup-Rosenvinge; samt L. Fogtmanns Samling af Rescripter, fortsat af Algreen-Ussing.

II. Hertugdømmerne.

a) I Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen er den første Instants eller Underret for Kjøbstæderne: Magistratsretten*); i de adelige Distrikter for hvert adeligt Gods og adeligt Kloster: Patrimonialretten; i Amterne findes endnu tildeels de gamle Folkeretter, som stundom danne tvende Instantser, f. Ex. „Lodding u. Göding" i Amtet Steinborg og Herskabet Pinneberg. Flere Sager, som Injuriesager, liquide Gjældssager, Politiesager m. m. blive afgjorte uden Rettergang af vedkommende Amtmand, Herredsfoged, Sognefoged, Lehnsfoged ɔc. De øvrige Sager afgjøres ved Amts- og Herreds-Retten.

For Adelen og Besidderne af de adelige Godser og de i samme ansatte Præster er første Instants: den slesvigske Landret paa Gottorf og den holsteenske Landret i Glückstadt; for alle civile Embedsmænd, og overhovedet de Personer, som have en priviligeret Rettergang, og ikke høre under Landretterne, derimod: den slesvigske Overret paa Gottorf og den holsteenske Overret i Glückstadt.

I Hertugdømmet Lauenborg er første Instants for Kjøbstæderne: Magistratsretten, men for Adelen og Besidderne af adelige Godser Hofretten i Ratzeborg, samt for de Øvrige i Landdistrikterne: Patrimonial- og Amts-Retterne. For alle de Personer derimod, som have en priviligeret Rettergang og ikke høre under Hofretten, er første Instants: Regjeringen i Ratzeborg.

Den anden Instants er for alle adelige Patrimonialretter: Landretterne paa Gottorf og i Glückstadt, samt Hofretten i Ratzeborg, og for alle øvrige Retter: Overretterne paa Gottorf og i Glückstadt, samt Regjeringen i Ratzeborg.

Den sidste Instants eller øverste Domstol i alle tre Hertugdømmer er: den slesvig-holsteen-lauenborgske Overappellationsret i Kiel.

b) En egen uafhængig Jurisdiction har: Kieler Universitets Consistorium, for alle de Personer, som staae under samme; Lottoets Justitsdirection i Altona, for alle Lottosager; og den israelitiske Ret i Altona for alle mosaiske Troesbekjendere

*) Med Undtagelse af Ærøeskjøbing, som tillligemed Ærøe henhører i første Instants under den ærøeske Stads- og Landsret, constitueret for den hele Ø, saavel i geistlige som verdslige Sager.

i Slesvig og Holsteen. For den forstnævnte Jurisdiction er det slesv.-holst.-lauenborgske Cancellie sidste Instants i alle academiske Disciplinarsager. Alle øvrige Kjendelser, som afsiges af de foranførte uafhængige Jurisdictioner, kunne indanke for Overappellationsretten.

c) I geistlige Anliggender, Ægteskabs- og Kirkesager ere i Slesvig og Holsteen Kirkevisitatorerne og Underconsistorierne, i Lauenborg Consistoriet første Instants. En høiere Instants er det slesvigske Overconsistorium paa Gottorf og det holsteenske Overconsistorium i Glückstadt. For de adelige Distrikter i Slesvig er derimod det slesvigske Land-Overconsistorium første Instants, og for Sager, der appelleres fra Underconsistorierne i de adelige Distrikter i Holsteen er det holsteenske Land-Overconsistorium anden Instants. Sidste Instants i alle tre Hertugdømmer er Overappellationsretten.

Anm. Consistorierne bestaae af verdslige Medlemmer og af Præster.

d) Den slesvigske Overret paa Gottorf og den holsteenske Overret i Glückstadt bestaae hver af en Director og 6 Raader.

Den slesvigske Landret bestaaer af 6 adelige Medlemmer, en Landkantsler, samt 4 lærde Medlemmer. Den holsteenske Landret bestaaer af 4 adelige Medlemmer, en Director og 4 lærde Medlemmer.

Hofretten i Ratzeborg skal bestaae af en Hofdommer og 6 Bisiddere.

Den slesvig-holsteen-lauenborgske Overappellationsret i Kiel (oprettet d. 15de Mai 1834) har en Præsident, 8 Raader, samt 2 overordentlige Medlemmer. (Denne Ret er tillige et Examinations-Collegium for juridiske Candidater.)

Anm. De vigtigste i Hertugdømmerne gjældende Love ere:

a) for Slesvig:

Valdemar den Andens jydske Lov, 1240; — Landrets-Ordenen af 1636; — Kirke-Ordenen af 1542; — Keiser Carl den Femtes Halsrets-Orden (Carolina) af 1532; — den nordstrandske Landret af 1572, og den Eiderstedtske af 1591 m. fl. Stæderne have deres egne Byretter, med Undtagelse af Tønder og Burg, som have den lübske Ret. De i Hertugdømmet Slesvig gjældende specielle Love ere størstedeels samlede i Corpus Statutorum Slesvicensium.

b) for Holsteen:

Den romerske Ret; — „die deutschen Reichsgesetze; — „der Sachsenspiegel" af 1218; Landrets-, Kirke- og Halsrets-Ordenen af 1636, 1542 og 1532. I enkelte Landdistrikter haves deels skrevne Retter, f. Ex. den ditmarske Landret af 1567, deels antagne Retter, begrundede paa Skik og Brug, f. Ex. „das Land- und Marsch-Recht". Alle Kjøbstæderne have antaget at følge den lübske Ret. De i Hertugdømmet Holsteen gjældende specielle Love ere for største Delen samlede i Corpus Statutorum Holsaticorum.

c) for Lauenborg:

Den romerske Ret; — „die deutschen Reichsgesetze"; — „der Sachsenspiegel; Halsrets-Ordenen; „Landtagsabschiede", Kirkeordenen af 1585, og Hofretsordenen af 1681, m. fl.

De øvrige i Hertugdømmerne gjældende Anordninger, som hidrøre fra de forskjellige Regenteres Lovgivning, findes i enkelte Samlinger, iblandt hvilke de vigtigste for Slesvig og Holsteen ere: corpus constitutionum holsaticarum, og „Chronologische Sammlung der Verordnungen“ fra 1748. For Lauenborg Lovsamlingerne af Spangenberg og Richter.

III. Den militaire Retspleie.

a) Ved Armeen.

§ 92. Den militaire Jurisdiction (som ved den danske Armee er saavel civil som criminel) udøves enten af de militaire Foresatte (Ret til at straffe for Disciplinar-Forseelser), eller under retlig Form af særegne Militairretter (Militairjurisdiction i indskrænket Betydning). Den Høistbefalende for et Regiment, Corps, eller Detachement, eller i en Garnison, har som Jurisdictionschef*) Myndighed som en første Instants. Ved Udøvelsen af denne Myndighed assisteres han af Regiments- eller Garnisons-Auditeuren. Auditeurerne ere Armeens juridiske Embedsmænd, og forene, i Modsætning med den civile Retspleie, Anklager og Defensor i een Person, lede Forhørerne, og foreslaae Krigsretten den Tiltaltes Dom. De vigtigere og offentlige militaire Retssager skulle, forinden Krigsrettens Domme bekjendtgjøres og fuldbyrdes, tilstilles Generalauditeuren, der reviderer Dommen, og efter Revisionen enten casserer den som ugyldig, eller refererer samme til den høistcommanderende General (for Tiden Hs. Majestæt Kongen), der enten bekræfter eller formilder den i Krigsretten faldne Dom. Generalauditeuren, som altid skal have Sæde i Generalcommissariats-Collegiet, fører Opsyn med den hele Justitspleie ved Armeen, og har Tilsyn med Auditeurernes Embedsførelse. En anden eller Appellations-Instants for Criminalsager mangler aldeles den militaire Retspleie, da der ingen Appellation finder Sted i Straffesager.

§ 93. Militairretterne bestaae af en Undersøgelsesret (Krigsforhør) og den egentlige Krigsret. Krigsforhørerne og Krigsretterne ere enten saadanne, som nedsættes ved en med en selvstændig Jurisdiction forsynet Armeeafdeling, eller saadanne, som nedsættes af Armeens høistcommanderende General (Kongen), eller i Felten af den et Armeecorps en chef commanderende General. De første ere Afdelingsforhør og Afdelingskrigsretter, og disse ere enten ordentlige, eller overordentlige, eftersom enten alle Medlemmer af Retten vælges af samme Afdeling som den, hvorved den Anklagede staaer, eller commanderes fra forskjellige Afdelinger. De overordentlige Afdelingsretter ere sædvanligen: combinerede Krigsretter og uparteiske Krigsretter, men til disse høre ogsaa Standretter, som etableres, naar af Krigsfolket begaaes aabenbare Misgjerninger, som formedelst deres farlige Følger bør straffes

---

*) Har Jurisdictionschefen ikke det til en Krigsrets Besættelse fornødne Personale under sig, er han vel undertiden ikke ganske i factisk Besiddelse af den egentlige Jurisdiction, og maa da henvende sig til den nærmeste militaire Jurisdiction.

uden Ophold, og Gjerningen i sig selv er baade Anklager og Vidne, saa at ingen videre Undersøgelse behøves. Endvidere ere Afdelingsretterne enten simple Forhører og Krigsretter, eller Stabs-Forhører og Krigsretter, alt eftersom den Anklagede enten er Soldat, eller Underofficeer, eller den Anklagede er Lieutenant, Capitain, Ritmester, eller en med dem i Classe staaende, Militairjurisdictionen underkastet, Person.

Et simpelt Krigsforhør bestaaer af 1 Capitain, eller Ritmester, som Præsident, 1 Prem.-Lt. og 1 Sec.-Lieut. som Assessorer, samt den ved Afdelingen ansatte Auditeur. En simpel Krigsret bestaaer af 1 Stabsofficeer som Præsident, 2 Capitainer, eller Ritmestere, 2 Prem.-Lt., 2 Sec.-Lt., 2 Sergeanter, eller Vagtmestere, 2 Underofficerer, eller Corporaler, og 2 Menigmand, samtlige som Bisiddere, samt 1 Auditeur.

Et Stabsforhørs Medlemmer bestaae af: 1 Stabsofficeer som Præsident, og 2 Capitainer, eller Ritmestere, samt 1 Auditeur. En Stabskrigsrets Medlemmer ere: 1 Stabsofficeer, som Præsident, 4 Capitainer, eller Ritmestere, 4 Prem.-Lt., 4 Sec.-Lt., som Bisiddere, samt 1 Auditeur.

Under de af den commanderende General nedsatte Armeeretter (General- og Overkrigsforhører, General- og Overkrigsretter, samt overordentlige Armeekrigsretter eller Overkrigscommissioner) sortere alle Generaler, Oberster, Oberstlieutenanter, Majorer og Capitainer af Generalstaben og Ingenieurcorpset, samt alle andre Militairpersoner, som have Rang med en Stabsofficeer. Medlemmerne af et Armeeforhør, som udnævnes ved en speciel Befaling, ere i Almindelighed: 1 General som Præsident, 2 Stabsofficerer som Bisiddere og 1 Auditeur. Medlemmerne af General- og Overkrigsretterne ere Feltmarchallen, eller en anden General som Præsident, Generalauditeuren (der med Præsidenten har tilsammen een Stemme), og som Bisiddere saamange Oberster, Oberstlieutenanter, Majorer og Capitainer, at Officerernes Antal med Præsidenten idetmindste udgjør 13, og i Sager af stor Vigtighed 25. For Civilsager er denne Ret en Appellationsinstants. Da Sammenkaldelsen af en General- og Overkrigsret er kostbar og ofte forbunden med Besværlighed, pleier den høistcommanderende General (Majestæten) at nedsætte, istedetfor en saadan Ret, i civile Sager en saakaldt Overkrigscommission, hvis Medlemmer sædvanlig bestaae af en General som Præsident, 2 Stabsofficerer som Bisiddere, og denne overordentlige Armeekrigsret er da ikke alene en dømmende Ret, men sædvanlig ogsaa Undersøgelsesret.

En anden overordentlig Armeeret er en combineret Overkrigscommission, som bestaaer under en militair Præses, saavel af civile som militaire Personer, og bruges, naar baade militaire og civile Personer skulle dømmes.

Anm. 1. De ved den danske Armee gjældende Love ere:

a) „Christian des Fünften Articulsbrief und Kriegs-Gerichts-Instruction belangend den Krieg zu Lande. Copenhagen d. 9te Marts 1683", hvoraf den danske Udgave: Christian V Krigsartikelsbrev, er tillagt Lovskraft 8de Jan. 1808; b) „Erklärung über die Kriegs-Gerichts-Instruction von 19te Juni 1703", hvoraf den danske Udgave: Forklaring til Krigsartiklerne ligeledes er tillagt Lovskraft under 8de Januar 1808; c) Infanterie-Reglementets trende Dele fra 1739, 1744 og 1747, med Tillæg fra

1753. (Første og anden Deel af dette Reglement ere forandrede ved nye Exerceerreglementer og Interims-Felttjeneste-Reglementet. Den tredie Deel er ogsaa tildeels forandret ved nyere specielle Lovbestemmelser. En Commission har i en lang Række af Aar arbeidet paa et nyt Tjenestereglement); d) Interims-Felttjeneste-Reglementet af 1807; e) Fremdeles de senere givne specielle kongelige Forordninger, Ordonnantser, Instructioner, Resolutioner, Rescripter og Collegialbreve eller Circulairer (samlede i chronologisk Orden af Rosenstand-Goiske og Hedegaard, samt fra 1ste Jan. 1838 i „Militairt Repertorium"), Parolbefalinger og Armeebefalinger (i den senere Tid samlede af Kjerulf, og fra 1ste Jan. 1838 i „Mil. Rep."); f) in subsidium og analogisk, de for Civiletaten gjældende almindelige civile Love, Forordninger o. s. v.; g) Krigsbrug skal ligeledes være gjældende Lov, hvor for en Forbrydelse, eller Forseelse, ingen bestemt Straf er fastsat, og naar den ikke er stridende mod Krigs-Artikel-Brevets Grundsætninger.

Anm. 2. Under Militairjurisdictionen og Militairlovene sortere, i Regelen, alle Militairpersoner, uden Forskjel paa Rang eller Forretning. Som „Militairpersoner" ansees saadanne, som ere ansatte ved Armeen og modtage Sold fra samme, og at disse Personer for en Tid ere befriede fra Tjenesten, forandrer ikke deres Forum. Dette gjælder imidlertid nærmest om Officerer og hvervede Militairpersoner; thi med Hensyn til de værnepligtige Landsoldater bemærkes, at de vel i den Tid, de ligge inde til stadig Tjeneste (selv om de i denne Tid skulde erholde Permission, uden dog at høre til „Frifolkene"), og i den Tid da „Frifolk" indkaldes til Vaabenovelse og activ Tjeneste, ere underkastede Militairjurisdictionen, men den øvrige Tid sortere de, som „Frifolk", ligesom og Krigsreserverne og Forstærkningsbataillons-Mandskabet, under de civile Domstole.

Da uden Undtagelse alle Militairpersoner ere underkastede Militairjurisdiction i Tjenestesager, paakjendes ogsaa ved borgerlige militaire Corpser Forseelser i Tjenesten ved Krigsretter. Officerer paa Vartpenge kunne søge den militaire Ret, men afskedigede Officerer søges for det civile Forum.

De ved Armeen ansatte Embedsmænd, som ikke ere Combattanter, ere i deres Tjenestesager og med Hensyn til deres Embeds Forvaltning underkastede Militairdomstolene.

Anm. 3. Krigsretterne ved Landmilitair-Etaten holdes ikke paa nogen bestemt Tid, eller noget bestemt Sted.

b) Ved Somilitair-Etaten.

§ 94. Jurisdictionscheferne til Lands ere Cheferne for Etatens tvende Divisioner, samt Holmens Chef; dog beordre de kun undtagelsesviis Forhører nedsatte over de Anklagede, som staae under deres Jurisdiction, nemlig kun i det Tilfælde, at Sagen ikke kan taale Opsættelse. Et saadant Forhør kaldes da Standforhør, og bestaaer af 2 af Jurisdictionschefen dertil beordrede Officerer, samt Auditeuren. Samtidigen underrettes Søkrigsprocureuren om det nedsatte Forhør, da han er offentlig Actor mod de Personer i Søetaten, der forsee sig i deres Embede, eller begaae offentlige Forbrydelser. Ordentligviis optages derimod Forhøret ved den combinerede Ret. Til Vands har Skibschefen Jurisdictions-Myndighed, og anordner en Underret nedsat, naar Skibet ikke er beliggende paa Kjøbenhavns Rhed. Auditeurens Pligter

og Fremgangsmaade under en Sag, er som ved Landmilitair-Etatens Afdelings Krigsretter, men Auditeuren, eller den, som forretter hans Tjeneste, har ved Sømilitair-Etaten Votum i Sagen. Alle den combinerede Rets Domme, samt Underretsdomme i enkelt Skib, skulle i alle vigtige Sager indsendes til Generalauditeuren, for, efter af ham at være reviderede, at forelægges, af Adm. Coll., Kongen til Approbation, eller Correction, inden de afsiges og exequeres, med mindre Nødvendigheden, især paa lange Togter, udfordrer det anderledes. Derimod forevises Rettens Domme i ringere militaire eller criminelle Sager alene vedkommende Jurisdictionschef til Paategning, førend de i Retten afsiges.

Krigsretterne ved Sømilitair-Etaten inddeles i saadanne, som holdes paa Landet, og saadanne, som holdes paa Søen.

Krigsretter, som holdes paa Landet.

1) Den combinerede Ret, hvorunder sortere Søofficerer, fra Capitainer inclusive og nedad, det ved Holmens Divisioner ansatte Mandskab, og alle i Søetatens Tjeneste staaende civile Betjente i Embedssager. Denne Ret holdes paa Holmen, til visse dertil bestemte Tider, og bestaaer af 1 Commandeurcapitain, som Præses, 2 Capitainer, 2 eller ikkun 1 Capitainlieutenant, 2 eller ikkun 1 Prem.-Lt., 3 eller ikkun 1 Second-Lieut. og 1 Auditeur. Præses og Assessorerne udnævnes af Admiralitets- og Com. Coll. saaledes, at de alternere hver Maaned, undtagen Auditeuren, som bestandig sidder i Retten, fører Protocollen og dirigerer Processen.

2) Over- og General-Krigsretten, for hvilken alle ved Søetaten staaende Flagmænd og Stabsofficerer indtil Commandeurcapitainer incl., Holmens og Værfters Chefer tiltales i militaire og criminelle Sager. Den bestaaer af Generaladmiralen, eller Generaladmirallieutenanten, eller den ældste tilstedeværende Flagmand som Præsident, Generalauditeuren, og saa mange Flagmænd, Commandeurer, Commandeurcapitainer og Capitainer som Assessorer, at Tallet tilligemed Præsidenten og Generalauditeuren idetmindste udgjør 13. Desuden en Overauditeur, der som Skriver fører Protocollen.

Anm. I Henseende til Rettergangsmaaden er der den Afvigelse fra hvad der finder Sted ved Landetaten, at, naar en Sag er optagen til Doms, tager Generalauditeuren Protocollen og Acterne til sig, og, naar han da noie har gjennemgaaet dem, forsamles Retten paany, hvor da i een eller flere Sessioner Acterne og Generalauditeurens Deduction og Votum inden lukte Døre oplæses af Overauditeuren for Rettens Tilforordnede, hvilke derpaa votere paa Stedet, fra neden af op ad, saaledes at Vota ikke classeviis afgives, men af hver Person for sig. De affagte Domme kunne iøvrigt, ligesom ved Landetaten, ikke appelleres, men forestilles Kongen med Generalauditeurens Betænkning for at erholde kongl. Resolution.

3) Over-Admiralitetsretten dømmer i anden Instants, uden at dens Domme kan appelleres, i Sager, som angaae fremmede Skibes Anholdelse (eller Opbringelse paa Grund af Kaperie), Sørøveri, ulovligt Fiskeri, Krænkelse af Territorialretten, samt Lodsvæsenet; i sidste Instants den combinerede Rets Domme i de Sager, som angaae Søetatens civile Betjentes Embedsførelse, Domme i Convoisager, Misbrug af kongl. Flag og Vimpel; i anden og sidste Instants i alle Kapersager. Denne Ret bestaaer af samtlige Deputerede i Admiralitets- og Commissariats-Collegiet (eller idetmindste 3 af

dem), Generalauditeuren i Søetaten og 1 Assessor i Høiesteret (eller 2de, naar Generalauditeuren tillige er Deputeret). Justitssecretairens Forretninger udføres af Admiralitetssecretairen.

Krigsretter, som holdes paa Søen.

§ 95. Naar Forseelser begaaes i et Skib, en Flaade eller Escadre, af de til samme hørende militaire og civile Personer, holdes inden Skibsborde et Krigsforhør, bestaaende af 3 Personer, af hvilke den Øverste skal være en Officeer, men de tvende andre kunne tages af de fornemste Underofficerer. En saadan Krigsret er enten en Under- eller Overret.

Underretten anordnes i enkelt Skib af Skibschefen, og i en Flaade eller Escadre, af den Høistcommanderende over samme. Under den høre alle subalterne Officerer, fra Capitainlieutenant ned ad, Skibsbetjente, Underofficerer og Menigmand, og skal Retten idetmindste bestaae af 7 Personer. Den Høistcommanderende eller Næstcommanderende præsiderer. Auditeurs-Tjeneste forretter i enkelt Skib: Kahytskriveren; i en Escadre eller Flaade: Escadreskriveren eller en Flagskriver. Angaaer Sagen nogen af Soldatesquen, og der er en Landofficeer i Skibet, da bivaaner han Forhøret og Krigsretten, og er Sagen mod nogen Landofficeer, tages, om muligt, ligemange Assessorer af Sø- og Landofficerer, dog at en Søofficeer præsiderer.

Overkrigsretten anordnes af den Høistcommanderende i en Flaade. Under den sortere de høiere Officerer indtil Søcapitainer og Majorer incl., saavelsom de høiere civile Betjente. Den skal idetmindste bestaae af 13 Officerer, og iblandt dem den Høistcommanderende (hvis denne ikke udnævner en anden) og 2 Flagmænd. Landofficerer tages til Assessorer, naar Sagen angaaer en Landofficeer. Flaadens Secretair forretter Overauditeurs Tjeneste. Paa de affagte Domme indhentes Kongens Approbation, med mindre der af Kongen er meddeelt den Høistcommanderende speciel Fuldmagt til at lade Dommen exequere, eller Nødvendigheden kræver det.

Anm. Confr. Frederik den Femtes Søkrigs-Artikels-Brev af 8de Jan. 1752, med Tillæg fra 1753; kongl. Befaling for Landtjenesten ved Søetaten af 29de Juli 1756; Forord. af 24de Mai 1793, og af 30te April 1806, for den combinerede Ret og for Over-Admiralitetsretten.

D. Politiet.

§ 96. Det er et meget omtvistet Spørgsmaal, hvilket Omfang denne Forvaltningsgreen har, og hvad der kan og bør henregnes under Politievæsenet*). Ogsaa Sprog-

*) Medens at i „Gudmes Statistik" slet ikke findes nogen særskilt Rubrik for Politievæsenet, og i „Thaarups Statistik" blot anføres særskilt „Nogle under Sikkerhedspolitiet og communale Bequemmeligheder henhørende Gjenstande," henregnes i „Schlegels Statistik" foruden „Medicinal- og Fattigvæsenet" tillige Regjeringens Foranstaltninger til at „befordre Flid og Industrie i Landet, eller Oeconomie, Fabriker, Manufacturer og Handel," til Politievæsenet, og anfører Falck, i sin Haandbog for den slesvig-holsteenske Privatret følgende Foranstaltninger og Indretninger under den særskilte Statsforvaltningsgreen, som han benævner Politie: 1) Alle enkelte Anstalter, som staae i Forbindelse med, eller tage Hensyn til: a) Veivæsenet, b) Maal og Vægt, c) Penge- og Myntvæsenet, og d) Markeder. 2) Sikkerhedspolitiet. 3) Sundhedspolitiet. 4) Forsikkringsanstalter til Formuens Vedligeholdelse (Lombarder og Laaneinstituter, Lodsvæsenet, Fyrvæsenet, Brandanstalter, Digevæsen,

brugen er ubestemt; thi saaledes henhøre Laugssager f. Ex. ikke under det egentlige Polities Ressort, og henregnes dog i Almindelighed til Politievæsenet, hvorimod enkelte Cammeral- Collegial Foranstaltninger ere sande Politiesager tvertimod den almindelige Sprogbrug.

Af Mangel paa et bestemt System, indskrænke vi os derfor til følgende Bemærkninger, betræffende Politievæsenet og dets Forfatning i vort Fædreland.

1) Kjøbenhavns Politievæsen staaer under en Politichef, som tillige er Chef for Sjællands Kystpolitie, og første Medlem af Directionen for Kjobenhavns Fattig- væsen. Under Chefen staaer en Politicdirecteur, en Politiret, trende Politieassistenter og et Vægtercorps.

2) Udenfor Hovedstaden er i de danske Kjøbstæder almindeligviis ikke ansat en særskilt Politiemester, men Byfogden besørger dette Embedes Forretninger. Paa Landet i de danske Provindser besørges disse af Herreds- og Birkefogden; dog staae begge, saavelsom Byfogden, under Amtmandens Opsyn. Appellable Sager indstævnes til Paakjendelse af Høiesteret.

3) I Hertugdømmerne besørges Politieforretningerne a) i Amterne af vedkommende Huusfoged, Amtsfoged, Sognefoged („Kirchspielvogt"), eller Lehnsfoged, under Amtmandens Opsyn; b) paa de adelige Godser af Godseieren, eller den af ham dertil Befuldmægtigede; c) i Kjøbstæderne af Politiemesteren, som, med Undtagelse af Staden Kiel, tillige er Medlem af Magistraten. I Altona, Kiel, Flensborg, Slesvig, Frederiksstadt, Tonder og Husum er en egen Politiret. Det specielle Overopsyn over Politievæsenet i Altona har Overpræsidenten, og over Politievæsenet i Kiel det derværende Universitets Curator.

4) Det generelle Overopsyn over Politievæsenet har vedkommende Regjering og Cancellie, og desforuden med Hensyn til enkelte bestemte Grene, i Slesvig og Holsteen: Statholderen, og i Lauenborg: Gouverneuren.

§ 97. Sikkerhedspolitiet, til Opretholdelse af den offentlige Sikkerhed, Orden og Rolighed, er den Green af Politievæsenet, som man i Særdeleshed benævner Politie.

a) Med Hensyn til Landeveie og Reisende bemærkes: I ældre Tider var det Politiets vigtigste Hverv at overholde Landefreden, eller at paasee Landeveienes Sikkerhed; men nu ere disse i en Stat som Danmark, hvis Bønderhuses Døre som oftest ikke ere tillaasede, for længe siden ikke mere at betragte som usikre. Anvendelsen af væbnet Magt til Justits- og Politie-Autoriteternes Understøttelse, Stationering af Vagtskibe, og Patrouillering paa Landeveie, ere Foranstaltninger, der for en Deel endnu hidrøre fra den Tid, da den indre Samfærsel maatte beskyttes mod omsværmende Vagabonder*). Pasvæsenet

---

Assurance-Selskaber ɔc.). 5) Indretninger til Industriens og den indre Handels Fremme, samt Befordringsvæsenet. 6) Understøttelses- og Veldædighedsanstalter, som ikke ere af kirkelig Oprindelse. 7) Sædelighedspolitie og Censur. 8) Privatanstalter, som tjene til at understøtte og supplere Politiets Virksomhed fra Statsbestyrelsens Side.

*) Flere Amter og adelige Godser i Hertugdømmerne have ridende Politiebetjente.

er en Foranstaltning, som ligeledes hidrører fra hiin ældre Tid, dog nu i en ganske anden Form; thi det gamle Leide, der ikke blot bestod i en Escorte, men i et skrevet eller trykt Leidebrev (Pas), meddeeltes til den Reisendes Beskyttelse. Nu er derimod Pasvæsenets nærmeste Diemed, at have Tilsyn og Control med den Reisende, og især med den fremmede Reisende, et Tilsyn, som tidligere ikkun saadanne Personer vare underkastede, der ifølge deres Haandtering og Stand vare mistænkelige.

b) Under 1ste Jan. 1839 er et beredent Gensd'armerie oprettet og stationeret paa den sydlige Grændse af Holsteen, bestaaende af 3 Officerer, 1 Vagtmester, 22 Corporaler og 22 Cavallerister. Dets Virksomhed skal i det Væsentlige bestaae i: at beskytte Toldembedsmændene imod Voldsomheder; at forebygge og opdage Toldsvig saavelsom andre Forbrydelser og Politieforseelser; at undertrykke Oplob og Tumult; at forhindre fremmede Vagabonders Indtrængen i Landet, samt Deserteurers og Reservers Undvigelse ud af Landet.

c) Siden 1821 er et Landdragonercorps oprettet for Hertugdømmet Lauenborg, bestaaende af 1 Commandeur og 5 Landdragoner.

d) Med Hensyn til Sikkerheden af fast Eiendom og Løsøre mod Ildsvaade bemærkes, at Brandanstalterne ere i det Hele taget ret gode (de i Kjøbenhavn udmærke sig i en høi Grad), og at af Brandforsikrings-Anstalter gives der flere, saavel almindelige som specielle. Af Ildsvaade og stor Ildebrand hjemsøges Riget ogsaa mindre nu end i ældre Tider, da Opsynet over Vagabonder var slet, straatakte Huse vare almindelige, især paa Landet, og Brandanstalterne meget maadelige. Imidlertid er Ildspaasættelse paa Landet, især i Marskegnene, endnu temmelig hyppig. Organiserede Brandcorps gives ikkun i Kjøbenhavn, Rendsborg og Helsingoer.

e) Straffeanstalterne ere for Forbrydere i Fæstningen Kjøbenhavn, Citadellet Frederikshavn, paa Fæstningen Kronborg, og i Fæstningen Rendsborg; desforuden ere Tugt- og Forbedringshuse i Kjøbenhavn, paa Møen, i Odense, Viborg, Flensborg, Glückstadt og Altona.

f) Til Overholdelse af Orden og natlig Ro er i alle Kjøbstæder Nattevægtere. Disses nærmeste Diemed er tillige det, at hindre Tyveri og opdage Ildsvaade, hvorfor de ogsaa haves i nogle Bønderbyer og paa endeel Herregaarde.

§ 98. Det hele Sundhedspolitie og Medicinalvæsen staaer under det kongelige medicinsk-chirurgiske Sundheds-Collegium i Kjøbenhavn og det kongl. slesvig-holsteenske Sanitets-Collegium i Kiel, som have Overopsynet over de forskjellige Medicinere, Chirurger og Gjordemødre, samt over Apothekernes Officiner, og ere paalagte, saa meget som muligt, at afvende Quaksalveri. Kjøbenhavn og Altona have hver en egen Stadsphysicus, og af Stad- og Landphysici, Provindsialmedici og Distriktschirurger ere (1839) udenfor Kjøbenhavn: paa de danske Øer: 48, i Jylland: 38, i Slesvig: 21, i Holsteen: 20, og i Lauenborg: 6. I Kjøbenhavn, Kiel og Altona ere Fødselsstiftelser og offentlige Vaccinationsinstituter, samt paa førstnævnte Sted en kongl. Gjordemodercommission. I flere større Kjøbstæder ere Sygehospitaler, af hvilke de i de trende anførte Stæder udmærke sig. I Kjøbenhavn og Slesvig ere Institutter for Døvstumme, og i Kjøbenhavn et Institut

for Blinde. Hospitaler for Affindige ere ved Roeskilde (Vidstrupgaard) og ved Slesvig. Under den kongl. Direction for Quarantaine-Foranstaltningerne i Danmark og Hertugdømmerne sortere Quarantaine-Commissionerne (§ 87 o). Sobade-Anstalter ere ved Kjobenhavn, Kiel, Wyck paa Fohr, Apenrade, Borrby (ved Eckernförde), Büsum (i N. Ditmarsken), Neufeld (i S. Ditmarsken), Hohwacht (ved Lütjenborg), og Haffkrug (ved Neustadt); Badeanstalt ved Oldesloe; Sundhedsbrønd-Anstalt i Kjobenhavn.

E. Landvæsenet.

§ 99. Bestyrelsen af Landvæsenets offentlige Anliggender sorterer, som allerede anført, under det kongl. Rentekammer. De ved Landvæsenet ansatte forskjellige Embedsmænd bestaae

1) i de danske Provindser af:

a) Flere Sandflugts-Commissairer i Frederiksborg Amt, — i Ods Herred, — paa Bornholm, — samt i Aalborg, Hjorring, Thisted, Viborg, Skanderborg, Randers, Ribe, Ringkjobing og Veile Amter.

b) Flere Landvæsens-Commissairer i Kjobenhavns og Roeskilde Distrikt, — paa Moen, Bornholm, Lolland, Falster, samt i de ovrige 4 Amter paa Sjælland, i Fyens 2, og i Jyllands 10 Amter.

c) Flere Tiende-Commissairer (under den overordnede Tiende-Commission i Kjobenhavn) i 32 Distrikter, af hvilke hvert enkelt deels udgjor et heelt Amt, deels ikkun en Deel af et saadant.

d) En Stifts-Landinspecteur i hvert af de 7 danske Stifter, og desforuden et stort Antal af Landinspecteurer og Landmaalere, af hvilke tvende sidste Classer dog Mange ikke benytte sig af deres Bestalling.

2) I Hertugdømmerne bestaae Embedsmændene ved Landvæsenet ikkun af:

a) En Landcommissair i det slesvigske Distrikt, en Landcommissair i det vestlig-holsteenske Distrikt, en Landcommissair i det østlig-holsteenske Distrikt (tillige Udskiftningscommissair i Hertugdømmet Lauenborg); en Landinspecteur for de slesvigske, og en Landinspecteur for de holsteenske Landcommissariats Forretninger.

b) En Deel Landmaalere, iblandt hvilke nogle enkelte ikke afbenytte deres Bestalling.

Anm. Ifolge Patent af 20de Sept. 1831 kunne Landmaalere i Danmark ogsaa foretage retsgyldige Opmaalingsforretninger i Hertugdømmerne, ligesom og omvendt.

F. Vei- og Digevæsenet, samt Canal-, Havne- og Fyrvæsenet.

§ 100. a) Veivæsenet sorterer i Danmark under det kongl. Rentekammer, men besørges udført af det kongl. Ingenieurcorps, ifolge allerh. Resol. af 18de Septbr. 1833. Med Hensyn til Frederiksborg Amt er ansat en Vei-Politiemester.

I Hertugdømmerne staaer Veivæsenet under den kongl. slesvig-holsteenske Regierings Overopsyn, og bestyres af en Over-Land-Vei-Inspecteur i Hertugdømmet Slesvig, — en Over-Land-Vei-Inspecteur i Hertugdømmet Holsteen, hvor der tillige er en Veiconducteur, samt en Inspecteur ved Chaussеen imellem Kiel og Altona, — og en Land-Vei-Inspecteur i Hertugdømmet Lauenborg.

Anm. Forordningen af 20de Jan. 1808 § 51 byder: at „ingen nye Veie maae anlægges eller gamles Gang forandres, førend det af Veicorpset i Danmark, og af Over-Land-Vei-Inspecteurerne i Hertugdømmerne er tilmeldt Generalqvarteermesteren, og denne har tilkjendegivet vedkommende Departement, at han bifalder Forslaget. Finder han sig beføiet af militairiske Grunde, at gjøre Modforestilling, da maa Arbeidet ikke foretages, førinden Alt er Majestæten foredraget, og Allerhøistsamme haver resolveret derpaa."

b) Digevæsenet (alene i Hertugdømmerne) staaer under Rentekammerets Overopsyn, men har i den slesvig-holsteenske Regiering en Mellem-Instants. I Hertugdømmet Slesvig ere Marskdistrikterne i Amterne Tønder, Husum, Bredstedt og Landskabet Eiderstedt deelte i trende „Deichbande" (den Tønderske, Hattstedter og Eiderstedtske „Deichband"), og i hvis Spidse Amtmændene staae som Overdigegrever. Ligeledes staae Digeembedsmændene for Marskerne paa Føhr under vedkommende Amtmand som Overdigegreve, og har Landskabet Stapelholm, samt Grevskabet Ranzau, hvert en egen Digegreve.

Desforuden ere, under den slesvig-holsteenske Regierings Over-Dige-Inspection, ansatte for Slesvigs Digevæsen: 2 Digeinspecteurer, 1 Digeconducteur og 1 Digecommissair (paa Pellworm); — for Holsteens Digevæsen: 1 Digeinspecteur og 1 Digeconducteur.

c) Over den slesvig-holsteenske Canal er en Canal-Opsyns-Commission i Rendsborg (opr. 1787), hvorunder et Canal-Inspectorat sorterer. Over den odenseske Canal er en Canal-Opsyns-Commission i Odense (oprettet 1804). Begge Commissioner sortere under General-Toldkammeret.

Anm. Forordningen af 20de Jan. 1808 § 51 byder: at „ingen nye seilbare Canaler maae graves af Private, uden at det samme af dem forud er iagttaget, som for Veivæsenet er foreskrevet. Foreslaaes nogen saadan Canal gravet paa offentlig Bekostning, da maa vedkommende Collegium ikke forelægge Majestæten Forslaget, uden at Generalqvarteermesterens Betænkning derved findes."

d) For Kjøbenhavns Havnevæsen er en Administration, hvori Politichefen er Præses. Desforuden ere der tvende Havnemestere og en Havnecapitain, hvilken sidste staaer under Admiralitetet. I alle øvrige danske Søstæder ere, ifølge kongl. Resolution af 25de April 1798, Havnecommissioner organiserede.

e) Fyrinspecteurer og Fyroppasсere ere ansatte ved Fyrene paa Skagen, Anholt, Fornæs, Thunøe, Nakkehoved, Kronborg, Stevns, Gjedserodde, Falkebjerg, Bülk, Frederiksort, Femern (Marienleuchte), Hammershuus og Christiansøe. En Havne- og Fyrinspecteur har det generelle Opsyn over samtlige Havne og Fyr i Danmark og Hertugdømmerne.

G. Forst- og Jagtvæsen.

§ 101. Forstvæsenet i den danske Stat staaer under Overdirectionen af det kongl. Rentekammer, nemlig saavel de kongelige Skoves Bestyrelse, baade i Danmark og Hertugdømmerne, som Tilsynet med de, være sig Privatfolk, eller offentlige Stiftelser og Embedsmænd pro officio tilhørende Skove, med Undtagelse af de adelige Godsers Skove i Hertugdømmerne, som Forstanordningerne slet ikke omtale. Ligeledes henhører under Rentekammerets Ressort: „Alt hvad som kan dependere af kongelig Jagd" (Placat af 20de Febr. 1717)*).

De betydeligste kongelige Skove i de danske Provindser ligge i Sjælland, og anslaaes til et Areal af omtrent 40000 □ Tdr. Skovland. De kongelige Skove paa Lolland og Falster, samt de nye Anlæg paa Sandflugt Strækningen i Jylland m. m. ere langt mindre betydelige. Alle øvrige, tildeels store Skove paa Østsiden af Jylland og paa Øerne, tilhøre deels Stiftelser, deels Menigheder, og deels Private. De kongelige Skove paa Sjælland ere deelte i 2 Hoveddistricter, hvis Overøvrigheder ere for hvert en Overforstmester og Distriktsjægermester, som for Tiden tillige ere Overførster ved sit Distrikt. Det første Jægermester- og Overforstdistrikt bestaaer af det kjøbenhavnske (i 2 Dele), det jægerspriisiske og det odsherredske Skovdistrikt, samt af Skovene paa Bornholm. Det 2det Jægermester- og Overforstdistrikt bestaaer derimod af det frederiksborgske, det kronborgske (i 3 Dele), og det hirschholmske Skovdistrikt*).

I Hertugdømmerne, hvor de kongelige Skoves Areal udgjør omtrent 55000 □ Tdr. Skovland, ere 5 Forstdistrikter, hvis Overøvrigheder ere for hvert Distrikt 1 Jægermester og 2 Overforstere, med Undtagelse af det 2det holsteenske Distrikt, som kun har 1 Jægermester og 1 Overforster. Distrikterne ere: 1) Det slesvigske Distrikt med en Overforster for Skovene i Amterne Hadersleb og Lygumkloster, og en Overforster i Amterne Flensborg og Apenrade, samt paa Øen Als og i det glücksborgske Distrikt. 2) Det slesvigholsteenske Distrikt deles i den nordlige eller slesvigske Deel, hvortil hører Amterne: Husum, Gottorp og Hütten, og i den sydlige eller holsteenske Deel, hvortil hører Amterne: Rendsborg, Bordesholm, Neumünster, Kiel og Cronshagen, samt det kongl. Gods Drage. 3) Det første holsteenske Distrikt, hvis vestlige Deel indbefatter Her-

---

*) Foruden Jagten i de kongelige Skove og paa de kongelige Godser, har Kongen endnu forbeholdt sig Jagten paa Universitetets og andre offentlige Stiftelsers Gods, samt paa Kjøbstædjorder, og alt Strøgods, som enten ikke er i de til Jagt privilegerede Jordegodseieres Hænder, eller ligger længere end 2 Mile fra saadanne Eieres Hovedgaarde.

Denne Kongen saaledes tilkommende Jagtret, saavelsom den Jagtret, som Kongen har i afsides beliggende Vildtbaner, f. Ex. paa Bornholm, bliver sædvanligen ved offentlig Auction bortforpagtet paa visse Aar, imod en aarlig Afgivt.

*) Med Hensyn til de øvrige kongelige Skove i Danmark er at bemærke: De kgl. petersgaardske Skove, samt Skovene under nogle kongelige Godser i Sjælland staae under Tilsyn af Forstinspecteuren ved Sorøe Academie; — Jægermesteren i det slesvigske Distrikt har Tilsyn med de kongelige Skovanlæg paa Alheden, Randbølheden og i Skanderborg Amt, samt med nogle kongelige Godsers Skove i Fyen og Jylland; — og Overførsteren ved Valløe Stift har Tilsyn med de kongl. Skove paa Lolland og Falster (de vestenborgske, hvededalske og baadesgaardske Skove).

skabet Pinneberg, Grevskabet Ranzau og Amtet Steinborg, og hvis østlige Deel indbefatter Amterne Reinbeck, Trittau og Tremsbüttel. 4) Det andet holsteenske Distrikt indbefatter Amterne Ploen, Ahrensboeck, Reinfeld, Travendal, Rethwisch, Cismar og Segeberg. 5) Det lauenborgske Distrikt deles i Inspectionen Ratzeborg og i Inspectionen Schwarzenbeck.

II. Post- og Befordringsvæsenet.

§ 102. Postvæsenet i det hele Rige bestyres af den kongelige General-Postdirection. Under dette Collegium er ogsaa henlagt det almindelige Befordringsvæsen, Telegraphvæsenet og Overbestyrelsen af Færgerne ved de privilegerede Færge- og Sundsteder, med Undtagelse af Færgeløbet imellem Nysted og Heiligenhafen, som er privat Eiendom, og tilhører Grev Hardenberg-Reventlow.

Hvor Postcontoirer ere indrettede, forestaaes disse af Postmestere. Med Hensyn til Befordringsvæsenet bemærkes, at i Kjobstæderne ere indrettede Vognmandslaug, hvis Medlemmer, efter Omgang, mod anordningsmæssig Betaling, og efter de foreskrevne Regler, have udelukkende Ret til Reisendes Befordring. I nogle enkelte Steder paa Landet, hvor Localiteterne medføre det, er og et Vognmandslaug, eller stundom en enkelt Mand udelukkende berettiget og forpligtet til at yde Befordring med den saakaldte Extrapost.

Anm. a) Hovedpostveien imellem Kjøbenhavn og Hamborg, som gaaer saameget som muligt midtveis igjennem Landet, er $66\frac{1}{4}$ Miil lang, og tilbagelægges af Brevposten i 2 Dage og 3 Nætter.

Transporten over Store-Belt udføres deels ved Postvæsenets Fartøier (et Dampskib og en Postjagt), deels af Færgevæsenets Smakker og Isbaade, saavel regelmæssigen, som særskilt fragtede. Over Lille-Belt, mellem Assens og Aarøesund, forer ogsaa et Dampskib. Ligeledes om Sommeren Dampskibe imellem Kallundborg og Aarhuus. Breve forsendes ogsaa med Dampskibe fra Kjøbenhavn directe til Kiel, Travemünde, Stettin, Malmøe, Helsingør, Helsingborg, Gothenborg og Christiania; og fra Kiel directe til Vordingborg og til Faaborg.

b) Udenfor Kjobenhavn findes.

I Sjælland og paa Møen, Brev- og Pakkepost-Expeditioner, samt Befordringsvæsen: i Frederiksborg (Filial for Brev- og Pakkeposten: Fredensborg), Frederikssund (Filial: Slangerup), Helsingeer, Hirschholm, Holbek, Kallundborg (Filial: Samsøe), Kjøge, Korsøer, Nestved, Nykjøbing, Præstøe, Ringsted, Roeskilde, Rønnede, Skjelskiør, Slagelse, Stege, Storeheddinge og Vordingborg. Brevpost i Lyngby og Sorøe. Opsynsmænd ved Befordringsvæsenet: i Fredensborg, ved Grønsund paa Møen, ved Jægerspriis Færgested, ved Kallehauge Færge, ved Koster paa Møen og i Slangerup.

Paa Lolland og Falster: Post-Exp. og B. V. i Gaabense, Maribo, Nakskov, Nysted, Rødby, Sakskjøbing og Stubbekjøbing. B. V. ved Grønsund og Guldborg paa Falster, ved Guldborg, Sundby og Taars paa Lolland.

Fyen, Taasinge og Langeland. Post- og B. V. i Assens, Bogense, Faaborg, Kjerteminde, Middelfart, Nyborg, Odense, Svendborg, og Rudkjøbing

paa Langeland, med Filial: Vindeby paa Taasinge. B. V. i Boiden, Strib og Trunderup i Fyen, Spodsbjerg og Hou paa Langeland, Vemmenæs og Vindeby paa Taasinge.

I Jylland: P. og B. V. i Aalborg (Filial: Nibe og Løgstør), Aarhuus, Ebeltoft, Fredericia, Frederikshavn (Filial: Skagen og Sæby), Grenaae, Hjørring, Hobro, Holstebro, Horsens, Kolding, Lemvig, Mariager, Nykjøbing paa Mors, Randers, Ribe, Ringkjøbing, Skanderborg, Skive, Snoghøi, Thisted, Varde (Filial: Hjerting), Veile og Viborg. B. V. i Ans, St. Binderup, Grinstedal, Holsted, Klakring, Klodemølle, Nørresnede, Nørresundby, Ottesund, Pine ved Ottesund, Sallingsund, Sæby, Skagen, Skjærumbro, Skodborghuus, Sebyvad, Tarm, Vildsund og Ydby.

I Hertugdømmet Slesvig: P. og B. V. i Apenrade (Filial: Lygumkloster), Bredsted, Eckernförde, Flensborg, Friederichsstadt, Hadersley, Husum (Filial: Nordstrand og Pellworm), Slesvig, Sønderborg (Filial: Nordborg) og Tønder (Fil.: Romoe). Brev- og Pakkepost i Ærøeskjøbing, Burg paa Femern, Cappeln, Christiansfeld, Tønning (Fil.: Garding) og Wyck (Fil.: Amrom). B. V. ved Aarøesund, Holnis og i Lygumkloster.

I Hertugdømmet Holsteen: P. og B. V. i Altona, Ahrensborg, Bornhöved, Bramsted, Brunsbüttel, Elmshorn, Heide, Heiligenhafen, Itzehoe, Kellinghusen, Kiel, Lütjenborg, Neumünster, Neustadt, Nordtorf, Oldenborg, Oldesloe, Pinneberg (Fil.: Wedel), Plöen, Preetz, Quickborn, Rendsborg, Segeberg og Ulzborg. Brev- og Pakkepost i Krempe, Glückstadt (Fil.: Wewelsfleth), Lunden, Meldorf, Remmels, Uetersen og Wandsbeck. B. V. i Barmsted, Bornhöved, ved Femersund, Heidkrug og Schaafsted. Brevpost i Wilster.

I Hertugdømmet Lauenborg: P. og B. V. i Büchen, Escheburg, Hamfelde, Lauenborg og Ratzeborg. Brev- og Pakkepost i Mölln, og Extrapostbefordring i Schönberg og Schwarzenbeck.

Desforuden ere danske Brev- og Pakkepostcontoirer i Hamborg, Lübeck og Eutin.

I. Finantsvæsenet.

A. Statens Indtægter, forsaavidt som de beroe paa Skatter*) og Afgivter.

§ 103. Disse hidrøre a) deels fra de saakaldte directe Skatter, som svares umiddelbart af Grundeiendommene, saavel paa Landet som i Kjøbstæderne; b) deels fra

*) Af Statens Indtægter udgjøre Skatterne nu den sikkreste og betydeligste Deel. De øvrige Indtægter hidrøre deels fra de Staten tilhørende kongelige Jordegodser m. m., deels fra adskillige i den kongelige Kasse flydende Regalier og allehaande Rettigheder.

Aldeles forskjellig fra den nuværende Tids var den ældre Tids Finantsforvaltning. I ældre Tider bestode Statens Indtægter nemlig for største Delen i Korn og Fedevarer, som leveredes til Hofholdningen, Søvæsenet o. s. v. af de Kongen, eller Staten tilhørende Jordegodser. Pengeindtægten var derimod ubetydelig; men af Penge vare ogsaa i en ældre Tid langt færre i Omløb. Af denne Indtægt udgjorde allerede dengang Tolden, og navnligen Øresunds Told, en betydelig Deel. Egentlig staaende Skatter gaves ikke, og paa disses Bevilgelse i enkelte Tilfælde kunde ingen sikker Regning gjøres, da den beroede paa Stændernes og i den senere Tid paa den ene mægtige Adels Samtykke. See Mandix „Om det danske Kammervæsen." Kbh. 1820.

de saakaldte indirecte Paalæg, hvorved fornemmeligen Tingenes Brug eller Benyttelse beskattes ved deres Overgang fra en Eier til en anden; og c) deels fra personlige Afgivter, hvor Personen beskattes fornemmelig i Forhold til sin Stilling i Staten.

a) De vigtigste directe Skatter ere:

1) I Danmark. Den almindelige Landskat, og den dermed i Forbindelse staaende Bankhæftelse og Bygningsafgivt af visse Landbygninger. Ved den, ifølge Forordn. af 15de April 1818, paabudne almindelige Landskat (der skal udredes af Hartkornet efter den nu gjældende Matrikul, indtil en Deel af Skatten kan blive fordeelt efter en ny), er det danske forhen mere sammensatte Skattesystem gjort mere simpelt. Foruden Landskatten hvile adskillige Paalæg paa Hartkornet og Byrder paa Landeiendommene, som ikke give den kongelige Kasse nogen Pengeindtægt uden som Erstatning for de af samme havte Udgivter; og dette Slags Paalæg kan igjen inddeles i tvende Classer, nemlig: de, hvis Formaal er almindeligt for det hele Land, og de, som ikkun vedkomme et Amt eller mindre Distrikt og Commune.

Anm. Hartkorns Paalæg, hvis Formaal er almindeligt for det hele Land ere: Fourageskatten; — Oplagsfouragen; — Marchepengene eller Godtgjørelsen til Landsoldaterne for den Tid, de ere underveis til og fra de aarlige Vaabenøvelser; — Veiskatten til de nye almindelige Hovedlandeveies Anlæg, som udredes ved Arbeide af Bønderne, eller Brugerne af det contribuerende Hartkorns Jorder, forsaavidt de ikke boe længere end $1\frac{3}{4}$ Miil i lige Linie fra Landeveien; — Afgivter til Døvstummeinstitutet og til Veterinairskolen i Kjøbenhavn, samt til Distriktslægerne; Qvægsygeskatten, Tugthusskatten, samt Omkostningerne til Sandflugtens Dæmpning i de Amter, hvor samme finder Sted.

Til de saakaldte Communeafgivter høre deels: Delinquentomkostningerne, Bropenge og allehaande Politicomkostninger, — deels: Skriverpenge til Amtsforvalterne, og Tiendeafgiverne til Kirker, Skoler og Præst, samt Bidrag til de Fattiges Forsørgelse.

Ogsaa af Kjøbstædjorderne svares Landskat, og desforuden en Bygningsafgivt (Qvadrat- eller Arealskat) af Kjøbstædbygningernes Nytte og Brug. En betydelig Udgivt, som hviler paa Kjøbstæderne, ere endvidere: Indqvarteringsomkostningerne. Desforuden en Mængde Communaludgivter, efter de forskjellige locale Forhold.

De kongelige Skatter med Bankrenter udgjøre circa 8 Rbd. pr. Td. upriviligeret Hartkorn, og Communalskatterne, samt Tiendeafgiverne udgjøre 8—10 Rbd. pr. Td. upriviligeret Hartkorn.

2) I Hertugdømmerne: Plovskatten, eller de almindelge Contributioner, der hvile saavel paa Kjøbstæderne som paa Landet, og som udredes i Penge; — Magazinkorn og Fourageleverance, som udredes af Landet i de Amter og Landskaber, som i 1720 vare kongelige; — Afgivt af Besiddelse, Nytte og Brug af faste Eiendomme, saavel paa Landet som i Kjøbstæderne („Grund- und Benutzungssteuer", samt „Hausteuer"), og „Registerliche Gefälle" eller Jordebogs Intrader, samt de saakaldte „Herrengefälle" eller „Herrengelder", som udredes af Amterne, og for Tiden i Penge.

b) De vigtigste indirecte Paalæg i den hele Stat ere:

1) Toldafgiverne, som fornemmeligen hæfte enten paa Varer, eller paa Skibes Lastedrægtighed; og som i Danmark*) ikke blot bestaae af den almindelige Told, men siden 1657 og af Kjøbstæd-Consumtionen, der i Modsætning til den forstnævnte Toldafgivt er en indenlandsk Told.

2) Stemplet Papirs Indtægterne. Betalingen for et Stykke stemplet Papir stiger procentviis i Forhold til den Sum, Documentet angaaer, saa at det høieste Slags Papir, som Forordningerne omtale, nemlig for en Capital af 500000 Rbd. og derover, betales, Forhøielsen iberegnet, med 2550 Rbd.

Overopsynet har det kongel. Rentekammer, og Forvaltningen skeer ved trende Stempelpapirsforvaltere i Danmark, i Slesvig, og i Holsteen, samt ved en Stempelkasserer i Lauenborg.

3) Collateralskatten eller Afgivt (4 p. Ct.) af al Arv i Sidelinie.

4) Procentskatten af alle faste Eiendommes Værdi ved sammes Overdragelse til en ny Eier, — af al Arv, — og af al Bortfæstelse paa Livstid eller paa Arvefæste.

5) Afdragspenge af de Midler, som udføres af Landet. Regjeringen har imidlertid med adskillige Stater afsluttet Convention om, gjensidig at ophæve dette Afdrag.

c) Personlige Afgivter. Disse ere: 1) Rangskatten, som efter Regelen erlægges af de 9 Rangclasser, med en Sum, som stiger fra 6—80 Rbd. og Rth. Cour. aarligen. Fra denne Skat ere fritagne: Alle Enker, — Officerer, som have mindre end 160 Rbd. i Pension, — de Committerede og Betjente ved Rentekammeret, — Bornholms egentlige Indvaanere, — og de vestindiske Undersaatter, som nedsætte sig i Danmark. 2) Embedsskatten eller Afgivt af Embeds Indkomst og Pension, samt af Benaadninger, eller af Kongen bevilgede Accidentser (stiger fra 2—10 p. Ct.). Imidlertid ere adskillige Embedsmænd fritagne for denne Afgivt, saasom Betjentene ved Collegierne i Kjøbenhavn, — Told- og Consumtionsbetjente o. fl. 3) Den personelle Extraskat („Kopfsteuer"), som for Danmark er ophævet, eller henlagt under Landskatten, men som endnu udredes i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen af Enhver, som ikke nyder Understøttelse af Fattigvæsenet, har fyldt sit 16de Aar, og er boende i de Distrikter, der allerede i Aaret 1762 stode under Kongl. Herredømme. 4) Recognition af forskjellige Haandværker, Krohold o. s. v. paa Landet.

B. De øvrige kongelige Statsindtægter ere:

§ 104. 1) Af a) Domainerne eller det den kongl. Kasse endnu tilhørende Jordegods**) (fornemmeligen paa Sjælland, og navnligen den største Deel af Frederiksborg Amt), hvortil er at regne: Besiddelsen af de fleste Møller i Landet, og Segeberg

---

*) Med Undtagelse af Bornholm, hvor de i de øvrige danske Provindser indførte Consumtionsafgivter ikke ere gjældende.

**) De kongelige Jordegodser nævnes i Thaarups statistiske Udsigt S. 237—254.

Gipsbjerg; b) Forstintraderne; c) De saakaldte „Vorwerke" i det Lauenborgske, som tidligere henhorte under Amtmændenes Emolumenter.

2) Af adskillige andre forbeholdte Regalier og Rettigheder, saasom: a) Postintraderne, der iøvrigt ere bestemte til Pensioner for afskedigede Embedsmænd, deres Enker og Børn, samt til Missionsvæsenet i Ostindien; b) Jagtforpagtningsafgiften; c) Indtægten af Østersfiskeriet og Fiskeriet i Liimfjorden; d) Dannefæ, d. e. Ting, som have været skjulte under Jorden, og som Ingen kan bevise at være Eier af; e) Vrag og strandet Gods, nemlig $\frac{1}{3}$ Deel, naar det ingen Herre har; f) arveløse Capitaler og Eiendomme, af hvilke de første, forsaavidt de ikke ere skjenkede til offentlige Stiftelser, hidtil vare overdragne Fonden ad usus publicos; g) Indtægt af Spillekorts Stempling; h) Bompenge; og i) Indtægt af Lotterierne, nemlig af et priviligeret Classelotterie og et privilegeret Tallotterie*). Endeligen nogle tildeels høist ubetydelige Indtægter (med Hensyn til den umiddelbare Indtægt i den kongelige Kasse) saasom: k) Justitskassens Indtægter; l) Fond til Justitsvæsenets Fremme; m) pro-mille-Gebyret for visse Retssager; n) Bøder for Misgjerninger, under Navn af Sigt og Sagefald; o) Sportler for visse Bevillinger, Bestallinger, Privilegier o. s. v.

Anm. Oppebørselen af Skatter og Afgivter staaer, i det Hele taget, under det kongelige Rentekammer, og selve Oppebørselen skeer, i Almindelighed, ved følgende for den rigtige Oppebørsel ansvarlige Personer:

1) I Danmark. Med Hensyn til Kjøbstæderne skeer Oppebørselen af vedkommende Magistrat ved sammes Skattekræver, som i Kjøbenhavn er Stadskæmneren, der har et eget Kæmnercontoir, og i de øvrige Kjøbstæder: By- eller Raadstueskriveren, hvor der findes en Magistrat. Hvor ingen Magistrat er, har Byfogden Oppebørselen. Magistraten i Kjøbenhavn indleverer directe til Zahlkassen; men fra de øvrige Kjøbstæder indleveres Oppebørselens Overskud i Amtstuekassen. Paa Landet har Amtsforvalteren at indkræve og oppebære alle Skatteafgivter; og hvor dertil ingen egen Oppebørselsbetjent er ansat, har han tillige Oppebørselen i de adelige Klostere og Godser, som ligge i Amtstuedistriktet.

2) I det Slesvigske og Holsteenske. I Kjøbstæderne oppebærer Magistraten ved sin Skattekræver, eller Stadskassereren, alle Afgivter, og indsende disse til vedkommende Amtstue, med Undtagelse af Plovskatten, „Kopf und Rangsteuer", som indbetales directe til Hovedkassen i Rendsborg. I de kongelige Amtmandskaber skeer Oppebørselen af vedkommende Amtsforvalter, Landskriver, eller Amtsskriver; i de adelige Klostere af disses Administration, og i de adelige Godser af selve Godseieren, eller ved de af denne dertil ansatte Personer. Den adelige Godseier og Besidderen af en octroyeret Koeg indleverer directe til Hovedkassen, og hæfter selv for Oppebørselen.

3) I det Lauenborgske skeer Oppebørselen i Kjøbstæderne, ligesom i

---

*) Det har ikke manglet paa Forestillinger og grundige Skrivter om Tallotteriets fordærvelige Virkninger, siden dets Oprettelse i Aaret 1771; men disse have hidtil alle været frugtesløse, af statsfinancielle Grunde, endskjøndt det er beviist, at den rene Indkomst eller Overskudet var størst i den Tidsperiode, hvori Landets Velstand led de største Skaar; hvilket tjener til at berettige til den Paastand, at: Lotterieindtægterne staae i omvendt Forhold til Undersaatternes Velstand og Landets Lykke.

den øvrige Deel af Riget, ved Magistratens Skattekræver; men paa Landet har den første Amtmand, eller Amtets første Embedsmand, Oppebørselen.

4) Told- og Consumtions-Afgivternes Oppebørsel skeer ved egne af Kongen dertil ansatte Betjente. Herved er at bemærke, at i Danmark ere særskilte Toldembedsmænd og Toldbetjente ved Opsynet og ved Oppebørselen. De ved Oppebørselen benævnes i Kjøbenhavn: Toldskrivere, Havneskrivere ɔc., og udenfor Hovedstaden: Toldkassererе. I Hertugdømmerne derimod have i Regelen Toldforvalterne baade Opsynet og Oppebørselen.

5) Naar den til Betaling forfaldne Skat eller Afgivt ikke erlægges til rette Tid af Vedkommende, er Oppebørselsbetjenten forpligtet og berettiget til at æske til saadanne Restancers Inddrivelse, enten Execution, eller strax Udpantning.

I Kongeriget Danmark skeer Inddrivelsen hos Kjøbstædbeboerne og hos Bondestanden, efter forloben Frist, ved Udpantning, men derimod hos Jordegodseierne og andre Jordbrugere udenfor Bondestanden, først efter en forudgaaet Execution. I Hertugdømmerne gaaer stedse Execution forud. Den forhen almindelige Inddrivelsesmaade skete ved Hjælp af militair Execution, som hidrørte derfra, at Hartkorns-Afgiften og Plovskatten vare bestemte til Krigshærens Underholdning, og denne Inddrivelsesmaade anvendes endnu af den slesvig-holst. Hovedkasse i Rendsborg, med Hensyn til de Kjøbstæder og adelige Godsbesiddere, som ikke betale deres Skatter til rette Tid.

§ 105. Indtægterne, forsaavidt de henhørte under de Deputerede for Finantserne og Directionen for Statsgjælden og den synkende Fond, samt Directionen for den almindelige Pensionskasse og Generalpostdirectionen, udgjorde i Aaret 1838:

	Fra de danske Provindser.	Fra Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen.
1. I Skatter og Afgivter:		
Landskat, Fouragеskat og Marchepenge	2,424000 Rbd.	
Contribution, Landskat, Magazinpræstanda m. m. . .	„	1,270000 Rbd.
Bygningsafgivt	344000 —	138000 —
Told-Intrader (incl. fra den slesvig-holsteenske Canal) samt Consumtionsintrader i Danmark	3,061000 —	932000 —
Rang- og Procentskat (samt Extraskat i Hertugd.) .	52000 —	426000 —
Stempletpapirs- og Kortstemplings-Intrader	269000 —	146000 —
Afgivt af Arv og overdragne Eiendomme	118000 —	111000 —
Departements- og Retssportler	127000 —	29000 —
Indtægter af nogle kongelige Eiendomme	227000 —	1,411000 —
Fra Tallotteriet	288000 —	199000 —
Fra Classelotteriet	33000 —	2000 —
Forskjellige andre Intrader	41000 —	8000 —
	6,982000 Rbd.	4,672000 Rbd.
	Tilsammen	11,654000 Rbd.
2. Overskud fra Hertugdømmet Lauenborg		214000 —

3. Vestindiske Intrader	161000 Rbd.
4. Øresunds Told	2,051000 —
5. Renter af Activerne	637000 —
6. Afdrag paa samme	477000 —
7. Restanceoverskud	231000 —
9. Postintrader	547000 —
9. Renter af Postintradernes Activer	222000 —
Indtægt i det Hele *)	16,151000 Rbd.

C. **Stats-Udgifterne** (under de foranførte Autoriteter).

§ 106. 1. Den kongelige Huus- og Hofholdning.

Den kongl. Particulair- og Chatolkasse	201000 Rbd.	
Kongehuset, samt Deputater og Appanager	581000 —	
Hofetaten	306000 —	
Staldetaten	93000 —	
Vedligeholdelse og Fuldførelse af kongl. Slotte, samt kongl. Haver	189000 —	
		1,370000 Rbd.

2. Stats-Administrationen.

Geheime-Statsraadet	12000 Rbd.	
Omkostninger ved Stænderforsamlingerne	130000 —	
Det udenlandske Departement	279000 —	
Porto til Postforsendelser	31000 —	
		452000 Rbd.

3. Civil-Administrationen.

Embedsmænd under Justitscollegierne	338000 Rbd.	
Embedsmænd under Cammeral- og Finantsdepartementerne	557000 —	
Reqvisiter ved Contoirerne under de civile Departementer	79000 —	
Adskillige mindre Udgifter under de civile Collegier	51000 —	
		1,025000 Rbd.

4. Landmilitairetaten.

Fast Fond	1,978000 Rbd.
Landsoldaters Douceurpenge	100000 —
Marchepenge	14000 —
Naturalpræstationer	400000 —
For Bygnings- og Fæstnings-Arbeider (foruden hvad dertil udredes af Etatens faste Fond)	70000 —

*) Efter Fradrag af 44000 Rbd.s Tab ved Omsætning af Sedler og af Smaamynt m. m.

Adskillige Udgivter (deriblandt Qvarteerpenge, Godtgjørelse til Heste-Udredere m. m.)	200000 Rbd.	
		2,762000 Rbd.

5. Sømilitairetaten.

Fast Fond	1,000000 Rbd.	
Extraordinairt (til Equiperingsudgivter)	132000 —	
Tilskud i Naturalpræstationerne	31000 —	
		1,163000 Rbd.

6. Udgivter i Anledning af de langt fraliggende Besiddelser i Vestindien, Ostindien, Guinea, Grønland og Island | 143000 —

7. Almeennyttige Foranstaltninger og Institutioner.

Udgivter ved Postvæsenet	346000 Rbd.	
Universitetet i Kiel	50000 —	
Offentlige Bibliotheker, lærde Selskaber m. m.	107000 —	
Offentlige Bygningers Vedligeholdelse	134000 —	
Det kongelige Theater i Kjøbenhavn	46000 —	
Canal- og Fyrvæsenet	51000 —	
Opmuddringsvæsenet	43000 —	
Handels- og Consulatsudgivter	12000 —	
Industrie- og Fabrikvæsenet	15000 —	
Stutterivæsenet	21000 —	
Matriculeringen i Danmark	13000 —	
Grademaalingen	25000 —	
Private almeennyttige Institutioner	17000 —	
Kjøbenhavns Fattigvæsen, Hospitaler og milde Stiftelser i Danmark og Hertugdømmerne	101000 —	
Straffeanstalter, Sundhedspolitie m. m.	55000 —	
		1,036000 Rbd.

8. Honorarer, Gratificationer, Pensioner og Vartpenge.

Honorarer og Gratificationer til civile og militaire Embedsmænd, Lærde og Kunstnere	222000 Rbd.	
Adskillige Reiseunderstøttelser	11000 —	
Vartpenge og Pensioner	878000 —	
Bidrag til den almindelige Enkekasse	30000 —	
Gaver til Enker, Pensionister og Embedsmænds Børn	116000 —	
		1,257000 Rbd.

9. Renter af Statsgjælden | 4,625000 Rbd.

Afdrag paa denne | 696000 —

5,321000 Rbd.

10. Øvrige extraordinaire Udgivter.

Arrangement med Nationalbanken	33000 Rbd.
Chausseer og Landeveie	38000 —
Gjenopbyggelse af Slottet i Kiel.	122000 —
	193000 Rbd.
Udgivt i det Hele	14,722000 Rbd.

Anm. 1. Fradrages Indtægten: Afdrag paa Activerne, Overskud af Restancer m. m., udgjorde den virkelige Indtægt, i Gjennemsnit af Aarene 1835, 1836, 1837 og 1838, aarligen . . . . . 13,850000 Rbd.
Og medregnes ikke til Udgifterne: Afbetalingen paa Statsgjælden, udgjorde de øvrige Udgivter, i de foranførte Aar, aarl. 13,510000 —

— 2. Beløbet af samtlige til Statsgjældens Forrentning og Afbetaling henlagte Activer udgjorde den 1ste Jan. 1839 . . . . . 15,526000 —
Statsgjælden udgjorde derimod d. 1ste Jan. 1839 . . . . . 124,828000 —
Af denne er udenlands Gjæld . . . . . 55,228000 Rbd.
og indenlands . . . . . 69,600000 —

Af Gjælden udenlands forrentes omtrent 11 Millioner med 4 p. Ct., og henimod 44 Millioner med 3 p. Ct. Af Gjælden indenlands forrentes omtrent 63 Millioner med 4 p. Ct., og af den øvrige Deel svares enten høiere, eller lavere Renter.

— 3. Den efterhaanden opsamlede Activmasse i kongelige og offentlige 4 p. Ct. rentebærende Obligationer, der anvendes som Pensionsfond, udgjorde den 1ste Januar 1839 . . . . . 4,538000 Rbd.

— 4. Finantskassens og Statsgjældskassens contante Beholdninger udgjorde den 31te Decbr. 1838 . . . . . 7,730000 Rbd.

Femte Afsnit.

Krigsmagten.

(Den 1ste Jan. 1840.)

I. Landmilitair-Etaten.

§ 107. Landmilitair-Etatens eller nærmest Armeens Bestyrelse kunne vi betragte som deelt i tvende Hovedgrene, hvis tvende høieste Autoriteter begge staae umiddelbart under Majestæten, fra hvis allerhøieste Villie den hele Bestyrelse udgrener sig. Den første Hovedgreen indbefatter Landmilitair-Etatens Commando, Personel og Justitsvæsen, samt den Deel af det saakaldte Gratialvæsen, „der er egentlig militairisk og paa nogen Maade kan henføres under Commandofaget." Forordningen af 20de Jan. 1808. Endvidere, ifølge senere Anordninger: Landmilitair-Etatens Naturalforpleining, samt det militaire Sundhedspolitie, og de Syges Pleie i Felten. Denne Bestyrelsesgreen staaer under Armeens høistcommanderende General, som for Tiden er Hans Majestæt Kongen.

Den anden Hovedgreen indbefatter Landmilitair-Etatens Oeconomie, Material og Regnskabsvæsen (med Undtagelse af Regnskabsvæsenet for Armeens Naturalforpleining, Parolbefal. af 30te Mai 1810), samt „den Deel af Gratialvæsenet, som kan kaldes den borgerlig militaire." Forordn. af 20de Jan. 1808. Denne Bestyrelsesgreen staaer under det kongl. General-Commissariats-Collegium, som altid skal have en Generalsperson til Præsident. For Tiden er denne Post vacant, og den første af de Deputerede staaer i Spidsen for Collegiet.

Anm. Forinden vi paa den foreslaaende Hovedinddeling basere en systematisk Classificering af Landmilitair-Etatens Bestyrelse, forudsende vi følgende Bemærkninger: a) Den høistcommanderende General er, naar Opbrud skeer, ikke bunden til Fredsfodens Inddelinger, men samler de marcherende Corps i Brigader og Divisioner, efter Omstændighedernes Krav, som han selv bedømmer. b) Inspecteurerne ansættes af Majestæten, og virke, med Hensyn til det dem anviste Vaaben, efter de Instructioner og Befalinger, Majestæten maatte finde for godt at tildele dem. Efter Forordningen af 20de Jan. 1808 skulle de vælges af Generalsclasserne, uden Hensyn paa Grad eller Anciennetet; men efter senere Anordninger ere de for Tiden tildeels ikkun Oberster; og haves af saadanne: en Inspecteur over Infanteriet og Jægercorpserne, og en Inspecteur over Cavalleriet, hvilken første tillige er Medlem af Generalcommissariats-Collegiet. c) Armeens høistcommanderende General, de commanderende Generaler og de øvrige i Function værende Generalspersoner skulle kaldes og udgjøre Armeens Generalitet, ved hvilket Commandovæsenet i Freds-

og Krigstid bestyres. d) Generalstaben staaer umiddelbart under den høistcommanderende General, som tildeler hver Generalcommando det fornødne Personale til en Divisionsstab, hvis Chef har at følge den Instruction, som den høistcommanderende General lader udfærdige for ham, og iøvrigt at udføre sin Generals Befalinger. e) Umiddelbart placeret ved Majestætens Person er Hans Majestæt Kongens tjenstgjørende Generaladjutant af Landetaten (ved Siden af Generaladjutanten af Søetaten), der, som saadan, har Expeditionen af alle fra det Militaire indkomne Beretninger og Forestillinger til Majestæten, samt af Allerhøistsammes allerhøieste Resolutioner i alle landmilitaire Sager. Denne Post, som Majestætens tjenstgjørende Generaladjutant beklæder, er for det Militaire liig Majestætens Cabinetssecretairs Post for det Civile; og da Majestæten Selv er Armeens høistcommanderende General, beklædes den for Tiden af dennes tjenstgjørende Generaladjutant, der tillige er Chef for Kongens Adjutantstab.

A. Den høistcommanderende General.

§ 108. Naar Hans Majestæt allernaadigst maatte anbetroe Commandoen over Armeen til een af Hans Generaler, da skal til denne indsendes alle Lister, Meldinger og Forslag i Commando-, Tjeneste- og militairvidenskabelige Sager; alle Ansøgninger og Forestillinger om Rettens Pleie, og alle Domme, hvorpaa Majestætens Resolution udkræves; alle Forslag og Ansøgninger angaaende militaire Ansættelser, Afskeder, Pensioner, Pardoner, Gifte- og Reisetilladelser o. s. v. Han har i alle deslige Sager umiddelbar Forestilling til Majestæten, imodtager Dennes Befalinger til Udførelse, og afgjør selv, hvad Majestæten, ifølge den Generalen meddeelte Instruction, ei vil have forelagt. Han staaer Ingen, uden Majestæten, til Regnskab og Ansvar.

Under den høistcommanderende General staae:

1) De commanderende Generaler i de forskjellige Generalcommandodistrikter. Disse skulle imodtage, videre befordre, og efter erholdt høiere Befaling udføre Alt hvad der i deres Distrikt vedkommer Commandovæsenet; gjøre Forslag med Hensyn til det Personelle, og den reen militaire Deel af alle Raadesager. De rette dem efter de Instructioner, som Majestæten har givet, eller giver, og udføre iøvrigt den høistcommanderende Generals Befalinger.

Ifølge allerhøieste Befaling af 9de Decbr. 1839 haves for Tiden trende Generalcommandoer. Disse ere:

a) Generalcommandoen over Sjælland, Møen, Falster og Lolland, samt Bornholm og Øerne i Kattegattet.

b) Generalcommandoen over Nørrejylland, Fyen og Langeland, samt Taasinge og Ærøe.

c) Generalcommandoen over Hertugdømmerne Slesvig, Holsteen og Lauenborg, med Øerne Als og Femern.

Enhver Generalcommando har et Generalcommandocontoir.

Under den commanderende General i hvert af de foranførte trende Generalcommandodistrikter staae alle i samme garnisonerende og cantonnerende Tropper, ligesom og alle der værende Fæstninger, Skandser og Batterier. Herfra undtages, med Hensyn til Generalcommandoen over Sjælland m. m. Gouvernementet over Kjøbenhavns Fæstning og Commandantskabet i Citadellet Frederikshavn, med hvad dertil hører, Generalstaben, begge kongel. Livgarder, den kongl. militaire Høiskole og det kongel. Landcadetcorps, Kjøbenhavns borgerlige Infanterie og Artillerie, Kongens Livcorps, Kjøbenhavns Brandcorps og det kongl. militaire gymnastiske Institut, der samtlige staae under den immediate Commando af Kongen, som høistcommanderende General, og modtage Befalinger directe fra Allerhøistsamme. Endvidere henhøre Ingenieur- og Artilleriecorpserne (som ikkun i jurisdictionelle og personlige militairtjenstlige Forhold staaer under Generalcommandoen over Sjælland) saavel i personel som i materiel Henseende under Kongens eller den høistcommanderende Generals umiddelbare Commando. (Confr. Parolbef. af 9de Decbr. 1839.) Endeligen Christianssøes Fæstning, der staaer under Søetatens Commando.

2) Generaladjutanten, der tillige er Chef for Kongens Adjutantstab, er placeret umiddelbart ved den høistcommanderende Generals Person, og har som dennes tjenstgjørende Generaladjutant Expeditionen af alle indkomne Indberetninger og Forestillinger til den høistcommanderende General, samt af dennes Befalinger til Armeen.

Kongens Adjutantstab bestaaer for Tiden af 6 Ordonnanceofficerer, som ere valgte af Søetaten, Generalstaben, Infanteriet, Cavalleriet og Artilleriet.

Under Kongens tjenstgjørende Generaladjutant staaer et Contoir, som fører Navn af „Bureauet for Armeens Commandosager". Confr. Parolb. af 30te Decbr. 1839.

3) Generalqvarteermesteren. Denne bestyrer, saavel i Krig som i Fred, Alt hvad der henhører til Qvarteeranviisninger og Marcherouter, og Troppernes dermed forbundne Dislocation; han skal have Overopsynet over Anlægget af nye Veie og Canaler, samt gamle Veies og Canalers forandrede Retning, — han indgiver Forslag og Rapporter over de topographiske, samt theoretiske og praktiske Arbeider, hvori Generalstabens Personale bør øves; han bestyrer Alt hvad der henhører til Armeens Forsyning med Naturalforpleining, samt alle dermed i Forbindelse staaende Grene, navnligen: Armeens Forsyning med Brød og Fourage, alle Anlæg af Magaziner og Bagerier, samt deres Afbenyttelse, — Udfærdigelse af frie Befordringspasse i denne Anledning, samt til Troppernes Dislocation, — endeligen: Feltlazarethers Etablering, samt de Syges Forpleining, naar Armeen agerer imod Fienden. Til at udføre det Executive af de med Naturalforpleiningen forbundne Forretninger, ansættes, naar fornøden gjøres, Ordonnatcurer, — og for at besørge Expeditionen af de Generalqvarteermesteren paalagte Forretninger, samt Regnskabsvæsenet ved Armeens Forpleining m. m. er der oprettet et eget Bureau, som fører Navn af „Generalstabens Bureau". Confr. Parolb. af 30te Decbr. 1839. Generalqvarteermesteren, der tillige er Chef for Generalstaben, har at modtage Befalinger af Armeens høistcommanderende General, til hvem han umiddelbart indgiver sine Rapporter. (Parolb. af 30te Mai 1810 og 9de Decbr. 1839.)

4) Generalauditeuren. Denne vaager over det militaire Justitsvæsen i det Hele taget, efter Krigslovene og de ham meddeelte Instructioner. Enhver Dom, hvorpaa Majestætens Resolution udkræves, har han tilligemed Acterne og deres Relation at indsende til den høistcommanderende General, som, naar Majestæten Selv er ved Armeen, forelægger Denne det Hele. Er Majestæten i Krigstid ikke Selv ved Armeen, da haver den høistcommanderende General at resolvere paa Dommene, eller desangaaende at gjøre Majestæten allerunderdanigst Forestilling, Alt i Medfør af den større eller mindre Magt, Kongen har overdraget ham tilligemed den høieste Commando.

Generalauditeuren ved den danske Armee er for Tiden tillige Medlem af det kongl. Generalcommissariats-Collegium, hvorunder en Deel af Justitsvæsenet sorterer.

5) Stabschirurgen. Denne har Opsyn over den militaire Sundhedspleie og det militaire Sundhedspolitie, i en saadan Udstrækning, som foreskrives i de Instructioner, han har erholdt, eller erholder af den høistcommanderende General*).

Anm. Forsaavidt som de Syges Pleie i Fredstid, samt Lazarethoeconomien overhovedet, sorterer under det kongl. Generalcommissariats-Collegium, staaer Stabschirurgen i et underordnet Forhold til dette Collegium, — og forsaavidt som det kongelige chirurgiske Academie forcslaaer Candidaterne til Bataillons- og Regimentschirurgsposterne, er han coordineret dette Academie, hvis Medlem han er.

B. Det kongelige Generalcommissariats-Collegium.

§ 109. Dette Collegium skal, som allerede bemærket, umiddelbart under Majestæten bestyre Landmilitair-Etatens Oeconomie, Materiel og det dermed forbundne Regnskabsvæsen. Som en Følge heraf sorterer under dette Collegium: Oeconomien og Kasseregnskabet ved Generalstaben, — ved de militaire Institutter, — ved samtlige Tropper og de Dele af Borgervæbningen og Kystmilicen, som i Krigstid nyder Gage og Tractement, — ved samtlige Fæstninger (med Undtagelse af Christiansøe**), Skandser og Batterier, samt deres Betjente. Endvidere: de saakaldte Generalia ved Generalcommissariatet, Landmilice- og Nationalremontevæsenet, og den Deel af Justitsvæsenet, som ei umiddelbart henhører under Generalauditoriatet, saasom: alle Ansøgninger om Testamenters Confirmation, facultas testandi og Myndighedsbevillinger om at sidde i uskiftet Bo. Veterinairskolen, — Kronborgs Geværfabrik, — Frederiksværk, med derunder hørende Krudtværker, — Pleiehusene, samt Pensions- og Fattigvæsenet, — Caserne- og Indqvarteringsvæsenet paa Fredsfod. Endeligen: Bestallinger, Afskeder, Reisepasse, frie Befordringspasse***), — Munderingsvæsenet for hele Armeen, og alle dermed i Forbindelse

---

*) I Forordningen af 20de Jan. 1808, som nøiere bestemmer Landmilitair-Etatens Indretning og Armeens Bestyrelse, omtales slet ikke den militaire Sundhedspleie og det militaire Sundhedspolitie.

**) Og samtlige fra den forrige Fæstning Ratzeborg tilbageblevne Bygninger, som sortere under Rentekammeret.

***) Generalqvarteermesteren har at indsende Lister over de af ham udfærdigede frie Befordringspasse til Revision ved Generalcommissariats-Collegiet.

staaende Indretninger, saasom: de militaire Uldmanufacturer, Vare- og Munderingsdepôtet Skræder- og Skomagersalene.

De forskjellige Forvaltningsgrene og militaire Indretninger, som sortere under det kongl. Generalcommissariats-Collegium, ere allerede anforte S. 127.

Anm. Som en Følge af det Foregaaende have, foruden Generalcommissariats-Collegiets første Deputerede, følgende Personer af Landetaten umiddelbart Referat til H. Majestæt Kongen, som Armeens høistcommanderende General: 1—3) de commanderende Generaler, — 4) den tjenstgjørende Generaladjutant og Chef for Kongens Adjutantstab, — 5) den tjenstgjørende Generalquarteermester og Chef for Generalstaben, — 6) Generalauditeuren, — 7) Inspecteuren over Infanteriet og Jægercorpserne, — 8) Inspecteuren over Cavalleriet, — 9) Gouverneuren (og i hans Fraværelse Commandanten) over Kjøbenhavns Fæstning, — 10) Commandanten i Citadellet Frederikshavn, — 11) Chefen for den kongl. militaire Høiskole, — 12) Chefen for det kongl. Landcadetcorps, — 13) Chefen for det kongl. Ingenieurcorps, — 14) Chefen for det kongl. Artilleriecorps, — 15) Commandeuren for Livgarden til Hest (11, 12 og 15 ere for Tiden forenede i een Person), 16) Commandeuren for Livgarden til Fods, — 17) Armeens Stabschirurg, — 18) Directeuren for det kongl. militaire gymnastiske Institut, — 19) Stadshauptmanden og Chefen for Kjøbenhavns Borgervæbning, — 20) Commandeuren for Kongens Livcorps, — og 21) Chefen for Brandcorpset i Kjøbenhavn.

C. Armeens Styrke.

§ 110. Ifølge de nu gjældende Planer, Befalinger, Reglements og Resolutioner*), bestaaer Armeens planmæssige Styrke, paa Fredsfod, af:

1) Generalstaben	Off. 13,	Guider .	8,	ialt	21	Hovd.
2) Det kgl. Ingenieur- og Veicorps	— 32,			—	32	—
3) Infanteriet:						
a) den kgl. Livgarde til Fods 4 Comp.,	— 16,	Mandsk.	452,	—	468	—
b) de 13 Linieregimenter . 130 —	— 492,	—	17740,	—	18232	—
c) de 4 Jægercorps . . . . 40 —	— 60,	—	2184,	—	2244	—
150 Comp.,	Off. 568,	Mandsk.	20376,	ialt	20944	Hovd.
4) Cavalleriet:						
a) den kgl. Livgarde til Hest 2 Escr.,	Off. 11,	Mandsk.	130,	ialt	141	Hovd.
b) de 9 Linieregimenter . . 36 —	— 189,	—	5833,	ialt	6022	—
38 Escr.,	Off. 200,	Mandsk.	5963,	ialt	6163	Hovd.

5) Artilleriet:

a) 2 tolvpundinge Fodbatterier, à 6 tolvpundige og 2 firecgtyvepundige Granatkanoner, samt 16 sexpundige kjørende Batterier, à 6 Kanoner og 2 Haubitser:

18 Batterier, Off. 72, Mandskab 3816, ialt 3888 Hoveder.

*) Confr. Planen for Generalstaben af 31te Decbr. 1839; for Ingenieurcorpset af 28de Septbr 1833; for Garden til Fods af 27de Jan. 1816; Planerne for Cavalleriet, Linieinfanteriet og Jægercorpserne af 3die Febr. 1816 og 24de Novbr. 1839; Planen for Artilleriecorpset af 4de Febr. 1828, samt 11te Juni 1836; og for Raketcorpset af 28de Novbr. 1816, samt 23de Decbr. 1834.

h) 1 Mineur- og Sappeur-Comp., 1 Pontonneer- og Pionneer-Comp., 2 Staldetater, 2 Haandværksetater og 2 Laboratorieetater.

Off. 35, Betjente og Mandskab 461, ialt 496 Hoveder.

18 Batt., 2 Comp., 6 Etater, Off. 107, Betjente og Mandsk. 4277*), ialt 4384 Hoveder.

6) Raketcorpset .... Off. 6, Mandskab ..... 150, ialt 156 Hoveder.

A) Combattanter .. Off. 926, Mandskab .... 30774, ialt 31700 Hoveder.

Deraf til Tjeneste i Exerceertiden, foruden Generalstabens, Ingenieur- og Raket-Corpsernes Styrke (ialt 175 Hvd.):

a) Ved Infanteriet	Off. 568,	Mandskab 14757,	ialt 15325	Hoveder.
b) Ved Cavalleriet	— 200,	— 4379,	— 4579	—
c) Ved Artilleriet	— 107,	— 2171,	— 2278	—
I Exerceertiden	Off. 926,	Mandskab 21451,	ialt c. 22300	Hoveder.

Til daglig Tjeneste (foruden Generalstaben, Ingenieur- og Raket-Corpserne, 115 Hvd.):

a) Ved Infanteriet	Off. 568,	Mandsk. 6220,	ialt 6788	Hoveder.
b) Ved Cavalleriet	— 200,	— 2263,	— 2163	—
c) Ved Artilleriet	— 107,	— 1270,	— 1377	—
A. Combattanter til daglig Tjeneste	Off. 926**),	Mandsk. 9803,	ialt c. 10700	Hoveder.

B) Non-Combattanter: Mellemstab 210, Understab 311, ialt .... 521 Hoveder.

Øvrige Non-Combattanter***) Off. 41, Civilbetjente 95, Cadetter og Mandskab omtr. 680, ialt ..... omtr. 816 —

Ialt omtrent 12000 Hoveder.

Anm. 1. Af Armeens Styrke stiller Hs. Majestæt, som Hertug af Holsteen og af Lauenborg, til det tydske Forbund, efter nærmere Overeenskomst:

a) Activ Contingent: 3600 Mand og 8 Kanoner, som danne 1ste Brigade af det 10de Armeecorps's 2den Division (deraf 2791 Infanterister og Jægere, 514 Cavallerister, 259 Artillerister og 36 Pontonnerer og Pionnerer).

b) Erstatningsmandskab: 600 Mand, eller $\frac{1}{6}$ Deel, i samme Forhold.

c) Reserve: 1200 Mand, eller $\frac{1}{3}$ Deel, i samme Forhold.

— 2. Armeen har 1 Feltmarschal, 2 Generaler, 2 Generallieutenanter, 6 Generalmajorer, i Nummer som saadanne. Af disse stode, den 1ste Jan. 1840, i Spidsen for de 3 Generalcommandoer, hvorunder Armeen sorterede, 1 Feltmarschal (Landgreve Friederich af Hessen-Cassel, Hertugdømmernes Generalcommando), 1 General (Prinds Frederik Ferdinand til Danmark, Sjællands Generalcommando), og 1 Generalmajor (Kronprinds Frederik Carl Christian til Danmark, Nørrejyllands og Fyens Generalcommando). Under den sjællandske Gen. Com. hører 7 Linie-Infanterieregt. og 2 Jægercorpser, 2 Cavallerieregt. og 12 Felt-

*) Af denne Styrke haves, paa Fredsfod, planmæssigen 924 vacante Nr.

**) Af disse vare, den 1ste Jan. 1840, vacante Lieutenants Nr. i Ingenieurcorpset 5, i Infanteriet 35, i Cavalleriet 2, i Artilleriet 9 og i Raketcorpset 1. Ialt 52 vacante Nr.

***) Nemlig: Generalcommissariats-Collegiet, Inspecteurerne, General- og Landkrigscommissairerne, Fæstningspersonalet, den militaire Høiskole, Landcadetcorpset, det gymnastiske Institut, Garnisonshospitalerne i Kjøbenhavn og Rendsborg, Invalidhuset i Eckernförde og Depôtet i Kjøbenhavn.

batterier. Under Nørrejyllands og Fyens Gen. Com. 2 Linie-Infanteriregt., 4 Cavallerieregt. og 1 Feltbatterie. Under Hertugdømmernes Gen. Com. 4 Linie-Infanterieregt. og 2 Jægercorpser, 3 Cavallerieregt. og 5 Feltbatterier.

Anm. 3. Endskjøndt der vistnok snart foreståaer Armeens Styrke paa Fredsfod en Forandring, er denne dog angiven i den foranførte Detail, da samme stedse er af Vigtighed som et statistisk Factum. Derimod anfees det for urigtigt, at angive Armeens Styrke paa Krigsfod en detail, da en saadan er aldeles problematisk og kan kun fremstilles calculatorisk. Det bemærkes derfor ikkun i Almindelighed:

Armeens Forstærkningsbataillioner ombyttede deres tidligere Navn „annecterede Bataillioner" med deres nuværende, da de skulde tjene til ei alene at forstærke Artilleriet med Mandskab til 9 Batterier, og hvert af Infanteriets 13 Regimenter og 4 Jægercorpser med en Bataillon (resp. à 822 og 606 Hoveder), men tillige til at bringe hvert af Infanteriets 117 Grenadeer- og Musquetercompagnier til en Styrke af 213, og 29 Jægercompagnier à 214 Hoveder, uden at forøge Officerernes Antal. Efter denne Plan vilde altsaa paa Krigsfod Infanteriets Styrke forøges til omtr. . . . . 46000 Hoveder,

Artilleriets	— — = —	9500 —
Cavalleriets forblev med	. . . . .	6000 —
Af Trainkudske og Officeertjenere udfordredes		7500 —
Militairpersoner i forskjellige Stillinger	. . . . .	1000 —
	Jalt omtrent	70000 Hoveder.

D. Borgervæbninger, organiserede som regulairt Militair.

§ 111. 1) Kongens Livjægercorps*): 4 Comp, Off. 16, Mellemst. 3, Underst. 2, Mandsk. 528. . . . . Jalt 549 Hvd.

2) Kongens Livcorps, eller Studentercorpset**). 8 Comp., Off. 26, Mellemst. 8, Mandskab omtr. 866 . . . . . Jalt c. 900 Hvd.

3) Bornholms Milice, under 1 Commandeurs Befaling, Overstab 2, Mellemstab 4, Understab 2.

a) 2 Compagnier	Artillerie	Off. 10,	Mandskab omtr.	590, ialt	600 Hvd.
b) 4 —	Infanterie	— 19,	—	1631, —	1660 —
c) 1 —	Jægere	— 8,	—	362, —	370 —
d) 4 —	Dragoner	— 12,	—	568, —	580 —
Regulaire Tropper		Off. 55,	Mandskab omtr.	3155, ialt	3210 Hvd.

*) Dette Corps er ifølge dets Organisation, Recrutering og Betalingsmaade et aldeles borgerligt Corps; men, ifølge dets brave Forhold under sidste Krig i 1807, har det erholdt Anciennetet i Armeen Dets Hovedbestemmelse er, at tjene til at værne om Residentsstaden Kjøbenhavn; men i Krigstider kan det bruges overalt paa Sjælland, og anvises Tjeneste, hvor Kongen opholder sig paa denne Øe, lige med Livgarderne.

**) Dette Corps, som især udmærkede sig under Kjøbenhavns Beleiring i 1658—59, skal bestaae af de i Hovedstaden sig opholdende academiske Borgere, som ere immatriculerede ved eet af Landets Universiteter og dets Bestemmelse er at bidrage til Hovedstadens Forsvar ved militair Tjeneste.

Desforuden 7 Borgercompagnier.			Off. 40,			Mandskab omtr. 1460,		ialt 1500 Hvd.	
4 Herredscompagnier.	—	25,	—		—	975,	—	1000	—
Bornholms Milice*) . . . . . omtr. 5700 Hvd.									
4) Kjøbenhavns Borgervæbning**), under 1 Stadshauptmands Commando, Mellemstab 7, Understab 2.									
a) Infanteriet: 3 Bataillioner à 4 Comp.			Off. 81,			Mandsk. 2307,		ialt 2388 Hvd.	
b) Artilleriet: 3	—	à 4	—		—	81,	—	2319, —	2400 —
Begge Corpser . . . . . omtr. 4800 Hvd.									
5) Helsingørs borgerl. Artilleriecorps . .	2 Comp.,		Off. 13,		Mellemst. 2,	Mandsk. 334,		ialt	349 Hvd.
6) Rendsborgs borgerlige Artilleriecorps	2	—	— 12,	—	2,	—	222, —		236 —
7) Altona Borgervæbning, hvis Chef er Stadens Overpræsident.									
a) Cavalleriecorpset	1	—	— 6,	—	=	—	114	—	1083 —
b) Infanteriet, 2 Bat.	8	—	— 39,	—	2	—	921		
8) Aalborgs Jægercorps	1	—	— 4,	—	=	—	83,	—	87 —
9) Aarhuus Borgervæbning.									
a) Jægercorpset . . .	1	—	— 4,	—	=	—	141	—	518 —
b) Artilleriecorpset	1	—	— 3,	—	=	—	92		
c) Borgercorpset. . .	2	—	— 8,	—	=	—	270		
10) Fredericia Borgervæbning.									
a) Jægercorpset . . .	1	—	— 3,	—	=	—	78	—	180 —
b) Artilleriecorpset	1	—	— 3,	—	1	—	71		
c) Det ridende Corps	1	—	— 3,	—	=	—	22		
11) Horsens Jægercorps	1	—	— 2,	—	=	—	60,	—	62 —
12) Odense Borgervæbning.									
a) Det ridende Corps	1	—	— 3,	—	=	—	35	—	162 —
b) Jægercorpset . . .	1	—	— 7,	—	1	—	116		
13) Hadersleb Borgercorps	1	—	— 4,	—	=	—	112,	—	116 —
Borgervæbninger***), organiserede som regulairt Militair, ialt omtr. 15000 Hvd.									

*) Af Bornholms Milice (der er et Mynster for et hensigtsret Landeværn, og omtales nærmere ved Bornholms Beskrivelse), er i Exerceertiden ikkun en Deel af Styrken inde til Tjeneste, da Mange ere fraværende som Søfarere.

**) Foruden den almindelige Bestemmelse for en Borgervæbning: „at tjene til egen Kjøbstads Forsvar, under Commando af egne Officerer", har Kjøbenhavns Borgervæbning den Bestemmelse, naar Kjøbenhavn trues af fiendtligt Angreb, at træde ind under Gouverneurens, eller Commandantens Overcommando, og at bruges af denne ikke blot til Fæstningens Forsvar, samt Sikkerheds og Ordens Vedligeholdelse i samme, men og til at gjøre Udfald af Fæstningen, naar Saadant findes fornødent. Den ene Artilleriebataillon øves derfor ogsaa i Feltartillerietjenesten og besætter 24 trepundige Kanoner.

***) Desforuden haves i de fleste større Byer Borgercorps, bestemte til Paradering og Ordens Vedligeholdelse i selve Byen, navnligen: i Kallundborg og i Kolding et Jægercorps og et ridende Corps, i Randers en Infanterieafdeling og et Jægercorps, i Nakskov, Nestved, Ribe, Svendborg,

D. Armeens Recrutering.

§ 112. Hvad Landmilitairvæsenet angaaer, da er Danmark og Hertugdømmerne (med Undtagelse af Kjøbstæderne, Sølægderne og de octroierede Koege) inddeelt i 2 Generalkrigscommissariater, og i 9 Landkrigscommissariatsdistrikter. Under hine ere især Generalrevisionen henlagt, da Land- og Søkrigscommissairerne sortere som Distriktschefer, med Hensyn til de fleste Embedssager, directe under vedkommende Cancellie, eller Admiralitetet, og i alle personlige Forhold under Generalcommissariats-Collegiet. Distrikterne ere inddeelte i Lægder, som bestaae i Danmark af 1 eller 2 Sogne, men i Hertugdømmerne af endnu mindre Afdelinger. Ethvert saadant Lægd staaer under en Lægdsmand, og for flere Godser haves desforuden en fælles Lægdsforstander. Den hele Bondestand er værnepligtig, med Undtagelse af dem, som ere indskrevne i Sorullen, eller som ere fritagne ifølge Privilegier og specielle Anordninger. Aarligen udskrives $\frac{1}{8}$ af den staaende Hær, og den tilfældige Afgang erstattes i de tvende første Aar. Forpligtelsen regnes fra det 20de Aar, men Udskrivningen til den staaende Hær begynder først med det 22de. Strækker dette Aar ei til, tages først de enkelte forbigaaede af de 23 og 24aarige, dernæst de 21, de 20, de 25, og endelig de 26aarige Værnepligtige.

Den saaledes udskrevne Recrut tjener i 8 Aar ved den staaende Hær, dog saaledes, at han i Fredstid ikkun skal være, efter Regelen, i de 2 første Aar uafbrudt til Tjeneste, i de 4 paafølgende Aar indkaldes i 28 Dage i Exerceertiden og i de to sidste Aar blot ved særegne Leiligheder. Undtagelserne ere: Den for Livgarden til Hest Udskrevne tjener ikkun 6 Aar, men forbliver i denne Tid uafbrudt til Tjeneste, og er derpaa fri for al videre Krigstjeneste. Livgarden til Fods staaer, efter 8 Aars Tjenestetid, endnu 2 Aar en reserve. Alt Mandskabet af Artilleriet, Infanteriet, de 4 Jægercorps og Cavalleriet indtegnes, efterat have udtjent de 8 Aar ved den staaende Hær, i Forstærkningsbataillonernes Stambøger. Fremdeles finder en almindelig Reserveclasse Sted, hvori den Værnepligtige, som har staaet indtegnet 8 Aar i Forstærkningsbataillonernes Stambøger, gaaer over, indtil han har fyldt sit 45de Aar, hvorefter han aldeles udstryges af de Værnepligtiges Ruller; dog hviler, i Tilfælde af Krig, Kystmilicetjenesten endnu paa det værnepligtige Mandskab, der har sit lovlige Hjem inden for en Afstand af 2 Mile fra Sokysten, indtil en Alder af 50 Aar.

Distrikterne, i hvis Spidse Generalkrigscommissariatet i Danmark, ere:

1) Det 1ste eller nordlige sjællandske Distrikt, som bestaaer af Amterne Kjobenhavn, Frederiksborg og Holbek.

2) Det 2det sjællandske Distrikt, som bestaaer af Amterne: Sorøe, Præstøe og Maribo.

3) Det fyenske og langelandske Distrikt, Amterne: Odense og Svendborg.

4) Det 1ste jydske Distrikt, Amterne: Aarhuus, Skanderborg, Veile og Ribe.

Veile og Vordingborg Infanterieafdelinger, i Itzehoe en ridende Garde, i Glückstadt en Borgergarde, i Tønder et Frederikscorps, i Flensborg en Frederiksgarde og en Christians garde, i Kie en Borgergarde og et Skyttecorps, i Wroeskjøbing en Borgergarde.

5) Det 2det jydske Distrikt, Amterne: Randers, Ringkjøbing og Thisted.

6) Det 3die jydske Distrikt, Amterne: Hjørring, Aalborg og Viborg.

A) I disse 6 Distrikter skeer Indrulleringen paa Landmilicesessionen af Distriktets Krigscommissair i Forening med vedkommende Amtmand, en Stabsofficeer, eller Ritmester af Cavalleriet, en Stabsoff., eller Capitain af Infanteriet, en Stabsoff., eller Capitain af Jægercorpserne, en Artilleriecapitain i de Distrikter, hvorfra Artilleriecorpset har nationale Heste (iøvrigt alterneres med Inf. og Jægercorpserne), en Regimentschirurg, samt vedkommende Distriktschirurg.

B) Fra denne Afdeling recruteres: Den danske Artilleriebrigade, begge Livgarderne med $\frac{3}{5}$ Deel, Sjællandske Landsenecr Reg., Jydske Reg. lette Dragoner, Fyenske Reg. lette Dragoner, Slesvigske Cuirassecr Reg., Husar Regimentet, 1ste, 2det og 3die Livregiment til Fods, Kronens Reg., Kongens Reg., 1ste, 2det og 3die Jydske Infanteriereg., Sjællandske og Jydske Jægercorps, Raketcorpset, samt det for Frederiksborg Stutterie fornødne Mandskab.

Distrikterne, i hvis Spidse Generalkrigscommissariatet i Hertugdømmerne, ere:

7) Hertugdømmernes 1ste Distrikt, Amterne: Hadersley, Tønder, Apenrade, Lygumkloster, Norborg, Sønderborg med Den Ærøe, Flensborg og Gottorf. Det 1ste og 2det Angler adelige Distrikt og det augustenborgske Distrikt.

8) Hertugdømmernes 2det Distrikt.

a) I Slesvig, Amterne Hütten og Landskabet Stapelholm, Husum, Bredstedt, Landskabet Eiderstedt, 1ste og 2det dansk-Wohlder Distrikt, Schwansener Distrikt.

b) I Holsteen, Amterne: Rendsborg og Steinborg, Landskaberne Nordre og Søndre Ditmarsken, Grevskabet Ranzau, det adelige Kloster og det adelige Distrikt Itzehoe.

9) Hertugdømmernes 3die Distrikt.

a) I Holsteen: Amterne Bordesholm, Kiel, Cronshagen, Cismar, Ploen, Ahrensboeck, Traventhal, Rethwisch, Reinfeld, Segeberg, Neumünster, Reinbeck, Trittau og Tremsbüttel, Herskabet Pinneberg, de adelige Klostere Preetz og Uetersen, det Kieler, Preetzer og Oldenborger adelige Distrikt, og de hertugelige holsteen-oldenborgske Fideicommis Godser. Desforuden Landskabet Femern, endskjøndt henhørende til Hertugdømmet Slesvig.

b) I Lauenborg, hele Hertugdømmet.

A) I disse 3 Distrikter skeer Indrulleringen af Distriktets Krigscommissair i Forening med Amtmanden, eller (for de adelige Godser) den Distriktsdeputerede, og iøvrigt de samme Personer, som ved Sessionerne i Danmark.

B) Fra denne Afdeling recruteres: den holsteenske Artilleriebrigade, begge Livgarderne med $\frac{2}{5}$ Deel. Prinds Frederik Ferdinands Regiment lette Dragoner, Livregimentet Cuirasserer, Livregimentet lette Dragoner, Holsteenske Landsenecrregiment, Fyenske Infanteriereg., Dronningens Livreg., det Oldenborgske Infanteriereg., Slesvigske og Holsteenske Infanteriereg., det Slesvigske og (udelukkende fra Hertugdømmet Lauenborg) det Lauenborgske Jægercorps.

Bornholm har, som allerede anført, Nationalvæbning. Det hele Mandkjøn er militairpligtigt. Landets unge Mandskab danner 5 Compagnier Nationalinfanterie og 4 Compagnier Dragoner. Ved de 4 Herredscompagnier ansættes de Sygelige og de som ere over 50

Aar. — Kjobstæderne danne 7 Borgercompagnier; og de tvende Compagnier Artillerie udskrives af Kjobstæderne, Fiskerleierne og de ovrige Havnesteder ved Kysterne.

E. Armeens Forsyning med Heste.

§ 113. Armeen har deels Stamheste, deels Distriktsheste, og deels Officerers egne Heste.

a) Stamhestene eller de saakaldte Remonteheste anskaffes og erstattes for Betaling af Armeens Fond, og holdes for en Deel til stadig Tieneste og Brug. Siden Mai 1837 forsyner en Remontecommission*) hele Armeen med Stamheste, dog med Undtagelse af Garden til Hest, som selv besørger sin Remontering.

Af Stamheste holdes paa Fredsfod:

For Garden til Hest, i Exerceertiden og til daglig Tieneste	136.
= 1 Husar og 1 Dragon Reg.	898.
Foruden 304 Nr. × 2, som paa Fredsfod holdes vacante.	
= 2 Cuirasseer-, 2 Landsenеer- og 3 Dragon-Reg. (med Distriktsheste)	1939.
Foruden 56 Nr. × 7, som paa Fredsfod holdes vacante.	
= Cavalleriets Secondritmestere og Lieutenanter	144.
= Artilleriets 2de Brigader	93.
Foruden 22 Nr., som paa Fredsfod holdes vacante.	
= Infanteriets Reg.- og Corps-Adjutanter	19.
= Raketcorpset (5), Landcadetcorpset (8)	13.
Jalt Stamheste (incl. 167 Officeerheste)	3242.

b) Distriktshestene eller de saakaldte Nationalheste holdes og stilles af visse Landbesiddere**), imod en aarlig Godtgjorelse, og afgives ikkun paa Requisition af vedkommende Autoritet, for Tiden i Regelen til de aarlige Vaabenovelser i 28 Dage.

Artilleriecorpset, samt hvert af de 7 med Distriktsheste forsynede Regimenter, erholde planmæssigen 288 Distriktsheste, hvilket ialt udgjor Distrikts- eller Nationalheste . . 2301.

Anm. Disse Distriktsheste ydes for Tiden af: Sjælland og Møen med 451 (Sjæll. Landf. Reg., samt 163 til den danske Art. Brigade); Lolland og Falster 125 (danske Art. Brig.***); Fyen 288 (Fyenske Reg. l. Drag.); Jylland 864 (Jydske Reg. l. Drag., Slesvigske Cuirasserer, og Holsteenske Landf. Reg.); Slesvig 273 (Liv Reg. Cuirasserer, som desforuden erholder 15 Heste fra N. Ditmarsken); Holsteen 303 (hvoraf 288 til Liv Reg. l. Dragoner).

— 2. Artilleriet indkalder af sine 288 Distriktsheste saamange, Corpset har Brug for, og hvert af de 7 Cavallerieregimenter med Distriktsheste, navnligen i Exerceertiden omtrent det halve Antal, eller i det høiste 172.

---

*) Remontecommissionen bestaaer for Tiden af 1 Oberst, 1 Ritmester og 1 Lieutn. (alle tjenstgjørende), samt af 1 Regimentsdyrlæge, aarligen alternerende iblandt Cavalleriets Dyrlæger.

**) Ifølge Forord. af 14de Sept. 1774 for Danmark, skal hver af Landets Hovedgaarde, som har over 100 Tdr. Hartkorn fri Hovedgaards Taxt, holde og stille 3 Heste; den, som har imellem 50 og 100 Tdr., 2 Heste, og den, som har indtil 50 Tdr., samt hver Sognepræstegaard paa Landet 1 Hest. For Hertugd. Slesvig og Holsteen gjælder Forord. af 1ste Aug. 1800, og hvorefter fortrinsviis de adelige Godsdistrikter levere Distriktsheste til de 2 i Hertugdømmerne garnisonerende Cavallerierег.

***) Den holsteenske Art. Brigade erholder ingen Distriktsheste. Ved samme besørges den daglige Tieneste med 37 Stamheste og den extraordinaire Tieneste ved Cavalleriets Udsætterheste, som sælges efter tilendebragt Afbenyttelse, navnligen i den aarlige Exerceertid.

c) Egne Tjenesteheste holdes af følgende Officerer: Hs. M. Kongens Adjutanter; Generalstabens og Garden til Hest's samtlige Officerer; Stabsofficererne og Escadronscheferne ved Cavalleriet (samt Secondritmesterne og Premierlieutn. ved Cavalleriet, med Hensyn til 1 Hest for hver); Stabsofficererne af Ingenieurcorpset, Artilleriet, Infanteriet og Jægercorpserne, samt Undervisningsdirecteurerne og Commandeurerne ved den militaire Høiskole og Landcadetcorpset. Til disse Tjenesteheste leveres ikkun fri Fourage, hvilket udgjør paa Fredsfod . . . . . 424 Rationer.

II. Somilitair-Etaten.

§ 114. Sø-Etaten eller Marinedepartementet bestyres, som allerede bemærket, af det kongelige Admiralitets- og Commissariats-Collegium, der aarligen har at forelægge Hs. Majestæt Kongen en Forestilling og Forklaring over den hele Sø-Etats Tilstand.

Dette Collegium har nemlig ikke blot at bestyre Alt, hvad der vedkommer Sø-Etatens Material, Forpleining og Regnskabsvæsen, men og hvad der vedkommer dens Personel, Commando og Justitsvæsen (§ 87 e).

Iblandt de Collegiet underordnede specielle Forvaltningsgrene ere de vigtigste:

a) Rettens Pleie under Over-Admiralitets-Retten (§ 93. 3).

b) Holmens Equipage, eller Værfterne Gammel- og Nyholms Bestyrelse under en Overequipagemester, der har 2 Equipagemestere, 1 Takkelmester, 1 Tømester, 1 Fabrikmester, 1 Mechaniker og 11 Inspections-Officerer til Medhjælpere.

c) Constructions- og Regulerings-Commissionen, hvis Forretninger ere: at gjennemgaae og bedømme Forslag, Tegninger, Modeller m. m. Krigsskibenes Bygning vedkommende. Denne Commission bestaaer af 14 Medlemmer, hvis første Medlem er en Viceadmiral.

d) Defensions-Commissionen, som har at varetage hvad der vedkommer de Forteresser, der sortere under Sø-Etaten, navnligen med Hensyn til Kjøbenhavn som Krigshavn og Hovedstation for den danske Flaade. Denne Commission bestaaer for Tiden af Chefen for Ingenieurcorpset og den Næstcommanderende ved samme, samt af Sø-Etatens Tømester.

e) Søcadetcorpset under en Chef.

f) Sø-Tøihuset og Artilleriet under en Tømester; og

g) Søkaartarchivet under en Directeur, der tillige er Generalinspecteur over Sø-Etatens Chronometere.

A. Flaadens Styrke.

§ 115. Den danske Marine skal, efter det hidtil gjældende Reglement (1ste Sept. 1815) bestaae af 6 Linieskibe, 8 Fregatter, 8 deels smaa Fregatter, deels større eller mindre Brigger, 80 Kanon-Chalupper og 6 Morteer-Chalupper.

Der haves:

Linieskibe paa 84 Kan.		(Dronning Maria, Waldemar, Frederik VI og Skjold) . .	4.
		Af Stabel i 1824, 28, 31 og 33.	
—	— 84 —	(Christian VIII.) Af St. i 1840	1.
—	— 66 —	(Danmark) Af St. i 1817	1.
Fregatter	— 48 —	(Thetis) Af St. i 1840	1.
—	— 46 —	(Freia, Rota, Havfruen og Bellona)	4.
		Af St. i 1819, 22, 25 og 30.	
—	— 40 —	(Nymphen og Fylla) Af St. i 1815 og 16	2.
Corvetter	— 28 —	(Galathea) Af St. i 1831	1.
—	— 20 —	(Najaden, Diana og Flora) Af St. i 1820, 23 og 26	3.
Brigger	— 16 —	(St. Thomas) Af St. i 1827.	1.
—	— 12 —	(St. Jan, Alart, St. Croix og Mercurius)	4.
		Af St. i 1821, 32, 35 og 37.	
Skonnerter	— 8 —	(Elben) Af St. i 1831	1.
—	— 6 —	(Delphinen og Pilen) Af St. i 1827 og 32	2.
Kuttere fra	2—4 —	(Helsingør, Maagen og Svalen)	3.
		Tilsammen Krigsskibe	28.

Roflotillen.

Bombe-Kanon-Chalupper (3 næsten færdige)	14.
Bombe-Kanon-Joller (4 næsten færdige)	15.
Almindelige Kanon-Chalupper	49.
Tilsammen Rofartøier	78.

B. Officeerpersonale og Mandskab.

§ 116. Den danske Marine skal, efter Reglementet, have: 1 Viceadmiral, 2 Contraadmiraler, 6 Commandeurer, hvoraf 2 ere Divisionschefer, 8 Commandeurcapitainer, 16 Capitainer, 24 Capitainlieutenanter, 40 Premierlieutenanter 40 og Secondlieutenanter.

Der haves: 1 Admiral, 1 Viceadmiral, 2 Contraadmiraler (samt 1 udenfor Detaillen), 5 Commandeurer (samt 2 udenfor Detaillen), 8 Commandeurcapitainer (samt 2 udenfor Detaillen), 16 Capitainer (samt 2 udenfor Detaillen), 24 Capitainlieutenanter, 40 Premier- og 42 Secondlieutenanter. Tilsammen 146 Officerer.

Det i activ Tjeneste værende Mandskab (den faste Stok) beløber sig til omtrent 2500 Individer, inddelte i 2 Divisioner.

Første Division bestaaer af:

Stab: 1 Contraadmiral, 3 Commandeurer, 5 Commandeurcapitainer og 3 Capitainer.

1 Artilleriecorps: Capitainlt. 1, Sotøihuuslt. 3, Secondlt. 3, Mandskab. c. 200.

1 Matroscorps: Capitainlieut. 1, Secondlieut. 3, Mandskab c. 200.

Første Compagnie (Matroser): Capitainer 1, Capt.lt. 3, Premierlt. 6, Secondlt. 3, Mandsk. c. 200. Andet Compagnie (Arsenal Arbeidsmandskab): Capt. 1, Capt.lt. 3, Prem.lt. 5, Sec.lt. 3, Mandsk. c. 210. Tredie Compagnie (Holmens Arbeidsmandskab): Capt. 1, Capt.lt. 3, Prem.lt. 8, Sec.lt. 4, Mandsk. c. 210. Fjerde Compagnie (Drenge):

Capt. 1, Capt.lt. 3, Prem.lt. 3, Sec.lt. 5, Mandsk. c. 250. Tilsammen: Officerer 75, Mandskab. c. 1250.

Anden Division bestaaer af:

Stab: 1 Contraadmiral, 1 Commandeur, 3 Commandeurcapt. og 4 Capitainer.

Første Compagnie (Pensionister): Capt. 1, Capt.lt. 2, Prem.lt. 3, Sec.lt. 4, Mandskab c. 180. Andet Compagnie (Haandværkere): Capt. 1, Capt.lt. 2, Prem.lt. 4, Sec.lt. 3, Mandsk. c. 230. Tredie Compagnie (Haandvkr.): Capt. 1, Capt.lt. 2, Prem.lt. 3, Sec.lt. 3, Mandsk. c. 180. Fjerde Compagnie (Haandvkr.): Capt. 1, Capt.lt. 2, Prem.lt. 2, Sec.lt. 3, Mandsk. c. 230. Femte Compagnie (Haandvkr.): Capt. 1, Capt.lt. 2, Prem.lt. 3, Sec.lt. 4, Mandsk. c. 230. Sjette Compagnie (Haandvkr.): Capt. 1, Capt.lt. 2, Prem.lt. 2, Sec.lt. 3, Mandsk. 150. Tilsammen: Officerer 64, Mandskab. c. 1200.

Anm. a) Ved Holmene ere ansatte 1 Contraadmiral, 1 Commandeur, 1 Commandeurcapitain, 2 Capitainer og 2 Capitainlieutenanter (alle udenfor Detaillen).

b) Christianssøe Fæstnings Personale bestaaer af: 1 Capitain, som Commandant, 2 Premierlieutenanter, 1 Overauditeur, 1 Proviant-, Ammunitions- og Materialforvalter, 1 Chirurg, 1 Præst, 1 Kirkesanger og Skolelærer.

c) Ved de kongelige Værfter ere ansatte 12 Mestere.

d) Ved den kongelige Chaluppe 9 Mand.

§ 117. Med Hensyn til Krigsskibenes Bemanding, da bestemmer Skytrullen, som for Tiden er reglementeret:

For et Linieskib paa 84 Kan., (30 tredivepundige og 54 attenpundige Kanoner.)	med Krigsbemanding,	665	Off. og Mandsk.,	incl. 120 M. Soldat.
	med Fredsbemanding,	498	— —	59 M. S.
For en Fregat paa 46 Kan.,	m. Krigsbemanding,	354	— —	41 — —
(Alle attenpundige Kan.)	m. Fredsbemanding,	277	— —	21 — —
For en Corvet paa 20 Kan.,	m. Krigsbemanding,	128	— —	10 — —
(Alle attenpundige Kan.)	m. Fredsbemanding,	113	— —	10 — —
For en Brig paa 12 Kan.,	m. Krigsbemanding,	79	—	
(Alle attenpundige Kan.)	m. Fredsbemanding,	73	—	

Til Bemanding af Flaadens 22 Krigsskibe af foranførte Rang, behøves:

Af heelbefarne Matroser,	Krigsbemanding	1600;	Fredsbemanding	1450	Matroser.
Af halvtbefarne	— —	1700;	—	1500	—
Af Søvante eller Lærlinger	—	1250;	—	800	—
Af Usøvante ell. Lærl. af 2 Cl.	—	700;	—	400	—
Tilsammen	Krigsbemanding	5200—5200;	Fredsbem.	4100—4200	Matroser.

Endvidere behøves af regulairt Linieinfanterie:

Til Krigsbemanding af 6 Linieskibe, 7 Fregatter og 4 Corvetter: 1050 Mand incl. 24 Off., 48 Underoff. og 22 Tambourer.

Til Fredsbemanding: 540 Mand, incl. 6 Off., 35 Underoff. og 22 Tambourer.

Da Flaaden ingen særegne Marinetropper har, maa den forsynes med den fornødne Soldatesque af Landmilitair-Etaten, som ogsaa maa afgive det fornødne Vagtmandskab til Bevogtning af Marinens Værfter.

C. Søindrulleringen.

§ 118. Hvad Indrulleringen til Sømilitair-Tjenesten angaaer, da henhøre alle de Egne af Landet, som ikke sortere under Landlægderne, nemlig Sø- og Fjordkysterne, samt Smaaoerne, Søkjøbstæderne og nogle i Hertugdømmerne ved Søen beliggende Flekker, til de saakaldte Sølimitdistrikter. Forpligtelsen, som begynder med det fyldte 16de Aar, hviler paa alle dem af Bondestanden, som boe i disse Distrikter, samt paa de Kjøbstæds- og Flekkebeboere, som nære sig af Søfart eller Fiskeri, og deres Sønner. De Indrullerede ere i Forhold til deres Brugbarhed inddeelte i Heelbefarne, Halvbefarne, Søvante og Usøvante.

Under Admiralitetets Overopsyn, og under Generalrevisionen af de tvende ogsaa for Landmilitair-Etaten gjældende Generalkrigscommissariater i Danmark og i Hertugdømmerne, foretages Søindrulleringen:

1) Paa de danske Øer (med Undtagelse af Bornholm) og i Jylland, med Hensyn til Kjøbstæderne, i Kjøbenhavn af Indrulleringschefen i Forbindelse med en af Stadens Raadmænd, og iøvrigt af vedkommende Amtmand i Forbindelse med vedkommende Indrulleringschef. Paa Landet derimod af vedkommende Amtmand i Forbindelse med vedkommende Land- og Søkrigscommissair.

2) I Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen skeer Indrulleringen i Kjøbstæderne af vedkommende Magistrat i Forening med vedkommende Indrulleringschef. Paa Landet derimod af vedk. Amtmand, eller (hvor Kysterne, incl. Flekkerne ved samme, henhøre til et adeligt Godsdistrikt) af den vedk. Distriktsdeputerede i Forening med Indrulleringschefen.

Istedetfor at til Landmilitairsessionerne commanderes Landofficerer, ere ved Søindrulleringen ansatte Søofficerer, som staae under vedkommende Indrulleringschef, der enten er Commandeur, Commandeurcapitain, eller Capitain.

Distrikterne ere:

1) Sjællands Distrikt: 1 Indrulleringschef, 2 Premierlieutenanter og 1 Søkrigscommissair.

2) Lollands, Falsters og Møens Distrikt: 1 Indrulleringschef, der tillige er Overlods, 2 Premierlieutenanter og 1 Søkrigscommissair.

3) Fyens Distrikt: 1 Indrulleringschef og Overlods, 2 Premierlieutenanter og 1 Søkrigscommissair.

4) Nørrejyllands (østre og vestre) Distrikt: 1 Indrulleringschef og Overlods, 1 Capitain, 3 Premierlieutenanter og 1 Søkrigscommissair.

5) Slesvigs Distrikt: 1 Indrulleringschef og Overlods, 4 Premierlieutenanter og 1 Søkrigscommissair.

6) Holsteens Distrikt: 1 Indrulleringschef og Overlods, 1 Premierlieutenant og 1 Søkrigscommissair.

Anm. Da i Danmark Landmilitairdistrikterne tillige ere Sømilitairdistrikter, have de vedkommende 6 Land-Krigscommissairer Benævnelse af Land- og Søkrigscommissairer. De som Søkrigscommissairer benævnte 4 Officianter ere derimod ikkun Mønsterskrivere i vedkommende Søindrulleringsdistrikt. I Hertugdømmerne ere Landkrigscommissairerne først siden 1839 tillige Søkrigscommissairer.

III. Fæstninger og befæstede Punkter.

§ 119. 1) Fæstningen Kjøbenhavn med Citadellet Frederikshavn, ved Øresund. Kjøbenhavns og Christianshavns Befæstning bestaaer af en næsten aldeles rund Vold med 25 Bastioner, af hvilke Kjøbenhavn har de 13, der for største Delen ere forsynede med en Fausebraye og flere Raveliner. Christianshavn har de øvrige 12 Bastioner, ligeledes forsynede med nogle Raveliner. Imellem Kjøbenhavn og Christianshavn er Orlogsflaadens Værfter og Leie; hvortil den nærmeste Tilgang forsvares af Nyholms Batterie (Sertus), samt af Citadellet Frederikshavn, som udgjør en regelmæssig Polygon med 5 Bastioner, en Enveloppe og nogle Lynetter. Den ydre Havn forsvares af det store Søbatterie Trekroner.

2) Fæstningen Rendsborg ved Eideren, med 16 Bastioner, i 3de Dele: „Altstadt" (paa en Ø i Eideren) forsvaret af 7 Bastioner med 4 Raveliner, samt 2de irregulaire Udenværker; „Kronwerk" (paa den slesvigske Side) med 3 Bastioner, 2 Raveliner og 1 Redoute; „Neuwerk" (paa den holsteenske Side) med 6 Bastioner og Raveliner, samt en stærk Redoute til Forsvar af Inondationsdæmningen ved „Nobiskrug".

3) Fæstningen, eller det faste Slot Kronborg ved Øresund. Slotsbygningen er omgivet af 4 irregulaire Bastioner, forsynede med Muurværk og 2 Etager Casematter; og denne Befæstning omgives mod Søsiden af 13 Søbatterier, af hvilke 4 stedse ere monterede, og mod Landsiden af det saakaldte Kronværk, der bestaaer af 6 Bastioner, nogle Raveliner og andre Værker.

4) Fæstningen Fredericia ved Lille-Belt. Mod Landsiden danne 8 Fronter (med 2 Etager Jordvolde af svære Profiler, 9 Bastioner og 3 Raveliner) en Bue af $\frac{1}{4}$ Miils Længde; mod Søsiden forene sig tvende Fronter, hver af $\frac{1}{8}$ Miils Længde, ved en Skandse paa Skandseodden. (Den projecterede Befæstning af Fredericia er aldrig bleven udført.)

5) Fæstningen Christiansøe i Østersøen. Den bestaaer af et Citadelle og 19 Batterier, af 2—10 Kanoner, deels paa Christiansøe, og deels paa Holmen Frederiksøe.

6) Fæstningen Nyborg ved Store-Belt, anlagt noget uregelmæssig. Den bestaaer af 7 Bastioner, et Hornværk og 2 Raveliner, samt en Stjerneskandse.

7) Den lille Fæstning Friederichsort ved Kieler Fjord; egentlig et mod Landsiden lukket Søbatterie, bestaaende af 4 Bastioner, med Raveliner mod Landsiden.

8) Citadellet Fladstrand, ved Kattegattet, til Forsvar af Frederikshavns Havn. Et med Grave omgivet uregulairt, opmuret Værk, med et rundt Taarn og et Hornværk, samt en Redoute paa Holmen: Deget.

9) Korsøers forhenværende Slots Befæstning, ved Store-Belt, til Korsøers Havns Forsvar. En Vold med Grave og 4 Bastioner.

10) Skandsen Hals ved Liimfjordens Indløb fra Kattegattet.

Anm. I 1830 vare disse faste Punkter, exl. Trekroner og Christiansøe, besatte med i Alt 1224 Piecer, og havde deres Vagtdetaille bestemt til 4062 Mand, nemlig: Kjøbenhavn og Christianshavn (308 P. og 2437 M.; Frederikshavn 181 P. og 232 M.; Rendsborg 208 P. og 700 M.; Kronborg 283 P. og 312 M.; Fredericia 32 P. og 144 M.; Nyborg 107 P. og 122 M.; Friederichsort 58 P. og 60 M.; Fladstrand 33 P. og 23 M.; Korsøer 10 P. og 32 M.; Hals 14 P.

Sjette Afsnit.

Landets Inddeling.

§ 120. Den naturlige Inddeling er ogsaa Hovedinddelingen, og den som vil blive fulgt i den paafølgende specielle geographiske Beskrivelse. Ifølge denne Inddeling (§ 2) bestaaer den danske Stat af Hovedlandet og de fjerne Bilande. Hovedlandet deles i: a) de danske Øer, b) Halvøen, og c) Fastlandsdelene; Bilandene bestaae af Færøerne, Island, Grønland, de dansk-vestindiske Øer, samt de danske Etablissementer og Besiddelser paa Kysten af Guinea og i Ostindien.

Den provindsiale Inddeling, som er bleven stadfæstet ved Institueringen af raadgivende Provindsialstænder (1831 og 1835), danner følgende 5 Provindser:

1) Oestifterne Sjælland, Fyen, Lolland og Falster; 2) Nørrejylland; 3) Hertugdømmet Slesvig; 4) Hertugdømmet Holsteen; og 5) Hertugdømmet Lauenborg.

Den administrative Inddeling, eller den saakaldte borgerlige og politiske, gjør sig gjældende deels med Hensyn til de verdslige, og deels til de geistlige eller kirkelige Forhold. Af disse er det den verdsligadministrative Inddeling, som sædvanligen lægges til Grund ved Fremstillingen af Staten i de forskjellige geographiske Læreboger, og anføres betegnet paa de geographiske Landkaart. Den verdslige Jurisdictions Inddeling er meget afvigende fra den administrative, og den mindre vigtige i militair Henseende.

I. Den verdslig administrative Inddeling.

§ 121. 1ste Provinds. Oestifterne: Sjælland, Fyen og Lolland-Falster.

I) Hovedstaden Kjøbenhavn paa Sjælland, med Byen Christianshavn paa Amager. Residents, Fæstning.

II) Ni Amter, hvoraf nogle ere deelte i flere Amtstuedistrikter.

1) Kjøbenhavns Amt, 25 □ Mile, 2 Kjøbstæder og 76 Sogne i de 6 Herreder: a) Sokkelund, hvortil hører Amager og Saltholm, og hvori de kongelige Slotte Frederiksberg, Sorgenfri og Charlottenlund; b) Smørum; c) Sømme, hvori Roeskilde, det adelige Jomfrukloster i Roeskilde, og St. Hans Hospital paa Vidstrup; d) Thune; e) Ramsøe, hvori Kjøge; f) Voldborg, hvori Grevskabet Lethraborg. Amtstuer i Kjøbenhavn (a–b) og Roeskilde (c–f), hver for sit Amtstuedistrikt.

2) Frederiksborg Amt, 21½ □ Mile, 3 Kjøbstæder og 61 Sogne i de 6 Herreder: a) Liunge-Kronborg, hvori Helsingøer med det faste Slot Kronborg, Fabrikstedet Hellebek, samt de kongl. Slotte Fredensborg og Marienlyst; b) Holbo; c) Liunge Frederiksborg, hvori Hillerød og Frederikssund, samt det kongl. Slot Frederiksborg; d) Olstykke; e) Stroe, hvori det kongl. Gods Frederiksværk,

som har en særegen Administration; f) Horns (hvori det kongl. Slot Jægerspriis, som ligeledes har en særegen Administration under en Godsinspecteur), med Durøe i Isefjord. Amtstuer i Esrom (s. D. af a), Hirschholm (n. D. af a og b) og Hillerød (c–f). Den s. D. af Horns Herred er henlagt til Roeskilde Amtstuedistrikt, og Durøe til Holbeks.

3) Holbek Amt, 27½ □ Mile, og med Samsøe 29½ □ Mile. 3 Kjøbstæder og 84 Sogne i de 7 Herreder: a) Ods, hvori Nykjøbing og hvortil Hesselse i Kattegattet; b) Skippinge, med Scierøe; c) Artz, hvori Kallundborg og Grevskabet Lerchenborg; d) Løve; e) Samsøe, som udgjør Grevskabet Samsøe; f) Tudse; g) Mehrløse, hvori Holbek og Baroniet Løvenborg. Amtstuer i Holbek (a–e) og Kallundborg (f–g).

4) Sorøe Amt, 26 □ Mile. 5 Kjøbstæder og 86 Sogne i de 5 Herreder: a) Ringsted, hvori Ringsted, Grevskabet Bregentved og Gisselfeldt adelige Jomfrukloster; b) Allsted, hvori Sorøe, samt Sorøe Academie, hvortil hører Baroniet Holberg; c) Vester Flakkebjerg, med Agersøe og Omøe, og hvori Skjelskiør, samt Grevskabet Holsteinborg; d) Øster Flakkebjerg, hvori Herlufsholm lærde Skole; e) Slagelse, hvori Korsøer og Slagelse. Amtstuer i Ringsted (a–b) og Korsøer (c–e).

5) Præstøe Amt, 27¼ □ Mile og med Møen 31½ □ Mile. 5 Kjøbstæder. 78 Sogne i Sjælland og 8 Sogne paa Moen. 7 Herreder: a) Stevns, heri Storehedding e; b) Farøe, hvori Vemmetofte adelige Jomfrukloster; c) Bieverskov, heri Grevskabet Valløe (et Stift for adelige Frøkener); d) Tyberg, heri Restved; e) Hammer, heri Baroniet Gaunøe; f) Baarse, hertil Masnedøe, Langøe og Tærøe, og hvori Vordingborg og Præstøe, samt Baroniet Stampenborg (eller Nysø); g) Møens, bestaaende af Den Møen, med Baagøe, Nyord o. fl. mindre Øer, heri Stege. Amtstuerne ere i Kjøge (for Tryggevelde Amtstuedistrikt) (a–c), i Vordingborg (d–f) og ved Stege (g).

6) Bornholms Amt, med Christiansøe, 10¼ □ Mile. 7 Kjøbstæder. 21 Sogne i de 4 Herreder: a) Nørre, hvori Hasle, samt Allinge og Sandvig; b) Vester, hvori Ronne; c) Øster, hvori Nexøe og Svanike; d) Sønder, hvori Aakirkeby, og hvortil hører Christiansøe. Amtstuen i Ronne.

7) Odense Amt 32½ □ Mile. 5 Kjøbstæder, og 107 Sogne i de 8 Herreder: a) Odense, hvori Odense, med et adeligt Frøkenkloster; b) Bjerge, hvori Kjerteminde og Baroniet Scheelenborg; c) Aasum; d) Lunde; e) Skam (almindelig benævnt Nørre-Sletten), hvori Grevskabet Rosenstorff; f) Skovby, hvori Bogense og Grevskabet Gyldensteen; g) Vends, med Fænøe og Brandsøe, og hvori Middelfart, samt Grevskabet Vedelsborg; h) Baag, med Baagøe og Thorøe, og hvori Asfens. Amtstuer i Odense (a–f) og Asfens (g–h).

8) Svendborg Amt, 23¾ □ Mile og med Langeland 28¾ □ Mile. 4 Kjøbstæder. 75 Sogne i Fyen og 14 paa Langeland, i de 6 Herreder: a) Vinding, hvori Nyborg og Baroniet Holckenhavn; b) Gudme; c) Sunds, hvori Svendborg og Baroniet Lehn, hvortil hører Den Taasinge, samt de mindre Øer: Thorøe, Skaarøe, Lyøe, Dreiøe, Strynøe, m. fl.; d) Salling, med Avernakøe, Bjørnøe, Ilumøe m. fl., og hvori Faaborg, samt Grevskaberne Muckadell og Brahesminde, og Baronierne Brahetrolleborg og Holsteenhuus; e) Langelands Nørre Herred, hvori Rudkjø-

bing, samt Tranekjær, Slot og By; f) Langelands Sonder Herred. Den største Deel af Øen Langeland hører til Grevskabet Langeland-Rixingen. Amtstuen er i Nyborg.

9) Maribo Amt, $30\frac{1}{4}$ □ Mile. 7 Kjøbstæder. 67 Sogne i Lolland og 28 paa Falster, i de 6 Herreder: a) Musse, hvori Nysted, Maribo og Sarkjøbing, Grevskaberne Knuthenborg og Hardenberg-Reventlau, samt Baroniet Guldborgland; b) Fuglse, med Feiøe, Femøe og Askøe, og hvori Rødby, samt Grevskabet Christiansæde og Baroniet Sønderkarle; c) Lollands Sonder H.; d) Lollands Nørre H., hvori Nakskov og Baroniet Juellinge; e) Falsters Nørre H., hvori Stubbekjøbing; f) Falsters Sønder H., hvori Nykjøbing. Amtstuer i Maribo (a-d) og Nykjøbing (e-f).

§ **122.** 2den Provinds: Jyllands Stifter Aalborg, Aarhuus, Viborg og Ribe.

Ti Amter, hvori Kjøbstæderne ere indbefattede.

1) Hjørring Amt (det gamle Vendsyssel). $49\frac{3}{4}$ □ Mile. 4 Kjøbstæder og 82 Sogne i de 6 Herreder: a) Horns, hvori Skagen; b) Borglum, heri Sæby; c) Vennebjerg, hvori Hjørring og Frederikshavn med Citadellet Fladstrand; d) Hvetbo; e) Jerslev (Dronninglunds); f) Øster Han. Til Amtet hører Læsøe, som udgjør et eget Birk med 3 Sogne. Amtstue i Hjørring, samt Landfogderi paa Læsøe.

2) Thisted Amt. 30 □ Mile. 2 Kjøbstæder og 96 Sogne i de 7 Herreder: a) Vester Han; b) Hillerslev; c) Hundborg, hvori Thisted; d og e) Hassing og Refs (Thyland); hertil Jegindøe i Liimfjorden; f og g) Mors Nørre og Sønder H., hvori Nykjøbing. Amtstue i Thisted.

3) Aalborg Amt. $51\frac{1}{2}$ □ Mile. 2 Kjøbstæder og 114 Sogne i de 8 Herreder: a) Kjær (en Deel af det gamle Vendsyssel), med Øen Egholm, og hvori Nørre-Sundby og Hals Skandse; b) Hornum, hvori Ribe; c) Fleskum, hvori Aalborg; d) Hellum, hvori Grevskabet Lindenborg; e) Hinsted; f) Aars; g) Slet, hvori Løgstøer; h) Gislum. Amtstue i Aalborg.

4) Viborg Amt. $54\frac{1}{2}$ □ Mile. 2 Kjøbstæder og 156 Sogne i de 12 Herreder: a) Lysgaard; b) Houlberg; c) Sønderlyng; d) Hindborg; e) Rødding; f) Harre, hertil Øen Fuur; g) Nørre; h) Middelsom; i) Nørlyng; heri Viborg; k) Finds; l) Rinds; m) Hids. Amtstue i Viborg.

5) Randers Amt. 44 □ Mile. 5 Kjøbstæder og 132 Sogne i de 11 Herreder: a) Onsild, hvori Hobro og Mariager; b) Gjerlev; c) Norhald; d) Rougsøe; e) Galthen; f) Støvring, hvori Randers og Støvringgaards adelige Jomfrukloster; g) Sønderhald; h) Nørre, med Øen Anholt, og hvori Grenaae, samt Grevskabet Benzon; i) Østerliisberg; k) Sønder; l) Mols, hvori Ebeltoft. Amtstuer i Randers (a-f og v. D. af g) og Ebeltoft (ø. D. af g og h-l).

6) Aarhuus Amt. $14\frac{3}{4}$ □ Mile. 1 Kjøbstad og 62 Sogne i 6 Herreder: a) Sabro; b) Framlev; c) Hads, hertil Øen Endelave; d) Vesterliisberg; e) Hasle, heri Aarhuus; f) Ning, hvori Baroniet Vilhelmsborg. Amtstue i Aarhuus.

7) Skanderborg Amt. 32 □ Mile. 2 Kjøbstæder, 64 Sogne i de 6 Herre-

der: a) Hjelmslev, hvori Skanderborg; b) Tørsting; c) Gjern, hvori Grevskabet Frisenborgs Hovedgaard; d) Voer; e) Riim, hvori Horsens; f) Brads. Amtstue i Skanderborg.

8) Veile Amt. $38\frac{1}{2}$ □ Mile. 3 Kjøbstæder og 78 Sogne i de 8 Herreder: a) Bjerre med Hjarnøe; b) Hatting; c) Nørvang, hvori Veile; d) Tørrild; e) Jerløv; f) Brusk, hvori Kolding; g) Elbo, hvori Fredericia; h) Holmans. Amtstue i Veile.

9) Ringkjøbing Amt. $78\frac{3}{4}$ □ Mile. 3 Kjøbstæder, 112 Sogne i de 9 Herreder: a) Hjerm; b) Ulfborg, hvori Holstebro; c) Ginding, hvori det adelige Frøkenkloster Estvadgaard; d) Vandfuld; e) Skodborg, hvori Lemvig; f) Hind, med Holmsland, og hvori Ringkjøbing; g) Hammerum; h) Nørre; i) Vølling. Amtstuer ere i Holstebro (a–e) og Ringkjøbing (f–i).

10) Ribe Amt, $54\frac{3}{4}$ □ Mile, hvoraf den i det Slesvigske beliggende Deel c. 5 □ Mile. Varde Amtstuedistrikt: 1 Kjøbstad og 129 Sogne i de 3 Herreder: a) Vester, hvori Varde; b) Øster; c) Slaugs; d) Skads; og e) Fanøe, som udgjør et eget Birk. Ribe Amtstuedistrikt: 28 Sogne i de 3 Herreder: f) Gjørding; g) Malt; h) Andst; samt sønden for Kongeaaen de Dele af Hertugdømmet Slesvig, som høre til Ribe Amt: i) Riberhuus Birk, Ribe, 2 Sogne; k) Locherred, 8 Sogne, hvortil hører den søndre Deel af Romøe, den nordre Spidse af Silt, Øen Amrom, og den vestre Deel af Føhr (Vesterland-); l) Møgeltønder Herred, 3 Sogne, heri Grevskabet Schackenborg; m) Dele af 12 Sogne i Hvidding Herred, samt Manøerne, af 5 Sogne i Kalslund, af 4 i Frøß, af 3 i Høier, af 1 i Tønder, af 1 i Nørrerangstrup, og af 1 i Gram Herred, samt af 1 Sogn i det adelige Distrikt Gram. Amtstuer i Varde og Ribe, hver for sit Distrikt.

§ 123. 3die Provinds: Hertugdømmet Slesvig.

I) De 13 Stæder (Areal 2 □ Mile): Apenrade, Burg paa Femern, Eckernförde, Flensborg, Friederichsstadt, Garding, Hadersleb, Husum, Slesvig, Sønderborg paa Als, Tønder, Tønning, og Wroeskjøbing paa Wroe. Desforuden den lille Fæstning Friederichsort.

II) De adelige Distrikter, $26\frac{1}{2}$ □ Mile.

1) Det 1ste Angler adelige Godsdistrict; 2 Sogne, 26 Godser.

2) Det 2det Angler adelige Godsdistrikt; 5 Sogne, 21 Godser, incl. Grevskabet Reventlov.

3) Schwansener adelige Godsdistrikt; 4 Sogne, 26 Godser.

4) Dansk-Wohlder adl. Godsdistr. 4 Sogne, 1ste Afdeling 15, 2den Afd. 19 Godser.

5) Det Augustenborgske adl. Godsdistr.; 9 Sogne, 9 Godser med Flekken og Slottet Augustenborg, samt de 6 hertugelig Gravensteenske Godser, med Fl. og Slottet Gravensteen.

6) Det adl. Frøkenstift St. Johannis foran Slesvig, hvis Gebeet for største Delen bestaaer af enkelte i forskjellige Egne adspredt liggende Byer og Gaarde. 1 Sogn.

7) Cancelliegodserne, ialt 9.

8) Octroyerede Koege*), ialt 22.

III) De ni Amtmandskaber, som bestaae af følgende Amter, Landskaber og Øer:

1) Amtet Hadersleb. $37\frac{1}{2}$ □ Mile. 63 Sogne. Den østre Deel, de 3 Herreder: a) Hadersleb med Aarøe (hertil St. Severin Sogn, eller den Deel af Staden Hadersleb, som kaldes Gammel-Hadersleb); b) Thyrstrup; c) Gram; samt Byen Christiansfeld. Den vestre Deel de 4 Herreder: a) Hvidding, med den nordlige Deel af Romøe; b) Nørrerangstrup; c) Fröß; d) Kalslund. Begge Amtstuer for den østre og den vestre Deel i Hadersleb.

2) Amtet Apenrade. $6\frac{3}{4}$ □ Mile. 8 Sogne. a) Sønderrangstrup Herred; b) Ries Herred med Barsøe; c) Warnitz Birk. Indenfor Amtets Grændse: 1 Cancelliegods. Amtstue i Apenrade. Fælles Amtmand med Lygumkloster Amt.

3) Amtet Lygumkloster. 3 □ Mile. 8 Sogne. a) Birket Lygumkloster (Amtstue); b) Amtets 6 Fogderier, adspredt i Hadersleb og Apenrade Amter, samt i Loe Herred. Fælles Amtmand med Apenrade Amt.

4) Amtet Norborg. $2\frac{1}{2}$ □ Mile. 5 Sogne. a og b) Nørre- og Ekenherred (den nordre Deel af Als); c) Birk og Fl. Norborg (Amtstue). Fælles Amtmand med Sønderborg og Ærøe Amter.

5) Den Ærøe. $1\frac{1}{4}$ □ Miil. 5 Sogne. a) Amtet; b) Birket Marstall. Amtstue i Ærøeskjøbing. Fælles Amtmand med Norborg og Sønderborg Amter.

6) Amtet Sønderborg. $2\frac{3}{4}$ □ Mile. 5 Sogne. a) Sønderherred ($\frac{3}{4}$ □ Miil af den sondre Deel af Als); b) Nübbel Herred i Landskabet Sundevit. Amtstue i Norborg. Fælles Amtmand med Norborg og Ærøe Amter.

7) Amtet Flensborg. $18\frac{1}{2}$ □ Mile. 25 Sogne. De 5 Herreder: a) Hunsby; b) Nie; c) Uggel; d) Wies; e) Munkbrarup; f) Fl. Glücksborg. Indenfor Amtets Grændser: Pertinentier af Flensborger Hospital, som tildeels slutte sig til Staden Flensborg, som en Forstad af denne. Amtstue i Flensborg.

8) Amtet Tønder. $23\frac{3}{4}$ □ Mile. 46 Sogne. Hertil den største Deel af Silt, den østre Deel af Fohr (Österland-). A. Geestherrederne: a) Tønder; b) Hoyer; c) Karr; d) Slur; e) Lundtoft; f) Fl. Hoyer; g) Øen Silt; h) Landskabet Österland-Fohr; i) Fl. Wyck. Amtstue i Tønder. B. Marskherrederne: a) Böking; b) Viding. 8 octroyerede Koege og 3de Cancelliegodser. Amtstue og Landskriverie i Tønder.

9) Amtet eller Landskabet Bredstedt. $6\frac{7}{8}$ □ Mile. 9 Sogne. a) Amtet; b) Fl. Bredstedt (Amtstue). Indenfor Amtets Grændse: 5 octr. Koege, hvoraf de 4 høre til det fyrstelig Reußiske Desmercieres Fideicommis. Amtmand fælles med Husum Amt.

10) Amtet Husum. $5\frac{7}{9}$ □ Mile. 8 Sogne. a–b) Amtets tvende (halv Geest, halv Marsk) Herreder: Nørre (Hattestedter) og Sønder, med Fogderiet og Fl. Schwabstedt, Fogderiet Rodemis (Forstad til Staden Husum), samt udendigs Distriktet Simonsberg. Indenfor Amtets Grændse: 2 Cancelliegodser. Amtstue i Husum.

---

*) Da de octroyerede Koege og Cancelliegodserne have deres egen Forvaltning og Jurisdiction, udgjøre de ingen umiddelbar Deel af det Amt eller Landskab, hvori de ligge.

11) Den og Landskabet Nordstrand. $\frac{3}{4}$ □ Miil. 3 Sogne. a–d) 4 octr. Koege paa Den Nordstrand*); e) 1 octr. Koeg (hører til det fyrstelig Reußiske Desmercieres Fideicommis; l) Halligen „Nordstrandischmoor", samt Levningerne af Hamborger og Pohnshallig. Staller paa Nordstrand. Overstalleren er Amtmanden i Husum Amt.

12) Den og Landskabet Pellworm. $1\frac{1}{4}$ □ M. 7 Sogne. Bestaaer af selve Den, hvorpaa 1 octr. Koeg, samt af Halligerne Hoge, Langenes, Nordmarsch, Oland og Gröde. Landskriveri paa Pellworm. Landskabet udgjør vel et eget Landfogderi, men hører in cameralibus til Amtet Husum.

13) Landskabet Eiderstedt. 5 □ M. 16 Sogne. a) Osterdeel; b) Fl. Oldensworth; c) Vesterdeel, hvori Tating. Indenfor Landskabets Grændse: 5 octr. Koege. Landskriverier i Tönning og Garding. Overstaller er Amtmanden i Amtet Husum. (Landskabets gamle Inddeling i Eiderstedt,- Everschop og Utholm gjør sig endnu gjældende med Hensyn til Retspleien.)

14) Amtet Gottorf. $14\frac{1}{2}$ □ M. 27 Sogne. a–h) Herrederne: Schließ- og Füsing, hvori Byen Arnis, Strurdorf, Sattrup, Mohrkirch, Kropp, Ahrens og Treya; i) Fogderiet Bollingsted; k) Fl. Cappeln. Indenfor Amtets Grændse: 2de octr. Koege og 3de Cancelliegodser. Amtstue i Slesvig.

15) Amtet Hütten. $7\frac{1}{4}$ □ M. 5 Sogne i de 2 Herreder: a) Hütten; b) Hohner. Amtstue i Slesvig.

16) Landskabet Stapelholm. $2\frac{1}{4}$ □ M. 3 Sogne. Indenfor Landskabets Grændse: 1 octr. Koeg. Landskriveri i Süderstapel. Amtmand fælles med Amtet Hütten.

17) Den og Landskabet Femern. $3\frac{1}{4}$ □ M. 4 Sogne. Landskriveri i Burg. Amtmanden er tillige Landfogd.

§ 124. 4de Provinds: Hertugdømmet Holsteen.

I) De 14 Stæder (med et Areal af $1\frac{1}{2}$ □ M.): Altona, Glückstadt, Heiligenhafen, Itzehoe, Kiel, Krempe, Lütgenborg, Neustadt, Oldenborg, Oldesloe, Plön, Rendsborg, Segeberg og Wilster.

II) De adelige Distrikter, c. 60 □ M.

1) De adelige Godser i:

a) Itzehoer adelige Godsdistrikt; 11 Sogne, 34 Godser (hvoriblandt Wandsbeck, som Flekke, kongelig og grevelig Andeel, udgjør 3 Godser).

b) Preetzer adl. Godsdistrikt; 5 Sogne, 29 Godser.

c) Kieler adl. Godsdistrikt; 4 Sogne, 34 Godser**).

d) Oldenborger adl. Godsdistrikt; 8 Sogne, 41 Godser.

2) De adelige Frøken-Stifter eller Klostere:

a) Itzehoe (c. 1 □ M.). Besiddelsen bestaaer i enkelte Gaarde, vidtloftigen adspredte. 1 Sogn.

b) Preetz ($3\frac{1}{2}$ □ M.). 5 Sogne. 1) Det saakaldte Provsti, samt de saakaldte Skovbyer; Fl. Preetz.

---

*) Denne De hører endnu for en Deel umiddelbart under Klosterne i Lüttich og Mecheln.

**) Af disse ligger Godset Osterrade Nord for den slesvig-holsteenske Canal.

c) Uetersen ($2\frac{1}{2}$ □ M.); Klosterdistriktet, samt Patrimonialgodset Horst. 2 Sogne.

3) Den yngre hertugelig Gottorfske Linies (storhertugelige Holsteen-Oldenborgske) Fideicommisgodser; 2 Sogne, 10 Godser.

4) Cancelliegodser: 10 (hvoriblandt det store Gods Hanerau). 1 Sogn.

5) Octroyerede Koege: 5.

6) De saakaldte lübske Godser: 7.

7) De 24 lübske Stiftsbyer, som tilhøre geistlige Stiftelser og Hospitaler i Lübeck, men som med Hensyn til Skatteafgifter, Naturalleverance, Militairkjørsler og Recrutering henhøre under Amterne Ahrensboeck, Cismar og Rethwisch.

III) De 13 Amtmandskaber, som bestaae af følgende 21 Dele:

1) Amtet Kiel. $\frac{7}{8}$ □ M. 1 Sogn. Hertil hører Brunswick (Forstad til Staden Kiel). Amtstue i Kiel. Amtmand fælles med A. Bordesholm.

2) Amtet Cronshagen. $\frac{5}{8}$ □ M. (Tilforn et adeligt Gods). Amtstue i Kiel. (Amtmand fælles med A. Bordesholm.

3) Amtet Bordesholm. $3\frac{5}{8}$ □ M. 1 Sogn. Til dette Amt hører det lille Distrikt „Sachsenbande" i Wilstermarsk. Amtstue og Amthuus i Bordesholm.

4) Amtet Rendsborg. $15\frac{1}{8}$ □ M. 6 Kirkesognefogderier: a) Raumort (indbefattende det af Slesvig til Holsteen hørende Distrikt, $1\frac{1}{4}$ □ M. Nord for Eideren); b) Jevenstedt; c) Nortorff; d) Hohenwestedt; e) Schenefeld; f) Kellinghusen; g) Fl. Kellinghusen. Amtstue i Rendsborg.

5) Amtet Plön. $1\frac{1}{2}$ □ M. Bestaaer ikkun af nogle Landsbyer. Amtstue i Plön.

6) Amtet Ahrensboeck. $2\frac{1}{8}$ □ M. a) Amtets 3 Sogne; b) Fl. Ahrensboeck (Amtstue). Amtmand fælles med A. Plön.

7) Amtet Cismar. 2 □ M. De tvende Sogne Grube og Grömitz. Amtstue paa Amthuset Cismar.

8) Amtet Neumünster. $4\frac{5}{8}$ □ M. 2 Sognefogderier. a) Amtets Sogn Großenaspe; b) Fl. Neumünster (Amtstue).

9) Amtet Segeberg. $10\frac{1}{2}$ □ M. 5 Kirkesognefogderier: a) Segeberg; b) Leetzen; c) Bornhöved; d) Bramstedt; e) Kaltenkirchen; f) Fl. Bramstedt. Amtstue i Segeberg.

10) Amtet Travendal. $1\frac{1}{2}$ □ M. Bestaaer af endeel Landsbyer, samt Amthuset Travendal. Amtstue i Segeberg.

11) Amtet Reinfeld. $2\frac{3}{8}$ □ M. 2 Sogne: Zarpen og Fl. Reinfeld (Amtstue). Amtmand fælles med A. Travendal.

12) Amtet Rethwisch. $\frac{5}{8}$ □ M. Sognet Kl. Wesenberg, og nogle Landsbyer, der høre til Oldesloer Sogn, samt Amthuset Rethwisch (Amtstue). Amtmand fælles med A. Travendal.

13) Amtet Reinbeck. $2\frac{1}{2}$ □ M. 2 Sogne: Kirch-Steinbeck og Sieck, samt Amthuset (Slottet) i Reinbeck (Amtstue).

14) Amtet Tremsbüttel. $1\frac{3}{8}$ □ M. Sognet Vargteheide, med et Dominialgods, og Gaarden Tremsbüttel, hvorved Amtstuen. Amtmand fælles med A. Reinbeck.

15) Amtet Trittau. $3\frac{3}{4}$ □ M. 4 Sogne. Amtstue i Trittau. Amtmand fælles med Amtet Reinbeck.

16) Amtet Steinborg. $4\frac{1}{4}$ □ M. 10 Kirkesognefogderier, hvoraf a–d) i Kremper-Marsk: Neuenbrook, Kammerland m. m., Krempedorf m. m., Süderau m. m.; e–k: i Wilster-Marsk: Wilster gamle og ny Side, Beyenfleth, Wewelsfleth, Brockdorf, St. Margarethen. Amtstue i Itzehoe. Landskriverier i Krempe og Wilster.

17) Landskabet Nordre-Ditmarsken. $11\frac{3}{8}$ □ M. De 11 Kirkesognefogderier: a) Lunden (meest Marsk), b) Delve, c) Hennstedt, d) Weddingstedt, e) Tellingstedt og f) Heide (alle meest Geest); g) Hemme, h) Neuenkirchen, i) Weslingburen, k) Büsum og l) (Nørrefogderiet) Wöhrden (alle i Marsken); m) Fl. Heide (Geest). Indenfor Landskabets Grændse: 3de octr. Koege. Landfogderiet og Landskriveriet i Heide.

18) Landskabet Sønder-Ditmarsken. $11\frac{5}{8}$ □ M. De 11 Kirkesognefogderier: a) Hemmingstedt, b) Norderhastedt, c) Albersdorff, d) Sønderhastedt, og e) Burg (alle paa Geesten); f) (Søndrefogderiet) Wöhrden, g–h) (Nordre- og Søndrefogderierne) Meldorff, i) Barlt, k) Marne, l) Eddelack, og m) Brunsbüttel (alle i Marsken); n) Fl. Meldorff (paa Geesten); o) Fl. Marne (i Marsken). Indenfor Landskabets Grændse: 2de octroyerede Koege. Landfogderiet og Landskriveriet i Meldorff.

19) Grevskabet Ranzau. $4\frac{1}{8}$ □ M. Kirkesognefogderierne: a) Elmshorn; b) Barmstedt og Hörnerkirchen; c) Fl. Elmshorn; d) Fl. Barmstedt. Administraturen og Amtstuen i (Gaardene) Ranzau.

20) Herskabet Herzhorn (i Kremper Marsk). $\frac{1}{2}$ □ M. a) Kirkesognefogderiet Herzhorn; b) Fogderierne Sommerland og Grönland. Amtstue i Ranzau. Intendanturen forbunden med Administraturen af Grevskabet Ranzau.

21) Herskabet Pinneberg. $9\frac{3}{8}$ □ M. 7 Sogne. a) Huus- og Sognefogderiet, med Fl. Pinneberg; b) Fogderiet Ottensen og Forvaltningen Ratzborg, med Byerne Ottensen og Neumühlen (Forstæder til Altona); c) Amts- og Klosterfogderiet Uetersen; d) Fl. Wedel; e) Fl. Uetersen. Landdrostiet og Amtstuen i Pinneberg.

Anm. Endvidere ere beliggende tildeels indenfor Hertugdømmet Holsteens Grændser:

1) Fyrstendømmet Lübeck. $9\frac{1}{2}$ □ M.

a) Staden Eutin; b) Amtet Eutin; c) Amtet Kaltenhof, hvori Fl. Schwartau.

2) Den frie Hansestad Lübecks Territorium. $4\frac{1}{2}$ □ M.

a) Et sammenhængende Heelt ved Wackenitz's Udløb i Traven, hvori Staden Lübeck; b) et sammenhængende Heelt ved Travens Udløb i Østersøen, hvori den lille Fæstning Travemünde.

3) Den frie Hansestad Hamborgs Territorium. $5\frac{1}{4}$ □ M.

a) Et sammenhængende Heelt ved Alsterens og Billes Udløb i Elben, hvori Staden Hamborg; b) 3de Enclaver N. og N. O. for Staden.

4) Amtet Bergedorf (eller de saakaldte „Vierlande") 2 □ M., med Staden Bergedorf. Tilhører de frie Hansestæder Hamborg og Lübeck i Fællesskab.

§ 125. 5te Provinds: Hertugdømmet Lauenborg.

I) De 3 Stæder: Lauenborg, Mölln og Ratzeburg.

II) De adelige Godser.

1) Det 1ste Distrikt, med 3 Kirkesogne; 8 Godser.

2) Det 2det Distrikt, med 4 Kirkesogne; 8 Godser.

3) Det 3die Distrikt; 4 Godser.

III) De fire Amter:

1) Amtet Steinhorst. 2 Kirkesogne: a) Siebenbäumen og b) Sandesneben, med Amthuset Steinhorst (Amtsfogderie).

2) Amtet Ratzeborg. 6 Kirkesogne: a) St. Jürgen (udenfor Staden Ratzeborg); b) Fl. Grünau; c–f) Krumneß, Berkenthin, Niendorf og Mußin. Amthuus i St. Jürgen. Amtsfogderier i Ratzeborg og Mölln.

3) Amtet Schwartzenbeck. 4 Kirkesogne: a–c) Brunstorf, Hohenhörn og Kuddewörde; d) Schwartzenbeck (Amtshuus og Amtsfogderi).

4) Amtet Lauenborg. 4 Kirkesogne: a–d) Büchen, Pötrau, Lütau og Johannwardein. Amtshuus og Amtsfogderi i Staden Lauenborg.

Anm. Endvidere ere beliggende indenfor Hertugdømmet Lauenborgs Grændse: 3 □ M.

1) Amtet Behlendorf, med 4 mindre Enclaver, henhørende til den frie Hanseстad Lübecks Territorium.

2) Kirkesognet Nüsse, samt en mindre Enclave i Amtet Ratzeborg, og endvidere den nordostlige Deel af Øen og Staden Ratzeborg (Domkirken med tilhørende Grund), henhørende til Storhertugdømmet Mecklenborg-Strelitz. Dog udøver Danmark Vaabenret paa disse Steder.

II. Den geistlig administrative Inddeling.

§ 126. I geistlig eller kirkelig Henseende inddeles Riget i følgende Stifter*) og Superintendenturer.

1) Sjællands Stift, under en Biskop og en Stiftsprovst. a) Sjælland og Møen: 1) Kjøbenhavn med 2 Provstier og 9 Kirkesogne; 2) i Amterne: 15 Provstier med 313 Kirkesogne og 190 Sognepræster; b) Bornholm: 1 Provsti med 22 Kirkesogne og 15 Sognepræster.

Anm. 1. Under dette Stift hører i geistlig Henseende Færøerne, Grønland, de danske Besiddelser i Vestindien, Ostindien og paa Kysten af Guinea; derimod udgjør Samsøe et Provsti under Aarhuus Stift.

— 2. De 2 Kirkesogne i Kjøbenhavn, som ikke høre til den lutherske Confession, ere den tydske og den franske reformeerte Menighed.

2) Lolland-Falsters Stift, under en Biskop og en Stiftsprovst. a) Lolland: 2 Provstier med 63 Kirkesogne og 46 Sognepr.; b) Falster: 1 Provsti med 30 Kirkesogne og 18 Sognepr. Øen Baagøe i Møens Herred hører i geistlig Henseende under dette Stift.

3) Fyens Stift, under en Biskop og en Stiftsprovst. a) Fyen og Taasinge, med vedliggende Smaaøer: 6 Provstier med 189 Kirkesogne og 122 Sognepr.; b) Langeland: 1 Provsti med 15 Kirkesogne og 10 Sognepr.

*) Det er fortrinsviis i geistlig eller kirkelig Henseende, at Stiftsinddelingen gjør sig gjældende i Danmark, hvor Biskopperne ere Superintendenter, dog uden at benævnes som saadanne.

4) Aalborg Stift, under en Biskop og en Stiftsprovst. 4 Provstier med 85 Kirkesogne af Hjørring, 87 af Thisted og 18 af Aalborg Amt. Jalt 190 Kirkesogne med 104 Sognepr.

5) Viborg Stift, under en Biskop og en Stiftsprovst. 5 Provstier med 98 Kirkesogne af Aalborg, 120 af Viborg og 3 (Læsøe) af Hjørring Amt. Jalt 221 Kirkesogne med 97 Sognepr.

6) Aarhuus Stift, under en Biskop og en Stiftsprovst. 13 Provstier med 65 Kirkesogne af Aarhuus, 66 af Skanderborg, 136 af Randers, 25 af Veile, 35 af Viborg og 6 (Samsøe og Thunøe) af Holbek Amt. Jalt 333 Kirkesogne med 183 Sognepr.

7) Ribe Stift, under en Biskop og en Stiftsprovst. 10 Provstier med 81 Kirkesogne af Ribe, 111 af Ringkjøbing, 54 af Veile og 29 af Hadersleb Amt. Jalt 275 Kirkesogne med 172 Sognepr.

Anm. Tørning Lehn i det Slesvigske hører i geistlig Henseende under Ribe Bispestol.

8) Als og Ærøe*), under en Biskop. a) Als: 2 Provstier med 12 Kirkesogne og 12 Sognepr. b) Ærøe: 1 Provsti med 6 Kirkesogne og 5 Sognepr.

9) Hertugdømmet Slesvig, under en Generalsuperintendent. a) 10 Provstier med 231 Kirkesogne og 193 Sognepr. b) Umiddelbart under Generalsuperintendenten: de 3 Kirker i Friederichsort, Friederichsstadt og paa Nordstrand, samt 17 Kirker i de adelige Distrikter.

Anm. 1. Kirkesognet Augustenborg staaer hverken under Biskoppen paa Als, eller Generalsuperintendenten i Slesvig.

— 2. De 5 Kirkesogne, som ikke høre til den lutherske Confession, ere: den remonstrantisk-reformeerte, den mennonitiske og den katholske Menighed i Friedrichstadt; den romersk-katholske og den jansenistisk-katholske Menighed paa Nordstrand.

10) Hertugdømmet Holsteen, under en Generalsuperintendent. a) 12 Provstier med 143 Kirkesogne og 143 Sognepr. b) Umiddelbart under Generalsuperintendenten staae: Slotskirken i Glückstadt, de 3 Kirker i Kiel, Kirken i Neustadt og Klosterkirken i Preetz.

Anm. De 3 Kirkesogne, som ikke høre til den lutherske Confession, ere: den reformeerte, den mennonitiske og den katholske Menighed i Altona.

11) Hertugdømmet Lauenborg, under en Superintendent. a) I Stæderne: 4 Kirkesogne med 4 Sognepr. b) I Amterne: 17 Kirkesogne med 16 Sognepr., og c) i de adelige Godsdistrikter 8 Kirkesogne med 8 Sognepræster.

---

*) Als og Ærøe blive i geistlige Anliggender betragtede som henhørende til Kongeriget Danmark, og staae derfor ogsaa i denne Henseende under det danske Cancellies Overopsyn.

Syvende Afsnit.

Ethnographisk Skizze.

I. Danmark.

§ 127. De ældste paalidelige Efterretninger om vort Norden i Hedenskabets Tid, og in specie om Danmark, ere begrundede paa Ottars og Ulfstens Reiseberetninger, der ere opbevarede af den engelske Konge Alfred, hos hvem hine Nordmænd opholdte sig omtrent i Aaret 890. Ifølge disse Beretninger*) kaldtes de Danskes Land: Denamarc, Dana-mörk, Danemark.

Om Betydningen af Ordet „Dane" og om Oprindelsen til Ordet „Danemark" er der gjettet og skrevet meget. Almindeligen afledes Rigets Navn fra een af dets første og mægtigste Konger af Skjoldungestammen, ved Navn Dan, med Tilnavn mikilláti, d. e. den Stolte eller den Prægtige; men mod denne almindelige Mening taler den Kjendsgjerning, at Folk og Lande ellers ikke findes benævnte efter Konger eller Fyrster. I ethvert Tilfælde synes Betydningen af Ordet „Dane" blot at kunne være en Gjenstand for Gjetning; derimod er det vist, at Ordet „Mark" betegnede oprindeligen skovbevoxet Land, som vistnok ogsaa tidligere var et charakteristisk Kjendetegn paa det Land, som bebodes af den gothiske Folkestamme, der allerede forinden det femte Aarhundrede specielt benævnedes „Daner" eller Danske.

Denne gothiske Folkestamme hidrørte fra de, under Navn af germaniske Stammer, fra Asien, i Retning fra Sydost til Nordvest, fremtrængte Folkefærd, og havde i de scandinaviske Lande fortrængt disses — som overhovedet Nordens — tidligere og maaskee ældste Beboere: Finnerne og Celterne. Disse vare vel ogsaa oprindeligen komne fra Asien, men i en Periode, der er langt ældre end Nordens historiske Tidsalder, og efter jordfundne Oldsager at skjønne, formaae vi ikkun at uddrage den Slutning om deres Indvandring, at af disse ældre Folkestammer er den celtiske trængt frem til vort Norden i

*) Ottar seilede fra Norges søndre Kyst „paa 5 Dage til Havnen ved Hederne (at **Hædum**, Hedeby, Slesvig), som ligger imellem Venderne (Vagrerne), Saxerne og Anglerne, og hører under de Danske." Paa denne Fart havde han i 3 Dage „paa venstre Side Danmark (Halland, Skaane og Sjælland), og til høire den aabne Sø" (Kattegattet). De sidste 2 Dage havde han „paa høire Side **Gotland** og **Sillende**, d. e. de Lande, hvor Anglerne boede, forinden de kom til Britanien" (Nørre- og Sønderjylland) og „mange Øer", men „til Venstre" de Øer, som hørte til Danmark. Han seilede, efter Dahlmanns Formening, igjennem Store-Belt, men efter Petersens Formening (udviklet i hans „gammel-nordiske Geographie") igjennem Lille-Belt, hvilket ogsaa er min Formening. Ulfsten seilede i 7 Dage fra Slesvig til Elbing i Preussen, og havde paa den Fart „til Venstre Langeland, Lolland, Falster, Skaane og alt det Land, som hørte til Danmark." Han henregnede iøvrigt Bleking til Sverrig, og ansaae Bornholm som et eget Rige, da det havde sin egen Konge.

en Retning fra Sydvest til Nordost, altsaa i en næsten modsat Retning med den finske. Den gothiske Folkestamme forgrenede sig i en dansk- og i en tydsk-gothisk Stamme, af hvilke den første udbredte sig over Sjælland, Fyen og de mindre danske Øer, samt vandt endog Fodfæste i den nordlige og østlige Deel af den cimbriske Halvøe: Jylland, som ved Skodborg-Aae deeltes i Norre- og Sønder-Jylland, og hvis vestlige, samt sydøstlige og søndre Side, allerede forinden det femte Aarhundrede beboedes af de tydsk-gothiske Stammer: Angler og Jyder, hvis nærmeste Stamme var den sariske.

Efterat Levningerne af den celtiske Folkestamme vare aldeles gaaet under paa den cimbriske Halvøe, og betydelige Udvandringer til Brittanien havde blottet Landet for dets ældre Beboere: Anglerne og Jyderne, fik den dansk-gothiske Stamme mere og mere Overhaand, og som en Folge heraf, erholdt Jyllands øvrige ældre Beboere, med Undtagelse af de paa Vestsiden af Sønderjylland indvandrede Friser, allerede i det femte Aarhundrede Navn af Danske, som dog endnu i en lang Tid benævntes „Vest-Danske" for at skjelne disse fra de paa Øerne samt i Skaane og Halland østlig boende Danske.

II. Danmark med Slesvig.

§ 128. De Vest-Danske havde imidlertid endnu i det ottende og niende Aarhundrede egne Konger, og navnligen Sønderjylland dannede for en lang Tid et selvstændigt Rige, hvis sydlige Grændse mod det mægtige frankiske Rige bestemtes ved en Fredsslutning i Aaret 811 at være: i vestlig Retning Eideren, paa denne Flods Løb fra Flemhuder Sø til Vesterhavet, og i østlig Retning den lille Levensaae, som løb ud i Kielerfjord, og som nu er afbenyttet til Anlægget af den slesvig-holsteenske Canal.

Ligesom den Krig, Keiser Carl den Store begyndte i Aaret 772 mod Sachserne for at christne disse, samt bringe dem under sit Scepter, var den første historisk bekjendte Anledning, der bragte Danske, navnlig under Gøttrik af Sønderjylland, i nærmere Berøring med Frankerne og ved dem med det øvrige cultiverede Europa, saaledes var Fredsslutningen i Aaret 811, paa den Ø i Eideren, der nu udgjør en Deel af Fæstningen Rendsborgs Indre*), afsluttet mellem 10 Sendebud fra Keiser Carl og et lige Antal fra den danske Konge over Jylland, Hemming, den ældste historiske Kjendsgjerning om en dansk Stats Fremtræden i det europæiske Statssystem. Men det danske Folk dannede dengang endnu ikke et heelt Rige; det beherskedes tvertimod af flere Smaakonger og Høvdinger, der, forinden vor egentlige historiske Tidsalder begynder, hovedsageligen dannede først fire sydscandinaviske Riger: Skaane, Sjælland, Nørrejylland og Sønderjylland, og dernæst de tre Hovedgrupper: 1) Skaane med Halland, Bleking og Bornholm; 2) Sjælland med Møen, Falster, Lolland og Femern; 3) Jylland (under Hemming) med Nordfriesland, inclusive Helgoland, Fyen, Ærøe, Als, Samsøe, Læsøe og, som skatskyldig, Langeland.

---

*) Derfor staaer ogsaa med Rette indhugget i en Steen, som opbevares i Rendsborg Arsenal, og indtil 1806 var indsat over „Alt-Holsteiner" Porten i Rendsborg: „**Eidora romani terminus imperii.**"

Først imod Slutningen af det niende Aarhundrede (883) samledes det danske Folk, som beboede de trende foranførte Hovedgrupper, under een Konge, Gorm den Gamle. For dette samlede større Rige stadfæstedes i Aaret 1027, mellem den danske Konge Knud den Store og den tydske Keiser Konrad den Anden, i Rom, den i Aaret 811 for det mindre dansk-jydske Rige vedtagne Grændse mellem Danmark og Tydskland. Forinden havde nemlig de tydske Keisere været nogen Tid i en erobret Besiddelse af en Deel af Landet mellem Slien og Levensaae, og midlertidig henlagt dette til den Deel af det tydske Rige, som kaldtes Nordalbingien.

III. Holsteen og Lauenborg.

§ 129. Den af Keiser Carl den Store erobrede Provinds, Nordalbingien, strakte sig i sydøstlig Retning ned til den gamle sachsiske Grændse, hvis Betegnelse mellem Elb- og Trave-Floderne vel ikke lader sig nøie angive, da det, som de ældste Geographer derom have anført, lader sig fortolke paa forskjellig Maade; dog er det meest sandsynligt, at ikke Bille-Floden, men de Vandløb, som, paa en liden Strækning nær, forbandt Elben med Traven, i det nuværende Lauenborgske, nemlig Delvenaaen og Steckenitzen (der nu afbenyttes som Canal) dannede den sydøstlige Deel af det gamle sachsiske Grændseskjel, der i sin Udstrækning længere mod Nord, langs med Traven, Plöner-Sø og Sventinen, adskilte Nordalbingien fra Vendernes Land eller det gamle Landskab Wagrien.

Ikke længe efter Carl den Stores Tid findes Nordalbingien deelt i trende forskjellige Dele, nemlig Holsteen, Stormarn og Ditmarsken, af hvilke de tvende første Dele allerede i Aaret 961 erholdt, tilligemed den øvrige Deel af det gamle Sachsen, en fælles Herre, indtil i Aaret 1106, da Keiser Lothar forlehnede Adolph, Greve af Schaumburg, med Holsteen og Stormarn; hvorimod Ditmarsken først havde fælles Herre med Stade, og derpaa henlagdes under Erkebispestolen i Bremen, 1168.

Paa en kort Tid forlagdes det danske Riges Grændse ned til Elben, efter at den seirrige Kong Valdemar II havde undertvunget og erhvervet sig de nordalbingiske Lande: Holsteen, Stormarn, Wagrien, Ditmarsken og Lauenborg (hvilket sidste Land i gamle Dage beboedes af Polabinger, et vendisk Folkeslag), og Keiser Friedrich II, med de tydske Rigsstænders Bevilling, havde i Aaret 1214 frasagt sig al Ret til disse Lande. Men denne Besiddelse havde den danske Krone ikkun til 1223, da Valdemar II kom i Fangenskab; thi som en Følge af dette og den paafølgende uheldige Krig, der endtes med Tabet af Slaget ved Bornhöved 1227, maatte Valdemar renoncere paa de Syd for Rigets gamle Eidergrændse gjorte Erobringer.

IV. Forholdene imellem Kongeriget og Hertugdømmerne.

§ 130. I Danmark var imidlertid en Udstykning af Riget kommen i Brug, der var til Fordeel for de yngre Prindser af Kongehuset, men ofte til stor Skade for det Hele. Med Rette kaldes denne Udstykningsform eller Forlehningen af enkelte Dele af det i og

for sig ikkun lille Rige, en Statsfeil, der første Gang blev begaaet, da Svend Estridsens Søn, Kong Knud IV, med Tilnavn den Hellige, i Aaret 1080, forlehnede sin yngre Broder Oluf med Sønderjylland*). Dog indbefattede dette Lehn ikke Alt, hvad der ligger mellem Skodborg-Aae og Eideren. De 13 frisiske Herreder, Stæderne Ribe, Rendsborg og $\frac{3}{4}$ Deel af Slesvig, en betydelig Mængde kongelige Domainer, samt Øerne Als, Ærøe og Femern, indbefattedes oprindeligen ikke i Lehnet. Den af Venderne erobrede Øe Femern kom paany under den danske Krone og blev en Deel af Sønderjylland, derved, at den med Sønderjylland forlehnede Hertug Knud Lavard blev i 1129 udnævnt til Konge over Venderne, og som saadan erholdt Wagrien tilligemed Femern i Lehn af Keiser Lothar II, og at Keiseren, 10 Aar senere, efter Knud Lavards Død forlehnede Grev Adolph af Schaumburg med Wagrien, dog uden at udstrække denne Forlehning til Femern, som derved forblev henhørende til Slesvig.

Den indre, ved Forlehning og Pantsætning stedse mere og mere gængse Udstykning af Riget naaede sin høieste Spidse under Kong Christopher II, ved hvis Død i Aaret 1333 Danmarks Konge ikkun besad af det danske Rige: nogle Godser paa Lolland, Øen Mors i Liimfjorden, samt nogle smaa Øer ved Fyen. Derimod var næsten hele Nørrejylland, Fyen, Taasinge og Nordfriisland i Grev Geert af Holsteens Besiddelse, og denne gjorde tillige Fordring paa Lehnet Sønderjylland, som han bestyrede i den unge Hertug Valdemars Navn. Over en Deel af Sjælland, den største Deel af Lolland, Falster og Femern herskede Grev Johan af Holsteen, eller rigtigere af Wagrien. Denne havde solgt sit Pantelehn Skaane til Kong Magnus af Sverrig og Norge, som desforuden besad Bleking og en Deel af Sjælland tilligemed Kjøbenhavn, samt siden 1309 Nordhalland som et dansk Lehn. Hertug Knud Porses Enke besad Sydhalland, Samsøe og Møen, samt Kallundborg Lehn. Drosten Johnsen besad Langeland og Ærøe, og endelig Marsken Albrechtsen betydelige Forlehninger i Jylland. Disse adsplittede danske Provindser samlede Valdemar Atterdag paany til et Heelt i Aarene 1340—1360, og han forøgede endog Riget med de svenske Øer Gulland (eller Gottland) og Øland, som først ved Freden til Brømsebro i 1645 atter bleve afstaaede til Sverrig.

§ 131. Men allerede Valdemars Datter Dronning Margaretha udstykkede i Aaret 1386 Riget paany, ved at forlehne Grev Gerhard VI af Holsteen med Hertugdømmet Sønderjylland. Da denne mægtige Greve 7 Aar senere forkastede Brugen af Navnet Sønderjylland og ikkun skrev sig Hertug til Slesvig, blev denne sidste Benævnelse siden den Tid efterhaanden den almindelige, og er siden 1448 ogsaa den eneste politisk gjældende. Vel erkjendte efter en langvarig Krig, som dette Hertugdømmes Lehnsforhold til Danmark havde foranlediget, den antagne Voldgiftsmand, Keiser Sigismund, i Aaret 1424, at hele Sønderjylland, Nord for Eideren og Levensaae, hørte til Danmark, men da Kong Christopher allerede 1440 igien overdrog dette Hertugdømme som et arveligt Lehn til Her-

---

*) Foruden dette Lehnshertugdømme oprettedes i Middelalderen endnu tre andre danske Lehns-Hertugdømmer, nemlig Lolland, Sønderhalland og Bleking.

tug Adolph, Greve af Holsteen, adskiltes det dog snart igjen fra Moderlandet og bragtes endog i en nøiere Forbindelse med Holsteen, end nogensinde tilforn. Da derpaa Grev Christian af Oldenborg og Delmenhorst valgtes til Konge i Danmark 1448, og 1459 arvede Holsteen efter sin Oncle, Hertug Adolph, erholdt vel atter Slesvig og Holsteen et fælles Overhoved med Kongeriget Danmark; men denne Kong Christian den Førstes vigtige Acqvisition blev, formedelst den Tids Mangel paa politisk Klogskab, en Kilde til megen Splid, og langt mere til Skade end til Gavn for Modstandsevnen af Statens til et ikkun tilsyneladende Heelt forbundne enkelte Dele. Derved nemlig, at Christian I erklærede 1460: at han ikke alene vilde regiere over Holsteen, men og over Slesvig ikkun som Hertug og ikke som Konge af Danmark, samt at begge Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen skulde forblive forbundne med hinanden, endskjøndt Holsteen var et tydsk og Slesvig derimod et dansk Lehn — blev Slesvig langt mere adskilt fra end gjenforenet med de øvrige Dele af Danmark.

§ 132. I Aaret 1474 udvirkede Kong Christian I, at Keiser Friedrich III ophøiede Grevskaberne Holsteen og Stormarn, samt „Distriktet Ditmarsken" til et Hertugdømme under Navn af Holsteen, og paa det i denne Anledning udstedte Document begrundede Kongen, som Hertug af Holsteen, en Fordring paa Ditmarsken, der siden Slaget ved Bornhöved, 1227, var en Fristat. Da efter hans Død Sønnen, Kong Hans, deelte Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen med sin Broder, Hertug Frederik, gjorde ogsaa denne nye Hertug, for sin Part, Fordring paa Ditmarsken. Dog i Aaret 1500 søgte en dansk-holsteensk Hær forgjæves at gjøre denne uhjemlede Fordring gjældende, og først 1559 maatte de frie Ditmarskere give efter for en overlegen dansk-holsteensk Krigsmagt, hvorpaa deres Land deeltes af Seirherrerne, Kong Frederik II, samt Hertugerne Adolph og Hans; og fra den Tid af falder Ditmarskens Historie sammen med Slesvigs og Holsteens.

Disse Hertugdømmer vare fra 1490 og indtil ind i det 18de Aarhundrede deelte mellem de danske Konger og deres yngre Brødre, snart saaledes, at Delingen, navnligen i Slesvig, dannede flere jevnsides liggende Tværbelter, hvoraf nogle vare kongelige, andre fyrstelige, og snart saaledes, at den kongelige og den fyrstelige Andeel bestod af mellem hverandre adspredt liggende Besiddelser*). Denne sidste Delingsmaade skulde vel

*) Delingerne vare følgende: 1ste Deling, i Aaret 1490, imellem Kong Hans og Hertug Friederich (den Segebergske og den Kielske Deel). 2den Deling, i 1543, imellem Kong Christian III og Hertugerne Hans og Adolph (hvorved Kongen erholdt: a) i Slesvig: Sønderborg, Als, Norborg, Sundewit, Ærøe, Flensborg, Ruhe Kloster (senere Glücksborg), og b) i Holsteen: Segeberg, Oldesloe, Reinfeld, Ahrensboeck, Steinborg, Itzehoe, Krempe, Wilster, Plön, og en halv Deel af Tolden ved Heiligenhafen; — Hertug Hans erholdt: a) i Slesvig: Hadersley, Tørning, Lygum Kloster og Tønder m. m. b) i Holsteen: Rendsborg og Bordesholm; — Hertug Adolph erholdt: a) i Slesvig: Apenrade, Gottorf, Husum, det Eiderstedtske og Stapelholmske m. m., b) i Holsteen: Kiel, Neumünster, Oldenborg, Cismar, Neustadt, Trittau og Reinbeck). 3die Deling, i 1564, imellem Kong Frederik II og Hertug Hans (som erholdt til arvelig Besiddelse begge Huse Sønderborg og Norborg, med Ærøe, Slottet Plön, samt Ahrensboeck Kloster, hvilke Besiddelser deeltes, i 1622, imellem Hertugens 5 Sønner). 4de Deling, i 1581 og 1582, imellem Kong Frederik II og Hertugerne Adolph og Johan den Yngre (hvorefter Kongen erholdt Amterne Hadersley, Rendsborg

hindre hvert Partie fra at anlægge naturlige eller kunstige Værn om det samlede Land; men, da de nødvendige, gjensidige Berørelser, med forskjellige Interesser for Øie, gave Anledning til ofte gjentagne Uenigheder, og Hertugerne af det holsteen-gottorfske Huus derved forlededes til at affondre en Deel af deres Land ved Fæstninger, samt endog at gjøre fælles Sag med det hele Riges Fiender, saa førte dette endeligen til, at Kong Frederik IV, **1713**, bemægtigede sig den fyrstelige Andeel saavel af Slesvig som af Holsteen, og inddrog samme under den danske Krone. Ved den fredensborgske Fred **1720** bekræftedes af Sverrig, England og Frankrig denne Inddragelse af den fyrstelige Andeel af Slesvig, saa at hele dette Hertugdømme siden den Tid paany kan betragtes som en Deel af Danmarks Kongerige*). Den inddragne fyrstelige Andeel af Holsteen maatte derimod gives tilbage til Hertug Carl Frederik af Holsteen-Kiel. Da denne siden givtede sig med Czar Peter den Stores Datter, og hans Søn, Peter Ulrich, besteg den russiske Throne **1761**, truedes Danmark paany med Tabet af det Slesvigske, mod hvis Inddragelse de holsteenske Hertuger vedbleve at protestere; men da Czar Peter Ulrich pludseligen blev affat, og hans Gemalinde Catharina II kom til Regjeringen, forandredes Forholdene i den Grad til Gunst for Danmark, at i en Definitiv-Tractat med Rusland **1773** fraſagde Catharinas Søn, Storfyrst Paul, sig ei alene sine Prætensioner paa Slesvig, men overlod endog sin Andeel af Holsteen**) til den danske Krone mod Grevskaberne Oldenborg og Delmenhorst, som Kong Christian V tidligere havde erhvervet sig, og som Keiser Joseph II senere ophøiede til et Hertugdømme, under Navn af Oldenborg, med samme Sæde paa Rigsdagen, som Holsteen-Gottorf tidligere havde havt.

§ 133. Da nu tillige ikke blot den Glücksborgske Andeel i det Slesvigske, men og den Schaumburgske***) og den Plönske†) Andeel i det Holsteenske successive vare tilfaldne den danske Krone, saa saae denne sig i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede i udeelt Besiddelse af det hele danske Hertugdømme Slesvig, samt af det tydske Rigslehn Holsteen, med Undtagelse af det eutinske, lübeckske og hamborgske Territorium, indenfor det sidstnævnte Hertugdømmes Grændser. I Aaret **1806** ophørte Holsteens rigsstændigske Forhold til det tydske Rige, derved, at dette sidste opløstes; men

---

og Tørning, — Hertug Adolph: Tønder, Nordstrand, Femern, Klosterne Lygum og Bordesholm, — Hertug Johan d. Y.: Ruhe Kloster, samt Ærøe i det Slesvigske og Reinfeld Kloster i Holsteen).

*) Da de paafølgende danske Konger imidlertid ere vedblevne at betragte og kalde sig Hertuger af Slesvig, og i administrativ Henseende stedse have knyttet dette Hertugdømme fastere og fastere til det tilgrændsende Hertugdømme Holsteen, henregne vi Slesvig ikke i dette Værk til de integrerende Dele af det egentlige Kongerige Danmark.

**) Denne Andeel af Holsteen (som, under Benævnelse af det Storfyrstelige, endnu efter 1773 forekommer i Forordninger, fordi den har beholdt endeel Privilegier) bestod af: Amterne Kiel, Cronshagen, Bordesholm, Neumünster, Cismar, Reinbeck, Trittau, Tremsbüttel, Landskabet Nordre-ditmarsken, samt Stæderne Kiel, Oldenborg og Neustadt.

***) Den Schaumburgske Andeel bestod af Herskabet Pinneberg og Staden Altona, som tilfaldt Danmark i 1640, samt af Grevskabet Ranzau, som tilfaldt Kronen i 1734

†) Til den Plönske Andeel af Holsteen hørte Amterne Plön, Ahrensboeck, Travendal, Reinfeld og Rethwisch, som tilfaldt den kongelige Linie i 1761

siden 1815 staaer det som Forbundsstat atter i et statsretligt Forhold til den øvrige Deel af Tydskland.

Dette samme er ogsaa Tilfældet med Lauenborg, hvilket Land, undertvunget af Hertug Henrik Løve, efterhaanden fremstod som et Hertugdømme, der en Tidlang udgjorde en Deel af Nedersachsen, og derpaa kom under Huset Braunschweig, hvorved det blev hannoversk, indtil i Aaret 1815, da Hertugdømmet Lauenborg blev afstaaet til Kongeriget Preussen, og (med Undtagelse af Amtet Neuhaus, samt en Deel af Amtet Lauenborg paa Elbens venstre Bred) af Preussen atter blev overladt til Kongen af Danmark for svensk Pommern, der i Wiener-Congressen var tildeelt Danmark som Godtgjørelse for Aftrædelsen af Kongeriget Norge til Sverrig. Endeligen maa det anføres, at i den sidste Krig satte England sig i Besiddelse af den nordfrisiske Ø Helgoland, som ved Freden til Kiel 1814 ikke blev givet tilbage til Danmark.

V. Bilandene til Kongeriget Danmark.

§ 134. Da efter Valdemar Atterdags Død, 1375, hans Dattersøn Olaf blev valgt til Konge i Danmark, og denne i Aaret 1380 arvede sit Fædrenerige Norge, erholdt dette Rige fælles Overhoved med Danmark, og da under Olufs Moder, Margaretha, i Følge den calmarske Union 1397, ogsaa Sverrig forenedes med Danmark, smeltede disse tre Riger sammen til eet Monarkie.

Dog denne Forening var ikke af Varighed med Hensyn til det svenske Rige, og i Aaret 1520 brast det ikkun løst knyttede Baand mellem Danmark og Sverrig. Som fastere knyttet mellem Danmark og Norge, holdt derimod Foreningen mellem disse Riger over 400 Aar, og først i 1814 adskiltes Norge igjen fra Danmark. Da denne Adskillelse imidlertid ikke udstrakte sig over de tidligere norske Øelande, Island, Færøerne og Grønland, forbleve disse fremdeles under den danske Krone. Island er vel først opdaget af Irske, og tvende smaa irske Colonier vare de ældste Anlæg paa denne Ø, men den er dog først i det niende Aarhundrede blevet ordentligen bebygget af Nordlændinger, som søgte at undgaae Harald Haarfagers Enevælde, og som her oprettede en Fristat, der bestod indtil Aarene 1261—1264, da Islænderne underkastede sig den norske Konges Herredømme. Færøerne (Faar-Øerne), som bebyggedes af Nordmænd noget tidligere end Island, men i samme Anledning, kom under norsk Herredømme allerede i Aaret 1026; og Grønland, hvis første Opdagelse og Bebyggelse fandt Sted i det tiende Aarhundrede, erholdt sin første Biskop tilsendt fra Norge i Aaret 1021, samt blev fuldkommen forenet med Norge 1264. Men i Midten af det fjortende Aarhundrede bleve Colonisterne overfaldne og udryddede af Landets oprindelige, hedenske Indbyggere, som af Islænderne kaldtes Skrællinger, og først 1721 anlagdes atter en Colonie paa Grønlands Kyst ved den norske Præst Hans Egedes utrættelige Bestræbelser. Ved Norges Besiddelse kom ogsaa de for det meste af Normænd bebyggede skotske Øer, Ørkenøerne og Hetlandsøerne, under den danske Krone, men allerede siden 1476 høre de, som uindløste Panter, til England.

De ligeledes af Nordmænd paa den østre Side af Bjergstrækningen Kjølen bebyggede og derved oprindeligen under norsk Beskyttelse staaende Provindser Jämteland og Herjedalen, ligesom den en Tidlang til Norge hørende Provinds Vigen eller Bahuslehn, tabtes ved Brømsebroer-Freden 1615 til Sverrig, der ogsaa ved den roeskildkjøbenhavnske Fred 1658 og 1660 kom i Besiddelse af de oprindelige og ældste danske Provindser Skaane, Halland og Bleking, samt af den lille danske Ø Hveen.

§ 135. De Besiddelser, som Kongeriget Danmark eier i Vestindien, Ostindien og paa Kysten af Guinea, ere erhvervede paa følgende Maade: Den vestindiske Ø St. Thomas blev beseilet af en dansk Skipper i Kong Frederik IIIs Tid, og erholdt en dansk Gouverneur 1671. Fra den Tid blev den mindre Ø, St. Jan, betragtet som en til St. Thomas hørende Ø, og 1717 begyndte nogle Familier at bosætte sig paa samme. St. Croix blev derimod først 1733 de Danskes Eiendom, derved, at det dansk-vestindiske Compagnie kjøbte denne Ø af Frankrigs Konge, Ludvig XV. I Aaret 1620, under Kong Christian IV, erhvervedes paa Coromandelkysten Byen Tranqvebar med hosliggende Distrikt, mod en aarlig Godtgjørelse til Fyrsten eller Rajahen af Tanjore, og 1755 erhvervedes og anlagdes i Bengalen Byen Frederiksnagor eller Serampore. Aaret derefter erhvervedes Frederiks-Øerne eller de nicobariske, som aldrig have været meget benyttede, og paa hvilke for Tiden slet ingen Etablissementer findes. De af det dansk-vestindiske Compagnie paa den Deel af den afrikanske Vestkyst, der ligger ved den guineiske Havbugt, efterhaanden anlagte Factorier, samt smaa, nu tildeels forfaldne, Forter, overdroges, tilligemed de vestindiske Øer, 1754 til Regjeringen, og denne erholdt derved Herredømmet over denne Kyst, i en Udstrækning af omtrent 30 Mile.

Anden Deel.

Speciel Beskrivelse.

Forſte Afſnit.

De danſke Øer.

I. Den ſjællandſke Øesamling.

Allerede ved blot at betragte Kaartet, bemærke vi, at de nær ved **Sjællands** ſøndre Kyſt beliggende mindre Øer: **Møen, Falſter** og **Lolland**, ſamt alle ved- og mellemliggende Smaaøer, indbyrdes udgjøre et blot ved flakke Vande og ſnevre Sunde fra hverandre adſkilt Heelt, der i enhver geographiſk og ſtatiſtiſk Henſeende er at betragte ſom en den langt ſtørre Ø e Sjælland underordnet Deel, hvormed det og ſandſynligen i en fjernere Tid har været forenet.

Hvad der her gjælder om de fornævnte tre Øer i Almindelighed, gjælder iſær om **Møen**, ſom den, der ligger nærmeſt ved Sjællands ſydøſtlige Kyſt, hvorfra den adſkilles blot ved en lavvandet Strømning, hvis Brede over Grundene imellem Jungshoved og Ulfshale er 9500 Alen, og imellem Kallehave- og Koſter-Færgegaarde endog ikkun 1800 Alen. Af den førſtanførte Brede indtager iøvrigt den der imellem liggende Ø e Nyord omtr. 2500 Alen.

Falſter adſkilles mod N. O. fra Møens ſ. v. Kyſt, ved Grønſund, i en Brede fra henimod 2000 til henimod 4000 Alen; og mod N., fra Sjællands ſøndre Kyſt, i en Brede af $\frac{1}{2}$ Miil over Farøe, og af $\frac{3}{4}$ M. imellem Vordingborg- og Gaabenſe-Færgegaarde.

Mecſt fjernet fra Sjælland er **Lolland**, da den nærmeſte Afſtand imellem Knudshoveds veſtligſte Pynt, over Fayøe til Kragenæs, er $3\frac{1}{4}$ Miil; og Afſtanden imellem Vordingborgs Færgegaard og Færgeſtedet Kragenæs henimod 5 Mile. Forbindelſen finder ogſaa oftеſt Sted over Falſter, hvorfra Lollands øſtlige Kyſt kun er ſkilt ved det ſnevre og grunde Guldborgſund, ſom paa en lang Strækning knap er 1200 Alen bredt, iſær ved de tvende vigtige Færgeſteder imellem Guldborg Færgegaard og Færgehuus, og imellem Sundby Færgegaard og Nykjøbing.

Anm. Til den ſjællandſke Øeſamling henregne vi ſaaledes alle de øſtlig for Store-Belt beliggende ſtørre og mindre Øer, der ſtaae i en naturlig Forbindelſe med hverandre, d. v. ſ. i en Forbindelſe, der enten dannes ved lavvandede Grunde, eller derved, at det adſkillende Sund, formedelſt dets ringe Brede, ſjelden er til Hinder for en hurtig og let Overfart. Denne naturlige Forbindelſe, ſom træder tydeligſt frem i en ſtreng Vinter, naar Søen paa de lavvandede Grunde er frosſen til, eller de ſmalle Sunde ere belagte med Is, er vigtig i militair

Henseende, da den letter Samfærselen imellem de paa denne Maade forbundne Der, og gjør dem derved mere eller mindre afhængige af hverandre.

I mercantilsk Henseende vil Exporten fra de frugtbare Der Møen, Falster og Lolland fornemmeligen være beregnet paa den nærliggende Hovedstads Forbrug, saavel i Fred som i Krig, og i det sidste Tilfælde, naar vi ikke beherske Østersøens Farvande, aldeles være indskrænket til denne. Da Kornproductionen er meget betydelig (omtrent en Trediedeel af Sjællands Production), saa er Samfærselen imellem disse Der og Hovedstaden ogsaa af største Vigtighed for denne, og disse Ders Interesse atter nøie forbunden med Hovedstadens Skjebne. Paa en gunstig Maade tjene Grundene langs med Sjællands Østkyst til i Krigstider at opretholde denne vigtige Samfærsel, selv i det ugunstigste Tilfælde, at Fienden havde fæstet Fod paa Sjælland og spillede Herre i Østersøen — forudsat, at en Roflottille, stationeret paa de dertil passende Steder, havde det Hverv at dække en slig Samfærsel.

Saalænge Sjælland ikke er i fiendtlig Haand, eller saalænge vi formaae at beherske det indre Farvand imellem Sjælland og disse Der, ere de ikke saa let udsatte for et fiendtligt Angreb og Erobring, da deres Hovedtilgange ligge ved de nordlige eller saakaldte indre Strømme, de ydre Kyster ingen tilgængelige Havne have for Krigsskibe, og Passene imellem Grundene i Grøn- og Guldborgsund letteligen kunne forsvares. I Krigen 1658—60 erkjendte Carl Gustav ogsaa, da han beleirede Hovedstaden, hvor nødvendig den fuldkomne Indtagelse af disse Der, især af Møen, var, for at afskjære Kjøbenhavn den Tilførsel og Forstærkning, som Hovedstaden ved denne De erholdt fra de øvrige, omendskjøndt disse allerede vare faldne i Fiendens Hænder, og han bestræbte sig derfor meget for at erobre Møen, hvilket ogsaa lykkedes ham ved et samtidigt Angreb fra Sjælland og Falster, efter en tapper Modstand fra Indbyggernes Side.

Og ei alene at disse Der ere af stor Vigtighed for Hovedstadens Proviantering, men de danne tillige et naturligt Værn for Sjællands søndre Kyst, samt endvidere en vigtig Forbindelse med Hertugdømmerne, og navnligen med Holsteen, ved den blot omtrent 3 Mile fra Lolland fjernede De Femern.

Det var derfor at ønske, at et tilstrækkeligt Værn, som lettest vilde opnaaes ved en velorganiseret Nationalvæbning, stedse var forhaanden, for at værne om disse frugtbare, og saavel i statistisk som militair Henseende vigtige Der.

A. Sjælland, med nærliggende Smaaøer.

Sjælland (Sjølund, Sjællandia), **den vigtigste og største af alle danske Øer, ligger mellem 54° 57′ 35″ og 56° 07′ 40″ nordlig Brede og mellem 0° 03′ østlig og 1° 42′ 40″ vestlig Længde fra Kjøbenhavns Meridian** (§ 1). **De nærmest beliggende og til Sjælland hørende bebøede Smaaøer ere: Amager i Øresund, Ørøe i Isefjord, Seierøe i Samsøe-Belt, Nexeløe i Seierøe Bugt, Reersøe, Sprogøe, Aggersøe og Omøe i Store-Belt, samt Masnedøe, Tærøe og Langøe ved Sjællands søndre Kyst. Fladeindholdet af Sjælland, med de nævnte Smaaøer, udgjør 127,2409, og af Sjælland alene, omtrent 125 geogr. □ Mile. Største Længde, fra Gilleleie til Stammenakke, 17½ Miil, og største Brede fra Kjøbenhavn til Refsnæs, 14 Mile. Foruden Kjøbenhavn, med c. 123000 Indbyggere, 17 Kjøbstæder, med tilsammen 33000 Indb. Paa Landet c. 2240 Men. paa □ Milen.**

1. Orographiske og hydrographiske Forhold.

Sjælland er i det Hele taget et jevnt og lavtliggende Land. Vel er Overfladens Ujevnheder paa nogle enkelte Strækninger sammenhængende i hydrographisk Henseende; thi flere Indsøer ere ved Vandløb forbundne med hverandre, men i orographisk Henseende er Overfladen kun lidet sammenhængende og danner, paa ganske faa og ubetydelige Undtagelser nær, ingen synlige Høiderygge eller Bakkestrøg. Det høiest beliggende Plateau findes i den søndre Deel af Øens Midte, og hæver sig indtil henimod 400 Fod over Havets Niveau. De laveste samt største Slettestrækninger ere i den sydvestligste Deel, samt i Midten af den østlige. Jordskorpens øverste Lag er bedækket med et temmelig mægtigt Lag Damjord, som især egner sig til Agerdyrkning; og Sjælland er derfor ogsaa med Hensyn til Kornavl et frugtbart Land, hvis Hovedsæd vel er Byg og Rug, men hvis sydlige Deel især dog ogsaa fortrinligen egner sig til Hvedeavl. Som Levninger af en tidligere Skovrigdom findes vel endnu skjønne Bøgeskove, paa et Areal af tilsammen **116000 Tdr. Land**, pletviis fordeelte over den hele Ø (med Undtagelse af Slettestrækningen imellem Kjøbenhavn, Roeskilde og Kjøge), men Sjælland lider dog Mangel paa Ved til Brændsel, fornemmeligen paa Grund af Kjøbenhavns store Forbrug heraf. Som et vigtigt Surrogat afbenyttes Tørven, der endnu findes i rigelig Mængde i Moserne, da næsten ingen af disse ere egentlige Moradser. Moserne aftage iøvrigt stedse mere og mere, idet de blive til Enge, af hvilke igjen en stor Deel successive bringes under Ploven. Saaledes er Sjællands betydeligste Mosetræk: Aamosen, som paa begge Sider af Aamosaae var 2—3 Mile lang og tildeels ½ Miil bred, for Tiden paa store Strækninger Engjord, hvorved iøvrigt ogsaa dens militaire Vigtighed, som en betydelig Terrainhindring imellem den nordre og den søndre Deel af Sjællands Vestside, er bleven langt mindre, end den var i en tidligere Tid.

Det høieste Punkt er Overdrevsbakken ved **Vester-Egede** (390 Fod) i et høit Plateau, i hvilket, ½ Miil mere mod S., ogsaa **Dysted** Banke høiner sig indtil 386 Fod. I den nordlige Deel af Øens Midte er Egnen omkring **Skjoldnæsholm** den høieste. Paa den smalle Landtunge, som forener Odsherred med den øvrige Deel af Sjælland, hæver **Veirhøien** sig 382 Fod over Havets Niveau, og fortsættes ved en sammenhængende Række af mindre Bakker nordefter ind i Odsherred; men mod Syd er Høiden uden Forbindelse med Høiderne ved Skarritsø og Tiisø. De øvrige, for det meste aldeles isoleret beliggende høieste Punkter paa Sjælland ere: **Kløveshøi** (322′) ved Herregaarden Nørager, paa Tiisøens østre Bred; **Knøsen** (309′) S. O. for Skarritsø, ved Kirkebyen Skamstrup; **Mørkemosebjerg** (341′), 1¼ Miil S. for Holbek ved Kirkebyen Qvandløse; **Hashøi** (300′), ¾ M. S. V. for Slagelse; Maglehøi (220′) S. for Arresø; Skandsebakken (248′) ved Frederiksborg; Farøe Kalkbjerg (244′), som ved sin isolerede Beliggenhed har Udseende af at være høiere end det i Virkeligheden er; samt nær ved Sjællands sydligste Kyst **Kulsbjerget** (360′), 1 Miil O. for Vordingborg. Et ikkun lavt og smalt, men ved sit Sammenhæng mærkeligt Bakkestrøg strækker sig i en Længde af 1 Miil fra Mogenstrup forbi Rønnebeksholm indtil Nestved.

De betydeligste Søer ere:

a) **Arre-Sø**, som har 5 Mile i Omkreds og et Fladeindhold af omtr. ⅔ □ M., var tidligere en Fiord af Kattegattet, hvis Munding er bleven tilstoppet af Flyvesand.

For at forhindre de Ødelæggelser, denne Tilstopning stundom tidligere foraarsagede, førtes Vandet ved en Canal (Frederiksværkē) ud i Roeskilde Fjord. Søen har en meget ringe Dybde og kun faa Fiske.

b) **Esrom-Sø**, som er $3\frac{1}{2}$ □ M. i Omkreds og indtager et Areal af omtr. $\frac{1}{3}$ □ M., har en Middeldybde af 5—6 Favne. Den staaer ved en Canal i Forbindelse med Kattegattet.

c) **Fure-Sø** er 2 M. i Omkreds og har et Areal af omtr. $\frac{1}{4}$ M. Den er omgivet af høie, sandede Bredder, dyb og fiskerig. I Vest erholder den Tilløb fra Farum-Sø, i N. O. fra Søllerød- og Veile-Sø, og har ved Mølleaaen sit Afløb i Øresund.

d) **Tiis-Sø** er henimod 2 M. i Omkreds og optager et Areal af $\frac{3}{8}$ □ M. Den er meget fiskerig, og gjennemstrømmes af Aamose- eller Halleby-Aae, hvorved den har sit Afløb i Store-Belt.

Af de mindre Søer ere de mærkeligste:

Sjæl-Sø, som har sit Afløb til Nivaaen, nær ved denne Aaes Udløb i Øresund; Snedstrup- og Hagerup eller Skjænkel-Søer, som, i Forbindelse med den lille Hjørlunde-Sø, have deres Afløb ud i Roeskilde-Fjord, ved Frederiksund; Bure-, Badstrup- og Farum-Søer, som gjennemstrømmes af Mølle-Aaen vestlig for Fure-Sø; Bagsværd-Sø, som staaer i Forbindelse med Lyngby- (eller Frederiksdal) Søer, der gjennemstrømmes af Mølle-Aaen, østlig for Fure-Sø; Sønder-Sø og Gundsømagle-Sø, hvis Afløb ud i Roeskilde-Fjord ere Værebro-Aae og Gjerdrup-Aae; Selsø i Horns Herred, som kun ved en smal Tange adskilles fra Roeskilde-Fjord; det samme er Tilfældet med Store Kattinge-Sø, som har sit Afløb i Fjorden ved Bidstrupgaard; Klinte-Sø, næsten kredsrund og beliggende tæt ved Ods Herreds nordre Kyst; Skarrits-Sø, med høie, skovbegroede Bredder, har sit Afløb i Aamose-Aae, og staaer saaledes ved denne i Forbindelse med Tiis-Sø; Sorøe-Sø, der har Form af en Halvmaane, i hvis concave Side Byen og Academiet Sorøe ligge, og som Nord for Chaussèen staaer i nær Forbindelse med den lille Tuel-Sø, hvorfra Afløbet flyder til Suus-Aaen; Gyrstinge- og Lange-Sø, N. for Ringsted, samt Valsølille-Sø ved Skjoldnæsholm, have ligeledes deres Afløb ud i Suus-Aaen, som derpaa flyder igjennem **Tiustrup-** og **Bavelse-Sø**, hvoraf den første er den nordre og den sidstnævnte den søndre Deel af en og samme Sø.

Af Moser ere at bemærke, foruden den allerede anførte store Aamose: Kjøngmose, i Præstøe Amts s. v. Deel; Barremose (for Tiden meest Eng), nær ved den foregaaende; Ravnsmose, paa den søndre Side af Tiis-Sø; og Hjulebeksmose, paa Suus-Aaens venstre Bred.

Sjællands betydeligste Vandløb:

a) **Suus-Aaen** (Næsby-Aae, Nisse-Aae, Stor-Aae), hvis Løb har en Længde af omtr. 11 Mile. Den udspringer i den høie Egn ved Vester-Egede, og flyder de første 6 Mile i nordlig og vestlig Retning, indtil den ved Næsbyholm flyder ud i Tiustrup-Sø, hvorpaa den tager en sydlig Retning og flyder forbi Nestved, samt ved Karrebeksminde ud i Nestved-Fjord. Paa sin største Strækning, nemlig fra Nærheden af dens Udspring indtil noget N. for Herlufsholm, danner i ette Vandløb Grændsen af Tybjerg Herred, og er vigtigt i mercantilsk Henseende, forsaavidt som det er seilbart for Pramme fra Næsby af, og afbenyttes som Canal (den Danneskjoldske) fra Bavelse indtil Karrebeksminde. Ikkun paa dens seilbare Strækning er Suus-Aaen af nogen militair Betydning, der vilde være større, hvis Aaen ikke

netop gjennemflød den i militair Henseende mindst vigtige Deel af Sjælland. Dens Hovedpasse ere: Næsbybro, Broerne ved Gundersløvholm og Skjelby, ved Hollose Mølle, Herlufsholm og Nestved.

b) **Halleby-Aae** (Aamose-Aae), 7 M. lang, udspringer i Egnen ved Skjoldnæsholm, gjennemflyder, under Navn af Aamose-Aae, Aamosen i vestlig Retning, og gjør en stor Bøining mod Nord indtil nær ved Skarritsse, hvorpaa den, under Navn af Halleby-Aae, flyder i sydlig Retning ud i Tiis-Sø, og derpaa i vestlig Retning ud i Store-Belt, norden for Reersøe. Den er, især paa Grund af sine mosede Bredder, en vigtig Terrainhindring imellem den nordre og søndre Deel af Sjællands Vestside, og har sine betydeligste Passe ved Uggerløse-Bro, Ondløse-Bro (begge S. for Aamosen), Bromølle (et vigtigt Bropas paa Veien fra Slagelse til Ods Herred, men ingen Mølle), Stridsmølle, Halleby-Bro (over Aaens Udløb i Tiis-Sø) og Aagerup-Bro (et vigtigt Pas paa Veien imellem Kallundborg og Korsøer).

c) **Mølle-Aaen** har vel ikkun en Længde af henimod 4 M. fra Badstrup-Sø indtil dens Udløb ved Strandmøllen i Øresund, men af industriel Vigtighed formedelst de mange og tildeels betydelige Værker, som dette Vand driver, og af militair Vigtighed formedelst sin Nærhed ved Kjøbenhavn, med Hensyn til en paa den n. o. Kyst landet Fiende. Søerne, som dette Vandløb gjennemflyder, ere allerede anførte, og dets Passe ere: Fiskebeks-Bro, mellem Farum- og Fure-Sø, Frederiksdal (Stampe- og Kornmøller), i Kongens Lyngby (i hvilken By den danner et vigtigt Pas paa Chaussèen fra Kjøbenhavn til Hirschholm, samt driver 2 Møller), Fuglevads Mølle, Brede (Klædefabrik og Kobberværk), Ørholm (Papirfabrik), Nymølle (Papirfabrik), Stampemøllen, Fileværket (Jernkramfabriken i Raadvad), Røde-Bro (i Dyrehave-Skov), og Strandmøllen (Landets betydeligste Papirfabrik).

Mindre betydelige Vandløb:

d) Leire- og Kornerup-Aaerne, som ere tvende Arme af det lille Vandløb, der udspringer i Egnen om Skjoldnæsholm og udgyder sig i tvende smalle Bugter af Roeskilde Fjord. Det er mærkeligt derved, at det gjennemflyder Skuepladsen for nogle af Danmarks historisk vigtigste Begivenheder i Oldtiden, og navnligen deler sig i tvende Arme ved det gamle Kongesæde Leire', som nu ikkun er en liden Bondeby. Bredderne til begge Sider af dette Vandløbs østlige Arm, der gjennemskjærer Chaussèen imellem Roeskilde og Kallundborg ved Kirkebyen Kornerup, og flyder ud igjennem Svogerslev og St. Kattinge-Sø, vise synligen, at denne Deel har tidligere været en Arm af Roeskilde Fjord, som tilstedede Seilads af Smaaskibe op til Leire.

e) Kjøge Aae, som paa et Løb af omtr. 2 M. ikke blot danner den geographiske Grændse imellem Kjøbenhavns og Præstøe Amter, men tillige et mærkeligt Skjel imellem en nordlig beliggende ganske flad, aldeles aaben stor Slette, og en sydlig beliggende couperet og skovbegroet Egn. Ved sit Udløb i Kjøge Bugt danner denne Aae Kjøge Havn, og kan tillige tjene til Kjøges temporaire Forsvar mod et Angreb S. fra.

f) Tryggevælde Aae, som efter sin Forening med Stevns Aae danner Grændsen af Stevns Herred, 1½ M., flyder under Navn af Pram- eller Slukefter-Aae ud i Kjøge Bugt. Ved dens Udløb er Prambroen et vigtigt Pas, paa Veien fra Stevns Herred til Kjøge.

g) Breigninge Aae kommer fra den lille Aunsø (V. f. Skarrits-Sø) og flyder ud igjennem Saltbek Viig i Samsøe-Belt, dannende, i Forbindelse med Halleby Aae, Begrændsningen af Kallundborger Terrainaffnittet. Dens brede Munding kaldes Viskindeveile, og opsvulmer ved stærk Nordvestvind saa høit, at Passagen over Aaen indskrænkes til Hovedpasset ved Kirkebyen Bregninge, paa Chaussèen imellem Holbek og Kallundborg.

h) Hemmershøi- eller Vaarby Aae gjennemskjærer Chaussèen fra Slagelse til Korsøer ved Vaarby, og danner ved Udløbet i Store-Belt den lille Fjord Halskovs Veile. Paa en Strækning af henimod 1 M., hvor Aaen flyder i nordlig Retning forbi Kirkebyen Hemmershøi, dominerer dens høire Bred betydelig den venstre, og derved dannes en i og for sig god Stilling bag Aaen

til begge Sider af den høie Chausseedæmning ved Vaarby, med Front imod Korsøer; men denne Stilling kan omgaaes mod S. ad den chausserede Vei over Boeslunde, naar ikke Bakkerne ved denne Kirkeby ere samtidigen stærkt besatte.

Af Canaler ere i Sjælland:

a) Den Danneskjoldske Canal, fremstaaet ved at fordybe og udvide Suus- eller Næsby-Aaens Løb, og anlagt af Grev Danneskjold-Samsøe, især for at udføre Brænde fra Sjællands Indre. Canalen, som blev færdig i Aaret 1812, er overalt i det mindste 4 Fod dyb, og har en Brede af 12—17 Alen. Den bærer Pramme med 20 Favne Brænde, har en Trækvei, og paa den næsten 3 Mile lange Strækning, fra Bavelse-Sø til Karrebeksminde, 5 Sluser. nemlig ved: Gundersløvlille, Hollesemølle (med den foregaaende 7 Fods Fald), Naadby (3′ Fald), Herlufsholm (2′ F.) og Nestved (7¾′ F.).

b) Esrom Canal er anlagt for at lette Transporten af Brænde fra de ved Esrom-Sø beliggende Skove til Udskibningsstedet ved Dronningemølle. Canalen, som blev færdig i 1806, er 5 Fod dyb og i Vandgangen 15 Alen bred. Den bærer Pramme, der føre 10 Favne Brænde, har en Trækvei langs med den øvre Deel, og er omtrent ¾ M. lang. Den øvre Deel er 5822 Alen lang og har 2 Sluser, nemlig een ved Esrom-Sø og een ved Omladestedet, hvorfra Brændet ad en skraa Plan føres til den nedre Deel, der ligger 16 Fod lavere og er 7823 Alen lang, indtil Udløsningsbasinet ved Dronningemølle.

c) Frederiksværks Canal blev gravet under Frederik IV for at standse de Ødelæggelser, den af Flyvesand tilstoppede Arre-Sø foranledigede ved Oversvømmelse, og driver nu de vigtige Fabrikanlæg ved Frederiksværk. Den gjennemskjærer en 50 Fod høi Bakke, er ¼ M. lang og gravet 1716 af svenske Krigsfanger.

2. Kysterne.

Da Kysternes Forsvar ei alene er afhængigt af Terrainets Beskaffenhed ved selve Strandbredden og noget høiere oppe i Land nærmest ved denne, men tillige af Strandens Beskaffenhed under Vandets Overflade, i en Afstand af idetmindste et virksomt Kanonskuds Distance udenfor Kysten, saa tages der ved dennes Beskrivelse stedse Hensyn til begge Dele.

Endvidere forudsendes den Bemærkning, at man kalder en Kyst beskyttet, naar enten Rev eller lavvandede Grunde hindre store Krigsskibe fra at nærme sig samme indenfor et virksomt Kanonskuds Distance, hvorimod sædvanlige Handelsskibe, smaa Krigsskibe og Rofartøier, som ikke stikke dybere end i det høieste 12 Fod, kunne seile ind til Kysten, og der deels finde Dækning af denne, deels bidrage til at dække og forsvare samme. I Modsætning heraf kalde vi en Kyst ubeskyttet, naar store Krigsskibe kunne seile nær ind under Landet og uden Møie foretage en Landing, eller soutenere en saadan.

Vel vil Fienden ogsaa foran de lavvandede Grunde kunne iværksætte en Landing ved Hjælp af Baade, fra hvilke han, nærmere ved Kysten, kunde vade i Land, men da saadanne Landinger medtage megen Tid, vilde Kystens Forsvarstropper, ved deres Observationsposter, i et sligt Tilfælde betimeligen underrettes om Fiendens Hensigt, og, da dennes Landing skeer paa en saa ufuldkommen Maade, letteligen afslaae eller forhindre samme.

Af Terrainlæren bringes her i Erindring, at: 1) Ved steile Kyster eller Klinter er Havet sædvanligt dybt, og derimod ved flade Strande som oftest lavvandet eller grundet. 2) Hvor Kysten er meget høi, og tillige stenet, er der sædvanlig nær udenfor denne en meget dyb og klippefuld Ankergrund. 3) Ved Kyster af Middelhøide, som have en fast Jordskorpe med en temmelig steil Afskraaning, findes sædvanligen de bedste Ankergrunde.

Havnene, ordnede efter deres Dybde, kunne inddeles i følgende 6 Classer:

1ste Classe, af i det mindste 22 Fods Dybde, modtage Linieskibe;
2 — af i det mindste 18 Fods Dybde, modtage Fregatter og de største Koffardiskibe;
3 — af i det mindste 14 Fods Dybde, modtage Corvetter, Brigger og store Koffardiskibe;
4 — af i det mindste 9 Fods Dybde, modtage mindre Krigsskibe og mindre Handelsskibe.
5 — af i det mindste 5 Fods Dybde, modtage Kanonchalupper og smaa Handelsskibe; og
6 — af 3—5 Fods Dybde, eller saakaldte Baadehavne, hvori ikkun fladbundede Fartøier kunne have deres Leie.

Endeligen bemærkes, at ved Vinterhavne forstaaes saadanne, hvor Skibene kunne overvintre fuldkommen sikkrede for Jisgang, — ved Sommerhavne derimod saadanne, hvor dette ikke er Tilfældet.

a) Østkysten.

Ved en Beskrivelse af Sjællands Kyster anføre vi med Rette først den østlige Kyst, som den vigtigste, da denne Kyststrækning nordre Deel er beliggende ved et af Europas meest afbenyttede Søstræder: Øresund, og paa Grændsen mod Naboriget Sverrig, samt da Rigets vigtigste Punkt: Kjøbenhavn, ligger paa denne Kyst.

I en Længde af 20½ M., fra Kronborg Fæstning til Kallehave Færge, er denne Kyst vel, i det Hele taget, mere at betragte som beskyttet end ubeskyttet, men frembyder dog flere bequemme Landingssteder.

Saaledes kan man vel, paa 3½ Miil af Kysten mellem Kronborg og Kjøbenhavn, kun nærme sig Landet paa Kanonskuds-Distance med Fartøier, som stikke under 12 Fod, men paa omtrent en halv Miils Strækning S. for Kronborg, indtil henimod Humlebek, og paa en halv Miils Strækning ved Smidstrup og Vedbek, kan man nærme sig Landet paa 800—1000 Alen, ei alene med Barkasser og Jagter, men og med Brigger.

Fremdeles er Kysten fra Kjøbenhavn, saavel udenom Amager, som indenfor langs med Kallebostrand og sydligere langs med Kjøgebugt indtil Stevnsherred, vel beskyttet af Grunde og Rev; men Landinger kunne med mindre Vanskeligheder udføres paa Stevnsherreds nordlige Kyst. Stevnsklint er derimod paa 2 Miles Strækning vel at anse som ubeskyttet med Hensyn til Vandets Dybde, men dog tillige som næsten utilgængelig med Hensyn til Kystens høie Beliggenhed og steile Afskraaning. Paa den derpaa følgende Kyst indtil Præstøe-Bugt kunne Landinger meget godt udføres, omendskjøndt den er tildeels beskyttet af en smal Strækning Grunde. Men den øvrige Deel af Østkysten er ved Jungs-

eller Joenshoveds og Ulfshales Grunde, mellem Præstøe-Fjord og Møens Nordkyst, fuldkommen beskyttet.

Med Hensyn til Kystens Beskaffenhed høiere op i Land, bemærkes: Terrainet imellem Gurre-, Esrom-, Sjæl-, Fure-, Bagsværs-, Gjentofte-Sø og Stranden er meget gjennemskaaret af smaa Vandløb, Bakker, Skove og en Mængde Kratpletter. Derfor vilde denne Egn ogsaa bedst egne sig til at forsvares af lette Tropper, og ved et hensigtsmæssigt Forsvar letteligen hindre en landet Fiende i at trænge videre frem.

Terrainet bag Kysten fra Kjøbenhavn sydefter til Kjøge er derimod aldeles aabent, og udgjør en stor kornrig Plaine, uden væsentlige Terrainhindringer. Noget bevoxet med Skov, men iøvrigt i det Hele taget overalt tilgængelig, er Egnen imellem Kjøge og Præstøe, som er en stor frugtbar Plaine, gjennemskaaren af ikkun ubetydelige Bække, der som oftest ere udtørrede om Sommeren.

De Punkter ved Østkysten, der især kunne tjene som Varder i Feidetid, ere: Sandbjerg Telegraphhøide, imellem Sjæl-Sø og Vedbek; Mandehoved-Huk; og Farøe-Kalkbjerg.

Sodefensionernes bedste Stationer paa denne Kyst ere: Ved Humlebek i Nivaaebugt; Farvandet udenfor Kjøbenhavn, fra Torbeks Rev omkring Saltholm og Amager; og Grundene ved Indløbet til Præstøe Fjord, ved Jungshoved og Ulfshale.

Østkystens meer eller mindre vigtige Punkter:

Kjøbenhavn (Kjøpinghavn, Köpenhamn, Copenhagen, Copenhague, Hafnia), under 55° 40′ 52″ 6 n. Brede og 0° 0′ 0″ L. (§ 1), er Rigets Hovedstad, Kongens Residents, Hovedsædet for Regjeringscollegierne, samt for de høieste verdslige og geistlige Embedsmænd, Landets betydeligste Fæstning, Orlogsflaadens Leie, Centralpunktet for Armeens og Flaadens Bestyrelse, for Landets Handel og Industrie, og for Videnskab, Litteratur og Kunst i Danmark.

Staden bestaaer af tvende Hoveddele, af hvilke den største Deel eller det egentlige Kjøbenhavn ligger paa Sjællands østlige Kyst (begrændset mod Landsiden af en 4500 Alen lang ferskSø, der ved to afdæmmede Veie er afdeelt i St. Jørgens-, Peblinge- og Sortedams-Sø), derimod den mindre Deel eller Christianshavn paa den n. v. Pynt af Øen Amager. Forbindelsen imellem Kjøbenhavn og Christianshavn finder Sted ved 2de Broer: Knippelsbro (tværs over Havnens inderste Deel; 150 Alen lang; grundfæstet paa Pæle og nedsænkede Steenkar; indrettet til Vindebro) og Langebro (ved Enden af Kallebostrand; en 220 Alen lang, smal Træbro, med en liden Vindebro i Midten), samt ved en Færgefart med Baade (imellem Nyhavn paa Byens Side og Anlægsstedet ved Vilders Bro).

I den søndre og ældste Deel af Kjøbenhavn optager Christiansborg Slot paa Slotsholmen, og Søetatens Etablissementer paa Gammelholm et betydeligt Areal; og i den nordre og nyere Deel (som adskilles fra den ældre ved Gothersgaden, der indtil den yderste Ende af Nyhavn, Byens Side, har i lige Linie en Udstrækning af 2100 Alen) indtage de kongelige Palaier Amalienborg, Rosenborg Slotshave, samt Søetatens Matrosboliger: Nyboder, ligeledes et betydeligt Areal. Nord for disse, og ikkun adskilt fra Staden ved en smal

Esplanade, ligger Citadellet Frederikshavn, og N. for Christianshavn ligger Søetatens Etablissementer paa Nyholm, samt paa de vedliggende mindre Holme. Stadens hele Omkreds, langs Voldene og Esplanaden, er imellem 12600 og 13000 Alen; Længden omtr. 4000, og Breden omtr. 3000 Al.

Staden har 3 Hovedporte ud imod Sjælland (Vester-, Nørre- og Øster-Port), 1 Hovedport ud imod Søen (Toldbod-Porten) og 1 Hovedport ud imod Amager (Amager-Port), af hvilke Porte Nørre-Port er aaben hele Natten. Citadellet Frederikshavn har 2de Porte, af hvilke Sjællands-Port vender imod Staden, og Norges-Port imod Stranden. Trende smaa og ikke for enhver Færsel tilgængelige Porte ere: ved Langelinie (udenom Citadellet), og mellem Vesterport og Amagerport, paa begge Sider af Kallebostrand.

Fra Kjøbenhavn er regelmæssig Dampskibsfart til Kiel, Travemünde, Lübeck, Stettin, Swinemünde, Petersborg, Helsingør, Helsingborg, Gothenborg, Frederiksværn, Christiania og Havre de Gråce; Paquetfart til Kiel, Lübeck, Malmøe, Aarhuus og Aalborg; Færgefart til Helsingborg, Ländskrone, Malmøe og Skanør.

Kjøbenhavns ydre Havn (imellem Trekroner og Bommen) har i sit Hovedløb (fra Trekroner til Bommen ved Toldboden: 4200 Alen) i en Brede af 100 til 240 Alen, en Dybde af 22 Fod, og i Nyløbet (fra Hovedløbet til Nyholm: 600 Alen) i en af Brede 100 Alen, 19—20 Fod. Indenfor Bommen har den indre Havns Hovedløb indtil Knippelsbro i en Længde af 2800 Alen, og i en Brede af 100 Alen, en Dybde af 18—22 Fod, og i Østsiden af dette Hovedløb er Flaadens Leie, i en Længde af 1650 Alen, og i en Brede af indtil 220 Alen. Fra Knippelsbro indtil Langebro har Hovedløbet i en Længde af 1000 Alen, og i en Brede af 50 Alen en Dybde af 12 Fod. Desforuden har Kjøbenhavn og Christianshavn flere seilbare Canaler, af hvilke de betydeligste ere: a) Gammelstrands og Frederiksholms Canal, som omgiver Christiansborgs Slotsholm (Længde 2050 Alen, Brede 25—50 Alen, Dybde 6—12 Fod); b) Nyhavns Canal, ind imod Kongens Nytorv (L. 680 Al., B. 50 Al., D. 10—12 Fod indtil ved Sandkisten, hvor der kun er 9 Fod); c) Christianshavns Canal, igjennem Christianshavn (L. 2220 Al., B. 35—75 Al., D. 6—12 Fod).

Anlægspladse ved Pakhuse, Magaziner og Værfter ere i Kjøbenhavn i en Længde af 1630 Alen, med en Dybde af 10—16 Fod; paa Christianshavn i en Længde af 3200 Al., med en Dybde af 10—16 Fod, og paa 700 Alen af 16—18 Fod; desforuden i alle Canalerne paa og ved Nyholm: (L. 5460 Al.; B. 30—50 Al.; D. 6—13 Fod). Resultatet heraf er, at Kjøbenhavns Havn er ikke alene en udmærket beqvem, dyb og rummelig Vinterhavn af 1ste Classe, men den største, bedste og sikkreste i hele Østersøen og Kattegattet, hvorfor ogsaa Kjøbenhavn skylder først og fornemmeligen denne Havn sin Størrelse og Flor.

Over Canalerne omkring Slotsholmen føre 5 Færsels- og Kjørebroer (3 Steenbroer og 2 Træbroer, der tillige ere Vindebroer); og over Christianshavns Canal 2 Færsels- og Kjørebroer (1 Steenbro og 1 Bjelkebro). Desforuden en Deel Træ- og Flydebroer til og imellem de forskjellige Holme.

Hovedstadens Gader og Stræder beløbe sig til c. 200, hvoraf 33 i Nyboder og 19 paa Christianshavn. Antallet af numererede større og mindre Gaarde og Huse (som, paa enkelte Undtagelser nær, ere af Grundmuur) udgjør ialt omtr. 5000, hvoraf henimod 300

(anordningsmæssigen af Bindingsværk) ligge udenfor Stadens Volde i fire Forstæder. Af disse er den vestlig beliggende Forstad Vesterbro den største, og har en Udstrækning, fra Glaciets Fortog til Grændsen af Stadens Grund, af ialt 2920 Alen. Forstaden Nørrebro, har fra Glaciets Fortog indtil Broen ved Lygten, en Udstrækning af 4300 Alen; og Forstaden Østerbro, fra Glaciet til Strandveien 1460 Alen; men Stadens Grund strækker sig ad denne Vei endnu 4400 Alen indtil Slukefter. Den lille Forstad Amagerbro er fra Barrieren til Grændsen af Stadens Grund 850 Alen lang.

Staden har inden sine Volde 14 Torve og offentlige Pladse, af hvilke de betydeligste ere: a) Kongens Nytorv, med et Fladeindhold af c. 9300 □ Favne, altsaa, paa Lidet nær, 6 Tdr. Land. Tolv Gader støde til denne usædvanlig store Plads, i hvis Midte staaer Kong Christian Vs Statue tilhest, i dobbelt Legemsstørrelse, støbt af Bly, og afdækket i 1688. b) Gammeltorv og Nytorv, siden Ildebranden i 1795 forbundne i Eet, er den næststørste Plads, hvortil otte Gader støde. Her er Stadens Hoved-Axeltorv, hvor Landboerne falholde alle Slags Korn- og Fedevarer. c) Frederikspladsen paa Amalienborg er af en regulair ottekantet Figur, omgiven af de fire kongelige Palaier, som hvis Slotsgaard Pladsen betragtes. Midt paa samme staaer Frederik Vs Statue tilhest, af Bronce; afdækket i 1771. d) Slotspladsen, foran det kongelige Residentsslot Christiansborg. e) St. Anna Plads. f) Høibro Plads, hvorpaa fortrinsviis Udsalg af Haveurter finder Sted, og g) Kultorvet, hvorpaa Bønderne falholde Kul, Tørv og Brænde.

Kjøbenhavn har 9 Sognekirker: Vor Frue, som er Landets Hovedkirke; paany indviet i 1829 efter Branden i 1807, hvori den mistede sit høie Taarn og Spiir; Helliggeistes; Trinitatis; hervæd det Runde Taarn, som, bestemt til et Observatorium, er 115 Fod høit og 48 Fod i Diameter (Gangen, som fører op igjennem Taarnet, snoer sig i en muret Hvælving om en Cylinder under en Vinkel af 5° 47′ med Horizonten. Herfra er Indgangen til Universitetets Bibliothek over Kirkens Loft); St. Petri tydske; Holmens; Garnisons; Vor Frelsers (paa Christianshavn). Taarnet udmærker sig ved sit kunstige Spiir, uden om hvilket gaaer en Vindeltrappe indtil en Høide af 144 Alen; Frederiks tydske (paa Christianshavn); Citadellet Frederikshavns. Desforuden Christiansborg Slotskirke, en tydsk- og fransk reformeert Kirke, et catholsk Capelle, en Jødesynagoge og 7 Hospitals- og Fængselskirker.

De mærkeligste offentlige Bygninger ere:

Christiansborg Slot med tilhørende Kirke. Opbygget i 1731—1740, afbrændt i 1794, og paany afbenyttet 1828. Dets forneden 9—10 Fod tykke Mure hvile paa 9—10000 Pæle. Østlig for dette store og prægtige Slot, og i umiddelbar Forbindelse med samme ligge Land-Arsenal-Bygningerne eller Tøihuset, hvor der tillige findes i den øvre Deel af en af Arsenalets Bygninger: Localet for det store kongelige Bibliothek; Statens Proviantgaard, Rentekammer- og Cancelliebygningerne, fremdeles ligger paa Slotsholmen, men isoleret: Børsen, opbygget fra 1605—1615 i gothisk Stiil, 203 Alen lang og 33 Alen bred; Banken, opbygget 1785, og Thorvaldsens Museum, under Opbygning. Rosenborg Slot, opbygget 1604 i gothisk Stiil. En Deel af den vedliggende Plads afbenyttes som Exerceerplads, og den øvrige Deel til en offentlig Have. De 4 symmetrisk byggede kongelige Palaier Amalienborg; vestlig for disse de kostbare Ruiner af den aldrig opførte Frederikskirke eller Marmorkirken. Raad- og Domhuset, opbygget fra 1805—1815, i Forbindelse med Stadens civile Arresthuus. Universitetet, med Consistoriehuset og Communitetsbygningen. Heraf er Universitetshuset eller Auditoriibygningen, ny opbygget i 1831—1836. Charlottenborg Slot, opført 1672 og

indrettet til et Kunstacademie. Ved denne Bygning er Kjøbenhavns botaniske Have. Det kongelige Skuespilhuus; Prinds Frederik Ferdinands Palai; Prindsens Palai; Frederiks Hospital; Almindelig Hospital; det Chirurgiske Academie; Fødselsstiftelsen; den Classenske Bibliotheks Bygning; Regentsen; den polytechniske Læreanstalt; Metropolitanskolen; Vaisenhuset; Postgaarden; Assistencehuset; Varton Hospital; Stokhuset; Nicolai Vagttaarn; Mynten; og Kongens Bryghuus.

Anm. De vigtigste militaire Bygninger for Landetaten, foruden den allerede anførte Arsenal-Bygning, ere i det egentlige Kjøbenhavn: den militaire Høiskole, Landcadetacademiet, Hovedvagten, Ingenieurcorpsets Materialgaard, Hestgardens Caserne, Livgardens Caserne, Sølvgadens Infanteriecaserne, Kronprindsesesgadens Infanteriecaserne, Husarcasernen, Recrutcasernen, det militaire Sygehuus og Varedepôt, samt Klædeoplags-Bygningen. Paa Christianshavn: Laboratoriet og Art. Und.-off.skolen, Artilleriets gamle og nye Caserne, og en Infanteriecaserne. I Citadellet Frederikshavn, samtlige Bygninger. — For Søetaten, foruden den allerede anførte Proviantgaard, Søcadetacademiet; samtlige Bygninger i Nyboder; de mange til Skibsbyggeri og Skibes Udrustning opførte Bygninger paa Gammelholm og Nyholm; Søarsenalet; samt Dokken paa Christianshavn.

Indbyggernes Antal udgjør calculatorisk henimod **123000, hvilket er omtrent $\frac{1}{10}$ Deel af det egentlige Danmarks og omtr. $\frac{1}{18}$ Deel af Kongerigets samt Hertugdømmernes Folkemængde.** Af Befolkningen henhøre omtr. 19000 Individer til Embedsstanden og Videnskabsmændenes Classe; c. 41000 Ind. til den industrielle Classe, c. 17000 Ind. leve af Handel og Varers Omsætning, og c. 12000 Individer høre til Militairetaternes Underofficeer-, Soldat- og Matros-Classer. Antallet af Laugene udgjorde i Begyndelsen af 1839 ialt 52, som talte 11700 Mestere, Svende og Drenge.

I Kjøbenhavn garnisonere følgende Regimenter og Corps (hvoraf det Mandskab, som holdes inde til daglig Tjeneste, er indqvarteret i Caserner): den kongelige Livgarde til Hest og til Fods, Første og Andet Livreg. til Fods, Kronens Reg., Hs. Majestæt Kongens Reg., Første og Andet Jydske Inf. Reg. (det Sidste paa Christianshavn), det kongl. Artilleriecorps's danske Brigade (paa Christianshavn), det Sjællandske og Jydske Jægercorps (i Citadellet Frederikshavn), samt et Detachement af Husar Regimentet. Af Søetaten er den hele Styrke hjemmehørende i Kjøbenhavn.

Foruden de Corps, som høre til Kjøbenhavns paa militair Fod organiserede Borgervæbning, har Staden et ligeledes paa militair Fod organiseret Brandcorps, der udmærker sig ved sin Dygtighed og sine fortræffelige Brandanstalter og Slukningsapparater.

Da Staden og Citadellet lide Mangel paa Kildevæld, hidledes Drikkevandet igjennem dybtliggende Trærender, deels fra de under Voldens Kanoner liggende trende smaa Søer: St. Jørgens, Peblinge og Sortedams, deels fra den $\frac{1}{2}$ Miil fjerne Emdrup eller Lundehuus Sø. Paa Nyholm har man i Juni 1831 begyndt at bore en artesisk Brønd, og er med Boringen i Mai 1840 kommen 472 Fod dybt, dog uden endnu at erholde ferst Vand.

Det var Christian IVs Plan, at afbenytte de foranførte smaa Søer til Kjøbenhavns alvorlige Forsvar, ved at anlægge Brohoveder foran de imellem Søerne førende Defileer. I dette Tilfælde vilde det i Forhold til den omliggende flade Egn høitliggende Frederiksberg Slot kunne tiene som en fast Forpost, der havde Replier paa Vesterbro, og ved gamle Pesthuus. Den første Betingelse for en slig Udvidelse af Fæstningens Forsvarslinie var vel betydelige Bekostninger i Fredstid, og en stærk Garnison i Krigstid; men skulle

de i Rigets Hovedstad concentrerede vigtige Gjenstande forsvares imod en Fiende, uden at udsættes for et ødelæggende Bombardement, kan dette kun skee ved detacherede Værker, der formaae at holde en Fiende tilstrækkelig fjern fra Stadens Volde.

Fra et Fiskerleie, hvor Biskop Absalon (paa en lille Ø: Tyvnes, senere Slotsholm, hvor nu Christiansborg Slot staaer) i 1168 byggede den faste Borg Axelhuus, for at have et fast Punkt mod Vendernes idelige Overfald og Røverier, er Kjøbenhavn successive bleven Rigets største og i enhver Henseende vigtigste Stad.

I Aaret 1248 blev Kjøbenhavn angreben af en lübsk Flaade. Den nylig opbyggede Stad afbrændt, og Axelhuus nedbrudt.

1254 erholdt Kjøbenhavn Stadsret af Biskop Jacob Erlandsen.

1284 sine første kongelige Privilegier af Erik Glipping, og bekræftede af Erik Menved 1292.

1342, d. 26 Juni, slog Valdemar Atterdags danske og tydske Tropper (under Ridder v. Lochen), en svensk-holsteensk Hær (under Ridder M. v. Schoene), hvorved denne forhindredes i at indtage Kjøbenhavn.

1362 indtaget og plyndret af den holsteenske Grev Heinrich og Lübecks Borgermester Wittenberg.

1368, d. 2den Mai, erobret, plyndret og afbrændt af Valdemars allierede Fiender.

1428, under Erik af Pommern, forsvaret imod Angrebet af en hanseatisk Flaade.

1443 valgt af Christopher af Baiern til Residentsstad.

1523 beleiret af Frederik I fra 10de Juni indtil 6te Jan. 1524, da Staden capitulerede efter et tappert Forsvar under Befalingsmanden Henrik Gjøe. Efter denne Beleiring erholdt Kjøbenhavn, under Frederik I, ved Bondebyen Serritslevs Indlemmelse, sin første betydelige Udvidelse, samt, som en Følge af Skytsets Opkomst, en stærkere Befæstning.

Didindtil laae Østerport for Enden af Østergade, Nørreport midt i den nuværende Nørregade, og Vesterport ligeledes midt i den nuværende Vestergade. Hvor nu Gaden Teglgaardstrædet ligger, laae en Teglgaard, udenfor Byen, og noget udenfor den daværende Nørreport, imellem Peblinge-Sø og Staden, Bondebyen Serritslev. Fra Kultorvet til den daværende Østerport løb et Afløb fra Peblinge-Søen, under Navn af Pustervig, og udgjorde, tilligemed et Egeplankeværk (som tildeels hvilede paa Steenpiller, for ei at hindre Vandets Gjennemløb), Byens hele Værn til denne Side. Fra Pustervig gik en Vandgrav og en saakaldet Mantelmuur — forsynet med runde Taarne — omkring den vestlige Deel af Byen indtil Kallebostrand. Bag denne Mantelmuur var en Jordvold (men saa smal, at neppe to Personer kunde gaae hinanden forbi paa samme) og adskillige Katte, hvorfra man beskjød Fienden, saasnart han havde ladet sig lokke ind under Stadens Muur. Slottet dannede en særskilt Befæstning, hvis Styrke fornemmeligen bestod deri, at det laae paa en Ø eller Holm.

1534, d. 16 Juli, aabnede Kjøbenhavns Borgere Stadens Porte for Greven af Oldenborg i Spidsen for en hanseatisk Hær, og d. 25de Juli capitulerede Slottets Commandant, Joh. Urne.

1535, d. 29de Juli, beleiret af Kong Christian III, indtil d. 27de Juli 1536, da Staden endeligen capitulerede, efter et heelt Aars sjeldent haardnakket Forsvar, under Hertug Albrecht af Mecklenborg og Borgemester Ambrosius Bogbinder.

1604—1640 under Christian IV udvidedes, forskjønnedes og befæstedes Kjøbenhavn betydeligen. Christianshavn opbyggedes og befæstedes; Rosenborg, Børsen, Regentsen opbyggedes, og „Ny-Kjøbenhavn", eller den nyere nordre Deel fremstod. Den af Christian IV projecterede vidtløftige Befæstning var imidlertid ikke fuldendt, da Kjøbenhavn paany beleiredes

1658, d. 11te Aug., af den svenske Konge Carl Gustav. Under den derpaa følgende lange og haarde Beleiring laae Danmarks Skjebne bag Hovedstadens svage Volde, men disse forsvaredes af tappre Borgere, opmuntrede ved deres modige Konges, Frederik IIIs personlige Nærværelse, og Carl Gustav saae sig, efter sin sidste mislykkede Hovedstorm om Natten mellem den 11te og 12te Febr. 1659, tvungen til at forandre Beleiringen til en Blokade, der først endtes ved Fredsslutningen i 1660.

Af en Tegning, som Frederik III lod forfærdige over de fiendtlige Værker mod Kjøbenhavn (opbevaret i den müllerske Kobberstiksamling paa det kongelige Bibliothek, samt aftrykt i den franske Udgave af Puffendorfs Historie), sees, at de Svenske havde benyttet til en Circumvallationslinie (der var befæstet med Pallisader og spanske Ryttere, samt beplantet med Skyts), de af Christian IV opførte Udenværker, som Tiden ikke havde tilladt at demolere, og som Frederik III ikke ansaae for raadeligt at besætte.

Ifølge denne Tegning, samt Beretningerne over hiin mærkværdige Beleiring, laae Nordost for Kjøbenhavn, ved Stranden, og ikke længere fra Staden, end at Fienden bequemt kunde derfra beskyde denne, et Udenværk med smaa Volde. Nordligere laae ny Vartov, som var en i 1625 opført, tre Etager høi, grundmuret Bygning, liig et Citadelle omgivet med Volde og Grave, og af de Svenske afbenyttet som et Blokhuus. Længere hen mod Nørreport afbenyttede de en Skandse, som kaldtes Ravnsborg, men som det er uvist, om de allerede forefandt opkastet. Mod Vesterport var Ladegaarden, med sine af Christian IV med megen Omsorg opkastede Volde og Skandser, sat i Forbindelse med de forladte Forskandsninger, der vare anlagte imellem St. Jørgens-Sø og Kallebostrand.

1663 opbyggede Frederik III Citadellet Frederikshavn ved Indløbet af Havnen.

1670—1677, under Christian V, opførtes Christianshavns Volde rundt om den indre Havn og Orlogsflaadens Leie, indtil det efter ham kaldte Bolværk: Qvintus.

I Aaret 1700, d. 20de Juli, under Frederik IV, bombarderedes Staden forgjæves af en forenet engelsk-hollandsk-svensk Flaade, og truedes derpaa med Beleiring af den svenske Konge Carl XII. En saadan forhindredes imidlertid ved Freden til Travendal.

I 1711 bortrev Pesten 30000 Indb., og i 1728 samt i 1795 hjemsøgtes Kjøbenhavn af meget betydelige Ildebrande.

1712 anlagdes, under Frederik IV, Trekroners Batterie, tildeels for at forhindre en lignende Begivenhed som i Aaret 1700. Dette Batterie har vel senere modtaget betydelige Forbedringer, under Christian VII, og især under Frederik VI, men som et enkelt Batterie, der efter den oprindelige Plan skulde sættes i Forbindelse med flere andre ikke opførte Batterier, formaaer det, trods disse Forbedringer, ikke ganske at opfylde dets Bestemmelse, med Hensyn til Kjøbenhavns ydre Havns Forsvar.

1801, d. 2den April, da Slaget leveredes paa Kjøbenhavns Rhed, var en sand Hædersdag for Danmarks Konge Frederik VI (dengang Kronprinds) og for de danske Krigere, som ombord paa 17 Blokskibe tvang den engelske Admiral Nelson til at heise det hvide Flag.

1802—1805 opførtes imellem Qvintus og Bommen, under Christian VII, Batteriet Sextus, hvorved Havnens Forsvar forstærkedes end mere.

I 1807, da England pludseligen overfaldt Danmark, og en engelsk Hær, paa omtr. 30000 M., uventet landede ved Vedbek, beleiredes Kjøbenhavn, og capitulerede d. 5te Sept., efter et heftigt og ødelæggende Bombardement de tre foregaaende Dage.

Paa en følelig Maade beviistes ved denne Leilighed hvilken skadelig Indflydelse det lettelig kan have i militair-politisk Henseende, at Landets Hovedstad tillige er Landets Hovedfæstning, eller endnu rettere omvendt; thi afseet fra den Kraftanstrengelse og de Vanskeligheder, som ere forbundne med Forsvaret af en Fæstning, der har den store Omkreds af henved 13000 Alen, saa er det ofte uundgaaeligt, at nødvendige Hensyn til den Mængde af høist vigtige Gjenstande, der ere samlede paa dette ene Sted, og ei alene ere Fæstningens og Stadens, men hele Statens Eiendom, lamme og hindre Fæstningens vedholdende og Alt opoffrende Forsvar, hvis ikke hele Landets Vee og Vel skal sættes paa Spil.

Kjøbenhavn er ogsaa den eneste befæstede Residentsstad i Europa, med Undtagelse af Lissabon, forsaavidt som at denne aabne Stad beskyttes af flere Citadeller. At den befæstede Residentses og Hovedstads nuværende Beliggenhed paa Grændsen af Riget er ugunstig, lader sig vel heller ikke negte; men denne Beliggenhed, som i sin Tid var meget hensigtsmæssig og gunstig, er nu engang given, og saalænge den ikke lader sig forandre, bør man søge at hæve disse ugunstige Forhold ved nærmest at henvende sin Opmærksomhed paa at hindre en fiendtlig Landgang paa Sjælland, og dernæst at hindre Fienden i at bombardere Staden fra Landsiden; thi fra Søsiden er den ikke længere udsat for et Bombardement.

Iøvrigt henvises betræffende: de klimatiske Forhold til § 17; Farvandet udenfor Kjøbenhavn til § 32 og senere; Folkemængden og Befolkningen § 40—44; Industriens Tilstand § 62—64; Handel og Skibsfart § 69—70; Videnskab og Kunst § 74—76; de kongelige Collegier § 87;

de betydeligste Institutioner § 89; Politievæsenet § 96—98; Havneväsenet § 100; Postvæsenet § 102; Borgervæbningen § 111; Flaadens Styrke § 115; Stadens Befæstning § 119.

Nord for Kjøbenhavn:

Kronborg Slot og Fæstning, under 56° 02′ 20″ n. B. og 0° 03′ ø. L., anlagt paa Sjællands nordøstlige Odde's flade og sandige Strandbred, for at haandhæve Danmarks Herredømme over Øresund. Som et fast Punkt paa Sjælland udenfor Kjøbenhavn, og beliggende ved Hovedovergangsstedet til Naboriget Sverrig, er dette faste Slot af Vigtighed; men det formaaer ikke tilstrækkeligen at hindre fiendtlige Skibes Gjennemseiling, deels fordi Sundet, selv paa dets smalleste Sted (imellem Foden af 6te Søbatterie og Steenhallerne i Helsingborg), har en Brede af 6340 d. Alen, og deels da overhovedet, som Erfaringen har lært, intet Søcastel kan hindre en Flaade i at seile forbi med strygende Vind, især naar den vil vove et Par Skibe.

Noget mere nordlig og mere fjernet fra Søen, end det nuværende Slot, laae Drekrog eller Krogen Slot, opbygget i Begyndelsen af det 15de Aarhundrede istedetfor der ældgamle Flynderborg. I det nuværende Slot, som er bygget af Kong Frederik II i reen gothisk Stiil og beklædt med Qvaderstene fra Gulland, findes Casematter eller bombefrie Hvælvinger til en Besætning af 1000 Mand. Mod Landsiden dækkes Slottet af det saakaldte Kronværk, der bestaaer af 6 Bastioner. Under Volden ved Hovedporten i dette Værk er anbragt Localer til Opbevaring af 35—50 til Slaveri dømte Forbrydere. I selve Slotsgaarden er et Springvand, og i Slottets n. o. Taarn brænder et fast Lampefyr, 107 Fod over Havets Niveau.

I 1644 løb en fiendtlig hollandsk-svensk Flaade, under Thayssen, ubeskadiget og uhindret af Slottets Kanoner forbi samme, og d. 6te Septbr. 1658 blev Kronborg erobret af de Svenske under Gustav Wrangel, ved List, efter 3 Ugers Beleiring. I samme Aar, d. 29de Octbr., seilede Opdam med den hollandske Flaade, som undsatte Kjøbenhavn, uskadt igjennem Sundet, uagtet den blev beskudt saavel fra Helsingborg som fra Kronborg. Den 30te Marts 1801 passerede en fiendtlig engelsk Flaade under Nelson Slottet, efter en gjensidig heftig Kanonade, der imidlertid ikke foraarsagede nogen væsentlig Skade.

De Forandringer og Forbedringer, der successive ere foretagne med Fæstningsværkerne, ere udførte under Christian V, Frederik V, Christian VII, og især Frederik VI.

Helsingøer, Sø- og Handelsstad i S. under Kronborg Fæstnings Kanoner, har en for Handelen, især med Transitvarer, gunstig Beliggenhed, og en betydelig Næring af de mange Skibe, som maae ankre her for at erlægge den saakaldte Sundtold, og stundom tillige for at oppebie en gunstigere Vind eller Strøm til deres videre Fart. Alle Skibe ere pligtige til at erlægge den foranførte Told, og disses Antal udgjorde i de sidste Aar i Gjennemsnit 13000. Indtil 1829 savnede Byen en ordentlig Havn, men har nu en god Vinterhavn for Skibe, der ere indtil 16 Fods Dybgaaende. Ved Overfarten herfra til Helsingborg skeer Hovedforbindelsen med det svenske Rige. Paa Helsingøers Rhed, som er i det Hele taget god, men usikker ved stærke Storme fra S. O., er stationeret et armeret Vagtskib, for at opretholde den fornødne Orden.

Staden har 2 Kirker, samt 7700 Indb., og i Garnison det 3die Livregiment, som afgiver den fornødne Vagt paa Kronborg. Færgefart til Landskrone, Humlebek og Vedbek.

Helsingøer er en meget gammel By, som allerede i 1229 afbrændtes af Marsk Stigs Tilhængere, i 1311 og 1372 plyndredes og afbrændtes af vendiske Sørøvere, og i Krigene mod Hanseſtæderne oftere lagdes i Aske. I Aaret 1500 ødelagdes den paany ved Ildsvaade, 1522 afbrændtes den af Lübeckerne, i 1535 plyndredes den i Grevens Feide, og i 1536 samt i 1583 led den meget af Pesten.

Snedkersteen er et Fiskerleie lige over for Grunden Diſken, med en god og indtil 11 Favne dyb Ankergrund.

Humlebek, et Fiskerleie med en liden Havn af 6te Classe, som i sin Munding har 7—8′, men indenfor ikkun 4—5 Fod. Her udskibede Carl XII, d. 4de Aug. 1700, en Hær paa 15000 Mand. Færgefart til Helsingøer.

Nivaae, ligeledes et Fiskerleie ved Udløbet af denne Kysts betydeligste Bæk, der iøvrigt nu er næsten udtørret. Den af Frederik V her anlagte Galeihavn er senere forlagt til Humlebek. Nivaae Flakke er en Grund, som strækker sig ½ Miil ud fra Nivaae Øst efter, og hvorpaa 3 Favne Vand.

Vedbek er et stort Fiskerleie samt et Toldsted. Her indskibede Carl XII, i Septbr. 1700, sin Hær, og her landede Engellænderne, ved deres Overfald paa Danmark i Aug. 1807.

Kysten udenfor dette vigtige Landingssted holder 5 Favne Vand, og Strandbredden er imellem Smidstrup og Aggershvile fladt afløbende, hvorimod den i N. mellem Smidstrup og Rungsted, og i S. mellem Aggershvile og Skovsborg, bestaaer af høie Brinker. Vi kalde dette Landingssted et vigtigt; thi ved dets Beliggenhed nær ved Hovedstaden, i en frugtbar Egn, der ved sit coupeerte Terrain tillader Fienden strax at fatte Posto, naar han først har iværksat Landingen, vilde det let oftere kunne blive Gjenstand for et saadant Diemed. Toldbygningen i Vedbek lader sig iøvrigt let afbenytte til Forsvar af Landingsbroen og nærmeste Kyst. Færgefart til Helsingøer.

Strandmøllen er en betydelig Papirmølle ved Udløbet af Lyngby- eller Mølle-Aae, som høiere op driver 8 andre Møller og Fabriker, der alle ere vigtige Passe for de Tropper, der tage Posto mellem Furesøen og Stranden, naar Fienden er landet Nord paa.

Eremitage, et Jagtslot, opbygget af Christian VI i 1736.

Torbeks Rev udenfor Fiskerleiet Torbek (Taarbek), 1½ M. N. for Kjøbenhavn, skyder sig ¾ M. ud fra Kysten, men med 3 Favne Vand indtil ¼ M. fra Land, hvorfor Skibe indtil 10 Fods Dybgaaende kunne med Sikkerhed seile over det.

Skovshoved, et Fiskerleie, hvor Grev Christian af Oldenborg landede, d. 23de Juni 1534, men hvor den svenske Flaade forgjæves søgte at lande i 1700.

Charlottenlund (forhen Gyldenlund), et Lystslot, opbygget af Christian VI i 1733.

Syd for Kjøbenhavn:

Amager, adskilt fra Sjælland ved Kalleboſtrand, og ved Christianshavn i nøie Forbindelse med Hovedstaden (hvis næsten uundværlige Kjøkkenhave denne lille frugtbare Ø er bleven), er et aldeles fladt og lavt liggende Land, af 1,07 □ M. Fladeindhold. Den beboes af henimod 8000 Mennesker (Christianshavn excl.) og bestaaer af de tvende Sogne, Taarnby og St. Magleby, der i administrativ Henseende høre til Kjøbenhavns Amtstuedistrikt, men i jurisdictionel Henseende danne et eget Birk, Amager Birk.

Paa Øens østlige Kyst ligger: a) Kaſtrupsværk, et Kalkbrænderi (tidligere et Fajancefabrik), med en liden Vinterhavn af 6te Classe, hvori smaa Jagter kunne ligge, der ikke stikke dybere end 4 Fod. Nær ved Broen ligger et Batterie, men som ikke er monteret. Fra Kastrup strækker sig et Rev ud imod det vigtige Farvand Drogden, som fører imellem Amager og Saltholm. Dette Rev kaldes Kaſtrupknæ, og herfra skyder sig atter 3de Rev ud, hvoraf de tvende: Rysen og Ravnen, ere Steenrev, hvorpaa ikkun 8 og 5 Fod Vand, det tredie: Maribo lille Hage, er et Sandrev, hvorpaa der er 9 Fod. Ved Kysten ligge 4 Krudttaarne, 1 for Sø- og 3 for Landetaten. b) Dragør By, paa den sydøstlige Pynt af Øen, har en Vinterhavn, der vel kun er af 5te Classe (5—6′), men dog af Vigtighed, deels som Nødhavn, da det er den Havn paa Østkysten, som først er fri for Is og seneſt tillægges, deels som Station for en Roflottille i Krigstid. Den til-

hører Byen og kan rumme omtr. 100 smaa Fartøier, da den er gjennemskaaren af flere Rækker Pæle til Skibenes Anlæg. Fra Dragør er ugentlig Børtfart over til Malmøe, og $\frac{5}{8}$ M. S. O. for Havnen ligger Dragør Fyr- og Lodsskib, ved den sydlige Indseiling til Drogden, paa $4\frac{1}{2}$ Favn Vand. Indbyggerne, hvis Antal er omtr. 1700, udmærke sig ikke blot som raske Søfolk, men og ved deres Industrie, navnligen med Hensyn til Lærredsvævning, der er en ikke ringe Indtægtskilde for Byen. Denne ligner mere en Flekke end en Landsby, og har ogsaa sine egne Forstandere. Nær ved Byen ligger et Batterie, men som ikke er monteret, samt 2de Krudttaarne, der tilhøre Søetaten. Dragør har mange egne Skibe (see Tab. VIII).

$\frac{1}{4}$ M. V. for Dragør ligger Dragørlund, som er den største af de smaa Skove eller Remisser, der findes paa Øen, og som tjener til et vigtigt Lodsmærke igjennem Drogden.

Hele Amager er omgiven af lavvandede Grunde, der især paa den sydlige Side skyde langt ud, og danne Kallebostrands Grunde, der vel tjene som en Søbefæstning for Kjøbenhavn mod Syd, men som ogsaa berøve Kjøbenhavns Havn Fortrinet af et dobbelt Indløb, hvilket især vilde være af Vigtighed for Kystfarten i Krigstid, og hvisaarsag man ogsaa i den sidste Krig begyndte paa at opmuddre et Seilløb igjennem Kallebostrand, men destoværre uden Succes.

Amager har især under Kjøbenhavns Beleiringer i 1535—36 og 1658—59, været af særdeles Vigtighed for Hovedstadens Proviantering. Under den sidstnævnte Beleiring (d. 9de Oct. 1658) afbrændtes det meste af Landets Skov samt alle Byerne, da Carl Gustav havde fæstet Fod paa Øen, men ikke formaaede at forsvare sig paa samme. Den største Skovplantning er for Tiden Kongelunden, anlagt under Fr. VI.

Indbyggerne ere for en stor Deel Afkom af 24 hollandske Familier, som paa Christian IIs Opfordring indvandrede i Aaret 1516 fra Distriktet Vaterland i Nord-Holland. De ældre danske Indbyggere antoge, især efter 1574, efterhaanden næsten ganske de indvandrede Colonisters Levemaade, gamle frisiske Klædedragt og øvrige Egenheder. Dog aflægge nu de unge Karle deres Fædres Dragt, især siden Amagers Indbyggere udskrives med de øvrige Sølimiter i Danmark.

Saltholm, $\frac{3}{4}$ M. Ø. for Amager, af omtr. $\frac{1}{3}$ □ M.s Størrelse, hører til Taarnby Sogn, og er især bekjendt af sit Kalkbrud. Da Øen imidlertid er saa lavtliggende, at den største Deel af samme overskylles af Havet ved Høivande, ere Kalkbruddene ikke gode at holde frie for Vand, hvorfor ogsaa kun de øvre Lag af dem benyttes i den senere Tid. Saltholms Kalksteen er en lys med sorte Pletter forsynet Steen, hvoraf enkelte tage ret godt imod Politur. Kalkgrunden er bedækket af en Jordskorpe af 6—8 Tommers Dybde, der omhyggeligen søges vedligeholdt formedelst den fortrinlige Græsning, denne afgiver, og hvortil Eierne fortrinsviis afbenytte Øen.

Strandbredden S. for Kjøbenhavn langs med Kjøge Bugt indtil Kjøge er nøgen, flad og sandet, og Strandveien næsten ufremkommelig imellem Flaskekro (ved Broen over Langvaddam-Søens Afløb, hvilket Afløb begrænser det lille Terrainaffsnit, hvori Valdby-Bakke, $\frac{1}{4}$ M. V. for Kjøbenhavn, er det dominerende Punkt, paa hvilket Carl Gustav havde sin første Leir i 1658, og Frederik IV byggede det kongelige Sommerslot Frederiksberg) og Skillingskro (ved Chausseen fra Kjøbenhavn til Kjøge). De tvende Vandløb: Store- og Lille-Veile-Aae, som have deres Udløb paa denne Kyststrækning, ere af ingen militair Vigtighed.

Kjøge, med omtr. 2000 Indb., er beliggende ved Udløbet af Aaen af samme Navn, igjennem hvis Munding et langt og smalt Indløb fører til Byens Havn, der i 1838 har erholdt en Dybde af 9—10 Fod, og er en Vinterhavn af 4de Classe. Denne udførte betydelige Forbedring af Havnen vil sandsynligviis bidrage meget til at ophjælpe denne Byes for Tiden ikkun ringe, men i det 17de Aarhundrede betydelige Handel. Byen har ingen egne Skibe, og Indbyggerne høre næsten alle til den industrielle Classe. Beliggenheden N. for en dyb og bred Aae gjør Byen skikket til et Forsvar imod en S. fra fremrykkende Fiende, og den har ogsaa været oftere befæstet.

Allerede i 1243 var Kjøge en Kjøbstad, men laae da noget længere fjernet fra Stranden. Tidligen befæstet blev den indtaget og plyndret i 1342 af de tydsk-svenske Tropper under Schoene. I 1534, da Greven af Oldenborg var landet ved Skovshoved, og med 4000 M. til Fods og 300 Ryttere uhindret marcherede til Roeskilde og Kjøge, blev den kort tilforn nedbrudte Befæstning opført paany, og, endskjøndt denne nv Befæstning vel var forfalden i 1658, afbenyttedes den dog af Carl Gustav til at danne af Kjøge en vel befæstet Vaabenplads. I 1807 forefaldt her en Fegtning mellem et engelsk Corps og nogle danske Landeværns Tropper, der i og for sig var ubetydelig, men som havde den ligesaa vigtige som skadelige Følge, at Dens bedste Forsvarsmiddel, Nationalvæbning, derved kom i Miscredit. (Om Kjøgebugt see § 37.)

Stevns Klint er ved sine steile Kridtklinter meget kjendelig paa Kysten af den Halvøe, som mellem Kjøge- og Præstøe-Bugt udgjør Stevns Herred. Paa flere Steder er Klinten endog overhængende, og, paa nogle faa Steder nær, i en Strækning af $1\frac{3}{4}$ Miil utilgængelig, og ikkun paa et enkelt Sted (i Kulstirenden) kan man kjøre ned til Stranden.

Kridtet, som afvexler i meget regelmæssige Lag med Flintestene, er i de øverste Lag af omtrent 3 Fods Mægtighed, grovt, mat og guulagtigt, men i de underste Lag, som i Gjennemsnit have en Mægtighed af 11 Fod, af en finere Structur og hvid Farve. De øverste Flintelag, som enkelte have en Tykkelse af ikkun 9″, bestaae af en hornfarvet Flint; i de underste Lag, som ere 1—2′ tykke, er Flinten derimod mere sortagtig og fiin med blaae Aarer.

Landingssteder ere: Udskibningsstedet ved Gjørsløvs Bøgeskov (D. for Søholm Gaard), Kulstirenden, Kirkebyen Høierup, Skandsepladsen Rødvig og Fiskerleiet Lundeby. Ved Rødvig er 14 Fods Dybde, 2—300 Alen fra Land, og dette Punkt, hvorfra for Tiden en betydelig Qvantitet Korn aarligen udskibes til Kjøbenhavn, er skikket til et lidet Havneanlæg.

Søholm, Hovedgaard under Stamhuset Gjørsløv, var i Middelalderen en fast Borg, som erobredes af Greven af Oldenborg 1534, og blev nedbrudt under Frederik IV. Den høiere oppe i Landet beliggende Hovedgaard Gjørsløv, som er omgiven med Grave, er skikket til en Hovedpost for Bevogtningen af Stevns Herreds nordre Kyst. Holtug nærved beliggende Kirke er et Sømærke.

Det høieste Punkt (Høiesti) er 120 Fod over Havets Niveau, og det meest fremragende er Mandehoved-Huk (64′). $\frac{3}{4}$ M. S. V. for dette Punkt brænder, 140 Fod høit, et omdreiende Lampefyr, eller Blinkfyr (hvert $\frac{1}{2}$ Minut), og ikke langt fra dette ligger tæt ude paa Klinten Høierup Kirke, bygget 1358.

Vemmetofte Slot, $\frac{1}{4}$ M. fra Kysten (adeligt Frøkenkloster, oprettet og funderet af Dronning Charlotte Amalia i 1735), er med vedliggende lille Flekke en Hovedpost for Bevogtningen af Præstøe Bugts nordre Kyst. Paa en Deel af denne, som kaldes

Farøe Strand, findes fire Anlægssteder for Baade, der herfra især indlade Kalkstene. Disse brydes og udføres i betydelig Mængde fra den paa en høi Bakke beliggende Kirkeby Farøe, $\frac{3}{4}$ M. fra Stranden.

Farøe Kalkbjerg bestaaer af en blegguul, fiinkornet, haard Kalksteen, der i mægtige Lag fornemmeligen dannes af forstenede Søpyr, og oprindeligen er fremstaaet som en Koraløe. Farøe Station ligger under 55° 15′ 22″ n. B. og 0° 26′ 59″ v. L.

Ved Strandegaard (Hovedgaard under Baroniet Gaunøe) er et Landingssted indenfor Strandegaards Rhed, som afgiver en god Ankerplads og Sommerhavn paa 4—6 Favne Vand. Til Strandegaard hører den udyrkede Landtunge Fedet, der adskiller Præstøe Fjord fra Præstøe Bugt, og udenfor hvis søndre Odde (ved den lille Grund „Hesteskoen", imellem Odden og Roneklint) er en god Havn for 14 Fods Dybgaaende, som især afbenyttes som Udhavn for Præstøe.

I den sidste Krig havde en Roflottille sin Hovedstation under Roneklint, hvorpaa der var anlagt et Batterie.

Præstøe, en liden, særdeles smukt beliggende By ved den indre s. v. Deel af Præstøe Fjord, omgiven af en smal Arm af samme. Byen har ikkun omtr. 800 Indb., og dens Handel er meget ubetydelig, endskjøndt den har et i det Hele taget frugtbart Opland, og i Fjorden en ret god liden Vinterhavn af 4de Classe (9—10 Fod). Men Præstøe har en noget afsides Beliggenhed, og Indløbet igjennem Fjorden til Byens Skibsbro (ved hvilken der kun er 6 Fod Vand) er langt, smalt og bugtet. Kirken ligger under 55° 07′ 24″ n. L. og 0° 31′ 42″ v. L.

Nær udenfor Byen, hvis store Kirke tidligere var en Deel af et Munkekloster, ligger Hovedgaarden (Nysøe) i Baroniet Stampenborg, oprettet 1809.

Jungshoved (Joenshoved) er deels Benævnelsen paa en S. for Præstøe Bugt beliggende Halvøe med udragende Næs imod Ø., deels paa en Hovedgaard og Kirkeby paa Halvøens s. v. Side. Fra Næsset strække sig imod N. og Ø. farlige Steengrunde langt ud i Havet og dække derved Indseilingen til Stege Strand eller det nordøstlige Vandbasin mellem Sjælland og Møen.

Jungshoved Slot, som laae ved Indløbet til Skibbinge Noer (der sandsynligviis tidligere gik ængere ind i Landet), blev opbygget allerede 987, befæstet under Svend Grathe, og nedrevet under Christian V.

I Farvandet mellem Jungshoved og Den Nyord ligge Danmarks Holm samt Store og Lille Ægholm, som, omgivne af Grunde, hvorpaa der ikkun er 3—4 Fod Vand, dele Farvandet i tvende Seilløb for smaa Skibe, hvoraf det vestlige kaldes Bøgestrømmen, og det østlige Ægholms Rende. For Tiden er det vestlige det egentlige Seilløb, og dette vel kun at afbenytte af Skibe, der ikke stikke dybere end 6 Fod (da der paa en Strækning ved Danmarksholm ikkun er 6½′), men det er imidlertid vigtigt i Krigstid som det sikkreste Seilløb for den søndre Kysthandel paa Kjøbenhavn.

Kallehave, Kirkeby med Færgegaard paa Sjællands s. o. Odde. Som allerede bemærket, fører Færgen over Ulfsund til Koster Færgegaard, og er den nærmeste og sædvanligste Forbindelse imellem Sjælland og Møen. Færgebroen er tillige et godt og meget afbenyttet Udskibningssted for den sydøstligste Deel af Sjælland.

Anm. Sjællands østlige Kyst forsvaredes i sidste Krig, deels med Hensyn til et Forsvar af selve Kysten og deels med Hensyn til Kystfartens Beskyttelse, af 12 faste Batterier (foruden Defensionsværkerne ved Kjøbenhavn og Kronborg), nemlig: Ved Smedehage og Skandsøre (imellem Helsingør og Snedkersteen) 2de svære Batterier; ved Humlebek 1 B.; Strickers-B., Kastrupværks-B. og Dragørs 2de B. paa Amager; Holtug Skandse (Ø. for Søholm, og nær ved Gjørløvs Bøgeskov paa Stevns), ved Strandegaard og ved Roneklint, N. og S. for Præstøe Bugt, 2 B.; og ved Kallehave Færgegaard 1 Batterie. Desforuden var i Frederik IVs Tid Rødvig Skandse anlagt paa Stevns s. o. Kyst.

Nord for Kjøbenhavn ere de anførte og mellemliggende Punkter ved Kysten umiddelbart forbundne med hverandre ved en for alle Vaaben passabel Vei; men dette er ikke Tilfældet S. for Kjøbenhavn, hvor en passabel Vei ikkun paa enkelte Strækninger fører langs med Stranden, f. Ex. fra Herregaarden Høistrup, paa Stevns søndre Kyst, forbi Strandegaard og Hovedgaarden Lindersvold, til Præstøe.

b) Vestkysten.

Sjællands vestlige Kyst beskylles mod Nord af Vandene fra Samsøe-Beltet, der strømmer ind i den store Bugt, som begrændses af Sjællands Odde og Refsnæs, og som Seierøen deler i tvende Dele, — mod Syd derimod af Store-Belt, fra Refsnæs indtil Stisnæs, S. for Skjelskør. Den hele Kyststrækning udgjør omtrent

22 Mile, hvoraf vi finde den største Deel at være beskyttet ved Grunde; men disse have sædvanlig kun en Brede af omtrent 1200 Alen.

Kysten fra Sjællands Odde indtil Kallundborg er paa omtr. 2 Mile mellem Store Vroy (en Holm i Mundingen af Saltbek Viig) og Refsnæs aldeles ubeskyttet, og den øvrige Deel beskyttet ved Grunde paa 1000 til 1500 Alens Brede. Fra Kallundborg til Korsøer tildeels beskyttet ved Lysegrunden og Muusholmsgrunden, paa en Strækning af omtr. 3 Mile, og ved Grunde af 600 Alens Brede omtr. 2 Mile; iøvrigt ubeskyttet. Fra Korsøer til Skjelskor er Kysten aldeles ubeskyttet.

Den store Bugt, hvori Scierøe ligger, kaldes ogsaa Ordrups Bugt, efter Ordrups Næs, som fra Odsherreds Tanges vestre Strand rager ud i Bugten. S. V. for dette Næs ligger Nereløe, dannende i Forbindelse med Næsset Nereløe Bugt.

Med Hensyn til Terrainet langs med denne Kyst bemærkes: Paa Sjællands Odde, imellem Bønderbyerne Steenstrup og Hønsinge, er en lav Slette, som langs med Stranden bestaaer af Sand; men mere mod S. høiner Egnen sig, og gjennemstryges af Odsherreds Bakker. Disse Bakker danne Nord for Tangen, mellem Lammefjorden og Nereløe Bugt, det lange Defilee ved den 300 Fod høit beliggende Bondeby Høve, og midt paa samme den vigtige Position ved Vindekilde, som ligger ved Foden af Veirhøien, og nær ved Adelersborg. Terrainafsnittet S. for Odsherred, mellem Stranden, Alleshauge Veile, den store Landevei og Svinninges lavvandede Veile, er en jevn, aaben Flade, hvor alle militaire Bevægelser kunne foretages uden Hinder. Men S. for denne Slette høiner Terrainet sig til Egnen mellem Faverbo, Stokkebjerg og Bjergsted, som atter støder til den meget coupeerte og skovbegroede Egn om Skarritssø.

Terrainafsnittet ved Kallundborg, som begrændses af Breigninge-Aaen, Skarrits-Sø og Halleby-Aaen, er af Vigtighed; thi har en ved Kallundborg landet Fiende sat sig i Besiddelse af dets Begrændsning, vilde det ikke være let at kaste ham tilbage, forinden han har erholdt Tid til at fæste Fod i Afsnittet. De høieste Banker i dette Afsnit ere: Saltofte og Svebølle Bakker, ikke langt fra Aunsø, og de i Egnen om Rakiev paa Refsnæs Odde, som have en Høide af indtil 208 Fod. Egnen fra Reersøe over Kirke Stillinge til Halskovveile er meget flad, lav og aaben; thi den hele Kyststrækning, saavel S. som N. for Halleby-Aaens Udløb, har aldeles ingen Skov, Krat eller Indhegning. Den øvrige Deel af Kysten, mellem Halskovs Odde og Stisnæs, er indskaaren af Korsøer og Skjelskør Noer, og har sine høieste Punkter paa Halskovsodde og ved Boeslunde; men Terraingjenstandene ere ikke af den Beskaffenhed, at de kunde tjene som Forhindringer.

De mere eller mindre vigtige Punkter paa og ved denne Kyst ere:

Ordrups Næs, eller den nordligste af de Odder, som fra Sjællands Vestkyst rage ud i den store Bugt, der dannes af Kattegattet fra Samsøe-Beltet ind i Odsherred. Grundene ved Ordrups Næs adskilles fra de om den ligeover for beliggende Seierøe ved et omtrent 2000 Alen bredt og dybt Stræde paa 5—10 Favne Vand.

Seierøen ($1\frac{1}{2}$ M. lang, $\frac{3}{4}$ M. bred) er overalt omgiven af Grunde paa 1000—1300 Alens Brede, men hvorpaa der er indtil 4 Favne Vand, og en god Ankerplads under den

søndre Odde, som kaldes Knoben. Paa denne Ø (som har henimod 400 Indb. under Kirkesognet Seierøeby) var i den sidste Krig stationeret et Jægercompagnie, som holdt Øen fri for fiendtlig Landgang.

Adelersborg (fordum Draxholm) er et gammelt, overordentlig massivt bygget Borgslot, nær ved Foden af Veirhøien. Imellem denne og Slottet befinder sig en liden Mose midt paa Tangen (som her er kun 3—4000 Alen bred) med Udløb til Lammefjorden, hvorved det blev saa meget lettere at anbringe en Canalforbindelse mellem Lammefjorden og Ordrupsbugten for smaa Skibe, som stikke 9—10 Fod; en Forbindelse, der i paakommende Tilfælde kunde være af stor Vigtighed for en Kystdefension, som var stationeret i disse Farvande.

Draxholm Slot, som i Middelalderen var vel befæstet og tilhørte Roeskilde Bispestol, forsvaredes tappert og med Held i Grevens Feide af Eilert Hardenberg, Biskop Rønnov og flere Adelsmænd, imod Grev Johan af Høya, som med 10 Kanoner forgjæves beskjød Slottet i flere Dage. Den berømte Historieskriver Arild Hvitfeld var fra 1597 til 1609 Befalingsmand paa dette Slot, der ved dets Beliggenhed endnu er et vigtigt militairt Punkt, med Hensyn til Forsvaret af det Terrainafsnit, som Odsherred danner.

Nexeløe, en liden, høi og bakket Ø, som ved et Steenrev staaer i en saa nær Forbindelse med Kysten ved Havnsøe Mølle, at man herfra kan vade over til Øen, undtagen paa en Strækning af omtr. 1000 Al., hvor der er en Dybde af et Par Favne.

Havnsøe Mølle. Da Bugten ved dette Punkt holder 4 Favne Vand nær ved Land, kunde det blive Gjenstand for en Landing, der, udført paa dette Sted, afskar Forbindelsen over Land med Odsherred.

Store Vroy er den største af de Holme, som mod N. indeslutte Saltbek Viig, der indenfor Store Vroy har en Dybde af 2—3 Favne. Ved Vigens s. v. Kyst ligger Fiskerleiet Saltbek, hvorfra den sædvanlige Overfart er til Seierøeby.

Refsnæs kaldes den store høibakkede Odde, som strækker sig, i en Længde af 2 M., nordlig for Kallundborg Fjord ud i Samsøe-Beltet. Ved Oddens yderste Pynt er et for Søfarten farligt Rev, og nær ved Pynten, som kaldes Hestehaven, ligger en Gaard, hvorfra der er Overfart til Samsøe.

Kallundborg, Kjøbstad under 55° 40′ 50″ n. B. og 1° 29′ 43″ v. L., ved den nordre Bred af Kallundborg Fjords inderste Deel, der adskilles fra den øvrige Deel af Fjorden ved en krum Landtunge: Gisseløre.

Fjorden, udenfor Gisseløre, begrændses af Refsnæs og af Asnæs Odde, langs med hvis søndre og nordre Kyst Grundene have en Brede af 600—1000 Alen, og imellem hvilke Fjorden, paa en Brede af omtrent ½ M., har en Dybde af 6—10 Favne, hvorved den er en Sommerhavn af 1ste Classe. Indenfor Gisseløre er selve Havnen en fortræffelig Vinterhavn af 4de Classe, og ved Kallundborgs Koffardibro kunne Skibe lægge til, som stikke 12 Fod.

Staden, som ikkun har omtr. 2100 Indb., er vel nedsunken betydeligen fra dens militaire og mercantile Vigtighed i Middelalderen, men er dog endnu en liden nærsom Kjøbstad, der især driver megen Korn- og Uldhandel. Stedets militaire Vigtighed er ei heller ganske ophørt, da Kysten ved Kallundborg Fjord, hvori en heel Flaade kan ligge sikker for Strøm og Vind, er fortrinsviis skikket til at blive Gjenstand for Udførelsen af en paatænkt fiendtlig Landgang. Tillige er her ei alene en god, men en vigtig Station for en Sødefension ved Hjælp af en Roflottille.

Fra Kallundborg er en regelmæssig Damp- og Paket-Skibs-Overfart til Aarhuus (1½ M.), samt Færgefart til Aarhuus, og over til Brundbyballe paa Samsøe (4½ M.).

I Oldtiden var Kallundborg Fjord bekjendt under Navn af Hærvig, efter de mange saakaldte Hærtoge, som skete herfra, og som Stad var Kallundborg navnkundig i Aarhundreder, efter 1171—1172, da Esbern Snare ikke blot opbyggede Byens smukke Korskirke, i gothisk Stiil, med 5 Taarne (af hvilke det

mellemste er faldet ned i 1827), men tillige Kallundborgs faste Slot, i et lignende Øiemed som det, hvori Broderen, Biskop Absalon, samtidigen byggede Axelhuus. Dette Slot var derpaa i lang Tid en af Danmarks vigtigste Fæstninger, der navnligen i 1340 forsvaredes af Knud Porses Enke, med 600 Mand, imod Valdemar Atterdag, der efter et Tab af 2000 Mand maatte ophæve Beleiringen. Til forskjellige Tider holdtes tvende Konger (Albrecht, 1389—1395 og Christian II, 1549—1559) fangne paa dette Slot, som blev overrumplet i 1523 under Frederik I; tabt og gjenerobret under Christian III; og hvoraf næsten ethvert Spor er forsvundet, efter at det i 1658 blev sprængt med Krudt og demoleret af de Svenske.

Asnæs skovbegroede Odde strækker sig omtr. 1 M. ud i Store-Belt. Den hører til det betydelige Grevskab Lerchenborg, hvis Hovedgaard ligger paa den østlige Deel af Odden. Paa denne Gaard haves et betydeligt Skæferi, og til samme hører en stor Dyrehave paa Oddens vestlige Deel. Grevskabet er oprettet 1818 for Familien Lerche.

Reersøe, tæt S. for en Landtunge (Overdrevet), der begrændser Halleby-Aaens Udløb, er blot ved et smalt og saa lavvandet Stræde adskilt fra Sjælland, at man kan kjøre over til den paa Øen beliggende Bondeby Reersøe. Denne er tillige et betydeligt Fiskerleie, ved hvilket der er en af Naturen dannet god Havn, der meget afbenyttes, især af Beltbaadene, som ere ude paa Fiskeri. Da endvidere Vandet har en Dybde af flere Favne nær ved Kysten af Øen, er denne tillige af militair Vigtighed.

Under den ubeboede Muusholm, som ligger ½ M. S. for Reersøe, og begrændser mod N. Stillinge Bugt, er en god Sommerhavn af 3die Classe for 15 Fods Dybgaaende.

Ligeoverfor paa Sjællands Kyst, ved Strandegaard, og V. for Kirkebyen Drøsselbjerg, er et Udskibningssted, der afbenyttes som Udhavn af Slagelse drivtige Kjøbmænd.

En god Udkigspost mod Farvandet ved Reersøe og Muusholmen haves fra Dalbybakke, S. V. for Kirke Helsinge.

Halskovs Odde adskilles imod Øst fra Sjællands øvrige Vestkyst ved Halskovs Veile, der dannes af Vaarby- og Tude-Aaens forenede Udløb (under Navn af Næsby-Aae), og som vel er lavvandet, men dog ikke stedse at kjøre over med Sikkerhed. Mod Syd begrændses Halskovs Odde af Korsøers Noer. Paa Odden, som var skovbevoxet indtil de Svenskes Landing 1658, men nu er aldeles blottet for Skov, ligger Herregaarden Dyrehovedgaard (tidligere: Korsøer Ladegaard). Fremdeles er paa Odden et Steenkulsfyr, samt tvende Fyrtaarne, med Lamper, nær ved Færgestedet, som ligger ved Indløbet til Korsøer Noer og Havn, og hvorfra en Færge fører over til Korsøers Færgebro. I Korsøer Noer ligger tvende smaa Øer, Magleøe og Lille Øe, af hvilke den sidstnævnte (som var stærkt forskandset i sidste Krig til Korsøer Havns Forsvar) hænger ved en med Lavvande tør Grund sammen med Halskovs Odde. Fra Refshuset, paa Oddens vestligste Pynt, skeer stundom Beltpassagen om Vinteren.

Taarnholm Herregaard, inderst ved Korsøer Noer, ligger noget S. for den til Gaarden hørende Kirke: Taarnborg, hvorved endnu sees Voldstedet af det gamle faste Taarnborg Slot, paa hvilket Christopher IIs Søn Erik i 1326 beleiredes af Knud Porse, som først erobrede Slottet efter 16 Dages Beleiring. Erobret paany af Waldemar Atterdag i 1346, overrumplet af Skjelskørs Borgere i 1534, ophørte dets politiske Betydning, efter at det blev indtaget af Peder Skram i 1535.

Korsøer, Kjøbstad under 55° 20′ 02″ n. B. og 1° 26′ 20″ v. L., ligger paa den Landtunge, som i Forbindelse med Halskovs Odde omfatter Korsøer Noer. Byen er vel ikkun lille og har neppe 1500 Indb., men har en meget sikker og rummelig Vinterhavn af 4de Classe (10—12′), endeel egne Skibe og et godt Skibsbyggeri, samt er af særdeles Vigtighed i militair Henseende, som et Hovedoverfartssted paa den store Route igjennem Danmark, og in specie imellem Sjælland og Fyen.

Ved Byens Skibsbro og i selve Havnen, indenfor Odden, er 17—18 Fod, men ved Færgebroen paa Oddens yderste Pynt ikkun 8—9′ og i Løbet ind til Havnen, imellem Lille Ø og Slotsgrunden, 10—12′.

Nord for Byen, ved Oddens yderste Pynt, anlagdes af Svend Grathe et fast Slot, som Carl Gustav i Krigen 1658—1660 omgav med en Vold og 4 Bastioner, og som siden den Tid kaldes Fæstning. Denne er vel i og for sig ikkun ubetydelig, og Slottet existerer ikke mere, men Korsøer Redoute kan dog væsentligen bidrage til at forsvare Indløbet til Havnen, navnligen derved, at V. fra Odden strækker sig indtil 1800 Alen en Grund ud i Store-Belt, hvorpaa der kun er fra 2—6′ Vand, og hvorved store fiendtlige Krigsskibe hindres i at ankre nær ved Redouten og i at demontere denne.

Under Kysten S. V. for Byen er Farvandet dybere nær under Land, hvorfor der i Krigens Tid ogsaa var her anlagt et Batterie. Byens Kirke har intet Spiir eller Taarn, men oven paa samme er derimod anbragt en Telegraph, som corresponderer med den ved Nyborg, igjennem en paa Sprogøe opført Telegraph. Fra Korsøer skeer den sædvanlige Overfart til Lohals og Hau paa Langeland. (See endvidere § 33, 70 og 119.)

Sprogoe i Store-Belt, 1 Miil fra Refshuset paa Halskovs Odde og fra Postbygningen paa Knudshoved. Herpaa et Fyr, en Telegraph og en Postbygning, som er indrettet til Bequemmelighed for de Reisende, der i Isvintere passere Beltet (§ 33).

Skjelskør (i gamle Documenter: Skjelfiskøre), en liden Kjøbstad med ikkun omtr. 900 Indb., beliggende ½ Miil fra Store-Belt, imellem den inderste Spidse af en smal Fjord og et fra denne ikkun ved en Bro adskilt Noer. Ved denne Bro, der saaledes forbinder Byens tvende Dele, er tillige Byens Havn, der er en Vinterhavn af 5te Classe for 5½ Fod dybgaaende Skibe. Kirken ligger under 55° 15′ 15″ n. B. og 2° 17′ 24″ v. L.

Det smalle og krumme Seiløb igjennem Fjorden (hvoraf den ydre Deel kaldes Ydre Noer, og den indre Deel kaldes Kidholms Noer, eller og Veilen) tilsteder nemlig ikke mere dybgaaende Skibe at komme ind i Havnen, og disse losse og lade derfor ude paa Skjelskør Rhed, hvor der er god Ankergrund paa 15 Fod Vand, udenfor Renden, der fører over Tossegrund til en Bro, N. N. V. for Gedehavns Odde (Anlægsstedet „Vaasen", hvor der er 7½ Fod Vand). Fra Skjelskør er den sædvanlige Overfart til Aggersøe og Omøe, og stundom ogsaa til Langeland.

Skjelskør erholdt Kjøbstædrettighed i 1242, og var i Middelalderen af langt betydeligere Vigtighed end nu, og navnligen da Kongerne Abel og Erik Menved residerede der, i hvilken Periode Byen udholdt tvende Beleiringer af Kong Christopher I og Marsk Stig, ved hvilken sidste Beleiring (1288) næsten hele Byen afbrændte.

Stisnæs kaldes den Halvøe, som danner Sjællands sydvestligste Hjørne, ved det henimod ½ M. brede og 13—16 Favne dybe Sund imellem Sjælland og Aggersøe, hvilken sidste er 1 M. lang og ½ M. bred. Denne lille frugtbare Ø udgjør Kirkesognet Aggersøeby (c. 300 Indb.), med Annex Omøeby (c. 150 Indb.) paa den S. for beliggende mindre Omøe. Nord for Aggersøe, og sammenhængende med denne Ø ved lavvandede Grunde ligger Egholm, hvorpaa ikkun een Gaard. Derimod er Omøe adskilt fra Aggersøe ved det dybe Omøesund, som har en god Ankergrund paa 5—10 Favne Vand i s. o. Retning fra Aggersøe. Fra Omøe strække betydelige Grunde sig ud i Farvandet mellem denne Ø og Lolland, og adskilles fra Staalgrunden (som kun ligger ½ M. fjernet fra Lollands nordlige Kysts Grunde) ved et 4—5 Favne dybt Stræde.

I den sidste Krig forsøgte Englænderne flere Gange forgjæves at bemægtige sig disse foranførte Smaaøer.

Anm. Paa og ved Sjællands vestlige Kyst vare i sidste Krig anlagte følgende 9 Batterier, der foruden Korsøers Fæstning skulde tjene til Forsvar af denne: Refsnæs Redoute ved Hestehaven, og Skambeksmølles Batterie, omtrent midtveis paa Refsnæs Odde sønd re Kyst; paa Gisel-

øre et Batterie til Kallundborg Havns Forsvar; Lerchenborgs Batterie paa Asnæs Oddes nordre Kyst; Løgtebatteriet paa Halskovs Odde, N. for Indløbet til Korsøer Noer; Lille Des Skandse, indenfor dette Indløb; Badstuebatteriet, S. V. for Korsøer; Stisnæsbatterie ved Aggersøesund, og Omøesundsbatterie paa Aggersøe. En betydelig Roflottille var endvdermere stationeret ved Korsøer. De foranførte og de øvrige vigtigere Punkter ved Vestkysten staae ikke ved nogen let passabel Strandvei i nær Forbindelse med hverandre. Ikkun mellem Korsøer og Skjelskør følger en nogenlunde passabel Strandvei langs med Kysten.

c) Nordkysten.

Den nordlige Kyst beskylles af Kattegattet i en Strækning af omtrent 14 Mile fra Kronborg, indtil den yderste Pynt af Sjællands Odde. Af denne Strækning er vel omtrent den halve Deel at betragte som beskyttet mod Fartøier, der stikke dybere end 12 Fod; men da Grundene kun paa Strækningen fra Klinte, i Odsherred, til Indløbet af Isefjorden ($2\frac{1}{2}$ M.) række langt ud i Havet, derimod fra Isefjord indtil Kronborg for det meste kun have en Brede af 12—1500 Alen, og da der selv paa disse ere i det mindste 2—$2\frac{1}{2}$ Favne Vand nær under Land, saa maa denne Kyst dog i det Hele taget betragtes som tilgængelig for Landinger, især ved Hornbek, Dronningemøllen, Gilleleie og Klinte. Men er denne Kyst ogsaa tilgængelig med Hensyn til Vandets Dybde og Strandbreddens, i det Hele taget, lave Beliggenhed, saa er den derfor dog ikke i samme Forhold udsat for Landinger; thi stærke nordlige og vestlige Vinde gjør det vanskeligt for fiendtlige Skibe at holde sig nær under Kysten og soutenere de landede Tropper.

Da den hele nordlige Deel af Odsherred, af Halsnæs og af Holbo Herred for største Delen bestaaer af et øde, ufrugtbart og skovløst Terrain, vilde ogsaa en Fiende, der ikke var stærk nok til hurtigt at trænge videre frem til de frugtbarere, men og mere couperede Egne i Landet, letteligen savne den fornødne, eller forønskede Proviantering, og hellere vælge en mere frugtbar Kyst til sin Landing.

Selve Kysten af Liunge-Kronborg og Holbo Herred bestaaer iøvrigt af smaa Bakker, der deels dale fladt afløbende ned mod Udløbet af de Aaer og Bække, som komme fra det Indre af Landet, deels neddale til en jevn Flade mod de mange indenfor liggende Søer, Moser og Enge, og først Sønden for denne lave Strækning høine sig atter til et bølgeagtigt, skovbegroet og couperet Terrain.

De Punkter, som i denne Egn især give en vidd Udsigt saavel ud i Kattegattet som ind i Landet, ere: Telegraphhøien ved Helsingøer Kongevei; Odinshøi ved Ellekilde; Munkehøi ved Horserød; Amsebakken ved Horneby og Høiderne ved Tidsvilde.

Terrainet paa Halvøen Halsnæs er aldeles aabent og fuldt af temmelig høie Sandbanker, der mod Vesten stedse blive betydeligere, indtil de mellem Spotsbjerg og Sølager blive til steile, bratte Klinter. Denne Egn overskues fra Høiderne ved Frederiksværk.

Terrainet i Odsherred er meget couperet af temmelig høie Banker, som gjennemstryge hele Landet. Mellem Klintesø og den nordlige Strand ligger det aldeles isolerede og temmelig høie Klintebjerg, som har et meget steilt Fald mod Stranden. Vesten for

Klinteø er derimod en stor, lav Slette, som fortsættes paa den sandige Sjællands Odde, med Undtagelse af enkelte høie Sandbanker ved Overby, Yderby og Gniben.

Imellem Halsnæs og Odsherred strækker sig paa denne Kyst Isefjorden 4—5 M. ind i Landet, men deler sig strax i to Fjorde, der skilles ved den Jægerspriisiske Landtunge eller Hornet.

Isefjord.

Den venstre og største Fjordarm, som beholder Navnet, strækker sig Sønder paa til Dureø i en Brede af over 2 M., og danner den $2\frac{3}{4}$ M. lange Lammefjord imod Vest, hvorfra Sidinge Fjord eller Vigen skjærer sig i N. V. ind i Odsherred. Vandet imellem Dureø og Tudse Næs kaldes Dureø Sund, som skyder sig ind i Holbek Fjord imod V. og Aagerup Fjord imod S. Østlig for Dureø er derimod Dureø Rende.

Den høire Arm, eller Roeskilde Fjord, strækker sig i en ringe Brede Sønder paa indtil Eskilds Øe, hvorpaa den udvider sig og deler sig i nogle Grene, hvoraf den østre næsten rækker op til det gamle Roeskilde, og den vestlige næsten op til Hovedgaarden Lindholm, $\frac{3}{4}$ M. V. for Roeskilde.

Isefjorden, og især Lammefjorden, har en Dybde af i det mindste 2 Favne Vand, og dersom det $\frac{1}{2}$ Miil brede Indløb (hvis Minimum af Vanddybde er $1\frac{1}{3}$ Favn) var mindre grundet, vilde man kunne seile med Brigger lige op til Adelersborg, paa Tangen mellem Lammefjorden og Ordrupsbugt; thi Fjorden har her op til ei mindre end 4—6 Favne Vand. Roeskilde Fjord er langt mindre dyb; imidlertid er den siden 1834 ved Opmudring paany gjort seilbar for Fartøier, der ikke stikke dybere end 7 Fod.

I Mundingen af Isefjord haves paa Grundene omkring „grønne Revle" 2—4 Favne Vand, men et nyt Løb, som har dannet sig over Grunden Tærskelen, tiltager jevnt i Dybde, og en Landgang i Isefjorden, i det mindste ved Fodfolk, ved Hjælp af fladbundede Baade og Fartøier, er ikke umulig, da en Indseiling kunde uhindret finde Sted ved en gunstig Vind, trods de paa begge Sider af Indløbet placerede Batterier. Da Fienden derved havde den Fordeel, at han satte sig fast i en frugtbar Egn midt inde i Landet, saa er det sandsynligt, at et sligt Foretagende vilde, ved et alvorligt Angreb paa Sjælland, blive forsøgt samtidigen med en Hovedlandgang paa et andet endnu mere tilgængeligt og Hovedstaden endnu nærmere liggende Sted. Den bedste Hindring imod et sligt Foretagende vilde iøvrigt bestaae i en Sødefension af smaa Krigsskibe, stationerede deels i selve Farvandet, deels paa Grundene ved Indløbet til samme.

Hesselø. Ligeover for Indløbet til Isefjord, 4 M. fra Land, ligger denne lille Øe, som tidligere afbenyttedes af Frederiksborg Stutteri, under 56° 11′ 30″ n. B. og 0° 52′ v. L.

De mere eller mindre vigtige Punkter ved Nordkysten ere:

Hellebæk Gaard og Geværfabrik (hvilket sidste ogsaa benævnes Hammermøllen, samt Kronborg Geværfabrik) tilhører den grevelig Schimmelmannske Familie (§ 64). Tæt ved Fabriken, som beskjæftiger og ernærer 200—300 Mennesker, ligger Fiskerleiet Aalsgaarde, og noget længere mod Nord, ved Ellekilde, Odinshøi, umiddelbart ved den steile Kyst, som man her kan løbe nær med de største Skibe. I s. o. Retning strækker sig fra Hellebæk, $\frac{1}{4}$ M. fra Land, Lappegrunden, langs med Farvandet ned til Kronborg, og imellem denne Grund og Grunden langs med Land er der et smalt Løb, hvori 3—5 Favne Vand, samt Ankerplads for mindre Fartøier.

Hornbek Kirkeby er det betydeligste Lods- og Fiskerleie paa Sjællands Kyst, og et bequemt Landingssted, der er særdeles kjendeligt fra Søen, ved dets Kirke med Spiir.

Et Sandrev, paa hvis ydre Ende er 4½ Favn Vand, strækker sig fra Hornbek ½ M. ud i N. N. V., og i Bugten er midt imellem Hornbek og Dronningemølle en god Ankerplads paa 5 Favne Vand. Den sædvanlige Forbindelse imellem Sjælland og Anholt skeer over dette Fiskerleie.

Dronninge-Møllen ved Esrom Canalens Munding er af militair Vigtighed, fordi der her er 4—6 Favne Vand ei langt fra Land, saa at en Fregat kan nærme sig Kysten paa et lidet Kanonskuds Distance. Ved Udlosningsbasinet er en 100 Alen lang Steendam.

Ved **Nakkehoved** (mellem Dronningemølle og Gilleleie, 1½ Fjerdingvei fra hvert Sted) staae tvende Fyrtaarne med Lampefyr. Det vestlige Taarn har en Høide af 143 Fod, og det østlige af 96 Fod over Vandspeilet.

Gilleleie Kirkeby, som er et stort Lods- og Fiskerleie, hvor man kan bequemt lande med store Baade, er beliggende omtr. 2000 Alen D. for Sjællands nordligste Huk: **Gilberghoved**. Gilleleie Kirke ligger under 56° 07′ 24″ n. B. og 0° 15′ 56″ v. L.

Ved **Tidsvilde** Fiskerleie havde Arresøen tidligere sit Afløb ud i Kattegattet, og her er endnu kjendelige Spor af Flyvesands Formationen, som især ved Hjælp af nogle allerede under Frederik IV og Christian VI anlagte Plantager endeligen er dæmpet. Tæt ved Stranden ligger den i ældre Tider berømte Helenæ Kilde, et ferskt Vands Væld, som den lettroende Almue tillagde vidunderlig Lægekraft.

Næsten den hele Kyststrækning herfra til Kikhavn Fiskerleie, nær ved Indløbet til Isefjord, hører til Halvøen Halsnæs, og er meget øde og ufrugtbar.

Spotsbjerg er den n. v. Odde af denne Halvøe, ikke langt fra Kikhavn, og umiddelbart ved Isefjordens Munding. Endskjøndt denne er meget grundet, er der dog ved Spotsbjerg og ved de mere mod S. beliggende Klinter 2—4 Favne Vand tæt under Land.

Ved Roeskilde Fjord.

Lynæs, et lidet Fiskerleie paa Halsnæs s. v. Odde. Herfra er Færgefart over Isefjordens Munding til Rørvig (1 M.), og over Roeskilde Fjordens Munding til Kulhusene paa Jægerspriis Snes nordligste Pynt (½ M.).

Frederiksværk, i Kregome Sogn. Ved dette vigtige Fabriksted (som allerede er omtalt § 63, 64 og S. 194) er en god Lade- og Udskibningsplads for smaa Fartøier, der afbenyttes til Transporten af Varer og Fabrikater fra og til Fabriken. Denne anlagdes under Frederik V, 1751, af Franskmanden Peirembert, men udvidedes betydeligt under Generalmajor Clasen, efter hvis Død Frederiksværk først blev Prinds Carl til Hessen-Cassels, og senere (1804) kongelig Eiendom. Dens vigtigste Fabrikater ere for Tiden: Krudt, Projectiler, Sabler, Knive, allehaande til Landvæsenet hørende Jernredskaber, samt Dampmaskiner.

Raketcorpset garnisonerer her.

Frederikssund. Denne lille Kjøbstad, som har ikkun henimod 400 Indb., og fælles Kirke med den tæt ved liggende Kirkeby Udesundby, har vel ingen Havn, men er en god Ladeplads, og S. for Byen er i Sundet en ret god Ankerplads for smaa Skibe. Noget N. for Byen fører en for Heste og Vogne indrettet Trækfærge over Fjorden (som her ikkun er 1200 Alen bred) til Jægerspriis Færgegaard, paa den sædvanlige Forbindelseslinie imellem Horns Herred og det nordøstlige Sjælland. Færgeprammen ligger paa Jægerspriis Siden.

Fra 1578—1655 var Frederikssund (under Navn af Falkenberg) en Ladeplads for Slangerup, og erholdt i 1655 Kjøbstædsrettigheder af Frederik III, men først sin egen Byfoged i 1809.

I Nærheden af Kirkebyen **Jyllinge** (som ligger umiddelbart ved Fjorden, og hvorfra der er en mindre besøgt og bequem Overfart over denne, forbi Eskilds Øe), findes tvende historisk mærkelige Punkter, nemlig Frode den Fredegodes Gravhøi, samt Værebro, hvor Kong Niels overvandt Prinds Erik i 1133.

Roeskilde (Roefontes). Kjøbstad i en af Sjællands frugtbareste Egne, under 55° 38′ 33″ n. B. og 0° 29′ 46″ v. L., omtrent 1000 Alen fra den østre Arm af Roes-

kilde Fjord. Denne meget gamle By, som fra det 10de til det 15de Aarhundrede var de danske Kongers Residents og i lang Tid Danmarks betydeligste Stad, tæller nu ikkun henimod 3000 Indb., hvis fornemste Næringsvei er Agerdyrkning; dog haves og adskillige Fabrikanlæg. Efter at Seilløbet igjennem Roeskilde Fjord, som var tilgrundet ved Eskildsøe og ved Selsø i den Grad, at det ikkun var at passere af Fartøier, der stak 3—4 Fod, siden 1834 er gjort seilbart op til Byens Skibsbro ved St. Jørgensbjerg for Smaaskibe, der stikke indtil 7 Fod (Vinterhavn af 5te Classe), er det at vente, at Stadens Handel kan blive noget betydeligere, end den nu er. Roeskilde, som tidligere har havt i det mindste 10 Kirker og 6 Klostere, har nu kun et, 1699 stiftet, adeligt Frøkenkloster, samt 2 Kirker, hvoraf den ene „Frue Kirke" er bygget 1094, og den anden: Roeskilde Domkirke (bygget af Knud den Hellige i 1084), ikke blot er Byens mærkværdigste Bygning, men den skjønneste, berømteste og mærkeligste Kirke i Danmark, som med prægtige Monumenter opbevarer de fleste danske Kongers Støv. Med Domkirken er forbunden, ved en Corridor, et kongeligt Palai (opbygget 1733), for Tiden indrettet og afbenyttet til Sæde for Oestifternes raadgivende Provindsialstænder. Byen har en rigt doteret Cathedralskole, samt 1 Escadron Husarer i Garnison. See § 64 og 70.

Roeskilde skal være bygget af Kong Roe i Slutningen af det 5te Aarhundrede, i en Egn, der er usædvanlig rig paa herlige Kildevæld, af hvilke flere ere indhegnede, og enkelte afgive 1—2 Tønder Vand hvert Minut. Allerede i det 10de Aarhundrede, da Harald Blaatand flyttede sin Residents herhid fra det gamle Kongesæde i Leire (980), var Roeskilde Danmarks største og vigtigste Stad, som i 1012 valgtes til Sæde for den første Biskop i Riget; men i et Tidsrum af 700 Aar hjemsøgtes Staden 5 Gange af Pesten og 8 Gange af frygtelige Ildebrande. Dette, i Forbindelse med Residentsens Forlæggelse til Kjøbenhavn, og Reformationens Indførelse, hvorved Klostrene og Bispesædet forsvandt, tilintetgjorde efterhaanden Roeskildes tidligere Herlighed.

I Begyndelsen af det 12te Aarhundrede opbyggede Harald Kesia, tæt N. for Byen, det faste Haraldsborg, men dette forhindrede dog ikke Venderne i at ødelægge Byen i 1134. Derfor befæstedes denne af Svend Grathe 1149—1151. I 1534 forstyrredes Haraldsborg, samt Bidstrup Slot (anlagt af Biskop Absalon). Den 26de Febr. 1658 afsluttede Carl Gustav her den bekjendte Roeskildske Fred.

(Roeskildes militaire Vigtighed som Convergentspunktet for Sjællands Hovedlandeveie omtales senere.)

Bidstrup, Hovedgaard, tilhørende Staden Kjøbenhavn og indrettet til en Anstalt for Aflsindige.

Ved Isefjorden.

Rørvig, ved Mundingen af Isefjord, er en Kirkeby og stort Lods- og Fiskerleie, med et kongl. Toldsted, hvorved der er en liden Baadehavn. Byens Færgelaug skal holde 4 Overfartsbaade, som overføre Reisende til Lynæs (1 M.), Kulhusene (¼ M.), Frederiksværk (2¼ M.), Holbek (3½ M.) og øvrige Steder ved Isefjord. I Vigen, hvorefter Byen og Toldstedet har Navn, er en god Rhed, og yderst paa Odden findes paa Skandsehage endnu Levninger af de i sidste Krig anlagte Forskandsninger til at beskytte Skibene i denne Bugt.

N. og V. for Rørvigs isoleret liggende Kirke, hvis Taarn tjener til Sømærke, ere Flyvesands Klitter, men som tildeels ere dæmpede og ved deres Beliggenhed uskadelige. Fremdeles synes det klart, at Landet N. og S. for Rørvig har bestaaet af tvende Øer, der i en fjern Oldtid ere sammenføiede ved Havets Opfyldning af Sand.

Nykjøbing i Odsherred, ved en nordvestlig Bugt, som kaldes Nykjøbings Fjord, under 55° 55′ 30″ n. B. og 0° 54′ 18″ v. L. er en lille By, som allerede i 1290 (under Navn af Hagekjøbing) ødelagdes af Marsk Stigs Tilhængere, og som erholdt sine Kjøbstædsprivilegier bekræftede i 1443. Den tæller nu henimod 1100 Indb., og i Bugten er nær udenfor Byen en ret god Ankerplads paa 2—4 Favne Vand, men da her ikke er nogen Skibsbro, maa Skibsvarer føres ud og ind paa Baade.

Udenfor Anneberg Herregaard, som ligger umiddelbart ved Fjorden, $\frac{1}{4}$ M. S. for Nykjøbing er en god Rhed, og ved selve Gaarden, som paa 3de Sider er omgivet af dybe og brede Grave, er et godt Ind- og Udskibningssted.

Ved Kongsøre Nebbe er en Færgefart til Kisserup Færgehuus paa Tudsenæs, over Lammefjordens ikkun 2400 Alen brede Munding. Denne Færge tjener til en nærmere Communication imellem Nykjøbing og Holbek; men Posten gjør dog endnu den store Omvei over Adelersborg. N. paa Kongsøre Odde er Egebjergs høitliggende Kirke et Mærke for Seilfarten paa Isefjord. En anden Færge ($\frac{3}{4}$ M. mere vestlig) fører fra Tudsenæs over Lammefjord, ved Audebo, men som ikkun sjelden afbenyttes. Begge Færger ere ureglementerede.

Ourøe. Denne lille frugtbare Ø ($\frac{7}{4}$ M. i Omkreds), som udgjør et Kirkesogn, med noget over 400 Indb., forsvarede sig tappert i 1659—1660 imod Fienden.

Over Aagerupfjord (S. for Ourøe) var tidligere Færgefart fra Langtved Færgehuus til Hovedgaarden og Stamhuset Eriksholm, men denne er ikke mere regulair.

Holbek, Kjøbstad ved den søndre Bred af Holbeks Fjord, er vel ikke af den Anseelse som i ældre Tider, da den var en af Rigets anseeligste Stæder, med et fast Slot; men er dog endnu en drivtig liden By, med omtr. 2000 Indb. Byens Skibsbro er meget god, og dens Havn en Vinterhavn af 4de Classe paa 9—10 Fod. Over Fjorden er en, dog hidtil ikke reglementeret, Færgefart til Markesløv Færgehuus paa Tudsenæs. Det faste Slot, som i det 14de Aarhundrede tilhørte Hertug Knud Porse, blev demoleret af de Svenske i 1659, og ikkun Voldstedet er endnu tilbage af samme. Kirken ligger under 55° 42′ 59″ n. B. og 0° 51′ 46″ v. L.

I Mundingen af Holbeks Fjord ligger en liden Holm (Kirsebærholm), hvorpaa man i sidste Krig opførte et Batterie, for i Forbindelse med den ved Bognæs (paa Fjordmundingens nordre Bred) anlagte Skandse at forsvare Indløbet til Holbek; men da det var for vanskeligt at føre Kanonerne over paa Holmen, blev Batteriet aldrig monteret.

Nord-Strand kaldes Odsherreds nordre Kyststrækning, V. for Isefjordens Munding, paa hvilken iøvrigt ikke findes noget andet mærkeligt Punkt end det allerede S. 213 omtalte Klintebjerg, ved Bondebyen Klinte, N. for Klintesø.

Odden (Sjællands Odde, som udgjør Oddens Sogn, med Kirkebyen Overby og Bondebyen Yderby) indbefatter den 2 Mile lange og $\frac{1}{4}$ M. brede Landtunge, som strækker sig i vestlig Retning ud imellem Kattegattet og Samsøe-Belt, og paa hvis yderste Ende det omtr. 150′ høie Forbjerg Gniben. Fra dette strækker Odden sig som Rev (Sjællands Rev) i nordvestlig til nordlig Retning endnu 2 M. ud under Vandspeilet, og da dette Rev er belagt med svære Steen, paa hvilke i det høieste er 5 Fod Vand, vanskeliggjør det Indseilingen fra Kattegattet til Samsøe-Belt og Store-Belt. Revet har imidlertid 2de Gjennemfartssteder eller Seilløb, hvoraf det for større Skibe passable kaldes Snekkeløbet (nærmest under Gniben, og har i en Brede af 500 Alen en Dybde af 17 Fod. Paa Gniben findes 2 Lodser, men intet Fyr. Lodshuset ligger under 56° 0′ 32″ n. B. og 1° 17′ 45″ v. L.

Under Oddens Kyst kjæmpede d. 22de Marts 1808 Orlogsskibet Prinds Christian, under Capitain Jessen, i en ulykkelig, men hæderlig Kamp mod 5 engelske Orlogsmænd; og paa Overby Kirkegaard staaer et smukt Monument over de ombord paa Orlogsskibet faldne 72 danske Mænd.

Anm. Paa Sjællands Nordkyst var i den sidste Krig anlagt 12 Forskandsninger og Batterier, nemlig: Lappens Batterie N. V. for Kronborg; ved Hellebek, 2 Batt.; ved Billingebek og Dronningemøllen, hvert Sted 1 Bat.; ved Kikhavn: Spotsbjergs 2 Bat.; ved Rørvig: Skandsehages Redoute og Batterie; Sølagers Bat. og Kulhusenes lille Bat., begge ved Indløbet til Roeskilde Fjord; Bognæs Bat. ved Indløbet til Holbeks Fjord (foruden det umonterede Bat. paa Kirsebærholmen).

d) Sydkysten.

Denne Kyst, som vi ogsaa kunne kalde Sjællands sydvestlige Kyst, er deri forskjellig fra de øvrige Kyster, at, istedetfor at disse ere beliggende ved Farvande, som ere tilgængelige for de største Skibe, ligger denne Kyst, i sin 14 Mile lange Udstrækning, ved et indre Farvand, der formedelst sine mange lavvandede Grunde kun er tilgængeligt for smaa Skibe. Tænke vi os nemlig en Linie fra Grundene om Aggersøe og Omøe, fortsat over Staalgrundene, til Grundene Nord for Lollands Kyst, saa kunne vi med megen Sandsynlighed antage, at store fiendtlige Skibe ikke let vove sig ind i det grundede Farvand østlig for denne Linie.

Saalænge som derfor Lolland, Falster og Møen ikke ere i Fiendehaand, kan denne Kysts Forsvar indskrænke sig til det fornødne Antal Observationsposter langs med samme. Men ere disse det indre Farvand begrændsende Øer besatte af Fienden, bliver denne Kysts Forsvar af stor Vigtighed. Til dette Øiemed kunde en Roflottille anvendes meget hensigtsmæssigen, og vilde en slig stedse finde tilstrækkelig Beskyttelse under den lavvandede Kyst. Terrainet er paa en betydelig Strækning af denne, — nemlig indtil Vordingborg, høit op i Landet, fladt, lavt og overskueligt. Blot den nærmeste Egn om Holsteinborg og Nestved gjør en liden Undtagelse herfra. Det høieste Punkt nær ved Kysten er paa denne Strækning: Menstrup Bakke. Østlig for Vordingborg er derimod Egnen couperet og meget skovrig. Oppe i Landet, omtrent een Miil fra Kysten, kan man fra Kulbjerget i klart Veir see den pommerske Kyst.

De vigtigere Punkter paa og ved denne sydvestlige Kyst ere:

Basnæs og Holsteinborg, tvende Hovedgaarde (den sidstnævnte i Grevskabet af samme Navn, oprettet 1708 for Fam. Holstein) ved det indre, meget grundede Farvand, som de udenfor Vester Flakkebjerg Herreds søndre Kyst beliggende Øer og Holme (Sævedøe, Glænøefed, Ormeøe og Glænøe) danne. Af disse er Glænøe den største, til hvilken De man isvrigt kan bequemt kjøre over.

Ved Bisserup Bondeby, S. O. for Holsteinborg, er en liden Havn for Smaaskibe, samt et bequemt Ud- og Indskibningssted, der især afbenyttes af Slagelse Kjøbmænd til Udskibning af Korn.

Karrebeksminde, et Toldsted og en Udhavn for Nestved, paa en Odde ligeover for den lille Eenøe, der i Forbindelse med Dybsøe og Svinøeland indeslutter det indre og grunde Farvand, hvis vestlige Deel stundom benævnes Nestved Fjord, og hvori Gaunøe samt den lille Lindholm ligger. Ved Karrebeksminde Havn, som er en god, men meget smal Vinterhavn af 5te Classe ($8\frac{1}{2}$ Fod), er Oplagsstedet for det Brænde, som paa Pramme føres ned af Danneskjolds Canal for at udskibes, især til Kjøbenhavn.

I en kort Tid var der etableret en Dampskibsfart imellem Kiel og Karrebeksminde, men denne ophørte, da Vordingborg erkjendtes at være et rummeligere og mere bequemt beliggende Ind- og Udskibningssted. $\frac{1}{4}$ M. N. for Karrebeksminde ligger Karrebek Kirkeby, hvorfra en meget god Landevei fører til Nestved (omtr. $1\frac{1}{4}$ M.), og en mindre Landevei, tildeels nær ved Kysten, forbi Bisserup og Holsteinborg til Skjelskør.

Ved Karrebeksminde landede Hertug Jermar af Rügen i 1259, da han hærjede Sjælland for at hevne Jacob Erlandsen imod Christopher I og dennes Søn Erik Glipping.

Gaunøegaard er Hovedgaarden i Baroniet af samme Navn, beliggende paa Gaunøe, S. for Suusaaens eller den Danneskjoldske Canals Munding i Nestved Fjord. Gaarden,

som tilligemed Øen er ved en 400 Al. lang Bro forbunden med det faste Land, er et af de skjønneste Herresæder i Sjælland.

Under den ubeboede Holm Dybsøe er en liden af Naturen dannet god Havn, der benyttes som Udhavn for Nestved.

Nestved Kjøbstad, ved Suusaaens venstre Bred, ¾ M. fra dens Udløb i Nestved Fjord. Byen har 2 Kirker og omtr. 2300 Indb., samt 2 Escadroner og Staben af det Sjællandske Landseneer Reg. i Garnison. I Byens vestre Deel laae i gamle Dage et Kloster, som afbrændte i 1281, og som derpaa opbyggedes i Skoven N. for Byen, under Navn af „Skovkloster", for Tiden Herlufsholm, Opdragelses- og Underviisningsanstalt. Umiddelbart paa den vestlige Side af Broen over Suusaaen ligger Bondebyen Lille Nestved, som en Forstad til Byen. Denne vides ikke at have været befæstet, men nær ved Byen anlagdes af de holsteenske Grever i 1344 en Forskandsning „Huusvolden", som Waldemar Atterdag indtog i 1346, efter en langvarig Beleiring, og derpaa forstyrrede. Den store Kirke ligger under 55° 13′ 48″ n. B. og 0° 49′ 10″ v. L.

Nestved Rhed, som ligger noget udenfor Nestved Fjord, har 6—7 Favne Vand.

Den lille Aunøe, hvorpaa Aunøegaard, begrændser en liden Fjord, der skjærer sig ind i Svinøe-Land, og som er saa lavvandet, at man kan kjøre over dens Munding.

Knudshoved to Mile lange, men meget smalle Odde, er tildeels skovbegroet, og adskiller Nestved Rhed fra Farvandet, der fører til Vordingborg.

Vordingborg (Orthunga) Kjøbstad, som med Nyraad (et Sted med Kjøbstædrettigheder, ⅜ M. O. for Vordingborg og beboet af 13 Borgere) nu ikkun er en liden By, med omtrent 1500 Indb., var i Valdemarernes Tider en berømt Stad, deels ved de Søtoge, som forberedes her, og deels ved det Slot, som Valdemar I byggede her 1166 imod Venderne, og som i sin Tid var Landets fasteste Borg. Den tilforn herlige Havn er nu saa opfyldt med Sand, at den kun er en Vinterhavn af 5te Classe for smaa Skibe, der ikke stikke dybere end 7 Fod. Større Skibe lade og losse derfor nu ved Skibsbroen udenfor Færgegaarden, ⅛ M. S. for Vordingborg, i Sundet mellem Sjælland og Masnedøe, hvilket Sund de større Skibe imidlertid ikke kunne seile igjennem, hvorfor Farvandet til og fra Grønsund gaaer S. om Masnedøe.

Vordingborg Havns tilmuddrede og forsandede Tilstand samt affides Beliggenhed ved et indre Farvand har forvoldet, at denne i Oldtiden berømte By efterhaanden tabte sin tidligere store militaire og politiske Betydning. Imidlertid er det endnu et vigtigt og særdeles smukt beliggende Punkt paa en af Sjællands Hovedforbindelseslinier med Falster (Færgefart over til Gaabense Færgegaard 1½ M.), Lolland (Dampskibsfart til Færgestedet Taars) og Holsteen (2 Gange ugentlig Dampskibsfart imellem Kiel og Vordingborg, hvilken Forbindelse fortsættes med Dagvogne til og fra Kjøbenhavn, ad Chausseen over Kjøge). I Byen garnisonerer en Escadron af Sjællandske Landseneer Regiment, og om dens tidligere Berømthed vidne endnu de Ruiner, som findes i Nærheden af samme, og iblandt hvilke det af Valdemar II byggede, 80 Fod høie Taarn (Gaasetaarnet, beliggende under 55° 00′ 26″ n. B. og 0° 39′ 50″ v. L.) fredes siden 1821.

I Vordingborg udgav Valdemar I sin sjællandske Lov 1171, og Valdemar II sin jydske Lov 1240. Vordingborg Slot bestod af en næsten fuldkommen Runddeel, omgiven af en Muur med 5 Taarne. Omtrent midt paa Slotspladsen, og sandsynligviis uden stor fortificatorisk Værd, men opbygget til Fængsel for fangne Hanseater, laae „Gaasetaarnet", som nu er den betydeligste Gjenstand iblandt de overblevne Ruiner. Om Byens tidligere Befæstning vides saa godt som Intet, men den var befæstet under Christopher II, som beholdt Vordingborg, efter at have tabt næsten hele Riget, indtil Grev Geert bestak Commandanten, en sachsisk Ridder. I 1326 gjenerobrede Christopher Slottet, men kun paa en kort Tid, da det snart derpaa Hungersnød formedelst maatte overgive sig til Grev Geert. I 1361 beleiredes Slottet og Byen længe, men forgjæves af Hansestædernes forenede Magt. Endnu under Christian IV bleve tvende af Slottets Taarne istandsatte, og først under Christian V begyndte man paa at nedbryde Slottet.

Masnedøe, Tærøe og Langøe ere smaa beboede Øer, af hvilke den førstnævnte hører til Vordingborger og de tvende sidstnævnte til Kallehave Sogn. Imellem Tærøe og Langøe gaaer et smalt Seildyb, men Langøe er ved meget lavvandede Grunde nøie sammenhængende med Sjællands søndre Kyst.

Anm. Paa denne Kyst var, paa Grund af dens Utilgængelighed, ikkun anlagt 2de Batterier, til Dækning af Seilløbet ind til Vordingborg, nemlig ved Færgestedet, og paa Masnedøe.

3. Det Indre.

For at betragte en Øes Indre fra det rette militair-geographiske Synspunkt, bør man iforveien anerkjende, at, hvor Talen ikke er om en liden Øe af ringe Omfang, eller om en saadan, der blot er tilgængelig paa et Par enkelte Steder, kan Øens Forsvar ikke blot indskrænke sig til et Forsvar af dens Kyster (det være nu enten ved umiddelbar Befæstning af disse, eller ved Hjælp af et Soværn), men bør fornemmeligen være baseret paa offensive Operationer fra det til Øens Forsvar i dens Indre opstillede Hovedcorps. — Er Cordonsystemet befundet at være forkasteligt i en Fastlandskrig, bør det ei mindre være dette, hvor Talen er om at forsvare en Øe; thi medens Fienden marquerer en Landing mod enkelte af otte og tyve velbesatte Punkter, udfører han maaskee i Virkelighed en saadan paa det ni og tyvende, som var muligen mindst forsvaret. Fremdeles vilde ved en udført Landing paa eet Punkt, alle de øvrige være mere eller mindre tagne i Flanken, eller Ryggen, og uden Nytte. En Øes Kystudstrækning eller Omgrændsning staaer nemlig i et alt for stort Misforhold til dens Qvadratindhold, til at man skulde kunne tænke sig en tilstrækkelig kraftfuld Modstand paa ethvert tilgængeligt Punkt. Ligesom vi derfor ved den militair-geographiske Beskrivelse af Landets Kyster tage uafbrudt Hensyn til de ved Kysterne beliggende vigtigere Punkter, og bemærke ihvorvidt disse ere mere eller mindre udsatte for en fiendtlig Landgang, saaledes tage vi ved Beskrivelsen af Landets, — og især af Ø e r n e s — I n d r e, stadig Hensyn til hvorledes man bedst kan komme til Omegnen af det Punkt paa Kysten, som enten er udsat for en fiendtlig Landgang, eller paa hvilket Fienden er i Begreb med at udføre, eller allerede har udført en saadan.

Ved Beskrivelsen af Ø e r n e s I n d r e komme altsaa ikke alene sammes Hovedterrainafsnit og de i disse beliggende største Byer og mærkeligste Punkter samt mellemliggende større Veie i Betragtning, men og de mindre Veie, der kunne tjene som Colonneveie til Landingsstedernes nærmeste Omegn, hvor den videre Bestemmelse af Marchelinien er afhængig af Terrainet, Fiendens Stilling m. m.

a) Veie.

Da R o e s k i l d e er Convergentspunktet for Sjællands Hovedlandeveie, og ligger omtrent midt paa Øen, dog nærmest den for fiendtlige Landgange meest udsatte Østside, saa gaae vi fornemmeligen ud fra dette Punkt, betragtende samme som Centralpunktet for det Hovedcorps, der har til Diemed at operere til Sjællands Forsvar.

At en fra Roeskilde opbrudt Troppestyrke kan i det seneste paa den 3die Dag være slagfærdig i en Stilling paa den meest fjernede Kyst, sees af den efterfølgende Angivelse over Længden af Hovedlandeveiene samt af de mindre Colonneveie, som føre fra Roeskilde til de vigtigste Punkter ved Kysten, eller i Nærheden af denne, og som alle ere passable for ethvert Vaaben til enhver Aarstid. Dog maa det ikke oversees, at de mindre Colonne-

veie, der føre imellem de større Landeveie, ofte ved deres slette Tilstand og snevre Brede ere vanskelige at passere uden Udbedring, især med Hensyn til Artillerie; og at de ved deres meget krogede Løb ere betydelig længere end Afstanden imellem deres Endepunkter, hvilke Bemærkninger ere gjældende for alle mindre Veie ikke blot i Sjælland, men overhovedet i hele Landet.

1. Den chaussérede Kongevei fra Roeskilde til Kjøbenhavn (til Roeskilde Kro *) 2 M., og forbi Frederiksberg Lysstsot til Kjøbenhavn 2 M.) i Alt: 4 Mile.

2. Den chaussérede Kongevei fra Roeskilde til Korsøer (til Østed Kro 1¾ M., til Ringsted 2¼ M., til Krebshuus Kro ved Tuel-Sø 2 M., forbi Sorøe til Slagelse 2 M., og til Korsøer 2½ M.) i Alt: 10½ Miil.

3. Den chaussérede Landevei fra Roeskilde til Kallundborg (til Elverdams- og Skomager Kro 2½ M., til Holbek 1½ M., til Faverbo Kro 3¼ M., og til Kallundborg 2¾ M.) i Alt 10 Mile.

4. Landeveien fra Roeskilde til Helsingøer (til Værebro Møller 1¾ M., til Slangerup 1¼ M., til Hillerød og Frederiksborg Slot 2 M., til Fredensborg Slot 1 M., og til Helsingøer 2 M.) i Alt 8 Mile, hvoraf den sidste Miil paa den chaussérede Kongevei fra Kjøbenhavn til Helsingøer.

5. Colonneveien fra Roeskilde til Kikhavn paa Halsnæs (følger den fornævnte Landevei forbi Værebro Møller 2 M., til Frederiksund 1¼ M., til Frederiksværk 2¼ M., og til Kikhavn 1½ M.) i Alt 7 Mile.

6. Colonneveien til Kysten Øst for Hirschholm (følger den fornævnte Colonnevei til Værebro Møller 2 M., til Kirkebyen Farum 2¼ M., til Hirschholm 1¾ M.) i Alt: 6 Mile.

7. Landeveien fra Roeskilde til Kjøge (til Chausseen Nord for Skillings Kro 2 M., ad Chausseen til Kjøge 1¼ M.) i Alt: 3¼ Miil, hvilken Vei fortsættes fra Kjøge til Store Hedinge, Præstøe, Kallehave og Vordingborg: nemlig fra Kjøge til Store Hedinge (over Prambroen til Kirkebyen Strøby) 3 Mile; — fra Kjøge til Præstøe (ad Vordingborger Chausseen til Rønnede Kro 3¼ M., til Ny Tappenøie Kro 1½ M., til Veien fra Nestved ½ M., og ad denne chaussérede Vei ¾ M.) i Alt 6 Mile, og fortsat til Kallehave (over Kirkebyen Allersley) 2½ Miil; fra Kjøge til Vordingborg (ad Chausseen til Rønnede Kro 3¼ M., til Ny Tappenøie Kro 1½ M., og til Vordingborg 2¼ M.) i Alt 7 Mile.

8. Landeveien fra Roeskilde til Karrebeksminde (til Ringsted ad Chausseen 4 M., over Vetterløv Bro til Nestved 3½ M., og til Karrebeksminde 1½ M.) i Alt 9 Mile.

9. Landeveien fra Roeskilde til Skjelskør (ad Chausseen over Ringsted til nær ved Kirkebyen Sigersted 4¾ M., over Kirkebyen Alsted til Kongskilde Kro ved Tiustrup-Sø 2 M., over Kirkebyen Gimlinge til Dalemose Kro paa Nestved Landevei 2 M., over Kirkebyen Egitsløvmagle 1¼ M.) i Alt 10 Mile.

10. Colonneveien fra Roeskilde til Kysten V. for Slagelse (over Lethraborg og Kirke Hvalsø til Meerløse Kro 4 M., over Kirkebyen Steenlille og Munkebjergby til Bromme Kirke 2 M., til Slagelse 2 M.) i Alt: 8 Mile, og altsaa ikke kortere end den chaussérede Kongevei.

11. Colonnevcien fra Roeskilde til Kallundborger Terrainaffsnit, ad den saakaldte Kallundborger Skovvei (ad Chausseen til over Passet ved Elverdams Kro 2½ M., og ad Skovveien

*) De anførte Kroer og mindre Byer, hvortil Veilængden vedføies, ere Skiftesteder for militaire Kjørseler.

til Ny Kro, i Alt 3½ M., til Kirkebyen Tyderup 2½ M., til Viskinde Kro 1½ M., og ad Chausseen til Kallundborg 1½ M.) i Alt 9 Mile, eller 1 Miil kortere end ad Chausseen over Holbek.

De øvrige vigtigere Communicationsveie i Sjælland ere:

1. Den chaussérede Kongevei fra Kjøbenhavn til Fredensborg Slot og til Helsingøer (til Kongens Lyngby 1½ M., til Hirschholm 1½ M., til Fredensborg 1¾ M., men til Helsingøer 3 M.) i Alt resp. 4¾ Miil og 6 Mile.

2. Landeveien langs med Stranden mellem Kjøbenhavn og Helsingøer (til Vedbek 2½ M., til Humlebek 2 M. og til Helsingøer 1 M.) i Alt 5½ Miil.

3. Landeveien fra Kjøbenhavn til Hillerød og Frederiksborg Slot (ad den chaussérede Kongevei over Lyngby til Rudersdal Kro 2¼ M., og forbi Kirkebyen Blovstrød til Hillerød 2¼ M.) i Alt 4½ Miil.

4. Landeveien fra Kjøbenhavn til Frederiksund (over Kirkebyerne Brønshøi og Herløv til Ballerup 2 M., og over Kb. Maaløv, Værøe, Steenløse, Ølstykke, Oppesundby samt Udesundby 3 M.) i Alt 5 Mile, hvilken Vei fortsættes igjennem Horns Herred S. efter (forbi Hovedgaarden Svanholm til Kirke Hyllinge 3 M.) til Roeskilde og Holbeker Chausseen (N. for Kb. Saaby) i Alt 4 Mile.

5. Den chaussérede Kongevei fra Kjøbenhavn til Kjøge (ad Kongeveien til Roeskilde forbi Roeskilde Kro 2½ M., og til Kjøge 3 M.) i Alt 5¼ Miil.

6. Den gamle Landevei fra Kjøge til Præstøe (over Kb. Valløeby, Carise og Farøe) 6 Mile.

7. Den tildeels chaussérede Landevei fra Korsøer til Nestved (over Kb. Boeslunde til Dalemose Kro 2½ M., til Kb. Fuglebjergby 1½ M., til Nestved 2 M.) i Alt 6 Mile; hvilken Vei fortsættes til Præstøe (over Rønnebeksholm og Kirkebyen Baarse) 3 Mile, og til Vordingborg (over Kb. Vester-Egitsborg og Kjøng) 4 Mile.

8. Landeveien fra Vordingborg til Kallehave (over Nyraad) 2¼ Miil.

9. Landeveien fra Rørvig til Skjelskør over Slagelse (til Nykjøbing ¼ M., igjennem Defileet ved Høve til Kb. Faareveile 2¾ M., over Kb. Holmstrup til Bromølle Kro 3 M., over Kb. Rudsvedby og Ørsløv til Slagelse 3½ M., over Kb. Lundforlund til Skjelskør 2¼ M.) i Alt 12¼ Miil.

10. Landeveien fra Slagelse til Holbek (til Bromme Kirke 2 M., til Kb. Uggerløse 2¼ M., over Kb. Qvandløse til Holbek 2 M.) i Alt 6¼ Mile.

11. Landeveien fra Holbek til Nestved over Ringsted (til Kb. Meerløse 3 M., til Ringsted 1½ M., over Vetterløv Bro og Kb. Herlufmagle til Nestved 3½ M.) i Alt 8 Mile.

12. Landeveien fra Kallundborg til Nestved over Slagelse (til Aagerup Bro 2 M., til Løve Kro 1½ M., til Slagelse 1½ M., til Fuglebjergby 2½ M., og ad Korsøer Landevei 2 M.) i Alt 7 Mile.

b) Meer eller mindre vigtige Punkter.

I det nordøstlige Sjælland. (Amterne Frederiksborg og Kjøbenhavn).

Hillerød Kjøbstad, med omtr. 1800 Indb., benævnes sædvanligen Frederiksborg, efter det derved liggende Slot, der var Christian IVs kjæreste Opholdssted, og i hvis

smukke Kirke flere danske Konger ere blevne kronede. Dette i gothisk Stiil af Christian IV opbyggede Slot har tvende Forgaarde, der ere forsynede med Skydeskaar, og da den hele Bygning end ydermere er beliggende i en liden Sø, kan den meget godt afbenyttes som en fast Post, eller en Reduit for en til det nordøstlige Sjællands Forsvar ved Frederiksborg concentreret Hovedstyrke. I Kjøbstaden Hillerød er en lærd eller latinsk Skole, og her garnisonerer 1 Escadron Husarer.

Hvor nu Slottet Frederiksborg staaer, var fordum Herregaarden Hillerødsholm, som tilhørte Herluf Trolle, indtil den i 1560, ved et Mageskifte mod Herlufsholm kom under Kronen. Den ældre Slotsbygning, hvori Christian IV blev født, opførtes af Frederik II. Store Skove ligge S. O. og især N. for Slottet. Af disse have Gribs-Skoven den største Udstrækning, og N. for den ligger den nu næsten udtørrede eller afdæmmede Søborg-Sø, ved hvis østlige Bredde laae i Valdemarernes Dage Kjøbstaden Søborg, med et fast Slot.

Frederiksborgs gamle Ladegaard blev allerede under Frederik II anvendt til et kongeligt Stutteri, men dette er først bleven betydeligt ved de senere paafulgte Udvidelser og Forbedringer, især under Christian V og Christian VI.

Stutteriet bestod indtil 1830 af 800 Heste, hvoriblandt omtr. 30 Hingster og 200 Hopper af de ædleste Racer, navnligen arabiske, spanske, moldauiske og engelske. Aarligen faldt omtr. 100 Føl. Paa Esromgaard og den nye Ladegaard Faurholm (tidligere Benævnelse paa den gamle Ladegaard), holdtes iøvrigt ogsaa et Hollænderi, bestaaende af Qvæg af udmærkede fremmede Racer, især spanske og tyrolske Køer, samt et Schæferi af Merinos- eller spanske Faar. Men for Tiden haves ikkun 5 Fuldblods- og et Par danske Hingster, samt c. 60 Hopper paa Stutteriet, hvis Reform er under Ventilation. Stutterivangernes Areal er meget betydeligt (tilsammen omtr. 9000 Tdr. Land), og desforuden har Stutteriet et betydeligt Skovareal til Afbenyttelse, navnligen i Store Dyrehave Skov, hvor det saakaldte „vilde" eller ikke indstaldede Stutteri henlagdes, der tidligere holdtes paa Hesselse i Kattegattet.

Esrom Hovedgaard, smukt beliggende ved Esrom-Sø, henhører, som allerede anført, under Frederiksborg Stutteri. Amtstuen for Kronborg Amtstuedistrikt er for Tiden paa Esrom.

Esrom har langt tilbage i Middelalderen været et kongeligt Gods, men Erik Lam og Svend Grathe skjenkede det bort til Geistlighedens Brug, og Erkebiskop Eskild stiftede og opbyggede her 1153 et Bernhardiner-Kloster, som snart blev ikke blot eet af de rigeste i Riget, men tillige eet af de anseeligste Klostere i hele Norden. Klosteret nød usædvanlige Rettigheder og var en Tidlang ikke blot et Asyl for forfulgt Uskyldighed, men indenfor dets faste Mure tillige et Fristed for enhver landflygtig Forbryder.

Fredensborg (forhen Østrup), et kongl. Lystslot, er opbygget af Frederik IV ved Esrom-Sø, og berømt ved Fredsslutningen i 1720.

Marienlyst (forhen Lundehave), et kongl. Lystslot nær ved Kronborg.

Hirschholm (Hirsholm). Denne lille By erholdt Kjøbstædprivilegier af Christian VI i 1739, efter at han her havde opbygget et langt større og prægtigere Slot end det gamle (Hørseholm, som allerede under Frederik I tilhørte Kronen); men da dette ny Slot tildeels opførtes paa en sumpig Grund, forfaldt det snart, og maatte allerede under Christian VII nedbrydes. Byens lille Kirke er opført paa det gamle Slots Grund. I Hirschholm garnisonerer 1 Escadron Husarer, og $\frac{1}{4}$ M. Nord for Byen ligger det store Klædefabrik Usserød, som forsyner Armeen med Klæde og hidtil administreres for kongelig Regning.

Allerede det gamle Hirsholm (Hørse- eller Hestholm) kaldtes stundom Hjortholm, som under Christian VI fortydskedes til Hirschholm.

Jægersborg (forhen Ipstrup), en liden By, som for en Deel bestaaer af de til det af Christian IV opbyggede, men af Frederik V nedbrudte Slot hørende Ladebygninger. Her garnisonerer Staben samt 1 Escadron af Husar Regimentet.

Lyngby (Kongens=), Kirkeby med over 1000 Indbyggere. Ligner i Udseende en liden Kjøbstad. Ved samme ligger det kongelige Lystslot Sorgenfri.

Bronshøi Kirkeby, ¾ M. fra Kjøbenhavn. Her havde Carl Gustav i 1658 og 59 en forskandset Leir, som han kaldte Carlstad, og som var i Omkreds større end dengang det af ham beleirede Kjøbenhavn. Leiren var vel forsynet med Volde og Grave, Pallisader og Trancheer. Husene i Uttersløv vare blevne afbrudte og henførte til denne Leir, der fuldkommen lignede en befæstet Stad.

Joenstrup, ikke langt fra Sønder=Sø. Her er et Skolelærerseminarium, oprettet i 1790, og saaledes det ældste i Danmark.

Slangerup, en stor og meget gammel Kirkeby, som erholdt Kjøbstædrettighed af Erik Eiegod (hvis Fødested Byen var), men i 1809 ophørte at være Kjøbstad.

Jægerspriis Lystslot (forhen Abrahamstrup) i det kongelige Gods af samme Navn. Ved dette Slot er en Fasanhave, samt i Lystskoven et Slags Mausoleum for berømte danske og norske Mænd.

Selsøgaard, ved Selsø i Horns Herred (Hovedgaard i et Stamhuus) var i det 12te og 13te Aarhundrede et Augustiner=Kloster, og er en med Grave omgiven gammel Bygning. Til denne Hovedgaard hører Eskildsøe.

Aastrup (Hovedgaard i et Stamhuus) er mærkeligt, som skikket til et fast Punkt (saalænge Fienden ikke har Artillerie paa de S. fra dominerende Høider) paa venstre Fløi af en stærk Stilling, med Front imod V., bag Vandløbet, som flyder ud i Aagerup Fjord, forbi Elverdams Kro, paa Roeskilde=Holbeker=Chaussеen.

Lethraborg eller Ledreborg, Hovedsæde i Grevskabet af samme Navn (oprettet 1746, tilhørende Familien Holstein), en smuk Bygning paa samme Sted som (eller nær ved) det gamle Kongesæde Leire. Den nærved liggende ubetydelige Bondeby Leire har af sin fordums Herlighed kun beholdt sit Navn og Dan Mikillatis Gravhøi.

Skjoldnæsholm, Hovedgaard i en af Sjællands smukkeste og meest coupeerte Egne, der er riig paa Oldtidsminder. Navnligen findes paa et skovbevoxet Næs i Valsølille=Sø Voldstedet af en Borg, der skal have været Skjolds Kongesæde, og sandsynligviis var det Skjoldnæsholm, som Valdemar Atterdag maatte beleire i 1348 for at blive Herre af samme.

Vigersted og Harrested (Haraldssted, efter Kong Haralds Gravhøi, hvor Knud Lavard blev dræbt 1131) ere tvende Kirkebyer D. og V. for Chaussеen til Ringsted, der kunne afgive gode Støttepunkter for Fløiene af en temporair Stilling, med Front imod Ringsted (¾ M. fra denne Kjøbstad og høire Fløi støttet til Lange=Sø.

I den sydostlige Deel (den største Deel af Præstøe A. og en Deel af Sorøe Amt):

Store Hedinge, en liden, meget aaben Kjøbstad med 1000 Indb., beliggende ikkun ½ M. fjernet fra Stevns Klint. Den erholdt Kjøbstædrettigheder allerede 1441, men har en for uheldig affides Beliggenhed til at blive nogen betydelig By, og er ogsaa i militair Henseende kun mærkelig som Centralpunktet i det frugtbare Stevns Herred. Byens Kirke er iøvrigt mærkelig ved sin Bygningsmaade og nogle endnu vedligeholdte Munkegange i samme.

Valløe eller Walløe, Slot og Hovedgaard i Grevskabet af samme Navn, af Dronning Sophie Magdalena i 1738 skjenket til et Stift for adelige Frøkener. Slottet (som med vedliggende lille Flekke er omkrandset af Skov) blev opført 1586, og er forsynet med 2de Taarne, der have meget tykke Mure, samt omgivet med dybe og brede Grave.

Giesegaard, Hovedgaard i et Stamhuus, ¾ M. S. D. for Ringsted. Hovedbygningen er opført usædvanlig prægtig i italiensk Stiil.

Bregentved, en stor Hovedgaard i Grevskabet af samme Navn (oprettet 1750 og til=

hørende Familien Moltke), nær ved Chaussеen imellem Kjøge og Rønnede Krv. En meget gammel adelig Eiendom, som i det 14de Aarh. tilhørte Grev Gerhard af Holsteen.

Gisselfeldt, en gammel Borggaard (bygget af Peder Oxe 1540), omgiven af dybe Grave, og siden 1701 et adeligt Frøkenkloster. (Stiftet af Feltmarschal Gyldenløve.)

Sparresholm, en gammel Hovedgaard, hvis Bygninger ere forsynede med stærke Hvælvinger. Tidligere laae her et fast Slot (Padeborn), som de roeskildske Biskopper afbenyttede til Fængsel for geistlige Statsfanger.

I den nordvestlige Deel (Holbecks Amt):

Løvenborg, Hovedgaard i et Baronie (oprettet 1773 og Stamhuus for Fam. Løvenskjold). Hovedbygningen, som har 2 ottekantede Taarne og er omgiven med brede og dybe Grave, kan afbenyttes til en fast Post paa venstre Fløi af en Stilling bag Tudse-Aae.

Frydendal (tilforn Torbenfeld), er en stor og smukt beliggende gammel Hovedgaard, opbygget i en Sø.

Kongsdal (tilforn Tygestrup) er en Hovedgaard, der tilligemed den foranførte en Tidlang tilhørte og beboedes af Frederik III.

Aunsø, Hovedgaard og Kirke under Grevskabet Lerchenborg, opbygget i en liden Sø, og under Frederik II, Christian III og Christian IV et kongeligt Jagthuus. Til den Tid var Aunsø aldeles omgiven af store Skove, som endnu omgive den nærved liggende Skarritssø, hvis Afløb ud i Halleby-Aae gjennemstrømmer en liden yndig Dal, hvori Kongens og Gryde Vandmøller, i Forbindelse med de nærved liggende Vandmøller Ørsøe, Strids og Rangle, danne ligesaa mange smaa Pasje til det lille, coupeerte Terrainaffnit ved Skarrits-Sø.

I den sydvestlige Deel (den største Deel af Sorøe A. og en Deel af Præstøe Amt):

Ringsted, Kjøbstad, omtrent midt i Sjælland, under 55° 26′ 43″ n. B. og 1° 47′ 20″ v. L., med ikkun henimod 1200 Indb., er en meget gammel By, og var i det 12te og 13de Aarhundrede en betydelig Stad med 6 Kirker. I Byens nuværende eneste, men store Kirke (opført i det 11te Aarhundrede som Klosterkirke for Benedictinermunkene paa Ringsted Kloster) opbevares Ligene af 7 danske Konger, hvoriblandt Valdemar I og IIs.

Ringstedkloster, stiftet 1082 under Svend Estridsen, er nu en Hovedgaard nær ved Byen. De ældre Hovedbygninger afbrændte, tilligemed den halve Deel af Ringsted, i 1806.

Sorøe, Kjøbstad, med ikkun 8—900 Indb., noget S. for Chaussеen fra Ringsted til Slagelse, har sin Hovednæring af det vedliggende Academie. I Byens smukke Kirke, som tidligere var en Klosterkirke, opbevares Støvet af nogle Konger, navnligen af Valdemar IV, samt af flere mærkelige Mænd, hvoriblandt Absalon og Holberg, tvende af Academiets største Velgjørere.

Sorøe Academie. Allerede for 700 Aar siden, da Sorøe kun var en liden Bondeby, oprettede Biskop Absalons Fader, Asser Røg, her et Bernhardiner Kloster, der ved Absalons og hans Broders, Esbern Snares Gavmildhed, snart blev eet af de rigeste Abbedier i Danmark. Efter Reformationens Indførelse afbenyttede Frederik II det til en Friskole (1586), og Christian IV tilføiede Skolen, 1623, et ridderligt Academie, som blev af Ludvig Holberg, 1754, rigt doteret, navnligen med hans hele Baronie (Holberg, oprettet 1746, og bestaaende af Hovedgaarden Tersløse samt flere andre Gaarde). Denne Stiftelses nyeste Periode er at regne fra 1822, da Frederik VI forenede Skolen og Academiet saaledes, at Stiftelsen danner en forenet Opdragelses- og høiere Underviisningsanstalt.

Academiets Bygninger, som afbrændte i 1813, ere i en smuk Stiil paany opførte og indviede i 1827. (See endvidere om Sorøe Academie § 73 f).

Pedersborg Kirke, ¼ M. N. for Sorøe, paa en Bakke ved en Arm af Sorøe-Sø, seer ud som en gammel Fæstning og er ogsaa endnu skikket til at afbenyttes som en fast Post, for nordfra at forsvare Adgangen til det lille Afsnit, i hvilket Sorøe ligger. Hvor Kirken er, var og i det 14de Aarh. en fast Borg „Pedersborg" kaldet.

Slagelse Kjøbstad er, endskjøndt Landstad, en af Sjællands livligste og betydeligste Byer med omtr. 3200 Indb. Her er en saakaldt latinsk eller lærd Skole, og Garnison for 1 Escadron af Sjællandske Landseneer Regiment. Udskibningsstederne ved Bisserup og ved Strandegaard (Stillinge Bugt) afbenyttes af Slagelse Kjøbmænd som Udhavne, endskjøndt resp. 3½ og 2 Mile fjernede fra Byen.

Denne By er meget gammel og skal være anlagt af Skjalm Hvides Farfader Slag, i Slutningen af det 10de Aarhundrede, og den erholdt Kjøbstædrettigheder 1280. Den ene af Byens tvende Hovedkirker er bygget 1082 af en Roeskilder Biskop. Det høieste Taarn ligger under 55° 24′ 13″ n. B. og 1° 13′ 19″ v. L.

Nær udenfor Byen laae det berømte Antvorskov, som først var et rigt St. Johannis Kloster, stiftet af Valdemar I, 1177; derpaa af Frederik II forvandlet til et kongeligt Slot, 1585, men siden 1774 Privateiendom. Denne er nu aldeles udparcelleret, og Hovedbygningen nedreven efter 1816.

Herlufsholm (tidligere „Skovkloster") med en gammel Korskirke, beliggende, som allerede anført, ved Suus-Aaen, er Hovedbygningen i et Gods, som kom under Kronen efter Reformationen og mageskiftedes for Hillerødsholm. Herluf Trolle og hans Hustrue Birgitte Gjøe oprettede her en lærd Skole og Opdragelsesanstalt for unge Adelige, men senere er denne Stiftelses Afbenyttelse udvidet ogsaa til Borgerlige.

Fiurendal, Herregaard under Grevskabet Holsteinborg, er af Grev Holstein indrettet til en Opdragelsesanstalt for Bondestanden og Haandværksclassen.

B. Møen, med vedliggende Smaaøer.

Møen, som ved lavvandede Grunde, Nord og Syd for Stege-Strand, staaer i en nøie Forbindelse med Sjælland, ligger mellem 54° 52′ 47″ og 55° 03′ 28″ nordlig Brede og imellem 0° 01′ 20″ og 0° 28′ 20″ vestlig Længde fra Kjøbenhavns Meridian. De smaa beboede Øer: Nyord, V. for Ulfshale, og Bogøe, med den mindre Farøe, N. for Grønsund, høre til Møen, hvis Fladeindhold (incl. de foranførte mindre Øer) **udgjør** 4,3361 □ **M. Møens største Længde, fra N. O. til S. V. er** 2¾ **M., og største Brede fra Borgvoldodden** (ved Grønsund) **til Store Klint:** 3 11/12 **M. Henhørende til Præstøe Amt, udgjør Møen, med vedliggende Smaaøer, et eget Herred** (Møenbo Herred), **hvori 1 Kjøbstad med omtrent 1700 Indb. Paa Landet 2470 Mennesker paa □ Milen.**

1. Drographiske og hydrographiske Forhold.

Møens østlige Side, eller det saakaldte høie Møen, viser en mærkelig Afvigelse fra de danske Øers Hovedcharakteer derved, at Landet høiner sig jevnt paa de sidste

¾ Miil (Øst for Kirkebyen Borre) stedse mere og mere henimod Østkysten, indtil det daler brat ned mod Havet, dannende Møens skjønne og høist mærkelige, høie og sneehvide Kridtklint, der næsten overalt er bevoret med Bøgeskov og Krat.

Som en Følge heraf kan Møen, med Hensyn til Øens Terrainforhold betragtes som deelt i to Dele, nemlig den foranførte mindre Deel, eller høie Møen (der udgjør omtrent ¼ Deel af Øens Fladeindhold), og den øvrige større Deel, der ganske har den samme jevne og flade Terrainkarakteer, som de øvrige danske Øer. Medens i høie Møen de nær ved hinanden liggende Bakker høine sig indtil 460 Fod (Aborre Bjerg), har den høieste Bakke i den øvrige Deel af Øen (Præstebjerget ved Ulanefjord) ikkun en Høide af 160 Fod. Grændsen imellem begge Dele, eller høie Møens Begrændsning mod Vest, er skarp markeret ved en smal Dal, som dannes af Øens tvende eneste Indsøer: den lille Borre-Sø og den endnu mindre Budsemark-Sø, samt deres Til- og Afløb, Nord og Syd efter, igiennem Borre og Budsemark Mose.

Det høieste Punkt er Aborre Bjerg (460′), ¼ M. Øst for Hovedgaarden Klintholm, og iblandt de øvrige høieste Punkter ere de mærkeligste: Kongsbjerget (436′), under 54° 57′ 54″ n. B. og 4′ 07″ v. L.; Lundehøi (230′) ved Kirkebyen Magleby; i Lille-Klint: Slotsgavlene (375′), Taleren (325′) og Hylledals Klint (406′); i Store-Klint (S. for den fornævnte): Vitmundsnakke (274′), Dronningestolen (398′), Sommerspiret (325′), Graaryg (351′) og Hvidskud (286′).

Det øverste Jordlag er i det Hele taget særdeles frugtbar og god Agerjord, som bestaaer af Muld og Leer til 1—2 Fods Dybde, blandet med Sandmergel eller med Kridt. Paa den østlige Side af Borre Mose og Engdrag finder man i høie Møen overalt den samme Kalk- og Kridtformation, som i Kridtklinten, der fra dens nordlige Begyndelse (Liselund Klint) i sin hele Udstrækning af omtrent 1½ M. (indtil Gjedebrinken) bestaaer for største Delen af en fiin, hvid Kridtmasse, der er afbrudt af 3—4 Tommer mægtige Lag af Flint. Disse Lag, der sædvanligen ere 2—4 Fod fjernede fra hinanden, ligge iøvrigt langtfra ikke saa regelmæssige her, som i Stevns Klint, men tvertimod snoe sig undertiden i ganske forskjellige Retninger, der vidne om store vulkanske Rystelser, efter at Kridtformationens Dannelsesperiode var forbi. Kridtet er ikke allevegne lige godt i Klinten. De øverste Dele af Massen ere grove, de nederste derimod finere, og det fineste Kridt findes i Taleren, en høi, isoleret fremragende Masse. I Flinten findes mange Spor af Søvæxter og Tang. Kalk findes flere Steder, men er ikke saa god som Farøe Steenkalk.

Der findes ingen Aaer, og neppe engang Bække paa Øen. Ligeledes findes ikkun paa høie Møen et Par meget smaa og vistnok meget dybe Søer. Paa det øvrige Møen ere alle Smaasøerne (med Undtagelse af de tvende tidligere anførte), allerede ganske forvandlede til Mose og Eng.

2. Kysterne.

Vel omgives Møens nordlige, østlige og søndre Kyst ikkun af smalle Grunde, udenfor hvilke der er en Dybde af 4—12 Favne Vand, stundom endog ikkun 2—300 Alen fra Land, men disse ere dog ikke mindre dækkede, end den ved brede, lavvandede Grunde beskyttede vestlige Kyst; thi deels hindrer den overalt sammenhængende, smalle

og med store Stene belagte Grund selv Smaafartøier fra at komme umiddelbart til Kysten, og deels yder dennes steile Beskaffenhed et naturligt Værn mod Landinger.

Derfor findes ei heller et eneste Landingssted paa Møens nordlige Kyst, som har en Udstrækning af henimod 3 Mile fra Ulfshales nordvestlige Huk indtil Hellehavnsnakke, N. O. for Hovedgaarden Liselund. Udenfor den østlige Kyst, som har en Udstrækning af 1 M., er der vel Steder, hvor store Skibe kunne komme Landet nær paa et Geværskuds Distance, men ingen Landingssteder. Paa den søndre og sydøstlige Kyst, som paa en Udstrækning af $3\frac{1}{2}$ M. (fra Fiskerhusene ved Budsene Skandse indtil Madses Klint, S. O. for Vindebek) begrændser Hjelms Bugt, og paa $\frac{3}{4}$ M. Grønsund, kunne smaa Fartøier kun ved stille Veir lande udenfor Rytzebek, S. V. for Hjelm By. Alle øvrige Punkter paa Kysten ere kun tilgængelige for Baade.

I Grønsund, som har en Brede af $\frac{1}{4}$ M., og en Dybde af 7—10 Favne i Strømmen, kan man vel komme paa 4—8 Favne nær ved Kysten (ved Haarbølle Hestehave, en siid Eng), hvor 2de Skandser findes at have været anlagte paa denne, men Landingssted er der dog kun ved Grønsund Færgegaard (Leernakke), og det endog ikkun for Pramme og Baade, der ikke stikke dybere end 3 Fod.

Den vestlige Kyst indskjæres i en Udstrækning af henimod 5 M. af en Mængde Fjorde og Vige, navnligen af Phanefjord, Borren eller Egholm Fjord og Vigen ind under Ulfshale, men disse ere alle udfyldte med saa lavvandede Grunde, at den største Dybde er ikkun 3 Fod. Derfor kan man f. Ex. fra Bondebyen Lille Damme vade over til Bogøe Land, og fra Koster Land til Borreøe eller Borren, hvorfra man kan kjøre over til Rødvinge By. Nær ved Koster Færge kunne smaa Jagter ankre, men ved selve Færgebroen ikkun store Pramme og Færgebaade. Det egentlige og eneste for Skibsfart tilgængelige Punkt paa Møen er fra Stege-Strand igjennem det $7\frac{1}{2}$—10′ dybe Indløb til Stege Skibsbro og Stege-Noer, der med en for et Noer usædvanlig Dybde har en Længde af $1\frac{3}{4}$ M. og en Brede af indtil 5000 Alen.

Om de ved Vestkysten beliggende Smaaøer er at bemærke:

Nyord. Den største Deel af denne Ø består af gode, men saa lavtliggende Græsgange, at den oftere staaer under Vand. Ikkun den mindre nordvestlige Deel, hvorpaa Bondebyen Nyord ligger, høiner sig indtil 50′ over Havets Niveau.

Paa Nyord, som fornemmeligen beboes af Lodser, findes den eneste privilegerede Kro i hele Møens Herred.

Bogøe, eller Baagøe, er derimod en i Forhold til sin Størrelse høilandet og frugtbar Ø. Den udgjør et eget Kirkesogn (der henhører under Lolland-Falsters Stift), hvortil hører den lille Farøe, hvorfra et langt Sand- og Steenrev strækker sig ud til den lille Holm: Kalvøe, S. for Masnedøe.

Da de Svenske i Krigen 1658—59 flere Gange forgjæves havde forsøgt paa at erholde Fodfæste paa det i næsten et heelt Aar tappert forsvarede Møen, landede de ved Hjælp af Pramme paa Bogøes ubeskyttede s. v. Kyst, og vadede derpaa, under Veiviisning af nogle Bønder, over Letten Grund, der blot i Midten gjennemskjæres af en smal, 5—6′ dyb Rende, over til Møen, og kom derved i Besiddelse af denne Ø.

Anm. Paa Møens Kyster vare i sidste Krig anlagte: Ulfshales faste Batterie, samt Phanefjords Skandse ved Grønsund. De andre Skandser, hvoraf der endnu findes Spor paa Møens Kyst ved Budsene Fiskerhuse og ved Grønsund, hidrøre fra Krigen i 1658—59. Det samme gjælder om den af de Svenske anlagte Skandse (Carl Xs Skandse), hvoraf Voldstedet findes ved den henimod 300 Alen lange, steensatte Dæmning, der forbinder Koster Land med Møen, og paa hvis Midte der er en liden Træbro. Paa Bogøes s. v. Kyst ved Sodse Gab var 2 Batterier.

3. Det Indre.

a) Veie.

1. Landeveien fra Koster Færge til Stege 1 M. (over Koster Land) til Herregaarden Liselund ved Møens Klint (over Kb. Borre) $2\frac{1}{4}$ M.

2. Landeveien fra Stege til Grønsunds Færgegaard (forbi Kb. Damsholte og Hovedgaarden Marienborg) 2 Miil.

3. Colonnevei fra Stege over Hjelm til Rytzebek $1\frac{1}{4}$ Miil.

4. Colonnevei fra Stege over Budsemark til Budsene Fiskerhuse $2\frac{1}{2}$ M.

b) Meer eller mindre mærkelige Punkter.

Stege, Kjøbstad paa den nordlige Odde ved Indløbet til Stege Noer, under 54^0 59′ 03″ n. B. og 0^0 17′ 32″ v. L., er Møens eneste betydelige By, med 16—1700 Indb. En 230 Fod lang Bro fører over Seilløbet ind til Havnen (Vinterhavn af 5te Cl. $8\frac{1}{2}$′), og forbinder ved en 400 Alen lang steensat Dæmning Stege med Landsbyen Lindemark. Stege har en i Forhold til Oplandets Størrelse ikke ubetydelig Udførsel af Kornvarer. Staden havde tidligere en latinsk Skole, der forandredes til en Navigationsskole i Begyndelsen af det 18de Aarh., og derpaa 1742 til et Tugt-, Forbedrings- og Manufacturhuus.

Byen er meget gammel og var i Middelalderen forsynet med et fast Slot „Stegeborg". Dens Kjøbstædsprivilegier ere fra 1268. I 1510 ødelagdes Stege af Lübeckerne, og blev derpaa i 1534 omgivet med Volde, Grave og en Ringmuur. Dog forsvarede Staden sig ikke under Grevens Feide i det paafølgende Aar, og da Borgerne endog indtoge det faste Slot ved List, faldt Møen i Fiendens Hænder, og Slottet blev sprængt. I 1658 forsvarede derimod Stege Borgere deres By næsten i et heelt Aar med sjelden Tapperhed og Held. Af Ringmuren findes endnu Spor.

Borre Kirkeby var tilforn en Kjøbstad, med en liden Havn S. for Byen, da Havet skar sig i en smal Fjord ind imellem Borre og Magleby.

Endnu i Kong Hans's Tid var Borre en Kjøbstad, men hvis Borgere klagede over deres Byrder som Kjøbstædsborgere uden Kjøbstædshandel, da deres tilgrundede Havn ikke længere tilstedede Seilads op til Byen, og al Handel derfor gik til den yngre Kjøbstad Stege.

Liselund, Hovedgaard (med privilegeret Gjæstgiversted) ved Møens Klint, bekjendt ved de mange her med Flid udførte Anlæg, der vel ikke tjene til at forhøie, men til bedre at kunne beskue Klintens Naturskjønheder.

Klintholm, Hovedgaard, 4—5000 Alen fra Store Klint, hvor især Maglevandsfaldet (paa den søndre Side af Dronningestolen) udmærker sig, som den betydeligste Kløft eller Revne i Klinten. Den gaaer omtrent 1200 Alen ind i Landet, og ad samme er den bedste Op- og Nedgang i Store Klint.

Leernakke Færge og Færgegaard ved Grønsund, med bequem Færgefart over til Grønsund Færgegaard paa Falster, samt Børtfart til Stubbekjøbing. Dampskibet imellem Kjøbenhavn og Kiel anløber dette Færgested.

Koster Færge og Færgegaard, med bequem Færgefart til Kallehave Færgegaard paa Sjælland.

Kjeldby (Kjelbymagle) Kirkeby, ½ M. Øst for Stege, er mærkelig derved, at Kirken udentvivl er den ældste paa Øen, og at nær ved Byen, indenfor den østlige Ende af Stege Noer, findes Voldstedet af „Gammelborg", som i Middelalderen var et fast Slot.

C. Falster, med vedliggende Smaaøer.

Denne triangulair dannede Ø, S. for Lolland, ligger mellem 54° 34′ 26″ og 54° 58′ 40″ n. B. og mellem 0° 24′ 20″ og 0° 52′ 16″ v. L. for Kjøbenhavns Meridian. Den i Guldborgsund beliggende og bebøede lille Hasselø hører til Falster, hvormed den er ved lavvandede Grunde og en Dæmning nøie forbunden. Falsters Fladeindhold udgjør 8,4160 □ Mile. Breden varierer imellem ½ og 3½ M., og den største Længde er 6¼ M., fra Ourehoveds nordre til Gjedseroddes søndre Pynt. I Øens tvende Herreder, henhørende til Maribo Amt: 2 Kjøbstæder, med tilsammen c. 2500 Indb. Paa Landet omtr. 2140 Mennesker paa □ Milen.

1. Orographiske og hydrographiske Forhold.

Falster er en meget jevn og lavtliggende Ø, hvis høieste Punkt (Søeshøi) ikkun hæver sig 189′ over Havets Niveau. Jordskorpen bestaaer af en fed Leerbund, der dog især i den nordøstlige Deel af Øen er blandet med Sand, i et lignende Forhold som den sydvestlige Deel af Møen. Øen producerer meget Korn, og da den i Forhold til sin Størrelse er rigelig forsynet med Skov (især af Bøg), leverer den ogsaa Brændsel til Udførsel. Skovarealet udgjør henimod 10000 Tdr. Land, og desforuden udmærker sig denne Ø iblandt de danske Øer ved høie levende Hegn og Træplantning paa begge Sider af de fleste Veie. Den høiest beliggende Deel er den nordøstlige, og den laveste den sydlige Deel, hvor det over 2 Mile lange og meget lavvandede Bøtøe-Noer ikkun ved en smal Landstrimmel er adskilt fra Havet, hvilken tildeels er bedækket af de fra Havets Bund opkastede Sanddynger, liig dem paa Jyllands Vestkyst, kun ikke saa høie og ødelæggende.

Mærkelige Vandløb og Indsøer findes ikke paa Falster. De førstnævnte ere ikkun Bække, og de sidstnævnte enten meget smaa, eller allerede næsten ganske forvandlede til Moser, af hvilke der ere mange (af c. ⅛ □ M.s Størrelse) i den østlige Side af Øen.

Søeshøi ligger ved Landeveien fra Nykjøbing til Stubbekjøbing, imellem Kb. Falkerslev og Maglebrænde.
Falsterhavnehøi, under 54° 55′ 01″ n. B. og 0° 44′ 17″ v. L., N. for Kb. Hvedby, har en Høide af 165′.

2. Kysterne.

a) Østkysten og Grønsund.

Falsters østlige Kyst fra Grønsund-Færge til Gjedseroddens sydlige Pynt er omtr. 5½ M. lang, og har en lignende Beskaffenhed som Møens sydvestlige Kyst, med hvilken

den synligen har tilforn dannet et sammenhængende Heelt, som er gjennemskaaret af Grønsund. Til dette Sund grændser den n. o. Deel af Kysten i en Udstrækning af 11000 Alen fra Grønsund-Færgegaard til Hestehoved-Huk. Seilløbet har nær under Kysten indtil 6 Favne Vand, og mindre Koffardiskibe kunne godt lægge an paa denne Side af Sundet. Men det østlige Indløb til dette vigtige Sund, der ligeover for den pommerske Kyst, og navnligen omtrent ligeover for Indløbet til Stralsund, fører paa den nærmeste Vei til Store-Belt, deles ved Tolkengrund i trende smalle Løb (Hestehovedløbet, Tolkeløbet og Møensdybet), hvis ringe Dybde af ikkun omtrent 11 Fod betinger Størrelsen af de Skibe, som enten ville benytte dette Gjennemløb, eller søge Sikkerhed indenfor.

Grønsund kan altsaa kun passeres af Fartøier, der stikke 9—10 Fod. Det har iøvrigt en stærk Strømning, som med S. O. eller N. V. Storme kan løbe 5—6 Miles Fart, og det fryser ogsaa kun til i meget strenge Vintre, eller naar Driviis fra Østersøen skrues op i Sundet.

Den hele Kyst er iøvrigt at betragte som beskyttet, deels da man paa $3\frac{1}{2}$—$4\frac{1}{2}$ Favne Vand maa holde sig $\frac{1}{4}$ Miil fra Land, deels da de nærmere ved Landet værende Grunde ere paa de fleste Steder meget bløde. Den nordlige Deel af denne Kyst udmærker sig ved de herlige Skove, som findes paa denne, og ved den sydlige Deel er fornemmeligen at mærke det lange Bøtøe-Noer, der ved Landstrimmelen Fangel eller Bøtøe-Sønder-Vang (hvorpaa Bondebyen Bøtøe), og Langøe eller Bøtøe-Nordre-Vang adskilles fra Havet.

Den skovbegroede Kyst bestaaer ogsaa for en Deel af steile Brinker, som paa enkelte Steder have en lodret Høide af c. 40′; men langs med den øvrige Deel findes kun lave, fra Havet opkastede Sandbanker eller Sandrevler, der undertiden naae over een Miil ud fra Kysten. I disse Revler kan der være Aabninger, hvorigjennem selv store Jagter og Brigger kunne seile; men da de forandres ved hver afvexlende Vind, foranledige de, at mange Skibe strande, hvorfor de Søfarende søge at undgaae Landet paa denne Side.

Naar det ikke netop er ved høie Vande, saa kan man kjøre og ride langs med Stranden fra Grønsund Færge til Bøtøe-Søndre-Vang og over Noret til Kirkebyen Veggerløse paa Gjedser Odde, omendskjøndt der ikke allevegne er Vei.

De vigtigste Punkter paa denne Kyst ere:

Grønsund Færgegaard, hvorfra der er en bequem Færgefart til Leernakke Færgegaard paa Møen (3000 Alen). Nogle Lodser boe ved Færgegaarden. Færgeanstalterne ere paa Møens-Siden.

Hestehoved kaldes Falsters østligste, skovbevoxede Huk, ved det søndre Indløb til Grønsund. Udenfor Hukken er indtil 16′ Vand nær ved Kysten, paa hvilken nogle Lodshuse og Forskandsninger findes $\frac{1}{4}$ M. mere mod Nord.

Corselitze Hovedgaard (under det Classenske Fideicommis) $\frac{1}{4}$ M. fra den østlige Kyst. Den eneste Vandmølle paa Falster hører til denne Gaard, og nær S. O. for samme (udenfor Bondebyen Ulsløv) kunne smaa Fartøier ankre ved gunstigt Veir paa 40—50 Skridt nær Land.

Gjeddesby Kirkeby paa Gjedserodde, ved Bøtøe Noers søndre Ende, som ved et smalt, bugtet og lavvandet Løb staaer her i umiddelbar Forbindelse med Havet.

Gjedser Fyrtaarn, omtr. 1000 Alen indenfor den sydligste Pynt af Gjedserodde, har et stillestaaende Lampefyr, der brænder 50′ over Vandets Niveau. Dette Fyr er af særdeles Vigtighed, da Odden er omgivet af farlige Rev og Grunde, hvoriblandt Gjedser-Steenrev, hvis yderste mindre Rev: Trindelen (hvorpaa ikkun fra 7—11 Fod Vand) ligger 1 Miil fjernet fra Fyret, ud i s. o. Retning.

Paa Gjedserodde findes endnu Spor af en fast Borg ved en liden Sø paa Odden. Fremdeles findes Sporene af de Steder, hvor Markedsboderne have staaet under et Marked, der i en fjern Tid tilbage

holdtes her aarligen i 14 Dage, som paa det Tydskland nærmest beliggende Punkt af de danske Øer, og som især blev besøgt af Rostockerne.

b) Gjedseroddens sydvestlige Kyst.

Langs med denne, der fra Gjedser Fyr indtil Kroghage Huk har en Udstrækning af omtr. ½ M., forer et 120 Favne bredt Farvand (Kroghagen) som Seilløb S. fra til Guldborgsund. Endnu under Frederik IV var dette Seilløb brugbart for Fregatter tæt under Gjedserodde, men har nu i Indløbet, S. fra, ikkun 8 Fod Vand. Det begrændses mod V. af Rødsandsgrundene eller den store, flakke Sandbanke, der ligger udenfor Lollands søndre Kyst, og hvorpaa der tildeels kun er 2 Fod Vand. Fra Gjedser Fyr til Kroghage Skandse forer Veien langs med Stranden.

c) Den vestlige Kyst og Guldborgsund.

Den vestlige Kyst, fra Kroghage nordefter til Vaaelsenæs, strækker sig fra Gjedsergaard langs med Guldborgsund i en Længde af omtr. 6½ M. Langs Gjedserodde indtil Gjedsergaard ere de høieste Brinker om Øen, men som ikke overstige 70 Fod i Høide. Guldborgsund har i sit smalle Seilløb kun en Dybde fra 1⅓—4 Favne Vand. Hvor det er bredest ligger den beboede Hasseløe og de smaa Holme: Flatøe, Kalvøe, Keilsøe, Lilleøe og Barholmene. Seilløbet gaaer imellem Hasseløe og Kalvøe. Stranden mellem Hasseløe og Falster er opfyldt med store Stene, og saa grund, at man godt kan vade igjennem samme, og for Tiden forer endydermere en Steendam fra Hasseløes søndre Odde til Veggerløse Mark. Den hele Kyst har iøvrigt en blød Bund, og man kan kun paa enkelte Strækninger følge Stranden. Til Nykjøbing, som er det vigtigste Punkt paa den vestlige Kyst og ved Guldborgsund, kan man nordfra komme ind igjennem Sundet med Skibe, der stikke 9—10 Fod, sydfra derimod ikkun med 7—8 Fods Dybgaaende. Store Skibe kunne imidlertid finde en god Sommerhavn i det nordre Indløb til Guldborgsund.

Fra Hasseløe gaaer forbi Barholmene til Grundene om Kalvøe og Keilsøe en Steendæmning (formodentlig hidrørende fra Erik af Pommerns, eller Dronning Margarethas Tid, for paa denne Maade at hindre fiendtlige Skibes Indseiling til Nykjøbing), og vel er det denne Dæmning, som har væsentligen bidraget til at ruinere Nykjøbings Skibsfart, indtil ved Stiftets nuværende drivtige Amtmands Omsorg Seilløbet paany er gjort ryddeligt paa henimod 8 Fods Dybde, ved at flytte en Deel svære Stene hen paa de nærmeste Grunde; men det er ingenlunde Levningerne af den Bro, som de Svenske i 1658 projecterede anlagt over Guldborgsund, forinden Nykjøbings faste Slot var kommen i deres Besiddelse, hvilket Pontoppidan og efter ham Scheel antager. Den „svenske Bro" paabegyndtes Nord for Nykjøbing ved Grænge Skibested, og Spor af denne (nemlig nedrammede Pæle) findes endnu saavel ved den falsterske som lollandske Kyst, dog ikke midt i det dybe Farvand. At den iøvrigt aldrig blev fuldendt, eller afbenyttet, hvilket og blev overflødigt efter Nykjøbings Erobring, sees deraf, at ingen Spor af Vei findes ned til Broen paa den falsterske Side.

De meer eller mindre vigtige Punkter ved denne Kyst ere:

Valdnæsegaard, paa en Halvøe, som tidligere kaldtes Valnæs. Udenfor denne Halvøes sydvestlige, skovbevoxede Odde er en god Sommerhavn for store Skibe, og nær

V. for Odden ligger den lille Ø Suderen, som staaer ved lavvandede Grunde i nøie Forbindelse med Halvøen.

Guldborg Færge og Færgegaard, hvortil fører en 150 Alen lang med Bolværk forsynet Dæmning paa den nordlige Hovedforbindelseslinie imellem Falster og Lolland.

Nykjøbing, Kjøbstad, under 54° 46′ 48″ n. B. og 0° 42′ v. L., med 18—1900 Indb., er meget gammel, og var i det 13de Aarhundrede blomstrende. Ved Byens Havn, som er en Sommerhavn af 4de Classe (9—10′), ere trende Skibsbroer. Til den ene af disse kunne nu Skibe lægge an, der stikke 10′, og indenfor samme er anlagt en liden Vinterhavn. Handelen er paany i Tilvært, og her er et godt Skibsbyggeri. Nykjøbing har en latinsk Skole, og en Hovedoverfart over Guldborgsund til Færgestedet Sundby paa Lolland, hvor Færgeanstalterne ere.

Endnu i det 18de Aarhundrede vare Nykjøbings Havn og Værft saa betydelige, at der byggedes og repareredes Skibe paa 10—14 Kanoner. Mod Landsiden findes enkelte Spor af Byens Befæstning ved Carl Gustav 1659, og hvor nu en Veirmølle staaer, samt et Kalkbrænderi er anlagt, stod det berømte faste Slot, som endnu i Midten af det forrige Aarhundrede holdtes for at være næst Kronborg og Frederiksborg det skjønneste og største i Danmark.

Gjedsergaard, Hovedgaard paa Gjedserodde. N. for samme er et Udskibningssted, fra hvilket der er Baadefart over Sundet til S. for Roden Skov paa Lollands Kyst, hvorfra en ikkun $\frac{3}{4}$ M. lang Vei fører til Nysted.

d) Den nordre Kyst.

Den nordlige Kyst har formedelst de i samme indskjærende Bugter en Udstrækning af 7 Mile, endskjøndt den lige Linie fra den n. v. Pynt paa Vaaelseodde indtil den n. o. Pynt: Borren, ved Grønsund, er kun $3\frac{1}{2}$ M. Den hele Kyst er fuldkommen beskyttet ved Grunde og Rev, og kun ved den østre Ende af Ourehovedskov kan en Krigsbrig komme, igjennem et Stræde (Kjernemelkshavnen), Kysten nær paa et Riffelskuds Distance, samt ved Sodse Hoveds nordøstlige Kyst, hvor der i det dybe Farvand „Sodse Gab" er flere Favne Vand nær under Land.

Langs med den anførte Skov og nær ved Stubbekjøbing ere 6—10 Alens høie Brinker, men den øvrige Strand er lav og flad, og bestaaer for det meste af en blød Engbund, tildeels bevoxet med Skov. Vel kan man paa enkelte Strækninger ride og kjøre langs med Stranden, og navnligen passere over Mundingen og Afløbene af de tre smaa Noer og Indsøer ved Hvedby, Skovby og Næsby; men en egentlig Landevei fører ikke langs med denne Kyst.

De vigtigste Punkter ved denne Kyst ere:

Gaabense Færgegaard, hvorfra Færgefart til Vordingborg ($1\frac{1}{2}$ M.). Ved Færgebroen, N. for Gaarden (hvortil en 300 Alen lang og 20 Alen bred Steendam fører), kunne blot Fartøier lægge an, der ikke stikke dybere end $4\frac{1}{2}$ Fod. Dampskibet imellem Kjøbenhavn og Kiel anløber dette Færgested.

Sodse eller Sortøe er en liden Bondeby paa Sodse-Hoved, udenfor hvis østre Kyst det meget dybe Farvand „Sodse-Gab" adskiller Falster fra Bogøe. Paa den nordøstlige, skovbegroede Huk findes derfor Spor af Forskandsninger.

Stubbekjøbing, Kjøbstad under 54° 54′ 03″ n. B. og 0° 32′ 06″ v. L., med omtr. 900 Indb., var endnu i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede en ret anseelig Handelsplads, men efter at Havnen tilstoppedes af de Svenske og tilgrundede mere og mere, gik Handelen tabt, indtil i den allersidste Tid, da en temmelig betydelig Export af Korn finder Sted herfra. Ø. for Byen er i Bugten en Sommerhavn af 5te Classe (7′), og først i indeværende Aar har Byen erholdt en Skibsbro.

Det kan antages, at denne Skibsbro vilde betydeligen tjene til at hæve denne lille By, hvis Havn og Rhed var det sædvanlige Samlingssted for de danske Kongers Sømagt til den Tid, da denne bestod af Snekker og Roskibe, som hvert Havnelag maatte holde. I den henimod ½ M. mere østlig, indenfor Næsset ved Grønsund beliggende lille Fjord (Noret kaldet), som nu er aldeles tilgrundet, skal ligeledes have været en Samlingsplads for danske Krigssnekker, der beskyttedes af en fast Borg.

Anm. Til Kysternes Forsvar have været anlagte: ved Grønsund Færgegaard en Skandse, — ved Hestehoved en Redoute, og mere nordlig et Batterie, — paa Durehoved et Batterie (ved Seilløbet N. for Gaabense) og et Batterie ved Sodse-Gab, ligeoverfor 2de Batterier paa Bogøes sydvestlige Strand.

3. Det Indre.

Centralpunktet for Hovedveiene paa Falster er Nykjøbing.

Veiene ere:

1. Den chausserede Landevei fra Nykjøbing til Gaabense Færge (over Kb. N. Alslev 2 M., til Gaabense ¾ M.) i Alt 2¾ Miil.

2. Landeveien fra Nykjøbing til Stubbekjøbing (til Kb. Horreby 1½ M., til Stubbekjøbing 1½ M.) i Alt 3 Mile.

3. Landeveien fra Nykjøbing til Grønsund Færgested (til Kb. Karleby 1½ M., til Grønsund 2 M.) i Alt 3½ Miil.

4. Landeveien fra Nykjøbing til Gjedser Fyr (til Gjedsergaard 2M., til Fyret 1¾ M.) i Alt 3¾ Miil.

5. Landeveien fra Nykjøbing til Guldborg Færge (1½ M. ad den chausserede Landevei til Gaabense, og derpaa til Guldborg 1 M.) i Alt 2¼ Miil.

6. Den chausserede Landevei fra Gaabense- til Guldborg Færgegaard (Alslev, ad Veien til Nykjøbing, ¾ M., til Guldborg 1 M.) i Alt 1¾ Miil. En Sommervei forlader den chausserede Landevei ved Landsbyen Ø. Kippinge, og gaaer over Kippinge Noer samt Landsbyen N. Hvedby. Denne er en ½ M. kortere, men ofte vanskelig at passere.

7. Landeveien fra Grønsund til Guldborg Færgegaard (til Stubbekjøbing 1 M., til Kb. N. Alslev 1½ M., ad den chausserede Landevei forbi Ø. Kippinge 1 M.) i Alt 3½ Miil.

Anm. Da de vigtigste og mærkeligste Punkter paa Falster ligge ved Kysterne, ere de allerede anførte ved disses Beskrivelse.

D. Lolland, med vedliggende Smaaøer.

Lolland eller Laaland ɔ: Lavland (Lalandia) ligger mellem 54° 38′ 50″ og 54° 58′ 25″ n. B. og 0° 42′ 06″ og 1° 37 v. L. De til Lolland hørende beboede Smaaøer ere: Fæmøe, Fæiøe, Aſkøe, Skaløe, Væirøe og Raagøe (beliggende i det Indrehav, ſom ſtundom benævnes „Søen imellem Smaalandene"), **Langøe, Veiløe og Steensøe** (i Nakſkov Fjord). **Fladeindholdet af Lolland, med de vedliggende Smaaøer og Holme er 21,6423 □ Mile. Største Brede fra N. til S. 3½ Miil, og ſtørſte Længde** (fra Albuen indtil Sundby Færge) **7¾ Miil. I Øens fire Herreder, under Maribo Amt: 5 Kjøbſtæder med c. 6000 Indb. Paa Landet c. 1950 Mennesker paa □ Milen.**

1. Orographiſke og hydrographiſke Forhold.

Lolland er (med Undtagelſe af Birket Sogn i den nordlige Deel af Øen) meget flad og af en ſaa lav Beliggenhed, at ſtore Kyſtſtrækninger, iſær paa den ſøndre Side, ikkun høine ſig et Par Fod over Havets ſædvanlige Niveau. Luften er ofte taaget og uſund, iſær for Fremmede, men den lerede Jordbund er udmærket frugtbar, iſær med Hensyn til Kornavl. Ogſaa er Lolland i Forhold til Øens Størrelſe rigelig forſynet med Skov, ikke blot af Bøg, men og af Eeg, da Arealet af de indfredede Ege- og Bøgeſkove kan anſlaaes til omtr. 23000 Tdr. Land.

I Birket Sogn, hvor der findes mange ſmaa Bakker, høiner ſig den høieſte af disſe ikkun 142 Fod over Havets Niveau. Betydeligere ere de hydrographiſke Forhold; thi foruden Maribo Sø findes en Deel ſmaa Søer og Moſer paa Øen, ſom i alle Retninger gjennemſkjæres af en Mængde ſmaa Aaer og Bække, ſamt indſkjæres af en Deel Fjordarme, der vel ikkun ere lavvandede, men dog i Forbindelſe med Jordbundens bløde Marſkcharakteer, og de ſmaa Vandløbs ſumpede Bredder tjene til at vanſkeliggjøre de taktiſke Bevægelſer udenfor Hovedveiene, der iøvrigt tidligere vare i en meget slet, men nu i en meget god Tilſtand.

Maribo Sø ligger omtrent midt paa Øen; den er noget over 1 Miil lang, og i Gjennemſnit ¼ M. bred. Den er meget fiſkerig, og har et Tilløb fra den lille Rogebølle- eller Al-Sø, ſamt ſit Afløb ved den lille Huns-Aae, ſom flyder imod N. og har ſit Udløb ved Ladepladſen Vandholm.

Halſted-Aae, ſom er den lille Veſterborg-Søes Afløb i Nakſkov Fjord, er det betydeligſte af Lollands mange ſmaa Vandløb, endſkjøndt det ikkun har en Længde af omtr. ¾ M. Imidlertid danner dette Vandløb i Forbindelſe med en Arm af Nakſkov Fjord, og Veſterborg Søes Afløb Nordøſter (Dreby-Aae) Begrændsningen af et Terrainafſnit, der er af Vigtighed, ſaaſnart Hovedpunktet i ſamme, Nakſkov, er et faſt Punkt, hvad det tidligere har været og muligen kunde blive paany.

2. Kyſterne.

a) Østkysten.

Lollands østlige Kyſter, ligeſom det hele Land, flad, og ikkun af og til ſees ved Stranden en liden Brink af nogle faa Fods Høide, ſom f. Ex. ved Sundby Færge.

Paa den hele 6 Mile lange Strækning fra Virnæs indtil Vindenæsodde findes ingen gode Landingssteder, da lavvandede Grunde strække sig langs med Kysten ud i Guldborgsund. Kun ved de tvende Færgesteder over det allerede ved Falster omtalte Søstræde, og ved Bondebyen Hjelm, kan man komme til Landet med Skibe, der ikke stikke over 7—8'. Selve Kysten er paa en betydelig Strækning bevoret med Skov, som strækker sig henimod en halv Miil ind i Landet.

De mærkeligste Punkter ere:

Guldborgsund Færgested. Den egentlige Færgeindretning (en større og en mindre Færge) er paa Falster-Siden. Paa Lolland-Siden holdes om Natten en Færgejolle, og om Dagen signaleres.

Hjelm Bondeby, ved hvis „Skibested" smaa Fartøier kunne lægge an.

Sundby Færgested, hvorfra Overfarten skeer til Nykjøbing ($\frac{3}{16}$ M.). Færgeindretningen (3de Færger af forskjellig Størrelse) er ved Sundby, og ikkun en Færgejolle er stationeret paa Falster-Siden.

b) Sønderkysten.

Sønderkysten, fra Flinthorne-Rev ved Vindenæsodde til Albuens søndre Ende, har en Udstrækning af henimod 9 Mile. Denne Kyst har en meget sønderreven Form derved, at Havet har overskyllet en stor Deel af den meget flade Strand og dannet en Mængde Øer og Holme, som ved lavvandede Grunde staae i nøie Forbindelse med den egentlige Kyst. Navnligen gaaer fra Kremnisse-Gab i sydostlig Retning en Landstrækning ud i Havet, deelt i 7 langstrakte, udyrkede Øer, som Høivandet overskyller. Den yderste af disse kaldes Hyllekrog, og her have Rødsandsgrundene en betydelig Brede. Nord for denne Øe, som er en Miil fjernet fra Lollands Fastland, ligge nær ved Kysten endnu 11 smaa ubeboede og udyrkede Øer og Holme. Ved disse Øer og Holme, og de Grunde, som fra disse strække sig tildeels langt ud i Havet, er Kysten beskyttet og næsten fuldkommen sikker for fiendtlig Landgang, indtil omtrent ved Albuens søndre Ende, vestlig for Rudbjerggaard Skov, Gottesgabe og Kappel Kirke, som er den for en fiendtlig Landgang paa denne Kyst, og overhovedet paa hele Lolland, maaskee meest udsatte Strækning; thi her kunne store Baade komme tæt ind til Landet, og Fregatter nærme sig Kysten paa Geværskuds Distance. Paa den øvrige Strækning kunne kun smaa Skibe løbe ind i Kremnisse-Gab, og større Skibe seile op til Nysted, naar de ere nøie bekjendte med Indløbet igjennem Rødsandsgrundene. Med Undtagelse af Rudbjerggaard Skov, samt Christiansholms Skove vestlig for Nysted, er Kysten aldeles aaben, og tillige i det Hele taget saa lavt beliggende, at den, især om Vinteren, staaer paa flere Steder under Vand.

De vigtigste Punkter paa denne Kyst ere:

Nysted, Kjøbstad med omtr. 900 Indb., under 54° 40′ 40″ n. B. og 0° 50′ 40″ v. L., ved en liden Fjord af Østersøen, der indenfor Rødsandsgrundene danner en god og rummelig Vinterhavn af 4de Classe (9 Fod), som ved en høi Steenrevle beskyttes imod tilstrømmende Sand. For at komme ind til Nysted Havn med 9 Fods Dybgaaende, maa man følge Seilløbet Kroghagen langs med Gjedserodde; thi Seilløbet over Rødsandsgrundene kan kun passeres af 7 Fods Dybg. Byens noget høitliggende Kirke (der har et temmelig stort Taarn) tjener til et vigtigt Sømærke; og fra Nysted Skibsbro, som er et bequemt Ind- og Udskibningssted, er ugentlig Paquetfart til Heiligenhafen samt til Großenbrode ved Femern Sund.

Christiansholm, Hovedgaard i Grevskabet af samme Navn (oprettet 1733 for Familien Raben), tæt ved Nysted, er tillige et historisk mærkeligt Punkt, der under Navn af Aalholm Slot ofte nævnes i Danmarks ældre Historie, først som en Røverborg, og senere som et stærkt befæstet Slot, hvor mange offentlige Forsamlinger holdtes, og flere Kongebreve bleve udstedte.

Hovedbygningen, som er meget gammel, har 4—5 Alen tykke Mure og 3 Taarne, samt er paa 3 Sider omgivet af dybe Grave. Disse ere imidlertid næsten udtørrede, hvilket ogsaa er Tilfældet med Noret, som tidligere løb ind fra Havet imellem Nysted og Aalholm, og tjente til at forøge Slottets fortificatoriske Betydning. Fra Slottets Hovedtaarn, som er indrettet til et lidet privat Observatorium, er en meget viid Udsigt, og til Hovedgaarden hører den vistnok største og paa exotiske Vexter rigeste private Have i Danmark.

Rødby, Kjøbstad, med omtr. 1100 Indb., ved en af den lavvandede Rødby Fjords østlige, næsten ganske tilgrundede, Bugter. Derfor har Rødby hverken Havn eller Skibsbro umiddelbart ved Byen, men Havnen er $1\frac{1}{4}$ M. V. for Nysted, i Hovedløbet ind til Rødby Fjord, nemlig Kremnitzer Gab eller Dyb, hvor der er en Sommerhavn af 5te Cl. (7′).

Byens nærmeste, men maadelige Ind- og Udskibningssted er ved Næsbek, $\frac{1}{8}$ M. V. for Byen. Fra Lodshuset paa Tjørnebjerg Holm ved Kremnitze Gab er Overfart til Großenbrode og Heiligenhafen (5 M.), samt til Puttgaarden paa Femern (3 M.), men en reguleret Paquet- og Færgefart finder ikke mere Sted imellem disse Steder.

I Rødby Fjord ligge 3 beboede og 10 ubeboede Øer og Holme, som ofte staae under Vand, og Fjorden indesluttes af de 3 lavtliggende, udyrkede og smalle Holme: Humminge-Land, Tjørnebjerg med Bredfjed og Myggefjed. Imellem de tvende sidstnævnte er det andet og nærmeste Indløb til Rødby igjennem Dragsminde Gab, men dette er saa tilgrundet, at man kan kjøre over det.

En Fortsættelse af disse 3de Holme danne i sydøstlig Retning hen til Rødsandsgrundene de lange, smalle Holme: Syltholm, Branddragene og Hyllekrog, der, i Forbindelse med omtrent 20 mindre, ere de tilbageblevne høiere Dele af den af Havet overskyllede lavtliggende søndre Kyst.

c) Den vestlige Kyst.

Den vestlige Kyst (i lige Linie $2\frac{1}{4}$ M.) dannes fornemmeligen af den med mange Øer og Odder opfyldte store Rakskov- eller Albuefjord. Albuen kaldes deels den hele lange, smalle, krumme og sandige Landstrimmel, som indeslutter Rakskov Fjord imod S. V., og som paa mange Steder overskylles af Søen, deels blot den nordlige Pynt, hvorpaa Albuens Lodshuse, og paa hvis østlige Side der er en rummelig Sommerhavn for større Skibe, samt en god Vinterhavn af 5te Cl. ($7\frac{1}{2}$ Fod). Fra denne Havn

og til Taars Færgested paa den nordlige Side af Fjorden er Breden af denne omtrent 1000 Alen; men da ikke mindre end 6 beboede og 12 ubeboede Øer og Holme opfylde denne Fjord, er Seilløbet (1½ M.) op til Nakskov meget vanskeligt. Dybet gaaer imidlertid mellem Langøen, Barneholm og Trælleholm paa den sydlige, og Enerhøie, Slotøe og Fastlandet paa den nordlige Side, og kan nu igjen passeres lige op til Nakskov Bolværk af temmelig store Skibe. Dette Seilløb kan med Fordeel bestryges fra de fornævnte Øer, og derfor havde Kong Hans, 1510, bygget paa Slotøen Citadellet Engelsborg. I Nakskov Fjord ere endvidere Vinterhavne af 5te Cl. (11½ Fod) under Slotøe og Barneholm, samt en fortræffelig Station for en Roflottille.

De vigtigste Punkter ere:

Nakskov Kjøbstad er Lollands største By, med henimod 2300 Indb. Staden har en bequem Vinterhavn af 4de Cl. (9—10 Fod), og driver en i Forhold til sin Størrelse meget betydelig Handel, især med Korn, som i store Qvantiteter exporteres fra dette Sted. Nakskovs Udhavne ere ved Albuen og ved Taars. Enerhøi (trig. Station ved Nakskov) under 54° 46′ 21″ n. B. og 1° 26′ 17″ v. L.

Byens ældste Privilegier ere fra 1266. I 1510 blev Nakskov plyndret og afbrændt af Lübeckerne, hvorpaa Kong Hans byggede Engelsborg. Men da dette faste Slot ei heller fandtes at være en tilstrækkelig Beskyttelse for Nakskov, blev det nedbrudt, og selve Byen befæstet under Christian III, 1547. Af Christian IV forbedredes disse Værker, 1629; og 1657 bleve Murene udvidede af Frederik III. I Nationalkrigen under denne Konge overgav Byen sig 1658, ifølge Corfitz Ulfeldts Overtalelse, i Fiendehaand, men i det derpaa følgende Aar forsvarede den sig, med en ringe Garnison af 1000 Mand under Oberst Körber, meget tappert fra 1ste Mai til 15de Juli, og erobredes først af Otto Steenbuk, da Garnisonen ikke havde mere Krudt og Bly. Under denne Beleiring havde Fienden bemægtiget sig den til Byen hørende Steensøe og opkastet Skandser paa denne, som gjorde Fæstningen stor Skade. Nu har denne By længst ophørt at være Fæstning, maaskee fornemmelig fordi den ikke formaaer at beherske Fjordens Indløb; men da Demoleringen af Voldene mod Landsiden ikke kunde fuldbyrdes uden ved at bekæmpe altfor store Vanskeligheder, ere de endnu tildeels forhaanden, og kunde, i Forbindelse med en dyb Grav (der afbenyttes som Consumtions og Toldgrændse), væsentligen bidrage til paany at gjøre Nakskov til et fast Punkt i Lolland, og som Møen, Falster og Lolland ville savne, naar det engang atter gjælder disse Øers alvorlige Forsvar.

Taars Fiskerleie, omtrent 1½ M. fra Nakskov, er et bequemt Ind- og Udskibningssted, ved Hjælp af en i 1838 og 1839 opført Skibsbro, som fører ud til en Dybde af 8—9′. Nær udenfor Taars er en Sommerhavn af 4de Classe (10 Fod), og fra denne Udhavn (som ved en god Vei staaer i nær Forbindelse med Kjøbstaden Nakskov) er en regulair Færgefart over til Spodsbjerg Færgested paa Langeland (3 Mile), samt til Nyborg (7 Mile).

Dampskibene imellem Kiel og Vordingborg samt imellem Kiel og Kjøbenhavn anløbe Taars.

Frederiksdal, en Hovedgaard, noget N. for Taars, var fordum under Navn af Grimsted en Sørøverrede Dette Punkt er tillige historisk mærkeligt derved, at her gik Carl Gustav i Land, da han i 1658 marcherede over Isen fra Langeland til Lolland.

d) Den nordlige Kyst.

Den nordlige Kyst fra Korsenakke Huse, N. for Frederiksdal, ved Vinsholm, og indtil Virnæs-Odde, ligeoverfor Vorøe, har en Udstrækning af over 8 Mile. Grundene om hele Vest- og Nordkysten holde 2—3 Favne Vand i ⅜—1 Miils Afstand fra Kysten.

Med Undtagelse af det coupeerte og bakkede Terrain i Birket Sogn, N. V. for Drebygaard, er den hele Kyst af en lignende lav Beskaffenhed som den øvrige Deel af Lolland. Den store Bugt, som skjærer sig ind i Landet paa denne Kyst og inderst danner Bandholm Bugten og Sarkjøbing Fjord, begrændses og opfyldes af endeel større og mindre Øer, Holme og Grunde.

De vigtigste af disse Øer ere:

Feiøe, som er den største, med et Fladeindhold af omtr. $\frac{1}{6}$ □ M. og c. 1300 Indb. Til Feiøes Kirkesogn høre de mindre Øer Veirøe og Skaløe. Regulair Færgefart imellem Feiøe og Fæmøe ($\frac{1}{2}$ M.), samt imellem Feiøe og Kragenæs paa Lolland.

Fæmøe ($\frac{1}{7}$ □ M. stor) med 6—700 Indb. i et eget Kirkesogn. Regulair Færgefart over til Feiøe og til Askøe (1 M.). Isemisse Station ligger under 54° 57′ 50″ n. B. og 1° 02′ 02″ v. L.

Askøe, hvorpaa ikkun en liden Kirkeby med henved 200 Indb. Hertil hører den store Holm: Lilleøe, som er ved Grunde nøie forbunden med Askøe.

Raagøe, den mindste af disse Øer, nær ved Lollands Kyst, og nøie forbunden med Holmen: Raagøe Kalv.

Imellem Feiøe og Askøe paa den ene Side, og Raagøe samt Lolland paa den anden Side, er et smalt, men 5—6 Favne dybt Farvand, som fører til Rheden udenfor Bandholm, samt til Sarkjøbing Fjord. Farvandet imellem de øvrige nævnte Øer er derimod meget grundt.

De vigtigste Punkter paa selve Kysten af Lolland ere:

Ulsvigen (Ohnse-Viig), som paa begge Sider er bevoxet med Skov, og ind ad hvilken Skibe, som kun stikke 5—6′, kunne løbe temmelig nær Land.

Kragenæs By, med Færge over til Feiøe ($\frac{1}{2}$ M.) og Overfart til Vordingborg (5 M.)

Ravnsby; mærkelig ved Voldstedet af det i ældre Tider faste Slot Ravnsborg, som laae paa en 30—65 Alen høi Bakke, hvis n. o. Side har et steilt Fald mod Havet, og hvis øvrige Sider have været omgivne af dybe Moradser. Det blev nedbrudt, da det mere hensigtsmæssigen beliggende faste Slot Engelsborg opbyggedes i Nakskov Fjord. Birket Signal (Station) ligger under 54° 53′ 37″ n. B. og 1° 14′ 20″ v. L.

Bandholm, Bondeby, Toldsted og Ladeplads især for Maribo. Paa Bandholm Rhed kunne Skibe, der stikke indtil 11 Fod, ligge paa en god Ankergrund $\frac{1}{4}$ M. fra Land, og de, som stikke 7—8 Fod, i et godt Geværskuds Distance fra Bandholm Skibsbro, ved hvis Brohoved der er en liden Baadehavn af 4—5 Fods Dybde.

Knuthenborg, Hovedgaard i Grevskabet af samme Navn (erig. 1714 for Familien Knuth), ikke langt fra Bandholm Ladeplads, hvis 500 Alen lange Skibsbro er opført i 1834 for Grevskabets egen Regning.

Sarkjøbing Kjøbstad og Fjord. Fjorden er meget smal, og saa grund, at kun Skibe, som stikke 5 Fod, kunne løbe op i Fjorden indtil Mundingen af den Aae, ved hvilken Sarkjøbing ligger, omtrent 2000 Alen høiere oppe. Da Aaen ikkun har en Dybde af 4 Fod indtil dens Udløb i Fjorden, har Staden, som tæller henimod 900 Indb., sin Havn og egentlige Ladeplads nærmere Mundingen af Fjorden, ved Oureby, hvor der er en god liden Vinterhavn af 5te Classe (6½ Fod). Byen, hvis Handel er ubetydelig (Tab. VIII), fik sine Privilegier allerede af Christopher II.

Ourebygaard, Hovedgaard i Baroniet Guldborgland (oprettet 1754, med Stamhuset Herritzgaard for Familien Rosenørn-Lehn). Gaarden, som er beliggende ved Mundingen af Sarkjøbing Fjord og omgiven med dybe Grave, er et smukt Herresæde.

Virnæs (Vernis), Kirkeby paa Lollands nordøstlige Odde, udenfor hvis nordre Spidse den lille Holm Virøe ligger, hvortil man kan vade over.

Anm. Til Forsvar af Lollands Kyster var i den sidste Krig anlagt Batterier paa Enerhøiøen, Veiløe og Slotøe i Nakskov Fjord, et lidet Batterie ved Taars, en Redoute paa Virnæs, Prierskovs lille Batterie ved Guldborgsund, og endeligen et lidet Batterie ved Nysted Fjords Munding. Desforuden vare Roflottiller stationerede ved Nysted og ved Indløbet til Nakskov Fjord, som ligger meget beleilig for en Flottille, der tillige har det Hverv at observere eller dække Store-Belt.

3. Det Indre.

a) Veie.

Convergentspunktet for Hovedveiene i Lolland er Kjøbstaden Maribo.

1. Den chaussérede Landevei fra Maribo til Guldborg Færge (til Sarkjøbing 1¼ M., til Guldborg Færge 1¾ M.) i Alt 3 M.

2. Den chaussérede Landevei fra Maribo til Sundby Færge (til Sarkjøbing 1¼ M., til Kb. Thoreby 1½ M., til Sundby ¾ M.) i Alt 3½ M.

3. Landeveien fra Maribo til Nysted (til Kb. Fjelde 1½ M., over Kb. Herritzløv til Nysted 1½ M.) i Alt 3 M.

En nærmere Colonnevei forlader den foranførte Landevei ved Herregaarden Engestofte, og træffer igjen sammen med denne ved Kb. Herritzløv, efter at have ført over Passet Øst for Maribo-Sø, ved Skiftestedet Aalevadshuus.

4. Den chaussérede Landevei fra Maribo til Rødby 2 M.

Den gamle Landevei (over Kb. Hillested) er noget nærmere, men ofte af en slet Beskaffenhed. Den nye Vei fører fra Høibygaard, i lige nordlig Retning, forbi Maribo Ladegaard til Ladepladsen Vandholm (fra Rødby) henimod 3 M.

5. Den chaussérede Landevei fra Maribo til Nakskov og Taars (til Kb. Stokkemarke 1½ M., forbi Hovedgaarden Tuellinge til Nakskov 2 M.) i Alt 3½ Miil; fortsat til Taars (1½) 5 Mile.

En Colonnevei fra Tuellinge forbi Brandersløv Kirke, uden at berøre Nakskov, er omtrent ½ M. nærmere.

6. Den chaussérede Landevei fra Maribo til Vandholm 1½ M., og fortsat som Colonnevei (forbi Birket Kirke) til Kragenæs, i Alt 3½ Miil.

Man kan altsaa i en Dags Marche komme fra Maribo til hvilketsomhelst vigtigt Punkt ved Kysten.

De øvrige Veie ere:

7. Den chaussérede Landevei fra Sundby Færge til Nysted 2 Mile.

8. Landeveien fra Nysted til Rødby (til Fuglse Kirke 2 M., til Rødby 1 M.) og til Nakskov (fra Fuglse til Hovedgaarden Christiansæde 2 M., til Nakskov 2½ M.) i Alt resp. 3 og 6½ M.

9. Colonneveien fra Rødby til Nakskov (over Kb. Nebbelunde og Landet, samt forbi Herregaarden Baadesgaard) $3\frac{3}{4}$ M., eller Landeveien fra Rødby til Nakskov (som følger Veien fra Nysted) 4 M.

10. Landeveien fra Nysted til Sarkjøbing (over Kb. Herritzløv og Fjelde) 2 Mile.

b) Meer eller mindre vigtige Punkter.

Maribo Kjøbstad, under 54° 47′ n. Br. og 1° 4″ v. L., smukt beliggende imellem tvende Søer, af hvilke den største (Sønderseen, som er 4 M. i Omkreds) fortrinsviis benævnes Maribo-Sø. Maribo, som har henved 1400 Indb., var indtil 1623 et Nonnekloster, stiftet af Erik af Pommern 1417. Indbyggernes vigtigste Næringsvei er Kornhandelen, og Byens Ladeplads, som allerede anført, Bandholm.

I Maribo-Sø, hvis Bredder ere paa store Strækninger bevoxede med Skov, ligge flere skovbevoxede Holme, og paa en af disse (Borgøe) skal indtil 1251 have staaet en gammel Borg. Den lille østligst beliggende Heirede-Sø er kun ved en Dæmning (passet ved Aalevadshuus) adskilt fra Maribo-Sø, ved hvis nordre og søndre Bredder: Hovedgaardene Engestofte og Søholt, af hvilke den førstnævnte er et Stamhuus, og den sidstnævnte tidligere har været et Kloster.

Hardenberg, Hovedgaard i Grevskabet Hardenberg-Reventlau (oprettet 1815 for Familien Hardenberg), hed fordum Krenkerup, og er et af de ældste og anseeligste Herresæder i Lolland, omgiven af dybe Grave, og beliggende ved Aaen, som flyder forbi Sarkjøbing og ud i Sarkjøbing Fjord.

Christiansæde, Hovedgaard i Grevskabet af samme Navn (oprettet 1729 for Familien Reventlov), hvis Areal udgjør omtrent 2 □ M., og hvortil hører nogle af Lollands største og bedste Skove.

Pederstrup og Skjeltofte ere Hovedgaarde under det foranførte Grevskab. Paa førstnævnte, der har en særdeles smuk Beliggenhed ved en liden Sø, er et Stutterie.

Høibygaard, Hovedgaard i Baroniet Sønderkarle (oprettet 1819), $\frac{1}{2}$ Miil Øst for Rødby.

Juellinge, Hovedgaard i Baroniet af samme Navn (oprettet 1721). Nær ved Gaarden er et Pas over den lille Halsted-Aae, som gjennemskjærer Chausseen fra Maribo til Nakskov.

Vintersborg, Hovedgaard, $\frac{1}{3}$ M. fra den nordvestlige Kyst. Det er en meget gammel Gaard, forsynet med Taarn, og omgiven af Grave, og var tidligere (i Forbindelse med Hovedgaarden Sæbyholm, som nu hører under Grevskabet Hardenberg) Hovedgaard i det 1673 oprettede ældste Baronie i Danmark, som bar Navnet: Vintersborg.

Vesterborg Kirkeby ved den lille Sø, hvis tvende Afløb Halsted-Aae og Dreby-Aae begrændse Nørre-Herred. Her er et Skolelærer-Seminarium.

Store Aunede Kirkeby, beliggende ved den lange og lavvandede Arm af Nakskov Fjord, hvori Halsted-Aaen har sit Udløb. Historisk bekjendt ved det tappre Forsvar, som Aunede Sogns Beboere udviste i 1510, altsaa til en Tid, da de hydrographiske Forhold vare betydeligere, og den hele lave Omegn langt mindre passabel end nu.

II. Den fyenske Desamling.

Ligesom vi fandt, at de ved Sjællands søndre Kyst beliggende mindre Øer: Møen, Falster og Lolland indbyrdes udgjorde med Sjælland et Heelt, saaledes finde vi, at de ved **Fyens** søndre og sydøstlige Kyst beliggende Øer: Thorøe, **Taasinge** (Thorseng), **Ærøe** og **Langeland**, samt en Mængde andre mindre, udgjøre med denne større Ø et sammenhængende Heelt i militair-geographisk Henseende. Disse Øer have nemlig alle den samme Naturcharakteer, en fælles Interesse, og ere ved lavvandede Grunde indbyrdes forbundne med hverandre.

Saaledes er Sundet ved Svendborg, mellem Fyen og Taasinge samt den østligere beliggende Thorøe, ligesom Sundet imellem disse to Øer indbyrdes, for det meste kun omtrent 7—800 Alen bredt, og desforuden er Thorøes nordøstlige Odde ved Grunde, hvorpaa der ikkun er 6 Fod Vand, sammenhængende med Fyen. Da Thorøes sydvestlige Pynt ogsaa ved lavvandede Grunde er sammenhængende med Taasinge, og denne Ø tillige staaer i Forbindelse ved Grunde, der have 2—3 Favne Vand, saavel med Ærøes østlige som med Langelands vestlige Kyst, samt med en Mængde mindre Øer, der ligge sydlig for Fyen (navnligen med: Lyøe, Avernakøe, Drøvøe, Hjortøe, Birkholm, Egholm, Halmøe, Strynøe og Siøe), saa finde vi, at den naturlige Forbindelse mellem Fyen og de anførte Øer er endnu kjendeligere marqueret end den mellem Sjælland og hosliggende Smaalande.

Den nordlige smallere Deel af Langeland er omtrent parallel med Fyens østlige Kyst, og danner med denne, nordlig for Thorøe, et Farvand af omtrent en Miils Brede, med 6—9 Favnes Dybde, som ved Grundene mellem Taasinge og Langeland (i en Linie fra Vemmenes Færge over Siøe til Rudkjøbing) kan ansees som lukket for store Skibe.

Afstanden imellem Fyen og Ærøe er paa den korteste Strækning, fra Lods Huk S. V. for Faaborg til Ærøes nordligste Pynt Skjoldnæs, $1\frac{1}{3}$ Miil; og imellem Erikshale paa Ærøe og Ristingeodde paa Langeland noget over $\frac{1}{2}$ Miil.

Anm. Da det allerede af det Foranførte er klart, at Forbindelsen imellem Ærøe, det sydlige Langeland, Taasinge og Fyen ikke kan forstyrres af store Skibe, saa vil, saavel i Krig som i Fred, en uhindret gjensidig Interesse stedse knytte disse Øer til hinanden. Imidlertid vilde ved en fiendtlig Invasion i Fyen vel Taasinge komme til at dele den større Øes Skjebne; men Ærøe og Langeland vilde derfor ikke have tabt deres Selvstændighed. Den sidste Ø egner sig især til et Foreningspunkt mellem Øerne østlig og vestlig for Store-Belt; thi denne Ø er blot ved et omtrent $\frac{1}{2}$ Miil bredt Sund adskilt fra Taasinge, hvorved den staaer i nær Berørelse med Fyen, og det dybe Farvand mellem Spodsbjerg og Taars Færgesteder er kun $1\frac{1}{8}$ Miil bredt. Fremdeles er mere mod S. imellem Grundene udenfor Albuen (ved det sydlige Indløb til Nakskov Fjord) kun en Afstand af 1 Miil over til Langelandskysten, og fra dennes nordligste Pynt ved Hou, som allerede anført, et godt Overfartssted i Feidetid langs med Vengeance Grundene i Store-Belt, til Aggersøe og det sydvestlige Sjælland. Et i Fyen tilbagetrængt Corps, som enten ikke kan, eller ikke vil kaste sig ind i Nyborg Fæstning, vilde hensigtsmæssigen kunne trække sig tilbage til Langeland, og der oppebie en Forstærkning fra de andre Øer. Med Hensyn til Fæstningen Nyborgs Tilførsel fra de frugtbare Øer Taasinge,

Thorsø, Ærøe og Langeland, da vilde, i Tilfælde af en Beleiring, denne ogsaa meget betinges ved den sidstnævnte Ø; thi da Fyens Kyst fra Skaarup Sund til Nyborg er beskyttet kun af 500 Alen brede Grunde, vilde den sikkreste Samfærsel mellem disse Øer og Nyborg finde Sted mellem Hou over Grunden „Vresen", da denne ligger kun ½ Miil sydlig for Nyborg, og det dybe Sund imellem Vresengrund og Langeland er kun ¼ Miil bredt, ligesom ogsaa det øvrige Mellemrum udfyldes af 5 mindre særskilte Grunde.

Af de andre vestlig for Store-Belt beliggende større Øer bemærke vi S. for Fyen: Als, og N. for Fyen: Samsøe. Disse tvende Øer staae i et ganske andet Forhold til Fyen, end de tidligere anførte Øer; thi de ere ved dybe og brede Farvande adskilte fra denne Ø og i ingen betydelig naturlig Forbindelse med samme. Als staaer i nøie og naturlig Forbindelse med den cimbriske Halvøe, og navnligen med Slesvig, hvorfra den adskilles blot ved et Sund af 500—1000 Alens Brede; — og Samsøe har væsentligen en isoleret Beliggenhed, og staaer iøvrigt nærmest i naturlig Forbindelse med Nørrejylland, hvormed denne Øes saavel nordlige som sydlige Vestkyst er forbunden ved Grunde, hvis Gjennemløb have kun en ringe Brede.

Den nærmeste Afstand imellem Als og Hornenæs paa Sydvestkysten af Fyen er henimod 1½ Miil, og den nærmeste Afstand imellem Fyen og Samsøe, fra Fyenshoved over Lille-Grund og Bolsaxen-Grund, omtrent 3 Mile. Den sidstnævnte Grund er 1⅛ Miil fjernet saavel fra Grunden ved Refsnæs som fra den ved Sydostspidsen af Samsøe.

A. Fyen, med vedliggende Smaaøer.

Fyen (Fionia), næst Sjælland den største danske Ø, ligger mellem 55° 04′ 30″ og 55° 43′ 04″ n. B. og 2° 51′ 20″ og 1° 43′ 51″ v. L. De nærmest beliggende og til Fyen hørende beboede Smaaøer ere: Fænøe, Brandsøe og Baagøe i Lille-Belt, Lyøe, Bjørnøe, Avernakøe og Svelmøe S. for Kysten ved Faaborg, Romsøe i Store-Belt, og Æbeløe i Kattegattet. Fladeindholdet af Fyen, med de nævnte Smaaøer, udgjør 55,0605 geogr. □ Mile. Største Længde fra Knudshoved til Hindsgavls Odde 11¼ M., og største Brede fra N. til S. (fra Fyenshoved til Lehnskovs Odde) **omtr. 9 M. I Fyen (Odense Amt samt den største Deel af Svendborg Amt): 8 Kjøbstæder, med tilsammen c. 24000 Indb. Paa Landet omtr. 2300 Mennesker paa □ Milen.**

1. Orographiske og hydrographiske Forhold.

Fyens høieste Egne ere i den vestlige og sydlige Deel af Øen, og da der findes en Mængde smaa kullede Bakker i Retningen fra Nordvest til Sydost, har dette givet Anledning til at antage en sammenhængende Aas, der erholdt Benævnelsen de „fyenske Alper". Den nordligste Deel af denne høie Egn ligger ved Brende-Aaens Udspring, hvor tillige det høieste Punkt findes, der høiner sig lidet over 400 Fod over Havets Niveau. Den østlige og nordlige Deel bestaaer tildeels af store og meget frugtbare Sletter. Da Jordbunden ikke blot er meget skikket til Kornavl, især paa disse Strækninger, men tillige meget vel dyrket paa den hele Ø overhovedet, er Kornproduction meget betydelig. Skovene ere

ikkun smaa, men der findes mange af disse, og Skovarealet, som udgjør c. 50000 Tdr. Land, er omtrent ligeligen fordeelt over hele Øen.

Fyen har eet i Forhold til Øens Størrelse betydeligt Vandløb, nemlig Odense-Aae. Ogsaa har Øen en Deel Søer, men disse ere ikkun smaa; derimod har den flere Moser, tildeels af en temmelig betydelig Udstrækning.

De høieste Punkter ere: Bavnehøi, S. for Kirkebyen Orte (408′), Trebjerg, S. V. for Arreskov-Sø (407′), Richelsbjerg, S. for den fornævnte Sø (353′), Høibjerg, N. for Svendborg (343′), samt Visenbjerg Kirke, med nærmeste Omegn.

Iblandt Søerne ere de betydeligste:

Arreskov-Sø, $\frac{3}{4}$ M. lang og $\frac{1}{4}$ M. bred, som har sit Afløb i Odense-Aae. Søen er fiskerig og har tildeels høie Bredder.

Brahetrolleborg-Sø samt Brendegaard-Sø ere mindre Søer, nær ved den foranførte.

Vandløbene ere:

Odense-Aae, som har et Løb af omtr. 8 Mile. Da den udspringer ikke langt fra den søndre Kyst og løber ud i Odense Fjord, deler den næsten den hele Ø i to Dele. Aaen er ikke dyb, og bærer derfor ikkun Baade og Pramme, men den har allerede fra Brahetrolleborg af en Brede af 50—100 Fod, og kunde betragtes som en væsentlig Terrainforhindring for et imellem Øens Vest- og Østkyst opererende Corps, især paa Grund af, at den paa store Strækninger flyder igjennem mosede Egne, hvis ikke saa mange Overgangssteder fandtes over dette Vandløb. Bropassene ere ved Brahetrolleborg, Hillerslev, Sønder-Broby, N.-Broby, Borreby Mølle, Bellinge, Christiansdals eller Dalum Mølle, N. for Christiansdal, Munke Mølle, Odense M., Eiby og Aasum, i Alt 12. Aaen fører ofte Navn efter nærmeste Kirkeby.

Stavis-Aae. Denne lille Aae har meget sumpede Bredder og udgyder sig i Odense Fjord, efter at have gjennemflydt den nu næsten udtørrede Næsbyhoved-Sø.

Vindinge-Aae, som har sit Udløb i Nyborg Fjord, — og Brende-Aaen eller Skydebjerg-Aae, som har sit Udløb i Lille-Belt.

Med Moser er Fyen rigeligen forsynet, og især ere de store Moser, som ligge ved den mellemste Deel af Odense-Aae, samt den store Nærverkjær Mose vestlig for Visenbjerg, og Bulbro Mose S. V. for Odense, at mærke.

Af Canaler haves ikkun Odense Canal, hvis Anlæg blev paabegyndt 1797. Den er $\frac{1}{4}$ M. lang, 12 Alen bred og 8—10 Fod dyb, samt fører fra Odense Nørreport, langs med den afdæmmede Næsbyhoved-Sø, ud igjennem Odense-Aaens Munding til Odense Fjord. I Canalen bemærkes en Forskjel af 4 Fod mellem høieste og daglig Vandstand.

2. Kysterne.

a) Østkysten.

Denne Kyst har, fra Fyens nordøstligste Pynt: Fyenshoved, indtil det sydøstlige Næs: Skaarupøre, en Udstrækning af omtrent $10\frac{1}{2}$ M., langs med Store-Belt og Sundet mellem Fyen og Langeland.

Den nordlige Deel af Kysten, nemlig fra Fyenshoved indtil Kjerteminde (3 M.) hører til Halvøen Hindsholm, som ved den 2000 Alen brede Munkebo Tange, mellem Odense Fjord og den indre Deel af Kjerteminde Fjord, staaer i Forbindelse med den øvrige Deel af Fyen. Denne frugtbare, og af smaa isolerede Bakker gjennemskaarne Halvøe adskiltes tidligere fra den anførte Tange ved en liden fra Odense Fjord indløbende Sidefjord eller Veile, der har sit Afløb igjennem en Rende (Bodbækken) i Store Belt, ¼ Miil N. for Kjerteminde, men denne er nu inddæmmet, og en Bro fører over det vestlige Afløb i Nærheden af Bondebyen Bregnøe.

Paa Hindsholmens østlige Strand indtil det sydøstlige Næs: Stavreshoved ere Bakkerne ved Snave Gaard og Bøgebjerg Herregaard temmelig høie Punkter, der dominere denne Kyststrækning. Ved disse tvende Punkter kunne ogsaa Barkasser lande i nogle Alens Afstand fra Stranden, hvilket og paa flere Steder er Tilfældet mere sydefter mellem Stavreshoved og Kjerteminde, navnligen midtveis, S. O. for Brolykke Gaard.

Omtrent ½ Miil i nordøstlig Retning fra Stavreshoved ligger den lille Romsøe (1 M. i Omkreds), omringet af Grunde med 2—4 Favne Vand. Disse Grunde skyde sig omtr. ¾ M. ud i Beltet, og gjøre ved nogle Sandrevler Seiladsen usikker igjennem det lille Sund mellem Romsøe og Hindsholmen. Iøvrigt findes paa den østlige og sydlige Side af denne for største Delen flade og skovbegroede De bequemme Landingssteder og — som alt tidligere anført — god Ankerbund, saavel for større som mindre Skibe. I Kjerteminde Bugten, mellem Stavreshoved og Riisinge Næs, er 6—8 Favne Vand; og overhovedet findes langs den hele østre Kyst af Fyen 6—11 Favne Vand ikke langt fra Land.

Fra Kjerteminde til Fyens østligste Odde: Knudshoved (3 M.) ere kun meget smalle Grunde antydede paa Søkaartene, og langs den hele Strækning antegnet 3 og 4 Favne Vand. Smaa Skibe, som stikke 4 Fod, kunne imidlertid blot ved Norden- og Skabo-Huse komme Landet paa et Bøsseskuds Distance nær, og paa den øvrige Strækning kun indtil paa et Par hundrede Alen. Terrainet høiere op i Landet paa denne Kyst er næsten aldeles Plaine, hvilket ogsaa næsten udelukkende gjælder om den øvrige Deel af Østkysten fra Knudshoved til Skaarupøre, paa hvilken de høieste Punkter ere: Kogbøllehøi S. for Holkenhavn; Blissingehøi (236′) Ø. for Ørendrup, og Bakkerne S. V. for Albjergby. Denne sidstnævnte søndre Kyststrækning (4½ M.) er kun lidet beskyttet af Grunde, da disse ere meget smalle, og blot paa enkelte Steder have en Brede af omtr. 500 Alen; men desuagtet tillader den flade og meget stenede Strand dog ikke Skibe at komme Kysten nær fra Kongshøiaaens Udløb indtil Elsehoved Næs. Herfra og til Skaarupøre er Stranden derimod dybere nær under Land, saa at store Pramme kunne her overalt losse og lade, og derfor findes ogsaa Landingssteder, saavel ved Tidselholdt Herregaard, som ved Skaarupøre.

De vigtigste Punkter paa denne Kyst, foruden de allerede anførte mindre vigtige, ere:

Hverringe, Hovedgaard i et Stamhuus. Hertil hører den lille skovrige Romsøe i Store-Belt.

Kjerteminde, Kjøbstad med omtr. 1700 Indb., beliggende ved Mundingen til den lange, men ikkun smalle Kierteminde Fjord. Byens nye Havneanlæg tilsteder en

Adgang for Skibe, der stikke 8 Fod, og Havnen er en sikker og beqvem Vinterhavn af 5te Classe.

Indbyggerne drive en ikke ubetydelig Kornhandel, samt et vigtigt Sildefiskeri og Makrelfangst med 20 saakaldte Beltbaade.

Kertinge eller Kjerteminde Fjord er flak og grund, og ikkun i Renden er 5—6 Fods Dybde, saaledes at Baade, der stikke 4—5 Fod, kunne udføre Brænde fra Hovedgaardsparcellen Ulriksholm, beliggende 1 M. fra Mundingen. Ved Kb. Munkebo er Fjorden dybere, og smaa Fartøier vilde kunne seile op hertil, hvis ikke den omtrent 200 Alen lange Træbro over Fjordens Munding spærrede Passagen for alle Fartøier, der ikke kunne seile ind under Broen.

Kjerteminde var, som flere Stæder i Danmark, fordum betydeligere end nu, og følgende tvende Aarsager have fornemmeligen virket til Byens Aftagelse. Først den Beskydning, som den af de Svenske besatte By maatte udholde af en hollandsk Flaade, der dækkede de forenede danske og brandenborgske Troppers Landgang ved Middelfart i 1659; dernæst og fornemmeligen den Omstændighed, at Middelfart ophørte at være Ladeplads for Odense 1680, da man fandt det dybe Seilløb igjennem Odense Fjord til Odense Byes nuværende Udhavn: Stigestrand. Byen er iøvrigt nu atter i Opkomst.

I militair Henseende er Kjerteminde imidlertid endnu stedse af Vigtighed, da her er et passende Sted for Troppers Debarquering, samt et Hovedpas til Hindsholmen, hvis fordeelagtige Beliggenhed, som et isoleret Terrainaffnit, der er forsynet med flere gode Udskibningssteder, gjør, at denne Halvøe egner sig meget til at iværksætte Landgange paa samme. Foruden den foranførte Landgang under Schack, 1659, landede ved Kjerteminde Grev Christopher i Grevens Feide, 1534.

Lundsgaard, Hovedgaard, opbygget i nyere Stiil, nær ved Indseilingen til Kjerteminde Bugt, i hvilken der er god Ankergrund paa 5 Favne Vand.

Skalkenbjerg, ¼ M. N. O. for Kb. Aunslef, et trig. Sig. under 55° 22′ 01″ n. B. og 1° 50′ 22″ v. L. 158 Fod høit.

Nyborg Fjord, Kjøbstad og Fæstning, under 55° 18′ 40″ n. B. og 1° 46′ 21″ v. L. Nyborgs ¾ M. lange Fjord indesluttes mod N. af Østerøen, eller den Odde, paa hvis østligste Pynt Forbjerget Knudshoved ligger. Fjorden, som i Indløbet har 7 og 8 Favne Vand, og ei under 4 Favne indtil en halv Fjerdingvei fra Fæstningen, yder et godt Leie og en vigtig Station for Krigsskibe, men selve Havnen nærmest ved Byen er muddret og grund, da hverken Afløbet fra Svanedammen (et Kjær paa Østerøen) eller Hindeaaen (Tvevadbækken) har Kraft nok til at holde Løbet reent, og Byens nærmeste Havn afbenyttes derfor og meest kun af mindre Skibe. Den almindelige Ankerplads er derimod deels i Slipshavn, som er et godt Vinterleie for 9 Fods dybgaaende Skibe, deels i Griffensund for 14—15 Fods Dybgaaende. I Fjorden udenfor Slipsodde er en fortræffelig Rhed, især for Udseiling til Østersøen. Fra Nyborgs rummelige Skibsbro (ved hvilken Skibe kunne lægge an, der stikke 11—12 Fod dybt) skeer den vigtige og hyppige Færgefart til Korsøer, ved Hjælp af flere Børtsmakker og et Dampskib. Strømtolden af de igjennem Store-Belt passerende Skibe erlægges ved Nyborg, i hvis Fjord et kongeligt Vagtskib har Station. Et Detachement af Fyenske Inf. Reg. garnisonerer i Fæstningen.

Beliggenheden paa Hovedforbindelseslinien imellem Sjælland og Fyen bringer denne Kjøbstad, som tæller henimod 3000 Indb., megen Næring; desforuden har Nyborg et godt Skibsværft, en ikke ubetydelig Kornerport, og en latinsk Skole. (See § 62 og Tab. VIII).

Allerede i det 12te Aarhundrede anlagdes et fast Slot ved Nyborg Fjord og By, og i det 13de og 14de Aarhundrede var Nyborg en af Danmarks vigtigste Stæder, paa hvis Kongeborg jævnligen blev holdt Hof, og Rigets Stænder, fra Kong Abels til Erik af

Pommerns Tid aarligen samledes til Danehof og Herredage. Den nuværende Fæstning blev anlagt af Christian IV og Frederik III, samt forstærket, 1720, af Frederik IV. Den er anlagt noget uregelmæssig (§ 119), med et detacheret Værk paa Kobbelettange ved Svanedammen, hvor de Svenske, 1659, havde en Leir. I den sidste Krig var Stjerneskandsen paa Kobbelettange stærkt besat, Batterier anlagte ved Arenakke og paa Knudshoved, samt svære Skandser ved Holkenhavn og Slipshavn; men disse Batterier kunde dog ikke tilstrækkeligen beherske Nyborgfjord, som er ½ M. bred, uden i Forening med en stærk Roflottille, hvorved Nyborg først erholder det virksomste Forsvar fra Søsiden.

I Grevens Feide, 1534, blev Byen overrumplet af Lübeckerne, men Slottet derpaa en Tidlang tappert forsvaret af D. Rosenkrantz, indtil et Oprør blandt de Beleirede, særdeles da Vandrenderne bleve overkaarne, foranledigede Slottets Capitulation. Fæstningen forsvarede sig ikke mod Carl Gustav, 1658, men fire i Fjorden indefrosne Orlogsskibe forsøgte Wrangel forgjæves at bemægtige sig. De afviste ham med deres Kanoner saa eftertrykkeligen, og isede sig saa langt ud, at han lod dem i Ro. Aaret derefter, den 14de Novbr. 1659, tilkæmpede den allierede danske Hær under Feltherren Schack sig en afgjørende Seir over de Svenske, under den af disse besatte Fæstnings Kanoner, og knuste derved det sidste Led af det svenske Aag, hvorunder Carl Gustav vilde tvinge det danske Rige. I 1808 var Nyborg nogle Dage i fremmed Vold, da nemlig Marquis La Romana i Spidsen for et spansk Corps løsrev sig fra den franske Overcommando, bemægtigede sig Fæstningen, hvor han laae i Garnison, samt alle Batterier ved Stranden, og, understøttet af Engellænderne, vendte tilbage til sit Fædreland. Ved denne Leilighed tabtes en Brig og en Skonnert i Nyborg Fjord, efter en ærefuld Kamp mod den forenede og langt overlegne engelske og spanske Styrke.

Holkenhavn, Hovedgaard i et Baronie af samme Navn (oprettet 1672), ved Nyborg Fjords hertil seilbare lille Sidearm, hvori Vindinge-Aaen, samt den indtil den gamle Borgegaard Ørbekslund i ældre Tider seilbare Ørbæk udløbe. Gaarden, som er meget anseelig og omgiven med Grave, vexlede ofte Navn, og hed tidligere successive: Kogsbølle, Ulfeldtsholm, Ellensborg og Nygaard.

Skaarupøre, Fiskerleie ved Fyens s. o. Odde af samme Navn, der, i Forbindelse med Thorøes n. o. Kyst, danner det snevre Indløb til Skaarup-Sund. Udenfor Fiskerleiet har Farvandet en Dybde af omtr. 5 Favne temmelig nær ved Land, og N. for samme, ½ M. høiere op i Land, ligger Kirkebyen Skaarup, hvor der er et Skolelærer-Seminarium.

Anm. Paa Fyens østlige Kyst vare i den sidste Krig ikkun Forskandsninger anlagte til Forsvar af Nyborg Fjord, og navnligen foruden den allerede omtalte istandsatte Stjerneskandse paa Østerøen, en svær Skandse paa Slipsodde (som endnu er i brugbar Stand), samt Holkenhavns Skandse og ligeoverfor Arenakke Batterie, begge nærmest til Dækning af Holkenhavns lille seilbare Sidefjord.

Næsten paa den hele Østkyst kan man ride og kjøre langs med Stranden, endskjøndt ingen egentlig Vei følger langs med denne.

b) Vestkysten.

Har i sin bugtede Udstrækning langs med Lille-Belt, fra Striibsodde indtil Hornenæs, en Længde af over 12 Mile. Den nordlige, og fra det militaire Standpunkt vigtigste Deel af Beltet, eller Middelfart Sund, fra Fredericia og Striibsodde, indtil Stenderuphage og Fønsskovs Odde (Middellinie: 2¼ M.), er et dybt Farvand indtil 200—500 Alen nær ved Kysten, men det er snevert og bugtet, samt har en saare stærk Strøm. Breden af denne nordlige Deel af Lille-Belt er fra 1200—2400 Alen, men fra Fønsskovs Odde til Assens (3 M.) udvider Beltet sig Syd efter indtil i Gjennemsnit 1½ Miils Brede, og Farvandet mellem den øvrige Deel af Kysten og den ligeoverfor liggende Øe Als indtil 2 Mile.

Betragte vi denne ved sin Beliggenhed saa saare vigtige Vestkyst, med Hensyn til sin Beskaffenhed, bemærke vi, at den fra Striibs til Hindsgavls Odde for største Delen

bestaaer af temmelig høie og steile Brinker, til hvilke ikkun Skibe, som stikke indtil 7 Fod, kunne nærme sig paa 200 Alen. Af en lignende Beskaffenhed er Kysten langs med Gamborg Fjord, i hvis Munding der vel er en Vinterhavn af 1ste Classe, men i hvilken iøvrigt ikkun smaa Skibe kunne løbe midtveis ind indtil 600 Alen fra den ved Dæmninger med det faste Land forbundne Sviinøe. Dybere ind i Fjorden kunne endog kun 4 Fods dybtstikkende Fartøier seile. Paa Hindsgavls Odde (Galsklint) og paa den yderste Spidse af Fonsskovs Odde (Ellegaardsklint) er Kysten steil, og her, samt indtil omtrent 2000 Alen Syd efter, kunne Fregatter nærme sig Landet paa Pistolskuds Distance, hvorimod Kysten omkring Aalehoved og Vedelsborghoved til henimod Assens er for det meste flad, eller har et jevnt Affald mod Stranden, hvorfor Dybden tæt under Land her ikkun er 12—6′, paa enkelte Steder endog kun fra 5—2′, og Grundene paa 3 Favne Vand naae indtil 1500 Alen ud i Beltet. Kysten fra Assens til Helnæs dækkes af Grunde fra 600—1800 Alens Brede, men indenfor Helnæs findes i den store Horne-Bugt 4—5 Favne Vand, hvortil Indløbet, ved Bøidens Færgegaard paa Hornenæs, har i en Brede af 1200 Alen ikke mindre end 6 Favne Vands Dybde. Fra Assens indtil Aahuse har denne Strand paa flere Steder temmelig høie og steile Brinker, hvilke og findes mere Syd efter ved Avernæs, Langensbo og Tjørnehoved, samt paa den nordlige og vestlige Kyst af Hornenæs. Imellem Thorøe og Thorøehuse paa Fyens Kyst har Farvandet en Dybde af $2\frac{1}{2}$—$3\frac{1}{2}$ Favne, og her, samt længere Syd efter, er Kysten tilgængelig, selv for store Skibe, ikke langt fra Land; — fremdeles kunne disse næsten overalt løbe tæt ind under de høie Kyster af Fjorden, der dannes mellem Helnæs og Hornenæs.

De vigtigere Punkter paa Vestkysten, og Øerne i Nærheden af denne ere:

Striib Færgegaard, med Færge- og Børtfart til Fredericia ($\frac{1}{4}$ M.), paa den bakkede Striibs-Odde (tidligere Sophie-Odde), som Frederik III agtede at afbenytte til et Fæstningsanlæg, der sattes i Forbindelse med Fæstningen Fredericia, omtrent som Christianshavns med Kjøbenhavns Befæstning.

Da den lige Afstand fra Striib til den ligeoverfor mod N. liggende Fæstning Fredericia kun er 2400 Alen, vilde en Befæstning paa Striibs-Odde vistnok kunne betragtes som en med hiin forbunden Fortification, der formedelst sin Beliggenhed i Rigets Centrum, og som et sikkret Forbindelsespunkt mellem Jylland og Fyen vilde være af største Vigtighed. Ideen udførtes dessværre ikke, tildeels vel paa Grund af, at saavel Striib som Fredericia har en noget afsides Beliggenhed fra Hovedfærselslinien imellem Odense og Kolding over Middelfart, hvor Beltets Brede er mindre, og altsaa ogsaa Overfarten kortere.

Middelfart, Kjøbstad under 55° 30′ 33″ n. B. og 2° 47′ 10″ v. L., med lidet over 1400 Indb., er især mærkelig som Overfartssted til Snoghøi og Fredericia. Fra Byens Bro indtil Snoghøi paa Løngsodden er 1800 Alen, men fra Kongebroen, en halv Fjerdingvei mere vestlig, kun 1200 Alen. Havnen, som for Tiden forbedres væsentligen og indrettes til en Vinterhavn af 4de Classe, kan allerede optage Skibe, der ikke stikke dybere end 9 Fod, men Havnen er meget liden, og Rheden er — som allerede tidligere anført — usikker.

Byen, som er meget gammel og allerede nævnes 1086, blev ødelagt 1240 af en norsk Flaade, som under Kong Erik Præstehader beskyttede Marsk Stigs Parti imod Kong Erik Menved. Her landede 1659

de Keiserlige, som den 14de November, i Forening med de ved Kjerteminde landede Danske, seirede over de Svenske ved Nyborg.

Hindsgavl, en Herregaard, $\frac{1}{4}$ M. fra Middelfart, ved Galsklint paa Hindsgavls-Odde, med en herlig Beliggenhed i Nærheden af skjønne Skove. Paa den gamle Slotsbakke stod den i Historien navnkundige og stærkt befæstede Kongeborg (tidligere kaldet: Grimborg, Hognæs, Hegnesgavl), som var en af de ældste Borge i Fyen, og 1659 aldeles ødelagdes af Fienden.

Fænøe, en skovbevoxet, bakket Ø (½ M. lang og $\frac{1}{4}$ M. bred) midtveis mellem Hindsgavls Odde og Stenderup Hage i S. Jylland. Den har i en paa den østlige Side indgaaende Bugt (Lenkervig) en af Naturen dannet god Vinterhavn af 5te Classe (7 Fod). Ivrigt kunne større Skibe komme Stranden paa Pistolskuds Distance nær. Sundet imellem Fænøe og Fyen er kun 600 Alen bredt; det mellem Fænøe og Fænøekalv 1300 Alen, og mellem denne meget lille Ø og Stenderupskov 1200 Alen, i Alt omtrent ½ Miil.

Fønskov kaldes Halvøen mellem Gamborg Fjord og Fønsvig. Paa den nordlige Spidse af denne Odde ligger Ellegaard, hvor der, formedelst Farvandets allerede anførte Dybde nær ved Land, er et Landingssted. Den vestlige Odde af denne Halvøe kaldes Tønnes-Odde, hvor der er 6 Fod Vand tæt under Kysten; og paa Fønsskovs søndre Side er et Landingssted ved Sparretorn, Hovedgaard under Grevskabet Vedelsborg.

Føns Kirkeby imellem Gamborg Fjords indre Deel og Fønsvig, hvori idetmindste 2 Favne Vand, og hvor Johan Ranzau landede 1535 i Grevens Feide. Tidligere skal Føns have været en Kjøbstad (Fønsøre).

Tybring, Hovedgaard under Grevskabet Vedelsborg, ved den brede og dybe Tybringvig, hvorover Carl Gustavs Rytteri drog 1658, da det fra det sønderjydske Heilsminde marcherede over Isen, og landede ved Fiskerleiet Aalehoved, ved den nordre Strandbred, hvor flere Landingssteder findes, og ingen Terraingjenstande hindre en videre Fremrykning.

Baagøe. Denne lille frugtbare Ø, som er 1 Miil i Omkreds og beliggende $\frac{3}{4}$ M. fra Assens, er omgivet af meget flakke Grunde. Ikkun ved den søndre Odde (hvorpaa der er et Lampefyr), kan man lægge lige til Land med temmelig store Baade. Paa Øen, som hører til Grevskabet Vedelsborg, ligger en stor Bondeby, der i kirkelig Henseende hører til Assens, hvorfra ogsaa den sædvanlige Overfart til Baagøe finder Sted.

Assens, Kjøbstad under 55° 16′ 12″ n. B. og 2° 40′ 48″ v. L., med omtrent 2400 Indb., en meget gammel By, og indtil i det forrige Aarhundrede en Fæstning. Byens lille Havn er en Vinterhavn af 5te Classe (10—11 Fod), som dækkes af et Rev, der søndenfra skyder ud fra Asnæs Odde, og ved samme er en meget god Skibsbro, hvorfra en Hovedoverfart (med Dampskib og Smakker) til Aarøesunds Færgegaard (1½ Miil). Til Veiledning for Indløbet i Havnen tændes i mørke Nætter en Havnelygte. Assens Handel er i Opkomst, og Byen udmærker sig ved et betydeligt Kardefabrikanlæg.

Assens tidligere Befæstning bestod af Ringmure og Taarne, og sløifedes efter Slaget ved Ørnebjerg, da Byen umiddelbart efter dette blev indtaget med Storm af Christian IIIs Tilhængere. Af Christian IV blev Byen vel atter befæstet, 1628, og forsynet med Jordvolde og Grave, men disse ere efterhaanden forfaldne og demolerede.

Thorøe, en liden, nær ved Kysten og henimod $\frac{1}{4}$ M. fra Assens beliggende flad Ø, kun ½ M. i Omkreds, men mærkelig ved det dybe Farvand, som adskiller den fra det faste Land, og derved afgiver en Havn og et Landingssted ved Thorøehuse.

Frederiksgave, nær ved Aakrog Bugt, en af de største og bedste Herregaarde i Fyen,

hed i ældre Tider Hagenskov, og var et fast Slot, hvor Erkebisp Jacob Erlandsen sad fangen i 2 Aar (under Christopher I). 1534, i Grevens Feide, blev det erobret af en Flok Bønder, og nu er kun Voldstedet tilbage af det gamle Slot. I N. V. fra dette Voldsted, og paa den anden Side af den nuværende Hovedbygning findes Rudera af en anden Borg, eller et Vagttaarn, muligen fra en endnu ældre Periode.

Helnæs-Land ($2\frac{1}{2}$ Miil i Omkreds), hænger mod N. ved en smal Tange sammen med Fyen. Den bredere Deel kaldes Avernæs, og det Hele ofte Langøen. Ligesom Hindsholmen i den n. o. Deel af Fyen, er den s. v. Deel benyttet til Landgange, der havde Fyens Erobring til Følge, navnligen af Johan Ranzau i 1535.

Falsted Bondeby, et Landingssted og en god Ladeplads med Skibsbro, inderst i den store og dybe Hornebugt, hvori Den Jilum ($\frac{5}{4}$ Miil i Omkreds), samt Holmene Vise og Horsehoved. I denne Bugt kunne selv Linieskibe finde en sikker Sommerhavn, til indenfor Jilumøe. Imellem denne Øe og Helnæs kunne Skibe indtil 11 Fods Dybg. løbe ind i Indrebugten, der danner en ypperlig Havn, og tæt under Vise er en Vinterhavn af 5te Classe (8 Fod).

Bøiden Bondeby, Landingssted paa Hornenæs med Færgefart over til Fyenshaf Færgested paa Als (2 Mile).

Sønderhjørnet kaldes den sydvestlige Pynt af Hornenæs, med mange Spor af Forskandsninger.

Anm. Overhovedet findes paa hele Vestkysten endnu mange Spor af Skandser og Batterier, som i de tidligere Krige, til forskjellige Tider, men især under Christian IV, og af de Svenske under Carl Gustav, 1658 og 59, ere anlagte paa denne i militair Henseende vigtige Kyst, — navnligen paa Striibs Odde, langs med Middelfart Sund, paa Hindsgavl, Fænøe, Føns Odden, Helnæs og rundt om Hornenæs.

c) Nordkysten.

Den lige Linie fra Hindsholmens nordligste Pynt: Fyenshoved, indtil Striibs-Odden ved det nordlige Indløb til Lille-Belt, er kun $7\frac{1}{4}$ Miil, men formedelst de Bugter og Fjorde, som Kattegattet indskjærer i den nordlige Deel af Fyen, er Kysten meget længere eller omtrent 12 Mile, exclusive Odense Fjords indre Deel.

Den ydre Deel af Odense Fjord er en 4—7 Favne dyb Bugt af Kattegattet, der imod Øst begrændses af Øerne ved Hindsholmens Vestkyst, samt i S. V. af Fyens Kyst fra Hals Odde indtil Agernæs.

Da Øerne udenfor Hindsholmens Vestkyst for Tiden alle ere ved Dæmninger sammenhængende med Hindsholmen, og navnligen Bogensøe saavel med Langøe i nordlig som med Hindsholmen i nordøstlig Retning, samt Langøes nordre Spidse med Meiløe, og denne atter med Hindsholmen, saa er det hele derved indesluttede lille Mellemvand, hvori Baagøe og Veiløe ligge, egentlig allerede nu at betragte som en Indsø, og Langøes samt Bogensøes Vestkyst, som om den var Hindsholmens.

Ved den foranførte og flere lignende Inddæmninger, som senere anføres, har overhovedet Fyens Nordkyst i de sidste Decennier forandret sin Form meget, og er et meget betydeligt Areal frugtbart Land fravundet Havet, deels til Plovland, men især til Græsning.

Langs den vestlige Strand af Langøen, samt i Bugten mellem Bogensøe og Midskovs Odde (ved Midsund o: Indløbet til Odense Fjord), kan man paa flere Steder lande med store Baade, og i det Mindste uden stor Vanskelighed vade i Land.

Fra Halsodde ved Midsund til Agernæs (eller Ogernæs) er Kysten beskyttet ved en 1500 Alen bred Grund, udenfor hvilken er antegnet 3 Favne Vand. Da denne meget

flade Kyststrækning tillige er udsat for alle Slags Vinde, kan den kun i stille Veir afbenyttes til Embarquering, eller Debarquering.

Tæt vestlig for Agernæs indgrener sig paa ½—¾ Miil en liden Fjord, der kan tjene som Tilflugtsted for smaa Fartøier. Indløbet har 1½ Favn Vand, men er snevert og vanskeligt. Ved den østre Strand af denne Fjord er inddæmmet fire smaa Øer, hvorved Fjordens tidligere østre Arm, S. for Einsiedelsborg, er vundet fra Havet.

Mellem Agernæs og den lille skovbegroede Æbeløe, som ved en Revle hænger sammen med Holmene udenfor Gyldensteen, er paa en kort Strækning 2, 5 og 7 Favne Vand, men langs med Kysten er en 500—800 Alen bred Grund. Fra Æbeløe forbi Bogense og langs med Bugten Ø. for Staurhoved Næs indtil Striibsodde, er Kysten beskyttet ved Grunde af 500—Alens Brede, paa hvilke der findes nær ved Land kun 3—7 Fod. Kysten langs med Stranden omkring Staurhoved og indtil Striib bestaaer for største Delen af en steil, med mange dybe Slugter forsynet Brink. Fartøier paa 7 Fod kunne nærme sig Kysten fra Staurhoved til Striib paa et Geværskuds Distance, men paa den øvrige østre Deel ikke nærmere end paa 600—800 Alen. Vestlig for Leerbjerggaard, høiere op i Land, ligger det høieste Punkt ved Kysten, nemlig Røyle Banke (188 Fod). Et andet høit Punkt med en viid Udsigt er Signalbanken: Skovshøi, ½ M. N. for Asperup Kirke, under 55° 29′ 58″ n. B. og 2° 38′ 39″ v. L. Iøvrigt er denne meget frugtbare nordlige Kyst i det Hele taget flad, og blot paa enkelte Steder bevoret med Skov.

Odense Fjord.

Indenfor den Bugt, som fra Kattegattet skjærer sig ind i Fyens Nordkyst, Vest for Hindsholmen, ligger Odense Fjord, med en Længde af henimod 2 Mile, og en Brede af ¾—¼ M. Den ydre Deel af Fjorden, som har et reent og for store Skibe tilgængeligt Farvand, begrændses mod Nord af de tvende Odder: Hals (ogsaa benævnt Enebærodden) og Skoven, som tidligere har været skovbevoxet, men nu er aldeles blottet for Skov. Indløbet, Midsund, imellem begge Odder, er henimod 1000 Alen bredt, og har en Dybde af 3—4 Favne. Den indre Deel af Fjorden er derimod meget grund, samt opfyldt af Øer og Holme, især midtveis, hvor Fedds Odden og Vikels Øe (der ved lavvandede Grunde ere forbundne med hinanden) indknibe Fjorden til det smalle Farvand imellem Vikels Øe og den gamle Herregaard Østrupgaards Strand, der nu danner Klintebjergs endog for større Skibe fortræffelige Havn.

Fra dette Farvand fører til den indre Fjord et for mindre Skibe tilgængeligt Seilløb, som først er bleven almindelig bekjendt siden 1680. Dette Seilløb fører fra Klintebjerg Havn (Vinterhavn af 4de Cl. 12 Fod) igjennem den indre Fjords vestlige Deel, eller Bugten ved Stigestrand (som er en meget afbenyttet og god Ankerplads for Skibe, der stikke 10—12 Fod), til Odense Canal, indenfor hvis Munding, ved Odense Ladeplads: Skibhusene, ½ Miil fra Staden, Skibe kunne lægge an, der stikke 8—10 Fod.

Den i Bugten ved Stigestrand rummelige og for mindre Handelsskibe meget gode Stigehavn bør ikke forveksles med den lille Baadehavn ved Fiskerleierne Stige og Hauge, nærmere ved Canalens Munding.

De vigtigere Punkter ved Nordkysten ere:

Raarshavn indesluttes af en liden Sandrevle, S. for Eenoedde, som grener sig ud i V. fra Fyenshoved, og hvorpaa Baes-Banke er det høieste og kjendeligste Punkt. Ind

til denne lille, men meget gode Vinterhavn af 3die Classe kunne Skibe, som stikke 10—12′, seile med alle Slags Vinde, og finde fuldkommen Læ for enhver Storm. Store Baade kunne ogsaa her lægge lige til Landet. Selve Havnen har en Dybde af 16 Fod, men i Indseilingen S. fra er kun 11 Fod. Udenfor, og dækket af Fyenshoved, er endog en Sommerhavn af 1ste Classe. Denne af Naturen dannede Havn kan formedelst sin Beliggenhed nær ved et vanskeligt Farvand være af stor Vigtighed i mangt et Tilfælde, og fortjente at være mere bekjendt end den er. Ved samme ere iøvrigt de nærmeste Beboelsessteder i den henimod ¾ M. fjerne Bondeby Nordskov.

Langøen. Denne næsten en Miil lange Ø har den samme Beskaffenhed som Hindsholmen, hvormed den nu er landfast, og bestaaer nemlig af flere temmelig steile, isolerede smaa Bakker, af hvilke den nordligste paa Langshoved er den høieste.

Skovens Lodshuus, hvorfra enkelte Personer besørges over Midsund til Hals, og hvorfra en Overfart kan finde Sted til Samsøe.

Munkebo, en Kirkeby paa Tangen mellem Odense og Ulriksholms Fjord, eller den indre Deel af Kjerteminde Fjord, er et vigtigt Pas til Hindsholmen. Munkebo Bakker antages urigtigen at være iblandt de høieste i Fyen, thi Lodnehøi, som er den høieste af disse, har kun en Høide af 189 Fod. Ved deres dominerende Beliggenhed tjene de iøvrigt væsentligen til at forstærke Passet ved Munkebo mod et Angreb sydfra.

Til Hindsholmens Forsvar vilde især Høiderne N. for Munkebo afgive en stærk Position; og for at hindre den videre Fremtrængen af en paa Hindsholmen landet fiendtlig Styrke, vilde Høiderne S. O. for Dræby, der dominere Omegnen, afgive en god Stilling.

Hoffmannsgave (tilforn Bøttigersholm), en smuk Hovedgaard ved Vestkysten af Odense Fjords ydre Basin; hvilken Kyst paa Strækningen herfra S. efter til Gjersøe har forandret sin tidligere Form meget, paa Grund af de foretagne betydelige Inddæmninger. Saaledes er den Veile eller side Fjord, der strakte sig ind til Kirkebyen Norup, forvandlet til Eng og en smal Indsø, amt Lammesøe og Giersøe ganske landfaste.

Einsiedelsborg (tilforn Molkenburg), Hovedgaard i Grevskabet Roepstorf (oprettet i 1813 for Familien Petersdorff), ligger i en Skov nær ved Havet, hvor Grundene udenfor Kysten have den mindste Brede og hvor den ellers flade Strand høiner sig til nogle smaa Klinter. En stor Deel af Hovedgaardens Jorder ere ved Dæmninger fravundne Havet.

Æbeløe (1 M. i Omkreds) ligger 1½ Miil fra Bogense og ½ Miil fra Jersøre, et Fiskerleie ved en liden Bugt, ligeoverfor den lille Langøe (½ M. i Omkreds), der har et Slags Havn, hvortil Langøesrenden fører, og hvori Bogenses smaa Skibe overvintre. Fra Æbeløe kan man ved stille Veir og lave Vande kjøre over til Jersøre paa en af Naturen dannet Dæmning, der er belagt med Rullestene, opskyllede af Havet.

Gyldensteen, Hovedgaarden i Grevskabet af samme Navn (oprettet 1720), er en meget massiv og gammel Borgegaard, nær ved Stranden, og et af Landets bedste Herresæder. Ikke langt herfra, høiere op i Landet, ligger Guldbjerg Kirke paa en temmelig høi Bakke, hvorfra man kan overskue den hele Omegn, og Havet indtil Jyllands Kyster.

Bogense, Kjøbstad med omtr. 1300 Indb., har ikkun en i 1833—36 anlagt Baadehavn, hvortil en 3—4 Fod dyb Rende fører igjennem de lavvandede Grunde udenfor Fyens Nordkyst. Losning og Ladning af de smaa Skibe, som ankre ude paa den aabne Rhed, skeer ved Kjørsel ud i Stranden. Færge- og Bortfart fra Bogense til Klakring Færgested (ved Palsgaard i Jylland) 2½ M. Den lille lavvandede Strandvig, som skjar sig ind i Kysten S. V. for Bogense, er ved Inddæmning fravundet Havet.

Billeshauge, Hovedgaard nær ved Striib og midt paa den skovbegroede Odde, der er den sydlige Begrændsning af Indløbet til Lille-Belt N. fra, og hvis nordre Kyst kaldes Staurhoved.

d) Sønderkysten.

Denne Kyst, som i sin Udstrækning fra Sønderhjørnet paa Hornenæs indtil Skaarupøre har en Længde af omtrent 7 Mile, er i det Hele taget beskyttet af 600 Alens brede Grunde, der imidlertid paa flere Steder ere langt bredere, men og paa enkelte meget smallere.

Fremdeles danne Grundene omkring de S. for Fyen beliggende større og mindre Øer, som allerede bemærket, et sammenhængende Værn, eller et for store Krigsskibe utilgængeligt Farvand. Nord for dette Øeværn, i hvis Midte Strynøe ligger, og hvorfra Grundene skyde ud i nordvestlig Retning, er vel 9, 8 og 7 Favne Vand i 1¼ Miils Brede, men Indseilingen hertil forbi Bjørnøe er for store Skibe kun omtrent 500 Alen bred, og Grundene S. O. for Lyøe gjør denne Indseiling end vanskeligere.

Imidlertid er S. for Hornenæs, mellem Sønderhjørnet og Dyreborgklinten, hvis yderste Pynt kaldes Knollen, 7—8 Favne Vand, udenfor de foromtalte Grunde langs med Kysten; og dette dybe Farvand danner paa Lyøes nordostlige Side en rummelig Sommerhavn af 1ste Classe. Fremdeles er mellem Dyreborgklinten og Bjørnøe 5 Favne, og mere mod N. et Løb af 3 Favne Vands Dybde op til Faaborg, samt mellem Fyen mod N., — og Avernakøe, Skaarøe og Taasinge mod S., — det tidligere anførte 8—10 Favne dybe Seilløb til Svendborg. I Skaarup Sund haves derimod ikkun en Dybde af 1—2 Favne, og Sundet imellem Thorøe og Thorseng har vel 4—5 Favne Vands Dybde, men det er meget smalt og vanskeligt at passere, og paa Grund heraf kan man betragte Seilløbet østlig for Svendborg som uskikket til at afbenyttes af store Skibe. Langs med Stranden af denne frugtbare Kyst ere smaa Precipicer, og Terrainet høiere oppe i Landet er for det Meste bakkefuldt, samt tildeels bevoret med Skov, især i Egnen om Svendborg og Holstenshuus.

De mærkeligste Punkter ved Fyens i mercantil Henseende vigtige Sønderkyst ere:

Lyøe (¾ M. i Omkreds), ¼ M. S. for Halvøen Horne, og 1 M. S. V. for Faaborg, under Grevskabet Brahesminde, med omtrent 200 Indb. Denne lille Ø, som udgjør et eget Kirkesogn (hvis Kirke ligger under 55° 02′ 36″ n. B. og 2° 25′ 34″ v. L.), er omgivet af et dybt Farvand, i hvilket det yder Skibe Ly i haardt Veir, og har, som allerede bemærket, en af Naturen dannet Sommerhavn af 1ste Classe. Den er tillige historisk mærkelig derved, at paa samme blev Valdemar II og hans Søn lumskeligen overfaldne og fangne af Greven af Schwerin i 1223, hvilken Handling betegner et Hovedvendepunkt i Danmarks Historie.

Dyreborg, et Fiskerleie og Landingssted ved det dybe Bjørnøe Sund, ligeoverfor den lille til Kjøbstaden Faaborg hørende Bjørnøe, S. for Faaborger Bugt.

Hvedholm, Hovedgaard i Grevskabet Brahesminde (oprettet 1798 for Familien Bille-Brahe), en af de største Eiendomme i Fyen. Nær ved dette Herresæde ligger den store Kirkeby Horne, hvis Kirke udmærker sig ved sin høie Beliggenhed og sit smukke Indre.

Faaborg, Kjøbstad med omtrent 2100 Indb., ved en liden Bugt eller Fjord, der er en Sommerhavn af 3die Classe (14 Fod). Selve Byens Havn (som ved en Steendæmning

er deelt i 2 Dele) er en meget god Vinterhavn, men ikkun af 5te Classe. Faaborg har en temmelig levende Skibsfart (Tab. VIII) og betydelig Udførsel af Korn.

Herfra er Dampskibsforbindelse med Kiel, samt Overfart til Fyenshav paa Als, og til Søby paa Ærøe.

Byen, som erholdt sine første Privilegier af Erik Plougpenning 1251, blev i Grevens Feide, 1535, næsten ganske afbrændt, samt er senere ofte bleven haardt medtagen af Pest og betydelige Ildebrande.

Avernakøe, under Grevskabet Brahesminde, beliggende ½ M. fra Fyens Kyst, og adskilt fra Bjørnøe ved et dybt Sund, udgjør et eget Kirkesogn, med 300—400 Indb., der have deres eget Birketing. Den bestaaer af 2 Dele, der ere sammenhængende ved en omtr. 1000 Alen lang og meget smal Landstrimmel.

Paa den vestre Deel ligger Kirken, og paa den østre Deel Landingsstedet Korshavn, hvorved der er et godt Leie endog for større Skibe. I s. o. Retning er denne flade og temmelig frugtbare Øe ved Grunde, hvorpaa ikkun 6 Fod Vand, forbunden med Skaarøe og Dreiøe, som nærmest høre til Taasinge.

Hanses-Odde begrændser en meget liden Bugt, S. S. V. for Kb. Aastrup, hvori der er 7 Favne Vand nær ved Land, og et godt Landingssted paa Kysten, ¼ M. V. for Holmene Store og Lille Svelmøe.

Rødkilde-Vig. Ved de foranførte Holme skjærer sig en liden Fjord ind i Kysten, der benævnes efter den Øst for Fjorden beliggende Hovedgaard Rødkilde, som var en fast Borg i Erik Menveds Tid. Nær ved den inderste Deel af denne fiskerige Fjord, der er en Sommerhavn af 2den Classe, ligger den anseelige Hovedgaard Nakkebølle, der var en befæstet Borg i Grevens Feide, som først blev indtaget efter en forudgaaen Beleiring. I Mundingen af Fjorden er 5—7 Favne Vand, og nær ved denne ligger Fiskerleiet Strandhuse, med en Skibsbro og et Skibsværft for smaa Skibe.

Lehnskov (Lindskov), Hovedgaard under Baroniet Lehn (erig. 1781), ved Indløbet til Svendborg Sund, hvor Farvandet har en Dybde af 7 Favne nær under den skovbegroede Kyst. Ved denne er, N. V. for Gaarden, Landingstedet Ballen, et Fiskerleie, nær ved Skjerninge-Aaens Udløb.

Svendborg Kjøbstad (beliggende ved det smalle Sund, der adskiller Fyen fra Taasinge, og i en smuk halvmaaneformet Dal, indesluttet af temmelig høie Bakker) har omtrent 3600 Indb., der fornemmeligen drive Handel og Skibsfart, tildeels med egne Skibe, hvoraf Svendborg har af alle danske Stæder, næst Kjobenhavn, det største Antal (see Tab. VIII). Byens meget gode Havn er en Vinterhavn af 3die Classe (14 Fod), og ved selve Skibsbroen kunne Skibe, der stikke 13 Fod, lægge an. Byen har 2de Sognekirker, af hvilke „Vor Frue Kirke" er bygget i Valdemar IIs Tid. Til den anden „St. Nicolai" er Thorøe (eller Thurøe) annecteret. Skibsbyggeriet er en for Svendborg vigtig Industriegreen, og var især under den sidste Krig meget betydelig (i 1807—1814 byggedes i Svendborg 224 større og mindre Fartøier). Ligeledes findes her ogsaa betydelige Garverier. Foruden den store Skibsbro paa Byens Østside, er der S. for Byen en Færgebro, hvorfra Færgefart over til Vindeby Færgested paa Taasinge ($\frac{1}{1\frac{1}{2}}$ M.), men Færgen ligger paa Vindeby-Siden. Endvidere er Færge- og Børtfart fra Svendborg til Rudkjøbing.

Svendborgs meget høie Alder sees deraf, at Svend Tveskjæg blev opdraget her af Palnatoke. Byen blev befæstet i Krigen mellem Valdemar IIs Sønner, 1247, men snart derefter bestormet og ødelagt. Senere blev Svendborg atter befæstet med Muur og Taarne, og i Grevens Feide, 1534, tappert forsvaret af en grevelig Besætning samt af Byens Borgere, som haardnakkede holdt med Christian IIs Parti, indtil efter Slaget ved Ørnebjerget, da Byen blev indtaget med Storm og givet de Stormende til Priis. Samtlige Fæstningsværker bleve nu ødelagte, og iblandt disse ogsaa den i Valdemar IIs Tid opførte Kongeborg: Ørkild eller Ørkel, hvoraf Voldstedet endnu er synligt paa Slotsbanken: Caroline Amalias-Lund. Siden

Krudtets Opfindelse egner Svendborg sig ikke til Befæstning, da den i en Halvkreds er omgiven af dominerende Høider.

Bjørnemose, Hovedgaard paa den skovrige Kyst af Skaarup Sund, ved hvis Indløb det betydelige Udskibningssted **Skaarupøre** (med flere egne Jagter og store Baade), hvorfra man kan blive sat over til Langeland.

Anm. I sidste Krig var til Faaborg Fjords Forsvar anlagt, nær ved Byen, Plougs Batterie. Langs med Stranden kan man ride og kjøre paa de største Strækninger, men en egentlig Vei følger ikke denne. Derimod fjerner den store chausserede Landevei fra Bøiden og Faaborg til Svendborg sig ikkun indtil omtrent ½ M. fra Kysten.

3. Det Indre (Odense Amt og den største Deel af Svendborg Amt).

a) Veie.

Odense, Hovedstaden i Fyen, er Convergentspunktet for de fleste Hovedveie i denne Provinds, og det Sted, som meest egner sig til at være Hovedpunktet i en Centralstilling for den Styrke, der samles til Dens Forsvar, ikkun 1—2 Dagmarcher fjern fra den længst fraliggende Kyst. Paa Dalum Kloster (nu Herregaarden Christiansdal), ½ M. S. for Odense, havde ogsaa Christian IV sit Hovedqvarteer saavel i 1628 som i 1644, da han forhindrede Fiendens Overgang fra Halvøen til Fyen.

1. Den chausserede Kongevei fra Odense til Nyborg (til Langeskovs Kro 1¾ M., til Nyborg 2¼ M.) i Alt 4 Mile.

2. Den chausserede Kongevei fra Odense til Middelfart (til Gribsvad Kro 3 M., til Middelfart 3 M.) i Alt 6 Mile.

3. Den chausserede Landevei fra Odense til Asfens (til Kb. Bisfenbjerg, ad den foranførte chausserede Kongevei, 2¼ M., over Ladegaard, D. for Kb. Skydebjerg, til Asfens 2¾ M.) i Alt 5 Mile.

4. Den gamle Landevei fra Odense til Asfens (til Kb. Verninge 2½ M., forbi Kb. Søby til Asfens 3 M.) i Alt 5½ Miil.

5. Hovedlandeveien fra Odense til Faaborg (til S. Broby eller Brobyværk 3 M., til Faaborg 2 M.) i Alt 5 Mile. En ældre, mindre god og længere Vei fører over Kb. Alsted og Øster Hæsinge.

6. Hovedlandeveien fra Odense til Svendborg (til Kb. Ringe 2¼ M., til Svendborg 3¼ M.) i Alt 6 Mile.

7. Landeveien fra Odense til Kjerteminde (følger Chausseen til Nyborg indtil forbi Kb. Marslev 1¾ M., derpaa over Hundslev til Kjerteminde 1¾ M.) i Alt 3 Mile.

8. Colonneveien fra Odense til Bondebyen Nordskov paa Hindsholmen (over Kb. Aasum til Kb. Munkebo 2 M., over Broen ved Bregnør, forbi Hovedgaardene Scheelenborg og Brockdorf til Nordskov 3 M.) i Alt 5 Mile.

9. Landeveien fra Odense til Bogense (til Rorup Kro over Kb. Sønderse 2 M., til Bogense 2 M.) i Alt 4 Mile.

10. Landeveien fra Odense til Striib (til Mørkenborg Kro 2½ M., over Kb. Brenderup til Skovhøirup Kro 1½ M., til Striib 2 M.) i Alt 6 Mile.

De vigtigste Communicationsveie ere:

1. Landeveien fra Nyborg til Svendborg (til Kb. Svindinge 2 M., til Svendborg 3 M) i Alt 5 Mile.

2. Den chausserede Hovedlandevei fra Nyborg til Faaborg og Bøiden (over Kb. Ørbek til Kb. Giisiev $2\frac{1}{2}$ M., eller til Kb. Overndrup $3\frac{1}{2}$ M., herfra til Kb. Krarup 1 M., eller til Hovedgaarden Brahetrolleborg $1\frac{1}{2}$ M., til Faaborg $1\frac{1}{2}$ M., men til Bøiden $2\frac{1}{2}$ M.) i Alt resp. $6\frac{1}{2}$ og $7\frac{1}{2}$ Miil.

3. Colonneveien fra Nyborg til Aasens (over Kb. Ørbek til Kb. Ringe, 3 M., til Brobyværk 2 M., over Kb. Haarby til Aasens $3\frac{1}{2}$ M.) i Alt $8\frac{1}{2}$ Miil.

4. Landevei fra Nyborg til Kjerteminde (ad Chausseen til Odense enten til Kb. Aunslev $\frac{3}{4}$ M., eller til Kb. Ullerslev $1\frac{1}{4}$ M., og derfra enten forbi Herregaarden Riisinge $1\frac{3}{4}$ M., eller forbi Hg. Jershauge $1\frac{1}{2}$ M.) i Alt $2\frac{1}{2}$ Miil.

5. Landeveien fra Svendborg til Faaborg (til Vester-Skjerninge $1\frac{1}{2}$ M., til Faaborg 2 M.) i Alt $3\frac{1}{2}$ Miil; fortsat til Aasens (til Haarby $2\frac{1}{4}$ M., til Aasens 2 M.) i Alt $4\frac{1}{2}$ Miil; fortsat til Middelfart (til Gammeldams Mølle ved Brendeaae, $1\frac{3}{4}$ M., til Middelfart $2\frac{3}{4}$ M.) i Alt $4\frac{1}{2}$ Miil.

6. Landeveien fra Middelfart til Bogense (til Skovhoirup Kro 2 M., til Bogense 2 M.) i Alt 4 Mile.

b) De vigtigste og mærkeligste Punkter.

Odense, Kjøbstad med 9000 Indb., er den ældste og tillige den anseeligste af de danske Provindsstæder. Den har 3 Kirker, 6 Torve, 40 større og mindre Gader, og omtrent 1200 Gaarde og Huse. Af Kirkerne er St. Knuds (bygget i det 11te Aarhundrede i en reen gothisk Stiil) en af de største og skjønneste i Danmark, og opbevarer Støvet af flere kongelige Liig, navnligen af Knud den Hellige. I Odense er Sædet for Fyens Stifts Gouverneur, paa det derværende Slot, som er opbygget af Frederik IV. Byens Raadhuus er historisk mærkeligt derved, at i dens store Sal (der rummer 700 Mennesker) holdtes i ældre Tider de saakaldte Herredage. Odense er Sædet for Fyens høieste militaire, verdslige og geistlige Embedsmænd. I samme garnisonerer et Dragon Regiment (det Fyenske); her er en Cathedralskole, et meget rigt Hospital, et af Karen Brahe i 1716 stiftet Frøkenkloster, Fyens Stifts betydelige Bibliothek, et Tugthuus, endeel Industrie-Anstalter samt Fabriker. Byens søndre og østlige Side begrændses af Odense-Aae, som her driver 11 Møller. Ved Hjælp af Odense Canal kunne smaa Skibe gaae lige op til den nordre Side af Byen, hvis egentlige Ladeplads iøvrigt er ved Skibhusene, og hvis Udhavne ved Stige og Klintebjerg. (See Tab. VIII).

Odense (Othensia, fordum Othins Ey) formenes at være anlagt af Odin, kort før Christi Fødsel. I 1151 blev Byen afbrændt af Venderne og i 1247 af Hertug Abels Hær. I 1628 begyndte Christian IV at befæste denne vigtige By, men dette Foretagende blev ikke udført, hvorfor ogsaa Carl Gustav drog i 1658 uhindret ind i Odense.

Flere Herredage holdtes her, og iblandt disse den vigtige under Frederik I, 1527, som begrundede Reformationens Indførelse i Danmark. Paa en anden Herredag i 1580 toge her de slesvigske Hertuger med megen Høitidelighed, deres Lande til Lehn af Frederik II.

Odense udmærker sig fra andre gamle Stæder i Danmark derved, at medens disse, navnligen Roeskilde, Viborg, Ribe, Ringsted, Kallundborg, Vordingborg og Skjelskiør have tabt meget af deres fordums

Anseelse, har Odense, i det Hele taget, vedligeholdt sin, og aldrig havt en større Befolkning end nu. Dette er saa meget mere mærkeligt, da denne Stad ofte har været underkastet en haard Krigsskjebne, især ved at plyndres trende Gange i Grevens Feide, og oftere er bleven hjemsøgt af Pesten, navnligen trende Gange i det 17de Aarhundrede.

En Fjerdingmiil, N. for Odense, ligger det 14—16 Alen høie Voldsted af den meget gamle Kongeborg Næsbyhoved, som blev stormet og ødelagt af Svendborgerne i Grevens Feide, 1534; og ved Næsbyhoved-Sø, som i gamle Dage var en Arm af Odense Fjord, vises Odins Gravhøi.

I den østlige Deel af Fyen:

Scheelenborg, Hovedgaard i det paa Halvøen Hindsholm beliggende Baronie Scheelenborg, erig. 1681. Hovedgaarden Brockdorff, samt alle de ved Hindsholmens Vestkyst beliggende Øer og Halvøer høre til denne Eiendom, som er en af de bedste i Fyen. Hovedgaarden hed tilforn Eskebjerg, og tilhørte i det 13de Aarhundrede Marsk Stig.

Juelsberg, Hovedgaard i et Stamhuus, N. for Nyborg. Besad tidligere Sprogøe, som nu tilhører General-Postdirectionen.

Hollufgaard, Hovedgaard ved Veien fra Odense til Svendborg, opbygget 1577 i gammel gothisk Stiil af Jørgen Marsvin. S. for samme ligger:

Fraugdegaard, Hovedgaard, som var befæstet i Grevens Feide, og endnu paa 3 Sider omgiven med Grave; Sanderumgaard, Hg. med en navnkundig Have, samt Nonninge-Søgaard, Hg. og Stamhuus.

Torpe, Hovedgaard, ved Vindinge-Aae. Nær ved, N. for Gaarden, er det trig. Sign. paa Ibjerg, som har en Høide af 241 Fod, og ligger under 55° 19′ 08″ n. B. og 2° 03′ 40″ v. L.

Lykkesholm, en meget gammel Hovedgaard, ved en liden, skovomkranset Sø, i en meget couperet Egn, hvori Ørbekken har sit Udspring. Gaarden har i Dronning Margarethas Tid tilhørt Kai Lykke, og nær ved samme sees Voldstedet af den endnu ældre Hovedbygning Magelund.

Moltkenborg (tilforn Glorup), Hovedgaard i et Stamhuus, og et af de ældste og bedste Herresæder i Fyen. Til denne Gaard hører et stort Skovareal.

Overndrup, Kirkeby og Poststation, hvor Hovedveiene fra Odense til Svendborg og fra Nyborg til Faaborg skjære hinanden. Denne By, med sin paa en temmelig høi Bakke beliggende Kirke, er et vigtigt Pivot i en Stilling, der saavel i strategisk som taktisk Henseende synes at være en af de bedste i den søndre Deel af Fyen.

Nær herved ligger Hovedgaarden i Stamhuset Egeskov, opført af F. Brockenhuus 1554, samt Bondebyen Egeskov, bekjendt ved sit betydelige Marked.

Fjellebro, Hovedgaard, vår befæstet i Grevens Feide og er endnu omgivet med brede Grave.

Brobygaard, Hovedgaard under Grevskabet Muckadel, ved Kb. Sønder-Broby. Nogle Huse føre Navn af Brobyværk, fordi de have hørt til et af Rigets Marsk Anders Bille anlagt Geværfabrik, som ødelagdes af de Svenske i 1658.

Arreskov, et meget gammelt Herresæde ved den fiskerige Arreskov-Sø, Hovedgaard i Grevskabet Muckadell (oprettet i 1784 for Familien Schaffalitzky de Muckadell).

Brahetrolleborg, Hovedgaard i Baroniet af samme Navn (oprettet i 1722, og tilhørende den grevelig Reventlowske Familie), beliggende ved den chausserede Landevei fra Nyborg til Faaborg. Paa det Sted, hvor den massivt byggede Borggaard ligger, var indtil Reformationens Indførelse et stort Bernhardiner-Kloster, hvis Kirke endnu er vedligeholdt i den ene Længde af Gaarden og afbenyttes som Sognekirke. De største Skove i Fyen (Areal henimod 3000 Tdr. Land) høre til dette Herresæde, der ogsaa udmærker sig fra Industriens Side ved sine Anlæg og Fabriker (Høravlingsinstitut, Garveri, Jernfabrik).

Sandholt, Raunholt og Broholm, Hovedgaarde og Stamhuse.

Hvidkilde, Hovedgaard i Baroniet Lehn (erig. 1781), hvortil hører betydelige Skove, og hvori et Strømpe- og et Klædefabrik, til hvis Fremme Spindeskoler ere oprettede i

Landsbyerne. Dette smukke Herresæde er beliggende ved Hovedlandeveien fra Svendborg til Faaborg, i en ved smaa Søer og store Skove meget couperet Egn, hvori navnligen Skjerninge-Aae fra den lille Sørup-Sø flyder igjennem Hvidkilde-Sø og Nielstrup-Sø, og derved giver Hovedgaarden en til 3de Sider omflydt Beliggenhed.

I den vestlige Deel af Fyen:

Sønderso Kirkeby, paa hvis Kirkehøi et trig. Sign. under 55° 29′ 22″ n. B. og 2° 20′ v. L. Ikke langt fra Byen ligger Dallund, Hovedgaard i et Stamhuus.

Langensø, Hovedgaard under Baroniet Holsteenhuus, i en meget couperet Egn ved en liden Sø, der for største Delen er omgiven af skovbegroede Bakker.

Visenbjerg Kirkeby, hvis anseelige Kirke og nærmeste Omegn ligger meget høit i Forhold til de danske Ders lave Beliggenhed overhovedet, er et militairt-vigtigt Punkt, i en taktisk god Stilling med Front imod Lille-Belt. Stillingen behersker den hele Omegn, og dens Vigtighed høves derved, at den nye chausserede Landevei fra Asens her forener sig med Chaussee fra Odense til Middelfart.

Christiansdal, Hovedgaard ved den venstre Bred af Odense Aae. Dette smukke Herresæde var i ældre Tider et Kloster, stiftet 1183, under Navn af „Vor Frue i Dalum."

Søby Kirkeby, en Miil D. for Asens, ved den gamle Landevei til Odense. N. for Byen, imellem denne og Søsøby, ligger det historisk mærkværdige Ørnebjerg, hvor Johan Rantzau, d. 11te Juni 1535, afgjørende beseirede det grevelige Parti, og derved gjenerobrede Danmarks Selvstændighed.

Ørnebjergets nuværende locale Forhold tjene til et mærkeligt Beviis paa hvor misligt det er, naar man, fra et Bekjendtskab med en Localitets tidligere Brugbarhed til Udførelsen af et krigerisk Foretagende, vil slutte sig til dets endnu gjældende militaire Vigtighed, uden Underretning om dens nuværende Beskaffenhed. Dette saakaldte Bjerg, paa hvis Plateau Fienden havde sin Vognborg, dannes for Tiden ikkun af nogle den omliggende Egn dominerende Marker, der alle ere bragte under Ploven; de steile Skraaninger mod N. og D., som vanskeliggjorde Angrebet paa den fiendtlige Hovedstilling, ere betydeligen udjevnede, og det dybe Uføre, der for tre Aarhundreder siden dækkede den fiendtlige Stillings venstre Flanke, og hvori de ligesaa overmodige som talrige Fiender fandt deres Grav, er nu en stundom ganske tør Eng.

Holstenhuus, Hovedgaard i Baroniet af samme Navn (erig. 1779). Nord for dette smukt beliggende Herresæde, hvortil høre gode Skove, en Dyrehave og en stor Lysthave, ligger det høie Punkt Richelsbjerg, hvorpaa et trig. Sign. under 55° 06′ 52″ n. B. og 2° 16′ 37″ v. L.

Erholm og Søndergaarde, Hovedgaarde i et Stamhuus.

B. Taasinge, med vedliggende mindre Øer.

Taasinge (Thorsenge), som ved Svendborg Sund adskilles fra Fyen, og ved Thurøe Sund fra Thurøe, staaer ved lavvandede Grunde i Forbindelse med de smaa bebøede under Sunds Herred henhørende Øer: Skarøe, Dreiøe, Hjortøe, Birkholm, Strynøe og Strynøe Kalv. Fra N. til S. $1\frac{1}{3}$ M. lang, og i Gjennemsnit $\frac{3}{4}$ M. bred, har Taasinge et Fladeindhold af 1,2500 □ M. Det høieste Punkt, Bregninge Kirkebakke, ligger under 55° 01′ 25″ n. B. og 1° 58′ 06″ v. L. Taasinge, med tilhørende Smaaøer, udgjør 5 Kirkesogne af Sunds Herred i Svendborg Amt, og selve Hovedøen 3 Kirkesogne med omtr. 4000 Indbyggere.

Taasinge udmærker sig ved sin smukke Beliggenhed, store Frugtbarhed og herlige Jagt. Den nordlige Deel danner een høi Bakke, men den øvrige, især sydvestlige Deel er lavtliggende.

Langs med Kysten, som har en Udstrækning af omtrent 6 Mile, bemærkes følgende Punkter:

Vindeby Færgested, paa Skifter Odde, ligeoverfor Svendborg, med Færgefart over til Svendborg samt til Rudkjøbing. Færgebroen er et bequemt Ind- og Udskibningssted.

Troense, en meget anseelig Skipperby, der ligner en liden Kjøbstad, ved Thurøe Sund, med omtr. 700 Indb., udmærkede og betydelige Skibsværfter og en ikke ubetydelig Skibsfart. I Troense høre omtrent 20 Fartøier hjemme, men disse ere i Tab. VIII optagne iblandt Svendborgs Skibes Antal, da Troense henhører under Svendborgs Tolddistrikt. Af Hensyn til Svendborg findes ei heller nogen Skibsbro ved dette Sted, som derved forhindres i at blive en Handelsplads.

Valdemars Slot, ved Indlobet til Thurøe Sund S. fra, Hovedgaard i Stamhuset Taasinge, hvortil den hele Ø hører. Det med en Park omgivne og i en stor Stiil anlagte Slot er opbygget af Christian IV for dennes Søn Valdemar; men da Niels Juul i 1678 tilkjøbte sig „Thorsenge" af Christian V for sine Priispenge, oprettedes af Slottet tilligemed Øen et Stamhuus for denne berømte Admirals Efterkommere.

Vemmenæs er en Bondeby paa Odden af samme Navn, der omslutter Lenke Vig eller Lauge Bugt, og hvorpaa Vemmenæs Færgegaard med Færgefart til Rudkjøbing (¼ M.), til Marstall (3 M.) og til Ærøeskjøbing (4 M.).

Ved Stioul-Rohave paa den sydostlige og Skovballe nær ved den sydvestlige Kyst ere Landingssteder for smaa Skibe, samt Overfart til Strynøe og Dreiøe. Vorre Knude er Øens søndre Odde, og det vestligste Punkt er Vornæs, en skovbevoxet Odde ligeoverfor Skarøe.

Oppe i Landet udmærker sig Bregninge høitliggende Kirke, paa hvis Taarn et lidet Observatorium er indrettet, hvorfra man har en af de skjønneste og videste Udsigter i hele Danmark. Man overskuer nemlig en Flade af over 100 Qvadratmile, som indbefatter nogle af Danmarks skjønneste og frugtbareste Egne, og i hvilken det væbnede Øie kan tælle 5 Kjøbstæder, 2 Slotte, 63 Kirker, 15 Herregaarde og 30 Veirmøller.

Det er mærkeligt, at paa Kirkebakken (hvis Høide angives til 240 Fod), midt paa denne frugtbare Ø, findes endnu synlige Spor af Flyvesands Formationen.

Øens Hovedlandevei fører fra Vindeby (forbi Kb. Bregninge og Landet) til Vemmenæs 1½ Miil.

En mindre Vei, riig paa skjønne Udsigter, fører fra Vindeby, igjennem Troense, forbi Valdemars Slot til Kb. Bjerreby, og derfra til Landingsstederne ved den søndre og sydvestlige Kyst. Alle Veie ere gode paa Øen.

Anm. Øens almindeligste Benævnelse er Taasinge; men i flere gamle Documenter kaldes den deels Thorseng, deels Thorsenge.

Thurøe (Thorøe), ⅜ Miil fra Svendborg, er en liden, høitbeliggende og tildeels skovbevoxet Ø (2 Mile i Omkreds) med henimod 700 Indb. under Kirkesognet Thurøe, der er annecteret et af Svendborgs Pastorater.

Dreiøe, ¾ M. V. for Taasinge, udgjør et eget Kirkesogn med omtrent 500 Indb., hvis fornemste Næringsvei er Fiskeri. Til dette Sogn høre de beboede Øer: Skarøe, Hjortøe og Birkholm, samt 6 Holme, hvoriblandt Hjelmshoved er den største.

Strynøe (1 Miil i Omkreds) og Strynøe Kalv ere tvende meget frugtbare Smaaøer, som tilhøre Grevskabet Langeland og udgjøre et eget Kirkesogn med henimod 600 Indb., der udmærke sig som gode Søfolk. Strynøe har sit eget Birk, og til samme høre sex Holme, af hvilke Bredholm er den største.

C. Langeland.

Langeland (fordum Lafvind) **har en Længde af næsten 7 Mile fra den nordligste Pynt: Frankeklint (under 55° 09′ 38″ n. B. og 1° 38′ 41″ v. L.) til den sondre Kyst ved Gulstaven; men derimod ikkun en Brede fra ½ til noget over 1 Miil. Fladeindholdet udgjor 4,9078 eller næsten 5 □ M., hvorunder er indbefattet den lille til Langeland horende Sioe N. N. V. for Rudkjobing. Langeland, som for storste Delen horer til Stamhuset Ahlefeldt og Grevskabet Langeland, udgjor 2 Herreder under Svendborg Amt, hvori 1 Kjobstad med henimod 1800 Indbyggere. Paa Landet omtr. 2800 Mennesker paa □ Milen.**

1. Drographiske og hydrographiske Forhold.

Midtveis paa denne temmelig høit beliggende Ø strækker sig fra Frankeklint til Gulstaven en Række af smaa, runde og for det meste isoleret staaende, tildeels skovbevorede Bakker, af hvilke de høieste ere: Snøde Kirkebakke, Isbjerg, S. for Tranekjær Slot, Bakkerne S. for Tullebølle, Guldborg Banke (med et trig. Sign. under 54° 52′ 49″ n. B. og 1° 58′ 54″ v. L.) N. O. for Lindelse, samt Fakkebjerg, nær ved den søndre Kyst.

Vandløb findes ikke paa Ø; og af Ferskvandssøer ikkun den lille Steengade-Sø imellem Tranekjær og Tullebølle, og den endnu mindre Borg-Sø ved Tranekjær.

Paa Vestsidens søndre Deel skjære sig flere smaa, lavvandede Fjorde, som Veiler og Noer ind i Ø, og erholde ved deres som oftest meget smalle Munding Charakteer af Indsøer, dog uden at være dette.

Tidligere var Tranekjær Slot omgivet af flere Smaasøer eller Kjær, men disse ere nu forvandlede til Mose og Eng, paa den meget lille Borg-Sø nær, som ligger N. for Slottet. Langeland har en sund Luft, gode Skove, især i den nordre Deel, samt en meget frugtbar Jordbund. Derfor exporteres ogsaa aarligen meget Korn, og af Bælgfrugter især Erter, samt meget Smør og Ost fra denne Ø, endskjondt Befolkningen er meget betydelig i Forhold til Arealet.

2. Kysterne.

Den for fiendtlige Angreb tilsyneladende meest udsatte Strækning er Østkysten, da der langs med og nær ved denne er et saa dybt Farvand, at endog Orlogsskibe kunne paa store Strækninger nærme sig Landet paa Geværskuds Distance. Dette kan navnligen udføres udenfor Steensgaardens Strand, ved Botofte Hoved eller Dines Odde (S. O. for Tranekjær), udenfor Nebbeshuse, Polleholm, og ved Føllesvig, S. O. for Herregaarden Lykkesholm. Men kunne endog store Skibe næsten overalt nærme sig til Ststrandens bratte Klinter indtil paa nogle faa hundrede Alen fra Land, saa er denne Kyst dog ikke at ansee som ganske ubeskyttet, thi den stærke Strøm, som gaaer i Langelands Beltet, og

som netop danner det dybe Farvand under Langelands Østside, gjør, at der ikke er nogen god Ankerplads udenfor denne for Havne aldeles blottede Kyst. Ogsaa findes ikkun en eneste Bro paa Langelands Østside, nemlig den i 1838 ved Spodsbjerg byggede, et Anlæg, som man maa haabe at være stærkt nok til at kunne modstaae Indvirkningen af Isgang og Strøm.

Paa Sønderenden bemærkes et Noer nær ved Daunsklint, som er adskilt fra Havet ved en af Naturen anlagt Dæmning, der bestaaer af store opskyllede Stene. Tidligere skal der have været en Indseiling for Jagter ind under denne Klint, hvorfra nogle Grunde strække sig i sydlig Retning ud i Havet.

Paa Vestsiden er udenfor den nordligste Spidse fra Hou indtil Lohals Farvandet af en lignende Dybde som udenfor Østsiden, og da her ingen Strøm gaaer, og Skibene ligge i Læ for enhver Vind, der ikke netop er nordlig, er dette maaskee den for fiendtlig Landgang meest udsatte Deel af Øen. Mere S. efter strække sig nemlig Grunde og Rev langs med Kysten, og da disse staae i en sammenhængende Forbindelse med Vresen Grund i Store Belt, imellem Hou og Knudshoved, saa beskytte de fuldkommen Vestkysten indtil Rudkjøbing. Syd for dette Punkt bemærkes udenfor Kysten deels meget brede og lavvandede Grunde, deels et dybere Farvand, hvortil Indseilingen imellem Birkholm og Egholm er saa yderst smal, at det kan anses for aldeles lukket, især for fremmede Fartøier. De ved Vestsiden beliggende Smaaøer Siøe og Skovøe høre til Hovedgaarden Nedergaard. Andre mindre, tildeels beboede Øer ligge i Lindelse og Magleby Noer, som skjære sig ind paa Vestsiden.

3. Det Indre.

a) De vigtigste Punkter paa Øen.

Rudkjøbing (forhen Lafvindskjøbing), Langelands eneste Kjøbstad, med 1770 Indb., der leve af Agerbrug, Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Ved Havnen, som er en Vinterhavn af 5te Classe ($7\frac{3}{4}$ Fod), er en god Skibsbro, men Indseilingen til samme, imellem Langelands Vestkyst og den lille Siøe, er meget vanskelig formedelst de mange Grunde, som udfylde Farvandet, allerede N. for Rudkjøbing. Igjennem dette Seildyb gaaer ogsaa Færgefarten til Vemmenæs paa Taasinge.

Desforuden er der Færgefart fra Rudkjøbing til Svendborg, Ærøeskjøbing, Marstal og Strynøe.

Rudkjøbing er en meget gammel By, hvis Kjøbstædsprivilegier allerede i 1296 fornyedes af Hertug Erik. Den har i ældre Tider, samt i Frederik IIIs Tid været befæstet, og dens Indvaanere forsvarede sig meget tappert imod de Svenske i 1659, saa at disse først efter gjentagne Angreb og med stort Tab formaaede at blive Herrer over Øen. Heldigere vare Rudkjøbings Beboere og Langelænderne overhovedet ved Forsvaret af deres Øe i 1510, da Lübeckerne, og i 1715, da de Svenske forgjæves søgte at fæste Fod paa Langeland.

Tranekjær Slot. Dette meget gamle og særdeles smukt beliggende Herresæde er Hovedgaarden i Grevskabet Langeland (erig. 1672 for Familien Ahlefeldt), som er een af de betydeligste Landeiendomme i Danmark. Til Grevskabet hører over 2000 Tdr. Land Skov, det hæver Kirketiende af 14 Sogne, og af de 20 Hovedgaarde, som findes paa Langeland,

tilhøre de 14 den grevelig Ahlefeldtske Familie, hvis Stamgods eller Stamhuus Ahlefeldt indbefatter 4 Hovedgaarde af det foranførte Antal.

Slottet ligger høit paa en liden, isoleret Bakke, og udgjør endnu en Deel af den gamle Bygning, hvis Mure paa nogle Steder ere 7 Alen tykke. I ældre Tider, da denne Bakke tillige var omgiven af 5 smaa Søer eller Kjær, var Tranekjær et meget fast Slot, som skal være bleven befæstet 1295 af Hertug Erik Langbeen, hvis Residents Slottet var. Valdemar III beleirede det forgjæves i 1355, og formaaede først at erobre det efter en haard Beleiring i 1358. I 1534 faldt det i Lübeckernes Hænder, men gjenerobredes af Peder Skram Aaret derefter.

Tæt ved Slottet ligger Tranekjær Kirkeby, et smukt lidet Sted, med et aldeles kjøbstædsmæssigt Udseende, hvis Beboere ogsaa fornemmeligen bestaae af Betjente, Pensionister og Haandværkere.

Lohals, et Landings- og Udskibningssted ved Vestsiden af Langelands skovbegroede, men tillige meget bebyggede Nordende, som kaldes Houland. Fra Lohals og fra Hou Fiskerleie paa Nordenden af Houland, skeer almindeligen Forbindelsen imellem Langeland, Fyen og Sjælland. Selv fra og til Lolland er det ofte nødvendigt at søge Lohals istedetfor Spodsbjerg, da Skibe ikkun ved det førstnævnte Sted ligge i Læ for Veir og Vind. Men saavel Lohals som Hou savne Broer, og ere ubeqvemme Ind- og Udskibningssteder.

Steensgaard, Hovedgaard, ligger N. for Snøde høitliggende Kirke, og historisk bekjendt ved dens brave Eier, Landsdommer Steensen, som med Dens Landmilits afslog de Svenskes første Angreb i 1659. Ved Forstranden er et godt Udskibningssted.

Ved Kb. **Staaense**, **Egelykke** Hovedgaard, Teglværket **Aasøe** (V. for Tranekjær Slot, hvorunder det hører) og ved Hg. **Pæregaard** ere smaa Baadehavne, samt Ind- og Udskibningssteder.

Nedergaard, Hovedgaard og Stamhuus, har et godt Udskibningssted ved Gaardens Forstrand.

Spodsbjerg, 1 M. S. for Rudkjøbing, Fiskerleie og Færgested, med Overfart til Taars paa Lolland (3 M.). Omtrent 1000 Alen N. for den gamle Færgegaard er bygget en Bro, ved hvis Brohoved er en Dybde af 6—7 Fod, og for Tiden et beqvemt, didtil meget savnet Ind- og Udskibningssted.

Faareveile, som er en af de ældste og største Hovedgaarde paa Langeland, blev befæstet af Erik Hardenberg 1583, og var det endnu under Christian IV. S. for Gaarden skjærer sig ind i Dens Vestside: Faareveile-Noer, hvori Rudkjøbings Skibe søgte Vinterleie, indtil for faa Aar siden, da en Vinterhavn anlagdes ved selve Byen.

Ristinge, Fiskerleie og beqvemt Ladested med en god Bro, og Færgefart til Marstal (1 M.), til Ærøeskjøbing og til Svendborg, samt mellemliggende Øer.

Da det saakaldte Ærøe Dyb imellem Ristinge Odde og Erikshale er saa grundt, at det kun kan passeres af smaa Baade, er Overfarten meget længere og stundom meget langvarig til Marstal, naar man maa betjene sig af større Baade og søge det dybere Farvand op under Strynøe Kalv.

Hjortholm, Hovedgaard, er en af de bedste Eiendomme paa Langeland.

Fakkebjerg, en 100′ høi Bakke paa Langelands søndre Odde, imellem en Arm af Magleby Noer og det lille Kields Noer. Paa Bakken brænder Fakkebjerg faste Lampefyr (siden 1834 med 10 Lamper), 125 Fod over Havets Niveau. I den sidste Krig benyttede Kanonbaadene sig ofte af Indløbet til Magleby Noer (ved Bondebyen Bavnkop), for her skjulte at oppebie fiendtlige Convoier.

b) Veie.

1. Hovedlandeveien fra Rudkjøbing til Lohals og Hou (til Tranekjær 2 M., forbi Steensgaard til Lohals 2 M., til Hou 2½ M.) i Alt respective 4 Mile og 4½ Miil.

2. Hovedlandevei fra Rudkjøbing til Spodsbjerg 1 Miil.

3. Landevei fra Rudkjøbing til Ristinge og til Bavnkop (forbi Kb. Humble 1¾ M., til Ristinge ¾ M., og fra Humble forbi Brolykke og Fakkebjerg til Bavnkop 2¼ M.) i Alt resp. 2½ Miil og 4 Mile.

Anm. I den sidste Krig vare anlagte til Langelands Forsvar og til Beskyttelse af Søfarten under Langelands Kyst: ved Frankeklint et Batterie; mere sydlig ved Fruensvænge et Batterie, samt ved Spodsbjerg et Batterie og en Redoute.

D. Ærøe.

Ærøe eller Arrøe, 2 M. østlig for Als og 1½ M. sydlig for Fyen, har et Fladeindhold af 1,4861 □ Miil, og en Længde af omtrent 3½ M., fra Erikshale ved Marstal til Skjoldnæsodde, men en meget variabel Brede af i Gjennemsnit ½ M. I Øens trende Distrikter: Gudsgave Lehn, Gravensteens Amt og Søbygaards Lehn: 1 Kjøbstad og 1 Flekke med tilsammen omtr. 3600 Indb. Paa Landet omtr. 3800 Mennesker paa □ Milen.

Anm. Vel henhører Ærøe i statsretlig Henseende til Hertugdømmet Slesvig, samt har fælles Biskop med Øen Als, med hvilken Øe den i administrativ Henseende er nærmest nøie forbunden, men den anføres dog her, paa Grund af dens militair-geographiske Forhold. Adskilt ved et bredt og dybt Farvand fra Als, og fra Hertugdømmet Slesvig overhovedet, er Ærøe, nemlig med Hensyn til Øens naturlige Beliggenhed og geognostiske Forhold, Indbyggernes Sprog og mercantile Interesse, nøie forbunden med Fyen og Langeland samt mellemliggende mindre Øer, og bør derfor, i militair-geographisk Henseende, betragtes at staae i samme Forhold til Fyen, som Langeland til denne Øe, eller som Møen til Sjælland, Als til Slesvig og Femern til Holsteen.

Ærøe er en høi og bakkefuld, men dog frugtbar Øe, der nu er aldeles blottet for Skov, hvorpaa den skal have været rig i ældre Tider.

Denne Mangel paa Skov hidrører iøvrigt ikke derfra, at Landet er uskikket til Skovplantning (netop det Modsatte synes at være Tilfældet især nær ved den klinteformede Vestkyst), men Ærøeboerne, som overhovedet Indbyggerne paa de fleste mindre Øer, foretrække, og ere ofte tvungne til at foretrække den øieblikkeligen større Vinding ved Jordens Opdyrkning under Ploven, for Udbyttet af Skovplantning i en fjern Tid.

En meget lavvandet Fjord (hvis indre Deel, Gravensteen Noer, ikkun er 2 Fod dyb), skjærer sig Nord fra, imellem Ourehoved og Omelshoved, ind i Øen, og deler denne i to Dele, hvoraf den østre og mindre tidligere kaldtes Ihskouland, og er forenet med den vestlige Deel blot ved en meget smal, men næsten en Fjerdingmiil lang Eide eller Tange, som kaldes Dreiet. Vest for Ourehoved skjærer sig, ligeledes Nord fra, en mindre Fjord ind i Øen, hvis indre Deel vel ogsaa er lavvandet, men i hvis Munding der er et reent og indtil 7 Favne dybt Farvand. Iøvrigt er Øens hele nordre og østlige Kyst beskyttet ved Grunde, med Undtagelse af den nordvestligste Pynt (Skjoldnæs, N. V. for Søbygaarde), hvor store Krigsskibe kunne nærme sig Kysten paa Geværskuds Distance. Et dybt Farvand er ogsaa nær udenfor den hele vestlige og søndre Kyst, men denne bestaaer af høie Klinter, og selve Strandbredden er saa belagt med svære, fra Havet opskyllede Stene, at der ikke blot ikke findes nogen Havn paa denne Øens ydre Kyststrækning, men endog knap Landingssteder for smaa Baade paa samme.

Ærøe Dyb, imellem Øens østlige Odde, Erikshale, og Ristinge Odde paa Langeland

er, som allerede bemærket, en saa lavvandet Sandrevle eller Grund, at dette saakaldte Dyb ikke er passabelt endog for smaa Skibe. Til Ærøe høre Holmene: Halmøe, Deyrøe og Store Egholm.

De høieste Punkter ere Søndeshøi (227 Fod) ved Breigninge Kirke, som ligger under 54° 52′ 49″ n. B. og 1° 48′ 54″ v. L.; Borrehøi ved Søbygaard, og Galgebanken (177 Fod) S. O. for Store Riise Kirke.

Af Indsøer haves kun den lille Hviid-Sø paa Øens n. v. Side, umiddelbart ved Stranden. Ved et Mølleværk er en stor Deel af Søens Vandmasse afledet.

De vigtigste og mærkeligste Punkter paa Ærøe ere iøvrigt:

Ærøeskjøbing, Kjøbstad ved den vestre Bred af Gravensteen Noer, med omtr. 1500 Indb., som fornemmeligen leve af Skibsfart (Tab. VIII). Byens lille Havn er kun en Vinterhavn af 5te Classe (7 Fod), men større Skibe finde en god Rhed indenfor de til Staden hørende smaa Øer: Deyrøe og Lilleøe, der ligge i Fjordmundingen. Under den sidstnævnte Ø er endog Vinterleie for de Skibe, der ikke kunne afbenytte den lille Havn.

Fra Ærøeskjøbing er Færgefart til Rudkjøbing (3 M.), til Vemmenæs paa Taasinge (3 M.), til Svendborg (3½ M.) og til Faaborg (4 M.).

Marstal, Flekke paa Øens Østkyst, med omtr. 2100 Indb., der fornemmeligen leve af Søfart og Skibsrhederi, da Stedet har et i Forhold til dets Størrelse usædvanligt stort Antal egne, men for største Delen paa fremmede Steder byggede Skibe, som benyttes til Fragtfart. De fra denne Fragtfart hjemkomne, eller ved Marstal overvintrende Skibe, ligge i den af Naturen dannede 8 Fod dybe Vinterhavn (af 5te Classe) fortøiede ved en Mængde nedrammede Pæle, beskyttede af Sandrevlen Erikshale og af Grundene, som forbinde Ærøe med Langeland. Ved den meget slet byggede By er ingen Bro, og ikkun en Deel Steenvaser føre fra den flade Strand ud til den ringe Dybde, der er tilstrækkelig for at Baade kunne lægge an.

Fra Marstal er Færgefart til Ristinge, og iøvrigt til de samme Steder som fra Ærøeskjøbing.

Søby, en Kirkeby og et Fiskerleie paa den nordostlige Strand af den høie Skjoldnæs Odde, med Færgefart til Faaborg (2½ M.), til Fyenshaf paa Als (3 M.) og til Mummark paa Als (2½ M.).

Søbygaard, S. for Søby, en Herregaard, tidligere Hovedgaard i et nu udparcelleret kongeligt Gods, og en i Middelalderen stærkt befæstet Borg. Paa den nærvedliggende Borrehøi sees endnu Voldstedet af en regulair Forskandsning, der sandsynligviis har omgivet et Vagttaarn.

En meget god Landevei fører fra Ærøeskjøbing forbi Kb. Tranderup og Breigninge til Søby 2 Mile; og fra Ærøeskjøbing over Dreiet til Marstal 1¾ Miil.

Landeveien fra Marstal over Dreiet, forbi Kb. Store Riise, Tranderup og Breigninge til Søby 3 Mile.

Anm. Paa Ærøe var i den sidste Krig anlagt et Batterie paa hver Ende af Dreiet, nemlig Gravensteens Batterie, med Front imod Dreiet, og Trapendals Batterie, med Front imod det lavvandede Noer. Fremdeles laae et Batterie N. for Søby paa Skjoldnæs Odde, hvor et dybt Farvand gik ind under Batteriets Skudvidde, og hvis hensigtsmæssige Anlæg derfor er indlysende.

III. De isolerede Øegrupper.

Til ingen af de tvende Øesamlinger, den sjællandske og den fyenske, kan man henregne de Øegrupper, som Øerne **Bornholm, Samsøe, Anholt** og **Læsøe** med vedliggende Holme danne; thi hver af disse Øer har en isoleret Beliggenhed.

Saaledes har vel i Aarhundreders Løb **Bornholms** Interesse været knyttet til Danmarks Vee og Vel; men dens fjerne Beliggenhed gjør den uafhængig af de andre danske Provindser, ligesom og dens Skjebne ikke formaaer at yttre nogen væsentlig Indflydelse paa disse. Forbindelsen imellem Bornholm og det øvrige Danmark indskrænker sig ogsaa, saavel i administrativ og militair som i mercantilsk Henseende, til Hovedstaden.

Samsøe hører vel i administrativ Henseende til Sjælland, men er ved et bredt og dybt Farvand adskilt fra denne Øe; den er vel nærmest forbunden med Jylland, dog ikke umiddelbart ved lavvandede Grunde.

Anholt og **Læsøe** høre vel i administrativ Henseende til Jylland, men deres Beliggenhed i Kattegattet er fuldkommen isoleret.

A. Bornholm, med Ertholmene.

Bornholm (Borringia) ligger mellem 55° 17′ 30″ og 54° 59′ 15″ n. B. og 2° 08′ og 2° 35′ ø. L. fra Kjøbenhavns Meridian, 19¾ M. fjernet fra Sjællands Østkyst (nærmeste Afstand imellem Stevnsklint og Hammeren paa Bornholm). **Til Bornholm høre Ertholmene, eller Christiansøe** (med flere mindre Holme) **Fladeindholdet udgjør** (inclusive de smaa Ertholme) **10,3132 □ Mile; den største Længde fra Hammeren til Dueodden 5¼ Miil, og den største Brede, fra Ronne til Svanike, 3¾ M. Paa Øen, som udgjør Bornholms Amt, under Sjællands Stift: 5 Kjøbstæder og 2 Steder, som have Kjøbstædsrettigheder, med tilsammen omtrent 8300 Indbyggere. Paa Landet omtr. 1650 Mennesker paa □ Milen.**

1. Orographiske og hydrographiske Forhold.

Bornholm henhører, som allerede tidligere bemærket, i orographisk Henseende til den skandinaviske Halvøe, da den har samme geognostiske Beskaffenhed (see S. 10 § 11). Som en Følge heraf er Øen klippefuld, især mod Søkysten, og paa mange Steder findes høie, nøgne Klipper mellem Agerland, Tørvemoser, Lyng og Enebærkrat. Midt igjennem Øen, fra Hammershuus til Aakirkeby og derfra til Nexøe, strækker sig en bakkefuld Landryg, eller et høit Plateau, som udgjør den store Hedemark, der kaldes Høilyngen, og er Landets Alminding eller Fællesmark.

Denne brede Høideryg, der hist og her er begroet med noget Skov og en Mængde Enebærbuske, og paa hvilken Lyngheden afvexler med Mosedrag og stenede Bakker, har

en jevn Dalen mod den vestlige og søndre Kyst, men en steil-Affkraaning mod den nordlige og østlige.

I Høideryggen findes Øens høieste Punkter, navnligen N. for Aakirkeby: Rytterknægten (496 Fod), N.V. for Nexøe: Paradiisbakken (180 Fod), Skottebakken og Gamleborgsbakken.

Vandløbene ere ikkun ubetydelige Bække, der udtørres i hede Somre, men de flyde næsten alle igjennem dybe, stundom steile og snevre Dale eller Fjeldkløfter.

De mærkeligste af disse Vandløb ere: Lesaaen, som har et Løb af 2 Mile i sydlig Retning, og Baggeaae eller Kirkebækken, som flyder i en smal, dyb og steil Dal, der gjennemskjærer den hele Øe, og adskiller den n.v. Deel fra det øvrige Lands Overflade. Af Indsøer ere kun faa og meget smaa paa Øen.

Øens Klima er sundt og langt tørrere end paa de øvrige danske Øer. Jordbunden er i det Hele taget frugtbar, og Søen giver Adgang til et indbringende Fiskeri. Indbyggerne, som ere gode Agerdyrkere, samt modige Søfolk, begynde nu ogsaa at drage Nytte af Øens mange Mineralier; navnligen har Bornholms Kuldrivt begyndt at udvikle sig, derved at man i Løbet af de sidste 20 Aar har bragt Brydningen til en langt større Dybde end før, idet man har afbenyttet andre Arbeidskræfter end Menneskenes alene.

De bornholmske Kul ere vel ikke saa gode som de engelske, og især som de skotske; men deres Priis kunde ogsaa forholdsviis være langt lavere, og man kan i ethvert Tilfælde antage, at 5 Tdr. bornholmsk Kul svarer til 1 Favn Bøgebrænde.

De skotske Kul frembringe ved Forbrænden	5986	Varme-Enheder.	
De engelske store Kul	5800	—	—
De svenske Kul fra Höganäs	4040	—	—
De færøiske	4200	—	—
De bornholmske, 1ste Sort	3820	—	—
do. 2den Sort	3200	—	—
Godt Bøgebrænde	2160	—	—

2. Kysterne og det Indre.

Kysten, som er omtrent 14 Mile i Omkreds, er i det Hele taget meget høi og klippefuld. Hvor Steenklipperne høre op, strække sig Steenrevler ud i Søen, hvorved Kysten end ydermere beskyttes mod fiendtlig Landgang, og blot er tilgængelig paa enkelte Steder. Især er den vestlige og den søndre Kyst klippefuld, og Havet har mange farlige Grunde, som ofte foraarsage Strandinger, især da Skibene ingen god Havn have at tye til, eller fuldkommen sikker Rhed at ankre paa. I haardt Veir gaaer desforuden stærke Brændinger imod Kysten, som bidrage til at gjøre denne saa meget farligere for de Søfarende.

For den svenske Marine har især Bornholms Kyster oftere været en uheldbringende Anstødssteen. Saaledes mistede den under disse ved Stranding i 1645 sex, og i 1650 fire store Orlogsskibe, samt tvende Transportflaader i 1678 og 1679.

Ved de tilgængeligste Steder af Kysten ligge Bornholms betydeligste mercantile og vigtigste militaire Punkter. Disse ere paa den vestlige Kyst:

Steilebjerg, en høi, isoleret liggende Klippe paa Øens nordligste Odde, eller Forbjerg: Hammeren. Paa Klippen brænder et Fyr (Lampelys af 17 Lamper med Huulspeile) 272 Fod over Havets Niveau, og synlig i en Afstand af 5¾ Miil.

Hammershuus Slots stærke Ruiner nær ved og S. for Steilebjerg, paa en ligeledes isoleret, høi og fra Stranden ubestigelig Klippe.

Dette, som et Tvistens Æble imellem de danske Konger og den Lundske Bispestol historisk berømte Slot, byggedes af Valdemar I, 1158, for at den Lundske Bispestol, som ved Svend Grathes Uforsigtighed havde erholdt den største Deel af Bornholm i Lehn, ikke skulde tilegne sig den hele Ø. Men dette sidste lykkedes dog de geistlige Herrer, hvilke derpaa lagde en stærk Besætning paa Hammershuus, som siden blev flere Gange beleiret og erobret. Saaledes erobret med Magt 1259 af Christopher I; — 1265 af Hertug Jarmer for Geistligheden; — nogle Aar derefter af Erik Glipping; — 1319 af Erik Menved, som tidligere beleirede det engang forgjæves; — og tvungen ved Hunger til Overgivelse 1321 af Christopher II; endeligen erobret af Christian II kort før Reformationen. Derpaa blev det brugt som Statsfængsel, hvori Corfitz Ulfeldt sad en Tidlang fangen. Siden 1743 ere blot Levningerne af dette faste Slot tilbage.

Mollevig, en liden Bugt tæt S. for Hammershuus, hvori en Ankergrund og den eneste Rhed paa den vestlige Kyst. Nærved denne Bugt ligger paa en isoleret Bakke Ruths Kirke, som tjener til Mærke for de Søfarende.

Hasle, en liden, uanseelig Kjøbstad med en Vinterhavn af 5te Classe (8 Fod) og omtr. 600 Indb. Den er mærkelig derved, at det var nogle af denne Byes Indvaanere, som 1658 først grebe til Vaaben for at afkaste det svenske Aag og frivilligen atter at hylde den danske Konge. Efterat Bornholm ved den Roeskildske Fred var afstaaet til Sverrig, og en haard Behandling havde opvakt Folkets Misfornøielse, var det nemlig Borgeren Jens Kofod, som i Forening med Capitain Niels Gummeløs og flere Borgere fra Hasle, d. 8de Septbr. 1658, arresterede den svenske Commandant, og tvang derpaa Besætningen paa Hammershuus til Capitulation, hvorefter de overgave sig og Øen til Kong Frederik III.

Rønne, den største af Bornholms Kjøbstæder, under 55° 05′ 50″ n. B. og 2° 08′ ø. L., med henimod 4100 Indb. Byens Havn, som er en Vinterhavn af 4de Classe (12 Fod), forsvares ved tvende Batterier; og nær ved og S. for Byen har Christian V bygget et Taarn, som kaldes Castel, men kun bruges som Ammunitionshuus. Fra Rønne er Hovedforbindelsen imellem Bornholm og Kjøbenhavn. I Byen boer Landets Commandant og Øens første Embedsmænd. Skibsfarten er temmelig betydelig, og Byen har en stor Deel egne Skibe (Tab. VIII), samt en latinsk Skole.

Paa den søndre Kyst fra Rønne til Dueodden (Øens sydligste Punkt) bemærkes umiddelbart ved denne ingen mærkelige Punkter, med Undtagelse af Arnager Fiskerleie, med en Sommerhavn af 4de Classe (12 Fod).

Aakirkeby, Kjøbstad, omtrent 1 Miil fjernet fra den søndre Kyst, er egentlig en stor Bondeby, med noget over 500 Indb., som fornemmeligen nære sig af Agerbrug.

Paa den nordlige og østlige Kyst fra Hammeren til Dueodden bemærkes: **Sandvig, med omtr. 300, og Allinge med henimod 500 Indb.;** Steder med Kjøbstædsrettigheder, ved Fjorde af samme Navn, som have Ankerpladse paa 7—14 Favne Vand. Begge Steder have samme Kirke tilfælles, og især Sandvig er i Virkeligheden ikkun et Fiskerleie.

Under Sorte Odde, en høi Klippe, hvorpaa Gudhjems store Fiskerleie ligger, findes Ankerpladse, ligesom og ved Boelshavns Fiskerleie længere S. paa. Fra Gudhjem er den sædvanlige Overfart til Christiansøe.

Svanike, paa den klippefulde østligste Odde, med omtr. 900 Indb., har en liden, især ved N. O. Vinde, usikker Vinterhavn af 5te Cl. (6½ Fod). Paa Frænde Rhed, imellem sidstnævnte By og Aarsdale Fiskerleie, findes nogle af de bedste Ankerpladse under Øen.

Nexøe, den betydeligste Kjøbstad paa Bornholm, næst Rønne, med omtr. 1400 Indb. Her er en liden Vinterhavn af 5te Cl. (6′), med en temmelig sikker Rhed, und-

tagen ved østlige Vinde. Nord for Byen ligger Frederiks Steenbrud, som er anlagt 1754, og drives for offentlig Regning (men uden at yde nogen pecuniair Fordeel), og ikke langt fra dette danner sig ved nordlige Vinde en Vandhvirvel, som kaldes Maltqværn. Ved Nexøe landede Wrangel, 1645.

Den for et fiendtligt Angreb meest udsatte Side er den østlige, da store Krigsskibe kunne nærme sig denne Kyst flere Steder paa 100 Alen. Imidlertid maae Landingstropperne sættes i Baade, i hvilken Tid Øens gode Forsvarsanstalter vilde kunne være forhaanden ved det truede Punkt.

Anm. Bornholm har ingen Bønderbyer og ingen Hovedgaarde. Landeiendommene bestaae af 13 Præstegaarde, 15 Degnegaarde, samt 919 Proprietair- og Bøndergaarde.

Veie.

Hovedveienes Convergentspunkt er Rønne, hvorfra de fleste Veie føre tvers over Øen.

1. Fra Rønne til Hasle $1\frac{1}{4}$ Miil, og derfra forbi Ruths Kirke til Allinge $1\frac{1}{2}$ Miil.

2. Fra Rønne (over Ringeby-Bro, Ny-Bro og Ved-Broen, N. om Rytterknægten) til Svanike $3\frac{1}{2}$ Miil.

3. Fra Rønne (forbi Ny Lars K.) til Aakirkeby $1\frac{3}{4}$ Miil og derfra (forbi Vøets K.) til Nexøe $1\frac{1}{2}$ Miil.

4. Fra Nexøe til Svanike 1 Miil.

5. Fra Svanike til Allinge (over Nybro ad Veien til Rønne) til Auegaard 2 Mile (ad en mindre Vei forbi Roe og St. Oles K. $3\frac{1}{2}$ M.) i Alt $5\frac{1}{2}$ Miil.

Veiene og Broerne paa Bornholm ere ikke i den bedste Tilstand. Postindretninger findes ikke paa Øen, hvilken Indretning savnes endnu mere med Hensyn til Øens regulaire Forbindelse med andre Punkter, og navnligen med Hovedstaden.

Enhver Bornholmer er Soldat eller militairpligtig med Hensyn til Øens Forsvar, med Undtagelse af de civile Embedsmænd, Præster (og disses Sønner, naar de studere), Degne og Skolelærere. Enhver Gaard, incl. Præstegaardene, stiller desuden en Hest, som rides enten af Sønnen, eller af Gaardens eller af en anden nærliggende Gaards Tjenestekarl, og Udrederen klæder og underholder begge. Deraf dannes den regulaire Styrke (see § 111). Desforuden stiller hvert af Landets 4 Herreder et Herredscompagnie af det Mandskab, som har fyldt det 50de Aar i de regulaire Compagnier, eller som har legemlige Feil. Kjøbstædsborgere samt deres Sønner (naar disse opholde sig hos Forældrene) danne tilsammen 7 Borgercompagnier. I Fredstid har Milicen Vaabenøvelser hver Søndag om Sommeren, efter Gudstjenesten; og alle Vaabenarter mønstres aarligen af Commandanten.

Paa hele Øen er ingen fast Plads, efterat Hammershuus ikke existerer mere som Fæstning. Dette Slot var iøvrigt ogsaa af en meget ringe Indflydelse paa selve Øen, og kunde meget let holdes blokeret. Det havde ei heller nogen Havn at forsvare, og formaaede kun at rumme en ringe Besætning. Det vilde unegteligen ogsaa være det bedste at betragte den hele Ø som en Fæstning, anbetroet til dens tappre og patriotisk sindede Indbyggeres Forsvar.

Anm. I den sidste Krig vare anlagte i Alt 45 større og mindre Batterier til Kysternes Forsvar. Af disse ere for Tiden 5 ganske opgivne, — 25 forblive ubesatte, og skulle kun bruges til Dækning for Feltbatterierne, og Antallet af Kystbatterierne saaledes indskrænket til 15, nemlig ved Rønne

2, Haæle 1, Sene (ved Foden af Steilebjerg) 1, Sandvig 1, Allinge 1, Gudhjem 2, Svanike 2, Frændeodden 1, Aarsdal 1, Nexøe 2, og Arnager 1.

Christiansøe (Ertholmene).

Hvad Bornholm oftere paa en følelig Maade savnede var en god og sikker Havn for Krigsskibe, især efter at Danmark havde tabt sine gamle sondergothiske Provindser. Af denne Aarsag befalede Christian V at benytte en saadan, som fandtes mellem Ertholmene. Mellem de steile Klipper: Christiansøe og Frederiksøe (eller Frederiksholm) er nemlig en Dybde fra 12—40 Fod, og i dette Dyb er Havnen (som ved en 40 Alen lang Flydebro er deelt i den nordre og den søndre Deel). Nordre-Havnen, eller Indløbet N. fra, har tilstrækkelig Dybde for et Linieskib, men alle store Skibe maa varpe ind, og naar Vinden ikke er særdeles god, ogsaa ud, da den kun er 420 Alen lang, og hvor den er bredest 90 Alen. I den endnu mindre Søndre-Havn kunne ikkun Skibe, der stikke 12—13 Fod, løbe ind. Efterdi Klipperne næsten vare aldeles nøgne, saa maatte, da Befæstningen anlagdes 1684, Jord føres over til dem fra Bornholm. Under Frederik VI er den tidligere Befæstning deels hensigtsmæssigen forandret, deels forsynet med nye Batterier (§ 119), og Havnen med Kjæder og Bomme. I den sidste Krig var ogsaa der stationeret en passende Roflottille. Efter den største og vigtigste Holm kaldes disse Holme i Almindelighed Christiansøe, saa at man kun sjeldent hører deres egentlige Navn: Ertholmene. Til disse hører, foruden Christiansøe (som har en Længde af 1200 og en Brede af 460 Fod) og Frederiksholm (950′ l. og 520′ b.), ogsaa Græsholmen, som er ubeboet, og hvor mangfoldige Ederfugle have deres Reder. Øerne Christiansøe og Frederiksøe have tilsammen omtrent 400 Indb., som størstedeels ere i kongelig Tjeneste. Paa den førstnævnte Ø er Kirken, Embedsmændenes Boliger og den egentlige Fæstning, der tillige bruges som Statsfængsel. Samtlige Fæstningsværker ere opførte af hugne Steen, brudte paa selve Øerne.

Græsholmen er mod N. og Ø. omgiven af betydelige Grunde; og samtlige Øer af en Mængde mindre Øer og Skjær, paa hvilke Skibe letteligen kunne forlise, da den største Deel af Østersøens Seilads fører nær forbi Christiansøe. For at forhindre dette, og til videre Veiledning for de Søfarende, er derfor i 1805 indrettet paa Christiansøes store Fæstningstaarn et roterende Lampefyr, som brænder 92′ over Havets Niveau.

Paa Christiansøe er et Kildevæld, som har rigeligt Forraad af godt Vand, baade til Øernes egen Fornødenhed, og til Skibe, der her maatte søge det.

B. Samsøe.

Samsøe (Sams) ligger midt i Samsøe-Belt, eller den sydvestlige Deel af Kattegattet, under 56° 0′ 04″ og 55° 46′ n. B. og 2° 3′ 40″ og 1° 54′ v. L. En Deel smaa Holme, hvoriblandt Kyholm, høre til Øen, der fra den nordligste Pynt (Isshoved) til den søndre Odde (Hvidklinthage) har en Længde af $3\frac{1}{2}$ Miil, og i dens største Udstrækning fra V. til Ø. en Brede af 1 Miil. Fladeindholdet udgjør 2,0490 □ Miil. Samsøe, som indbefatter 1 Herred under Holbeks Amt, henhører i geistlig Henseende under Aarhuus Stift, og udgjør (tilligemed Thunøe) Lehnsgrevskabet Samsøe (oprettet 1677 for Familien Danneskjold-Samsøe). Øen har paa □ Milen omtrent 2500 Mennesker, der alle boe paa Landet.

Samsøe, som i det 14de Aarhundrede paa en kort Tid var et Hertugdømme, Valdemar III lagde under Kronen, er et meget frugtbart Land, der ei blot ernærer sine Beboere, skjøndt Øen er stærkt befolket, men endog udfører meget Korn, især Byg, samt Erter og en Deel Hornqvæg. Farvandet i S. og S. V. har en Dybde af 7—12 Favne, og er frit for Grunde, men den vestlige, nordlige og østlige Kyst er omgiven af Grunde paa 1000—4000 Alens Brede, med 2, 3 og 4 Favne Vand. Tæt N. for den høie og bratte Isschoved Huk ligger store Grunde om Revet Klepperne, og mere mod N. V. den store Middelgrund og Lillegrund; men især ere Grundene paa den n. o. Side af Samsøe, omkring Kyholm, de ubeboede Holme Værøe, Bosserne, Lindholm og omkring Hatterev af stor Vigtighed for Søfarende. Imellem disse Grunde ere nemlig temmelig dybe Seilløb, men Strømmen er meget stærk, og Farten vanskelig. Nær under Kyholm er imidlertid en god Sommerhavn af 2den Cl. for 17—18 Fods dybtgaaende Skibe, og inde i Samsøes n. o. Bugt (Fjorden) er ikke alene ved Langøre en meget tryg Vinterhavn af 3 Cl. (14 Fod), samt bequem Losse- og Ladebro for 10—12 Fods dybtstikkende Fartøier, men endog længere inde, S. om Hjortholmen og Holmen Karlskol, kunne Fartøier, der stikke 10 Fod, løbe ind og finde et godt Leie. Fremdeles bemærkes i Værøesund, mellem Værøen og Bosserne, som og i Lindholmsdybet, mellem Kyholm og Værøe, en Rhed for Orlogsskibe, da Farvandet her har en Dybde fra 6 til 12 Favne.

Selve Samsøe deles ved tvende hinanden modsatte Bugter, som danne en smal Tange, i tvende Dele, nemlig: den mindre Deel, det saakaldte „Nord paa Landet" og den større Deel „Sønden paa". Den nordlige Deel er bakkefuld i N. V. langs med Kysten, og paa denne bemærkes Samsøes betydeligste By:

Nordby, der tæller omtrent 120 velbyggede Huse, og seer ud som en Flekke. Byens Udhavn er ved Langøre, 1 Miil fra samme, ved „Fjorden", og herfra have Nordby Baadeførere Rettighed til at overføre Reisende imellem Aarhuus og Kallundborg. Den meste Udskibning af Korn skeer ved Langøre; derimod af Kreaturer ved Brundbyballe.

S. V. for Nordbyes isoleret liggende Kirke bemærkes Annabjerget (180 Fod), som er Øens høieste Punkt, under 55° 56′ 46″ n. B. og 2° 02′ 11″ v. L.

Den vestlige Bugt kaldes under den nordre Kyst: Krogen, og under den søndre Kyst: Selvigen. I denne sidstnævnte Vig er en god Ankerplads og Rhed, hvor den hollandske Admiral Ruyters Flaade lagde sig for Anker 1659.

Den østlige Bugt kaldes sædvanligen: Fjorden, og indesluttes af Nordbyland og af den fra Sønderlandets n. o. Hjørne udgaaende lange og meget smalle Odde, eller det saakaldte Besser-Rev. Fra dette Revs nordligste Pynt: Havnehage, gaaer en Grund ud i n. v. Retning, saa at Indløbet til Kyholms Havn adskilles fra det til Langøre og Hjortholmens Havne.

Paa Sønderlandet bemærkes tvende ved Kunst dannede Baadehavne, nemlig paa den vestlige Side ved Koldby Kaas, hvorfra Overfart til Fyen og Jylland, og paa den østlige ved Brundbyballes Færgested, hvorfra Overfarten skeer til Kallundborg ($4\frac{1}{2}$ M.). Fra Samsøe til Aarhuus er ingen regulair Færgefart, men man maa leie Baad hos de paa Vestkysten boende Baadførere.

Paa den søndre Kyst bemærkes: Lunshavn, som er dyb, og yder ved nordlige Vinde et godt Leie, selv for større Skibe, og ikke langt fra denne Havn findes Rudera af det ældgamle Borgslot Visborg eller Vestborg, som allerede i det 14de Aarhundrede blev ødelagt. Høiere op i Land ligger Herregaarden Brattingsborg, med Spor af en gammel Borgegaard, samt omtrent midt i det meget frugtbare Tranebjerg Sogn en Kirke, hvis store Taarn er forsynet med Skydehuller. Ved Koldby ligger Høiden: Korsbjerg (100 Fod) under 55° 47′ 50″ n. B. og 2° 01′ 41″ v. L.

Thunøe, V. for Nordby, omtr. en Miil i Omkreds, er en ufrugtbar og med Grunde omgiven Ø, hvis Beboere (c. 200) drive Fiskeri og tjene som Lodser. Thunøebyes Kirke, i hvis Taarn brænder et fast Lampefyr, 97 Fod over Vandfladen, tjener som et Hovedmærke for Skibe, der passere det sædvanlige Farvand mellem Samsøe og Thunøe til og fra Lille-Belt. Paa Grundene N. Ø. og S. Ø. for Øen findes efter Vindens Beskaffenhed en god Ankerplads. Mellem Thunøe og Jyllands Østkyst ($1\frac{1}{8}$ Miil) bemærkes flere Grunde, af hvilke Knoben, nærmest vestlig for Thunøe er den betydeligste.

Fra Thunøe Færgested er Overfart til Aarhuus (4 M.), til Norsminde (2 M.) til Dyngby Færgested ($1\frac{1}{4}$ M.) og til Nordby paa Samsøe ($\frac{3}{4}$ M.).

Paa Kyholmen, som ligger under 55° 56′ 3″ n. B. og 1° 54′ 15″ v. L. er et stort Quarantaine-Etablissement, hvorved der brænder et temporairt Blinkfyr. Havnen, som er god, kan let forsvares, og ligger bequemt for Søfarten i disse Farvande.

Anm. Foruden Fortet paa Kyholm til Dækning af Havnen paa denne Ø, var i den sidste Krig anlagt til Samsøes Forsvar Lilleøes Batterie paa Norbyland, nær ved Langøre Havn paa Armehoved Odde, — Haardigets og Besserrevs Redouter paa Besserrev, samt Brundbyballes Batterie paa Sønderlandets østre Kyst.

C. Lesøe eller Læsøe.

Læsøe, i Kattegattet, har et Fladeindhold af henimod 2 □ Mile Fra S. V. til N. Ø. største Længde omtr. 3 Mile; største Brede omtr. 1 Miil. Byrum Kirke ligger under 57° 15′ 21″ n. B. og 1° 34′ 42″ v. L. Øen udgjør 3 Kirkesogne, som i geistlig Henseende høre under Viborg Amt, men i administrativ Henseende under Hjørring Amt. Den har omtr. 2200 Indb.

Læsøe, hvis Omkreds udgjør c. 7 Mile, er en flad Ø, hvorpaa intet Punkt høiner sig over 40 Fod, og som derfor er aldeles overskuelig fra Byrum Kirketaarn. Fra Kjøbstaden Sæby paa Jyllands Østkyst er Afstanden omtr. 3 Mile, og den sædvanlige Forbindelse imellem Læsøe og Jylland skeer ved Hjælp af Færge- og Bortfart over denne Kjøbstad. Imellem Dvalegrund ved Jyllands Østkyst og Grundene vestlig for Læsøe er Læsøe Rende, et Seilløb af omtr. 1 Miils Brede og 8—13 Favnes Dybde. Til Læsøe høre trende smaa Holme eller „Rønner", der ligesom Hovedøen ere fladtliggende, samt meest begroede med Lyng. Ved disse Holme ere, S. for Læsøe, flere gode Ankerpladse paa 6—7 Fod Vand for smaa Fartøier, der ere bekjendte med Dybene imellem Grundene, som omgive den hele Ø, og som større Skibe frygte med Rette. Især er Grunden „Trindelen" meget farlig, da den $1\frac{1}{2}$ M i N. Ø. fra Øens østligste Pynt, Syrodden, ligger ved Hovedfarvandet igjennem Kattegattet, mellem Skagerrak og Øresund. Derfor udlægges ogsaa, siden 1829, fra Begyndelsen af Marts indtil 21de Decbr., et Fyrskib (med Lampefyr om agterste Mast, i en Høide af 25 Fod, tæt Øst for denne Grund).

Læsøes tidligere Skovrigdom er forsvunden, og en stenig Sandrevle gaaer nu, blottet for al Vegetation, midt igjennem Øen, der i det Hele taget er et ufrugtbart Land, hvis Indbyggere ogsaa fornemmeligen ernære sig af Fiskeri og tildeels af at tjene som Lodser i de med farlige Grunde opfyldte Farvande omkring denne Ø. Som Sømærke vedligeholdes Taarnet af Hals Kirke, men selve Kirken er ligesom næsten hele Sognet ødelagt af Flyvesand.

De sædvanlige Landingssteder paa Øen ere: a) Mellem Lundbækkens Odde og V. Nyland paa den vestre Kyst; b) Ålsdybet paa den søndre Kyst; og c) S. for Østerby paa den østre Kyst, paa hvis Forstrand de fleste Strandinger forefalde. Læsøe har sin egen Birkeret og en Deel egne Skibe (Tab. VIII). Øens Indbyggere formerede i sidste Krig en god Kystmilice, bestaaende af 130 Mand, der afholdt fiendtlige Barkasser fra at lande. Paa Øens sydlige Kyst er en Saltkilde, og endvidere er det mærkeligt, at ingen Rotter findes paa denne Ø, eller kunne leve paa samme.

D. Anholt,

7 Mile N. Ø. for Grenaae og 8 Mile S. Ø. for Læsøe, er en høitliggende Ø med en Længde af omtr. $1\frac{1}{2}$ Miil og en Brede af næsten 1 Miil. Den østlige Deel af Øen er aldeles ødelagt af Flyvesand, og den vestlige yder Indbyggerne (henimod 200) kun et ringe Udbytte. Disse ernære sig derfor og fornemmelig af Fiskeri, og af Strandinger paa de deres Ø omgivende farlige Grunde. $\frac{1}{4}$ Miil indenfor Øens østlige Pynt staaer Fyrtaarnet, som har et dobbelt Fyr, hvoraf det øverste (der er et fast Lampefyr, bestaaende af 19 Lamper i tvende Krandse) brænder 119 Fod høit over Vandet, og det andet er et lidet Bifyr, der er anbragt 63′ under Hovedfyret, for at Skibene ikke skulle komme Anholts østre Rev „Knoben" for nær. Forbindelsen med denne Ø (som udgjør et Kirkesogn under Nørre Herred i Randers Amt) skeer sædvanligen enten fra Grenaae i Jylland, eller fra Hornbek Fiskerleie paa Sjælland.

Anm. I sidste Krig blev, d. 18de Mai 1809, Anholt besat af Englænderne, der befæstede Fyrtaarnet, ved at omgive det i en Sexkant med en 10—12 Alen høi Muur, der var forsynet med et Brystværn af Jord, og besat med 12—16 24pundige Kanoner. Desuden var i Taarnet anbragt 14 Stykker svært Skyts, samt i Muren Kasematter til Garnisonen, der i Marts 1811 bestod af 5—600 Mand. Den 26—27de Marts 1811 søgte en Søarmade, bestaaende af 12 Kanonbaade og 12 Transportskibe med omtr. 1000 Mand, Land- og Søsoldater, at gjenerobre Øen ved en Overrumpling, men et Sammenstød af Misgreb og uheldige Omstændigheder gjorde, at Expeditionen mislykkedes aldeles, hvilket havde den høist vigtige og skadelige Følge, at en Cooperation af Land- og Sømagten derved kom i Miscredit.

Andet Afsnit.

Halvøen.

I. Jylland.

Jylland (eller Nørre-Jylland til Forskjel paa Slesvig, som tidligere og endnu ofte kaldes Sønder-Jylland) er Danmarks Hovedprovinds, med Hensyn til Størrelse, Statskræfter, Naturbeskaffenhed og Nationalcharakteer.

I Størrelse overtræffer denne Provinds næsten tvende Gange samtlige danske Øer; — den er større end de trende Hertugdømmer Slesvig, Holsteen og Lauenborg tilsammentagne, og udgjør næsten den halve Deel af det danske Riges concentreret liggende Lande. Staaer endog Jyllands Statskræfter ikke i Forhold til Arealet, men under dette, da Nørre-Jylland har de største udyrkede Strækninger, og er den svagest befolkede Provinds i Riget, saa ere dog de materielle og numeriske Bidrag fra denne Deel af Danmark en Hovedbetingelse for Opretholdelsen af det hele Riges Selvstændighed. Omgivet af Vesterhavet, Kattegattet og Lille-Belt, og i en Brede af omtrent 8 Mile landfast med Slesvig, finde vi ved dette Lands østlige Kyst seilbare Farvande og gode Havne, dets Vestkyst dækket ved Revler og Grunde, og i dets Indre en høist interessant Afvexling af forskjelligt Terrain, nemlig paa Østsiden et meget frugtbart og godt befolket Kornland, hvis Høie og Dale — tildeels endnu bevorede med betydelige Bøgeskove — og hvis Aaer, Søer og Fjorde danne nogle af Danmarks skjønneste Egne, — medens i Midten af Landet, paa en bred, nøgen og uoverskuelig Hedestrækning, i et Hav af Lyng, Mose og Sand, kun findes enkelte, adspredt liggende, dyrkede og bebøede Pletter. Og saaledes finde vi enkelte fede Marskenge paa Vestkystens søndre Deel, medens Flyvesand fra Ringkjøbing Fjord til Skagen har begravet Byer, Agre og Enge, ødelagt store Skove og opfyldt Søer, hvilke Ødelæggelser sandsynligviis ville vedvare, indtil Menneskets Flid ganske formaaer at sætte Grændse for dette Onde. Det er fremdeles en almindelig erkjendt Sandhed, at den jydske Bonde, fremfor Bonden i nogen anden dansk Provinds, har bevaret Levninger af det ældre danske Sprog, gamle Sæder og Skikke, og overhovedet fortrinsviis repræsenterer den danske Nationalcharakteers lyse og mørke Sider, af hvilke den første er mere fremtrædende i Landets vestlige og den anden mere almindelig i Landets østlige Side.

I Jylland, som paa Halvøen overhovedet, og maaskee overalt, er det nemlig en Kjendsgjerning, at der, hvor den menige Mand maa erhverve sig Livets Goder og Naturens

Gaver ved personlig Anstrengelse og ofte gjentagen Kamp, der bevarer han lettere en større Aandsfriskhed, personlig Djærvhed og Dygtighed, end der, hvor Naturen er mere rundhaandet, eller hvor han i større Mag kan fortjene sit daglige Brød. Og saaledes er den jydske Bonde paa Vestsiden, omgiven af Klitter og Heder, arbeidsommere og mere opvakt, end paa den frugtbare Østside, hvor iøvrigt det endnu paa de fleste Godser gjældende Hoveri paa mange Steder væsentligen bidrager til at forkue ei blot Bondens oeconomiske Stilling, men og hans intellectuelle Udvikling.

Af Rigets Provindser er iøvrigt Jylland mindst udsat for en fiendtlig Invasion, og har ei heller siden Krigen i 1657 til 1660 været hjemsøgt af nogen Fiende.

Jylland, med vedliggende Øer.

Jylland (Jutia, Jótland eller Gotland, Chersonesus Cimbrica) ligger imellem 55° 23′ og 57° 44′ 52″ n. B. og 1° 37′ og 4° 30′ 20″ v. L. Fra Skagen til Ribe er en Længde af 37¾ M. og fra Nissum Fjords Tange til Fornæs ved Grenaae en Brede af 22¼ M. I Fladeindholdet af 445½ □ Mile indbefattes Øen Mors, samt flere Smaaøer i Liimfjorden, Fanø i Vesterhavet, Øen Endelave i Kattegattet, samt Loherred, Mogeltønder og Ballum Birk. Med Øerne Læsøe, Anholt, Amrum, den søndre Deel af Romøe, den nordre Deel af Silt og den vestre Deel af Føhr i Alt 448,4203 □ Mile med c. ½ Million Indb. Provindsens 26 Kjøbstæder have tilsammen 60000 Indbyggere. Paa Landet c. 980 Mennesker paa □ Milen.

1. Orographiske og hydrographiske Forhold.

Det er allerede paaviist (§ 12 og 13), at Jylland i sine orographiske og hydrographiske Forhold bærer kjendelige Præg af Fastlandscharakteren. Høiderne ere betydeligere og mere sammenhængende end paa Øerne. Fra den sydligste Grændse af Halvøen og op til Liimfjorden kan man nemlig forfølge en vel ei regelret eller ganske skarp Aas, men dog en temmelig sammenhængende, sædvanlig oventil flad Ophøining eller Landryg, der deler Landet i en østlig, kortere og steilere, og i en vestlig, meget langstrakt og fladere Hælding. Denne Høideryg er ikke blot kjendelig ved det af samme dannede Vandskiel imellem de i modsat Retning strømmende Vandløb, men tillige ved flere deels paa selve Landryggen og deels paa dens østlige Hælding fremhævede Høidepartier, hvoriblandt den betydeligste er den, som ligger S. og N. V. for den Række af Søer, som Gudenaae gjennemstrømmer, og hvori Himmelbjerget høiner sig indtil 550 Fod over Havets Niveau. Nord for Liimfjorden danner i det gamle Vendsyssel den saakaldte Jydske Aas ligeledes et temmelig sammenhængende Strøg af høie, golde Bakker, hvorimellem Indsænkningerne i Virkelighed fortjene Navn af Dale. Greisdalen, N. for Veile, er den Dal, som med sine mindre Sidedale mest bærer Præget af Fastlandets Bjergnatur, om og kun i en liden Maalestok, da det nærmeste, og relativt med andre Bjerge, ikkun lille Bjerg i Tydskland, Harzbjerget, er over 6 Gange saa høit som det høieste Punkt paa Halvøen.

I Jylland ere S. for Liimfjordens Vandgebeet alle Vandløbene Tværaaer, der løbe i østlig og vestlig Retning til de tvende modsatte Sider af Landryggen; og da denne ligger nærmest Østsiden, ere de østlige Vandløb mindre end de vestlige. Gudenaae, Halvøens største Vandløb, gjør imidlertid en Undtagelse herfra, da den gjennemstrømmer en betydelig Deel af Jyllands Østside i nordlig Retning.

Liimfjordens Vandbasin modtager Aaer saavel Syd- som Nord fra, og N. for Liimfjordens Vandgebeet strømmer det næst største Vandløb i Vendsyssel (Uggerby-Aa) i nordlig Retning.

Liimfjorden har i sine store Bredninger, ligesom og Nissum Fjord og Ringkjøbing Fjord ved deres næsten ganske af Land omgivne Form, Charakteren af store Indsøer, men af virkelige Indsøer findes ikkun faa, som i Forhold til Landets Storrelse ere af et betydeligt Omfang, og af disse findes de fleste og største paa Østsiden af Landet. Derimod findes overalt meget betydelige Mosestrækninger, iblandt hvilke de vigtigste ere begge Vildmoserne N. og S. for Liimfjorden.

Da, som allerede forhen nærmere omtalt, den vestlige Side bestaaer af en meget sandet Jordbund, der paa store Strækninger har et Underlag af bruun Sandsteen eller Sand-Ahl, da der langs med Vestkysten desuden ligger et Belte af Flyvesand, og da fremdeles Midten, S. for Liimfjorden, næsten ganske bestaaer af store Heder, derimod Østsiden har en frugtbar Jordbund — er det naturligt, at en meget stor Forskjel finder Sted imellem Arealet af det uopdyrkede og det meer eller mindre opdyrkede Land i den østlige, nordre og vestlige Deel af Jylland.

I den østlige Deel, samt en Deel af Landets Midte, eller Amterne: Viborg, Randers, Aarhuus, Skanderborg og Veile, forholder sig, paa et Areal af omtr. 185 □ Mile, det meer eller mindre opdyrkede Land til det uopdyrkede, som 4:1; i den nordre Deel, eller Amterne: Hjørring, Aalborg og Thisted, derimod paa et Areal af omtr. 130 □ Mile, det meer eller mindre opdyrkede Land til det ødeliggende, som 3:1, og i den vestlige Deel, eller Amterne: Ringkjøbing og Ribe, paa det samme Areal af omtr. 130 □ Mile, det meer eller mindre opdyrkede Land til det ødeliggende endog ikkun omtrent som 1:1.

Ikkun paa Østsiden, men saavel N. som S. for Liimfjorden, findes Skove, hvis indfredede Areal udgjør omtr. 107000 Tdr. Land. De største Skovpartier ere imellem Himmelbjerget og Silkeborg, ved Veile Fjord og ved Kolding Fjord.

Nogle af de høieste Punkter ere næst efter Himmelbjerget (550 Fod) følgende: Eiersbavnehøi (540′), S. for Mossø, under 55° 58′ 40″ n. B. og 2° 44′ 44″ v. L., Gjelshøi (404′), S. for Aarhuus, Allerupbakker i Jydske Aas (360′), Sindbjerg (360′), N. for Veile, Studebakken (355′) ved Flade Kirke, V. for Hg. Bangsbo, Jellinge Kongehøi (343′), N. V. for Veile, Kalløe Bavnehøi (333′), N. for Kalløe Vig, Tandskov Bavnehøi (323′) i Ahlheden, 3½ Miil S. for Viborg, Ellemandsbjerg (317′) paa Helgenæs, Teglhøi (305′), S. for Hg. Baggesvogn, og Aashøi (304′) i Thyland ved Vestervig.

Bakker af omtr. 300 Fods Høide ere ogsaa høist sandsynligen: Hald Kirkebakke, N. for Randers Fjord, Bjergelide ved Horsens, Tvilum Banker ved Gudenaaens østre Bred, Himmelpinden ved Veile, samt „Fjeldbjergene", N. O. for Holstebro; men deres Høide er ikke beregnet. Iblandt de mindre, over 200 Fod høie Bakker, ere: Store Momhøi (298′), midt i Ahlheden, 5 Mile O. for Ringkjøbing, Ryde Bavnehøi (287′), 2 Mile N. O. for Holstebro, Vorrehøi (287′), N. for Hjørring, Salgierhøi (282′) paa Mors, Kieneshøi (280′) N. V. for Sæby, Tolne Boelhøi (276′) mellem Mosbjerg og Frederikshavn, Præstebjerg (264′) i Randbøl Hede, Tavlov Kirkebakke (255′) V. for Fredericia, Hverrestrup Bavnehøi (252′), 2 Mile N. V. for Hobro, Lille-Jensershøi (242′) paa Fuur, Vorninge Bavnehøi (220′) ¾ Miil S. for Hobro, Guldknap (215′), 1½ M. S. V. for Holstebro, og Fovling Bavnehøi (201′) N. V. for Foldingbro.

De betydeligste Indsøer ere:

a) **Kolind-Sund** i Randers Amt, som er omtr. $2\frac{1}{4}$ M. lang, men ikkun $\frac{1}{8}$—$\frac{1}{5}$ M. bred. Dens Bund bestaaer for største Delen af Kalksteen, og den er vel ikke dyb, men dog temmelig fiskerig. En Deel Svaner opholde sig i denne Sø, der gjennemstrømmes af Diurs- eller Gren-Aae, og ved denne har sit Afløb i Kattegattet.

b) **Fiil-** eller **Fil-Sø** i Ribe Amt, er 6—7 Mile i Omkreds og har et Areal af omtr. $\frac{1}{2}$ □ M. Den adskilles ved høie Sandklitter fra Vesterhavet, hvortil den har sit Afløb forbi Henne Mølle, er temmelig fiskerig, og dens største Dybde omtr. 22 Fod. I den s. o. Deel af Søen ligger den lille, beboede Filsø-Ø, som er $\frac{1}{2}$ M. i Omkreds.

c) **Mos-Sø** i Skanderborg Amt, over $\frac{5}{4}$ Miil lang, men ikkun omtr. $\frac{1}{4}$ Miil bred. Den er dyb og fiskerig, samt tildeels omgiven af høie Bredder. Igjennem dens nordvestlige Hjørne strømmer Gudenaae, og selv modtager den Tilløbet fra Skanderborg-Sø, igjennem Passet ved Fuldbro Mølle, samt optager i dens nordøstlige Hjørne Illerup-Aae.

d) **Skanderborg-Sø.** Denne romantisk beliggende Sø er næsten 1 Miil lang og $\frac{1}{4}$ Miil bred, men af en meget uregelmæssig Figur. Den er temmelig dyb og fiskerig, og i samme findes flere smaa skovbevorede Holme. For at føre den chausserede Landevei fra Horsens i en kortere Linie til Skanderborg, end over Fuldbro Mølle, er en 170 Alen lang Dæmning anlagt S. for Landsbyen Vrold, over den vestlige Arm af Søen, som derved deles i to Dele.

e) **Flad-Sø i Thisted Amt, over 1 Miil lang og næsten $\frac{1}{2}$ Miil bred; deelt ved en høi Halvøe i tvende Dele.** Denne Sø, som har sit Afløb igjennem N. Agger Tange ud i Nissum Bredning, er ved en, for Tiden kun et Par hundrede Skridt bred, Tange, N. for Aalum, adskilt fra Vesterhavet; og da dette Hav stedse bortskjærer mere og mere af Tangen, forudsees, at Søen med Tiden vil blive en Fjord, i nær Forbindelse med Nissum Bredning. Den østlige Deel kaldes Drum-Sø.

Af de mindre Søer ere de mærkeligste:

Garbo-Sø, i Hjørring Amt, har sit Afløb i Kattegattet, og skal have Flyvesand i Bunden. **Sjørring-Sø** og **Ove-Sø**, i Thisted Amt, opfyldes paa Vestsiden meget af Sandflugt. **Flynder-Sø**, **Skalle-Sø** og **Stubbergaards-Sø**, i Ringkjøbing Amt, som staae i Forbindelse med hinanden ved et lidet Vandløb, der udflyder i Skive-Aae. **Taslum-Sø**, i Viborg Amt, har sit Afløb i Skive Fjord, hvoraf den formenes tidligere at have været en Arm. **Viborg-Sø**, ved hvis venstre Bred Staden Viborg ligger, har sit Afløb forbi Aale Mølle (Bruunshaab) ud i Nør- (eller Skjern-) Aaen, og ved denne ud i Gudenaae; fra Viborg til Asmild Kloster er lagt en Vase, med Bro, tværs over Søen. **Tiele Langsø**, N. O. for Viborg-Sø, har sit Hovedafløb (Vorning-Aae) ud i Hersom-Aae, og ved denne i Liimfjorden. **Glenstrup-Sø**, i Randers Amt, er meget dyb og fiskerig, og har sit Afløb i vestlig Retning ud i Hersom-Aae. **Juul-Sø**, i Skanderborg Amt, ved Foden af Himmelbjerget, gjennemstrømmes af Gudenaae, og staaer i umiddelbar Forbindelse med de vedliggende mindre Søer Borre- og Bra-Sø. **Soelberg-** og **Stilling-Sø** i Skanderborg Amt, hvis Afløb, Mølleaaen, gjennemstrømmer den noget mindre **Braband-Sø** i Aarhuus Amt, og flyder ud i Kattegattet igjennem Aarhuus.

De betydeligste Vandløb:

a) **Guden-Aae**, Jyllands vigtigste Vandløb, optager paa dens 19 Mile lange Løb Vandet fra over 80 mindre Aaer og Bække, samt Afløbet af flere Søer, og er paa

de sidste 11 Mile seilbar, navnligen fra Silkeborg Langsø indtil Kjobstaden Randers for Pramme og store Baade, og fra Randers til Randers Fjord, de sidste 1½ Miil for 7 Fod dybgaaende Skibe. Af dens første tvende Arme udspringer den ene, under Navn af Hammermølle-Aae, paa Grændsen mellem Skanderborg og Veile Amt, N. O. for Ny Kirke (neppe ¼ Miil fra det Sted, hvor Skjern-Aaen har sine Kilder), og den anden, under Navn af Stougaard-Aae ved Kb. Hveisel. Begge Arme forene sig ved Tørring Bropas, og efterat Gudenaae derpaa har gjennemstrømmet et stort Kjær (imellem Tørring og Uldum) vender den sig mod Nord og flyder imellem faste Bredder, under Aalsted Bro (V. for Hvirring) og Bresten Bro (V. for Niim), efter et Løb af omtr. 5 M. ud i det nordvestlige Hjørne af Mos-Sø. Det er først, efter at Gudenaae har gjennemstrømmet dette Hjørne af den vandrige Mos-Sø, at den erholder særdeles Betydenhed, ved at begrændse paa sit videre Løb igjennem Guden-Sø, Mølle-S., Lille-S., Birk-S. (den mindre vestlige Deel af Knuds-S.), Juul-S., Borre-S., Bra-S. og Silkeborg-Langsø, og indtil dens Udløb forbi Randers i Randers Fjord, et vigtigt og stort Terrainaffnit i Jyllands Østside.

Som næsten alle Vandløb i Danmark forandrer den ofte sit Navn paa selve Stedet; og hedder saaledes paa sit Løb fra Mos-Sø til Guden-Sø: Sønder-Aaen. Paa denne Strækning har den en Dybde af 6—12 Fod og en Brede af 50 Alen, optager Tilløbet fra Salten-Langsø, og har et Bropas tæt N. for dette Tilløb, samt 2de Badesteder. Imellem Guden-S. og Mølle-S. optager Aaen Tilløb fra den lille Ves-S., der ved et Mosetræk staaer i Forbindelse med Mos-Søens nordøstlige Hjørne, og derved danner et aldeles omflydt, lille, mærkeligt Terrainaffnit.

Imellem Mølle-Sø og Lille-Sø er et af Gudenaaens Hovedpasse ved Rye Mølle (en brolagt Træbro, 70 Alen lang, med et meget betydeligt Aaleværk). Det næste Bropas er ved Hovedgaarden Silkeborg, nær ved Aaens Udløb i Silkeborg-Langsø, under Navn af Remstrup-Aae. Ved dette Pas (en 32 Al. lang solid Træbro, foruden 2de mindre Broer) og ved Rye Mølle Bropas har Aaen en Dybde af 6—14 Fod, og paa Løbet imellem disse Passe gjennemstrømmer den i en Længde af 2¼ M. den Række af Søer, som ligge ved Foden af det skovbegroede Himmelbjerg, og hvis tildeels meget høie Bredder høre til et af de paa Naturskjønheder rigeste Terrainpartier i Danmark. (Knuds-Sø har Tilløb fra Ravn-S., Borre-S. fra Thor-S., Bra-S. fra Almind-S. og Silkeborg-Langsø fra Ørn-Sø.)

Fra Silkeborg Langsø indtil Tange Færge, imellem Kb. Høibjerg og Sahl, løber Gudenaaen i nordlig Retning, med størstedeels mosede Bredder, i en omtr. ½ Miil bred Dalvei, der til begge Sider begrændses af 200—400 Fod høie Bakker. Paa denne Strækning, hvor Aaen har en meget variabel Brede af 30—80 Alen, og en af Aarstiden meget afhængig Dybde af ikkun 3—6 Fod, føre tvende Hovedpasse over samme, nemlig (D. for Kb. Gjødvad) Resenbro (en 60 Al. lang solid Træbro, paa V. fra Viborg til Skanderborg) og (V. for Kb. Veyersløv) Kongebroen (en solid Træbro, 103 Al. lang, paa V. fra Viborg til Aarhuus), foruden flere Badesteder, hvoriblandt ved Kb. Svostrup (hvor der tillige er Færgefart for Fodgængere) og Kb. Tvilum, samt ved Asmind, Truust, Brarup og ved Tange Færge. Imellem Tange Færge (Trækfærge for 1 Vogn med 2 Heste) og Randers, paa hvilken 4 Mile lange Strækning Aaen flyder i østlig Retning med en Dybde af 4—6 Fod og en Brede af indtil 200 Al., er Bropasset Aabro (en solid Træbro, 80 Al. lang, V. for Østergaard Hovedgaard) det eneste Overgangssted, og Aaen at anseе for impassabel for alle Vaabenarter. Den er bekjendt for sin Rigdom paa Fisk, især Lax, Ørreder og Aal. (Fra Silkeborg til Randers afbenyttes Gudenaae til Pramfart, i hvilken Henseende den bærer Navn af Silkeborg Canal).

Gudenaaens vigtigste Tilløb nedenfor Silkeborg ere paa den vestre Bred: Alling-Aae, som flyder igjennem Hinge og Alling Søer, og har en Længde af 2½ M., samt et Bropas ved Allinggaard, paa Veien fra Viborg til Resenbro); Tange-Aae (høiere oppe kaldet Hørup-Aae), med et Løb af over 3 M. og Bropasse ved Høibjerg M. (paa Veien fra Viborg til Kongebroen), og ovenfor dens Udløb ved Tange; og Nørre-Mølle-Aae (som ogsaa kaldes Skjern-Aae), der har en Længde af 6 Mile, og er et af Jyllands vigtigste Vandløb.

Denne sidstnævnte Aae udspringer S. for den lille, men dybe Hald-Sø, gjennemstrømmer denne Sø, samt Ved-Sø, optager Tilløbet fra Viborg-Sø, og danner i en Strækning af 5 Mile S. for Landeveien fra Viborg til Randers en god Terrainhindring, hvorover kun de 4 Bropasse føre: ved Skaber Mølle, Veirum, Skjern og Fladbro (nær ovenfor dens Udløb). Den afbenyttes til Pramfarten imellem Aale Mølle (Bruunshaabs Klædefabrik) og Randers.

Paa Gudenaaens høire Bred optages: Gjern-Aaen, der flyder ud i den lille Sminge-Sø, som Gudenaaen gjennemflyder N. for Resenbro; og Lille-Aae (ogsaa kaldet Bidstrup-Aae), som løber ud D. for Østergaard, og har et Bropas (Bødsbro, ved Kb. Laurberg) paa Veien fra Kongebroen til Randers.

b) **Stor-Aaen** (som ogsaa kaldes Holstebro-Aae, samt ved dens Udløb Skjærum-Aae) udspringer paa Ahlheden, S. N. for Colonien Christianshede. Den har et Løb af omtr. 11 Miles Længde indtil dens Udløb i Nissum Fjord. Efter at have strømmet i nordvestlig Retning henimod 6 M., med faste Bredder igjennem en meget ufrugtbar Egn, indtil Hodsager Kirke (hvor den allerede har en Brede af 30 Alen), vender den sig mod Vest, og flyder nu, med en successive indtil 100 Al. tiltagende Brede, vel for største Delen igjennem en Hedeegn, men med god Engbund paa begge Bredder. I vaade Aarstider er Vandmængden saa betydelig, at Stor-Aaen er paa dens sidste Strækning, især fra Holstebro af, at anse som en væsentlig Terrainhindring, hvorover kun Bropasse føre i Kjøbstaden Holstebro og ved Skjærum Mølle (stundom benævnt Lax Bro), samt Gjennemkjørsler (for vel Underrettede) nær ved Holstebro, samt ved V. Buur.

Denne Aaes betydeligste Tilløb optages alle af den vestre Bred, og ere: Ørre-Aae, som løber ud ved Ny Bro M. (paa Veien fra Holstebro til Horsens), Lille-Aae eller Veien-Aae, som forenes med Stor-Aaen ved Holstebro, og Raasted-Aae, som løber ud ved Skjærum Mølle.

c) **Skjern-Aae**, som fra sit Udspring S. for Nørre Snede til sit Udløb i Ringkjøbing Fjord (ved Hovedgaarden Lønborggaard), har et 9—10 Mile langt Løb, flyder paa den første Strækning af omtr. 7 M. indtil Bropasset ved Borris (paa V. fra Ringkjøbing til Veile) størstedeels imellem sandede Bredder, men paa den sidste Strækning igjennem en frugtbar, sild Engdal, med en Brede af 200—300 Alen. Efter at have optaget paa den høire Bred Holdum-Aae og Rind- eller Arnborg-Aae, løber den, under Navn af Skarild-Aae forbi Kb. Skarild (hvorved et i ældre Tider forskandset Bropas), og optager D. for Kb. Borris den 5 Mile lange Vordegod-Aae, som kommer Nord fra, og hvis Hovedpasse ere ved Kb. Timring og Vordegod. Skjern-Aaens Vandmasse tiltager nu betydeligt, men dog især efter at den har optaget (S. for Hovedgaarden Lundenæs) den 8 Mile lange Houen-Aae, hvis Hovedarm er Omme-Aae. Vandløbet deler sig nedenfor Lundenæs i flere Arme, hvorover en sammenhængende Række af Bropasse fører S. for Skjern Kirkeby, der selv er begrændset af et Vandløb, som flyder ud i Skjern-Aae. V. for disse Bropasse kaldes Vandløbene Lønborg-Aae, hvis Arme gjennemskjære et impassabelt Terrain af henimod ½ Miils Brede. I vaade Aarstider, og naar Ringkjøbing Fjord træder over sine Bredder, er Skjern-Aaens Vandmasse ofte til stor Hinder for Passagen ad den store vestre Landevei.

d) **Varde-Aae** (i Begyndelsen Grindsted-Aae) udspringer paa Randbøl Hede, og har et Løb af 9 Mile i vestlig Retning indtil dens Udløb i Hoe Bugt. Allerede ved Kb. Grindsted (Bropas) har den en Brede af 20 Al., og paa sit videre Løb, især efter at have optaget paa sin venstre Bred Ansager-Aae og Holm-Aae, udvider den sig mere og mere, saa at den ved Kjøbstaden Varde har en Brede af 60 og ved dens Udløb af over 100 Alen. Ved Stamhuset Nørholm (Bropas) og især ved Hovedgaarden Lunderup findes gode Enge paa Bredderne af dette Vandløb, som i ældre Tider blev anseet for et

godt Landeværn, og hvis Hovedpas for en vigtig Varde, hvorefter Aaen og Staden ogsaa benævntes. Aaen er seilbar fra dens Udløb op til Varde for Seilbaade, der ikke stikke dybere end 3 Fod.

e) **Konge-Aaen** eller Skodborg-Aae danner fra Vamdrup By (omtrent ½ M. N. V. for dens Udspring i Oddis Sogn i det Slesvigske) paa en Strækning af omtr. 7 Mile, i vestlig Retning, Grændseskjellet imellem Jylland og Slesvig. Ved Vamdrup Kirke optager den Hjarup-Aae, samt et mindre Vandløb, ligeledes N. fra, og V. for dette Samløb er ved Holtstedkro et Bropas over Aaen. Fra Foreningen med Veien-Aae (som kommer N. fra, og hvorover Andst Bro paa Veien fra Varde til Kolding) kaldes Kongeaaen paa en lang Strækning sædvanlig Skodborg-Aae, efter Skodborghuus (i det 14de Aarh. et fast Grændseslot, nu Bropas, og Grændsecontrol). De tvende øvrige Hovedpasse ere Foldingbro (Grændse Toldsted paa Veien fra Ribe til Viborg og til Kolding, samt fra Hadersley til Varde) og Gredsted Bro (Grændse Toldsted paa den store vestre Landevei fra Ribe, N. efter). Dette Vandløb er ikke at betragte som nogen væsentlig Terrainhindring, eller for noget naturligt Landeværn, da det sjeldent er dybere end 4 Fod, og størstedelen har en haard Bund, samt faste Bredder. Derfor findes ogsaa (foruden de anførte Bropasse, en Gangbro, ved Vilslev, og 7 for Fodgængere passable Aalegaarde) i det mindste 10 Vadesteder og Gjennemkjørseler, som føre over dette Vandløb.

f) **Skive-Aae** (som paa sin første og længste Strækning kaldes Karup-Aae) har et Løb af omtr. 8 Mile i nordlig Retning, indtil nær ved Kjøbstaden Skive, hvor den bøier sig mod Øst og flyder ud i Skive Fjord. Den udspringer paa Graa- eller Grathehede, hvor dens første Tilløb er fra den lille Bølling-Sø, danner i en Strækning af 6 Mile Grændsen imellem Viborg og Ringkjøbing Amter, og gjennemstrømmer vel en Hedeegn, men paa den sidste Strækning, mellem Vridsted og Skive, med meget gode Enge paa begge Bredder. Ved Estvadgaards Kloster har den Tilløb fra Stubbergaards- og Flynder-Sø. Hovedpassene ere Karup Bro (paa Veien fra Ringkjøbing til Viborg), Hagbro (paa Veien fra Viborg til Holstebro) samt Skive Bro, og desforuden findes Overgangssteder ved Høgild Mølle (½ M. S. for Kb. Resen), ved Aakjær (½ M. N. for Kb. Vridsted) og ved Estvadgaardskloster.

g) **Rye-Aae** udspringer paa Jydske Aas (ved Kb. Hellum), løber først i vestlig Retning N. om den store Vildmose, hvorpaa den i sydlig Retning løber ved Halvøen Gjøl ud i Liimfjorden, efter et Løb af over 8 Mile. Den har, især paa dens sidste Strækning, meget mosede Bredder, og tvende Hovedpasse, nemlig Syd for Øster Brønderslev (paa Veien fra Aalborg til Hjørring) og ved Aabybro (paa Veien fra Thisted til Aalborg). Desforuden fører en Flydebro, som hænger i Kjæder, over Aaen i Hovedgaarden Birkelses store Have.

De betydeligste blandt de mindre Vandløb.

h) Uggerby-Aae (7 M. lang) løber i nordlig Retning ud i Skagerrak. Trende Bropasse: Jilbro (paa den nye Vei fra Hjørring til Frederikshavn), ved Mosbjerg (paa den gamle Vei) og ved Uggerby (paa Veien fra Hjørring til Skagen).

i) Aastrup-Aae flyder ligeledes i nordlig Retning ud i Skagerrak.

k) Vaars-Aae flyder i s. o. Retning ud i Kattegat; med et Bropas paa Veien fra Aalborg til Sæby.

l) Lindenborg-Aae (Seilflod- eller Store Vorde-Aae) kommer fra den lille Gravlev-Sø (tæt ved Veien fra Hobro til Aalborg) og gjennemstrømmer i en Længde af omtrent 5 M.

i nordlig Retning Grevskabet Lindenborg. Den er seilbar med en Dybde af 7 Fod, og afbenyttet til flere Canaler paa de sidste 2 Mile, hvor den flyder igjennem den vestlige Deel af Vildmosen S. for Liimfjorden. Bropasse ved Bondebyen Haels, ved Hovedgaarden Lindenborg, samt ved Storvørde Brohuus.

m) Laastrup-Aae (7 M. lang) kommer ligeledes fra den lille Gravlev-Sø, og flyder i vestlig Retning ud i Hjarbek Fjord (en Arm af Liimfjorden). Bropasse: Skilling Bro, S. for Kb. Gravlev, ved Rørbekhovgaard, ved Kb. Simested og ved Kb. Laastrup.

n) Hersom-Aae (nærmere sit Udløb kaldet Skals-Aae) optager Tilløbet fra Tiele-Langsø, flyder efter et Løb af 7 Mile i vestlig Retning ud i Hjarbeks Fjord, ½ Miil S. for Laastrup-Aae. Bropasse ved Kb. Nørbek, ved Hornum Vasehuus, ved Løvel Brohuus og ved Skals, paa Veiene fra Viborg i nordlig Retning.

o) Onsild-Aae flyder ved Kjøbstaden Hobro ud i Mariager Fjord.

p) Estrup-Aae flyder i nordlig Retning ud i Randers Fjord.

q) Grin- eller Gren-Aae (Diurs-Aaen) gjennemstrømmer Kolind-Sund og flyder ud i Kattegattet.

r) Molle-Aaen flyder igjennem Soelberg-Sø og Braband-Sø, og igjennem Aarhuus ud i Kattegattet.

s) Elsted-Aae flyder ved Horsens ud i Horsens Fjord.

t) Veile-Aae (4 M. lang) udspringer paa Randbøl Hede, har Tilløb fra Engelholms lille Sø, samt Egtved-Aae S. fra, og flyder i østlig Retning ved Kjøbstaden Veile (hvor den optager Greismølle-Aaen N. fra) ud i Veile Fjord. Bropasse ved Vingsted Mølle, ved Kobberværket, ved Hovedgaarden Haraldskjær og ved Veile.

u) Sneum-Aae, som, efter at have optaget Holsted-Aae, løber med en Brede af omtr. 100 Alen ved Darum ud i Vesterhavet. Sneum Bro ved Aalbek Mølle er et vigtigt Pas paa den vestre Landevei.

v) Kolding-Aae, hvis betydeligste Tilløb er V. Nebel-Aae, har fra Rolles Mølle indtil dens Udløb i Kolding Fjord en Brede af 30—40 Fod og en Dybde af 4 Fod. Som en Terrainhindring paa Grændsen er dette Vandløb ikke mere af nogen Vigtighed, da det Vest for Bropasset ved Kolding har 5 mindre Overgangssteder, samt endnu flere Vadesteder, hvorover der kan kjøres. Aaen afbenyttes for Tiden til — i Forbindelse med Skodborg-Aae og en afpælet Toldlinie imellem Skodborg-Aae og Kolding-Aae — at lette Opsynet ved Grændsetolden.

Canaler:

a) Silkeborg-Canal kaldes den 4½ Miil lange Strækning af Gudenaae, paa hvilken denne, nedenfor Silkeborg-Langsø, er udgravet til en Dybde af overalt i det mindste 3 Fod, og derved bleven gjort seilbar for Pramme, allerede fra Silkeborgs skovrige Omegn af. Canalen, som paa Siden er forsynet med en Trækvei og fuldendt i 1810, og den øvrige Deel af Gudenaae befares for Tiden af 2de Slags Pramme, nemlig Overfartspræmmene, eller Silkeborg-Pramme, paa den egentlige Canalstrækning, ovenfor Bjering Mølle (28, som lade fra 8—16 Favne Brænde), og Underfartsprammene, nedenfor Bjering Mølle (36, som lade fra 20—30 Favne Brænde). Fra Silkeborg til Randers kan Nedseilingen udføres, under de gunstigste Omstændigheder, i 16 Timer, men der anvendes næsten stedse 2 hele Dage dertil.

b) Gudumlunds-Canaler ere trende, hver af ½—¾ Miils Længde, 30 Alens Brede og 7 Fods Dybde, gravede vel deels for at udtørre den meget mosede Omegn, hvorigjennem Lindenborg-Aae har sit Løb, men fornemmeligen med Hensyn til Gudumlunds Fabrikanlæg. Disse Anlæg, der projecteredes i en meget stor Maalestok, beregnet paa Afbenyttelsen af

Vildmosens store Rigdom paa Tørv, indskrænke sig iøvrigt for Tiden til et Kalkbrænderi og et Teglsteensfabrik.

Moser og Enge.

1. Nord for Liimfjorden er især at bemærke: Den store Vildmose, som indtager et Areal af omtr. $1\frac{1}{2}$ □ Miil, og hvis utilgængelige indre Midte hidtil er ganske ubekjendt.

Da denne Mose maa indeholde en uhyre Mængde Tørv, var det at ønske, at den lille Lindholms Aae, som fra dens s. o. Side flyder ud i Liimfjorden, afbenyttedes til en Canal, der ved flere mindre Canaler sattes i Forbindelse med Midten af Mosen. Det er iøvrigt ikke retlig afgjort hvem denne Mose tilhører, eller hvorvidt de vedliggende private Eiendommes Grændser strække sig over Engene ind i Mosen.

Store Mosestrøg findes desforuden især S. for Garbo-Sø og ved Gir-Aaens Bredder, N. for Liimfjordens Munding.

2. Paa Jyllands Østside er især at bemærke: Lindenborg Vildmose, som strækker sig i en Længde af mere end 3 Mile og paa enkelte Steder i en Brede af henved $1\frac{1}{2}$ M. langs med Kysten af Kattegattet, S. for Liimfjordens Munding. Areal noget over 1 □ Miil. (See Gudumlunds Canaler.)

Endvidere det brede Morads ved Kb. Sødring (imellem Mundingerne af Mariager- og Randers Fjorde); Hersom-Aaens, Nør-Aaens og Gudenaaens brede sumpige Engbredder ved deres Udløb; den 3 Mile lange Tørvemose fra Kb. Virring til Kolind-Sund (paa hvis Bredder endvidere findes betydelige side Enge); Stougaard og Uldum Moser (som Gudenaaen gjennemskjærer paa dens første Strækning); og den vidtløftige Storemose mellem Kb. Egtved, Bekke og Veerst (S. O. for Randbøl Hede).

3. I Midten og paa Vestsiden findes, især langs med Aaerne, betydelige Mosestrækninger, hvoraf vel de saakaldte Hedemoser henligge for en stor Deel ubenyttede, men Engpletterne i og ved samme ligesom overhovedet Engstrøgene langs med de fleste Aaer og Bække komme Beboernes Flid meget til Hjælp, ved at yde dem Leilighed til Græsning og Høbjergning, samt ved at muliggjøre dem Dyrkningen af deres lette og tørre Sandmarker.

Et saadant Mose- og Engstrøg findes ikke blot langs med Skive-Aae og Holstebro-Aae, men og i en Strækning af et Par Miles Længde mellem Kb. Bording og Ikast; Egnen ved Nissum Fjord, især ved dens søndre Bred, bestaaer af et stort Morads og sumpige Enge; ligeledes findes ved Ringkjøbing Fjords østre og søndre Kyst betydelige Enge, der tildeels have Marskcharakteren; Liimfjordens søndre Bred har betydelige Mosestrækninger ved Aalborg, Nibe og Løgstør; de betydeligste Mosestrøg ere imellem Skjern-Aae og Varde-Aae, samt paa begge Bredder af Omme-Aae, hvor der i Egnen imellem Kb. Felding, Brande, Ringgyve, Grindsted og Houen findes Moser paa 3—4 Miles Længde og Brede. Endeligen findes ogsaa ved begge Bredder af Sneum-Aae, især ved Kb. Grimstrup og Holsted store Mosestrøg, samt Marskenge imellem Strandby og Vilslev, ved Kysten af Vesterhavet,

Anm. Marskengene adskille sig fra Mose- eller Kjærengene, Aae- eller Bækengene (der af Vesterboerne kaldes Geestenge) derved, at de ligge langs Kysten og jevnligen oversvømmes af Havet.

2. Kysterne.

a) Østkysten.

Fra Skagens Odde indtil Kolding Fjord har denne Kyst en Udstrækning af omtrent 60 Mile, uden at regne Kyststrækningerne langs med den store Liimfjord, som i en Længde af omtrent 20 Mile, og de mindre Fjorde, som i en Længde fra 2—5 Mile skjære sig ind i Landet ved Mariager, Randers, Horsens, Veile og Kolding.

Den hele Strækning er for størstedelen dækket ved Grunde, der, med Undtagelse af nogle faa korte Strækninger, i en Brede af i det mindste 1500 Alen og med en Dybde af i det høieste 3 Favne, hindre store Skibe i at nærme sig Kysten, og at udføre, eller understøtte Landgange paa samme. De Strækninger, hvor Kysten enten er aldeles, eller paa enkelte Punkter ubeskyttet, ere: ved Gjerild Bugt, imellem Staunshoved og Fornæs; ved Rugaard Strand og Havmølle, mellem Havknude og Hasseløre; i Ebeltoft-, Begtrup- og Kaløe Vig; i Bugten ved Aarhuus; og fra Bjørnsknude til Rosenvold i Veile Fjord (nemlig efter de paa vore Søkaart hidtil anførte Betegninger at dømme). Men selv disse Kyststrækninger, hvor i ethvert Tilfælde store Skibe kunne komme nærmest til Landet, ere meer eller mindre beskyttede, deels ved selve Kystens Beskaffenhed, der vanskeliggjør en Landgang, f. Ex. ved Gjerild Bugt, hvor Strandbredden dannes af en høi Klint, og ved Aarhuus, hvor den begrændses af en skovbevoret Skrænt, deels ved den Omstændighed, at Farvandet ikkun i de foranførte trende Vige yde et sikkert Leie, men iøvrigt ikke afgive nogen god og i stormfuldt Veir sikker Ankergrund.

Terrainet eller Landets Beskaffenhed nærmest ved Kysten er fra Skagens Odde indtil Liimfjordens Munding paa den nordligste Strækning sandet og ufrugtbar, paa den øvrige Strækning moset; Moser strække sig ogsaa langs med Kysten fra Liimfjordens Munding indtil Randers Fjord; men fra denne Fjord indtil Kolding hører Kysten til Halvøens meest kornrige og skovbevorede Egne. En Mængde tildeels betydelige Bakker ligge nær ved Kysten. De tjene de Sofarende til Mærker (da der som oftest ere byggede Kirker og Møller paa dem), og kunne i Krigstid afbenyttes til Udkigsposter mod Stranden.

Østkystens meer eller mindre vigtige Punkter ere:

(inclusive ved Fjordene, undtagen ved Liimfjorden.)

Skagen, Kjøbstad. Denne ved sin Beliggenhed paa en af Nordsøens og Kattegattets Bølger beskyllet, smal og af Flyvesand bedækket Odde, høist mærkelige By, har omtr. 1100 Indb., der fornemmeligen ernære sig af Fiskeri, Skibsfart og Strandinger. Byen (som bestaaer af de 3 Dele: Østerby, Vesterby, og Høien eller Gammel-Skagen, der ligger ½ M. mere mod Vest) har ingen Gader, men Husene ligge adspredte bag Sandbakker, der ere beplantede med Klittag og Marehalm, og beskytte mod Vestenvinden, der her ødelægger Alt hvad der er udsat for dens Indvirkning. Af Byens Kirke tjener Taarnet til Sømærke, men den øvrige Deel er forstyrret af Sandflugten, som har opdynget sig i høie, sneehvide Miler rundt om Kirken, og Gudstjeneste holdes i et Capel, opbygget af Træ, længere ude paa Skagens krumme Næs eller Horn, hvis yderste Spidse, Grenen, er belagt med Rullestene, som Havet uophørlig opkaster

og overskyller. Fra Grenen udskyder sig Skagens farlige Rev omtrent 1 Miil ud i Havet i n. o. Retning, og tæt indenfor denne Spidse brænder Skagens høist vigtige Fyr (bestaaende af 19 argantiske Lamper med Reverberer i tvende Lyskrandse) paa et 67 Fod høit Taarn, solid bygget af Steen under Frederik II, i 1564.

Skagens Havn er tilstoppet af Sand og kun tilgængelig for meget smaa Skibe, men udenfor denne er en temmelig god Rhed. Det har i ældre Tider været projecteret at anlægge en Havn under Grenen, og dette lod sig maaskee ogsaa udføre; men Stedets Beliggenhed paa den yderste Spidse af en flere Mile lang Sandørken var til Hinder for Udførelsen af et saadant Anlæg, der ogsaa er bleven langt mindre fornødent efter Anlægget af Havnen ved Frederikshavn, 5 M. mere sydlig.

Overraskende er det at finde imellem Byen Skagens Klitter og tildeels bevægelige Sandhøie en Have samt en Plantage, hvori flere Sorter Træer i frodig Vært forskjønne dette Øde, og vidne om hvad udholdende Vindskibelighed formaaer at bevirke, trods Flyvesand og Vestenvind.

Skagen har erholdt Kjøbstædsrettigheder allerede under Erik af Pommern.

Aalbek, et Fiskerleie og Landingssted ved Skagens eller Aalbek Bugt, hvori der næsten overalt findes god Ankergrund. Det er fornemmelig Aalbeks Fiskere, som fra 1ste Septbr. til 1ste Mai med 19 Baade skrabe Østers, især paa Bankerne, som ligge ¾ Miil sydost for Skagen, i en Dybde af 5—6 og af 9—10 Favne.

Frederikshavn, Kjøbstad under 57° 27′ 01″ n. B. og 2° 02′ 35″ v. L., med 1250 Indb., har Kjøbstædsrettigheder først siden 1818, og kaldtes tidligere Fladstrand, en Benævnelse, som det vedliggende Citadelle har beholdt, og som svarer fuldkommen til Stedets Beliggenhed. Indbyggerne leve tildeels af Skibsfart (Tab. VIII), men især af Handel og Fiskeri. De her hjemmehørende enhver Søgang trodsende Fiskeqvaser ere af en eiendommelig Construction. N. O. for Byens ældre, men ikkun meget lille, 6—7 Fod dybe Havn er anlagt en god og rummelig Vinterhavn af 3die Classe (14 Fod), som er bleven paabegyndt efter den sidste Krig og fuldendt i 1833. Indløbet oplyses af et fast Fyr (bestaaende af en Siderallampe, som fra Havnens søndre Molehoved skjærer Skagens Fyrs Lyskreds), og det udførte Anlæg er af stor Vigtighed ikke blot som et godt Udskibningssted, men især som et sikkert Leie for de mange hundrede Skibe, der her kunne oppebie gunstig Vind for at seile omkring Skagen, og søge Redning i Storm og mod Isgang. Ogsaa i militair Henseende er dette Havneanlæg, især efter Tabet af Norge, af stor Vigtighed, som Station og Tilflugtssted for mindre Krigsskibe, da Havnen forsvares af Citadellet Fladstrand, (§ 119), som er anlagt i 1712, og i sidste Krig forsynet med en Caserne for 300 Mand. (Citadellets Steentaarn er tillige hensigtsmæssigen indrettet til Afbenyttelse som Krudtmagazin). En allerede under Frederik III N. for Byen anlagt Stjerneskandse, og en 1687 anlagt søndre Skandse ere derimod for Tiden ikke af nogen væsentlig Betydning.

Omtrent ¼ M. N. O. for Fladstrands Citadelle ligger paa en ubeboet Holm Redouten Deget, anlagt til Beskyttelse af Rheden udenfor Frederikshavn. I Citadellet er et Detachement Inf. og Art. caserneret.

Hirsholmene. Omtrent ¾ M. i N. O. for Frederikshavn ligger en Række af Holme, af hvilke den største „Hirsholmen" er beboet af Fiskere og Lodser. Ved denne Holm ligge Østersbanker (dog ikke saa rige som de under Skagen), og under samme er en god Havn for smaa Fartøier, samt mellem denne Holm og den mere sydlig beliggende Holm „Kjølpen" er for større Skibe en Rhed, hvoraf Tordenskjold ofte betjente sig som Station i Kattegattet. Alle disse Holme bestaae af en Mængde store og smaa Rullestene, som ere sammendyngede til colossale Steenblokke, der ikkun ere bedækkede med en saa tynd Jordskorpe, at de ere udyrkelige.

Bangsbo, Hvgd. ved den lille Bangsbo-Aae, i en af høie Bakker indesluttet mærkelig Dal. Iblandt Bakkerne, som adskilles fra hverandre ved smalle, dybe Kløfter, er „Studebakken" især et høit Punkt.

Sæby, Kjøbstad ved den søndre Bred af Sæby-Aaens Munding, under 57° 20′ n. B. og 2° 02′ 56″ v. L., er en ubetydelig By med ikkun omtr. 750 Indb. Fra Byens lille og daarlige Havn (usikker Baadehavn, 4½ Fod) **er Færgefart over til Læsøe (3 Mile).**

Allerede i 1465 var Sæby en Kjøbstad, og tidligere betydeligere end nu; men Oversvømmelser, foranledigede især af Sæby-Aae, som fra Sæbygaard løber med et stærkt Fald imellem høie, skovbevoxede Bredder, have til forskjellige Tider anrettet stor Skade paa Byen, hvis endelige Forfald staaer i nøieste Forbindelse med Havnens, hvortil Indløbet opfyldtes med Sand i en Storm 1792.

Udenfor Vaarsaae-By er i Renden mellem Steensnæs og Dvale Grund en Rhed paa 4—5 Favne Vand, og mere S. efter — indenfor Grunden Rimmen — er en god og tryg Sommerhavn af 3die Classe (15 Fod) i Asaae Rende.

Hov, Fiskerleie og Landingssted.

Hals, en stor Kirkeby samt et Fiskerleie ved den nordre Bred af Indløbet til Liimfjorden, med Færge over samme. Da Stedet „Bløden" tæt ved Hals er Ladeplads for Aalborg, Hals tillige er et Toldsted samt Station for Lodserne paa Liimfjorden, er det en liden anseelig By, der ligner en Flekke, og har henimod 700 Indb.

For at beherske Gjennemfarten til Liimfjorden, anlagde Christian IV Hals Skandse, som Frederik III fuldførte (§ 119). Denne Konge havde endog den Plan at anlægge en Stad og Fæstning ved Hals, paa Nordhukken af Indløbet (Normandshage), hvorfra en Grund skyder sig ud i Farvandet. Allerede siden 977, da den norske Kong Harald Graafeld mistede Livet i et Søslag i Liimfjordens Munding, er Hals et historisk bekjendt Sted.

Liimfjordens Munding har en Brede af henimod $\frac{1}{4}$ Miil, men det af Grunde omgivne Seilløb (Tøndedybet) er meget smalt, og har i Indløbet kun 10 Fod Vand. Derfor maae større Skibe, som ville igjennem Mundingen (navnligen til og fra Aalborg), losse og lade enten ved Bløden, eller paa Rheden udenfor Tøndedybet. (Indenfor Indløbet er Fjorden op til Aalborg derimod langt dybere.)

Egense Kloster er en Hovedgaard S. for Indløbet til Liimfjorden, ved hvilken findes Spor af Skandser, anlagte i sidste Krig for at bestryge Indløbet S. fra. Til samme Tid er en bred og god Vei anlagt fra Aalborg til dette Punkt, som tilligemed den vedliggende Kb. Mov er for saavidt af militair Vigtighed, at et mindre Corps, som enten ikke kan, eller ikke vil trække sig tilbage over Liimfjorden ved Aalborg, finder bag Lindenborg-Aae en sikkret Retraite fra disse Punkter over til Hals, da Aaen danner, i Forbindelse med Gudumlunds Canaler og Vildmosen, en væsentlig, ja næsten impasable Terrainhindring for enhver især med Egnen ubekjendt Fiende.

Muldbjerget (1 Miil S. for Liimfjordens Munding) er en høi Bakke, som ligger tæt ved Kysten og tjener til et vigtigt Sømærke. Bag samme ligger Fiskerleiet Dokkedal.

Hurup, N. for Kb. Als, er et Udskibningssted med en Bro, hvorved smaa Skibe have et godt Leie paa omtr. 12 Fod Vand, og den bedste Ankerplads paa den hele Kyst fra Hals til Grenaae.

Mariager Fjord. Da Indseilingen til denne henimod 5 Mile lange Fjord er yderst vanskelig, og Indløbet kun har en Dybde af 7 Fod, saa er Farten paa Kjøbstæderne Mariager (3 M. fra Indløbet) og Hobro (inderst i Fjorden) kun ubetydelig. Over Fjorden fører en Hovedfærge ved Toldstedet Hadsund (paa den østre og mindre Landevei fra Randers til Aalborg), samt en mindre Færge over Mundingen ved Rødnæs. I Indløbet, som har en Brede af $\frac{1}{3}$ Miil, ligge nogle smaa Holme, og ved den nordre Bred var i Krigens Tid anlagt en Skandse. Kysten langs med Fjorden er høi, og har en kalkagtig Grund.

Hadsund, Færgested, samt Toldsted for Mariager og Hobro. Den egentlige Færgeindretning er paa den nordre, Toldstedet derimod paa den søndre Side. Fjorden har her kun en Brede af henimod 1000 Alen, men Overfarten regnes for $\frac{1}{2}$ Miil.

Dalsgaard, Hovedgaard ved Fjordens nordre Bred, med Udskibningsrettigheder fra Nybro, Stevnbek, Vivebro og Hadsundfærgebro.

Mariager, Kjøbstad under 56° 38′ 53″ n. B. og 2° 35′ 53″ v. L. (ved den søndre Bred af Mariager Fjord), med ikkun henimod 600 Indb., som især høre til Haandværksclassen. Byens lille Havn er en Vinterhavn af 5te Cl. (7 Fod).

Da ingen privilegeret Færge fører ved Mariager over Fjorden, har Byen kun liden Forbindelse med Fjordens nordre Bred. Dens Privilegier ere givne af Christian I, 1449, og dens Toldsted er for Tiden atter ved Hadsunds Færgested.

Mariagerkloster, tæt ved Mariager, er en ucomplet Hovedgaard, som forinden Reformationen var et stort Munke- og Nonnekloster (St. Mariæ, anlagt 1400—1420), hvis Kirke er nu Byens. Færgen, som i ældre Tider førte over Fjorden, tilhørte Klosteret.

Hobro, Kjøbstad ved Onsild-Aaens Udløb i Mariager Fjord (hvis inderste Deel sædvanligen kaldes Hobro Fjord), med henimod 800 Indb., som for en stor Deel leve af Agerbrug. Hobro har ikkun en ubetydelig Havn af 6½ Fods Dybde, og for Tiden slet ingen egne Fartøier. Kirken med Kirkegaarden dominerer den hele By, der isvrigt, som et Hovedpas paa den store østlige Landevei, vel er af militair Vigtighed, men beliggende i en Dal, S. for Onsild-Aaens Udløb, ikke egner sig til Forsvar.

Toldstedet for Hobro (hvis Kjøbstædsprivilegier fornyedes af Frederik II, 1560) var en Tidlang Mariager, men nu atter ved Hadsunds Færgested.

Randers Fjord skjærer sig i sydlig Retning 3 Mile ind i Landet og optager den seilbare Gudenaae, ved hvis nordre Bred Randers Kjøbstad ligger, henimod 1½ M. ovenfor Aaens Udløb, og 4 Mile fra Indløbet til Fjorden. Denne har vel, S. for Kb. og Hovedgaarden Søndringholm en Brede af omtrent ⅓ Miil, men det af Grunde omgivne Seilløb, som har en Dybde af 9 Fod, er kun smalt. Med 9 Fods Dybgaaende kan man seile opad Fjorden indtil Vinterleiet Mellerup (henimod ½ Miil N. for Støvringgaard Kloster), men op til Randers kunne kun Skibe komme, som ikke stikke dybere end 7 Fod. En med Heste og Vogn ikkun vanskelig og ufuldstændig Overfart er den imellem Voer og Mellerup Færgesteder (¼ M.). Noget bequemmere er den ved Udbyhøi Færge, indenfor Fjordens Indløb, men hertil er Veien kun maadelig. Forstranden ved Kb. Mellerup afbenyttes som Losse- og Ladeplads for Kjøbstaden Randers, og det samme er Tilfældet ved Udbyhøi, hvor Skibe ogsaa pleie at ankre for at vente paa gunstig Vind for deres videre Fart. Udenfor Indløbet er en ret god Rhed paa 3 Favne Vand. Kysten langs med Fjorden er lav, og afgiver, især paa den vestre Bred, fortrinlige Enge.

Anm. I Fjordens s. o. Hjørne har Estrup-Aae sit Udløb, og det er kjendeligt, at herfra har Fjorden i en ældre Tid gaaet i N. O. langt dybere ind i Landet, og navnligen forbi Kb. Ørsted (der i en kort Tid har været en Søflekke) op til den udparcellerede Hovedgaard Hevringholm. I en endnu ældre Tid har denne Arm af Fjorden sandsynligviis staaet N. O. for Hevringholm i Forbindelse med Kattegattet, og det nuværende meget frugtbare Rougsøe Herred været den Ø, som i gamle Documenter kaldes Roffsøe.

Holbeksgaard, Hovedgaard ved den østre Bred af Randers Fjord, har sit eget Birk. I det 14de Aarhundrede var her et befæstet Slot, som 1396 tilhørte Rane Jonsøn, og efter Reformationen blev et Kronlehn.

Støvringgaard, en meget gammel Hovedgaard (ved den vestre Bred af Randers Fjord), som af Fru Christine Harboe, 1735, skjenkedes til Stiftelsen af et adeligt Jomfrukloster.

Treaae Mølle (N. for Hovedgaarden Meilgaard, hvorved endnu Rudera af en af Kai Lykkes Borge) er tillige et Udskibningssted paa den nordre Strand af Jyllands store østlige tildeels meget kornrige Odde eller Halvøe, som fordum var bekjendt under Navn af Diursland, og som nu er en Deel

af Randers Amt, men med den endnu temmelig gængse Benævnelse af Kaløe Amt. Udenfor Treaae Mølle er vel en Ankerplads paa 3—4 Favne Vand (naar Vind og Strøm tillade at ankre), men i en Afstand af over 1000 Alen fra Land; og da den hele Strand i et Par Miles Udstrækning, V. for Staunshoved, er saa lavvandet, at man kun kan komme til Kysten ved at vade i Land indsees ikke hvorfor netop ved Treaae Mølle var i sidste Krig anlagt tvende Batterier.

Bentzon (Scheel), Hovedgaard og Stamhuus med et Kalkbrænderi og en Ladeplads ved Gjerild Bugt, hvori der kan ankres paa 4 Favne Vand nær under Land, og hvor et Havneanlæg maaskee var lige saa udførligt som ønskeligt. Gaarden, som opførtes i 1606, blev 1725 af Frederik IV (med Skjervad og Ørbekgaard) oprettet til et Grevskab for Khr. C. Scheel; men ifølge kongl. Bevilling bærer Grevskabet siden 1829 Navn af Stamhuset Bentzon.

Kysten ved Gjerild Bugt eller Glærvig bestaaer imod N. af Gjerild Klint (Kridt med Flintesteenslag) og imod S. af Karleby Klint (Leer med Flintesteenslag), og er, som allerede bemærket, ved disse Klinter beskyttet. Til Skibenes Beskyttelse i den dybe Bugt var imidlertid paa denne Kyst meget hensigtsmæssigen anlagt et Batterie, hvis Jordarbeide endnu er i brugbar Stand.

Anm. N. V. for Sangstrup-Bækkens Udløb sees i Karleby Klint, indtil omtr. 6 Alen under Jordskorpen, mærkelige Spor af tvende Taarnfordybninger, som ikke bemærkes fra oven.

Fornæs, D. for Kb. Hammelev, og nær ved Hovedgaarden Steensmarken, er den østligste Huk af denne Kyst, hvorpaa siden 1839 brænder et Fyr (Blinkfyr af 6 Lamper med Reverberer) paa et hvidt, firkantet Taarn, $\frac{5}{8}$ Miil N. D. for Indløbet til Grenaae Havn.

Grenaae, Kjøbstad under 56° 24′ 50″ n. B. og 1° 42′ 03″ v. L., med omtrent 900 Indb., i en for Skov aldeles blottet Egn, ved den nordre Bred af Gren-Aaen, $\frac{1}{4}$ M. ovenfor dens Munding, hvori siden 1812 Byens lille Havn er anlagt. I denne kunne imidlertid kun Fartøier, der stikke 3—4 Fod, løbe ind; de større maae ankre udenfor paa Rheden, mellem Kalkgrund og Grunden Naveren, paa 3—4 Favne Vand, saalænge ikke stormfuldt Veir og østlige Vinde hindre dem deri.

Grenaae, hvis Handel for Tiden er høist ubetydelig, havde tidligere en temmelig betydelig Kornhandel, især paa Norge. Byen existerede allerede i 1060, og laae indtil 1628, da den tilligemed Havnen blev ødelagt af de Svenske, langt mere østlig og nærmere ved Kysten. En Forbedring af det nuværende Havneanlæg vil neppe lønne sig, da en østlig Storm kan i et Døgn tilintetgjøre flere Aars Anstrengelser. Et saadant Anlæg synes at være mere beskyttet, under Klinten ved Bredstrup Strand, N. for Gren-Aaens Munding.

Katholm, en gammel Borgegaard (skikket til Observationspost paa denne Kyststrækning), N. D. for Havknude, med en god Ladeplads under dette Forbjerg, ved hvilket selv større Skibe kunne komme nær ved Land. Men her er ingen „meget god Havn" (Scheel S. 287); thi naar det blæser, om og kun meget lidet, er Havet strax uroligt og bryder sig voldsomt imod de høie Klinter, der endydermere tjene til at vanskeliggjøre en Landgang paa dette Sted.

D. for Katholm ligge, paa en Strækning af $\frac{1}{2}$ Miils Længde og $\frac{1}{8}$ Miils Brede, langs med Stranden smaa med Klittag og Marehalm bevorede Sandklitter, og S. for Katholm, ved Glatved Strand, findes mærkelige Høie af Muskelskaller, samt et Udskibningssted fra vedliggende Kalkbrud.

Rugaard, en gammel Borgegaard, udmærket smukt beliggende ved en liden, af høie skovbevorede Bakker omgiven Sø, der ikkun ved en smal Landstrimmel er adskilt fra Havet. Ved Gaardens Kalkbrænderi er tillige et meget afbenyttet Udskibningssted. I Nærheden S. for Hyllested Kirke, er Gravbjerget, et høit Punkt, med et trig. Sign. under 56° 16′ 38″ n. B. og 1° 48′ 26″ v. L.

Havmølle, ved Stubbe-Søens Afløb, er tillige et Bropas og Udskibningssted, og under den vedliggende høie Klint Jernhatten er en dyb Ankergrund nær ved Land.

Hasfel Øre er den sydligste Pynt af Ebeltoft Odde. Udenfor denne, omtr. 1 Miil i Øst, ligger den lille ubeboede Ø Hjelm, paa hvilken den landflygtige Marsk, Stig Andersen, byggede sig et fast Slot, som Erik Menved lod ødelægge 1295. Øen, som hører til Ebeltoft Sogn, er omtrent $\frac{1}{4}$ Miil i Omkreds, og afbenyttes nu kun til Græsning.

Ebeltoft, Kjøbstad, ved den østre Bred af Ebeltoft Vig, med noget over 900 Indb., en god Skibsbro og Vinterhavn af 5te Cl. (8 Fod), men ikkun ubetydelig Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Kirken er smuk, og stor i Forhold til Byen. Ø. for denne er fra „Sjælhøiene" en meget viid Udsigt. Ebeltoft, som allerede 1313 erholdt Kjøbstædsrettigheder af Erik Menved, og som tidligere har været betydeligere end nu, er i mærkeligt Aftagende, og har ogsaa en for affides Beliggenhed, samt et for lidet og ufrugtbart Opland til at kunne hævde sin Rang som Kjøbstad.

I 1627 blev den næsten ganske ødelagt af de keiserlige Tropper, der her havde et Hovedmagazin.

I **Ebeltoft Vig** eller Bugt, som er en Sommerhavn af 2den Classe, og hvor i Krigstid Orlogsskibe oftere vare stationerede, ødelagde, 1659, den engelske Capitain Coxe, med 8 Orlogsskibe, den Flotille af 5 Orlogsskibe og 30 Transportskibe, som de Allierede havde samlet for at udføre en Landgang paa Fyen, der var besat af de Svenske.

Helgenæs Halvøe hænger ikkun ved en 200—300 Skridt bred Tange sammen med den større Halvøe Molsland. Paa denne Tange havde Marsk Stig opført en høi Muur (Dragsmuur), forinden han byggede sin faste Borg paa Hjelm, og af dette Forsvarsanlæg findes endnu kjendelige Spor. **Midt paa Halvøen, hvis Kyster tildeels ere meget steile, ligger det 317 Fod høie Ellemandsbjerg** (Søkaart: Hellesbjerg), **under 56° 07′ 02″ n. B. og 2° 03′ 04″ v. L., som et vigtigt Sømærke.**

Helgenæs er i Danmarks ældre Historie berømt ved Søslaget 984, hvori Svend Tveskjæg overvandt sin Fader Harald Blaatand, og endmere ved Søslaget, som Svend Estridsen tabte i 1044 mod Magnus den Gode. Ogsaa blev Harald Blaatand her skudt af Palnatoke.

I Begtrup Vig (ved hvis n. v. Bred Hovedgaarden Fisgaard) **er en Dybde af 4—9 Favne, og en Sommerhavn af 1ste Classe.**

I Knebel Vig, som skjærer sig fra den store Kaløe Bugt ind i den frugtbare Vestside af Molsland, er ligeledes en Sommerhavn af 1ste Classe, og en Dybde af i det mindste 6 Favne.

Da Indløbet til denne Bugt, som er omtrent 1½ Miil i Omkreds, kun er circa 1200 Alen bredt, kan den i samme af Naturen dannede fortræffelige Havn meget let forsvares; men dens Beliggenhed er ugunstig med Hensyn til Ind- og Udseilingen.

Ved Kysten af Knebel Vig ligge foruden Kb. Knebel: Roelsø K. og Gaard, samt Tved Kb., hvilke tvende sidstnævnte Punkter tillige afbenyttes som Udskibningssteder. Bugten kaldes ogsaa Tved Vig.

Egens Vig, inderst i den store Kaløe Bugt, Øst for den lille Kaløe, er ligeledes en meget dyb Bugt, med god og tryg Ankergrund.

Kaløe (Kalvøe) ved den nordre Bred af den 5—7 Favne dybe Kaløe-Vig (hvori en Sommerhavn af 1ste Classe), staaer ved en 800 Skridt lang Dæmning i Forbindelse med det faste Land.

Paa denne Ø, hvor der indtil 1172 laae et Munkekloster, byggede Kong Erik VII, Menved, 1313, det faste Kaløe Slot, hvor Gustav Erikson Wasa blev hensat som Fange i 1518. Det blev nedbrudt 1670, og en Deel af dets Materialier afbenyttedes til Charlottenborg Slots Opførelse i Kjøbenhavn, men endnu ere de tilbageblevne Ruiner nogle af de uforgængeligste og smukkeste i Danmark.

Kaløe, Hovedgaard, som ligger noget høiere oppe i Land, er en udmærket god Landeiendom, som tidligere var Ladegaard til Kaløe Slot. Paa den derved liggende **Bavnehøi** (333′) er en trig. Stat. under 56° 18′ 05″ n. B. og 2° 05′ 17″ v. L.

Vosnæsgaard, Hovedg., er ligeledes en udmærket god Eiendom ved Kaløe Bugt, med et Udskibningssted ved Løgten eller Fiskerleiet Havhusene, hvor der er et godt Leie, selv for store Skibe.

Aarhuus, Kjøbstad med omtrent 7000 Indb., hvis vigtigste Næringsveie ere Handel og Skibsfart (Tab. VIII). I Byen, som har 2 Kirker, 2 Torve, 36 større og mindre Gader, og henimod 900 Gaarde og Huse, føre 3 Broer over Mølle-Aaen, som deler Aarhuus i tvende Dele. Domkirken (under 56° 09′ 26″ n. B. og 2° 21′ 59″ v. L.) er opbygget omtr. 1201, og udmærker sig som en af de største og skjønneste Kirker i Landet. Dens 600 Fod høie Spiir ødelagdes af Lynild i 1642, og i 1822 nedstyrtede i Stormveir et af dens tilbageblevne 3 Spiir, som var 60 Fod høit.

Naturen har ikke dannet nogen god og dyb Havn ved Aarhuus, hvor nogle ved Kunst anlagte Dæmninger, som omslutte Mundingen af Mølle-Aaen, Mindet kaldet, danne en Vinterhavn ikkun af 5te Classe (7—9½ Fod). Imidlertid er der ligefor Indløbet, paa 4—5 Favne Vand, en Ankerplads for store Skibe, og kunne disse søge Vinterleie samt Tilflugt mod s. o. Vinde i Kaløe Bugt.

I Byen, hvor der findes flere industrielle Anlæg, samt en Filialbank, garnisonerer et Regiment Dragoner (Prinds Frederik Ferdinands); og i Nærheden af Aarhuus ere i længere Tid, hvert andet Aar, Efteraarsmaneuvrer foretagne med den største Deel af de i Jylland og Fyen garnisonerende Tropper. En Realskole er her oprettet istedetfor en lærd Skole.

Regelmæssig Dampskibs- samt Smakke- og Færgefart til Kallundborg (12 M.), Paketfart til Kjøbenhavn med 2de Paketter (27 M.), og Færgefart til Thunøe (4 M.), samt til Samsøe (4 M.).

Det gamle Aarhuus siges at have ligget ¾ M. mere nordlig, hvor nu Liisberg Kirkeby ligger, men blev plyndret og afbrændt af Harald Haarderaade, 1049, derpaa i Erik Eiegods Tid (i Begyndelsen af det 12te Aarhundrede) opbygget paa det nuværende, for Handel og Skibsfart bequemmere Sted. Byens ældste Privilegier ere fra 1441. I det 16de Aarh. hjemsøgtes den oftere af store Ildebrande, samt af Pesten (1578), og i 1627, 1644, 1657—1660 af fiendtlige Tropper. 1659 blev Byen desforuden beskudt og brandskattet af en svensk Escadre. I sidste Krig vare 4 Batterier anlagte til Havnens Forsvar, og S. for Byen findes endnu et Skandseanlæg.

Marselisborg, Hovedgaard, ¼ M. S. for Aarhuus, med smukke Anlæg langs med Stranden, hed Havreballegaard indtil 1680, da denne Eiendom for en kort Tid ophøiedes til et Baronie.

Herfra er Kysten paa en Strækning af ⅝ M. bevoxet med Skov, hvilket vanskeliggjør Forsvaret af Stillingen paa Høiderne ved Viby, for at dække Aarhuus imod en S. fra fremrykkende Fiende.

Moosgaard, Hovedgaard under Baroniet Vilhelmsborg, smukt beliggende ved den foranførte skovbevoxede Kyst, i en bakkefuld Egn, i hvilken den dominerende Gjeldsbanke (eller Jelshøi), S. for Kb. Holm, har en Høide af over 400 Fod.

Norsminde, eller Mundingen af Afløbet fra Kysinge Noer, hvori Odder-Aae har sit Udløb, er det vigtigste Punkt paa hele Kyststrækningen imellem Aarhuus og Horsens Fjord, forsaavidt som at her er en liden Havn for 6 Fods dybgaaende Fartøier, der kunne lægge lige op til Broen ved Norsminde Kro, paa Veien fra Kb. Saxild til Aarhuus. Desforuden findes udenfor Mundingen, omtrent 600 Al. fra Kysten, paa 4 Favne Vand, en god Ankerplads, eller Sommerhavn af 1ste Classe. Til Norsminde er Færgefart fra Thunøe (2 Mile). Ved Broen findes endnu Spor af en i sidste Krig anlagt Skandse, hvis hensigtsmæssige Anlæg, noget mere imod N., er umiskjendeligt.

Dyngby, en Bondeby, fra hvis Færgested: Grinsnapgaarde, er den nærmeste Overfart til Thunøe (1¼ M.), samt til Samsøe (2 M.).

Gersdorflund, Hovedgaard under Stamhuset Rathlousdal, med et Udskibningssted ved Hov Havn, hvor 7 Fod dybgaaende Fartøier kunne lægge an nær ved Land. Benævnelsen „Havn" hidrører iøvrigt fra et projecteret, men hidtil ikke udført Havneanlæg.

Gyllinge skovbegroede Næs ligger N. for Indløbet til Horsens Fjord, og staaer ved saa lavvandede Grunde i Forbindelse med den i Fjordmundingen og ¼ M. vestlig for Næsset beliggende Alrøe, at man stedse kan ride og kjøre over til denne Ø.

Det sydligste Punkt paa Gyllinge Næs er Kolse Nakke.

Alrøe er ¾ M. lang, og dens største Brede ½ M. Den hører til Hads Herred i Aarhuus Amt og udgjør et eget Kirkesogn med henimod 300 Indb.

Hjarnøe, ligeledes i Mundingen af Horsens Fjord, ¼ M. fra Fjordmundingens søndre Kyst, der imellem Hesteodde og Hundshage begrændser det dybe Hjarnøe Sund. Dens Størrelse er omtrent ¼ □ Miil og udgjør et eget Kirkesogn (af Bjerg Herred i Veile Amt) med henimod 200 Indb. Over Hjarnøe Sund er Overfart til Kb. Glud, samt til Hovedgaarden Jensgaard, hvortil Hjarnøe hører.

Horsens Fjord skjærer sig i vestlig Retning omtrent 2 Mile ind i Landet, med en Brede af omtr. 1 Miil i Mundingen, mellem Kolse Nakke (paa Gyllinge Næs) og Hundshage, ved Hjarnøe Sund. Dette Sund, som i en Brede af c. 2000 Alen har en Dybde af 8—9 Favne, er Hovedindløbet til Horsens Fjord, og danner en Vinterhavn af 1ste Cl. (som i den sidste Krig forsvaredes af 2de Skandser, anlagte paa Kysten imellem Hesteodde og Hundshage). N. om Alrøe kan man nemlig, som allerede bemærket, ikke seile, og igjennem Alrøe Sund (mellem Alrøe og Hjarnøe) er Farvandet saa grundt, at kun meget smaa Skibe, med nøie Bekjendtskab til Grundene, kunne passere dette. Inde i Fjorden har Seilløbet endnu den foranførte betydelige Dybde i Retning fra S. S. O. til N. N. V. til henimod den lille Vorsøe, men i vestlig Retning har det kun en Dybde af 3 Favne udenfor Steensballe Sund.

Dette Sund er Mundingen af den smalle og ½ M. lange Sidevig, „Nordstrand" og „Sundvig" kaldet, som Hansted-Aaen gjennemstrømmer, ¼ M. N. O. for Horsens, og da længere inde i Fjorden, navnligen ved Kjøbstaden Horsens, ikkun er en Dybde af omtr. 8 Fod, losse og lade samt overvintre større Skibe ved dette Sund.

Steensballegaard, Hovedgaard i et Stamhuus, ved den nordre Bred af Horsens Fjord, er en meget betydelig Eiendom, hvortil den lille Vaarsøe i Horsens Fjord hører.

Paa Veien N. for Horsens Fjord, forbi Steensballegaard til Horsens, er en Færge over Steensballe Sund.

Horsens, Kjøbstad inderst i Horsens Fjord ved Bygholm-Aaens Udløb, med 5000 Indbyggere, der tildeels ernære sig ved Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Fra denne lille, velbyggede Kjøbstad skeer nemlig, tildeels formedelst dens gunstige Beliggenhed i Middelpunktet af Landets frugtbareste og meest befolkede Egn, en betydelig Udførsel af Korn og Fedevare. Byens Havn er en Vinterhavn af 5te Cl. (7—8 Fod) og dannes af Bygholms-Aaen, over hvilken Byen har 4 Broer, hvoraf den østligste tillige tjener som Skibsbro.

I Horsens, som har 2 Kirker, 2 Torve og 18 større og mindre Gader, er en latinsk Skole, samt Garnison for Staben og 3 Escadroner af det Slesvigske Cuirasseer Regiment.

Horsens er et militairt vigtigt Punkt, ikke blot som en nærsom Kjøbstad, ved en seilbar Fjord og i en frugtbar Egn, men som beliggende paa den store østre Landevei, ved Convergenspunktet af en Mængde N. fra kommende vigtige Veie. Det bør derfor bemærkes, at Horsens vel ikkun kan forsvares mod et coup de main S. fra, ved Hjælp af Bygholm-Aae, da Bygholms Mølle Bropas ikke godt lader sig forsvare imod S., og over samme aabnes Adgangen til Horsens V. fra. Men Horsens Besiddelse er imidlertid endnu mere

betinget af de N. for Byen beliggende Høider, og det er derfor af stor Vigtighed, at der ved Hanstedgaard og Kirkeby er en god Stilling bag Hansted-Aae, med Front imod Horsens.

Horsens er meget gammel; thi denne Stad blev allerede i 1285 haardt medtaget af Nordmændene. 1313 byggede Erik Menved det faste Slot Bygholm, paa en Bakke nær ved den nuværende Herregaard af samme Navn, men det blev allerede 7 Aar derefter nedbrudt, ifølge Christopher IIs Haandfæstning, og blev Ladegaard for den endnu ældre faste Borg Stjernholm, som laae ved Byens Havn, men hvoraf for Tiden kun Navnet „Slottet" er tilbage. Stadens ældste bekjendte Privilegier ere skjenkede af Christopher af Baiern, 1442. I 1540 afbrændte den næsten ganske, og i 1627 led den meget af de keiserlige Tropper.

Boller, Hovedgaard under Grevskabet Frisenborg, ved den søndre Bred af Horsens Fjord, udmærker sig som den betydeligste iblandt de mange Herregaarde, der ligge i Egnen om Horsens.

Ashoved kaldes det skovbevoxede Næs, som adskiller den 5 Favne dybe Asvig fra den sydligere beliggende 4 Favne dybe Sandbjergvig.

Palsgaard, paa Ashoved, er en anseelig, med Grave omgiven Borgegaard, som har et godt Udskibningssted ved Kysten.

Den Endelave ligger $\frac{5}{4}$ M. S. for Ashoved. Den er flad, af $\frac{3}{4}$ Miils Længde og $\frac{1}{8}$—$\frac{3}{4}$ Miils Brede, omgiven af betydelige Grunde, der især ere lavvandede imod N. og N. V. Den udgjør et eget Kirkesogn (under Hads Herred, Aarhuus Amt), med omtrent 500 Indb., som leve af Agerbrug og Fiskeri.

Nord for Den ligger den store Svanegrund (hvorpaa kun 2 Fod Vand), og imellem denne Grund samt Søgrund (S. for Søby Rev, der i sydlig Retning strækker sig ud fra Kysten ved Gersdorflund), er en god Ankerplads paa 12 Fods Dybde.

Klakring Færgegaard: Juelsminde, ligger ved Sandbjergvig ($\frac{1}{2}$ M. S. for Klakring K.), med Overfart til Bogense ($2\frac{1}{2}$ M.). Ved Klakring eller Juelsminde er ingen fast Bro, men Ind- og Udskibningen skeer ved Hjælp af en Kjøre- og Kastebro. Ogsaa haves paa Klakring Siden blot en Seilbaad til Personers Overførsel; thi de egentlige Færge- og Børtbaade ere stationerede ved Bogense.

Barretskov, Hovedgaard, nær ved den skovbegroede Kyst, som imellem Bjørnsknude og Rosenvold begrændser mod N. Indløbet til Veile Fjord. Allerede i det 13de Aarh. nævnes denne Herregaard, som har et især for Brændehandelen vigtigt Udskibningssted ved dens Forstrand.

Veile Fjord skjærer sig 3 Mile i V. N. V. Retning ind i Landet, og har et bredt, dybt og reent Indløb, imellem Rosenvold Strand paa den nordre og Trellenæs paa den søndre Bred. I dette Indløb, som har en Brede af over $\frac{1}{2}$ Miil, er nemlig en Dybde af 5—7 Favne, men denne Dybde aftager jevnt indefter i Fjorden, der kan betragtes som en Sommerhavn af 2den Classe. Igjennem de sidste $\frac{3}{4}$ M. fører et meget smalt og ikkun for 8 Fods dybgaaende Skibe seilbart Løb op til Kjøbstaden Veile, inderst i Fjorden. Over samme føre 3 Færger, fra Færgestederne Daugaard, Fakkegrav og Aahusene (ved Rosenvold) paa den nordre Bred, til Breining og Trelle (Trelde) paa den søndre Bred.

De skovbevoxede Bredder til begge Sider af denne Fjord udmærke sig tillige ved deres Høide, og det er umiskjendeligt, at i en fjern Oldtid har Fjorden gaaet dybere ind i Landet, navnligen op indtil Kb. Skibet, $\frac{3}{4}$ M. Vest for Veile.

Rosenvold. Denne Hovedgaard, som er meget smukt beliggende ved Indløbet til Veile Fjord, har et betydeligt Skovareal, og Udskibning fra Færgestedet: Aahusene, hvorfra der er Overfart over Mundingen af Fjorden til Trelle Færgested ($1\frac{1}{4}$ M.).

Fakkegrav, omtrent $\frac{1}{4}$ M. mere vestlig, er ligeledes et privilegeret Færgested, med Overfart til Trelle Færgested, paa den korteste Landevei imellem Horsens og Fredericia.

Daugaard Færgested, $\frac{5}{4}$ M. S. for Veile, med Overfart til Breininge Færgested ($\frac{1}{2}$ M.), paa den korteste Vei fra Horsens til Middelfart.

Tirsbæk (Thyrsbæk) en ucomplet, smukt beliggende, ældgammel Hovedgaard, som, efter Sagnet, skal være anlagt af Thyra Danebod, ved den lille Thyrsbæks Udløb i Fjordens nordre Bred.

Veile, Kjøbstad ved Veile-Aaens og Greismølle-Bækkens forenede Udløb i en Dal, som begrændses mod N. og S. af usædvanlig høie og med Bøgeskove bevorede Bakker (iblandt hvilke især „Himmelpinden" er et høit Punkt). Staden har 2700 Indb., som nære sig af Agerbrug, Industri, Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Til Havnen (V. H. af 5te Cl., 8 Fod), som kun har en Længde af 124 Al. og en Brede af 82 Al., fører en Chaussee, S. for Byen, som har til Garnison en Escadron af Slesvigske Cuirassеer Regiment.

Veile er en meget gammel By, som i dens ældgamle Kirke (fra Knud den Stores Tid) og fornemmelig i Omegnen opbevarer interessante Oldtidsminder. Navnligen gjemmes i Veile Kirke det forstenede Liig af den ved Harald Blaatand myrdede norske Dronning Gunild, som blev fundet i Haraldskjærs Mose, 1835, efter omtrent 870 Aars Forløb.

Byen er oftere bleven hjemsøgt af Ildsvaade, og blev haardt medtagen, da en Garnison af keiserlige Tropper, 1629, forskandsede sig paa Raadhuset og i Kirken, ved hvilken Leilighed de ødelagde henved 200 Bygninger. Domineret af høie Bakker egner Veile sig ikke til et umiddelbart Forsvar; men en stærk Stilling findes tæt N. for Veile, med venstre Fløi til Veile Fjord og høire Fløi til Hovedg. Grundet, ved den dybe, skovbevoxede Greismølle Dal, hvori den smukt beliggende Greismølle er indrettet til et betydeligt Klædefabrik.

Hølsminde kaldes Mundingen af den lille Rands Fjord eller Lille-Strand, som mod N. V. begrænser det frugtbare og i militair Henseende meget mærkelige Terrainafsnit: Elbo Herred, hvori Fæstningen Fredericia ligger. Udenfor Hølsminde er en god Ankerplads, og ved Bredden af Rands Fjord ligger Hg. Nebbegaard, hvorved Rudera af det i Valdemar IVs Tid faste Nebbe Slot.

Kasser-Odde er den yderste Pynt af det skovbevoxede Trelle eller Trelde Næs, der rager ud imellem Farvandet til Veile Fjord og til Lille-Belt.

Fredericia, Kjøbstad og Fæstning, anlagt af Frederik III paa Bergs eller Skandse Odde, ved Indløbet til Lille-Belt, N. fra, med 4500 Indb., der tildeels leve af Agerbrug, men fornemmeligen høre til den industrielle og den militaire Classe. Staden har 5 Kirker (to lutherske, en reformeert og en katholsk Kirke, samt en Jødesynagoge), 3 Porte, 21 større og mindre Gader (der ere brede og overskjære hinanden i rette Vinkler), men intet egentligt Torv. Derimod findes indenfor Fæstningens Volde et Areal af over 280000 □ Alen ubebygget Grund. Byens Havn (som er dannet ved Hjælp af Kunsten, og kan rumme omtrent 40 mindre Handelsskibe) er en Vinterhavn af 4de Cl. (10 Fod). Større Skibe ankre enten i Mollebugten, S. for Fæstningen, eller under Striibs Odde, ved den fynske Kyst. Ved Fredericia erlægges Strømtold af de Skibe, som passere Lille-Belt, hvorover en Færge fører fra Fredericia til Striib ($\frac{1}{4}$ M.) og til Middelfart (1 Miil).

Staden erholdt Stapelrettigheder af Christian V, 1682, og da Planen var at hæve Fredericia til en By af første Rang, tillodes alle Secter fri Religionsovelse i samme, samt tillagdes Byen jus asyli, men denne sidstnævnte Rettighed blev ophævet 1821. I industriel Henseende er Byen for Tiden i Tiltagende (fornemmeligen ved et meget betydeligt Sukkerraffinaderi) men Byens Handel og Skibsfart er kun ubetydelig (Tab. VIII). I Fæstningen garnisonerer det Fynske Inf. Regiment, samt et Detachement Artillerie, og i samme er Sædet for Generalcommandoen i Jylland og Fyen.

Af Fæstningsværkerne (§ 119) tjener især Skandsen paa Skandseodden til at bestryge

Beltet. Det hele Fæstningsanlæg er upaatvivleligen af største Vigtighed; men det er destoværre ikke fuldført, hverken efter den førstlagte Plan, eller efter de Modificationer i den første Plan, som den paafulgte Tids Belæring have viist at være ønskelige.

Christian IV, som anlagde Bergsskandsen ved Færgestedet til Striib, lagde ogsaa Planen til den større Befæstning; men denne blev først paabegyndt af Frederik III, 1652, og var endnu ikke fuldendt, da en betydelig svensk Hær, under Gustav Wrangel, ankom den 25de Aug. 1657 foran Frederiksodde (saaledes kaldtes Fæstningen indtil 1664). Den 24de Octbr. stormedes derpaa Fæstningen, hvis Garnison forsvarede sig godt under Rigsmarchallen Anders Bilde, men som ikke var stærk nok til at forsvare de alt for vidtløftige Værker imod en i det mindste 3 Gange stærkere Fiende, og især da Byen var aaben ved Søkanten. Wrangel sløifede derpaa de fleste Værker, og besatte blot Bergsodde Skandse, indtil de Danskes Bundsforvandte tvang ham til at forlade denne i 1659. Aaret derefter begyndte Frederik III at opbygge Fæstningen igjen, og navnligen efter den gamle freytagske Maneer, men Fredericia blev dog først ret sat i Forsvarsstand 1709 og 1710.

Anm. „Fredericias strategiske Vigtighed er umiskjendelig og for længe siden fuldkommen erkjendt. Den „eneste Fordeel, som dens Beliggenhed lader savne, er den, at danne et Afsnit (eller Pas) paa „den østlige Hovedvei, en Fordeel, som ikke lod sig forene med dens endnu vigtigere Egenskab som „Nøgle til det lille Belt og Forbindelsespunkt med Fyen. Men danner Fredericia ikke et Afsnit „paa denne Vei, saa bliver den dog en Flankestilling ved Siden af den, og vil som saadan ligefuldt yde en hemmende Indflydelse paa Fiendens Fremtrængning fra det Slesvigske ind i Nørre-„Jylland. Fienden kan i et saadant Tilfælde ingenlunde gaae Fredericia forbi, saa meget mindre, „da dens Besætning hvert Øieblik kan blive forstærket ved Tropper fra Fyen. Saalænge vi „forsvare os i Sønder-Jylland, bliver Fredericia Hærens Oplagssted og Depotfæstning, ligesom „Rendsborg er det for Holsteens Forsvarere. I det uheldigste Tilfælde, nemlig naar Fienden er „istand til at trænge frem forbi Veile, efterat have ladet et Observationscorps forblive foran det „for Øieblikket maaskee ikke særdeles stærkt besatte Fredericia, kan man dog herfra, ved Hjelp af „Kystfarten, altid vedligeholde Forbindelsen med den muligen indtil bag Liimfjorden retirerende „Armee, imedens man fra samtlige Øer concentrerer i Fyen et Corps, stærkt nok til at rykke „frem igjennem Jyllands Citadel Fredericia, slaae den foran samme posterede Fiende og fortsætte „sine Operationer i Ryggen af den fiendtlige Hær, indtil den umiddelbare Gjenforening kan iværk„sættes med hiin Armee, som ved den fiendtlige Overlegenhed var indskrænket til Defensiven, hvilken „den nu, da Fienden nødsages til, enten at vende den Ryggen, eller ogsaa at dele sin Styrke, „rimeligviis vil kunne ombytte med en virksom Offensive. Ved enhver saadan Diversion fra Øerne „imod en i Nørre-Jylland fremtrængt Fiende bliver Fredericia ikke alene et fortræffeligt Debou„cheringspunkt, men tillige det Operationen baserende Subject og sikkrende Repliepunkt."

(J. A. v. Fibiger, i Maanedsskrivt for Litteratur, 4 A. 10 H.)

Terrainafsnittet ved Fredericia dannes af Veile Fjords Munding, Lille-Belt, Kolding Fjord, og det Vandløb, som fra Tavlov Sø flyder mod S. ud i den lille, lavvandede Gudse Bugt (en Sidearm af Kolding Fjord) og mod N. igjennem Lille Strand ud ved Holsminde i Veile Fjord. Men dette Vandløb er i og for sig kun en ubetydelig Terrainhindring, da det hverken er bredt eller dybt, og da det snoer sig i mange Krumninger, snart nær ved den ene, snart ved den anden Side af Engdalens omtrent lige høie Begrændsning. Imidlertid er der ved Hovedindgangen til dette Terrainafsnit, ad Chaussèen fra Kolding til Fredericia, en god Stilling ved Krybily Kro og Tavlov Kirke. Denne Kirke, der formedelst sin høie Beliggenhed (255') tjener som Sømærke, er omgivet af en Kirkegaard, der dominerer Omegnen og indesluttes til alle Sider af en høi Kampesteens Muur.

Iblandt de øvrige Punkter i dette lille vigtige Terrainafsnit er at bemærke:

Bredstrup, Kb. ved Indgangen til Afsnittet ad Landeveien fra Veile. Her havde Wrangel opslaaet sin forskandsede Leir, den 28de Aug. 1657. Den havde over 8000 Al. i Omkreds og dannede en Triangel, hvis tvende Sider udgjorde 5300 Alen i Circumvallationslinier, og den tredie dannedes af Vandløbet igjennem en til den Tid meget mosegrundet Dal, V. for Bredstrup.

Snoghøi, Færgegaard paa Løngsodde, med Overfart til Middelfart ($\frac{1}{6}$ M.) og til Kongebroen, $\frac{1}{8}$ M. fra Middelfart. Udenfor Odden er Ankergrund paa 5—9 Favne Vand, nær under Land, og N. for Færgegaarden ligger en Banke, hvorpaa det gamle faste Slot: Hønneberg, har staaet.

Skjerbæk, et Fiskerleie og Landingssted, ved den nordre Bred af Kolding Fjord. Høiderne N. for dette Punkt havde Christian IV først udseet til et Fæstningsanlæg, men denne Plan blev opgivet, formodentlig fordi disse Høider domineres af Egnen om Tavlov.

Kolding Fjord skjærer sig i vestlig Retning og i en Længde af omtrent $1\frac{1}{2}$ M. ind i Landet til Kjøbstaden Kolding. Dette Farvand har kun en Brede af 1000 til 3000 Alen, og har vel i Indløbet, under den nordre Kyst ved Skjerbæksodden en Dybde af 8 Favne, og paa den slesvigske Kyst, under Løverodden, af 6 Favne, men aftager saa betydeligt i Dybde inde i selve Fjorden, at denne ikkun er at betragte som en Sommerhavn af 4de Cl. for 10 Fods dybgaaende Skibe, der endog maae losse og lade ved det store Fiskerleie Strandhusene (ved den nordre Bred, $\frac{1}{4}$ M. fra Kolding), da Kolding Havn kun er tilgængelig for langt mindre dybgaaende Fartøier.

Kolding, Kjøbstad ved den nordre Bred af Kolding-Aaens Udløb i Fjorden, med 2600 Indb., der fornemmeligen høre til den industrielle Classe. Byen har en lærd Skole, et rigt doteret Hospital og 2de Escadroner af Holsteenske Landsenger Reg. i Garnison.

Havnens Forfald har tildeels bidraget til at Kolding ikke er mere saa betydelig som i en ældre Tid, da Kolding-Aae og Koldinghuus faste Slot betragtedes som et Værn for Danmark. Af Slottet, som dominerede den hele By, ere nu kun de smukke Ruiner tilbage, samt Staldbygningerne, der afbenyttes af Garnisonen.

Kolding nævnes allerede i det 10de Aarh.; men de ældste bekjendte Privilegier ere givne af Christopher II, 1321. Det smukke Slot: Koldinghuus begyndte Hertug Abel at bygge 1248, under Navn af Ørnsborg, og denne sidste Kongeborg i Jylland tjente oftere de danske Konger til Opholdssted, indtil den i 1808 afbrændte, ved en Uforsigtighed af spanske Soldater, som vare indqvarterede i samme. Beliggende ved et Hovedpas paa den store østlige Landevei, er Kolding endnu stedse af militair Vigtighed; men Byen er ikke skikket til Befæstning, og Bropasset tillige domineret af de S. for samme liggende Høider. Paa Høiderne N. for Byen skal imidlertid være en god Stilling, naar den hensigtsmæssigen besættes af en til samme svarende Troppestyrke.

Anm. 1. Paa Jyllands Østkyst vare i sidste Krig besatte: 2de Skandser ved Frederikshavn, Citadellet Fladstrand og Redouten Deget; 2 smaa Batt. ved Sæby og ved Hov; Hals Skandse; Egense Batt.; et Batt. ved Hurupbro; Vasehusenes Batt. paa den nordre og Udbyhøis Batt. paa den søndre Bred af Randers Fjords Munding; 2 Batt. ved Treaae Mølle; et Batt. ved Gjerrild Bugt; 2 Batt. ved Grenaae Havn; 2 smaa Batt. ved Havmøllen; Ebeltoft Batt.; 4 Batt. ved Aarhuus; Norsminde Batt.; 2 Batt. ved Hjarnøe Sund; Fredericia Fæstning; og et svært Batt. paa Løngsodde.

— 2. Om Veiene langs med denne Kyst er at bemærke, at, da Kysten saa ofte indskjæres af Fjorde, samt endnu oftere gjennemskjæres af smaa Aaer og Bække, som ved deres Udløb danne moset Grund og sumpige Enge eller begrændses af en høi Klint, saa følger en egentlig for Kjøretøi passabel Strandvei selve Kysten ikkun paa enkelte Strækninger, navnligen: fra Skagen de 2 første Mile S. efter (da Odden, høiere oppe i Land ikke er at passere formedelst Flyvesands Bankerne); de næste 5 Mile over Frederikshavn til Sæby nær ved Stranden; fra Hov til Hals; fra Egense til Kb. Als; fra Udbyhøi til Treaae Mølle; fra Havmølle til Elsegaarde, samt paa enkelte Strækninger omkring Ebeltoft-, Begtrup- og Kaloe-Vig; og endelig tæt N. for Aarhuus. S. for Aarhuus følger vel, næsten paa den hele Strækning, en ret god Landevei nær ved Kysten, men langs med selve Stranden findes næsten ingen Steder nogen Vei.

b) Vestkysten.

Jyllands Vestkyst har paa sin største Udstrækning, fra Skagens Green indtil Blaavandshuk (45 Mile), en noget afvigende Beskaffenhed fra den øvrige, søndre Deel af Kysten, fra Blaavandshuk til Kongeaaens Udløb (henimod 5 Mile), saavel med Hensyn til Farvandet udenfor Kysten, som til dennes Beskaffenhed høiere op i Land.

Den forstnævnte Kyststrækning er nemlig aldeles blottet for Havne, eller sikkre Ankerpladse, og kan betragtes som fuldkommen beskyttet imod et fiendtligt Angreb fra Søsiden; thi jevnsides med Kysten, og tildeels nær ved denne, ligge Sandrev og Steenrevler, mod hvilke Nordsøens Bølger bryde sig med en saadan Voldsomhed i heftige Brændinger, at de letteligen formaae at kaste de største Skibe, som i haardt Veir komme Kysten for nær, ind over Revlerne, hvorpaa de, ifald Kystbeboerne ikke øieblikkeligen kunne komme dem til Hjælp, hurtigen begraves under overskyllende Dynger af Sand og smaa Stene. Næsten paa den hele Strækning findes tre saadanne Revler, og paa den yderste af disse (som ere Rygge af de høie Sandbanker, hvilke Bølgerne, drevne af de hyppige vestlige Vinde, sammendynge indtil paa nogle hundrede Favnes Afstand fra Kysten), er i Almindelighed 18 Fod, paa den mellemste Revle som oftest kun 10—12 Fod Vand, men imellem Revlerne en Dybde af flere Favne. Efterat Brændingerne have overskyllet den tredie Revle, der oste ligger meget nær ved Land, og stundom kun 4 Fod under Vandspeilet, rulle Bølgerne høit op paa den tildeels aldeles flade Kyst, dannende nær ved Stranden af det medførte Sand de høie „Klitter", der deels begrændse aldeles ufrugtbare eller og blot med enkelte Klitværter beplantede Sandstrækninger, deels tjene til som Dæmning at beskytte bagved liggende gode Græsgange og med stor Møie dyrkede Agre mod Sandflugtens ødelæggende Indvirkning.

Selve Sandflugten bestaaer af meget tynde og smaa Sandpartikler, der ere saa lette, at det mindste Vindpust hæver dem. De af denne Sandflugt eller dette Flyvesand dannede Klitter ere i en Høide af indtil omtrent 200 Fod enten aldeles aabne Sandmiler, blottede for al Vegetation, eller beplantede (dæmpede) ved Klitværter. Deres første Tilværelse hidrører sandsynligviis fra vestlige Storme, som i Ebbetiden have overskyllet Kysten med det Sand fra Havets Bund, som Havet forinden successive havde bortskaaret, eller udjevnet fra Landets høie, sandede Strandbred; og ved hver Flod, altsaa 2 Gange dagligen, forstørres de nu derved, at den i Flodtiden opstigende Sø efterlader sig paa den flade Strand en Mængde Sand, som strax bliver tør efter Floden, og under Ebbetiden, ved vestlige Vinde fyger op imod de nærmeste Klitter, og ved Storme igjen fra og ud over disse til dem, der ligge længere inde i Land. Derfor rykke ogsaa paa store Strækninger af Vestkysten i Jylland, paa Fanøe og Silt, Klitterne, eller rettere den oversandede Strækning, om og kun langsomt, dog kjendeligen indad, eller Øst efter, og tabes stedse mere og mere af det med en fast Jordskorpe bedækkede Land ved Kysten. Hvor nu findes Klitter og oversandede Strækninger, var tidligere Skov, Enge, Hede, Agerland, Gaarde og Byer, og Klitternes Grund er derfor af samme Beskaffenhed som det bagved, eller østlig beliggende Lands. Da denne Grund, især paa store Strækninger af Vestkystens nordre Strand, bestaaer af Leerlag, gjennemblodet af Væld nedenfra, ovenfor bedækket med henblæst Flyvesand,

saa fremstaaer det saakaldte Qveegleer, der stundom gjør det meget farligt, at ride eller kjøre langs med Stranden.

Endskjøndt denne Kyststrækning som oftest ikke uden største Fare er tilgængelig, og er blottet for Havn, har den dog nogen Søfart; thi den besøges ofte af norske aabne Baade, og dens Beboere ere ei alene Fiskere og Lodser, der ofte have en betydelig Vinding af strandede Skibe, men eie endog selv en Deel fladbundede Fartøier (de saakaldte Sandskuder af 9—12 Læsters Drægtighed), med hvilke de især fare paa Norge.

Anm. Naar disse Sandskuder komme hjem i stormfuldt Veir, eller Farten for det Aar ophører, bliver Trælasten, som er den almindelige Ladning, kastet over Borde, og Skuderne styre med Brændingerne over Revlerne lige op i Land, hvor de af Søen kastes paa tvers, og af tililende Kystboere strax sættes fast, stundom høit op i Land, for at ligge fikkre. Til de større Skuder bruges 24 Mand for at sætte dem op i Land, eller atter ud i Søen.

Blaavandshuk, med Horns Rev udenfor denne, danner et Hovedafsnit paa Vestkysten, ikke alene af Nørre-Jylland, men af den hele Halvøe. Thi vel er Kyststrækningen Syd for Blaavandshuk med Hensyn til den sandige Landstrimmel: Skallingen, og den med Flyvesands Klitter bedækkede Nord- og Vestkyst af Fanøe, af lignende Beskaffenhed som den mod Nord, men Farvandet udenfor Kysten er Syd efter mere tilgængeligt, da enkelte seilbare Dyb føre igjennem de brede og lavvandede Grunde, der ligge foran denne, og paa hvilke vi ikke mere bemærke de foranførte sammenhængende Rader af Sandrygge eller Revler. Fremdeles har Ebbe og Flod en væsentlig Indflydelse paa Farvandet S. for Horns Rev; og ligesom Grundene udenfor den søndre Deel af Jyllands Vestkyst, fra Normandsdybet mellem Horns Rev og Blaavandshuk indtil Knudedybet mellem Fanøe og Manøe, ere af en lignende Beskaffenhed som de mere Syd efter, saaledes har og den østlige Kyst af Fanøe, samt den vestlige Kyst af J:llands faste Land, fra Hoe Bugt til Kongeaaen, frugtbare Marskenge, som vi vel allerede bemærke at yttre sig som gode Græsgange paa nogle faa Steder mere mod Nord, men som dog først og fornemmeligen vise sig her i umiddelbar Sammenhæng med Marskstrøget, der i sin hele Eiendommelighed træder frem paa Vestsiden af Slesvig og Holsteen, og hvor vi derfor ogsaa nærmere omtale samme.

Vestkystens mere eller mindre vigtige Punkter ere:

(inclusive ved Fjordene, undtagen ved Liimfjorden.)

Høien eller Gammel-Skagen, med et Capel (hvori Gudstjenesten holdes 7 Gange om Aaret), er en Deel af Kjøbstaden Skagen (S. 284).

Hirtshals eller Næsset kaldes den nordvestligste Pynt af Jylland, i Horne Sogn, hvor Havet danner en liden Bugt, som kaldes Tannisbugt, der har tilstrækkelig Dybde for de største Orlogsskibe lige under Kysten.

Anm. Da der ikke findes nogen sikker Ankerplads for store Skibe paa Jyllands vidtstrakte Kyst fra Skagen til Fanøe, har man formeent, at i Tannisbugt burde anlægges en Havn. Ogsaa vilde den Mængde af store Stene, som findes her, og hvoraf en Deel udgjøre 2 udgaaende Arme, samt Qveegleret, hvorpaa de hvile, muliggjøre Arbeidet; men Havet bryder her saa voldsomt paa, at Anlægget neppe blev af Varighed. Ogsaa vilde Veien fra Horne Kb. til Havnen føre over Sandklitter.

Løkken, et stort Fiskerleie og den eneste Ladeplads af Betydenhed paa hele Jyllands Vestkyst, N. for Blaavandshuk. Flere Fartøier (Sandskuder, der ikke ere optagne i Tab. VIII), som kunne indtage fra 100—400 Tdr. Korn, og hvormed Expeditioner gjøres til Norge, England og Altona, høre hjemme her, endskjøndt denne Ladeplads har en aldeles aaben, flad Strand, hvor Skuderne ei kunne ligge sikkre, og derfor enten ved stærk Blæst maae søge Søen, eller trækkes op i Land imellem Klitterne.

Tæt Nord for Løkken ligge Kb. **Furreby** og **N. Lyngby**, af hvilke den sidstnævnte er meget udsat for Havets indskjærende Virkning, og i en maaskee ikke meget fjern Tid vil være ganske forsvunden.

Børglumkloster, Hovedgaard, nær ved den nye Landevei fra Hjørring til Løkken, $\frac{3}{4}$ M. fra Stranden. Gaarden i denne betydelige Eiendom forekommer allerede som en anseelig Bygning i 1086, og er oftere afbenyttet til Beboelse af Kongerne, naar de kom i denne Egn. Den var længe et Præmonstratenserkloster, hvis Kirke var Domkirke i Stiftet Børglum (nu Aalborg). Den udgjør endnu en Fløi af Hovedgaarden, og da denne ligger høit, tjener Kirken som Sømærke, endskjøndt den er uden Taarn.

Blokhusene, V. for Hune K., **Tranum** Strandgaard, N. for Tranum Kb., Slette, i Hjortdals Sogn og **Thorup** Strandhuse, S. for Bulbjerget, ere Fiskerleier, som eie nogle faa Sandskuder, og drive Handel ved Hjælp af disse.

Bulbjerget paa den nordre Strand af Tangen ved Vuust, i Vester Han Herred, er en høi Kalksteensklint, der tjener som Sømærke paa denne ved Steenrev og Grunde farlige Kyst. Havet bortskjærer stedse mere og mere af denne Klint, og har endog banet sig en dyb Vei igjennem selve Klinten, hvorved det har afskaaret et nu 40 Favne udenfor samme isoleret staaende, omtrent 60 Fod høit Klintstykke, **Skara-Klit** kaldet.

Bulbjerg Klint er af samme Beskaffenhed som Klinterne paa den hele Kyststrækning fra Thorup Strand til Roshage, og bestaaer af Liimsteen (eller Kalksteen med Sandstenens Structur), blandet med sammenhængende Lag af en guulagtig Flint. Stenene, som brydes ved Bulbjerget, ere meget brugbare, men Stedets afsides Beliggenhed hindrer deres Afbenyttelse.

Hansted, Kirkeby og Fiskerleie, nær ved Forbjerget **Roshage** og paa den nordvestligste Udkant af **Hanstholmen**. Denne $\frac{5}{4}$ M. lange og omtrent 200 Fod høie Holm, hvorpaa 3de Kirker og 1 Herregaard, har tidligere været omflydt af Vandstrømme, der nu ere aldeles tilsandede.

Klitmoller, Fiskerleie og Udskibningssted ved Afløbet fra den lille af Flyvesand næsten opfyldte Vester-Vandet-Sø.

Agger Kirke, S. for Fiskerleiet Aalum, er afbrudt i 1834, da Vesterhavet, efter successive at have undergravet og bortskyllet den hele, betydelige Deel af Agger-Sogn, som laae V. for Kirken, allerede nu ogsaa bortrev Kirkegaarden, og dagligen truede med at nedstyrte Kirken i sit umættelige Svælg.

Agger-Canal, omtrent $\frac{3}{4}$ Miil S. for Agger Kirke, er dannet af Naturen ved Havets Gjennembrud af Harboøre Tange, d. 3die Febr. 1825. Denne Tange, som i en Længde af $2\frac{1}{4}$ Miil, men paa de fleste Steder med en Brede af ikkun omtrent 700 Alen, adskiller Vesterhavet fra Liimfjordens vestligste Deel: Nissum Bredning, er nemlig saa lavtliggende, at Havets Bølger ved vestlige Storme stedse taarne sig høit op over samme, og flere Gange, paa forskjellige Steder, have gjennembrudt denne.

Hidtil har stedse Naturen selv, nogen Tid efter Gjennembrudet, og navnligen efter Vandflodene i 1720 og i 1760, ved opskyllet Sand tilstoppet Aabningerne; men med det store Gjennembrud i 1825 har saadant endnu ikke været Tilfælder. Tvertimod er det nu at formode, at Canalen vil holde sig aaben, indtil en stor Sanddyne, løsreven fra Havets Bund ved en af de voldsomme Orkaner, der hos os almindeligen kun gjentage sig efter mange Aars Mellemrum, tilstopper Aabningen. Under de sædvanlige Forhold bryde nemlig de udenfor liggende Revler Bølgernes Magt, og ligesom ved Hjælp af disse den hele Harboøre Tange hidtil har fristet sin Tilværelse, saaledes vil ogsaa Canalen ved Hjælp af dem friste sin. Den er ogsaa i de første 12 Aar efter Gjennembrudet stedse bleven bredere og dybere, og den sidste Over-

svømmelse i Januar 1839, da Havet gik i en Brede af ¾ Miil over Landtungen, har ikke væsentligen forandret Canalens Beskaffenhed siden 1837.

For Tiden findes ved Indseilingen fra Havet paa Revlerne i det søndre, nyere Indløb $7\frac{1}{2}$ Fod, og i det nordre, ældre Indløb 7 Fod. I selve Canalen, som ligger V. for Holmen: Flegbusken, i en Længde af omtrent 1200 Alen, og med en Brede fra 800 til 3000 Alen er paa flere Steder (navnligen hvor Lodsjagten ankrer, og paa Ankerpladsen nærmere ved Nissum Bredning), 16—18 Fod, men paa Grundene indenfor Canalen i Nissum Bredning kun fra $5\frac{1}{2}$—$6\frac{1}{2}$ Fod. Revlerne udenfor Canalen, og Fjordgrundene indenfor samme betinge altsaa de Skibes Læstedrægtighed, som benytte dette, i ethvert Tilfælde for Landets Handel og Skibsfart vigtige, Seilløb fra og til Havnestederne i Limfjorden, V. for Logstoer.

Bovbjerg (S. for den lille Ferring-Sø, der i nordlig Retning har sit Afløb i Nissum Bredning) er et henimod 200 Fod høit Forbjerg, der tjener som et Sømærke, og paa hvis øvre Flade et betydeligt Areal af Ferring Sogns bedste Marker ligge, men som Vesterhavets Underskylning jevnligen formindsker.

Nissum Fjord (hvis nordre Deel kaldes Bøvling Fjord) skjærer sig $1\frac{1}{2}$ Miil ind i Landet og er ved en 2 Mile lang, lav og smal Landstrimmel adskilt fra Vesterhavet, der oftere baner sig Vei ind i Fjorden, ligesom igjennem Harboøre Tange. Men her har Havets regelmæssige Indstrømning ved Flodtiden, igjennem den ofte forandrede smalle Fjordmunding, tillige den velgjørende Indflydelse, at den medbragte og affatte Klæg danner de ypperlige Marskenge, som findes ved Fjordens Bredder. Fladeindhold = $1\frac{1}{4}$ □ M.

Det nuværende Indløb til Fjorden er Gabet Thorsminde, eller Nyminde, til Forskjel paa de tidligere Indløb, der alle laae mere nordlig. Det har vel en Dybde af 6 Fod, men tilstoppes i Almindelighed af Sand flere Gange hvert Aar. Paa Grund heraf er Nissum Fjord, samt Stor-Aaen, der udgyder sig i denne, kun seilbar for Baade.

Rysensteen, Hovedgaard nær ved Bøvling Fjord, var tidligere et kongeligt Slot (Bøvling), samt derpaa (1679) Hovedsædet i det nu ophævede Baronie Rysensteen. Den nær ved liggende Bøvling Kirke tjener til Sømærke.

Nørre Vosborg, Hovedgaard nær ved Stor-Aaens Udløb, var tidligere en Borg, som skal være opbygget og befæstet af den bekjendte Ridder Niels Bugge paa Hald Slot.

Husby Kirke, imellem Nissum Fjord og den nordre Deel af Ringkjøbing Fjord, er et Sømærke, i hvis Nærhed den gamle Herregaard Pallesberg.

Ringkjøbing eller Stavning Fjord adskilles fra Vesterhavet ved en $6\frac{1}{2}$ Miil lang og knap ¼ M. bred Landtunge (Holmens Klitland), paa hvilken findes næsten overalt langs med Havet høie, vel beplantede Klitter, der værne for den bagved liggende frugtbare Egn.

Medens Vesterhavet nemlig paa flere Steder (f. Ex. ved Bovbjerg) bestandigen bortskjærer Land, yder det paa andre Steder ligesom en Erstatning derfor, ved at tilslikke Marsk. Saaledes overskyller Havet vel, ved stærk Paalandsvind, enkelte Gange Landtungen paa flere Steder, hvor ingen Klitter findes, og udbreder Ødelæggelse indenfor samme; men ved dets regelmæssige Flod igjennem Fjordmundingen: Ringkjøbing Gab eller Nymindegabet, befrugtes og forøges stadigen Fjordbredernes fortræffelige Marskenge.

Indseilingen til Fjorden er meget vanskelig, da det ikkun 10—15 Favne brede Seildyb i Nyminde Gabet ved Landtungens søndre Ende er meget foranderligt, ei blot med Hensyn til Retningen, men og til Dybden, der varierer imellem 4 og 8 Fod. Hertil kommer, at Fjorden er saa grund, at intet Skib kan gaae med Ladning til eller fra Ringkjøbing, men maa lægtes med Pramme baade igjennem Gabet og Fjorden. Naar de smaa Skibe først ere indenfor Gabet, finde de iøvrigt en god Havn, samt godt Vinterleie under Landtungen, ved Havervig, 1 Miil Nord for Indløbet.

Den søndre Deel af Fjorden er over 1½ Miil bred, men den aftager mod Nord, hvor den betydelige De Holmsland ligger, der mod V. og V. er begrændset af lavvandede og meget smalle Fjordarme, men imod N. af den saakaldte Stadil Fjord, hvori de smaa beboede Øer: Stadil, Nees og Hing.

Paa Holmsland, som udmærker sig ved en ualmindelig rig Høbjergning, ligger 2 Kirkesogne, samt Hovedgaarden Segaard ved Stadil Fjord, med et Staal- og Jernfabrik.

Ringkjøbing, Kjøbstad under 56° 05′ 28″ n. B. og 4° 19′ 54″ v. L., med 12—1300 Indb. Denne lille Stad er regelmæssig bygget ved den nordre Bred af Fjorden, nær ved Holmsland, hvortil Færgefart ($\frac{1}{16}$ M.), og skal oprindeligen være anlagt af Sigurd Ring.

Byen, som ligger i en frugtbar, men for Skov aldeles blottet Egn, har vel ingen Havn, men dog en Deel egne Skibe (Tab. VIII) og en betydelig Udførsel af Fedevarer.

Lønborggaard, en gammel og betydelig Hovedgaard, ved Lønborg- eller Skjern-Aaens Udløb, med gode Marskenge og et fortræffeligt Fiskeri, især af Lax.

Blaabjerg, paa Hennegaards Mark, N. for Fiil-Sø, er vel ikkun henimod 100 Fod høit, men dog et vigtigt Sømærke for Indseilingen til Ringkjøbing Gab.

Blaavandshuk, under 55° 34′ n. B. og 4° 30′ 20″ v. L., er, som allerede bemærket, Halvøens vestligste Pynt og et i flere Henseender mærkeligt Punkt paa sammes Vestkyst.

Selve Hukken, saavelsom de saakaldte „Horns Bjerge," nær ved denne, hæve sig ikkun omtrent 50′ over Vandspeilet. Det udenfor liggende Horns Rev (som strækker sig henimod 4 Mile ud fra Kysten i vestlig Retning) bestaaer af en Mængde Grunde, hvorpaa ikkun fra 8—18′ Vand; men imellem hvilke der ere flere Seilløb med en Dybde af 5—7 Favne.

Vandet stiger og falder ved Blaavandshuk i Almindelighed 5 Fod.

Graadyb. Imellem den søndre Ende af den lange, sandige Odde: Skallingen og Nordkysten af Fanøe, fører dette Seilløb, som har en Dybde af 12—17 Fod (nemlig Forskjellen imellem Ebbe og Flod) til Hoe Bugt, Hjerting Reveer, og Fanøe Loe, eller Nordby paa Fanøe. Det har et Billøb, nærmere under Skallingen, som kaldes Fiskerdybet, og hvori (ligesom og i Hornsdybene) et betydeligt Fiskeri drives af Fiskerne fra Hjerting og Nordby.

Hoe Bugt skjærer sig 1 Miil i nordlig Retning ind i Landet, V. for Skallingen. I sammes søndre Deel ligger Holmen: Lange-Liebjerge, fra hvis Nordende man paa paa lavvandede Grunde kan kjøre over til Odden: Grenen, S. for Kb. Hoe. Lange-Liebjerge, adskiller Hjerting Reveer fra Hoboe Dybet (2—7′), som fører i vestlig Retning ind i en liden Sidefjord, ved hvis nordre Bred Kb. Hoe har sine Udskibningspladse. Seilløbet i Hjerting Reveer, som er den vigtigste Deel af Bugten, har en Dybde af 10—15 Fod, og fører forbi Ladepladsen Hjerting op til Varde Fjord, som den n. o. Deel af Hoe Bugt kaldes, hvori Varde-Aaen har sit Udløb.

Ved Terphage Færgested er Overfart over Varde Fjord ($\frac{1}{16}$ M.) tæt ved Udløbet af Varde-Aae.

Jandrup Kirkeby, ½ M. høiere oppe, har Udskibning ved Varde-Aae, samt en Færge (ved Skipperhuset) over denne Aae, som herfra til sin Munding har en Dybde af 4—5 Fod.

Hjerting, en liden Skipperby og den vigtigste Ladeplads paa Jyllands Vestkyst (Tab. VIII). Den hører til Guldager Sogn, og da den endnu ikke har Kjøbstædrettigheder, afbenyttes den som Ladeplads især af Kjøbmændene i Varde, hvis Toldsted er i Hjerting, og hvortil en meget god Vei fører af henimod 2 Miles Længde. Ved Hjerting er ingen Bro, men man kan kjøre paa den flade, faste Strandbred ud til Skibene, af hvilke de fleste ligge tør

i Ebbetiden. Beskyttet af Lang-Liebjerge og af Fanøe afgiver Hjerting Rhed en god Sommerhavn af 4de Cl. (10—15′), og sikker Ankerplads til enhver Tid, undtagen naar man maa frygte Driviis. Udførselen er betydelig, især af Fedevarer.

Strandby Fiskerleie, V. for Kb. Jerne, er et mindre Udskibningssted, hvorfra den sædvanlige Overfart til Nordby paa Fanøe (½ Miil).

Fanøe, omtrent 2 M. lang og ¼—½ M. bred, og af 1 □ M.s Størrelse, er kun dyrket paa Østsiden, og over ⅔ af Landet er enten bedækket med Flyvesand, eller ligger øde, som Hedeland. Desuagtet har Fanøe henimod 3000 Indb., der ernære sig af Fiskeri og en ikke ubetydelig Skibsfart, og især Fragtfart. (For Tiden har Fanøe 115 Skibe, med en Læstedrægtighed, der i Jylland følger paa Aalborgs Skibes Drægtighed, Tab. VIII, foruden en Deel store Baade, hvilke Skibe og Baade Fanøerne selv have bygget.)

Den udgjør de tvende Kirkesogne: Nordby (som in specie ogsaa benævnes Fanøe) og Sønderho, ved hvilke Kirkebyer tillige ere Dens næsten eneste tilgængelige Punkter; thi hvor (som paa Østkysten) ikke Sandklitter ligge ved Stranden, er denne utilgængelig formedelst Vældhuller og Bløder. Egentlige Havne har Den ikke, men ved Nordby eller Fanøe er en smal Rende langs med Landet, som kaldes Havn (Fanøe Løe) og er et Vinterleie af 5te Cl. (2—8′). Til denne Havn fører Fanøe Dyb, som er en Sommerhavn af 4de Cl. (12—17′). Denne Byes Indb. leve fornemmelig af Fiskeri. Ved Sønderho, paa Sønderenden af Fanøe, er et mindre godt Leie (Vinterhavn af 5te Cl., 2—7′), og Indb. i denne By, som er meget udsat for Havets Indvirkning, leve fornemmelig af Fragtfart.

Fanøes Indbyggere udgjorde i sidste Krig en god Milits paa omtrent 200 Mand, og til Havnenes Forsvar vare anlagte ved Nordby to og ved Sønderho tre Batterier.

Anm. 1. Foruden de foranførte Batterier paa Fanøe, laae paa selve Vestkysten af Jylland, i sidste Krig, ved Løkken et Batterie, ved Virøe to Batt. og ved Klitmøllerne to Batt., dog sandsynligviis mere for ikke at blotte denne Kyst aldeles for Modstand, og for at hindre ulovlig Samqvem med fiendtlige Skibe, end for at forsvare den mod Landgange, for hvilke den ikke er udsat.

Vestkystens militaire Besættelse i 1831 var ogsaa kun en Politieanordning, udført ved Hjælp af militair Assistance, for at hindre Cholera-Sygdommens Indtrængen i Landet fra denne Side; i hvilken Henseende Fiskerleiernes fladbundede Sandskuder vistnok udfordrede en større Opmærksomhed, end Fiendens største Skibe i Krigstid udenfor denne Kyst.

— 2. Langs med Stranden af denne Kyst fører Skagen-Hjørring Landevei fra Høien til Kb. Tversted (5 M.); Veie fra N. Lyngby (N. for Løkken) til Tranum Strandgaarde (5 M.); fra Agger-Canal til Harboøre (2 M.); fra Huusby til Nymindegab (6 M.); men alle disse Veistrækninger ere deels meget besværlige, deels farlige at passere.

— 3. **De Syd for Kongeaaen og Fanøe, indenfor Hertugdømmet Slesvigs Grændse, beliggende Dele af Jylland, navnligen Riberhuus Birk med Kjøbstaden Ribe og Manøerne, Ballum Birk, Løe Herred, Vesterland Fohr og Amrom, Møgeltønder Birk, med Grevskabet Schackenborg, anføres i Beskrivelsen af Hertugdømmet Slesvig.**

c) Liimfjorden (Areal = 26½ □ M.).

Denne store, seilbare og fiskerige Fjord, som danner en vigtig, naturlig Deling af Jylland, nemlig i Landet Nord for Liimfjorden og i Landet Syd for samme, tilveiebringer tillige en fordeelagtig Forbindelse imellem flere Punkter i Landets Indre, samt aabner for mange af dets Beboere flere vigtige Erhvervskilder. Imidlertid vilde den

Nytte, som Liimfjorden yder, være endnu større og mere indbringende, hvis Skibsfarten paa og igjennem samme ikke hindredes og indskrænkedes ved trende meget lavvandede Steder, nemlig: i Fjordens østlige Munding ved Hals, (9 Fod), udenfor og indenfor dens vestlige Munding: Agger-Canal (7 og 5½ Fod), og især i dens Midte, ¾ Miil vestlig for Løgstøer, hvor Grundene ikkun ligge 3—4 Fod under Vandspeilet. Selve Fjorden, navnligen en Deel af dens større Basins eller Bredninger, samt flere af Sundene, som forbinde disse Bredninger, have derimod en tildeels betydelig Dybde, der iøvrigt ikke kan angives nøie, af Mangel paa nyere Underretning.

Ved Agger-Canalens Tilværelse danne Grundene ved Løgstøer ikke længere blot en naturlig, men tillige en mercantilsk vigtig Deling af Liimfjorden, idet den østlige Deel fremdeles, som hidtil, nærmest staaer i Forbindelse med Kattegattet, den vestlige Deel derimod stedse vil mere og mere komme til at staae i nærmest Forbindelse med Vesterhavet.

Grundene ved Løgstøer, som foranledige denne Deling af Liimfjorden, hidrøre fornemmeligen fra det Sand, som nordlige Vinde have drevet fra Nordsøen over Tangen ved Vuust ind i Han Veile, og som fra denne næsten tilsandede Bugt ved nordlige og vestlige Vinde drives længere ned mod den indre Fjordmunding ved Løgstøer. Vel er det lykkedes, ved de paa Vuuster Tangen trufne Foranstaltninger til Sandflugtens Dæmpning, at forhindre, at Han-Veile langt fra nu tilsandes i den Grad som tidligere, men det er endnu ikke lykkedes og vil nok vanskeligen opnaaes, at holde et tilstrækkeligt dybt Seilløb aabent igjennem Løgstøer Grunde.

Anm. Liimfjorden har erholdt sit Navn efter Liimstenen, som er den i Jylland gjældende Benævnelse for denne Varietet af Kalksteen, der er et nyere Led af Kridtformationen, og som hyppig forekommer ved Liimfjordens Bredder.

I. Den østlige Deel, og de ved samme beliggende vigtigste Punkter:

Fra Hals til Løgstøer har Liimfjorden en Udstrækning af 10 Mile. Paa de smalleste Steder (Øst for Aalborg og i Aggersund) med en Brede af 600—700 Alen, paa det bredeste Sted (Nibe Bredning, 2⅓ □ M.) af c. 1 M., og iøvrigt i Gjennemsnit af 2—3000 Al.

Ved den lille Ø Egholm udvider Fjorden sig i s. v. Retning i den saakaldte Nibe Bredning, der mod Nord begrændses af de med Liimfjordens nordre Bred ved lavvandede Grunde og Dæmninger forbundne Halvøer (tilforn Øer): Øeland (hvorpaa Kirkesognet Oxholm) og Gjøl (med et Kirkesogn af samme Navn), og hvorfra imod Syd en liden Fjord skjærer sig igjennem Sebber Sund ind i Landet til Hg. Halkjær.

Aalborg, Kjøbstad ved den søndre Bred, 3¾ M. fra Liimfjordens Munding, med 7200 Indb., nævnes allerede som Søstad i det 11te Aarh., og er endnu Jyllands betydeligste By, med Hensyn til Handel og Skibsfart. Staden har 2 Kirker (af hvilke St. Budolphi K. ligger under 57° 02′ 52″ n. B. og 2° 39′ 28″ v. L.), 1 Capel og 2 Torve; men kun een Hovedgade, 8 mindre Gader og omtrent 50 Stræder eller snevre Gader (Gyder). I Byens Nyhavn kan man komme ind med 8 Fods Dybgaaende, men, som allerede bemærket, Hovedladepladsen samt det sædvanlige Vinterleie er ved Bløden, indenfor Fjordmundingen ved Hals. Aalborg har af alle jydske Stæder endnu de fleste og største egne Skibe (Tab. VIII), og den betydeligste udenrigs Handel, men er ikke mere nu, som tidligere, Stapelpladsen for den jydske Handel overhovedet, og især for al Handel paa Liimfjorden.

Med Hensyn til Udførsel af Landets Produkter rivalisere nemlig for Tiden Aarhuus, Randers og Horsens med Aalborg, fra hvis tidligere Forstanderskab Stæderne Thisted, Nykjøbing paa Mors og Lemvig løsrive sig efter Agger-Canalens Aabning, og som det ad en naturlig Vei er gaaet Kjøbenhavn i Forhold til de mindre danske Søstæder, gaaer det Aalborg i Forhold til de jydske.

Aalborg, ved hvis søndre Ende det af Christian III opbyggede faste Slot Aalborghuus har staaet, har et stort, rigt doteret Hospital, som tidligere var et Munkekloster, en latinsk Skole, flere industrielle Anlæg, samt i Garnison et Infanterieregiment (3die Jydske).

Fra Broen er Færgefart, samt 3 Gange dagligen Børtfart over Fjorden til Nørresundby ($\frac{1}{16}$ Miil).

Byens ældste Privilegier ere vel først fra 1546, men allerede i 1481 var den omgiven af Grave og 1513 af Volde. I 1534 blev Staden end mere befæstet af den berygtede Skipper Clemens, men dog stormet af Johan Ranzau, efter et heftigt Forsvar, d. 18de Decbr. s. A., ved hvilken Leilighed omtrent 2000 oprørske Bønder maatte springe over Klingen. I 1627 blev Staden udplyndret af egne, og i 1644 og 1657, blottet for ethvert Forsvar, hjemsøgt og haardt medtagen af fiendtlige Tropper.

Endskjøndt Aalborg ligger paa et lavt Punkt, hvor Afløbene fra tvende V. og S. for Staden beliggende store Moser ledes ved 5 Arme igjennem Byen ud i Fjorden, og mod Landsiden domineres af nogle Bakker (hvoriblandt det høieste Punkt, Møllebakken, 1600 Alen fra Aalborg, har en Høide af 190 Fod), saa egner Aalborg sig formeentligen dog godt til et Forsvar, hvilket er af stor Vigtighed, især med Hensyn til Aalborgs strategiske Forhold til Viborg og Randers. En Hovedstyrke ved Viborg og et detacheret Corps ved Randers, eller og omvendt, en Hovedstyrke ved Randers og et detacheret Corps ved Viborg, have nemlig det samme Maal for deres Tilbagetog: det strategiske Brohoved Aalborg, efter forgjæves at have forsøgt Opfyldelsen af det fælles Hverv: enten et defensivt Forsvar af deres Stillinger, eller en offensiv Bevægelse mod den fiendtlige Hovedstyrke. Da nu netop de V. og S. for Aalborg beliggende Moser (Vester- og Øster-Kjæret) ere impassable, og Adgangen til Aalborg imellem disse beherskes i S. O. af Høiderne ved Kb. N. Tranders og Hg. Sohngaardsholm og i S. V. af Veirmøllebakken, saa maa en stærk Arrieregarde, der hensigtsmæssigen benytter disse Fordele, kunne standse en Fiendes Fremtrængen S eller O. fra, indtil Hovedcorpset er kommen over Fjorden og har taget Stilling paa N. Sundbyes Høie.

Nørre Sundby, ligeoverfor Aalborg, paa Fjordens nordre Bred, er en stor Kirkeby med omtr. 800 Indb., der vel tildeels leve af Kjøbstædsnæring, men ikke have Kjøbstædsrettigheder, hvilket er en Ubeqvemmelighed for Beboerne N. for Aalborg Sund, der har en Brede af 7—800 Alen. Ved dette vigtige Sund skal der nemlig vel paa hver Side, til enhver Tid, ligge en stor Færge (saaledes indrettet, at den kan afbenyttes af en med to Heste bespændt Vogn, uden at Hestene fraspændes), foruden et passende Antal mindre Færger, samt større og mindre Færgebaade; men Overfarten er dog stundom spærret om Vinteren endog flere Dage.

Stillingen paa Høiene ved Nørre Sundby, hvor Hovedveiene fra Vendsyssel forene sig, er fordeelagtig for et Forsvar, med høire Fløi til Lindholms-Aae og venstre Fløi til Liimfjordens Bøining, forudsat at Frosten ikke har lagt Bro over Fjorden. Dette sidste var Tilfældet, da Vendelboerne i 1644 toge en Stilling her mod Helm Wrangels Streifcorps, hvorfor de ogsaa snart adspredtes. En bedre Skjebne havde Vendelboerne ikke heller, da de forskandsede sig i denne Stilling 1657; thi det lykkedes snart den svenske General Bøttticher at bekjæmpe denne Bondehob, der havde en god Villie, men uduelige Anførere. Disse historiske Exempler kunne derfor heller ikke tjene til noget Beviis imod Stillingens Godhed, naar den afbenyttes til rette Tid og paa rette Maade.

Nibe, Kjøbstad ved Nibe Bredning, under 56° 58′ 59″ n. B. og 2° 56′ 20″ v. L., med 1200 Indb., hvis vigtigste Erhvervskilde er Sildefiskeriet i Liimfjorden. Det var dette, tidligere meget betydelige Fiskeri, som foranledigede, at Nibe erholdt Kjøbstædsrettigheder under Frederik IV, 1727, og det er ogsaa som en Følge af, at denne Erhvervskilde er standset næsten ganske, i det mindste for en Tid lang, at denne Kjøbstads Forfatning for Tiden kun er maadelig.

Nibe er maaskee ogsaa den eneste Kjøbstad i Danmark, hvis Folkemængde, efter 40 Aars Forløb, kun er tiltagen med 150 Mennesker. I 1806 afbrændte den største Deel af Byen.

Lundbek, Hovedgaard, S. for Nibe, har en smuk Beliggenhed, eget Birk, og især tidligere et betydeligt Fiskeri i Liimfjorden.

Sebberkloster, Hovedgaard ved den vestre Bred af Sebber Sund; før Reformationen et bekjendt Munke- og Nonnekloster. Sebber Sognekirke er i den ene Fløi af Gaarden. Fra det vedliggende betydelige Fiskerleie Sebbersundby fører en Færge over Sebbersund, og finder stundom Overfart Sted til Han Herred.

Orholm, en anseelig Hovedgaard paa Deland; tidligere et i det 12te Aarh. stiftet berømt Nonnekloster (Dekloster), hvis Kirke endnu udgjør den fierde Fløi af den nuværende Borgegaard.

Aggersborg, K. og Hg., ligger paa Fjordens nordre Bred ligeoverfor Løgstør. Imellem den nuværende Gaard og Kirken laae det gamle faste kongelige Slot „Aggersborg", hvorhen Knud den Hellige tog sin Tilflugt i 1086, og som oprørske Bønder afbrændte i 1441.

Ved Aggersborggaard kommer man i Land, naar man afbenytter Færgen fra Løgstør, for Personer og Gods, over til Han Herrederne; men denne Overfart er meget besværlig, da man paa Grunden N. for Færgedybet ($\frac{1}{12}$ Miil) maa vade et Stykke til Færgeholmen, og derfra over Borreholmen til Land.

Fra Aggersund Færgehuus, $\frac{1}{4}$ Miil D. for Aggersborg, er derimod en bequem Færgefart over Liimfjorden ($\frac{1}{12}$ M.) til Aggersundgaarde, $\frac{1}{2}$ M. Nordøst for Løgstør. Den egentlige Færgeindretning er paa den nordre Side.

Løgstør, Ladeplads og Fiskerby paa den søndre, side Strandbred, under en Strækning af temmelig høie Kridtbakker. Stedets Indbyggere (400—500) drage en stor Fordeel af de vedliggende Grunde, da alle ladte Skibe maae, for at kunne passere over disse, her omlades paa Pramme; men efter Agger-Canalens Aabning er Stedet ogsaa meget udsat for Oversvømmelser, naar de vedholdende vestlige Vinde drive Vandet fra Vesterhavet ind i Liimfjordens Bredninger, og det stemmer sig op ved Grundene for Aggersund. Indenfor Løgstør Grunde er en af Naturen dannet god Havn.

Denne Ladeplads (som ikke alene ofte benævnes „Flekke", men endog stundom „Kjøbstad", dog uden at være det første og endnu mindre det sidste) hører til Løgsted Kirkesogn, og hed som Fiskerleie: Løgstedøer eller Løgstedøre.

II. Den vestlige Deel, med de vigtigste Punkter i og ved samme.

Imellem Løgstør og Agger-Canal har Liimfjorden i sin korteste Udstrækning, S. om Mors og Thycholm, en Længde af c. 12 Mile, og danner følgende Bredninger, Fiorde og Sunde:

Løgstør- og Liv-Bredning, et henimod 9 □ Mile stort Indrevand, hvori Øerne: Fuur og Livøe ligge, og hvorfra Bygholms- og Han-Veile skrækker sig imod N. ind i Vester Han Herred, Draaby Vig ind imod N. V. i Øen Mors, og imod S. Skive Fjord og Hjarbek Fjord, igiennem Hvalp Sund og Virk Sund.

Vest for Liv-Bredning ligger den $6\frac{1}{2}$ □ Miil store Ø **Mors**, begrændset — mod N. af Fegge Sund samt Thisted-Bredning, hvorfra Vesløs Veile strækker sig imod N. O. ind imellem Hannæs og Hillersley Herred, — mod V. af Vil Sund, Dragstrup Vig, Visby Bredning, samt Næs Sund, — og mod S. af Agerøe Sund (hvori Agerøe, samt flere Holme, og hvorfra den lange Skibsted Fjord skjærer sig ind i vestlig Retning), Kaas Bredning (Øst for Jegindøe) og Salling Sund.

Syd for Jegindøe er Venøe Bugt, der ved Otto- eller Odde Sund staaer i Forbindelse med Nissum Bredning, hvis Fladeindhold udgjør omtrent 5 □ Mile.

Af hele Liimfjordens Vandmasse, som udgjør omtrent $26\frac{1}{2}$ □ Miil, komme omtr. $23\frac{1}{3}$ □ Miil paa sammes vestlige Deel, og altsaa ikkun $3\frac{1}{6}$ □ M. paa den østlige.

Ved Kysterne af Liimfjordens vestlige Deel ligge:

Bjørnsholm, Hovedgaard, som indtil 1573 var det anseelige Vitskøl Munkekloster, der stiftedes 1158 af Valdemar I. Sognets Kirke ligger i den 4de Længe af Borgegaarden. Til Bjørnsholm hører den lille Livøe, hvorfra et Rev af Flintestene strækker sig $\frac{2}{3}$ Miil ud i sydostlig Retning.

Hvalpsund Færgested, med Overfart over Hvalpsund ($\frac{1}{4}$ M.) fra Knudshoved Odde til Sundsøre paa Halvøen: Sallingland. Færgeindretningen er ved Gjestgivergaarden paa den østre Side.

Skive, Kjøbstad under 56° 33′ 54″ n. B. og 3° 33′ 16″ v. L., ved Skive-Aaens nordre Bred og omtrent 2000 Alen fra denne Aaes Udløb i Skive Fjord, med lidet over 1000 Indb., der fornemmeligen høre til den industrielle Classe. Byen har kun et Par egne Skibe (Tab. VIII), og da Aaen blot er seilbar for Baade op til Skive Bro, losse og lade Skibene i Fjorden udenfor Hovedgaarden Krabbesholm. Skive Kirke ligger paa en Høi vestlig for Byen, bedre skikket til et Forsvar end det gamle Skivehuus, som nu er en Hovedgaard S. for Byen, ved Broen over Skive-Aae, men tidligere har været et med Volde og Grave befæstet kongeligt Slot.

Byens Alder er ubekjendt, men den erholdt sine Kjøbstædsrettigheder stadfæstede 1326.

Starupgaard, Hovedgaard, med et Taarn og omgiven af Grave, nær ved Skive Fjords østre Bred, med Fiskerleiet Starupby, samt Starupmølle, ved Mundingen af Taslum-Søens Afløb igjennem en meget siid Egn, der er meget udsat for at oversvømmes, naar Vandet stemmer sig op i Skive Fjord.

Ørslevkloster, nu en Hovedgaard, men tidligere et bekjendt Nonnekloster. Hertil hører den uprivilegerede Færge over Virksund ($\frac{1}{9}$ M.) paa den nærmeste Vei fra Skive til Aalborg.

Ovols Kb. og Fiskerleie samt Udskibningssted ved en lille Bugt af Hjarbek Fjord.

Fiskbek, Kb. ved Landeveien fra Skive til Viborg, hvor Fiskbek-Aaen danner et Pas over denne Vei, nær ved Aaens Udløb i den foranførte lille Bugt, der er mærkelig derved, at den i ældre Tider har været afbenyttet — eller i det mindste valgt — til Indskibningssted, navnligen af Knud den Hellige, da han, 1186, agtede at indskibe her, paa et Tog til England, en Deel af sin ved Fiskbek samlede Hær.

Hjarbek, Fiskerleie, er Losse- og Ladeplads for Kjøbstaden Viborg (Afstand $1\frac{1}{2}$ M.) ved Hjarbek Fjord, ikke langt fra Mundingen af den foranførte lille Bugt. Hjarbek hører til Vorde Sogn, ved hvis Kirke er en høi Bakke, hvorfra man overskuer hele Hjarbek Fjord, i hvis østlige Deel Skals- eller Hersom-Aae, samt Laastrup-Aae have deres Udløb.

Den Fuur, adskilt ved det ikkun $\frac{1}{8}$ Miil brede, men 6—10 Favne dybe Fuur Sund fra den nordre Kyst af Sallingland, er omtr. 1 Miil lang $\frac{1}{2}$ M. bred og 3 M. i Omkreds. Den udgjør et eget Kirkesogn under Harre Herred, med henimod 900 Indb., der udmærke sig som gode Fiskere og Søfolk. Ikkun den søndre, mindre Deel af Den er dyrket, da hele den nordre Deel bestaaer af stenede, golde Bakker og Dale, der ere meget interessante i geognostisk og mineralogisk Henseende (§ 8).

Af den paa Den brudte røde Sandsten er Kirken for en Deel opbygget.

I Nord adskilles Fuur (eller Fuurland) ved Favnedybet, som har en Brede af over $\frac{1}{3}$ Miil, fra den lille Livøe.

Pinen, Færgegaard ved Salling Sund, med Færge fra Sallingland til Færgestedet paa Morsøe ($\frac{3}{4}$ Miil S. for Kjøbstaden Nykjøbing). Færgeløbet har kun en Brede af $\frac{1}{5}$ Miil, og den egentlige Færgeindretning ligger paa Morsøe Siden.

Harre Vig skjærer sig fra Salling Sund i østlig Retning ind til Kb. Harre i Salling, som denne Halvøe endnu i Almindelighed benævnes, der bestaaer af Hindborg, Nørre, Harre og Rødding Herred.

Spotterup, Hovedgaard, omgiven af Grave og Volde, og i ældre Tider saa vel befæstet, at den modstod flere Angreb. Under et af disse skal den være bleven beskudt fra Kaas Bredning, men uden Virkning, allerede af den Grund, at den ligger over 2000 Alen fra Stranden, bag en liden Sø.

Kaas, Hovedgaard paa den yderste Odde af Vester-Salling (Kaas Hoved), med et godt Fiskeri i Liimfjorden, og i Besiddelse af en liden Skov paa Odden, hvilket er en Sjeldenhed allerede i denne Deel af Jyllands Vestside.

Venøe, i den brede Venøe-Bugt, er over 1 M. lang, men meget smal. Den udgjør et Kirkesogn af Skodborg Herred i Ringkjøbing Amt, med omtrent 100 Indb., der næsten alle ere Fiskere.

Haastrup, ucompl. Hovedgaard N. for den lille Sønder Lem Vig.

Volstrup, Hovedgaard, smukt beliggende umiddelbart ved den høie Strandbred.

Struer, Landsby, er en god Losse- og Ladeplads for Kjøbstaden Holstebro (Afstand 2 M.), ved den søndre Bred af Mundingen af en liden Sidefjord. Denne skjærer sig i mange Bøininger imellem høie, kullede Bredder ind til nær ved Kjærgaards Mølle, et Bropas, S. for Resen Kirke, paa Landeveien fra Holstebro til Otto eller Odde Sund.

Ottosund Færgested (Pinen paa Grisetaa Odde), hvorfra Overfart over Liimfjorden ($\frac{1}{16}$ M.) til Odden: Sunddravet paa Thyholm. Denne Overfart er af stor Vigtighed, da den yder den korteste og letteste Forbindelse imellem Thyland og den vestlige Deel af Jylland, S. for Liimfjorden. Den egentlige Færgeindretning er stationeret ved Færgegaarden paa Sunddravet.

Sædvanligen kaldes dette Sund „Otto" Sund, og antages at være bleven benævnt saaledes, fordi det satte Grændse for Keiser Ottos Tog i Jylland, da han bekrigede Harald Blaatand, og ved dette Sund døbte Haralds Søn, i Daaben kaldet: Svend-Otto (sandsynligt Aar 965); men Sundets oprindelige, til de locale Forhold meget passende Benævnelse var maaskee Odde eller Ods Sund. N. for samme ligger ogsaa Kb. Odby eller Oddeby.

Lemvig, Kjøbstad, ved den inderste Bred af den lille Lem Vig, som fra Nissum Bredning skjærer sig ind i den høie Kyst i sydlig Retning, omgiven af betydelige, tildeels meget steile Bakker. Byen er vel kun meget uanseelig og har ikkun henimod 700 Indb., men er ingen uvigtig Handelsplads, da den, i Besiddelse af en god Havn for mindre Handelsskibe, ligger i en frugtbar og godt befolket Egn, nær ved Agger-Canalen. Ogsaa har Lemvig en Deel egne Skibe (Tab. VIII), og et Skibsværft.

Lemvig nævnes allerede som Stad i Begyndelsen af det 13de Aarh., og har tidligere været betydeligere end den for Øieblikket er, men i 1684 afbrændte den næsten ganske. N. O. for Lemvig ligger ved Nørre-Lem Kirke en høi Bakke (Lem Bavnehøi), hvorpaa en trig. Stat. under 56° 33′ 38″ n. B. og 4° 14′ 29″ v. L.

Krik, Ladeplads ved Landsbyen Drenbøl, henhørende under Hovedgaarden Vestervigkloster, er af Vigtighed formedelst sin Beliggenhed, ikkun omtrent $\frac{3}{4}$ M. i N. O. for Agger-Canal.

Vestervigkloster, Hovedgaard, $\frac{1}{2}$ M. fra Nissum Brednings nordøstligste Strand, var forinden Reformationen et berømt Augustinerkloster, stiftet 1110, til Ære for denne Egns Apostel St. Thøger. Fra 1536 til 1674 boede her de kongelige Lehnsmænd for Vestervig Klosters Lehn, men nu er Hovedgaarden udstykket. Sognets Kirke er den 4de Fløi af Borgegaarden.

Jegindøe eller Jegenøe, adskilt ved et smalt Sund fra Thyholm. Den er ½ M. lang og ¼ M. bred, samt udgjør et Kirkesogn, med noget over 300 Indb., under Refs Herred i Thisted Amt.

Fra Tamboehuset Færgested (paa Thyholm) er priviligeret Færgefart over Liimfjorden til Jegindøe ($1\frac{1}{2}$ Miil).

Hindsel, Hovedgaard paa den nordøstlige Odde af Thyholm, hvis bedste Havn skal være under denne Hovedgaards Forstrand, ved et Sted, som kaldes Strylbek.

Ager, en liden Ø mellem Thy og Mors, med en Landsby, som hører til Karby Sogn paa Mors.

Skibsted Fjord eller Thyholms Veile skjærer sig S. V. for den foranførte Ø, med en ikkun ringe Dybde, $1\frac{1}{2}$ M. ind i Thyland, og da den ikkun ved en meget smal Landstrimmel: Veile Dravet, er adskilt fra Nissum Bredning, dannes derved Thyholm til en næsten aldeles omflydt Ø.

Den inderste Deel kaldes in specie Thyholms Veile, og Landeveien fra Kb. Helligsøe fører over Røiensøe Odde V. om denne Veil men Thisted Landevei fra Kb. Ydby igjennem Veilen til Dravet.

Thyholm udmærker sig ved sine vel dyrkede Marker, sin stærke Befolkning (paa noget mindre end 1 □ Miil, næsten 3000 Mennesker) og sine Indbyggeres umiskjendelige Vindskibelighed.

Boddum Bis(Bispe)gaard, Hovedgaard ved den lille Dover Kiil eller Kiil-Fjord, i hvilken er en Havn, hvor Skibe kunne losse og lade.

Over Næs Sund, N. for den foranførte lille Fjord, fører en Færge (men ikke privilegeret) fra Thyland til Mors; og mere nordlig er paa den høie Kyst af Visby Bredning, imellem Kb. Heltborg og Visby, i Lundehøi, et stort og meget mærkeligt steensat Gravkammer.

Sundsgaard Færgested (i Skjoldborg Sogn), med Overfart over Vil-Sund ($\frac{1}{1\frac{1}{2}}$ M.) til Mors, paa Landeveien fra Nykjøbing til Thisted, $1\frac{1}{2}$ Miil fra sidstnævnte Kjøbstad.

Thisted (Thystad), Kjøbstad under $56^0\ 57'\ 15''$ n. B. og $3^0\ 53'\ 15''$ v. L., ved den nordre Kyst af Thisted Bredning, med noget over 1800 Indb., der fornemmelig høre til den industrielle Classe, men dog ogsaa for en Deel drive Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Byen er i god Opkomst, og hertil vil endmere bidrage det nye Anlæg af en Havn, umiddelbart ved Byen. Hidtil var Vinterleiet for Thisteds Skibe i Hoxerhavn, ved Landsbyen Hoxer, V. for Indløbet til Vesløs Veile, omtrent $1\frac{1}{2}$ Miil N. O. for Thisted. Igjennem Byen flyder en liden Bæk, hvorover 2 Broer føre. Til Forskjønnelse af Byen og Omegnen, der er aldeles blottet for Skov, findes et offentligt og et privat Skovanlæg ved Thisted, hvilke begge skyldes Amtets tvende første Embedsmænd, og vidne om, hvad udholdende Vindskibelighed formaaer at bevirke.

Byens Privilegier ere stadfæstede af Frederik I, 1524, og allerede langt tidligere omtales Thisted samt „Hoßhøør" (nu Hoxer) som tvende Losse- og Ladepladse.

Da Thyland er i det Hele taget kornrigt og har gode Græsgange, er det oftere bleven hjemsøgt af fiendtlige Tropper, navnligen 1627, 1644 og 1657, hvorved Thisted har lidt meget.

Hannæs er en Halvøe, som dannes af Vesløs- og Bygholms-Veile samt Fegge Sund, og som henhører til Vester Han Herred.

N. Arup, Kb. paa Hannæs, med et Færgested ved det meget dybe Fegge Sund, over til Fegge-klit paa Mors.

Vuust, Kb. ved den n. o. Bred af den meget lavvandede Han Veile. Efter denne Kirkeby benævnes den ikkun omtrent 5000 Alen brede og af Sandklitter bedækkede Tange, som i Nord adskiller Liimfjorden fra Nordsøen.

Mors.

Mors, i Liimfjorden, har et Fladeindhold af omtr. $6\frac{1}{2}$ □ Miil. Fra N. til S. (imellem Feggeklit og Hester Odde) **5 Mile, største Brede omtr. $2\frac{1}{2}$ M. I Dens tvende Herreder, som henhøre til Thisted Amt: en Kjøbstad, med henimod 1200 Indbyggere. Paa Landet omtrent 1700 Mennesker paa □ Milen.**

Med Undtagelse af nogle sandige og stenige Strækninger er Mors ret frugtbar, men næsten aldeles skovløs. At Folkemængen er tiltagen siden 1801 over 60 p. Ct., maa fornemmeligen antages at hidrøre fra et paa denne Ø indført forbedret Agerbrug og dermed forbunden Opdyrkning af hidtil øde liggende raae Jorder.

Den høiner sig i Midten, og deles ved et lidet Vandløb i tvende Dele: N. og S. Herred, som efter Sagnet tidligere har været tvende Øer. Den er i geognostisk Henseende meget mærkelig derved, at den er rig paa Punkter, der kunne tjene til at oplyse Danmarks geognostiske Forhold (§ 8.). Især ere i denne Henseende mærkelige Punkter: Kalkgruberne imellem Kb. Løderup, Elsø og Kjøbstaden Nykjøbing, hvor der viser sig de samme Leiringsforhold af Blegekridt paa Skrivekridtet som i Stevnsklint; — Flade-Klint (Salgierhøie) og Kiersley-Klint, som vise Gjennemsnit af en hvid, skifrig Leerart, der kaldes Moleer.

De vigtigste Punkter ere:

Nykjøbing, Kjøbstad under $56^{\circ}\ 47'\ 40''$ n. B. og $3^{\circ}\ 43'$ v. L., ved en liden Vig, som dannes af Morsøes østligste Odde: Refshammeren. Da Byen har en meget god Havn, der endog holdes for at være den bedste Vinterhavn i Liimfjorden, samt har et godt Opland, er det naturligt, at den maa have en forholdsmæssig ret betydelig Handel og Skibsfart, især efter Agger-Canalens Aabning. Denne lille By, hvis Indbyggeres Antal beløber sig til henimod 1200, er og i Besiddelse af en Deel egne Skibe (Tab. VIII).

Den skal være anlagt i det 14de Aarh., og dens Privilegier ere fra 1460.

Dueholmkloster, Hovedgaard tæt udenfor Nykjøbing, var i Dronning Margarethes Tid et berømt Johanniterkloster, og senere et kongeligt Lehn: Dueholm Amt, hvortil hele Øen Mors hørte.

Hoiriis, Hovedgaard ved Salling Sund, $\frac{1}{2}$ Miil S. for Færgen over til Salling. Til den gamle Borgegaard hører en liden Skov, som er den eneste i Thisted Amt.

Lund, Hovedgaard paa en høi Bakke, ikke langt fra Mors's sydligste Pynt: Hester Odde. Den har tidligere været en befæstet kongelig Gaard, og kaldtes da „Lund Slot". Til Gaarden hører Sillerslev store Fiskerleie ved Kaas Bredning.

Glomstrup, Hovedgaard ved den lille, dybe og fiskerige Glomstrup Vig, Øst for Agerøe.

Sundby, Kb., med Færge over Vilsund.

Anm. I Danmarks ældste Historie er Øen Mors bekjendt fra Fredsslutningen mellem Harald Blaatand og Keiser Otto (965 eller 973). Iblandt de Mænd af Kongens Følge, som her maatte lade sig døbe ved denne Leilighed, var og den norske Regent: Hakon Jarl, der var kommen Harald Blåatand til Hjælp, men som ikke ved Daaben følte sig længere bunden til Christendommen, end til Udseilingen af Liimfjorden ved Hals, hvor han satte de christne Præster i Land, om skulde være fulgt med ham til Norge.

3. Det Indre.

1) Landet Nord for Liimfjorden.

Det nordlige Afsnit af Jylland, som ved Liimfjorden adskilles fra den øvrige Deel af Halvøen, kunne vi betragte som deelt i tvende Dele, nemlig: den nordøstlige Deel, eller det gamle Landskab Vendsyssel, der nu indbefatter Hjørring Amt og Kjær Herred af Aalborg Amt, — og den sydvestlige Deel, eller det gamle Thyland, som nu, med Den Mors og Vester Han Herred, udgjør Thisted Amt; — hvilke tvende Dele ere forbundne med hinanden ved „Tangen ved Vuust", i Vester Han Herred.

Igjennem det førstnævnte Landskab stryger den med Lyng begroede store Landryg, hvilken, som vi allerede have bemærket, strækker sig igjennem den hele cimbriske Halvøe. Den bliver mere og mere sandig, stenig, og tildeels aldeles ufrugtbar, jo længere den stryger mod Nord; og derfor har dette Landskab vel flere ret gode, kornrige Strækninger, navnligen paa Østsiden, men er dog i det Hele taget et af de mindre frugtbare i Jylland, der tillige lider meget af Mangel paa Skov. Den kun en Miil lange, men for Baade seilbare Tranum-Aae, som løber ud i Liimfjorden, Nord for Øeland, kan tilligemed Rye-Aaen tjene som en væsentlig Terrainforhindring mod en fra Thyland mod Vendsyssel fremrykkende Fiende, naar Passene ved Langeslund, og især ved Aaby Bro, tilbørligen ere besatte, da betydelige Mosestrøg tvinge Fienden til at følge Hovedveien, som fører over disse Passe.

Syd fra, over Liimfjorden, ere Passene til dette Afsnit: mellem Løgstøer og Aggersborg, samt over Aggersund; — mellem Aalborg og N. Sundby; — og mellem Egense og Hals. Af disse Passe er det ved Nørre Sundby i enhver Henseende det vigtigste, og ved et aarvaagent og godt Forsvar bør disse Overgangssteder ikke kunne forceres uden under meget særegne og for Forsvarerne ugunstige Omstændigheder.

Vel er Thyland meget udsat for Havets og Flyvesandens skadelige Indvirkning, men det er frugtbart i Nærheden af Liimfjorden.

Syd fra, over Liimfjorden, ere Passene til dette Afsnit: over Salling Sund til Mors; — over Odde Sund til Thyholm; og over Agger-Canal til Thyland. Passet ved Odde Sund er det vigtigste; og det er indlysende, at samtlige egne sig meget godt til et Forsvar.

Unegteligen vil derfor ogsaa en paa Halvøen tilbagetrængt Troppestyrke finde et betydeligt Værn bag Liimfjordens nordre Bred; men betænke vi, at det store Terrainafsnit Nord for Mariager Fjord, samt den vigtige Kjøbstad Aalborg gives til Priis ved en slig Retraite, — at Afsnittet nordøstlig for Liimfjorden ikke formaaer at yde mange Subsistentsmidler, — at offensive Bevægelser ere vanskelige fra dette Afsnit, og at i samme ikke findes noget Sted til et fordeelagtigt Holdt, naar man først er trængt tilbage fra Liimfjordens Bredder, — saa komme vi letteligen til det Resultat, at et Tilbagetog af et Hovedcorps til Vendsyssel ikke bør skee, undtagen i den høieste Nød, nemlig: enten efter et tabt Slag, eller naar det ikke længer er muligt at forsvare Terrainafsnittene S. for Liimfjorden.

Anderledes forholder det sig med en Retraite af et mindre Sidecorps til Thyland og til Mors; thi et saadant vil ikke alene letteligen her kunne hindre Fiendens videre Fremtrængen til den frugtbarere Deel af Halvøens Vestside, men og ved offensive Bevægelser herfra kunne genere Fiendens Fremtrængen igjennem den østlige Side.

De vigtigste Punkter i det Indre af dette Afsnit (for saavidt de ikke allerede ere anførte ved Kystens Beskrivelse, som beliggende nær ved denne) **ere:**

Hjørring, Kjøbstad under 57° 27′ 41″ n. B. og 2° 35′ 43″ v. L., med henimod 1000 Indb., hvis vigtigste Næringsveie ere Industrie og Agerdyrkning. Imidlertid drive denne Landstads Indbyggere tillige ikke blot Landhandel, men og Søhandel, fra Løkken og især fra Aalborg, tildeels med egne Skibe (Tab. VIII).

Hjørring, hvis ældste Privilegier ere givne af Erik Plougpenning, 1243, er en meget gammel By, som har havt sin egen Mynt. Den er oftere bleven hjemsøgt af store Ildebrande; men efter den sidste, i 1816, forskjønnes Byen, der overhovedet er i en kjendelig tiltagende Velstand og Virksomhed.

Aastrup, Hovedgaard, ½ M. fra Hjørring, ved Aastrup-Aae, var forinden 1650 et kongeligt Slot, som forlehnedes med de underlagte Herreder, men er nu en ucomplet Hovedgaard.

Sæbygaard, Hovedgaard i et Stamhuus, beliggende ved Sæby-Aae, og tidligere befæstet.

Dronninglund, Hovedgaard, som forinden Reformationen var et berømt Nonnekloster, kaldet Hundslund Kloster. Denne Eiendom var endnu i Begyndelsen af dette Aarhundrede meget betydelig, men er nu størstedeels udparcelleret, og af dens tidligere store Skove (over 4000 □ Tdr. Land) er over ¾ borthugget.

Vaargaard (Woergaard), en gammel Borgegaard, forsynet med Runddele og brede Grave. Denne Gaard var endnu 1644 i den Grad befæstet, at den forsvaredes af en svensk Besætning en Tid lang imod Vogn Vognsen fra Steenshage, som beleirede og indtog Gaarden i Spidsen for en Deel Vendelboere.

Vreilevgaard, Hovedgaard, hvis Bygninger og vedliggende Kirke ere Levninger af et anseeligt Nonnekloster: Vreilev Kloster.

Birkelse, Hovedgaard i et Stamhuus. Allerede i 1205 nævnes Godset Birkelse, hvis Hovedsæde ligger tæt ved den vestre Bred af Rye-Aae, noget S. for Aaby Bro.

Bratskov, Hovedgaard. Til denne Gaard hørte Nørøxe-Sø, som er bleven forvandlet til Mose ved at aflede Vandet ud i Liimfjorden.

Aagaard, Hovedgaard N. for Tangen ved Vuust. Paa det nær ved liggende St. Jørgens Bjerg bleve de oprørske Vendelboer total slagne af Christopher III i et blodigt Slag, d. 6te Juni 1441, efter at Thyboerne og Morsingerne, afskaarne fra deres Hjem, havde fulgt Kongens Opfordring, og hemmeligen forladt Insurgenternes Hær, som, under Henrik Tagesøns Anførsel, var omgiven af en Vognborg, hvis eneste angribelige Fløi lænede sig til en Aae med sumpige Bredder.

Sjørring, Kb. ved Sjørring-Sø, ¾ Miil V. for Thisted. Sjørring Vold, som V. for Kirken omgiver den Plads, hvorpaa et af Kong Niels beboet Slot skal have staaet, er maaskee den ældste uforstyrrede Borgvold i Danmark. Ved den vestlige Bred af Sjørring-Sø findes Rudera af den formedelst Flyvesandet nedbrudte Torup Kirke, samt i Søen tvende Holme, med Voldstederne og Rudera af tvende Borge.

Snedsted, Kb., med et Skolelærer Seminarium, 1½ Miil S. V. for Thisted.

II. Østsiden S. for Liimfjorden.

De betydeligste Terrainafsnit paa Østsiden af Jylland, og som næsten alle mere eller mindre egne sig til Forsvar ere:

a) Det Terrainafsnit, som udgjør det gamle Landskab Himmersyssel, og nu indbefatter Aalborg Amt (med Undtagelse af Kjær Herred), samt Rinds Herred af Viborg Amt. Det begrændses af Liimfjorden, Kattegattet, Mariager Fjord, samt de Vandløb, der fra den lille Kleitrup-Sø løbe imod Ø. ud i den sidstnævnte Fjord (Onsild-Aae), samt mod V. ud i Hjarbek Fjord (Hersom-Skals-Aae). Endskjøndt den vestlige Deel af dette Afsnit ved Hvalpsund og Virksund er sandet og kullet, og den søndre Deel er i Midten fuld af ufrugtbare Bakker, er det dog, i det Hele taget, et ret godt Kornland, især imod

Øst. Egnen om Gravlev, omtrent midtveis paa den store Landevei fra Hobro til Aalborg, synes at være den høieste i Afsnittet; thi fra den her liggende lille Gravlev-Sø flyder mod Nord: Lindenborg-Aae, og mod S. V. Laastrup-Aae. Den førstnævnte Aae begrændser et lidet, meget couperet Terrainafsnit, mellem Hovedgaardene Lindenborg og Egense-Kloster, som allerede er omtalt S. 286; og den sidstnævnte danner et endnu mere marqueret lille Terrainafsnit ved Virk Sund, hvortil Hovedpasset er ved Kb. Laastrup.

Af stor militair Vigtighed ere Passene over de Dele af Hersom-Skals-Aae og Onsild-Aae, som i et sammenhængende Vandtræk med meget mosede Bredder, fra Hobro til Hjarbek, i en Strækning af henimod 5 Mile, begrændser Hovedterrainafsnittet imod S., tilligemed Passene over Mariager Fjord. De vigtigste iblandt disse ere: over Hadsund, Hobro, Løvel Brohuus (S. for Kb. Bjerregrav), samt Skals Bro, S. for Kb. Skals, som er et høitliggende Punkt, paa en Odde, der dannes af Skals-Aaens og Laastrup-Aaens mosede Bredder, ved deres Udløb i Hjarbek Fjord. Mellem Kleitrup-Sø og Hobro ligge flere Moller, hvorover Veie føre fra den store Landevei mellem Viborg og Hobro, der paa denne Strækning løber parallel med Vandløbet, og derved flankeres af de smaa Mollepasse over samme.

Med Hensyn til dette Terrainafsnits Forsvar er det, fra det taktiske Standpunkt, af en ufordeelagtig Indflydelse, at Hobropasset ikke er godt skikket til Forsvar (S. 287), og fra det strategiske Standpunkt bør det stedse ansees for en stor Mangel, at enhver Stilling i samme sandsynligviis kun formaaer temporairt at dække Aalborg, efter at have givet Viborg og Randers til Priis. Det bør derfor ogsaa kun tænkes afbenyttet paa en tvungen Retraite, og til at dække en saadan er det godt skikket.

Mærkelige Punkter i dette Afsnits Indre, ere:

Lindenborg, Hovedgaard i Grevskabet Lindenborg (oprettet 1731 for Familien Schimmelmann). Ved Gaarden (hvis tidligere Navn var Næsholm og senere Næs) var endnu i 1679 en Færge over Lindenborg-Aae, som i ældre Tider høist sandsynligt allerede her har løbet ud i en Arm af Limfjorden, der strakte sig i smaa Sidefjorde N. for Lindenborg til henimod Kb. Skibsted, og V. for Gaarden til Bondebyen Horsens (Horsnæs), henimod Kb. Gjerding.

Gudumlund og **Vildmosegaard** ere Hovedgaarde under Grevskabet Lindenborg, beliggende paa tvende Holme, der ere omgivne af store, tildeels impasable Moser, hvis Tørv afbenyttes paa det førstnævnte Sted i et Kalkbrænderi og et Teglsteensfabrik (see S. 282).

Nørlund, Hovedgaard, bygget paa Bøgepæle midt i et dybt Morads og tidligere et meget fast Punkt, som i Grevens Feide blev af Skipper Clemens stormet og afbrændt tilligemed Lindenborg og flere andre Herregaarde.

Lerkenfeld, **Restrup**, **Visborggaard** og **Villestrup**, betydelige Hovedgaarde.

b) Terrainafsnittet S. for det foranførte begrændses imod N. af Kattegattets Kyst, paa en kort Strækning, og af Randers Fjord fra Gudenaaens Udløb i denne. Dets vestlige Begrændsning er Skive-Aae, fra Kb. Resen indtil Aaens Udløb i Skive Fjord. Tænke vi os en Linie trukken over Alheden, fra Kb. Resen til Kb. Dollerup ved Hald-Sø (2 M.), og derpaa at følge Nørre-Aaen samt Guden-Aae i sammenhængende østlig Retning indtil Randers Fjord, da erholde vi den søndre Begrændsning af dette Terrainafsnit, der indbefatter Herrederne: Fjends, Nørlyng og Sønderlyng af

Viborg Amt, samt Støvring, Nørre Hald, Onsild og Gjerlev af Randers Amt. Vel bemærke vi, at samme deles af Viborg-Sø og dennes Tilløb og Afløb i tvende Dele; men den betydelige Kjøbstad Viborg ligger paa den vestlige Bred af Viborg- eller Asmild-Sø, og fordrer, at det hele Terrainafsnits hensigtsmæssige Forsvar tillige gaaer ud paa at dække Viborg.

Et vigtigt Vandløb i den frugtbare østlige Deel af dette Terrainafsnit er Hersom-Onsild-Aae, som udspringer i Egnen ved Spentrup, S.V. for Hald (hvis Kirke har den høieste Beliggenhed i dette Afsnit), og i nordvestlig Retning, med næsten uafbrudt sumpede Bredder, kan afbenyttes til at dække Veien fra Randers til Hobro.

Nord for Nørre-Aaens trende sidste Passe (Veirum, Skjern og Flobbro) løber, i omtr. ½ Miils Afstand fra Aaen, næsten parallel med denne: den gamle Landevei fra Viborg til Randers, fuldkommen dækket, naar disse Passe ere besatte; men det nye Veianlæg fører nærmere ved Aaen og mellem Veirum og Skjern Syd for denne. Fra Nør-Aaens Udløb i Guden-Aae og indtil denne Aaes Udløb i Randers Fjord er blot ved Randers et Pas. En stor Forskjel finder Sted imellem Terrainafsnittets østlige og vestlige Deel, med Hensyn til Jordbunden og dens Frugtbarhed, da den østlig for Viborg beliggende Deel aldeles bærer Charakteren af Jyllands frugtbare Østside, hvorimod den vestlige Deel har en lignende Beskaffenhed som Jyllands øvrige Midte.

Op i denne vestlige Deel, og navnligen i den aabne Strækning mellem Skive-Aae og Hald-Sø, strækker sig ogsaa den store Ahlhede, der iøvrigt netop paa denne anførte Strækning gjennemskjæres af en lang, smal og dyb Dal, og overhovedet er vanskeligere at passere, end man let forledes til at antage.

Lynghederne ere nemlig langtfra jevne og navnligen for Cavallerie let passable Flader, men ikkun et tilsyneladende godt Terrain for dette Vaabens Virksomhed; thi den ene lyngbegroede høie Tue staaer saa nær ved Siden af den anden, at det vilde falde meget vanskeligt at udføre en sluttet Attaque paa disse Heder.

Det er klart, at Forsvaret af dette Terrainafsnit og sammes vigtige Hovedpunkter, Viborg og Randers, ikke kan baseres paa et umiddelbart Forsvar af dets vidtudstrakte Tilgangslinie, men et saadant maa søges bevirket ved fordeelagtige Stillinger paa de til dette Øiemeds Opnaaelse meest skikkede Punkter, der formeentligen findes Syd for Viborg og Nord for Randers.

De vigtigste Punkter i dette Afsnit ere:

Viborg, Kjøbstad under 56° 27′ 03″ n. B. og 3° 09′ 52″ v. L. (Domkirkens nordre Taarn), med henimod 3400 Indb., hvis fornemste Næringsveie ere Industrie, Agerbrug og Landhandel. Staden ligger ved Viborg-Sø (ved dennes vestre høie Bred, tildeels paa en Odde, der er forbunden med Søens østre Bred), har 2 Kirker, 3 Torve, men ikkun 18 Gader. Den er Sædet for Jyllands Provindsialstænder og Landsoverret, har en latinsk Skole, et Tugthuus og nogle Industricanlæg. Den mærkværdigste Bygning er Domkirken (første Gang opført i det 12te Aarh., og som den nu er, efter Branden 1726), under hvis Chor er en underjordisk (crypto) Kirke (24 Alen lang, 16 Alen bred, med 6 fritstaaende og 12 halvt indmurede Granitsøiler). Byens Havn og Ladeplads er Hjarbek, ved en Arm

af Liimfjorden, men da Afstanden til denne er omtr. 1½ Miil, og da Viborgs Opland for en stor Deel er ufrugtbart, er Exporten til fremmede Steder ikkun ubetydelig.

Viborgs militaire Vigtighed hidrører heller ikke fra de materielle Ressourcer, som denne tidligere langt betydeligere Stad formaaer at yde, men fra dens Beliggenhed, som den betydeligste By og Hovedconvergentspunktet for alle Landeveie i det Indre af Jylland, omtrent i Midten af denne Hovedprovinds. En taktisk god Stilling til Viborgs Dækning imod en S. fra, ad Aarhuus- og Skanderborg-, eller ad Horsens-Veien, fremrykkende Fiende, findes paa Høiderne imellem Viborg-Sø, Bruunshaabs eller Aale Molle, Skaber Molle og Ved-Sø, med et Sidecorps ved Hald, der holder Non Molle Bropas besat.

Viborg er den ældste Stad i Jylland og en af de historisk mærkeligste Stæder i hele Danmark; thi dens Alder taber sig i den dunkle Fortid, og den nævnes i Historien allerede flere Gange under de hedenske Kongers Regjering. Fra Dan indtil Christian V have ogsaa de fleste danske Konger modtaget Jydernes Hylding i Viborg (Vi- o: en indfredet, hellig Plads), eller i Nærheden af denne Stad, hvor Svend Estrithsøn stiftede et Bispesæde. Endnu sees enkelte Spor af de Forsvarsanlæg, som fordum tjente til at beskytte denne vigtige Stad, der allerede af Svend Grathe, 1150, blev omgivet med Volde og Grave, og hvis Borgere i Slaget ved Viborg, Aaret derefter, udgjorde Hovedstyrken af Svends Fodfolk. Endskjøndt 200 Aar senere de fleste Indbyggere bortreves af „den sorte Død", var denne Stad dog endnu i Begyndelsen af det 16de Aarh. meget anseelig, havde 12 Kirker og 6 Klostere, og var et af Katholicismens Hovedsæder i Riget. Og dog dannede sig netop her den første danske lutherske Menighed, 1526, i hvis Spidse den berømte Prædikant Hans Tausen stod, som var en Bondesøn fra Fyen. I 1643 og 1658 led Byen meget, ei blot af fiendtlige, men og af bundsforvandte Tropper, hvis sædvanlige Hovedquarteer til den Tid var her, navnligen under de berømte Generaler: Tilly, Torstenson, Montecuculi og Churfyrsten af Brandenborg. Ved Reformationens, og senere ved Souverainitetens Indførelse (hvorved Adelens store Forsamlinger i Viborg ophørte), ved en stor Ildebrand i 1726, og endelig ved Ophøret af det forhen her afholdte store Marked „Snapstinget", tabte denne gamle Stad efterhaanden mere og mere sin fordums Anseelse og Velstand.

Asmildkloster, Hovedgaard ved Viborg-Søens østre Bred, som herfra er forbunden med Viborg ved en Vei, anlagt tvers over Søen, som derved deles i to Dele. Før Reformationen var her et Nonnekloster (St. Margrethæ), conf. 1257 af Pave Alexander IV.

Bruunshaab (eller Aale Mølle), et betydeligt Klædefabrik, ved Afløbet fra Viborg-Sø i Nørre-Aaen, som herfra er gjort seilbart for Pramme, der lette Forbindelsen imellem denne vigtige Fabrik og Randers.

Hald, Hovedgaard ved den lille Hald-Sø, der i en bakkefuld Hedeegn er omgiven af Skov. Her findes endnu betydelige Rudera af Niels Bugges faste Borg, samt kjendelige Spor af den Skandse, som Valdemar Atterdags Tropper anlagde imod denne Borg, da Kongen maatte lade samme formeligen beleire (formodentlig i 1355), for at kunne tvinge dens lige saa mægtige som haardnakkede Besidder til Lydighed.

Finderup, en liden Kirkeby ved den gamle Landevei fra Holstebro til Viborg, historisk mærkelig derved, at Marsk Stig her myrdede Erik Glipping, 1286.

Mønsted og Doug- ell. Dagbjerg ere Kirkebyer (ved den nye Landevei fra Holstebro til Viborg), hvorved betydelige Kalksteensbrud i Kalkgruber, der i en Dybde af 60 til henimod 200 Alen strække sig i forskjellige Retninger flere hundrede Alen under Jordskorpen.

Tiele (Thiele), Hovedgaard i et Stamhuus (tilligemed Vingegaard), S. for Tiele-Langsø.

Fusingøe (Neder-Fusinge), Hovedgaard ved Fusing-Sø, og Stamhuus i de grevelig Scheel-Plessenske Besiddelser.

Randers, Kjøbstad under 56° 27′ 41″ n. B. og 2° 32′ 24″ v. L., med noget over 6600 Indb., ved Gudenaaens nordre Bred, ikke langt fra dens Udløb i Randers

Fjord. Staden har for Tiden kun 1 Kirke, 2 Torve, samt 60 større og mindre Gader, men er endnu en af Jyllands anseeligste Kjøbstæder, i et godt Opland, og med en ikke ubetydelig Handel og Skibsfart (Tab. VIII), samt Udførsel af Landets Produkter til fremmede Steder, endskjøndt Byens Beliggenhed ikke er den gunstigste i denne Henseende. Op ad Randers Fjord og Gudenaae kunne nemlig ikkun 6—7 Fods dybgaaende Skibe gaae lige op til Byen, og større Skibe med fuld Ladning maae derfor losse og lade enten i Aaen ved Kloster Ladeplads, eller i Fjorden ved Mellerup, eller ved Udbyhøi. I Staden er en latinsk Skole, et rigt Hospital, flere industrielle Anlæg, og i Garnison Jydske Regiment lette Dragoner, samt 1 Batterie (det 10de). Udenfor Byens Østerport ligger Nørre-Jyllands Provindsial-Tøihuus. De herværende Skibsbyggerier ere vigtige, men den fordum anseelige Laxefangst og Handskefabrikation er nu kun ubetydelig.

Randers militaire Vigtighed, som forøges ved Stedets materielle Ressourcer, bestaaer fornemmeligen deri, at det er et Hovedpas i Jyllands Østside, og et Convergentspunkt for Hovedveiene i denne. Passet dannes af den henimod 400 Alen lange Bro over Gudenaae, S. for Byen, der aldeles domineres af Flintebjerget, tæt N. for samme. Paa denne Bakke, som har Affald mod Randers, samt i V. mod Dust Mølle-Aae, er for et Corps paa 10—15000 M. en god og stærk Stilling, især med en Forskandsning S. for Bropasset, paa den saakaldte Skandsebakke (hvor Landeveien fra Aarhuus forener sig med Veiene fra Kb. Vorup og Kristrup). Selv efter at denne Skandse er erobret, ikan kun et Hensyn til Byens mulige Ruin bringe til at forlade Stillingen paa Flintebjerget, ved et Angreb S. fra. Vil Fienden omgaae Stillingen, ved at passere Gudenaae høiere oppe, maa han ikke alene gjøre en betydelig Omvei, men endvidere passere over Nørre-Aaen ved Flodbro (som er let at forsvare), medens vi blot behøve at forandre Stillingens Front, og stille venstre Flei til Randers, hvilket langtfra svækker Stillingens taktiske Godhed. Dens strategiske Vigtighed er umiskjendelig, da en Fiende ikke bør kunne gaae den ustraffet forbi.

Randers er en gammel og historisk meget berømt By, der allerede i det 11te Aarh. var et Myntsted. I 1157 samlede Valdemar I her sin Hær, forinden han vovede Slaget mod Svend Grathe, i 1247 blev den indtaget af Hertug Abel, og i 1302 erholdt den sine ældste bekjendte Privilegier af Erik Menved. I Randers var det, at Fædrelandets modige Befrier Niels Ebbesen, Natten imellem den 31te Marts og 1ste April 1340, med 60 Mand, overfaldt og dræbte den herskesyge Grev Gerhard af Holsteen, der med 4000 Mand havde sit Hovedqvarteer her, medens hans Sønner udsuede det underkuede Land. I 1359 blev Byen forgjæves beleiret af Valdemar Atterdags Tropper, og i 1534 forgjæves stormet af den oprørske Bondehær, under Skipper Clemens. I Vinteren 1644—45 stod Helm Wrangel paa Flintebjerget i en forskandset Leir, og ved denne Leilighed skal Byens Fæstningsværker være bleven forbedrede, men disse have neppe nogensinde været betydelige. I 1658 blev Randers ogsaa strax indtaget af de Svenske. Af de tidligere Fæstningsværker ere endnu enkelte Spor tilbage, men af de tvende Slotte, som have ligget i Byen, ere alle kjendelige Spor forsvundne.

Dronningborg, parc. Hovedgaard, som tilforn var Ladegaarden (Bjellerup) for de tvende i 1357 og 1550 opbyggede Slotte: Dronningborg i Randers. Gaarden egner sig til Besættelse for et venstre Flankecorps af Stillingen paa Flintebjerget.

Trudsholm, Hovedgaard, som har tilhørt Otto Krumpen. Af det i 1387 benævnte: „Castrum Trutzholm" findes endnu Ruiner. N. V. herfor ligger **Vindblæs** høitliggende Kirke.

Overgaard, Hovedgaard, hvortil hører Nødnæs Færge over Mariager Fjordens Munding.

Bag **Raasted** Bropas (ved Terp), bag **Faarup** Bropas (ved Purhuset) og bag **Glenstrup** Bropas (ved Glenstrup-Sø) ere intermediaire Stillinger, paa Veien fra Randers til Hobro.

c) Det tredie store Terrainaffnit paa Østsiden dannes af Gudenaae (efter dens Udløb fra Mos-Sø), Randers Fjord og Kattegattet indtil Norsminde, samt be-

grændses mod S. af Mos-Sø, Skanderborg-Sø og Kysinge-Noer, samt af en Linie trukken imellem de tvende sidstnævnte Vande, omtrent fra Ringkloster, over Kb. Hvilsted, til Kb. Tvenstrup ved Odder-Aae ($2\frac{1}{2}$ Miil).

Dette Afsnit, som tildeels indbefatter nogle af Jyllands frugtbareste Egne, udgjør syv Herreder af Randers Amt (Amtets øvrige fire ligge i det foregaaende Afsnit), Aarhuus Amt (med Undtagelse af Hads Herred), Herrederne Hovelberg eller Houlberg af Viborg Amt, samt Gjern og Hjelmslev af Skanderborg Amt. Det deles ved Lille-Aae (paa Grændsen mellem Randers-, Aarhuus- og Viborg-Amt) i tvende mindre Dele, hvoraf den østlige udgjør den store Halvøe (Djursland og Mols), som allerede er omtalt ved Østkystens Beskrivelse, og den vestlige udgjør et Afsnit, som med Rette kunde benævnes efter Hovedpunktet Aarhuus, der tillige er Convergentspunktet for de fleste Hovedveie, der føre igjennem samme.

Hovedpasene til dette Afsnit, Vest fra, føre alle over Gudenaae (see dette Vandløbs Beskrivelse, S. 279) og ere: Konge Bro, Resen Bro, Silkeborg Bropas, samt Rye Molle Bropas. Syd fra ere Hovedpasene: Fulbro Molle Bropas, Chaussee-dammen over Skanderborg-Sø, ved Svinsager (paa Landeveien fra Horsens til Aarhuus, V. for Hvilsted), ved Asendrup (paa den mindre Landevei fra Hads Herred til Aarhuus, N. O. for Tvenstrup) og Norsminde Bropas.

Ikke ved en umiddelbar Besættelse af de mange Passe, der føre til dette Afsnit, i Forbindelse med Opstilling af en stor Troppestyrke i dets aabne Tilgang, bør eller kan samme forsvares, allerede af den Grund, at dertil vilde udfordres en større Magt, end der sandsynligviis kunde tilveiebringes, og som, hvis den var tilveiebragt, burde anvendes nærmere ved Rigets Fastlandsgrændse. (Uventede Indfald over denne, som de i 1643 og i 1657, bør nemlig ansees næsten for en Umulighed). Afsnittets militaire Vigtighed bør derfor tænkes i Forbindelse med et Tilbagetog ind i samme, deels for at samle adspredte Tropper, deels for at hindre en forfølgende Fiendes videre Fremtrængen, og deels for fra dette Afsnit at kunne gaae offensiv til Værks. Ihvorvidt det er skikket til at opnaae disse Diemeed, erfares ved at betragte sammes vigtigste Punkter:

Skanderborg, Kjøbstad med ikkun henimod 900 Indb., i en udmærket smuk Egn, paa en Odde imellem Skanderborg-Sø og den lille Henning-Sø, der kun ved et Bropas er adskilt fra den lille Sorte-Sø. Byens Kirke er en Levning af det i Slutningen af forrige Aarh. nedbrudte Skanderborg Slot, der, beliggende paa en liden Høi, S. for Byen, omflydt af Vand, i gamle Dage var et meget fast Punkt, og navnligen en af Grev Gerhard af Holsteens Hovedfæstninger.

Ved dette Slot er Skanderborg bleven historisk mærkelig. Naar det oprindeligen blev opbygget, vides ikke, men allerede i 1212 opholdt Valdemar II sig paa samme. I 1326 blev dette faste Slot besat af Grev Gerhard af Holsteens Tropper, og disse havde det endnu inde to Aar efter Grevens Død, da det i Sommeren 1342 beleiredes af Niels Ebbesen, som i Forening med en Mængde misfornøiede Jyder endnu til den Tid førte Krig imod Grev Gerhards Sønner paa egen Haand, og havde besejret en holsteensk Hær ved Skjern-Aaen (Nørre-Aaen) den 2den Mai 1342. Men da Grev Gerhards Søn, Heinrich, undsatte Slottet med en stærkere Hær, leveredes ved Skanderborg et blodigt Slag, d. 2den Novbr. 1342, hvori den jydske Hær blev total slagen og den modige Niels Ebbesen faldt, tilligemed en Mængde Folk paa begge Sider. Senere har Frederik II, Christian IV, som Kronprinds, og Frederik IV længere Tid opholdt sig paa dette

Slot, som erholdt Kjøbstædsprivilegier af den førstnævnte Konge, 1583, hvilke senere overdroges til Byen, der ogsaa har været befæstet, og endnu i 1644 forskandset, hvoraf Spor ere tilbage.

Leegaardslyst, en liden Herregaard, ½ Miil N. V. for Skanderborg, paa en høi Bakke, der dominerer det lille mærkelige Terrainafsnit mellem Mos-Sø og Skanderborg-Sø, hvortil S. fra ikkun Passene over Chausseedammen, S. for Landsbyen Vrold (paa Veien fra Horsens) og over Fulbro Mølle (paa Veien fra Veile) fører. Imod N. begrændses det af Illerup-Aae, hvorover 3de Bropasse, af hvilke det mellemste, paa Veien fra Skanderborg til Viborg, er det vigtigste.

Dette Terrainafsnit er godt skikket til Afbenyttelse af et Corps, der, tilbagetrængt fra en Stilling ved Horsens, er indskrænket til sit eget Forsvar og søger snarest muligt at recolligere sig.

Emborg, en liden Bondeby, ogsaa Klosteret kaldet, paa en liden af Mos-Sø, Gudenaaen og Guden-Sø (Guthnessiø) omflydt Halvøe, som var den historisk bekjendte „Cara Insula", hvor Biskop Svend af Aarhuus, 1172, stiftede Øm (senere Em) Kloster, der 1560 indrettedes til et kongeligt Huus, hvilket iøvrigt snart derpaa blev nedbrudt og underlagt Skanderborg Slot.

Dover Kirke er et temmelig høit liggende Punkt ved Veien fra Skanderborg til Resen Bro, Syd for hvilket der findes en god Stilling ved Landsbyen Illerup bag Illerup-Aae, og Nord for hvilket Afløbet fra Ravn-Sø til Knud-Sø (hvorover 2de Bropasse tæt ved disse Søer) er en væsentlig Terrainhindring paa denne Vei.

Silkeborg, Hovedgaard, V. for Gudenaaens Udløb i Langsø, og i S. begrændset af Jyllands største Skovstrækning. Gaarden var tidligere et befæstet Slot, og en Tid lang kongelig Eiendom, hvilket den nu atter er.

Vel ligger selve Gaarden tæt udenfor Afsnittets Begrændsning ved Gudenaae (her Remstrup-Aae), men Silkeborgs lille coupeerte Terrainafsnit, der omsluttes af Lang-Søens søndre Deel, Ørre-Sø og Almind-Sø, med Passene Lysbro (paa Veien fra Kb. Funder) og Faarbækbro (paa Veien fra Kb. Them), hører med til hele det store Afsnits Forsvarssystem.

Stilling, Kb. ved Soelberg-Sø (hvis vestlige Deel fortrinsviis kaldes Stilling-Sø) paa den chausserede Landevei fra Skanderborg til Aarhuus. Her kan tages en ret god Stilling, med Front imod S.

Astrup, Kb. Ø. for Soelberg-Sø. Paa Høiderne ved denne By, og bag Vandløbet og Mosetrækkene S. for Astrup og Kb. Tulstrup, til Asendrup ved Odder-Aae, er den bedste Stilling ved den aabne Indgang til dette Terrainafsnit, for at dække Aarhuus imod en Fiende, der rykker frem ad den gamle Landevei fra Horsens.

Lyngby, Kb. med et Skolelærer-Seminarium.

Frisenborg (Frysenborg), Hovedgaard i Grevskabet af samme Navn (oprettet 1671 for Familien Friis), er den største private Landeiendom i Danmark. Dette Grevskab indbefatter nemlig omtrent 8 □ Mile; bestaaer af 13 Hovedgaarde, hvortil høre 34 Kirker og 21 Skoler. Herresædet udmærker sig ved sin Skjønhed og sit Omfang. Grevskabets Skovareal udgjør c. 9000 □ Tdr. (I Aarhuus Amt: 5100 □ Tdr., i Viborg og Veile Amter: 4050 □ Tdr.)

Bistrup, Hovedgaard ved Lille-Aae, er et meget gammelt Herresæde, som i det 13de og 14de Aarh. tilhørte den Absalonske Slægt (Hvide); ¼ M. fra denne Gaard er Bødsbro, ved Kb. Laurberg, et ikke uvigtigt Pas over Lille-Aae, paa Veien fra Kongebroen til Randers.

Esenbek, Kb., hvorved det gamle Esenbek Kloster har ligget, og hvorefter en Gaard endnu kaldes Klosteret. Denne Gaard ligger ved Gudenaaens søndre Bred, 1 Miil Ø. for Randers, og ved samme er en Ladeplads, udenfor hvilken er en Dybde af 22 Fod.

Clausholm, Hovedgaard, og et meget gammelt Herresæde, som Valdemar IV maatte formeligen beleire i 1359, forinden han kunde bemægtige sig samme. Gaarden er endnu omgiven med brede og dybe Grave, og til samme hører et betydeligt Kalksteensbrud og Kalkbrænderi.

Rosenholm, Hovedgaard i et Stamhuus. Den anseelige Hovedbygning i denne betydelige Eiendom, der siden 1559 har tilhørt Familien Rosenkranz, er omgiven med dobbelte Grave.

Thorsager, Kb. paa Landeveien fra Ebeltoft til Randers, hvis gamle Kirke paa en Bakke i Byen udmærker sig ved sit runde, hvælvede Taarn, der muligen har været et Vagttaarn til en Tid, da Kolind Sund (tilgængelig fra Kattegattet, igjennem den seilbare Grin-Aae) strakte sig dybere ind i Landet.

Estrup (Gammel-), Hovedgaard i et Stamhuus for den grevl. Scheelske Familie, med en meget anseelig Hovedbygning.

Steenalt og **Løvenholm**, Hovedgaarde, af hvilke den sidstnævnte en Tid lang var erigeret til Grevskab.

d) Det Terrainafsnit, som ved Mos-Sø og Skanderborg-Sø adskilles fra det foregaaende, og mod Øst og Syd omsluttes af Kattegattet og Veile Fjord, staaer deels i aaben Forbindelse med den store Randbøl Hede i Jyllands Midte, deels adskilles fra denne ved Gudenaae, fra dette Vandløbs Udspring i Egnen om Kb. Hveisel til dets Udløb i Mos-Søens n. v. Hjørne. Det deles ved Bygholms-Aae og Horsens Fjord i en nordre og søndre Deel; det indbefatter nogle af Jyllands bedste Egne, og bestaaer af: Hads Herred af Aarhuus Amt, Riim og Voer H. af Skanderborg A., og af Veile Amt: Hatting og Bjerge (Bjerre) H., samt den østlige Deel af Nørvangs og Tørrild H.

I dette Afsnit ere vel stærke intermediaire Stillinger N. for Horsens og N. for Veile, paa den østre Hovedlandevei, som fører igjennem samme, men det egner sig iøvrigt ikke til et varigt Forsvar, da enhver Hovedstilling i samme, med Front imod S., kan tourneres fra Randbøl Hede.

De vigtigste Punkter i samme ere allerede anførte ved Østkystens Beskrivelse. Foruden disse ere at bemærke:

Voerladegaard, Kb. nær ved Mos-Sø, i hvis Sogn tidligere Voer Munkekloster laae, som var et af de ældste i Landet.

Vedslet, Kb., hvis Kirke ligger paa en høi, omflydt Bakke, hvorover Landeveien fører fra Horsens til Aarhuus. Den dominerer denne aldeles, og afgiver derved et vigtigt Punkt paa samme.

Rathlousdal, Hovedgaard i et Stamhuus.

Odder, Kb., med et Bropas over Odder-Aae, som herfra indtil Udløbet i Kysinge Noer er en Terrainhindring.

Aakjær, Hovedgaard, som en Tid lang var et kongeligt Slot og Lehn. Herved er et Bropas over et Vandløb, som flyder mod S. ud i Horsens Fjord, og som i Forbindelse med Odder-Aae, der flyder imod N., danner et lille særskilt Terrainafsnit af Hads Herreds østlige Deel.

Urup er en gammel Hovedgaard, med Taarne og Grave, opbygget af Peder Skram.

Tamdrup, Kb., hvis høitliggende Kirkegaard, omsluttet af et høit Steengjerde, dominerer Omegnen imellem Bygholms-Aae og Hansted, hvorigjennem Adgangen til Horsens V. fra. Paa den nær ved liggende Vrindinge Vavnehøi er en trig. Stat. under 55° 53′ 41″ n. B. og 2° 51′ 22″ v. L.

Sindbjerg, Kb., hvorved en høi Bakke (360′), med et trig. Sign. under 55° 47′ 49″ n. B. og 3° 01′ 43″ v. L.

Nøgelkjær, Hovedgaard under Grevskabet Frisenborg, ved Skjold-Aae, som kommer fra den høie Bakke Bjergelide (N. for Kb. Bjerre eller Bjerge), og som flyder ud i Asvig.

Jelling, Kb. under 55° 45′ 24″ n. B. og 3° 09′ 26″ v. L., historisk mærkelig som det Sted, hvor en af Rigets ældste Kongsgaarde har staaet, og ved hvis Kirke de berømte Jellinge Runestene findes, som Harald Blaatand satte over sin Fader og Moder: Gorm og Thyra, der her ligge begravede i tvende Høie, en til hver Side af Kirken.

Paa Jellinge Hede vandt Kong Niels et Slag over sin Broder Erik (Emund), 1131; og S. for Jellinge ligger Faarup-Sø, hvis Afløb driver 5 store Møller, og efter den største iblandt disse benævnes Greismølle-Aae.

Leerbek Hovedgaard er den betydeligste iblandt de mange Hg., der ligge i den bakkefulde og skovbevoxede Egn, som det foranførte Vandløb gjennemflyder. Gaarden er omgivet af Grave, og nær ved samme ligger Hover isoleert og høitliggende Kirke.

Engelsholm, Hg., og Tørup, Kb. ved den lille Engelsholms-Sø, hvis Afløb i sydlig Retning igjennem en dyb Dal, med et i Danmark usædvanligt stærkt Fald, flyder ud i Veile-Aae, som en Hovedarm af denne, og begrændser Randbøl Hede. Landeveien fra Varde til Veile fører forbi Engelsholm, der er omgivet af dybe Grave, og godt skikket til at være et fast Punkt i en Stilling ved Randbøl.

e) Det sydligste Afsnit paa Østsiden er af Vigtighed, deels fordi det er nærmest ved Grændsen, og deels fordi det indbefatter det mindre, allerede tidligere (S. 294) omtalte Terrainafsnit, hvori Fæstningen Fredericia ligger. Det begrændses af Veile-Aae, samt denne Aaes Tilløb S. fra (Egtved-Aae), Veile Fjord, Lille-Belt, Kolding Fjord og Aae, samt denne Aaes Tilløb N. fra (Vester Nebel-Aae), og indbefatter et tildeels meget bakkefuldt og skovbevoret samt, i det Hele taget, kornrigt Land, der udgjør Herrederne: Holmands, Elbo, Brusk og Jerlev af Veile Amt.

Vest for Landeveien imellem Kb. Egtved og V. Nebel ($\frac{5}{4}$ M.) er vel Terrainafsnittet aabent, men ingen betydelig Vei fører igjennem denne aabne Strækning, da den er begrændset længere imod S.V. af Moser og side Enge.

Foruden de allerede ved Kystens Beskrivelse anførte Punkter, bemærke vi i dette Afsnit:

Høien, Kb. paa en Bakke, der dominerer den nærmeste Omegn, hvorover Hovedlandeveien fører fra Kolding til Veile.

Haraldskjær, Hg., som har været en af Harald Blaatands Gaarde. I Nærheden er et Kobber- og Jernværk.

Egtved, Kb. med et Bropas over den lille Egtved-Aae, som flyder med et usædvanligt stærkt Fald i nordlig Retning. Ved den mere mod Syd beliggende Landsby Bølling findes Rudera af en af Marsk Stigs Borge.

V. Nebel, Kb. og Mølle, med Bropas paa Landeveien fra Kolding til Randbøl.

Dons Mølle, Bropas over Afløbet af de næsten udtørrede Nebel- og Dons-Søer, paa Landeveien fra Kolding til Viborg.

Alminde, Kb. paa Landeveien fra Kolding til Veile. Vest for denne Kb., og nær ved Dons, havde Christian V en Lyst- og Øvelsesleir i 1674, hvorfra Tropperne, 12000 Mand stærk, marcherede mod Wismar og erobrede denne Fæstning. Af den til Troppernes Øvelse ved Dons opførte Stjerneskandse, der oftere blev stormet, sees endnu tydelige Spor.

III. Vestsiden Syd for Liimfjorden.

Samtlige Terrainafsnit paa Vestsiden af Jylland ere aabne imod Øst, eller imod Landets Midte, og begrændses kun af Terrainhindringer imod S., som dannes af de i vestlig Retning flydende Vandløb, der vel ikkun ere Aaer, men dog især formedelst deres side Engbredder stundom meget vanskelige at passere paa andre Steder end ad Hoved-

passene. Alle Stillinger bag disse Vandløb kunne derfor tourneres, og ere ikkun at betragte som intermediaire; men da deres Tourneren udfordrer en stor Omvei ad besværlige Veie igjennem ufrugtbare Egne, vil en saadan sandsynligviis kun sjelden udføres. Det er langt snarere at forudsætte, at Fienden vil søge med sine fleste Kræfter at trænge frem igjennem Ostsiden, og som en Følge heraf ere fornemmeligen ikkun Hovedbropasene paa Vestsiden af militair Vigtighed.

a) Det første Afsnit paa Jyllands Vestside, S. for Liimfjorden, begrændses mod S. af Stor-Aaens eller Holstebro-Aaens Løb i vestlig Retning, fra Hodsager Kb. til dens Udløb i Nissum Fjord (5 Mile), i Begyndelsen med høie, men efterhaanden med stedse mere og mere mosede Bredder, igjennem en i det Hele taget ufrugtbar Egn.

Det bestaaer af Herrederne Vandfuld, Skodborg og Hjerm af Ringkjøbing Amt. Hovedpasene ere ved Holstebro og ved Skjærum Bro, og de vigtigste Punkter i samme (foruden de ved Vestkystens og Liimfjordens Beskrivelse allerede omtalte) ere:

Holstebro, Kjøbstad under 56° 21′ 34″ n. B. og 3° 57′ 36″ v. L., for største Delen ved Stor-Aaens nordre Bred, med henimod 1200 Indb., som fornemmelig leve af Landhandel og Agerbrug. En 80 Alen lang Træbro fører over Aaen, men da en mindre Deel af Byen ligger S. for Broen, er dette Pas ikke godt skikket til Forsvar. Byens Ladeplads er Struer ved Liimfjorden (Venøe Bugt; Afstand 2 Mile).

Stadens ældste bekjendte Privilegier ere givne af Christian III, 1552; men Staden selv er meget ældre.

Gudum, Kb. med vedliggende Gaard (Gudumkloster) har været et Nonnekloster, N. for Gudumhede, hvor en Mængde Gravhøie hidrøre fra et Slag, leveret i Oldtiden imod en Hær fra England.

Aasumgaard, Hovedgaard i et Stamhuus.

Møborg Kirke, ved Landeveien fra Ringkjøbing til Lemvig, er høitliggende. Paa den vedliggende Bavnehøi er en trig. Stat. under 56° 23′ 25″ n. B. og 4° 13′ 20″ v. L.

Skjærum Bro, S. for Vem Kirke, benævnes stundom Laxbro, efter det Laxefiskeri, som her drives af den S. for Broen beliggende Hovedgaard N. Vosborg. Ikkun naar Broen er afbrudt, er dette Pas en Hindring S. fra.

b) Det næste større Terrainafsnit begrændses imod S. af Skjern-Lønborg-Aae, og er i en Strækning af over 3 Mile ved Vordegod-Aae adskilt fra Jyllands Midte. Det indbefatter: Ulvborg, Hind og Bølling Herred af Ringkjøbing Amt, hvori vel store uopdyrkede Heder, men og udmærkede Græsgange.

Hovedpassene ere S. fra: Broerne ved Skjern og Borris, og iøvrigt at bemærke:

Breigninge, Kb., Hg. og Mølle, hvor Landeveien fra Ringkjøbing til Horsens skjærer Hovedveien fra Skjern Bro til Holstebro. D. for Gaarden ligger Bolhøi, hvorpaa en trig. Stat. under 56° 06′ 48″ n. B. og 4° 14″ v. L.

Vordegod (Borgod), Kb. med Bropas over Vordegod-Aae, paa Landeveien fra Ringkjøbing til Horsens.

Borris, Kb. ved Skjern-Aae, med Bropas paa Veien fra Kolding til Ringkjøbing.

Lundenæs, Hovedgaard ved Skjern-Aaens nordre Bred, henimod 1 Miil V. for Borris. Denne Gaard var i det 13de og 14de Aarh. et vel befæstet kongeligt Slot.

Skjern, Kb. ved den lille Kirke-Aae, som flyder ud i Skjern-Aaen nær ved denne Aaes Munding. Bropasset, S. for Kirkebyen, ved Skjern Bondeby, er det vigtigste paa

den vestre Hovedlandevei; thi naar dette er impassabelt, er en videre Fremrykning N. efter forbunden med mange Vanskeligheder, navnligen ogsaa paa Grund af, at den betydelige Houen-Aae løber ud i Skjern-Aaen, S. for Hg. Lundenæs, og hindrer en Forbindelse S. for Skjern-Aae mellem Veiene, som føre til Skjern Bro og til Borris Bro.

c) Det tredie Afsnit ved Vestsiden af Jylland hører til det gamle Landskab Vardsyssel, og begrændses mod S. af Hoebugt og Varde-Aae, som i vaade Aarstider vel endnu er stundom vanskelig at passere; men til sædvanlig Tid yder den, fra dens Udspring indtil Varde, ingen anden væsentlig Hindring end den, der opstaaer ved det flette Føre paa de Veie, som igjennem meget sandige og mosede Egne føre til Passene over samme, af hvilke Hovedpasset er ved Kjøbstaden Varde.

Det er af en lignende Beskaffenhed, som det foregaaende, og indbefatter Nørre Herred af Ringkjøbing Amt, samt Vester og Øster Herred af Ribe Amt.

De vigtigere Punkter i dette Afsnit indskrænke sig til:

Varde, Kjøbstad under 55° 37′ 22″ n. B. og 4° 05′ 40″ v. L., ved den nordre Bred af Varde-Aae, med noget over 1400 Indb. Indtil Pramstedet, omtr. $\frac{1}{4}$ Mil nedenfor Varde Bro, kunne fra Jandrup Ladested kun smaa Jagter komme, der ikke stikke dybere end 3 Fod, og Byens egentlige Losse- og Ladeplads er derfor Hjerting (Afstand 2 Mile).

Det i det 12te Aarh. Syd for Byen beliggende faste Slot Vardehuus skal allerede være bleven ødelagt i et Bondeoprør d. 2den April 1434, men om et saadant findes ingen historisk Underretning. Muligen har dette og først fundet Sted i 1534; thi i dette Aar blev Varde besat af Joh. Ranzau, som der overrumplede og dræbte Skipper Herman, en Medbroder af Oprøreren Skipper Clemens. Endnu findes Spor af Forskandsninger, især V. for Byen, og denne er endnu skikket til Forsvar imod et Angreb S. fra. Byens ældste Privilegier ere fra 1440. I 1821 afbrændte den halve Deel af Byen.

Nørholm, Hovedgaard i et Stamhuus, hvorunder ogsaa Hg. Lunderup, nærmere ved Varde, og beliggende ligesom Nørholm ved den nordre Bred af Varde-Aae, hvis Bredder her ere fortræffelige Enge, der høre til de anførte Gaarde. Nørholm er en gammel Gaard, som var stærkt befæstet i det 13de og 14de Aarh., og det herværende Pas over Varde-Aae er endnu godt skikket til Forsvar.

d) Vestsidens Grændseafsnit, mellem Varde-Aae og Skodborg- eller Konge-Aaen, henhørte tidligere til Vardsyssel, og udgjør nu Skads, Gjørding og Malt Herreder af Ribe Amt.

Det gjennemskjæres af Sneum- og Holsted-Aae i sydlig og vestlig Retning, og Hovedpassene til samme ere Gredsted Bro og Folding Bro.

I Afsnittet bemærkes:

Endrupholm, Hovedgaard, hvorved et Bropas over Sneum-Aae, paa Veien fra Kolding, som herfra deler sig til Varde og til Hjerting.

Aalbek Mølle, nær ved det vigtigt Pas Sneum Bro paa den store vestre Landevei.

Holsted, Kb. med et Bropas over Holsted-Aae.

Skodborghuus, ucompl. Hg., som tidligere var et kongeligt Huus og befæstet Grændsefslot, hvoreefter det i ældre Tider vigtige Grændsevandløb mellem Nørre- og Sønder-Jylland har sit Navn. I 1368 blev det beleiret og indtaget af den slesvigske Hertug Heinrich.

Sønderskov, ucompl. Hg., med brede Grave og omgiven af Skov, nær ved Folding Bro.

Foldingbro, Toldsted og Hovedpas for Landeveiene fra Ribe til Jyllands Midte og Østside, samt fra Hadersley til Jyllands Midte og Vestside. Bropasset bestaaer af en lang og stærk Træbro, men er ikke godt skikket til Forsvar.

Føvling, Kb., ved hvis høitliggende Kirke, paa Føvling Bavnehøi, en trig. Stat. under 55° 27′ 05″ n. B. og 3° 38′ 38″ v. L.

Gredsted, Bondeby N. for Gredstedbro, som er en stærk Træbro, hvorover Hovedveien fører fra Ribe igjennem Jyllands Vestside. Dette Bropas er ret godt skikket til et idetmindste temporairt Forsvar imod S. Nord for samme, mellem Landeveien og Kb. Jernved, ligger Gredstedbavnehøi, med en trig. Stat. under 55° 25′ 11″ n. B. og 3° 48′ 39″ v. L.

Vilslev, Kb. ved Skodborg-Aae, Vest for Gredstedbro, med en Overgang for Fodgængere. Aaen er imellem Vilslev og Havet ofte farlig at passere, men i selve Havet, udenfor Udløbet, der er tilstoppet med Sand, kan den passeres ved Ebbetid.

IV. Jyllands Midte.

Den Deel af Landets Indre, som ligger imellem foranførte Terrainaffnit, bestaaer for største Delen af Ahlheden, Graa- eller Gratheheden og Randbølhede. Dog findes N. for disse, omsluttet af Liimfjordens Arme, et lidet, meget marqueret Terrainaffnit, som udgjør fire Herreder (Hindborg, Nørre, Harre og Rødding) af Viborg Amt, og i Almindelighed benævnes Salling eller Sallingland.

Denne kornrige Halvøe, der tillige udmærker sig ved sine gode Heste og sin Qvægavl, egner sig ogsaa ret godt til et Forsvar imod en S. fra fremtrængende Fiende; thi fra S. Lem Vig (som er en Sidearm af Venøe Bugt, hvori Trævel-Aaen udløber) og til Skive-Aaens Boining i østlig Retning, S. V. for Skive, bestaaer Affnittets Grændse mod S., paa en Udstrækning af knap 1½ Miil, af et stidt Eng- og Mosestrøg, hvorover kun tvende Veie føre, nemlig Hovedveien fra Holstebro (Bropas ved Landsbyen Lundby) og en mindre Vei, som fører forbi den med Grave omgivne Hg. Kjærgaardsholm. Det tredie Pas og en Hovedadgang til dette Affnit er Skive Bro, S. for Kjøbstaden Skive (S. 305), der ligger netop indenfor dette Terrainaffnits Begrændsning.

Syd for dette Terrainaffnit ligge i den nordlige Deel af Jyllands Midte: Ginding Herred af Ringkjøbing Amt og Fjends Herred af Viborg Amt, adskilte fra hinanden ved Karup-Vridsted-Skive-Aae. Den største Deel af sidstnævnte Herred er iøvrigt allerede omtalt, formedelst dets Beliggenhed i Forhold til Viborg. Øst for Ahlheden strækker sig et lidet Terrainaffnit i Retning fra V. til Ø. og omflydt af Nørre-Aae og Guden-Aae. Det udgjør Medelsom Herred af Viborg Amt, og er meget couperet.

Den mellemste Deel af Jyllands Indre indbefatter Ahlheden, der mod Ø. og S. begrændses af Graa- eller Grathehede, og bestaaer af Herrederne Lysgaards og Hids i Viborg Amt, Hammerum H. i Ringkjøbing A., Vrads og Tyrsting H. i Skanderborg A., samt Nørvang Herreds vestlige Deel.

Den søndre Deel endeligen bestaaer næsten udelukkende af Randbølhede, og udgjør Slaugs og Gjørding Herred af Ribe Amt.

De vigtigere Punkter i disse Dele af Jyllands Indre ere:

Estvadgaard, Hovedgaard, oprettet, 1731, af Frue Benzon, født Glud, til et adeligt Frue- og Jomfrukloster; men Conventualinderne have ikke mere Bolig paa Gaarden.

Frederiks Kirke ved Ahlveien, imellem Colonierne Frederikshøi og Frederikshede. Da disse Colonister ere tydske, prædikes Tydsk i denne 1765 opbyggede Kirke.

Skjerngaard, Hovedgaard, som ogsaa kaldes Skjern-Ladegaard, fordi den tidligere har været Ladegaarden til det i gamle Dage faste Slot: Skjern, hvoraf endnu Rudera findes nær ved Skjern Kirke. Sandsynligviis var det dette Slot, hvis paabegyndte Befæstning af Grev Geerts Sønner Niels Ebbesen forhindrede ved her at beseire en holsteensk Hær, d. 2den Mai 1340. I 1347 tilhørte det derpaa Peter Vendelbo d. Y., og var saa vel befæstet, at det senere skal have udholdt flere Beleiringer.

Efter Skjern Kb. og Hg. benævnes Nørre-Aaen ofte „Skjern-Aae", men denne Benævnelse, som let kan forlede til en Forvexling med Skjern-(Lønborg-) Aaen paa Vestsiden, bruges urigtigen om det hele Vandløb.

Torning, Kb., hvorved Hg. Kjærsholm i Graa- eller Grathehede. S. for Kirken (i N. Knudstrup) deler Ahlveien sig i Armene til Viborg og til Skive, og ikke langt fra dette Delingspunkt, imellem Gaardene Ravnholt og Graaskov, seirede Valdemar I over Kong Svend, 1157, og blev den sidstnævnte dræbt.

Ørre, Kb. med et Pas over Stor-Aaen, ved Nybro Mølle, noget N. for Kirken.

Klod Mølle, Bropas paa den store Ahlvei, over Afløbet fra den lille Bølling-Sø til Karup-Skive-Aae.

Rye, Kb. i en skovrig Egn, ved Foden af Himmelbjerget. Den jydske Adel valgte her, 1534, Christian III til Konge.

Himmelbjerget er et meget mærkeligt Punkt, ikke blot som det høieste i Danmark, endskjøndt det kun har en Høide af 559 Fod, men som en Høide, hvorfra man har en viid og smuk Udsigt, der tillige er overraskende, da Høiden imod V. har en meget jevn Afskraaning ned til Kb Rye, derimod en steil Sænkning mod N. ned til Juul-Sø. Høiden bestaaer iøvrigt af Sand, pletviis skovbevoxet.

Mattrup, Hovedgaard, er et anseeligt Herresæde.

N. Snede, Randbøl og Bekke, Kb. ved Ahlveien igjennem Randbølhede.

I Hedekjærene omkring den sidstnævnte Kirkeby findes Spor af Forskandsninger, der vidne om, at denne Egn tidligere er bleven afbenyttet som Standplads for en Forsvars Hær.

Et historisk berømt Slag, som er leveret i denne Egn, N. for Jyllands Grændse, er Slaget paa „Lyrskover Hede", (Leirskov?) d. 28de Septbr. 1043, hvori Magnus den Gode beseirede en talrigere vendisk Hær; men i de sidste syv Aarhundreder findes ikke, at nogen betydelig Træfning er forefalden i Nærheden af Skodborg-Aae.

Anm. Den aabne Indgang imellem Skodborg-Aae (ved Forkrog Huus, omtr. 2000 Skridt N. V. for Haltsted Kro) og Kolding-Aaens Tilløb (forbi Drabeks og Rolles Mølle), lod Frederik IV afpæle, 1727, for destobedre at kunne haandhæve Tolden, da disse Vandløb erklæredes for Grændsetoldskjel. Indenfor Jyllands Grændse, men udenfor Toldskjellet, hvis Afpæling mellem de anførte Vandløb har en Længde af omtrent 1 Miil, ligge derfor de fire Sogne: Seest, Skanderup, Hjarup og Vamdrup, af Andst Herred i Ribe Amt.

V. Veie.

Fra Landgrændsen føre fornemmeligen trende Hovedveie i nordlig Retning igjennem Landet, nemlig igjennem Østsiden fra Kolding over Veile, Horsens, Skanderborg, Aarhuus, Randers, Hobro, Aalborg og Sæby til Frederikshavn; igjennem Midten fra Foldingbro (N. O. for Ribe), over Viborg og Aalborg til Hjørring; og igjennem Vestsiden fra Gredstedbro (N. for Ribe), over Varde, deels til Ringkjøbing og Lemvig, deels til Holstebro og Thisted.

Hovedadgangspunkterne paa Østkysten for Hovedveiene, som føre fra denne ind

i Landet ere: Snoghøi Færgested (samt Fredericia), Aarhuus og Frederikshavn. Hovedconvergentspunktet i Landets Indre er Viborg, og iøvrigt ere Convergentspunkter paa Vestsiden: Varde og Holstebro, samt paa Østsiden: Veile, Horsens, Skanderborg, Aarhuus, Randers, Hobro og Aalborg, samt i Vendsyssel: Hjørring.

Hovedlandeveie.

(De større gamle med 12—14 Alens Brede; de større nye med 14—16 — partielle Strækninger 16—20 — Alens Brede, og med en Kjørebane af lettere eller sværere Chaussee; de mindre med 10—12 Alens Brede.)

1. Ny stor Hovedlandevei fra Kolding til Aarhuus: til Veile (Skiftested for Militaire: Kb. Viuf) 4 Mile, derfra til Horsens (Sk. Remmerslund) 4 M., til Skanderborg (ny Vei: D. for Kb. Dusted og Kb. Horndrup) 3 M., til Aarhuus 3 M., i Alt 14 Mile.

2. N. st. Hdlv. fra Aarhuus til Aalborg: til Randers (Sk. Kb. Spørring; ny Vei over Alstrupgaarde, V. for Rud K.) $5\frac{1}{4}$ M., derfra til Hobro (Sk. Purhuset) $3\frac{3}{4}$ M., til Aalborg (Sk. Kb. Rold og Elleshøi eller Ellitzhøi) $6\frac{1}{2}$ M., i Alt $15\frac{1}{2}$ Miil.

3. Hovedlandevei fra Aalborg til Skagen: til Sæby (Sk. Vodskov, Hjallerup Kro, Agested) $7\frac{1}{4}$ M., derfra til Frederikshavn 2 M., og derfra til Skagen (Sk. Aalbek) 5 M., i Alt $14\frac{1}{4}$ Miil.

4. Hdlv. fra Foldingbro (ad Ahlveien) til Viborg: til S. Kollemorten (Sk. Kb. Bekke og Randbøl) $7\frac{1}{2}$ M., derfra til L. Hjølund (Sk. Kb. Nørre Snede) $3\frac{1}{2}$ M., til Viborg (Sk. Klode Mølle og Neder Hvam Kro) 6 M., i Alt 17 Mile.

5. Hdlv. fra Viborg til Aalborg: til Kb. St. Binderup (Sk. Løvel Brohuus og Hvam Kro) $4\frac{3}{4}$ M., derfra til Aalborg (Sk. Hidsbek M. og Gulbek) $5\frac{1}{4}$ M., i Alt 10 Mile.

6. N. st. Hdlv. fra Aalborg (N. Sundby) til Frederikshavn: til Hjørring (over Kb. Serridslev, Sk. Tylstrup Kro, Neist og Nygaard) $6\frac{1}{2}$ M., derfra til Frederikshavn (Sk. Hørmested K.) 5 M., i Alt $11\frac{1}{2}$ Miil.

7. V. st. Hdlv. fra Ribe, over Gredsted Bro (1 Miil) til Lemvig; til Varde (Sk. Seilstrup og Schiefergaard) $5\frac{1}{4}$ M., derfra til Ringkjøbing (Sk. Kb. Lyne, Tarum eller Tarm og Ugelberg Kro) $8\frac{1}{4}$ M., til Lemvig (Sk. Skjærumbro og Bekmarksbro) $7\frac{1}{2}$ M., i Alt 21 Mile.

8. N. st. Hdlv. fra Ribe, over Gredsted Bro til Thisted: til Varde $5\frac{1}{4}$ M., derfra til Holstebro (Sk. Lyne Kro, Breigninge K. og Aggerfield) $11\frac{1}{4}$ M., til Thisted (Sk. Kjærgaards M., Odde Sund, Kb. Ydby og Kølby Kro) $11\frac{1}{2}$ M., i Alt 28 Mile.

9. N. st. Hdlv. fra Snoghøi til Kolding (Sk. Krybily Kro) $2\frac{1}{2}$ M. (fra Fredericia til Kolding 3 M.), fra Snoghøi til Veile (Sk. Hvilested Kro, S. for Kb. Skjærup) 4 M. (fra Fredericia til Veile $3\frac{1}{2}$ Miil.)

10. Hdlv. fra Kolding til Hjerting (Sk. Damgaard, ved Kb. St. Andst, Kb. Holsted og Endrupholms M.) $9\frac{1}{2}$ M.; og til Varde 9 Mile.

11. Mindre Hdlv. fra Veile til Varde (Sk. Kb. Bresten, Grindsteddal, ved Kb. Grindsted, og Kb. Hodde) 5 M.; til Ringkjøbing (Sk. Langlunds M., Houen M. og Ugelberg Kro) 7 M.; og til Randers (Sk. Kb. Uldum, Skanderborg og Kb. Borum) $6\frac{1}{2}$ Miil.

12. M. Hdlv. fra Horsens til Aarhuus (Sk. Hoved Kro, Kb. Soelberg) $5\frac{1}{2}$ M.; til Holstebro (Sk. Kb. Nim, Græstrup, L. Hiølund, Lundby) $13\frac{1}{2}$ M., og derfra til Lemvig 4 M.

13. M. Hdlv. fra Aarhuus til Grenaae (Sk. Kb. Skjødstrup og Rønde Kro) 8 M., og til Viborg (Sk. Kb. Borum, Poststation Søbyvad Kro, Postst. Ans eller og Høibjerg M.) 9 M.

14. M. Hdlv. fra Randers til Ebeltoft (Sk. Kb. Hørning og Hvilsager) $7\frac{1}{4}$ M., til Grenaae (Sk Kb. Fausing og Nimtofte) $7\frac{1}{2}$ M., og derfra til Ebeltoft (Sk. Hoed Kro.) 4 M.

15. M. Hdlv. fra Randers til Mariager (Sk. Hvidsteen) 3 M., og derfra til Hadsund $1\frac{1}{2}$ M. Fra Randers directe til Hadsund (Sk. Kb. Gjerlev) 4 M., og derfra til Aalborg (Sk. Kb. Lyngby og forbi Hg. Lindenborg til Kb. Gunderup) 6 M.

16. St. Hdlv. fra Randers til Viborg: den nye Vei over Kb. Skjern og Vejrum $5\frac{1}{2}$ M., den gamle Vei (Sk. Kb. Hammershøi) 6 M.

17. M. Hdlv. fra Hobro til Mariager $1\frac{1}{2}$ M.; til Nibe (Kb. Rold og Lb. Sorup) 6 M.; til Løgstøer (Sk. Nørager Kro, Kb. Aars, Galten Hedegaard) 7 M.

18. M. Hdlv. fra Aalborg til Egense $3\frac{1}{2}$ M.; fra Aalborg til Skive (Sk. Kb. St. Binderup, see Nr. 5, Virksund) 12 M.; til Nibe (Sk. Kb. Sønderholm) $2\frac{3}{4}$ M.; og derfra til Løgstøer (Kb. Borup) $4\frac{1}{4}$ M.; til Nykjøbing paa Mors (Sk. Kb. St. Binderup, Hvalpsund, Sallingsund) $12\frac{3}{4}$ M.

19. G. st. Hdlv. fra Nørre Sundby til Thisted (Sk. Aaby Bro, Bratskov, Lb. Fjerritslev, Bjergets M., Kb. Østerild) 13 M. Mindre Hdlv. til Hals (Sk. V. Hassinge K.) $4\frac{1}{2}$ M.

20. Hdlv. fra Hjørring til Sæby (Sk. Vraaby) 5 M.; til Skagen (Uggerby Bro, Kandercnden) 7 M.; til Løkken $2\frac{1}{2}$ M.; derfra til Lb. Fjerritslev (ad Strandveien, Sk. Blokhusene, Tranum Strandgaarde) $6\frac{1}{2}$ M.; og derfra til Thisted (see Nr. 19) 6 M.

21. G. st. Hdlv. fra Viborg til Hobro (Sk. Erikstrup) $4\frac{3}{4}$ M.; m. Hdlv. til Nibe (Sk. Løvel Brohuus, Hvam Kro, St. Binderup, Kb. Skivum) 9 M.; til Løgstøer (Sk. Kb. Skals, Gjedstedbro, Trend M.) 8 M.; til Skive (Sk. Jordbro M.) 4 M.; derfra til Nykjøbing paa Mors (Sk. Vium, Salling Sund) $4\frac{1}{4}$ M.; derfra til Thisted (Sk. Kb. Ersley, Vilsund) 4 M.; n. st. Hdlv. til Holstebro (Sk. Kb. Mønsted, Hagbro og Skave) $7\frac{1}{4}$ M.; n. Hdlv. til Ringkjøbing (Sk. Karup Bro, Sneiberg Kro, Kb. Vordegod, Breigning K.) 13 M.; til Nibe (over Holstebro til Breigninge K. $11\frac{1}{4}$ M., over Karup Bro og Kb. Vordegod $10\frac{1}{2}$ M.) 24 M. eller $23\frac{1}{4}$ M.; til Kolding (Sk. Neder Hvam Kro, Klode Mølle, L. Hjølund, Kb. N. Snede, S. Kollemorten, Bresten K., Aagaardby) $15\frac{1}{2}$ M.; til Veile (Sk. fra Nørre Snede, Kb. Tørring) $12\frac{1}{2}$ M.; til Skanderborg (Sk. Høibjerg M., Ans Kro, Kb. Linaae) 8 M.; til Foldingbro (see Nr. 4) 17 M.; til Aalborg (see Nr. 5) $10\frac{1}{4}$ M.; til Randers (see Nr. 16) $5\frac{1}{2}$ M.; og til Aarhuus (see Nr. 13) 9 M.

22. Hdlv. fra Ringkjøbing til Kolding (Sk. Ugelberg Kro, Houen M., Grindsted K., Egtved Kro) 15 M.

23. St. Hdlv. fra Varde til Foldingbro (Endrupholms M., Kb. Holsted) $5\frac{1}{2}$ M.

Mindre Hovedlandeveie ere endvidere følgende Communicationsveie.

24. Fra Nykjøbing paa Mors til Lb. Langvad, mellem Kb. Østerild og Lild, (Sk. Kb. Holsted og Fegge Sund) 5 M.; til D. Aggerby (over Næs Sund) 6 M.

25. Fra Skive til Hvalp Sund 3 M.; til Holstebro (Sk. Kb. Sevel) 5 M.; til Lemvig (Sk. Kb. Sevel, Kjærsgaards M.), $7\frac{1}{2}$ M.; og derfra til Harboøre Vad $1\frac{1}{2}$ M.; og fra Lemvig til Odde Sund $2\frac{1}{2}$ M.

26. Fra Veile til Kb. Givskud (over Kb. Jelling) $2\frac{1}{4}$ M.; til Kb. Bekke, paa Routen til Foldingbro (Sk. Egtved Kro) 4 M.

27. Fra Hjerting til Gredsted Bro (Sk. Soelberg Kro) $4\frac{1}{4}$ M.

Anm. Betræffende Jyllands Forsvar anfører Scheel i „Almindelig Udkast af Krigens Skueplads", S. 314:

„Jyllands Forsvar fordrer, at Forsvarshæren bør støde sammen ved Bekke (hvilket „skeete i fordums Tid), og at man maa være betænkt paa en Postering, enten bag Gram-Aaen „og Hadersley Fjord, eller og bag Skodborg- og Kolding-Aae, saasom Levningerne af „Farrisskov have der Forraad paa Træ, til Forsvar for Flod-Passene, hvor Vestkystens Uføre „om Vaar og Høst kommer særdeles vel tilpas, for at formindske Udstrækningen af dette Lande-„værn, og hvor de vigende Folk fra Fyrstendømmerne snart kunde indtræffe for at forsvare „disse Passe."

Denne Anskuelse og den derpaa begrundede Fordring af en kundskabsrig og med Landets Localiteter, især Syd for Skodborg-Aae, nøie bekjendt Militair, har muligen endnu i 1785 staaet i rigtig Overeensstemmelse med Grændsens locale Forhold og Krigskunstens Fordringer til den Tid; men nu kan denne Anskuelse ikke længere gjøre sig gjældende. Thi Skodborg-Aae og Kolding-Aae ere ikke længere væsentlige Terrainhindringer, og af Farrisskoven (som i en ældre Tid strakte sig langs med Grændsen, mellem Vesterhavet og Østersøen, i en Længde af 8 Mile og med en Brede af $1\frac{1}{2}$ Mil) findes vel endnu Levninger i det Slesvigske, Syd for Grændsen (navnligen Oddis og Wonsild Skove i Thystrup Herred, samt enkelte Skovpletter i Frøs Herred), men Nord for Grændsen findes blot paa den korte Strækning mellem Kb. Hjarup og Seest, samt ved Hg. Sønderskov, nogle ubetydelige Levninger af denne Skov.

Derimod maa Scheels foregaaende og efterfølgende Bemærkninger, der gaae ud paa at hævde den Anskuelse, at Jylland i sine forskjellige Afsnit er vel skikket til Forsvar, under den Forudsætning, at alt Folket er organiseret til at kunne gribe til Værge, naar det gjælder Fædrelandets Forsvar, vistnok ansees rigtige til enhver Tid.

Jyllands og overhovedet hele Halvøens jammerlige Forsvar i 1627, selv under den drivtige og modige Konge Christian IV, og endog efter et almindeligt Opbud til Landets Forsvar, i Forbindelse med Levningerne af den active Hær, under den brave Anfører General Nelle, kan ikke tjene som Modbeviis; thi Opbudet udfærdigedes altfor silde, Landet havde langtfra en itide vel organiseret Værneforfatning, og den Tids staaende eller active Hær bestod ikke af Landets Børn, men fornemmeligen af fremmede Soldater, der i Krigen blot søgte efter en Berigelseskilde, og for hvem Krigens Skueplads var den Mark, paa hvilken Kilden sprudlede, ligemeget om den laae i et fiendtligt sindet, i et allieret, eller i eget Land, og som derfor ogsaa fiendtligt behandlede Landets Indbyggere, og af disse, til Gjengjæld, atter frygtedes og behandledes liig en Fiende.

II. Slesvig (Schleswig).

Hertugdømmet Slesvig (Schleswig) benævnes siden 1393 saaledes efter den gamle Stad Slesvig (Schleswig) ved Slie- eller Schlei-Fjorden; men kaldtes tidligere Sønder-Jylland, til Forskjel paa Norre-Jylland eller den nordligere Deel af den cimbriske Halvøe.

Allerede i Følge Conventionen af 1027 (see § 128) var Eideren og den lille Levens-Aae Landets Grændse mod S., hvilke Vandløb vare forbundne med hinanden ved en Vold, „die Landwehr" kaldet, som gik fra Flemhuder-Søens nordre Bred indtil Levens-Aae, og som dannede indtil i Aaret 1784, da den slesvig-holsteenske Canal blev færdig, Grændsen mellem Slesvig og Holsteen. Men ikke det hele Land Nord for denne Grændse har stedse henhørt under den danske Krone, eller er bleven betragtet som et arveligt Lehn af denne (§ 130), og derfra hidrøre de forskjellige Levninger af Forskandsninger, som findes inde i samme.

Anm. 1. Indtil det 13de og 14de Aarh. bestod Slesvig af trende særskilte Provindser, der endnu med Hensyn til Sprog og Sæder adskille sig fra hverandre, nemlig: a) Sønder-Jylland, som altid har været en dansk Provinds (der var betydelig større end de andre Provindser, og hvorefter derfor ogsaa den hele Landstrækning oftere blev benævnt) havde en Udstrækning fra Norre-Jyllands Grændse ved Skodborg-Aae indtil de sydligste Bugter af Slie Fjorden, nemlig: Haddeby Noer og Selker Noer. Fra disse Bugter strakte sig den egentlige Danneværker-Vold i vestlig Retning til Treen-Aaen, og fra den saakaldte „Große Breite": Østervolden i østlig Retning til Eckernförde Fjord, dannende, i Forening med de anførte Vande, det danske Riges Grændse imod S. og tjenende som Landeværn imod det tydske Rige, indtil Danmarks Grændse atter blev forlagt til Eideren (§ 132). b) Nordfriesland (som almindeligen antages for at være en frisisk Colonie, men om hvis Begrundelse det aldeles mangler paa troværdige historiske Efterretninger) laae indenfor det danske Riges ældste historisk bekjendte Grændseskjel, og adskiltes fra Sønder-Jylland ved Treen, Søholms- og Leck-Aae. Denne Provinds har i gamle Dage været langt større, end den nu er; thi store Oversvømmelser have forvandlet en stor Deel af Landet til Øer og Grunde i Vesterhavet. Indtil Midten af det 13de Aarh. var den største Deel af denne Provinds aldeles uafhængig; men fra denne Tid af tog den jevnligen Parti i Stridighederne om Hertugdømmets Forlehningsmaade mellem de danske Konger og Hertugerne, og holdt i Almindelighed med de sidste. Efter at de store Oversvømmelser, 1354 og 1362, havde ødelagt Halvdelen af de nordfrisiske Lande og Folk, fandt de slesvigske Hertuger Leilighed til at forbinde den endnu uafhængige Deel med Hertugdømmet, og siden 1435 ophørte Nordfriesland aldeles at være en selvstændig Provinds. c) En Deel af Nordalbingien eller det gamle Sachsenland (§ 128), hvilken Deel laae udenfor eller S. for Danneværk, og tidligere var beboet af Venderne.

— 2. Fra de tidligere historiske Forhold hidrøre de tildeels endnu brugelige Benævnelser af enkelte Landdistrikter i det Slesvigske, der vel ingen Betydning have med Hensyn til Landets nu gjældende Inddeling, men dog ere af Interesse for Geographen, og ikke uden Indflydelse paa de administrative Forhold, og om hvilke derfor bemærkes: Egnen vestlig for Als Sund kaldes „Sundewitt"; — „Angeln", som i en ældre Tid betegnede næsten det hele Hertugdømme, kaldes nu Egnen mellem Flensborger Fjord og Sliefjorden; — „Schwansen" kaldes den Halvøe, som Sliefjorden og Eckernførde Fjord danne, og som aldeles bestaaer af adelige Godser; „Dänisch-Wald" (Dansk Wohlder-Distrikt) benævnes Egnen S. for Eckernförde Fjord; — „Nordfriesland" hedder Vestkysten af Hertugdømmet mellem Wid-Aaen og Eideren, samt de udenfor denne liggende frisiske Øer; „det Eiderstedtske" endeligen kaldes nu hele Landskabet Eiderstedt, mellem Hever- og Eider-Strømmene.

Slesvig, med vedliggende Øer.

Slesvig (Schleswig) **ligger imellem 55° 29′ og 54° 12′ n. B. og 4° 17′ og 2° 22′ 30″ v. L.** (afseet fra Øerne Ærøe og Femern). **Fra Grændsefjellet S. for Kolding til Bokelhop er en Længde af 19 Mile, og Breden er fra V. til Ø., mellem Kirkebyen Ording og Fyret ved Bülck $13\frac{3}{4}$ Mil. I Gjennemsnit er Længden $17\frac{1}{2}$ M. og Breden 10 M. Ærøe ligger mellem 54° 58′ 45″ og 53° 49′ n. B. og 2° 22′ og 2° 2′ v. L.; og Femern mellem 54° 32′ 30″ og 54° 24′ 30″ n. B. og 1° 34′ og 1° 16 v. L. I Fladeindholdet af $164\frac{1}{2}$ □ M. indbefattes Øerne Aarøe og Barsøe i Lille-Belt, Als** ($5\frac{1}{2}$ □ M.), **Ærøe** ($1\frac{1}{2}$ □ M.), **Femern** (3 □ M.), **den nordre Deel af Romøe, den søndre Deel af Silt, den østlige Deel af Föhr, samt Nordstrand og Pellworm, med de vedliggende inddigede Smaaøer eller Halliger. Hertugdømmets 13 Kjøbstæder have tilsammen henimod 60000 Indb., og 13 Flekker omtr. 13000 Indbyggere. Paa Landet c. 1700 Mennesker paa □ Milen.**

1. Drographiske og hydrographiske Forhold.

Hertugdømmet Slesvig er i det Hele taget af en lignende Beskaffenhed som Jylland; thi saaledes bestaaer ogsaa her Østsiden, som er indskaaren af store Fjorde, der tildeels have gode Havne, af et frugtbart og smukt beliggende Land med gode Skove, høie Bakker og dybe Dale, og saaledes har ogsaa her den indre mellemste Deel af Landet en sandet Jordbund, som paa flere Steder afverler med Hede og Mosestrøg, samt Vestsiden indtil Høier lignende Marskenge som N. for Skodborg-Aae. Men Slesvigs sandede og mosede Midte har ei den Brede som Jyllands, og er ogsaa bedre dyrket; fremdeles udgyder sig i Slesvig intet betydeligt Vandløb mod Øst, da alle Vandløbene, med Undtagelse af nogle ubetydelige Bække, have deres Udspring paa Østsiden ved Fjordenes bakkede Bredder, og gjennemstrømme Landet fra Ø. mod V. Da disse paa Vestsiden erholde som oftest en temmelig betydelig Brede, og tildeels ere dybe, kunne de tjene som væsentlige Terrainhindringer. Ved deres temporaire Oversvømmelse om Vinteren og om Foraaret bidrage de i Almindelighed til Landets Frugtbarhed, især med Hensyn til fede Græsgange; men der, hvor ingen Diger og Sluser ere anlagte ved deres Udløb, opfyldes de ogsaa ofte (især sildig om Foraaret ved Springfloden) af Sand og salt Vand, som har en skadelig Indflydelse paa den ellers frugtbare Jordbund. S. for Høier bestaaer hele Vestsiden af Marskland; og de østlig for dette frugtbare Landstrøg beliggende store Tørvemoser ere af megen Vigtighed, da de tjene til at levere Brændemateriał for de store Landstrækninger i Midten og paa Vestsiden, som ere aldeles blottede for Skov.

Det indfredede Skovareal udgjør omtrent **73000** Tdr. Land, og de største Skovstrækninger ere ved Bredderne af Hadersley-, Apenrade- og Flensborg-Fjord. Det meer eller mindre opdyrkede Land forholder sig til det udyrkede eller odeliggende omtrent som **4 : 1**, eller nærmere, som **13 : 3**.

Nogle af de høieste Punkter ere: Skamlingsbanken (363′) ved Landsbyen Grønninghoved, hvorpaa en trig. Stat. under 55° 25′ 09″ n. B. og 3° 00′ 39″ v. L., Aschеberg (eller Kohlschalenberg) ved Kb. Aschеffel, N. for Bisten-Sø (346′), med en trig. Stat. under 54° 25′ 48″ n. B. og 2° 54′ 52″ v. L., Brunbjerg (3 2′), N. for Apenrade, Kobjerg (312′) og Høibjerg (306′), V. for Christiansfeld, og Knivsbjerg (307′), N. for Kb. Gjenner.

Iblandt de mindre, over 200 Fod høie Bakker ere: Blaabjerg (276′) ved Hg. Hökeberg, Rangtang (261′), N. O. for Gramgaard, Fjellumhøi (242′), ved Kb. L. Nustrup, Tastebjerg (234′), S. for Apenrade Fjord, Schiersberg o: Skierberg (233′) ved Kb. Gr. Quern i Angeln, og Stagehøi (221′) ved Hg. Kjelstrup, N. for Flensborg Fjord under 54° 51′ 58″ n. B. og 3° 07′ 52″ v. L.

De betydeligste Indsøer ere:

a) **Witten-S.**, omtrent $\frac{2}{3}$ M. lang og $\frac{1}{3}$ M. bred, har sit Afløb til Eideren ved Hg. Schirnau.

b) **Gotteskog-S.**, hvis nordre Deel kaldes Aventoft-Sø. Vandfladen overspænder stundom et Areal af omtr. en heel Qvadratmiil; men da de mange i samme beliggende, deels beboede, deels ubeboede Øer og Holme, ligge tør ved lav Vande, er dens Overflade ofte betydelig mindre. Den gjennemstrømmes af Wid-Aaen, og har sit Afløb i Vesterhavet.

Af de mindre Søer ere de mærkeligste:

Bottschlotter-S. i Bøking Herred, som har sit Afløb i Vesterhavet, og hvorom de samme Forhold gjælde som de, der ere anførte ved Gotteskog-S. Hostrup-S. og Seegaard-S., som tilligemed den endnu mindre Tinglev-S. have deres Afløb til Syder-Aaen og ved denne ud i Gotteskog-S. Hadersley-, Bankel- og Hoptrup-Dam, alle ved Østkysten. Lang-S., N. for Slesvig, med Afløb i Slien ved Winning Noer. Bisten-S., hvis Afløb, Sorg Fl., flyder ud i Eideren.

De betydeligste Vandløb:

(Efter deres Udløb i Retning fra N. til S.:)

a) **Nips-Aaen** eller **Riber-Aae** kaldes det ikkun 2 Mile lange Vandløb, som dannes ved Foreningen af tvende Aaer, hvoraf hver har et Løb af omtrent 6 Mile, forinden deres Forening. Den nordligste udspringer under Navn af Fobisbækken i den høie Egn ved Deddis, optager det fra Jels kommende Afløb fra nogle Smaasøer, danner under Navn af Gram-Aae et Pas ved den gamle Herregaard Gram, og forener sig, under Benævnelsen af Flads-Aae, ved Aarup Gaard med det andet Vandløb, som under Navn af Rudebæk flyder forbi Immervad Passet, og derpaa under Benævnelse af Jarle-Aae og Gjels-Aae danne Passe ved Gjelsbro paa den store Landevei fra Ribe tværs over Landet til Hadersley. Snart efter Foreningen af disse tvende Vandløb erholder Nips-Aaen en Brede af 500—700 Alen, men ved Staden Ribe er den ikkun omtr. 40 Alen bred, hvorpaa den atter udvider sig, og med en Brede af 200—300 Alen, men med en ringe Dybde, udgyder sig efter et meget bugtet Løb i Vesterhavet. Over Nips-Aaen, som har meget mosede Bredder, fører ikkun Broen i Ribe, ved hvilken By den optager Tveed-Aaen, der kommer fra Egnen ved Skodborg.

b) Brede-Aae eller Loebækken dannes af flere smaa Vandløb, som samle sig ovenfor Lygumkloster, hvorfra den paa et Løb af omtrent 3 Mile ikkun har eet Bropas, nemlig ved Kb. Brede. Paa den sidste Halvdeel er den temmelig bred, og dens Bredder tildeels

sumpige. Ved Forballum, V. for Meolden, er en Færge over dette Vandløb, i hvis Munding store Baade kunne løbe ind, naar de ikke stikke dybere end 3—4 Fod.

c) **Wid**-Aaen (eller Hvid-Aaen) udspringer N. for Apenrade i det høitbeliggende Ries Herred, og danner paa dens første 5 Mile lange Løb indtil Foreningen med Virl-Aae (under Navn af Røde-Aae, Arn-Aae og Brede-Aae) en Mængde Pasſe, der alle ere af ringe militair Vigtighed. Først paa de sidste 3 Mile, hvor Aaen flyder med en Brede af omtr. 100 Alen igjennem Moser og Marskland, kan den tjene som en Terrainhindring. Paa denne sidste Strækning, og især fra Tønder indtil dens Udløb, Syd for Høier, har Wid-Aaen en saa betydelig Dybde, at den kunde beseiles af smaa Fartoier, hvis ikke Digerne, for at beskytte Staden Tønder og Omegn mod Oversvømmelse, hindrede dette. Igjennem Mundingen ved Høier og det foran beliggende Forland fører for Tiden en Canal af 1 Miils Længde, 25 Alens Brede og 8—9 Fods Dybde, i N. N. V. Retning ud til Dybene V. for Silt.

Wid-Aaens Vandmasse hidrører fra den Mængde Aaer og Bække, som Aaen optager, af hvilke de fleste have ikkun en ringe Brede og Dybde, men et meget langt Løb. De mærkeligste iblandt disse ere Grøn-Aaen og Syder-Aaen, af hvilke den sidste udspringer i Egnen om Seegaard, har ved Kliplev et Bropas over den østlige Landevei, og optager Geil-Aaen, hvorved den bliver til en betydelig Aae, som efter at have gjennemskaaret den vestre Landevei ved Schmalholm, løber ud i Aventofte-Sø. Saavel Grøn-Aaen som Syder-Aaen løbe tilsidst igjennem Moser og Marskenge, og danne, formedelst flere Arme, hvori de dele sig, en meget gjennemskaaren Egn, imellem Tønder og S. Lygum.

d) Leck-Aaen, som har en Længde af 4—5 Mile, udspringer i Nærheden af Kb. Medelby, flyder forbi Leck, og har derpaa en Afledning mod Nord, som gaaer til den søndre Side af Gotteskog, hvor den i Forbindelse med flere andre Afløb fra Kogene ledes ud i Havet, medens selve Aaen løber igjennem Bottschlotter-Sø, og forbinder sig med Søholm-Aae, der dannes ved Afløbet fra en liden Sø N. V. for Flensborg, og, efter at have optaget Wiehebæk, flyder igjennem Ockholmkog, hvor den ledes ved tvende Sluser ud i Havet.

e) **Treen**-Floden udspringer i Angeln, hvor den dannes af tvende Aaer, hvis nordligste Tilløb er fra den lille Winderatter-Sø. Den har i det Hele taget en ganske anden Retning end de foranførte Vandløb; thi, efter at have optaget Afløbet fra den lille Sankelmark-Sø, flyder den i en Strækning af henimod 6 Mile imod Syd. Nord for Bropasset ved Treya, hvorover Landeveien fører fra Husum til Slesvig, har Treen-Floden en Brede af 30—50 Alen og faste Bredder, men S. for dette Pas gjennemstrømmer den et betydeligt Mosestrøg med en Brede af omtrent 100 Alen, indtil den V. for Bergenhusen, ved „Holzkathen-Damm", vender sig imod V., og med en Brede af 200—300 Alen adskiller Schwabstedts Geest fra Stapelholmer Marsk, og ved Friederichsstadt flyder igjennem tvende store Sluser ud i Eideren, istedetfor at den fordum forenede sig med N. Eideren, og under dette Navn løb ud i Heverstrømmen mellem Sydermarsk og det Eiderstedtske. Treenen har endnu en saadan Dybde, at den bliver beseilet med temmelig store Baade op til Hollingstedt (hvor Landeveien fra Husum til Eckernförde fører over en 56 Skridt lang Bro). S. for dette Pas udgyder sig Reider-Aaen, der er mærkelig derved, at den høire Fløi af Danneværk støttede sig til samme, da den havde en betydelig Dybde. Fra Hollingstedt indtil Friederichsstadt er ingen Bro over Treenen, men blot nogle Færger, nemlig ved

Fresendelf, Hude og Schwabstedt. Geestaasen bag disse Passe har flere Gange i ældre Tider tjent til en Stilling ved Operationer ind i Landskabet Stapelholm, og især ind i Landskabet Eiderstedt.

f) **Sorg**-Floden har vel ikkun det korte Løb af 3—4 Mile, men den er mærkelig derved, at den tjener til Begrændsning af det Terrainafsnit, hvorigjennem Veiene N. fra føre til Fæstningen Rendsborg. Den dannes fornemmeligen ved Afløbet fra den lille Bisten-Sø, og løber i vestlig Retning, indtil den ved et Dige østlig for Meggerdorf tvinges til at følge dette i sydlig Retning, under Navn af „Neuesorg". Noget S. for Sandsluse (som er et vigtigt Pas paa Landeveien fra Tønning og Friederichsstadt igjennem Landskabet Stapelholm til Rendsborg) **forenes det nye Vandløb igjen med Sorg-Flodens gamle vestre Udløb i Eideren.** Dette Udløb kaldes „Untensorg", og er seilbart for smaa Fartøier forbi Sandsluse op til Tetenhusen, hvorfra en Mængde Tørv føres fra de nærliggende store Moser til de for Brændematerialier aldeles blottede Marskl ande.

Imellem Bisten-Sø og Sorg Bro ere, foruden Passet ved Stenten Mølle, tvende andre Overgangssteder over Sorgen, og ved Landsbyen Tetenhusen er, ½ Mil V. for Sorg Bro, endnu en Bro over dette Vandløb, som herfra og indtil Udløbet i Eideren, nær ved Hohnerfærge, danner en væsentlig Terrainhindring, da det paa denne Strækning har en temmelig betydelig Dybde, meget sumpige Bredder og kun det eneste Pas ved Sandsluse, som ved et alvorligt Forsvar er meget vanskeligt at forcere, da Dæmningen, som fører til samme, gaaer igjennem et paa en lang Strækning til begge Sider aldeles impassabelt Terrain.

De betydeligste blandt de mindre Vandløb:

(Med Udløb til Østersøen.)

g) Taps-Aae, som udspringer ved Kb. Taps, flyder S. om Christiansfeld og ud i Heilsminde Vig, dannende tvende vigtige Passe, ved Christiansfeld og Aller Mølle, paa Veiene fra Hadersleb til Kolding.

h) Schwensbek (Svendsbæk) er et Afløb fra den lille Sønder- eller Sørup-Sø, som flyder ud i Gelting Bugt.

i) Loit- eller Füsing-Aae, som optager Wedelbæk, der er et Afløb fra Lang-Sø, og som flyder ved Hg. Winning ud i Slien.

Moser og sumpige Enge.

De betydeligste Moser og sumpige Enge ligge: N. O. for Ribe, mellem Tveed-Aaen og Ribe-Aae; paa begge Bredder af Jarde-Aae; Seiersbæksmosen, især N. for Troiborg; „Wüstemoor" og „Großenmoor" imellem Kb. Tinglev og Walsbüll; Sillerup Mose, O. for Joldelund; Hollingstedter Mose, ved Bredderne af Treen-Fl.; Tetenhusener, Hohner Mose, samt Ahrenstedter Mose, i Egnen om Rendsborg.

Marskenge og Marskland.

Med Undtagelse af nogle faa isoleret beliggende Geeststrækninger, bestaaer næsten den hele Vestside af Hertugdømmet Slesvig af Marskenge og Marskland, med Hensyn hertil deelt i 2de Dele, nemlig: i den nordslesvigske og i den sønderslesvigske Marsk. Den nordslesvigske Marsk, eller Kyststrækningen imellem Konge-Aaen (fra Gredsted Bro) og

indtil Møgeltønder- og Høier-Kog, bestaaer i en Brede af 1—1½ Miil af en flad og jevn Slette, hvis Hovedcharakteer er Marskeng, med betydelige Strækninger af uinddiget Marskland i en Brede af ¼—½ Miil langs med Havet, der ved høi Flod gaaer indtil ½, ja paa flere Steder over 1 Miil op i Landet.

Disse Marskenge ere almindeligviis langs med Strandbredden omgivne med en lav Sandvold, kaldet Uren, men denne er i det Hele kun et svagt Værn mod Havet. Udenfor Uren findes sædvanligen nyt tilført Land eller Marsk, som Floden tilslikker, og som opfanges ved smaa Dæmninger med Fletværk eller saakaldte Laaninger. Da Marskengene kun ligge lidet høiere end Havets Niveau, og, som bemærket, ikke ere inddigede paa det anførte Strøg, saa oversvømmes de af Søvandet ved høiere end ordinair Flod; dog bliver dette af Nogle anseet som en Betingelse, uden hvilken de vilde tabe deres Kraft, og Græsarterne det Eiendommelige, hvorved Marskengene adskille sig fra Geestengene.

Med Høier- og Møgeltønder-Kog begynder Syd for denne Kyststrækning det inddigede Marskland, som indbefatter den søndre Deel af Hertugdommets Vestside, eller den sønderslesvigske Marsk, og som S. for Eideren fortsættes i Holsteens Vestside ned til Wedel, ved Elbens nordre Bred.

Anm. Da et inddiget Marsklands Eiendommeligheder ere vigtige at kjende, bemærkes:

Marskens ældste Beboelsessteder vare blot anlagte paa de enkelte høiere beliggende Punkter („Warfter") i det tilslikkede Forlands fede Græsgange; men efterhaanden som med Culturens Udbredelse Vigtigheden af disse Eiendomme tiltog, forenede flere Warftbeboere sig om at sikkre deres Eiendomme imod Havets deels uregelmæssige, voldsomme, deels daglige, regelmæssige Indvirkning, og saaledes opstode Ringdiger, eller saakaldte Sommerdiger. Efterhaanden, og især efter den store Vandflod 1634 (ved hvilken den tilbageblevne Deel af Nordstrand næsten aldeles gik til Grunde) var man betænkt paa at opføre større og stærkere Diger, der ogsaa kunde holde Vandet ude om Vinteren, til hvilken Tid Havet ofte stiger overmaade høit, især naar stærke Storme fra S. V. pludseligen vende sig mod N.

Det Fladerum, som i et ubestemt Omfang indesluttes af saadanne Hoveddiger, kaldes en Kog eller Koug, og da Havet efterhaanden tilførte nyt Land, opførtes nye Diger eller Dæmninger udenom de ældre, hvorved nye Koge opstode. Af saadanne foranliggende og bagvedliggende Koge bestaae nu de egentlige Marsklande. Til Erstatning for den bekostelige Inddigning tildeles Kogen flere Privilegier, og kaldes da en octroieret Kog. Foreningen af flere Koge til Udgivters Bestridelse ved Digernes Anlæg og Vedligeholdelse kaldes „Deichband." Hoveddigerne ere opførte som Volde, der have en Høide af indtil 22 Fod over den sædvanlige Flodhøide, og ere steilere ind ad Landet, men mere skraae ud mod Søen, for desbedre at kunne bryde Bølgernes og Isskollernes Magt. De gamle eller indre Diger bleve ved Opførelsen af de nye for en Deel overflødige, men tjene dog endnu til at vedligeholde Communicationen imellem Kogene, da, især i de slesvigske Marsker, den meste Færsel skeer paa Digerne. Kammen af Dæmningerne bruges nemlig som Kjørevei om Vaaren, Høsten og Vinteren, naar det hele Land formedelst Regn og Sneevand er bleven til et saadant Ufore, at man kun kan komme frem paa enkelte brolagte Veie, eller Steendamme, medens de sædvanlige Veie (som ikke kunne vedblive at følge Digerne overalt), ere saa slette, at de som oftest ere at betragte som aldeles impassable. (Paa Veiene mellem Digerne tilbringer stundom en med 4 Heste bespændt let Vogn flere Timer for at tilbagelægge en Strækning af ikkun ¼ Miils Længde; derimod ere som oftest gode Gruusveie anlagte paa selve Digerne.) Da disse Diger stundom ere forsynede med stærke Gjerder eller Faskiner belagte med Stene, staae de som Mure, hvis øverste Kam („die Kappe") er saa bred, at tvende Vogne kunne paa flere Steder kjøre ved Siden af hinanden. I det Eiderstedtske er den øverste Kam fra 18—22 Fod bred, men paa andre Steder i Almindelighed dog ikkun fra 12—18 Fod. Endvidere er at bemærke, at Kjøreveiene paa Digerne ere afdeelte ved en Mængde Led, som kunne tillaases, og stundom ogsaa paa denne Maade tillukkes, da ei Enhver har Tilladelse at benytte disse Veie om Vinteren, og at altsaa ved denne Indretning en hurtig Fremtrængen især til Hest og Vogns ad disse Passe end ydermere kan gjøres vanskelig.

De indre Diger bidrage endvidere til at forebygge en almindelig Oversvømmelse, i det Tilfælde, at de udvendige Diger eller Havdigerne skulde blive gjennembrudte. Grundbrud skeer, naar Vandet, efter at have overskyllet Diget, borer sig ind i dets indre Fod, bortraserer Diget, og efterlader et ofte 40—50′ dybt Hul, som kaldes „Wehle" eller „Kolck". Naar Vandet derimod kun bortskyller den øverste Deel af Diget, saa kaldes det en Kamstyrtning. Naar hele Digets Profil bortskylles uden Grundbrud, kaldes det et Maifeldbrud.

Ogsaa de større Vandløb ere forsynede med Diger, og det samme gjælder ogsaa om de større Canaler, som ere gravede for at aflede det Vand, der formedelst Regn, Snee o. s. v. samler sig i de side Egne. Marsken gjennemskjæres overalt af saadanne Afløbsrender, Canaler og brede Grøfter, som naturligviis besvære den indbyrdes Communication meget, dog især for Fremmede; thi Marskbeboerne befare enten disse Grøfter med smaa Baade, naar Veiene ere alt for ufremkommelige, eller Markerne for vaade til at kunne betrædes af Fodgængere, — eller de springe over dem ved Hjælp af lange Stager (Springstokke), som de sjelden forsømme at tage med sig, naar de gaae ud. Indvaanerne søge at holde Vandet i disse Canaler og Grøfter i en vis Høide, formedelst Sluser og dybere liggende Tværrender („Siele"), ved hvilke altsaa ogsaa Marsken, naar man ganske aabner disse ved nogenledes stærk Flod og gunstig Vind, kan successive sættes under Vand, og gjøres utilgængelig for en Fiende, hvilket Indvaanerne ogsaa adskillige Gange have gjort. Vandet i Marsken er iøvrigt ureent, og sædvanligt halv salt eller brakt; hvorfor man maa betjene sig af Regnvand og Brakvand, som man ved Filtreren søger at forbedre, men dog sjelden bekommer dem vel, der ikke ere vante til at nyde det, naar det ikke ved gjentagen Kogen er blevet renset fra de klægagtige Jorddele.

Canal.

Den slesvigsk-holsteenske Canal i Forbindelse med Eideren.

Fra Mundingen i Kieler Fjord, ved Holtenau, $\frac{2}{3}$ Miil N. for Kiel, indtil Rendsborg, har den slesvig-holsteenske Canal en Længde af omtrent $5\frac{3}{4}$ Miil, og fra Rendsborg fortsættes Canalfarten paa den seilbare „Unter-Eider", indtil denne Flods Udløb igjennem Vaderne udenfor Halvøens Vestkyst, i en Længde af omtrent 16 Mile. Den egentlige Canal er imidlertid kun gravet (i Aarene 1777—1784) i en Strækning af $4\frac{1}{3}$ Miil; nemlig, først fra Kieler Fjord til Flemhuder-Sø, hvorved man, som tidligere bemærket, har benyttet sig af den lille Levens-Aae, og derpaa fra Flemhuder-Sø indtil Herregaarden Steinwehr, hvorved man har benyttet sig af Eiderens Løb. Fra Steinwehr til Rendsborg har Eideren en meget betydelig Brede, og benævnes paa denne Strækning „Ober-Eider".

Canalen har en Brede af 100 Fod paa Vandspeilet, og 44 Fod i Bunden, saa at tvende Skibe kunne seile hinanden forbi overalt, og temmelig store Skibe vende paa dertil indrettede Steder. Da Seilløbet paa den hele Strækning har en Dybde af i det mindste 9—16 Fod, og Sluserne ere indrettede til at optage Skibe af indtil 100 Fods Længde og 26 Fods Brede, kan denne Forbindelse mellem Østersøen og Vesterhavet overhovedet afbenyttes af sædvanlige Handelsskibe, og afgiver en Vinterhavn af 1de Classe.

Fra Mundingen indtil Landwehr er en Trækvei paa hver Side af Canalen, men fra Landwehr indtil Rendsborg blot paa den nordre Side. Canalens Delingspunkt og betydeligste Vandbeholdning er Flemhuder-Sø, som ligger 26′ 3″ høiere end Østersøen og 21′ høiere end Under-Eideren ved Rendsborg. **Vandbeholdningen i Flemhuder-Sø erholder et betydeligt Tilløb ved Eideren, som gjennemstrømmer „Westen"-Sø, der igjen optager Tilløbet fra flere mindre Søer.** Imellem Canalens østlige Munding indtil Flemhuder-Sø hæves Skibene i hver af de trende Sluser ved Holtenau, Knoop og Rathmannsdorf: 8′ 9″, og fra denne Sø indtil Under-Eideren sænkes Skibene i hver af de tvende Sluser ved Königsföhrde og Kluvensieck 8′, og ved Slusen i Rendsborg 5′ i Flodtiden, men 7′ 6″ ved Ebbe.

Over Sluserne ved Holtenau og Knoop føre Broer, men ikke over den nær ved liggende Rathmannsdorfer Sluse. Derimod er mellem denne Sluse og Flemhuder-Sø tvende Broer over Canalen ved „Levensau", paa den store Landevei fra Eckernförde til Kiel, og ved „Landwehr", paa en mindre Gjenvei fra Gettorf til Rothenhahn paa Kieler Chaussee. Benævnelsen af disse Bropasse tjener som Minde om de gamle Grændseskjel Levens-Aae og Landwehr. Over Sluserne ved Königsföhrde og Kluvensieck føre ligeledes Broer. Ved Herregaarden Schirnau modtager Eideren Afløbet fra den store Witten-Sø, og paa denne Strækning indtil Rendsborg har Floden temmelig høie og steile Bredder. Ved Rendsborg, eller rettere indenfor denne Stads Fæstningsværker, omflyder Eideren den lille Ø, hvorpaa „Altstadt" ligger, der altsaa kan betragtes som oprindeligen henhørende til Hertugdømmet Slesvig, forudsat at den søndre og smalle Arm af Eideren ikke er dannet ved Kunst, men af Naturen. Disse Arme af Eideren drive tvende Møller, og deres Sammenløb, V. for Byen, danner en liden Havn, hvori Skibe paa omtrent 30 Commerce-Læster kunne ankre. Men den større Havn dannes ved den nordligste af Eiderens brede Arme, der tillige tjene Fæstningen som Grave, og i dette rummelige Basin ligge Canalskibene, som her have at erlægge Told. Til Handelens Fremme er endvidere her anlagt et stort kongeligt Pakhuus.

Over Under-Eideren, Vesten for Rendsborg, findes ingen Bro, men derimod endeel Færger, som alle føre fra og til Nordre Ditmarsken. De betydeligste iblandt disse Færger (for Tiden af den Beskaffenhed, at de kunne anvendes til Transport af svært Skyts) ere: Lex Færge paa Veien fra Rendsborg over Hamdorf; — Hohner Færge paa Landeveien fra Rendsborg over Hohn; — Bargen Færge, som fører fra Erfde; Syderstapel Færge fra Landskabet Stapelholm; — Friederichsstadts store Færge, som danner Hovedforbindelsen mellem Marsklandene N. og S. for Eideren; — og Færgen fra Tønning i nordøstlig Retning til Vollersum, V. for Flekken Lunden.

Desforuden kunne enkelte Personer passere Under-Eideren ved Klinte (tæt ved Rendsborg), Kb. Nübbel, S. for Kb. Hamdorf over til Breiholz og Lohklint, Tielenhemme Færge Ø. og Pahlhude Færge V. for Landsbyen Tielen, Bosbüttel Færge sydøstlig og Sar Færge vestlig for Friederichsstadt, samt Færgen fra Tønning i sydøstlig Retning til Hammerwurth Færge, ved Carolinen Kog.

Fra Bastenbrok Kog, S. for Kb. Hamdorf, er Eideren forsynet med Sommerdiger paa den slesvigske Side indtil Tielen, hvor store Diger ogsaa følge langs med Eiderens høire Bred.

Anm. 1. Grændsen imellem Slesvig og Holsteen dannes af den slesvig-holsteenske Canal og af Eideren, V. for Flemhuder-Sø, ikke blot i militair-geographisk Henseende, men og i det Hele taget med Hensyn til disse Provindsers administrative Forhold. Dette sidste dog ikkun i det Hele taget; thi følgende Undtagelser bemærkes:

a) Det lille Afsnit, som Nord for Canalstrækningen mellem Herregaardene „Klein-Königsföhrde" og „Kluvensieck" omsluttes af Eiderens gamle Løb, og hvori Hg. Osterrade ligger. Da Eideren formedelst det høiere Terrain her gjorde en betydelig Bøining nordefter, hvori paa de fleste Steder kun 3—4 Fod Vand, blev nemlig den kortere Strækning gjennemgravet.

b) Den Deel af Sognefogderiet Raumort (6 Byer med et Areal af $1\frac{1}{4}$ □ Miil), som ligger N. for Eideren ved Rendsborg, og som siden 1544 er henlagt under Rendsborg Amt.

c) Foruden „Altstadt" eller den Deel af Rendsborg, som er omflydt af Eideren, hører ogsaa „Kronwerk" eller den N. for Eideren beliggende Deel af Fæstningen, tilligemed den øvrige Deel

af Staden Rendsborg til Holsteen. Imidlertid henregnes Staden Rendsborg i Toldsager og i mercantilske Forhold til de slesvigske Stæder.

d) Ifølge Patent af 5te Jan. 1813 henhører ogsaa Canalstrømmens hele Basin til Hertugdømmet Slesvig, og Grændsen gaaer altsaa ikke, som efter den sædvanlige Regel, i Canalens Midte, men ved dens søndre Bred, og dens Benævnelse „slesvig-holsteensk" Canal har derfor ingen politisk Betydning.

Anm. 2. Betragte vi den slesvig-holsteenske Canal i Forening med Eiderens seilbare Løb fra et commercielt Synspunkt, finde vi, at dens Hovedbestemmelse, nemlig den, at tilveiebringe for sædvanlige Handelsskibe en bequem, kortere, samt uden Fare forbunden Fart mellem Østersøen og Nordsøen, er bleven opnaaet; men det er at beklage, at det hele Canalanlæg kun lidet tjener til at befordre Landets indre Handel, da, med Undtagelse af de smaa, kun paa en kort Strækning for Baade seilbare, Floder Trenen og Sorgen, intet seilbart Vandløb staaer i middelbar eller umiddelbar Forbindelse med samme, hvorved det kommer til at ligne en smuk og god Chaussee, hvortil ingen Sideveie føre.

— 3. Fra et militairt Synspunkt betragtet er det indlysende, at Eideren, paa dens Løb fra Steinwehr Vest efter, yder en fortræffelig Terrainhindring, deels formedelst dens betydelige Dybde og Brede, og deels fordi det eneste Bropas over denne Strækning omsluttes af Rendsborgs Fæstningsværker. Man vilde fornemmelig blot have nødig at bevogte denne Strækning, — et Hverv, som falder vanskeligst mellem Syderstapel og Bosbüttel Færge, da Eideren her har et meget bugtet Løb omkring nogle aldeles ubeboede Koge. Imidlertid vilde en Fiende, som det lykkedes ubemærket at passere Eideren, især paa denne Strækning, og overhovedet i Egnen umiddelbart Nord for Eideren, og fornemmeligen ved dens Løb igjennem Marsken, letteligen hindres i en videre Fremtrængen, da han er tvungen til at passere tildeels betydelige Defileer, forinden han formaaer at udvikle sin Styrke. Mindre vanskelig er en Fremtrængen over den egentlige Canalstrækning fra Steinwehr indtil Canalens Munding, da denne vel er at betragte som en Terrainhindring, der er skikket til at opholde en fremrykkende Fiende nogen Tid (f. Ex. et Par Dage), men dog langtfra ikke formaaer at yde den Dækning eller at vanskeliggjøre et alvorligt Angreb i den Grad som Eiderstrækningen; thi vel har Canalen en Brede af 100 Fod, og er altsaa i det Hele taget, naar den ikke er tilfrossen, et væsentligt Værn, men vi bemærke ei mindre end 6 Bropasse over samme, hvoraf de ved Holtenau, Levens-Aae og Landwehr domineres fra den holsteenske Side, og paa 5 Steder (inclusive Rathmannsdorfer Sluse) er der kun en Brede af $27\frac{1}{2}$ Fod til at lægge Bro over, hvortil det ikke mangler paa Material i Omegnen.

Ved et Forsvar af disse Passe er iøvrigt især det nærmest mod Rendsborg beliggende Pas ved Kluvensiek af stor Vigtighed, for at forhindre, at et bag Canalen retirerende Corps, som føler sig for svagt til at fortsætte sin Retirade igjennem Slesvigs Østside, ikke afskjæres fra sin Retirade til Rendsborg. Ved en Postering bag Canalen findes en god Stilling for Hovedstyrken at være imellem „Witten"-Sø og Eiderens gamle Løb N. for Kluvensieck, nemlig paa Landeveien fra Holzsee over Sehestedt til Passet ved Schirnau, da man fra denne Stilling flankerer Fiendens Fremrykning mod Eckernförde og Slesvig, medens man dækker Landeveien til Rendsborg. At det danske Corps under Prinds Frederik af Hessen, d. 10de Decbr. 1813, da General Wallmoden havde besat denne Stilling, fortrængte ham fra samme, efter med stormende Haand at have indtaget Sehestedt, som er Nøglen til denne Position, og derved aabnede sig en Vei til Rendsborg over Passet ved Schirnau, tjener mere til Ære for de danske Vaaben i denne hæderlige og heldige Affaire, end til at modbevise Stillingens Godhed; thi de historiske Data oplyse

tilfulde, at Fienden ikke benyttede hensigtsmæssigen de Fordele, han var i Besiddelse af, efter at have været saa heldig, at kunne uhindret passere Canalen ved Kluvensieck.

2. Kysterne (samt vedliggende Øer).

a) Østkysten.

Kysten, samt Stranden eller Havets Grund nær ved Kysten, bestaaer for det meste af Sand, Gruus og smaa Stene, saa at der kun paa de faa Steder, hvor et rindende Vand flyder ud i Havet, findes moset Grund. I det Hele taget have saavel Kysten som Stranden en, om just ikke steil, saa dog temmelig stærkt marqueret Afskraaning; dog undtages derfra Stranden paa de Strækninger, hvor et Sandrev strækker sig ud i Havet.

Den hele Kyst har fra Kolding indtil Holtenau ved den slesvig-holsteenske Canals Munding en Udstrækning af omtrent 55 M., incl. Kysterne langs med Apenrade-, Flensborg- og Eckernförde-Fjord. Paa denne Strækning er langs med Lille-Belt, fra Løverodde indtil Halkhoved (6 Mile), paa de fleste Steder tæt under Land 6—12′ Vand, men ogsaa paa enkelte Steder ikkun 2—4 Fod, og Grundene foran denne Strækning naae, med 3 Favne Vands Dybde, i Gjennemsnit 1000 Alen udad. Syd for Hadersley Fjord bemærkes paa denne Kyststrækning: Aarøesund, som har en Brede fra 500—900 Alen, og en Dybde fra 7—11 Favne, og adskiller Aarøe fra Linderum, hvis Grunde ere sammenhængende med Fastlandet. Fra Halkhoved, forbi Revshale og den lille, men dybe Gjennerbugt indtil Apenrade, gaae Grundene under 4 Favne Vand paa en Strækning fra 800—1400 Alen ud fra Kysten, som ikkun paa et Par enkelte korte Strækninger er ubeskyttet. Vel er Kysten ved Sandvig, paa en Strækning af omtrent ½ M., betegnet paa de nyeste Søkaart som ubeskyttet, men sandsynligviis kun af Mangel paa Oplodning. Apenrade Fjords søndre Side er paa en Strækning af ¾ Miil ubeskyttet, og langs med det smalle og dybe Alssund kunne kun Grunde af en ringe Brede strække sig ud fra Kysten; men fra Dyppel Færge, forbi den dybe Bugt „Venning Bond" (om hvilken ei heller Grundmærker findes noterede), og indtil St. Borrishoved, ere Grundene i Gjennemsnit 700 Alen brede, med en Dybde af ikkun 6—12 Fod. Imellem St. Borrishoved og Habernæs (¾ M.) er Indløbet til Flensborg Fjord, i hvilken Grundene have en Middelbrede af 600 Alen, og mellem Habernæs og Birknakke er den henimod en Miil brede Gelting Bugt med Grunde af 900 Alens Brede. Fra den flade Kyst ved Birknakke udskyder sig, 5000 Al. mod Nord, et Sandrev, „Kalkgrundene" kaldet, og imellem dette, samt de S. for Als beliggende Grunde er ½ Miil bred Indseiling til Flensborg og Sønderborg med en Dybde fra 7—17 Favne. Fra Birknakke, forbi Sliemünde, hvor den tildeels meget snevre og bugtede Slesviger Fjord skjærer sig ind, og indtil Langhoved, ved Indseilingen til Eckernförde Fjord, er Kysten beskyttet ved Grunde fra 1000—2000 Alens Brede, og fra Eckernförde Fjord indtil Bülkhoved dækket ved Grunde fra 1000—3000 Alens Brede. Nord for den sidstnævnte Kyststrækning ligger den stenede Stollergrund, hvorpaa der er 16 Fod Vand. Mellem Bülk og Holtenau strækker en Grund sig ud fra Frederiksorts

Odde i Kieler Fjord, og ved den er det 4—9 Favne dybe Farvand til Kiel ikkun smalt paa dette Sted.

Da Beskaffenheden af Kysten høiere op i Land allerede er bemærket, saa kunne vi strax gaae over til at anføre de vigtigste Punkter ved samme:

Stenderuphage, eller den nordøstlige skovbegroede Odde, hvorfra det svenske Infanterie drog over Isen, 1658, for at lande i Fyen ved Tybring Vig. Udenfor denne Odde har Lille-Belt en Dybde fra 15—20 Favne, og i **Mosvig** ere paa den hele Strækning S. for Stenderuphage gode Ankerpladse paa 4—5 Favne Vand, temmelig nær under Land. Vestlig for Mosvig, $\frac{1}{4}$ M. oppe i Land, ligger **Skamlingsbanken** (som ogsaa benævnes efter Landsbyen Grønninghoved), med en Høide af 363 Fod.

Heilsminde kaldes en liden, 5—9′ dyb Vig (tidligere Heils-Sø), hvori Taps-Aaen har sit Udløb, og hvorved et meget afbenyttet Udskibningssted. Fra Kb. Heils drog i 1658 det svenske Rytteri over til Fyen.

Hadersley Fjord. Imellem Orbyhage og Steffeltodde indskjærer sig den 2 Mile lange, $\frac{1}{8}$—$\frac{1}{4}$ Miil brede, og meget bugtede Hadersley Fjord, der er saa fuld af Mudder og Grunde, at den kun har en Dybde af henimod 6 Fod; dog er man for Tiden meget beskjæftiget med at fordybe Seillobet i denne Fjord. Udenfor Landsbyen Stevel eller Steffelt er i Fjordmundingen en Dybde af 11 Fod, og Vinterhavn af 4de Classe. Som et Slags Fortsættelse af Fjorden kan man betragte Hadersley Dam, der i en Længde af $\frac{2}{3}$ M., men kun med en ringe Brede og Dybde, ligger sydvestlig for Byen.

Hadersley (Hadersleben), Kjøbstad under 55° 15′ 02″ n. B. og 3° 05′ 21 v. L., ved den indre nordre Bred af Hadersley Fjord, hvor Hadersley-Dam forener sig med denne. Staden har 3 Kirker (af hvilke Mariekirken er meget stor og smuk), samt henimod 6200 Indb., der ernære sig af Industrie, Agerbrug, Handel og Skibsfart (Tab. VIII), og endskjøndt kun 6 Fods dybgaaende Skibe kunne gaae op til Byens Skibsbro (hvortil en Canal af $\frac{1}{4}$ Miils Længde fører), er dog Exporten til fremmede Stæder ikke ubetydelig. Staden er overhovedet atter i god Opkomst. Den deles i tvende Dele: Gammel- og Ny-Hadersley, af hvilke den førstnævnte, n. v. beliggende Deel, i flere Henseender henhører under Amtet (hvorhen Stæderne i Hertugdømmerne ellers ikke henhøre; see § 50). I Staden er en lærd Skole, og i Garnison Staben samt 2 Esc. af det Holsteenske Landseneer Regiment.

Hadersley er en meget gammel By, som i det 14—16de Aarh. var i stor Anseelse; thi til den Tid tjente det paa Høien „Boghoved" byggede Slot Hadersleyhuus til Residents for de slesvigske Hertuger, og stundom til Opholdssted for danske Konger, og endnu i Enden af det 16de Aarh. var Fjorden langt dybere og seilbarere end nu. I 1292 erholdt Hadersley Stadsprivilegier af Hertug Valdemar IV. Den 1ste Septbr. 1448 blev Grev Christian af Oldenborg valgt til Konge af Danmark paa Haderslevhuus, hvilket Slot blev nedbrudt 1557 af Hertug Johan d. Æ., som istedetfor dette opbyggede Slottet Hansborg (sædvanlig benævnt Haderslevhuus, ligesom det gamle Slot). Paa dette Slot havde Torstenson sit Vinterquarteer i 1643—44, og efterat han havde forladt Landet, erobredes det paany i Novb. 1644 af Streifcorpset under Helm Wrangel, efter 4 Dages Beleiring. Men allerede Dagen derpaa sprængtes det i Luften, og det er uvist om i Følge en Uforsigtighed af de Svenske, eller en Anordning af de Danske.

Formedelst Ny-Haderslevs lave Beliggenhed egner Byen sig ikke til at befæstes, og er ei heller skikket til Forsvar.

Aarøesunds Færgegaard, med Overfart til Asfens ($1\frac{1}{2}$—2 M.) med Færgebaade og et Dampskib. Denne Forbindelse er i de senere Aar, som ad en kortere Vei end over Snoghøi og Kolding, bleven til en Hovedforbindelse imellem de danske Øer og Hertugdømmet Slesvig, og til bequem Ind- og Udskibning er ogsaa i de sidste Aar her anlagt en lille god Havn samt en ny Bro, hvorpaa en Havnelygte tændes i mørke Nætter, corresponderende med Lampefyret paa Baagøe og Havnelygten ved Asfens.

Aarøe, beliggende ikkun ¼ Miil fra det faste Land, har en Længde af ½ M. og en Brede af ¼ M. Aarøeby hører til Kirkesognet Desby. V. for Den er i det dybe Aarøesund en Sommerhavn af 1ste Classe.

Gjenner Fjord eller den lille 4—10 Favne dybe Bugt, som gaaer ind i Kysten vestlig for Barsøe, men som benyttes ikkun sjelden formedelst Nærheden af Apenrade Fjord og Havn.

Omtrent ¼ Miil i N. V. for Gjenner Bugt ligger tæt ved Landeveien fra Hadersleb til Apenrade: **Knivsbjerg** (308′), som tjener til Sømærke, og fra hvis tilgrændsende høie Egne den søndre Arm af Nips-Aaen har sit Udspring; endvidere bemærkes paa Halvøen mellem Gjenner- og Apenrade-Fjord flere andre høie Punkter, hvoriblandt **Blaabjerg** (276′) og **Brunbjerg** (342′) ere de betydeligste, og kunne tjene som Varder. Endvidere er den høitliggende Kirkegaard ved **Kirkeby** (Loit Kb.) bequem til en Vagtpost, da den er omgiven med en tyk dobbelt Muur af Kampesteen. Kirkens 128 Fod høie Taarn er et vigtigt Sømærke.

Barsoe, ikkun 2000 Alen fjernet fra den skovbevoxede Odde: Sønderballe Hoved, N. for Gjenner Fjord. Byen paa denne lille, ⅓ M. lange og ¼ M. brede Ø hører til Loit Kirkesogn, hvortil Overfart ¼ M. Den østlige Side af Øen bestaaer af en lodret Leervæg, som Havet ved Underskylning successive formindsker.

Apenrade Fjord er en henimod 1½ Miil lang og omtr. ½ M. bred, 14—16 Favne dyb Bugt af Østersøen, hvori en Sommerhavn af 1ste Classe. Inderst i Fjorden, der er omgiven af høie skovbevoxede Bakker, ligger ved en mod østlige Vinde aaben Rhed:

Apenrade (Aabenraa), Kjøbstad under 55° 02′ 43″ n. B. og 3° 09′ 32″ v. L., med omtr. 3800 Indb. Formedelst en Grund udenfor Byens gode og rummelige, men for østlige Vinde noget udsatte Havn (Vinterhavn af 4de Classe), kunne kun Skibe med 11½ Fods Dybgaaende lægge til ved Skibsbroen. Desuagtet er Apenrade en af Hertugdømmets bedste Handelspladse og har, næst Flensborg, den betydeligste Skibsfart (Tab. VIII). De herværende Skibsværfter afbenyttes meget.

Allerede i 1148 blev denne Stad ødelagt af Venderne, og i Slutningen af det 12te Aarh. holdtes Hertug og Biskop Valdemar 7 Aar fangen paa det faste Slot Aabenraahuus. Dette lod Dronning Margarethe afbryde i 1411, og opbyggede noget mere sydvestlig Brønlund Slot, hvis Levninger nu kun ere en uanseelig Bygning, der benyttes som Amthuus.

Beliggenheden i en dyb Dal, omkrandset af skovbevoxede Bakker, ved en seilbar Fjord, er meget smuk, men ved denne sin Beliggenhed er Byen ikke skikket til at forsvares.

Ballegaard, adeligt Gods under Grevskabet Reventlau, med en Færge over den nordre, bredere Deel af Als Sund, fra Schnaghøi (Snoghøi) til Hardeshøi (¼ M.).

Reventlau, Hg. i et dansk Lehnsgrevskab af samme Navn (erig. 1681 for Fam. Reventlau), indeholdende tillige det forrige Lehngods Sandberg. Denne Besiddelse, hvis Herresæde ligger ved den søndre, snevrere Deel af Als Sund, er det eneste Lehnsgrevskab i Hertugdømmet.

Dyppelberg, Møllegaard paa en 229′ høi Bakke ligeover for Kjøbstaden Sønderborg, hvortil en meget rummelig Færge fører fra Dyppel Færgegaard over Als Sund, som her er meget smalt. Dyppel Mølle tjener som Sømærke, og den mere nordlig beliggende Kb. Dyppel (Dybbøl) er med 22 hele Gaarde („Hufen") en af de største Landsbyer paa Halvøen.

Broacker (Broagger), Kb. paa en Halvø, der udgjør den søndre Deel af Landskabet Sundewitt. Byen ligger høit, og dens Kirke, som udmærker sig ved sine tvende i samme Meridian byggede høie Taarne, er et i meget lang Afstand kjendeligt Sømærke.

Ihlers (Iller), Landsby paa den s. v. Odde af den foranførte Halvø, med betydelige Teglværker (§ 62), og en Færgefart over Flensborger Fjord (½ M.) fra Brunsnæs til Holnis (Holdnæs).

Nübel (Nybøl), Kb. ved det 4 Favne dybe og ¾ Miil brede Nübel Noer, hvortil Indseilingen fra Flensborger Fjord er det meget smalle, men 6 Favne dybe Ekensund, hvorover en stor Færge fører til Alnoer Bondeby. I Nübel Noer er en Vinterhavn af 1ste Classe, og i Ekensund er en god Havne- og Ladeplads ved de meget betydelige Teglværker (§ 62), der ligge ved dette Sund.

Gravensteen (Graasteen), Slot og Flekke i det adelige Gods Gravensteen, som tilhører Hertugen af Augustenborg. Det nuværende Slot er opbygget 1758, i en skovrig og frugtbar Egn, ikke langt fra Nübel Noer; og den lille Flekke har omtr. 450 Indb.

Flensborg Fjord. Den 4 Mile lange, i Gjennemsnit ½ Miil brede, og fra 5—12 Favne dybe Flensborger Fjord deles omtrent midtveis i tvende Dele ved en Grund, som fra det nordvestlige Hjorne af Holnis (Holdnæs) gaaer mod Nord henimod 2000 Al. ud i Fjorden, og hvorpaa der kun er 2½—3 Favne Vand; thi ved denne Grund i Forening med Grunden S. O. for Fiskerleiet Sandager indeklemmes Seilløbet saa meget, at det her kun er c. 500 Alen bredt. I den første Deel af Fjorden, østlig for det smalle, 5 Favne dybe Seilløb, bemærke vi, at fra det nordøstlige Hjørne af Holdnæs gaaer et Steenrev omtrent 1800 Alen i N. O. Retning ud i Farvandet, og at N. og S. for dette Rev ere gode Ankerpladse paa 5 og 8 Favne Vand. Endvidere bemærkes, at fra denne Deel af Fjorden gaaer den allerede omtalte, indtil 5 Favne dybe, Sidebugt N. ind til Atzbüll og Nübel, under Navn af Nübel Noer. Den anden eller indre Deel af Flensborger Fjord har paa en Strækning af 1½ M. i sydvestlig og tilsidst i sydlig Retning et rent og bredt Farvand, som er dybt nok selv for de største Skibe, der indenfor tvende smaa Grunde ved Enden af Fjorden finde en fortræffelig Vinterhavn af 1ste Classe, med 5 Favne Vands Dybde nær ved Hertugdømmets anseeligste Handelsstad.

Flensborg, Kjøbstad, som i en Udstrækning af en halv Miil omgiver den inderste Deel af Fjorden, ved Foden af nogle høie Bakker, der beskytte Byens fortræffelige Havn mod alle Vinde. Staden har omtrent 14000 Indb. (og 15000, iberegnet den Deel af Stadens Territorium, som henhører under Amtet), hvis væsentligste Erhverv er Industrie, Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Til Byens meget rummelige Skibsbro kan lægges til med 16 Fods Dybgaaende. I ældre Tider strakte Fjorden og Havnen sig noget dybere ind, nemlig til det Sted, hvor der nu findes Eng og Haveland, som en Følge af, at den lille Møllebæk, der gjennemflyder Stadens sydligste Deel, medfører Sand og Mudder.

Flensborg, som er deelt i en nordre og søndre Deel, og hvoraf St. Jørgens By udgjør den paa den østlige Side af Fjorden beliggende Deel af Staden, har 4 Kirker (af hvilke St. Johannis ligger under 54° 47′ 03″ n. B. og 3° 08′ 31″ v. L.), 4 Hovedporte, 3 Torve, men ikkun 1 Hovedgade og 17 mindre Gader; en lærd Skole; i Garnison 1 Escadron af Livregimentet Cuirassérer; flere tildeels meget betydelige Fabrikanlæg (især Brændeviinsbrænderier, Tobaksfabriker og Sukkerraffinaderier); gode Skibsværfter; og iblandt Byens egne Skibe flere store Vestindiefarere. En Jernbane projecteres anlagt imellem Husum og Flensborg, der i en Længde af c. 6 Mile kom til at forbinde Heverstrømmen med Flensborger Fjord.

Allerede i det 12te Aarh. nævnes Flensborg som en anseelig By, der 1248 blev erobret og afbrændt af Erik Plougpenning, og 1271 af Erik Glipping. Trods Anlægget af tvende Slotte paa Høiene ved

Byen, blev denne paany gjentagne Gange erobret, da disse Slotte mere tjente som Reduit for Besætningen, end til Byens Forsvar. Denne blev i 1358 af dens Borgere omgiven af en Muur, hvilken Befæstning Erik af Pommern forstærkede ved Pallisader og en dyb Grav, efter at han 1411 havde erobret Byen. Det gamle Slot „Duvenburg" (Duborg), paa Byens n. o. Side, blev i Enden af det 14de Aarh. paa ny opbygget, med tykke Mure, Rondeler og Taarne, og tjente oftere til Residents for Hertugdømmets Herre. Det blev nedbrudt 1719, og kun faa Rudera ere endnu tilbage af samme. I 1427 udholdt Flensborg en Beleiring til Lands og Vands af de holsteenske Hertuger, i hvilken bemærkes, at Fienden har brugt „gloende Pile", som foraarsagede en farlig Ildebrand. I 1431 erobrede derimod Holstenerne Staden ved List og Slottet ved at tvinge Besætningen ved Udhungring til Capitulation. I de paafølgende Krige har Flensborg været aldeles uden Forsvar, og er ofte bleven meget ilde medtagen af Fienden, især af de Keiserlige 1627—1629, og af Steenbock 1713. Men desuagtet tiltog denne Stads Velstand ved Hjælp af dens udbredte Handel og betydelige Skibsfart, især fra 1770—1799, da flere gunstige Conjuncturer (f. Ex. den nordamerikanske Krig) bidroge til dens udmærket blomstrende Tilstand. Fra denne Periode hidrører ogsaa Stadens Forstørrelse og betydeligen forøgede Population; thi efterhaanden som de, tildeels tilfældige, gunstige Conjuncturer ophørte, og bleve afløste af andre, der virkede i høi Grad ugunstigen paa Stadens Handel (f. Ex. den sidste Krig med England, og især Norges Afstaaelse), maatte paa en naturlig Maade de mange Erhvervskilder og den tidligere store Velstand, destoværre, aftage igjen. Det er derfor ogsaa naturligt, at Folkemængden kun er tiltagen med omtrent $3\frac{1}{2}$ p. Ct. efter 1803 (§ 40); ligesom og, at Stadens Handel for Tiden kun er omtrent i samme Tilstand, som kort forinden de foranførte særegne heldige Conjuncturer indtraadte.

Kobbermollen, ved „Cruseau", $\frac{2}{3}$ Miil Nord for Staden Flensborg, er et betydeligt Kobber- og Messingværk.

Glücksburg, Slot og Flekke ved Flensborger Fjord, $\frac{5}{4}$ Miil N. O. for Flensborg.

Slottet er opbygget 1587 af Hertug Hans d. Y., og var fra 1622—1778 Residents for Hertugerne af Holstein-Glücksburg. I 1825 skjenkede Frederik VI det til Hertug Leopold af Slesv.-Holst.-Sønd.-Beck, som derved erholdt Titel af Hertug af Glücksburg. Den vedliggende lille Flekke, som har eget Flekketing („Fleckengericht") tæller henimod 700 Indb.

Holnis (Holdnæs), paa den n. o. Pynt af Næsset, som strækker sig ud i Flensborger Fjord, 2 M. N. O. for Flensborg, er en Ladeplads og et Holdested for Toldvisitationen af alle Skibe, som skulle ind til denne By. Ved Holnis er Station for flere Skibe (Tab. VIII), og herfra fører en Færge over til Brunsnæs ($\frac{1}{2}$ M.).

Steinberghaf (Steinbergholz), et Fiskerleie og Landingssted ved Gelting Bugt, i Besiddelse af nogle smaa Skibe. I sidste Krig var her et Skibsbyggeri.

Gelting, Kb. og adeligt Gods nær ved Gelting Bugt. Herresædet i dette betydelige Gods, hvis Besidder, efter Ansøgning, benævnes Baron af Geltinge, er omgivet af Volde og dybe Grave. Nord for Gelting strækker sig Odden: **Quisnæs** ud i Gelting Bugt, begrændsende mod V. det lille Gelting Noer. Fra denne Odde er stundom Overfart imellem Angeln og Als.

Dürrebüll, adl. Gods nær ved Kysten, mellem Birknakke og Sliemundingen.

Oehe (Øe), adl. Gods, N. for den gamle Sliemunding, umiddelbart ved Kysten, paa en Halvøe, der i 1231 omtales som en Kongen tilhørende Øe, men som derpaa ved Inddigninger i Oehe Noer er bleven landfast. Paa Hovedgaarden Oehe havde Christian IV sit Hovedqvarteer i 1629, da han her udskibede og leirede en 8—9000 Mand stærk Hær kort før Lübecker Fredens Afslutning.

Slien („der Schlei"), eller Schleswiger Fjord, strækker sig i et Løb af $5\frac{1}{2}$ Miil ind i Landet til Staden Schleswig (Slesvig). Breden er i det Hele taget kun ringe, men dog meget forskjellig; thi snart ligner Fjorden en middelmaadig Flod og er kun et Par hundrede Alen bred (f. Ex. ved Cappeln, Arnis og Missunde), og snart udvider den sig til en Brede af $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{2}$ Miil, dannende smaa Bugter og Noer til begge Sider (navnligen tæt indenfor Mundingen, og i den sidste Strækning ved Schleswig). Dybden er ligeledes meget forskjellig, nemlig i den indre og bredere Deel af Fjorden (vestlig for Missunde) fra 6 Fod til 4 Favne, — i den mellemste Strækning (fra Missunde til Cappeln) fra 2—7 Favne, — og i den

yderste Deel (tæt indenfor Mundingen) 6—9 Fod i Midten, men ikkun henimod 4 Fod nærmere ved Land. For Tiden er Slien at betragte som en Vinterhavn af 4de Cl. (9′), men heelt op til Slesvig kunne kun 7 Fods dybgaaende Skibe komme. Fire Pasfe føre over denne lange Fjord, nemlig ved Cappeln, Arnis, Misfunde og Fahrdorf, og af disse forbinde de tre førstnævnte Landskaberne Angeln og Schwansen med hinanden. Inde i Fjorden er vel Havn og Seilløb for større Skibe, som og i en ældre Tid seilede lige op til Schleswig; men da Erik af Pommern, 1416, beleirede denne Stad, tilstoppede Holstenerne Fjordens Munding, for at hindre den danske Transportflaade i at seile ind. Dette lykkedes ogsaa; men den momentane Hjælp, som paa denne Maade blev ydet den betrængte Stad, skete paa dens Søhandels Bekostning, thi den tilstoppede Munding blev stedse mere og mere lavvandet, og havde tilsidst ikkun en Dybde af henimod 4 Fod. For nogenlunde at kunne bringe Handelen paa Slien i Gang igjen, tilforordnedes Staden Schleswig at lade grave en Canal igjennem den smalle Landtunge, som adskiller Olpenis Noer fra Havet, og derved danne et nyt Indløb S. for det gamle, samt at paasee, at dette Løb i det mindste holdes 7 Fod dybt (s. Resol. af 22de Juni 1780). Dette Indløb er den nuværende Sliemunding (Schleimünde). Fra Arnis, forbi Cappeln, til Mundingen ere, paa en Strækning af 2 Mile, en Mængde Sildegjerder, hvori der fanges en stor Mængde fortræffelige Sild. (I Danckwerths „Landesbeschreibung" findes et Kaart over disse Sildegjerder, 1649.)

De mærkeligste Punkter ved Slien ere:

Maasholm, Skipperby paa den søndre Odde af den lille Halvøe Oehe, med en Vinterhavn af 6te Cl. (4—5′).

Bockhagen, adl. Gods ved Oehe Noer, tilhørende Hertug Carl til Schl.-Holst.-Søndb.-Glücksburg. Hovedgaarden er omgiven med dybe Grave.

Olpenis (Ulpaanæs), adl. Gods ved den søndre Bred af Sliens første Basin („der Binnenhafen") indenfor Mundingen. Øst for Gaarden og for Olpenis Noer sees endnu Rudera af den gamle Borg (Oldenburg), som allerede omtales af Saxo.

Cappeln, en nærsom Flekke paa den høie, vestre Bred af Slien (som her kaldes Cappelersund), 1 Miil indenfor Mundingen, med henimod 2000 Indb., der fornemmeligen ernære sig af Fiskeri, Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Da Stedets Beliggenhed er meget gunstig for Handelen, især med Hensyn til de vedliggende frugtbare Oplande: Angeln og Schwansen, er Exporten betydelig fra dette Sted, navnligen af Korn og Fisk. Havnen er en Vinterhavn af 5te Cl. (7—8′). En meget rummelig Færge for Heste og Vogne, samt en mindre Færge for Fodgængere, føre over Fjorden, som her er kun 600 Al. bred.

Den førstnævnte Færge hører til Færgegaarden i Lb. **Ellenberg**, under det adl. Gods **Loitmark**, som ligger ligeoverfor Cappeln, hvis ældste Kirke (et Capel) allerede nævnes 1436.

Arnis, Flekke, ½ Miil S. for Cappeln, var indtil 1666 en skovbevoxet Ø, som nu er forbunden med den nordre Fjordbred ved en Dæmning, og bebod af over 700 Indb., der fornemmeligen ernære sig af Fiskeri, men og af Skibsfart (Stedets c. 50 smaa Skibe ere i Tab. VIII opførte iblandt Cappelns). Havnen er en Vinterhavn af 5te Classe (7—8′). En rummelig Færge for Heste og Vogne fører over Fjorden til Sundsacker Færgehuus, og en Færge for Fodgængere over Grødersby Noer, ved hvilken det af Dronning Margarethe opbyggede faste Slot Grodeby har ligget.

Stubbe, adl. Gods ved den østre Bred af Fjorden. Her laae det faste Slot Stubbe, som i det 14de og 15de Aarh. oftere blev erobret, forstyrret og atter paany opbygget.

Eschelsmark, adl. Gods ved en lille Arm af Slien. Her laae den af K. Erik af Pommern i 1415 anlagde Fæstning: Königsburg, som forgjæves beleiredes af hertugelige Tropper, og hvoraf endnu meget kjendelige Spor ere tilbage.

Misfunde (Mysund, Misunde), Færgegaard paa den vestlige og Landsby paa den

østlige Bred af Fjorden, som her kun er 320 Al. bred, og hvorover en rummelig Færge fører. Her er tillige en Ladeplads, hvorfra der exporteres megen Korn og Fedevarer.

Louisenlund, adeligt Gods med et fyrsteligt Slot ved den søndre Bred af en Bugt, som Fjorden danner („die Große Breite"). Dette smukt beliggende Slot skjenkede Christian VII til sin Søster Louise, Landgrevinde af Hessen, 1770, og dets Omgivelser bleve meget forskjønnede af den afdøde Landgreve Carl.

Fahrdorf, med en Færge for Fodgængere over til Staden Schleswigs nordøstlige Deel.

V. for Fahrdorf gaaer Landeveien fra Eckernförde til Schleswig paa en Dæmning over Selker- eller Haddeby-Noers Munding, og forbi den gamle Haddeby Kirke, som er den ældste Deel af Staden Schleswig (Hethæby, Hedeby), der var anlagt vestlig for Haddeby Noer, hvortil en Hovedarm af det gamle Grændseværn: Dannevirke (Daneværk) støttede sig. Allerede i Begyndelsen af det 9de Aarh. havde Nordens Apostel Ansgarius her et Capel. Den af Kong Erik, 851, opførte Kirke, ødelagde Hedningerne 873; og den derpaa af Kong Frode opbyggede Kirke blev nedreven paa Gorm den Gamles Befaling, og derpaa atter opbygget af Harald Blaatand. Den nuværende, af utilhuggede Kampestene byggede Kirke, er opført omtrent i Begyndelsen af det 13de Aarhundrede.

Schleswig (Slesvig), Hovedstad i Hertugdømmet, omsluttende i en Udstrækning af næsten $\frac{3}{4}$ Miil den vestligste Ende af Slien. Den deles almindeligen i fire Dele, nemlig „die Altstadt" (tilforn en Bondeby: Sle, Sliesdorp, Sles, Slesvikr), som mod Øst er forbunden ved en Bro over Mundingen af Holmer Noer (tidligere en Havn) med „der Holm", og mod V. staaer i Forbindelse med den mellemste Deel „der Lollfuß", der ved en Dæmning er forbunden med Byens søndre Deel „Friederichsberg", hvis Forlængelse er Landsbyen Bostorf. Foruden Kirken i Gottorfer Slot, ere i Schleswig 3 Kirker, iblandt hvilke Domkirken (bygget 1260; udmærket ved sin smukke gothiske Stiil, og ved en stor Altertavle, der er et fædrelandsk Kunstværk fra Begyndelsen af det 16de Aarh.) og Michaelis Kirke (oprindeligen et hedensk Tempel), under 54° 31′ 11″ n. B. og 3° 00′ 43″ v. L. Staden har ikkun 1 Torv, og foruden Hovedgaden kun faa andre Gader. Omtrent 11000 Indb., der drive sædvanlig borgerlig Næring, men kun liden Handel og Skibsfart (Tab. VIII), da kun smaa Skibe kunne gaae op til Byen.

Indenfor Dæmningen mellem „Lollfuß" og Friederichsberg ligger paa en lille Ø: Slottet Gottorf, ved 2de Dæmninger i N. og S. forbunden med det faste Land. Dette Slot er Residents for Statholderen i Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, Sædet for Generalcommandoen i alle tre Hertugdømmer, for den slesvig-holsteenske Regjering og for den slesvigske Overret. Desforuden er Staden Schleswig Sædet for Hertugdømmets Provindsialstænder, og i samme er en lærd Skole, et Institut for Døvstumme, en stor Anstalt for Sindssvage, et adeligt Frøkenkloster (St. Johannis), og i Garnison det Slesvigske Inf. Reg., samt Staben og 2 Escadroner af Livregimentet Cuirasserer.

I Fjorden, mellem Altstadt og Haddeby, ligger en liden Ø („der Mewenberg"), som har ved 2de Broer været forbunden med de førstnævnte Punkter; og denne Forbindelse imellem den ældste Deel af den nuværende Stad og den endnu ældre Haddeby gjør, at Schleswig i ældre Tider oftere erholdt samtidigen saavel Benævnelsen Sliesdorp, som Hethæby. Endnu findes Spor af et fast Slot (Jørgensborg), som har ligget paa denne Ø, der for Tiden afbenyttes til en mærkelig Maagefangst i hvert Aars Juli Maaned.

Schleswig (Hethæby, Sliesdorp) nævnes allerede i Begyndelsen af det 9de Aarhundrede som et mærkeligt Sted, der til den Tid ansaaes for at have den bequemmeste Havn i hele Riget. Vi see derfor ogsaa, at Schleswig vedligeholdt sin Anseelse i hele 600 Aar som en af Rigets bedste, største og vigtigste Handelsstæder, omendskjøndt Byen blev i dette Tidsrum oftere erobret, plyndret og ødelagt, — navnligen: imod Enden af det 11te Aarh. af Venderne, — og i det 12te Aarh. af Svend Grathe; — i Midten af det 13de Aarh. erobret og plyndret først af Erik Plougpenning og derpaa af Christopher I, ligesom og i Midten af det 14de Aarh. atter hjemsøgt af Fienden, samt tillige af Ildebrand. Men da Schleswig i Begyndelsen af det 15de Aarh. ikke alene maatte udholde trende Belejringer, men, hvad der var endnu værre,

maatte see sin Velstandskilde at tilstoppes i Sliens Munding, ved utidig Vennehjælp, ophørte efterhaanden denne Stad at drive Søhandel, og tabte derved den største Deel af sin tidligere mercantile Vigtighed. Omtrent til samme Tid begyndte ogsaa Fæstningsværkerne efterhaanden at forsvinde, og den, efter de Tiders Tarv, stærkt befæstede Stad, der oftere var Skuepladsen for nogle af de vigtigste Momenter i Danmarks, især dets ældre Historie, er nu en aaben By. De gamle Fæstningsværker, som vedligeholdtes indtil i det 15de Aarh., vare rigeligen forsynede med Casteller og faste Slotte, hvoraf der endnu findes Spor paa enkelte Steder, — og til denne Befæstning sluttede sig Landeværnet Danneværk, saa at Schleswig var at betragte som Hovednøglen til Danmark.

De mærkeligste iblandt Schleswigs ni gamle Slotte vare: Jørgensborg (Juriansborgh), der allerede nævnes som en gammel Borg i 1291. Det tjente Erik af Pommern til Hovedqvarteer under Schleswigs Beleiring i 1416, og var Hertugernes Residents, forinden Gottorf Slot indrettedes dertil. Hattersborg, paa Hesterbjerget, Nord for Byen, anlagt af Erik af Pommern, 1416, og paany benyttet af ham under Schleswigs Beleiring i 1426. Kongeborgen, i den nuværende Altstadt, hvor Kong Niels myrdedes af St. Knuds Gildebrødre 1134. Det i 1154 opførte Gamle Slot paa Holmen: Friheden, hvor de Keiserlige havde anlagt en Stjerneskandse i 1628. Scheel anfører S. 375: „da de gamle Borge ikke kunde „afværge den jevnlige Indtagelse af Staden, blev Gottorf Slot, som var bygget i det 12te Aarh. til et „Bispesæde, forvandlet A. 1268 til en hertugelig Borg, og Tid efter anden forbedret og befæstet med store „Omkostninger. Imidlertid kunde ligesaa lidet Gottorfs Befæstning som Schleswigs gamle Borge gjøre „nogen synderlig Nytte siden Skytsets Opkomst, da baade Slottet og Byen landsides ere aldeles omgivne „med Høie."

Imellem Sliemundingen og Eckernförde Fjord ligger nær ved Østkysten:

Schönhagen, adl. Gods, hvis Hovedgaard er omgiven med en vaad Grav.

Waabs (Lille-), Kb., hvorved en Bakke („Holzhügel") med en trig. Stat. (170′) under 54° 32′ 14″ n. B. og 2° 36′ 27″ v. L.

Ludvigsburg, adl. Gods, som tilforn, under Navn af Kohøvede, var et biskoppeligt Lehn og senere et af de største Godser i Hertugdømmet. Den anseelige Hovedbygning er omgiven af brede og dybe Grave.

Eckernförde Fjord er egentlig en Bugt af Østersøen, da den i en Længde af 2 Mile har en Brede af en halv Miil. I Fjordens Munding er paa Søkaartet noteret 12 Favne, men Lodskuddene i selve Fjorden mangle; imidlertid vides, at denne er en Sommerhavn af 1ste Classe og saa dyb, at de største Krigsskibe kunne seile indtil paa et Bøsseskuds Distance fra Staden Eckernförde, som ligger inderst i Fjorden, ved Indløbet til Vindeby Noer, paa den nordre Ende af den lille Halvøe, som dette Noer danner med Fjorden.

Eckernförde (Eckernfjord), Kjøbstad under 54° 28′ 22″ n. B. og 2° 44′ 30″ v. L., med henimod 4100 Indb., som fornemmeligen drive Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Havnen er en god Vinterhavn af 4de Cl. (10—14′), og Staden er gunstigt beliggende med Hensyn til Produkters Afsætning fra de vedliggende kornrige Landskaber: „Schwansen" og „Dänisch-Wald"; men efter Anlægget af den slesvig-holsteenske Canal, og især formedelst Nærheden af Kiel, er Byens Handel dog forholdsvis ikkun ubetydelig. (I 1777 havde Staden over 3 Gange saamange Skibe som nu, med mere end det tredobbelte Antal af Commercelæster.)

Ved en 146 Al. lang Træbro over Vindeby Noers Munding ud i Havnen, forbindes Staden med en liden Forstad, som strækker sig hen mod den høitliggende Bondeby Borby (Borgby). Garnisonen bestaaer af det Slesvigske Jægercorps, og tæt udenfor Byen ligger: Christians Pleiehuus, stiftet af Frederik V, 1765, for gamle trængende Invalider, Soldaterenker, samt fader- og moderløse Soldaterbørn. Denne Stiftelse, som har en aarlig Ind-

tægt af 24000 Rbd., talte i 1835 i Alt 425 Personer. Endvidere er i Eckernförde i 1820 oprettet en Normalskole for den indbyrdes Undervisning.

Staden har formodentlig erholdt sine første Privilegier af Hertug Valdemar IV, og disse ere fornyede af Christian III, 1543. Passet, som Eckernförde danner imellem Fjorden og Noret, er i en ældre Tid bleven forsvaret af et Slot (Eckernborg), paa den høie nordre Bred af Noret, hvor „der Burgwall" endnu vidner om en tidligere Befæstning. I samme Øiemed have i en senere Tid Forskandsninger været anlagte paa Høiene, som dominere Byen saavel S. som N. fra, og derved vanskeliggjøre dens Befæstning efter Nutidens Fordringer. Staden har ofte været underkastet en haard Krigsskjebne; thi for den gode og bequemt beliggende Havns Skyld har den sædvanligen maattet indtage en Besætning, og denne var stedse for svag til at kunne med Held modstaae et alvorligt Angreb. Saaledes i 1627, da Byen blev besat af keiserlige Tropper; i 1628, da Christian IV d. 5te April med en Escadre ankom paa Rheden, og tilintetgjorde den 500 Mand stærke keiserlige Besætning (ved hvilken Leilighed Kirken sprængtes i Luften), men strax igjen forlod Byen; og i 1659, da den blev udplyndret af Polakker.

Vindeby, adl. Gods ved Eckernförde eller Vindeby Noer, med et smukt beliggende og indtil 1823 adeligt Herresæde.

Noer, adl. Gods ved Kysten imellem Eckernförde og Kieler Fjord, tilhørende Enkehertuginden Louise Augusta. Hovedbygningen i denne betydelige Eiendom udmærker sig ved sin Størrelse og Skjønhed. Til denne Eiendom hører Godset Grünewald, samt Kb. Krusendorf, hvis forrige gamle Kirke (St. Catharine) laae nær ved Stranden, og var det af Scheel (S. 382) angivne Sømærke.

Nienhof (Däniſch-), adl. Gods, meget smukt beliggende ved den nordligste Huk af den foranførte Kyst.

Bülkhoved er den østligste Huk af Slesvigs Kyst, N. for Kieler Fjord, hvor et fast Lampefyr (et Lys af 6 Lamper) er anbragt i en Udbygning paa den østlige Gavl af Lodshuset, ikkun 33 Fod over Vandfladen.

Bülk (Alt-), adl. Gods, hvis tidligere Hovedbygning var et fast Slot, hvoraf endnu findes Spor.

Eckhof, adl. Gods med Udskibningsstedet „am Strande", i hvis Nærhed ligger „die Störtebeker-Insel" d: en skovbevoxet, af dybe Grave omgiven Bakke, 120 Al. i Omkreds, hvorpaa den bekjendte Sørøver Störtebeker havde et Vagttaarn.

I Bugten udenfor Eckhof er 4 Favne Vand, nær udenfor Land, og ved det foranførte Udskibningssted landsatte Christian IV strax efter Slaget paa Colberger Rhed, i 1644, 2000 Mand. Disse opkastede en Skandse paa en høi Huk, N. for og i Nærheden af den Odde, hvorpaa Friederichsort ligger, og beskjøde herfra med god Virkning den fiendtlige Flaade. Men da ved denne Beskydning den svenske Admiral Flemming blev dræbt, forbittredes Torstenson i den Grad, at han strax lod Skandsen overvælde og hele Besætningen (200 Mand) nedsable.

Friederichsort, Fæstning ved Mundingen af Kieler Fjord, som her kun har en Brede af 1800 Al., $1\frac{1}{4}$ Miil N. for Staden Kiel, og 1 Miil S. for Bülkhoved. Fæstningen, som bestaaer af 5 Bastioner, omgivne med Vandgrave og forsynede med Raveliner mod Landsiden (see § 109), indeholder 1 Tøihuus, 1 Provianthuus, 4 store Barakker, foruden nogle faa andre Bygninger. I en af disse er Kirken for Garnisonen, som bestaaer af et Detachement af det Slesvigske Jægercorps. Fæstningen har i Alt henimod 200 Indb., som sortere under en egen Militairret, hvori Commandanten er Præses. Paa en af Bastionerne brænder i et Huus et fast Lampefyr (3 Lamper med Reverberer) til Advarsel for det Rev, som fra Odden skyder sig i østlig Retning ud i Fjorden. Syd for dette Rev, ligesom og længere inde i Bugten, er en mod alle Vinde fuldkommen sikker Rhed (paa 7 til $10\frac{1}{2}$ Favne Vand), der ofte afbenyttes af Skibe, som vente paa en gunstig Vind for deres Fart i Østersøen. Alle Skibe, som passere Fæstningen, ere pligtige at heise Flag.

Christian IV, som indsaae, at hvo der var Herre over Indløbet til Kieler Fjord, var det ogsaa over Kiel, samt havde fast Fod i det nordre Holsteen, anlagde, 400 Skridt fra det Sted, hvor nu Friederichsort ligger, den lille Fæstning Christianspriis; og da det danske Rigsraad ikke vilde tilstede, at Landet skulde bære Omkostningerne for dette hensigtsmæssige Anlæg, betalte han de meget betydelige Udgifter til samme af sin egen private Kasse. Men det første Fæstningsanlæg, som blev fuldendt 1637, havde kun en kort Tilværelse. Den 17de Decbr. 1643 blev Fæstningen, som ikkun var besat af 60 Mand under Ingenieuren Urop, erobret af Torstenson, efter et overvældende Angreb til Lands og Vands, og allerede 5 Aar derefter, ved Frederik IIIs Tronbestigelse, i 1648, sløifet paa Hertugen af Holsteens Begjæring, hvem dette Anlæg var en Torn i Øiet. Frederik III havde imidlertid snart Grund til at fortryde, at han havde ladet Christianspriis sløife, og navnligen i 1657, da den svenske Konge Carl Gustav pludseligen satte sig i Besiddelse af den danske Halvøe. Han lod derfor strax efter Freden (1661—1663), Fæstningen opbygge paany, under Navn af Friederichsort, og med den Bestemmelse, at den skulde skifte Navn med Kongerne, saaledes, at den vexelvis skulde kaldes Friederichsort og Christianspriis; men den har dog fra den Tid af uafbrudt beholdt sin nuværende Benævnelse. Den 17de Decbr. 1813 blev Fæstningen indesluttet af de Svenske, og capitulerede d. 19de, med 250 Mands Besætning, efter at være bleven stærkt beskudt den foregaaende Dag og Nat.

Anm. Ifølge sin Beliggenhed formaaer denne lille Fæstning, i Forening med Batterier anlagte ved Fiskerleiet Labøe (ligeoverfor paa den holsteenske Side), fuldkommen at bestryge Indløbet til Kieler Fjord, hvorved Staden Kiel sikkres for et Angreb fra Søsiden, og Forbindelsen mellem Kiel og den slesvig-holsteenske Canal opretholdes, selv i det Tilfælde, at Kieler Fjord blokeres. Vigtigheden af dette Fæstningsanlæg er derfor, især under en Søkrig, indlysende, og det bør derfor ogsaa fornemmeligen betragtes som et mod Landsiden lukket Søbatterie; thi som Landfæstning er Friederichsort af ringe Betydning. Dette faste Punkt kunde og burde vel ved et Forsvar af Slesvigs Grændse, og ved en Postering bag Canalen, tjene som et Depotsted og en Replipost; men da det ligger affides fra Hovedveiene igjennem Hertugdømmerne, formaaer det ikke umiddelbart at hindre en Fiendes videre Fremtrængen, og da det domineres af nogle Bakker, som ligge mod N. og mod V. tæt udenfor samme, formaaer det ei heller længe at modstaae et alvorligt Angreb.

Holtenau, Toldsted paa den nordre Side af Indseilingen til den slesvig-holsteenske Canal (tidligere den lille Levens-Aaes Udløb), hvor alle de Skibe clarere, som passere Canalen. Udenfor Toldstedet er en god lille Havn, samt Losse- og Ladeplads; og derfor er ogsaa her, til mere Bequemmelighed for Handelen, opført et stort kongeligt Pakhuus ved Siden af Toldbygningerne. Omtrent 2000 Alen Vest for disse bemærkes den første Sluse og Bro over Canalen, og benævnes dette Pas, hvorover Veien fører fra Friederichsort til Kiel, ligeledes Holtenau, efter Bondebyen af dette Navn, som ligger nær derved, i n. o. Retning.

Anm. 1. I den sidste Krig vare anlagte ved Slesvigs Østkyst: Apenrades nordre og søndre Batterie; Sandagers Batt. ved Flensborg Fjord, og tvende Batt. nærmere ved Staden Flensborg; — Borby Batt. og Christians Pleiehuus Batt. ved Eckernförde; — Holtenau Batt., S. for Friederichsorts Fæstning, som i Forbindelse med Labøes Redoute, paa holsteensk Side, forsvarede Indløbet til Kieler Fjord.

— 2. Hovedforbindelsen imellem de vigtigere Punkter paa Østkysten skeer fornemmeligen ved Landeveien fra Kolding over Hadersley til Aarøesund; derfra over Apenrade til Ballegaard og Dyppel Færge; derfra over Holnis Færge til Cappeln, og nær ved Østkysten af Schwansen, over Eckernförde til Friederichsort og Holtenau. Veiene paa Østsiden af det Slesvigske ere i det Hele taget gode; men ved de mindre Veie er den Ubequemmelighed, at de have et smallere Spor end Veiene i det Holsteenske.

b) Als (Alsen).

Als, adskilt fra Landet Sundewit ved et smalt, men dybt Sund, ligger under 55° 05′ 15″ og 54° 51′ 20″ n. B. og 2° 56′ 15″ og 2° 30′ v. L. Fra Tundtoft Nakke paa den nordre og indtil Kaiborg ved den søndre Kyst er en Længde af 4 Mile; og fra Sønderborg til Mummark en Brede af 2¼ Miil. Fladeindholdet udgjør 5,57 eller over 5½ □ Miil. Den nordre Deel (Amtet Nordborg, 2½ □ M.) **og den søndre Deel** (Sønder Herred af A. Sønderborg, ¾ □ M.) **er kongelig; men den mellemste Deel** (2¼ □ M.) **tilhører Hertugen af Augustenborg. I verdslig-administrativ Henseende er den kongelige Andeel forbunden med Ærøe, og i geistlig-administrativ Henseende har næsten hele Als, med Ærøe, sin egen Biskop, og henhører under det danske Cancellies Ressort. Paa Als: 1 Kjøbstad og 2 Flekker, med tilsammen omtr. 5300 Indb. Paa Landet næsten 3000 Mennesker paa □ Milen.**

1. Almindelige Forhold.

Als er en meget skjøn, frugtbar og vel dyrket Ø, der har gode Skove, især langs med Østkysten imellem Tranerodde og Fyenshav, meget Vildt og fiskerige Indsøer. Disse sidste findes især i den nordlige Deel, hvor Nordborg-Sø, samt Bund-Sø og Vester-Sø, S. for Kb. Orbüll, ere de største. Vandløbene ere naturligviis kun ubetydelige, og indskrænke sig til tre Bække, der løbe ud i Bund-Sø, i Kettinge Noer og i Augustenborger indre Fjord, efter at have drevet nogle ved samme anlagte Vandmøller.

Midt paa Øen findes en temmelig sammenhængende Række af Bakker, som i Almindelighed dale fladt ned til Strandbredden, men dog paa enkelte Steder i smaa Precipicer ved denne.

Det høieste Punkt ligger nærmest Østkysten, og er Høibjerget („der Hügelberg", 256′), ved Kb. Adzerballig, under 54° 58′ 01″ n. B. og 2° 36′ 09″ v. L. Iblandt de øvrige høie Punkter tjene Hagenbjerg K. og M. (149′) samt Lysabbel K. som Sømærker.

Paa ingen af de danske Øer lægge Indbyggerne saamegen Vind paa at opelske Frugttræer, som paa Als.

2. Kysterne.

a) **Den nordre og østre Kyst** (fra Færgestedet Hellesøgaard, forbi Nakkehoved, Tranerodde og Bostehoved, til Gammelpoel), som har en Udstrækning af 5½ Miil, er fuldkommen beskyttet af Grunde, endskjøndt disse kun have en Brede af 700 Alen i Gjennemsnit. Tæt udenfor disse Grunde, der vanskeliggiøre en Landsætning paa denne for Havne aldeles blottede Kyststrækning, har Farvandet en Dybde af 4—16 Favne. Midt i samme (mellem Tranerodde og Hellenæs, samt mellem Bostehoved og Hornenæs) findes nogle smaa Grunde, hvorpaa ikkun et Par Fod Vand, men iøvrigt er dette dybe og brede Farvand, der adskiller Als fra Fyen og Ærøe, reent.

De tvende eneste Landingssteder paa denne Kyststrækning ere:

Fyenshav (Fühnshaf), Færgested (hertugeligt) ved Landsbyen Nottmarkskov, med Færge over til Bøyden i Fyen (2 M.), samt til Faaborg (3 M.) og til Søby paa Ærøe (2½ M.).

Ind- og Udskibningen er stundom meget vanskelig, da ikkun smaa Baade kunne lægge til ved Steenvasen, der tjener til Bro, og selv de større Færgebaade maae ankre et Par hundrede Skridt fra Strandbredden, endog stundom hindrede heri ved Strøm og Paalandsvind.

Anm. Scheel anfører, S. 368, ei alene en dyb Landingsplads, men endog en Skibshavn, N. for Fyenshav og i Nærheden af det gamle ødelagte Skovslot Østerholm. Paa dette Sted er imidlertid vel en bedre Ankerplads end udenfor Fyenshav, men det er ikke bekjendt, at der findes nogen Skibshavn.

Nummark, Færgested (kongeligt) over til Søby paa Ærøe ($2\frac{1}{2}$ M.). Ind- og Udskibningen er ligesom den ved Fyenshav, kun er her, istedetfor en Steenvase, en Rullebro, der bevares mod Strøm og Isgang ved at trækkes op paa Land.

b) Den søndre Kyst (fra Gammelpoel til Indløbet til Alssund, S. fra, ved Sønderborg) er i en Udstrækning af henimod 3 Mile ligeledes beskyttet af Grunde, som i Gjennemsnit have en Brede af 1000 Al., og er ligesom Nord- og Østkysten blottet for Havn. Men Savnet af en saadan erstattes her fuldkommen ved den store Bugt Hørup Hav ($1\frac{1}{2}$ M. lang og $\frac{1}{4}$ M. bred), som først i n. o. og derpaa i s. o. Retning skjærer sig ind i Øen, og danner Halvøen Kekenis Land, der blot ved en meget smal Eide eller Landstrimmel (Dreiet kaldet) hænger sammen med den øvrige Deel af Øen. I Hørup Hav er nemlig en Dybde af 6—15 Favne, og altsaa Ankerplads selv for de største Skibe, der paa flere Steder kunne lægge temmelig nær op til Land, og her have en Sommerhavn af 1ste Cl.

Dette er af stor militair Vigtighed med Hensyn til denne Øes Forbindelse med de danske Øer, i det Tilfælde, at vi ere Herrer over Farvandet udenfor Als, men ikke af Landskabet Sundewit.

Over Bugten fører en Færge fra Kekenis Land (ved den nordligste Odde, ikke langt fra Gaarden Hirschholm, S. for Kb. Hørup.

Kaiborg, ved Landstrimmelen Dreiet, var en Sørøverborg til den Tid, da Halvøen Kekenis var bevoxet med en næsten uigjennemtrængelig Skov. Enkelte Spor ere endnu tilbage af denne Borg, og ved disse ligger en Høi (Kekenishøi), som i sidste Krig afbenyttedes til Station for en Vagtpost.

Kekenisgaard (Kainæsgaard), adl. Gods i det fyrstl. augustenborgske Distrikt, ved den s. o. Bred af Hørup Hav. Hovedgaarden var tidligere et Slot, som Frederik V lod afbryde 1758.

Langenvorwerk, adl. Gods i det fyrstl. augustenborgske Distrikt, hvor et berømt Stutteri holdtes fra 1760—1805.

c) Den vestre Kyst (fra Hellesøgaard til Hg. Langenvorwerk, Syd for Sønderborg) er i militair og mercantilsk Henseende den vigtigste. Den har i lige Linie kun en Udstrækning af $2\frac{1}{2}$ Miil, ved det dybe Sund mellem Als og Sundevit, men langs med Fjordene, som fra dette Sund skjærer sig ind i Øen, en Udstrækning af 6—7 Mile.

Fra Alssunds $\frac{1}{4}$—$\frac{1}{2}$ Miil brede, nordre Deel, hvori der findes fra 6—11 Favne Vand, skjære sig nemlig ind paa Alssiden:

Stegvig, hvis indre Deel (Dyvig) tjener til Havn for Flekken Nordborg. Denne Vig optager Afløbet fra Vester-Sø og Bund-Sø, der erholder et Tilløb fra Igebjerg, S. for Kb. Svenstrup, og danner et marqueret Terrainafsnit, som mod S. begrændses af Alssund og Sandvig.

Sandvig har en Dybde af 8 Favne, med et ubeqvemt Udskibningssted inderst i Bugten. Et beqvemmere Udskibningssted er derimod i det lille Stevning Noer ved Stevning Teglværk, noget S. for Sandvig.

Augustenborger Fjord (1 Miil lang og i Gjennemsnit ¼ Miil bred), som med en Dybde af 4—5 Favne skjærer sig ind i s. o. Retning, er en Vinterhavn af 1ste Classe. Denne Fjord har tvende Sidearme, nemlig det lavvandede Kettinge Noer, og det for smaa Skibe indtil Augustenborg Slot og Flekke seilbare Augustenborger Noer, hvis indre Deel ved Dæmninger er forvandlet til smaa Søer.

Fra Arnkielsøre (den nordre Odde af Halvøen imellem Augustenborger Fjord og Alssund) indtil Sønderborg har den søndre Deel, eller det egentlige Alssund (i en Længde af omtrent ⅝ Miil, og med en Brede af i Gjennemsnit 400 Al.) en Dybde af 6—7 Favne.

3. Det Indre.

De vigtigere Punkter ved Vestkysten, eller nær ved denne, ere tillige de vigtigste Punkter paa Øen.

De vigtigere Punkter:

Nordborg (Norburg), tidligere Kjøping, er en Flekke, beliggende ved en Indsø, ⅓ M. fra Dyvig, under 55° 03′ 39″ n. B. og 2° 50′ 16″ v. L., med omtr. 1100 Indb. Byen har kun faa Skibe (Tab. VIII) og driver ikkun en ubetydelig Handel.

Byens ældste Slot: Nordborg skal være opbygget af Svend Grathe, og var i lang Tid et paa en Holm i Indsøen beliggende fast Slot, hvorpaa Erik Glipping og senere Hertug Valdemar have siddet som Fanger. I 1358 blev det beleiret og erobret af Kong Valdemar IV; i 1409 af Erik af Pommern; og i 1658 havde det den Skjebne at erobres tre Gange, nemlig af svenske Tropper, af de Allierede, under Churfyrsten af Brandenborg, og derpaa atter af svenske Tropper under Gen. Wrangel. Det afbrændte 1665, og i 1679 opbyggede Hertug August paa samme Sted et mindre Slot; men dette blev solgt og for største Delen nedbrudt allerede 1765, og ikkun enkelte Bygninger ere endnu tilbage af samme.

Helleso (Helleøgaard), et Færgested ved den nordre Munding af Alssund, med Færge over til Apenrade (2 M.).

Hardeshoi, Færgehuus, hvorfra en Færge for Fodgængere fører over Alssund til Ballegaard i Sundevit.

Augustenborg, hertugelig Residentsslot og Flekke, smukt beliggende ved den nordre, skovbevoxede Bred af Augustenborger Fjordens søndre, smalle Sidearm.

Det forrige, ældre Slot var opbygget af Hertug Ernst Günther, men det nuværende, som er opført i en smuk, nyere Stiil, er opbygget af Hertug Frederik Christian d. Æ., 1770—1776. Slottet har sin egen Slotskirke; og nær ved samme ligger et Palais, der er Hertuginde Louise Augustas Enkesæde.

Af den nuværende Hertug er anlagt ved Slottet et fortræffeligt og meget berømt Stutteri. Det bestod i 1836 af 30 Fuldblodshingster, samt 30 Fuldblodshopper, foruden en Deel Halvblodsheste; og dets Stalde udmærke sig ved Elegants og gode Indretninger.

Flekken, som er opstaaet efter Slottets Bygning, har omtr. 700 Indb., der fornemmeligen henhøre til Hof- og Slotspersonalet. Ved Havnen i den lille Fjord er en Skibsbro, hvor 6—8 Fods dybgaaende Fartøier kunne lægge til.

Sønderborg (Sonderburg), Kjøbstad paa Skraaningen af en Bakke, ved Alssund, under 54° 54′ 44″ n. B. og 2° 47′ 24″ v. L., med omtr. 3300 Indb., der drive, foruden sædvanlig borgerlig Næring, en ikke ubetydelig Handel og Skibsfart (Tab. VIII),

i hvilken Henseende Byens Beliggenhed er meget gunstig, ved et dybt Farvand, mellem frugtbare Oplande. Byens fortræffelige Havn er en Sommerhavn af 1ste Classe, og Vinterhavn af 2den Cl. Ved samme ere tvende bequemme Skibsbroer, hvortil kan lægges med 18 Fods Dybg. Fra den søndre Bro fører en bequem Færge (hvori Hestene kunne forblive forspændte) over Sundet til Dyppel Færgegaard.

Ved Havnen ligger det gamle, for Tiden ubeboede, Sønderborger Slot, som tilhører Hertugen af Augustenborg, og i hvis smukke Capel denne har sin Familiebegravelse.

Staden Sønderborg er meget gammel; thi dens Befæstningsværker bleve allerede afbrudte af Christopher I, 1253. I 1358 blev Sønderborg Slot erobret af Valdemar IV; men i 1410 forgjæves beleiret af Erik af Pommern. I 1657 blev Stad og Slot uhindret besat af de Svenske, som derimod stormede Slottet forgjæves i 1659. Det har flere Gange tjent til hertugelig Residents, og i et af Slottets fire stærke, siden 17.5 afbrudte Taarne, sad Christian II som Fange, fra 1532 indtil 1549.

Veiene:

1. Hovedlandeveien fra Sønderborg til Fyenshav (over et Brepas D. for Augustenborg) $2\frac{1}{4}$ Miil.

2. Hdlv. fra Sønderborg til Mummark (forbi Kb. Tandslet) $2\frac{1}{2}$ M.

3. Hdlv. fra Sønderborg til Nordborg (til Augustenborg 1 Miil, forbi Kb. Igen, Svenstrup, Hagenbjerg til Nordborg $2\frac{1}{4}$ M.), i Alt $3\frac{1}{4}$ M., og derfra til Hellesø Færgested 1 M.

4. Mindre Landevei fra Kb. Svenstrup til Fyenshav $1\frac{1}{2}$ M., og derfra til Mummark $1\frac{1}{2}$ M.

5. M. Ldv. fra Kettinge K. til Kekenisgaard (forbi Hg. Gammelgaard og Kb. Tandslet) $1\frac{1}{2}$ M.

6. M. Ldv. fra Kb. Ulkebüll til Kekenisgaard $1\frac{1}{2}$ M., og derfra over Dreiet ud paa Kekenis Land $1\frac{1}{2}$ M.

Veiene paa Als, og især Hovedveiene, ere meget gode. Kun nogle Veistrækninger paa det hertugelige Distrikt gjøre herfra en Undtagelse.

Anm. 1. Als's militaire Vigtighed bestaaer fornemmeligen deri, at den formedelst sin Beliggenhed kan tjene til en god Reduite for et Troppecorps, der af en overlegen Magt trænges tilbage i det Slesvigske, og af en eller anden Grund ikke vil trække sig tilbage bag Hadersleb Fjord. Et Troppecorps seer sig nemlig istand til at opholde en stærkere Fiende bag Alssund, det finder Subsistentsmidler i tilstrækkelig Mængde paa selve Den, og vil let see sig istand til, ved en given Leilighed, at rykke frem paa ny, og at falde Fienden i Flanken, eller at gjennemskjære hans Operationslinie, naar han trængte videre frem Nord efter. Als vil fremdeles kunne bidrage til at foretage offensive Bevægelser fra de danske Der imod Halvøen, ved paa denne De at samle de fra Derne embarquerede Tropper. Endeligen kan man fra denne Des søndre Farvande beherske Flensborgs vigtige Fjord.

— 2. I den sidste Krig var Svenkendammens Batterie anlagt til Sønderborg Havns Forsvar; men Als blev ikke hjemsøgt af Fienden, tildeels paa Grund af Dens daværende Commandants (Oberst v. Tschernings) hensigtsmæssige Foranstaltninger.

c) Vestkysten.

Den Deel af Vesterhavet, som ligger nærmest udenfor Vestkysten af Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen, har den Egenhed, at den i mileviid Udstrækning fra Land næsten overalt har en meget flad Grund, der selv ved fuld Flod er bedækket med Vand af ikkun nogle faa Fods Dybde. Da nu Forskjellen imellem den laveste og den høieste Vandstand i den daglige Ebbe- og Flodtid paa denne Kyststrækning udgjør omtrent 9 Fod, saa kommer i Ebbetiden efterhaanden Havets Grund tilsyne, og naar Ebben har naaet sin laveste Stand, er Havet ligesom ganske forsvundet. Man seer da milevidt ud fra Kysten ikke andet end Land, hvor for nogle faa Timer siden Skibe seilede, — Øerne have ophørt at være Øer, og man kan gaae imellem disse og fra disse til det faste Land. Men saasnart Flodtiden vender tilbage, forvandler Landet sig paa ny lidt efter lidt til et Hav, og naar en Storm fra Vesten indfinder sig til samme Tid, da reiser Havet sig i taarnhøie Bølger, og styrter stormende hen over den flade Lavslette, som paa de fleste Steder i dens hele Udstrækning kort i Forveien var aldeles tør.

Saaledes kan man gaae i Ebbetiden fra Pellworm til Halligerne Hooge, Süderoog og Hamborger Huus, — fra Silt og fra Føhr til Widing Herred, og endog ved stærk Ebbe fra Pellworm over Hamborger Huus til Dckholmer Kog. Som oftest vader man imidlertid i Slik til Knærne; men hvor der ligger Sandbanker, gaaer man med aldeles tørre Fødder. Havgrunden, som ved Ebben ligger tør, eller Vadet („das Watt") strækker sig endnu længere ud i Havet, end de foran Kysten liggende Øer ere fjernede fra denne; dog er det naturligviis ikke afhængigt af denne Afstand fra Kysten, naar Vadet kommer tilsyne, men af dets høiere eller lavere beliggende Grund; thi der gives Strækninger, som ligge langt fra Land, og hvorpaa der selv ved fuld Flod kun er 2—3 Fod Vand, som f. Ex. den Strækning, hvor det gamle Nordstrand laae, og der gives endog Strækninger, som ligge over Havets Niveau, f. Ex. de vestligste Grunde udenfor Pellworm. I disse Tilfælde kaldes da saadanne Strækninger „høit Vad" og „høie Sande".

I Vadet findes iøvrigt ikke alene flere lavere Steder, hvori Vandet bliver tilbage efter Ebben, men hiint gjennemskjæres desforuden i alle Retninger af nogle rendeformige Fordybninger, som ved sædvanlig Ebbe stedse ere fyldte med Vand, og tildeels danne seilbare Dyb. Disse „Vadstrømme" vare i en ældre Tid, da det nuværende Vad endnu var fast Land, en Fortsættelse af de Vandløb, som paa denne Kyststrækning have deres Udløb i Vesterhavet, og ere endnu i Ebbetiden tildeels at betragte som saadanne, og tildeels som eiendommelige Strømninger, der dannes af Havets afløbende Vandmasse. De kaldes Nord for Heverstrømmen: Dyb; men Syd efter: Strømme, og udenfor Ditmarsken: „Aussenflethe".

Da Vestkysten af Slesvig er tilgængelig endog for Skibe af Middelstørrelse, ved Hjælp af disse Strømme (thi for store Skibe er ingen Vadstrøm dyb nok op til Flodmundingen, der som oftest er endnu mere lavvandet), og da denne Kyst altsaa skylder disse Seilløb den Skibsfart, som der findes ved samme, fortjene de ogsaa at omtales nærmere:

Knudedybet, imellem Fanøe og Manøe. Dette er nu det eneste Seildyb til Sønderho og Nips-Aaens Munding, og afbenyttes af mindre Skibe (9—14').

(Det „Gamle-Riber-Dyb" har ikkun en Dybde af 0—3¼ Fod, og er tillige meget bugtet.)

Jüvre Dyb, fremstaaet ved Stormfloden, d. 3die og 4de Febr. 1825 (istedetfor Sønderhodyb,

og omtrent i Mundingen af Gamle-Riber-Dyb). Det fører til Ankerpladsene ved Jüvre, Nord paa Romøe, og har 9—15′.

Lister Hoveddyb fører imellem Romøe og Silt til Ankerpladsene under Romøes s. o. og Silts n. o. Kyst, samt videre til Wid-Aaens Munding ved Høier. Det har under Romøe og Silt en Dybde af 4—5 Favne.

(Af dette Dybs Biløb havde Landdybet endnu i 1838 en Dybde af 2 Favne, men i 1839 neppe 2 Fod, og Rogdybet er formedelst dets Krumhed et vanskeligt Seilløb.)

Fartrap Dybet er nu det bedste Løb, som fører mellem Silt og Amrom; men det fører ikkun til disse Der, og navnligen med en Dybde af 9—16′ til Ankerpladsen Hørnum, samt derfra langs med Odden af Silt op til henimod Rantum.

Smaldybet eller Ny-Smaldyb, som fører til Amrom, Wyck paa Föhr og under Kysten udenfor Dagebüll, har en Dybde af 18—26 Fod.

Heverstrømmen, der fører langs med Kysten af Eiderstedt til Rheden udenfor Husum-Aaens Munding, samt til Derne Pellworm og Nordstrand. Det har en Dybde fra 11—20 Fod.

Liderstrømmen endeligen er en Fortsættelse af Eider-Floden fra Vollerwick igjennem Vadet S. V. for Eiderstedt. En Miil S. V. for Vollerwick danner denne Strøm, (som isvrigt har et bugtet Løb med foranderlige Grunde) et rummeligt Basin med 6 Favne Vands Dybde, hvori Skibe finde en god Ankerplads, og ligge temmelig sikkrede mod vestlige, mindre heftige Storme, formedelst de udenfor liggende Sandbanker, som bryde Strømmens Magt. Skibe af 16 Fods Dybgaaende kunne i Almindelighed komme op ad Eideren til Friederichsstadt, men i Havnen ved Tønning ikkun i det høieste med 12 Fod.

Fra ult. Febr. til ult. Novbr. er et Fyr- og Lodsskib stationeret i Eidermundingen, mellem Vaderne, paa $4\frac{1}{2}$ Favne Vand. Fyret er et Lampefyr (9 Lamper), anbragt omkring den forreste Mast, i en Høide af 34 Fod.

De ved disse Vadstrømme i Ebbetiden fremtrædende „Vadøer" ere af forskjellig Beskaffenhed med Hensyn til deres Overflade; thi enten bestaaer denne af Sand, eller af Slik, eller af Muskelskaller. Sandvadøerne ligge deels nær ved Stranden, deels ere de langt fjernede fra denne, da de ere afhængige af Strømningen. De findes f. Ex. ved Heverstrømmen, Amrom og Romøe. Slikvadøerne ligge for det meste i Nærheden af Kysten, og omkring flere Der, som Norderoog, Hooge og Nordmarsch, overhovedet paa det hele Strøg, hvor tidligere Nordstrand laae. Bankerne, som er bedækkede med Muskelskaller, ligge adspredte imellem Sand- og Slikvadøerne, f. Ex. ved Syd- og Ostsiden af Nordmarsch, og især nær ved Kysten og ved Mundingen af Aløbene.

Den yderste Begrændsning af dette saaledes dannede Kysthav, med deri liggende Demarsk, bestaaer af Klipperev, som fra Klippesen Helgoland skyder sig ud i flere Retninger, af hvilke tvende, som næsten løbe parallel med hinanden, i en Strækning af omtrent 30 Mile, naae ned til Jydske Rev. Det ene af disse Klipperev ligger synlig ved lav Ebbe, i en Udstrækning af omtrent $\frac{1}{4}$ Miil, og det viser sig ogsaa paa Silt i „Morsumer Klif".

Endnu bør bemærkes, at Seilfarten i dette Kystfarvand, og altsaa ogsaa Overfarten imellem Vestkysten og de udenfor denne beliggende Der og Halliger, samt imellem disse indbyrdes, ikke blot er afhængig af Vind og Strøm, men og af Flodtid; thi uden en rigtig Afbenyttelse af denne kan man, selv med gunstig Vind og Strøm, ikke komme fra og til Land. Saaledes maa man f. Ex. forlade Høier ved halv Flod, Dagebüll ved høieste Flod, naar Ebbe begynder, og Wyck ved høieste Ebbe, naar Flod begynder, for at finde Vand nok paa den modsatte Kyst.

De vigtigste Punkter ved Vestkysten ere:

Ribe, Kjobstad, som med sit nærmest omliggende Territorium stedse har hørt til Nørre-Jylland, og omflydes af Ribe- eller Nips- (Neps-) Aaen, omtrent ¾ M. fra denne Aaes Udløb ved Yder-Bjerum, er en meget gammel By, med omtrent 2500 Indb., der fornemmeligen høre til den industrielle Classe (og navnligen tilvirke mange uldne Varer [Riber-Tøi], tildeels ved Hjælp af Huusflid). Derimod har Ribe, der i gamle Dage var Hoved-stapelpladsen for al Handel paa Halvøens Vestkyst, nu kun en ubetydelig Handel og Skibsfart, og saa godt som slet ingen egne Skibe (Tab. VIII).

Den ene af Byens tvende Kirker er den gamle Domkirke, under 55° 19′ 45″ n. B. og 3° 48′ 55″ v. L. (den er opbygget i Begyndelsen af det 12te Aarh., og udmærker sig ved et høit, for oven fladt Taarn. Indvendig er den 100 Al. lang, 50 Al. bred og 40 Al. høi, ziret med mange Granitsøiler, men som smagløs Ukyndighed har ladet for største Delen overkalke). I Staden er en latinsk Skole; og tæt ved den n. v. Deel af Byen laae det faste Slot Riberhuus, hvoraf nu kun den af brede Grave omgivne Slotsgrund er tilbage. Under Ribes Tolddistrikt hører Den Fanoe, hvor de større til Ribe bestemte Skibe lægge til ved Nordby, og hvorfra og hvortil Varerne transporteres ved dertil indrettede smaa Fartøier.

Ribe var ei alene en af Danmarks ældste Stæder, hvor den første danske Kirke blev bygget i Midten af det 9de Aarh., men var, især fra Begyndelsen af det 12te og indtil Midten af det 15de Aarh., et saa berømt og mægtigt Bispesæde (11 Kirker og 7 Klostere), og en saa blomstrende Sø- og Handels-stad, at den med Rette blev til den Tid betragtet som den vigtigste i hele Riget, næst efter Hovedstaden. Paa det i den ældre danske Historie berømte og stærkt befæstede Riberhuus Slot opholdt de danske Kon-ger sig oftere, især ved festlige Anledninger, og som et vigtigt Hovedpas paa den vestre Landevei var endog selve Byen en Tid lang befæstet. Vel har denne Stad gjentagne Gange lidt betydelig Skade ved Ilds-vaader, Oversvømmelser og fiendtlig Vold, især i Aarene 1580, 1644 og 1658, men dens Forfald hidrører fornemmeligen derfra, at den tidligere seilbare Aae, som dannede Byens for store Kjøbmandsskibe tilgænge-lige Havn, efterhaanden er bleven saa lavvandet, at den nu kun kan befares med smaa Baade og Pramme eller Everter, hvortil kommer, at de Skibe, som kunne komme ind ad Knudedybet, maae blive liggende en heel Miil fra den lavvandede Kyst.

Riberhuus, som blev anlagt 1115, for at beskytte Byen og dens Handel, blev i sin Tid regnet blandt Rigets stærkeste Fæstninger, navnligen da Christopher II, ved Forliget i Ribe med Grev Gerhard, d. 25de Febr. 1330, forpligtede sig til at lade nogle Fæstninger i Nørre-Jylland sløife. Befæstningen bestod af 4 runde Taarne, forbundne ved høie Mure, og var end ydermere forsynet med Volde samt brede og dybe Grave. 1644 indtoge de Svenske denne Borg, men strax derefter maatte Besætningen capitulere, efter 4 Dages tappert Forsvar, da Grev Christian Rantzau beskjød Slottet med Kanoner, som han havde ladet bringe op i Ribe Domkirkes Taarn. Aaret derefter blev Slottet atter erobret af de Svenske, men ligesaa hurtigen igjen frataget Fienden, med stormende Haand, af Frederik III, dengang Erkebisp af Bremen. Efter Krigen 1658—1660, da denne Befæstning paa ny faldt i Fiendens Hænder, blev Slottet efterhaanden nedbrudt. Endnu er Ribe, ved sin omflydte Beliggenhed, skikket til et momentant Forsvar.

V. Vedsted (Hvidstedt, Westherwetstäth), en stor og gammel Kb., hvorfra den sædvanlige Overfart til Manøe.

Hvidding (Hvityng), Kb., hvor der har været et Tingsted, og hvor Erik Emund blev dræbt 1137.

Misthusum, ¼ Miil fra den store Kb. Skjærebæk, og nær ved Udløbet af Brede-Aae, er nu ikkun et Overfartsted til Kongsmark paa Romøe, men var tidligere en stor Bondeby, som gik under i 1634. Christian IV projecterede her Anlægget af en Havn.

Ballum, Kb. og Ladeplads, som er i Besiddelse af en Deel smaa Skibe (Tab. VIII). En Færge fører fra Bondebyen Bodsbøll (¼ M. S. for Ballum) over til Skipperbyen Havnen paa Romøe.

Fra Ballum strækker sig en Geestaas mod S. i en Længde af omtr. 2 Mile, ned til Høier, beskyt-tende den bagved liggende Marskeng i Loe Herred (der tilligemed Ballum Birk hører til Jylland).

Høier (Höther), en Flekke, med omtr. 800 Indb., beliggende ved Seiersbækken, og ikke langt fra denne Aaes Udløb i Wid-Aaens Munding, eller i den saakaldte Ruttebüller-Canal. Ved denne har Høier sin Skibsbro, samt Losse- og Ladeplads for 8—9 Fods dybg. Skibe, der med dette Dybgaaende kunne endvidere gaae op ad Canalen indtil Ruttebüller Havn. Større Skibe finde en ret god Rhed udenfor Canalens Munding, i Høide med Kb. Emmerlevs nordligste Huse. Fra Høiers Skibsbro er en regelmæssig Overfart til Silt, nemlig under gunstige Omstændigheder lige til Keitum, eller under ugunstige til List. Umiddelbart ved Flekken Høier begynde de høie Diger, som herfra strække sig i sydlig Retning, næsten uafbrudt, langs med Vestkysten.

Ruttebüller Havn, ved den nye Ruttebüller Kog (Vinterhavn af 5te Cl., 8—9′), er Losse- og Ladeplads for Staden Tønder, og dannes ved det fælles Udløb af de mange Vandløb, som fra Egnen om Hadersley og Apenrade, tilligemed Wid-Aaen, samle sig i Gotteskog-Sø. Afløbet føres igjennem 4 Sluser, af hvilke de 2de ere saa store, at Pramskibe kunne flyde igjennem samme, og derpaa gaae igjennem Kogen op til Ruttebüll, for derfra at gaae op ad Wid-Aaen til Tønder. Canalen, som fra Ruttebüller Havn eller Sluser har en Længde af omtrent en Miil, fører paa den sidste halve Strækning, fra Høier Skibsbro, igjennem høit Vad og Forland, begrændset til begge Sider af Laaninger.

Klanxbüll, Kb., hvis lille Kirke er meget gammel, da den vides at have været opført allerede i 1240. N. for Byen er fra N.-V.-Klanxbülls Gaarde Overfart til Morsum paa Silt.

„Südwesthörn" kaldes en Havn ved det s. v. Hjørne af Widing Herred, som kan ved sædvanlig Flod afbenyttes af 5—6′ Dybg., og bruges meget til Kornudførsel, men tilslikker mere og mere. Større Skibe blive liggende udenfor i Dybet, og lades ved Hjælp af smaa Fartøier („Lichter").

(Den ¼ M. mere mod S. beliggende „Feddershavn" kan, som tilslikket, ikke afbenyttes længere.)

Dagebüll, Kb. med Færgefart over til Wyck paa Föhr (5/4—2 M.). Havnen har ved ordinair Flod kun 5′ Vand, og afbenyttes næsten blot til Færgefarten.

Anm. Noget over en Miil N. O. for Dagebüll og fra Kysten ligger Deetzbüll Kb., hvor Oberst Morgan landede i 1629, og erobrede en af de Keiserlige der opført stærk Skandse. Til den Tid var nemlig Dagebüll Kog en Ø, og de vedliggende Koge, hvoriblandt den store Kleyseer Kog, høit Vad, hvorigjennem et Seildyb førte til Deetzbüll.

Bongsieler Havn, en Losse- og Ladeplads, som dannes ved Bottschlotter-Søens Afløb igjennem „Neuwerker" 2de Sluser, V. for Ockholmer Kog. Her er ved ordinair Flod en Dybde af 8—9 Fod, og denne Havn afbenyttes for Tiden til Udførsel meest af alle Havnene N. for Husum, og navnligen af Flekken Bredstedt.

Ockholmer Havn eller „Süderhafen" afbenyttes blot til Færgefart over til Pellworm, samt de nordstrandske Øer og Halliger.

(De mere sydlig beliggende og tidligere afbenyttede Havne „Bordelum Siel" og „Harenshafen" kunne ikke længere bruges.)

Hattstedter Dige, ved Hattstedter Kog. Herfra er den sædvanligste Overfart til Nordstrand.

Hattstedt og Schobüll ere Kirkebyer paa en Geestaas Nord for Husum, ved hvilken Digerne, som ufornødne, afbrydes paa en Strækning af henimod ½ Miil.

Denne Geestaas afbenyttede Oberst Morgan i 1629, efterat han havde fordrevet de keiserlige Tropper ud af Tøndermarsk, for herfra at indeslutte det fiendtlige Corps, som Tilly havde ladet samle ved Husum; men den til samme Tid afsluttede Lübecker-Fred forhindrede det gunstige Udfald af denne af Christian IV vel beregnede Diversion.

Husum, Kjøbstad under 54° 28′ 42″ n. B. og 3° 31′ 33″ v. L., ved den nordre Bred af en liden Aae, ¼ M. oven for denne Aaes Udløb i Heverstrømmen, og ¾ M. Ø. for Rheden i samme. Byen har 3850 Indb. (der tildeels ernære sig af Skibsfart [Tab. VIII] og en ikke ubetydelig Handel), en latinsk Skole, et Skibsbyggeri, 2de Kalkværker, hvori der brændes Muskelskaller, og i Garnison 1 Escadron af Livregimentet Cuirassérer. Det herværende

Slot, som for Tiden afbenyttes til Bolig for Amtmanden, er opbygget 1578—1582, og oprindeligen bestemt til Ophold for Enke-Hertuginderne af Slesvig.

Da Husum endnu kun var en Flekke, navnligen i Begyndelsen af det 16de Aarh., var dette Sted i en langt større Flor, end den nogensinde har været som Stad (siden 1608), thi til hiin Tid mægtede Husum at udrede over 40 store Skibe, hvorimod den som Stad, efter de store Oversvømmelser i 1625 og 1634, neppe formaaede at udrede 20. Ved disse Oversvømmelser tabte Husum nemlig en stor Deel af sit bedste Opland; samtidigen tilegnede andre Stæder, navnligen Friederichsstadt, sig en Deel af Handelen, og Byen hjemsøgtes desforuden oftere af fiendtlige Tropper. Enhver ny Oversvømmelse, som f. Ex. i 1825, indvirker skadeligt, og Husums Folkemængde er ogsaa i 37 Aar kun tiltagen med 200 Mennesker. Udførelsen af en fra Flensborg til Husum projecteret ny Veibane vil naturligviis have en gunstig Indflydelse paa dette Steds Opkomst paany, og allerede den paabegyndte Fordybning af Aaen til 9—10′, lige op til Byens Skibsbro (nu ikkun 6′), vil kunne bidrage meget til at ophjælpe denne Byes Handel.

I gamle Dage var Husum stærkt befæstet som Værn mod Ditmarskerne, og da Byen i Krigen mellem Christian I og dennes Broder Hertug Gerhard tog Partie imod Kongen, blev den i 1472 stormet af Christian I, som paalagde en Skat, hvorpaa endnu afbetales, under Navn af Landskat. I 1658 havde Churfyrsten af Brandenborg sit Hovedqvarteer paa Slottet i Husum, og da den hele tilgrændsende Egn er ligesom af Naturen befæstet mod Marsken, er den ofte bleven afbenyttet baade af egne og af fiendtlige Tropper, samt end ydermere til forskjellige Tider bleven forsvaret af en Deel tidligere berømte, men nu for længe siden aldeles demolerede Husumer Skandser.

Simonsberg, et lidet Marskdistrikt, som har sin egen Ret, og hvis forrige Kirke var Sognekirke i Sognet Padelegk, som oversvømmedes i 1717. Denne eller en tidligere Vandflod har dannet et dybt Hul („Wehle" eller „Kolck") ved Kysten af dette Distrikt, der af Nogle er anseet skikket til Afbenyttelse som Havn, men de foretagne Undersøgelser have ikke ført til noget gunstigt Resultat.

Ulvesbüll, Kb., hvis Kirke ligger under Kystdiget, hvor Steenbock i 1713 placerede en fast Post, da han, forfulgt af danske samt russiske Tropper, fra Husum trak sig tilbage paa Digerne ind i det Eiderstedtske (hvis Marsk han satte under Vand, ved at aabne Sluserne).

Tetenbüll-Spieker, en Gaard ved en vigtig Sluse i Wasserkogs Dige, hvor det forenede Aflob fra en Deel Koge i den nordre Deel af det Eiderstedtske danner en Havn, hvorfra der udskibes meget Korn.

Westerhever, Kb., hvis Kirkes høie Taarn er et vigtigt Sømærke for Indseilingen til Heverstrømmen.

Paa det Sted, hvor nu Præstegaarden ligger, stod det bekjendte Søroverslot „Wagemannsburg", som ødelagdes allerede i 1370, men hvis sidste Rudera først tilintetgjordes i 1626. Den i Nærheden, 1628, opførte Skandse blev i det paafølgende Aar demoleret paa de Keiserliges Anordning.

Ording, Kb., for Tiden det vestligst beliggende Punkt af Slesvigs Fastlandskyst, under et Dige, som er meget udsat for Havets og især for Flyvesandets ødelæggende Indvirkning. Af den forrige Kirke, som indtil 1722 laae mere vestlig, er ethvert Spor forsvundet. N. O. for Ording er ved Norderhövt (Nordre-Hoved) en af Naturen dannet Havn, og et Udskibningssted.

Sanddynerne („der Hitzbank") strække sig fra Norderhövt til Süderhövt i en Længde af $1\frac{1}{2}$ M. og med en Brede af $\frac{1}{1\frac{1}{2}}$—$\frac{1}{4}$ M. langs med Vestkysten af det Eiderstedtske, udenfor et Havdige, bag hvilket, foruden den foranførte Kb. Ording, ogsaa Kb. St. Peter ligger. Imellem disse Byer er en trig. Station under 54° 18′ 59″ n. B. og 3° 57′ 48″ v. L., og ved den sidstnævnte By ophører Havdiget i en Længde af omtr. 2000 Al., da de høie, beplantede Dyner tilstede, at man kan undvære et Dige paa denne Strækning.

Vollerwiek (Fullerwyk), Kb. ved den nordre Bred af Eiderstrømmen eller Eiderens Munding, som med en dyb Strem lober her nær under den Eiderstedtste Kyst, og bort-

skjærer stedse mere og mere af denne, medens den tilslikker paa den søndre Bred eller langs med Ditmarskens Kyst.

For at bestryge Indseilingen til Eideren og beherske Ankerpladsen for store Skibe udenfor Vollerwick, var allerede i ældre Tider anlagt en Redoute S. for Kirken paa den fremspringende Deel af Diget, som kaldes „Hülk", og paa samme Sted anlagdes ogsaa til dette Øiemed en Skandse i 1810, hvoraf endnu findes betydelige Levninger.

Ved **Katingsieler Sluse**, $\frac{1}{3}$ Miil V. for Kb. **Kating**, er en liden Havn i Mundingen af en $\frac{3}{4}$ M. lang og seilbar Canal („Süderbootfahrt"), som fører fra Kjøbstaden **Garding** ud i Eideren og afbenyttes meget til Udførsel af Landets Produkter.

Olversum, Fiskerleie imellem Kb. Kating og Staden Tönning. Her har Eiderstrømmen allerede en Brede af $\frac{1}{2}$ Miil, og udvider sig herfra indtil en Brede af $1\frac{1}{4}$ Miil, imellem Süderhövt og Hedewigs Kog i Norder-Ditmarsken. Paa Rheden udenfor Olversum stiger Vandet i Flodtiden 10 Fod.

Tönning, Kjøbstad ved Eiderens nordre Bred og omtrent $\frac{1}{2}$ Miil ovenfor denne Strøms Udløb ved Olversum, under 54° 19′ 07″ n. B. og 3° 38′ 15″ v. L., med noget over 2400 Indb., der have en Hovednæring ved Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Især yder Anlægget af den slesvig-holsteenske Canal en væsentlig Fordeel for Tönning, da her er opført for de Handlende et stort kongeligt Pakhuus, og da Skibene, som komme fra Nordsøen, her erlægge Told, ligesom ogsaa de, der komme fra Canalen, sædvanligen forsyne sig her med Fornødenheder for deres Reise i Nordsøen. Havnen, som er anlagt i 1613 inde i Staden, og er en Vinterhavn af 4de Cl. (12′), er en af de bedste paa Vestsiden af Halvøen, men kan kun rumme henimod 100 mindre Handelsskibe. Staden har et Skibsværft, og fra samme føre Færger over Eideren, som her har en Brede af 500—600 Alen. De større Skibe ankre sædvanligen paa Rheden udenfor Olversum, men søge ved stærke vestlige Vinde Læ høiere oppe i Eideren, imellem Tönning og Wollersum Færgested. Endnu er **Tönning** det vigtigste Punkt i Landskabet Eiderstedt, men var det især til en Tid, da det tillige som Fæstning beherskede Eiderens Munding, dominerede det omliggende frugtbare Land, og tjente til en Reduit for et ind i det Eiderstedtske tilbagetrængt Corps.

I Begyndelsen af det 15de Aarh. var Tönning endnu kun en Landsby, som ofte fiendtligen hjemsøgtes af Ditmarskerne. I 1590 erholdt den Stadprivilegier, men blev først historisk mærkelig, da fem keiserlige Regimenter i 1627 rykkede ind i Tönning og befæstede det derværende Slot (nedbrudt 1735). I 1644 befæstede Hertug Friedrich III med megen Bekostning Staden, som han omgav med 11 Bastioner, af hvilke de 3 vendte imod Eideren. Men denne nye Fæstning fandt ingen Leilighed til at løsne et Skud imod en Fiende, forinden den blev sløifet, ifølge den Convention, som Kong Christian V aftvang Hertug Christian Albrecht i Rendsborg. Imidlertid lod Hertugen (for hvem dette Sted laae beleiligt til Udskibning af Hjælpetropper, og til at beherske Eideren) Tönnings Fæstningsværker opføre paany, 1694, hvorpaa Fæstningen blev i Foraaret 1700 beleiret af danske Tropper, under Hertugen af Würtemberg, som efter 6 Ugers Beleiring (i hvilken Staden bombarderedes uden Virkning) maatte ophæve denne formedelst et Indfald af svenske Hjælpetropper. I Begyndelsen af 1713 trak Steenbock sig ind i Tönning, men da han forgjæves søgte herfra at undflye over Eideren til Ditmarsken, og Sygdomme tilligemed Mangel paa Levnetsmidler toge Overhaand, overgav han sig til Kong Frederik IV som Krigsfange, og drog med sit hele Corps (bestaaende af omtrent 11000 Mand, hvoriblandt 7500 Combattanter), ifølge Capitulationen af 16de Mai paa den nærved liggende Hg. Høyersworth, ud af Fæstningen, som derpaa blot blev blokeret indtil d. 7de April 1714, da den overgav sig. Herpaa lod Frederik IV alle Fæstningsværkerne sløife, og siden den Tid har Tönning været en aaben By, til hvis Havns Beskyttelse tvende svære Batterier vare anlagte i den sidste Krig, i hvilken tillige en Roflotille var stationeret her.

d) Øer og Halliger, udenfor Vestkysten.

Manøe, 2 Mile S. V. for Ribe, bestaaer for Tiden af tvende smaa Øer med nogle Holme, og henhører til Jylland. Blot den søndre, større Ø (¼ □ M.) er bebodt, og herfra er Overfart til W. Westedt. Kb. Manøe udgjør et Sogn af Hvidding Herred, med omtr. 250 Indb., og ved Kb. er en trig. Stat. (30′) under 55° 16′ 43″ n. B. og 4° 02′ 24″ v. L.

I ældre Tider dannede disse Levningerne fra de store Vandfloder, som til forskjellige Tider hjemsøgte Vestkysten, en stor Ø, der blot ved et smalt Sund var adskilt fra Fastlandet, og endnu er Manøe omgivet af saa lavvandede Grunde, at man i Ebbetid kan kjøre imellem Øen og det faste Land.

Rømøe (Røm), omtrent en Miil fra det faste Land, er henimod 2 M. lang, omtr. ½ Miil bred, og henimod 1 □ Miil stor. Øen er aldeles blottet for Skov og ikkun paa den østre Side beboet af omtr. 1600 Indb., der ernære sig fornemmelig af Fiskeri, Sø- og Skibsfart (Tab. VIII). Den nordre Halvdeel, Nørreland, hører til Hertugdømmet Slesvig (Hvidding Herred), og heri ligger, foruden Fiskerleiet Kongsmark (hvorfra Færgefart til det faste Land), Øens høieste Punkt (Høstbjerg, 50′) under 55° 09′ 40″ n. B og 4° 01′ 30″ v. L.

Den søndre Halvdeel, Sønderland, hører til Jylland (Loe Herred), og heri Kb. Røm, samt Skipperbyen Havnen ved Sydenden af Rømøe, hvor der med laveste Vande er 4 Favnes Dybde, og hvorfra den sædvanlige Overfart imellem Øen og det faste Land (Bodsböll, S. for Ballum).

Med Undtagelse af den søndre Ende er hele Øen omgiven med meget lavvandede Grunde, der imod V. strække sig 2—3 Mile, og iøvrigt fra ¼—½ M. ud i Havet, saa at man ikkun med Baade i Flodtiden kan lande paa selve Øen.

Den 21de Marts 1644 landede imidlertid Oberstlt. H. v. Buchwald paa Rømøe med 6—700 Mand af Glückstadts Garnison, bemægtigede sig Øen og de af de Svenske anlagte Skandser, der vare besatte med omtrent 150 Mand. Derpaa drog Buchwald til Silt og Føhr, hvilke Øer han ogsaa gjenerobrede fra de Svenske.

Silt (Sylt, Sild) har en Længde af næsten 5 Mile, imellem Albue Odde (under 55° 03′ 45″ n. B. og 4° 10′ 30″ v. L.) og Hornum Odde (under 54° 44′ 40″ n. B. og 4° 17′ 30″ v. L.) og en Brede, der varierer imellem ⅛—1½ Miil. Fladeindholdet kan anslaaes til henimod 2 □ M., men heraf udgjør ikkun ¾ □ M. dyrket Land, og den øvrige Deel bestaaer af Flyvesands Bakker samt Hedeland. Øen skal være en Levning af den ældre Nordveststrands Nordvest Herred; og idet den nu beskytter en betydelig Deel af Slesvigs Marskkyst, endskjøndt fjernet 1½—3 Mile fra denne, har den selv et Værn mod Vesterhavets Vold ved de høie Sanddyner, der strække sig langs med Øens Vestkyst, bedækkende den hele søndre Odde samt den største Deel af den nordlige.

Anm. Endskjøndt denne Øes Dyner eller Klitter høine sig til over 100 Fod, og ere under et godt Tilsyn, aftager imidlertid Vestsiden dog stedse mere og mere ved Vesterhavets Strømmes Indvirkning, og saaledes bliver i en maaskee ikke meget fjern Tid den brede og frugtbare, men nu aldeles for Skov blottede, mellemste Deel af Øen omdannet til en Ø for sig. Hvor saaledes endnu i 1780 Rantums nye Kirke stod, omgivet af 40 Huse, er nu Hav og Flyvesand, og Klitterne udbrede sig stedse mere Øst efter. Paa den anden Side forstørres Øen vel betydeligen ved tilslikket Land, navnligen langs med Kysten mellem Keitum og Morsum, som maaskee engang vil blive omdannet til frugtbare Koge; men i det Hele taget skal dog Øen i de sidste 200 Aar successive have tabt omtrent ⅖ Deel af sit Areal.

Indbyggerne, hvis Antal udgjør henimod 3000, ere Frisere og ernære sig fornemmelig af Sø- og Skibsfart (Tab. VIII), samt Østersfiskeri. Ligesom overhovedet paa alle

frisiske Øer, udmærke Mændene sig som gode Søfolk, medens at Fruentimmerne varetage ikke blot den huuslige Dont, men ogsaa besørge Jordens Dyrkning og Kreaturernes Pleie. Desforuden udmærke Silterne sig ved flere nationale og tildeels priisværdige Eiendommeligheder. Til disse sidste hører, at alle Silter betragte sig som henhørende til een stor Familie, hvorfor og de Velhavende understøtte de mindre Formuende ved Udgivter til Skatter, Underviisning m. m. Fremdeles er det en Kjendsgjerning, at Gjæstfrihed, samt Agtelse for fremmed Eiendom, hører endnu fortrinsviis hjemme paa de frisiske Øer.

Den nordre Deel eller Listerland, hvorpaa det ubetydelige Fiskerleie List, med omtr. 40 Indb., hører til Jylland (Ballum Birk i Loe Herred), og var tidligere en Ø (der ved Sandbynernes Tilvæxt successive er bleven landfast med den øvrige Deel af Silt), som indtil 1362 havde sin egen Kirke. Der tales endnu i denne Deel af Øen Dansk, ligesom paa de nordligere beliggende Øer.

Over Indgangen til et af Byens faa Huse staaer indhugget "Ch. V 1682 Lister Dybs Toldkammer", og dette udenfor liggende Dyb er historisk berømt fra Kongeoldingen Christian IVs hæderlige Kamp, den 16de Mai 1644, ombord paa Skibet „Trefoldighed" og i Spidsen af en dansk Escadre, imod en inde i Dybet indesluttet hollandsk Flaade.

Den Deel af Lister Dyb, som ligger Nord for Albue Odde, kaldes af Dankwerth „Kongens Havn", efter hiin hæderlige Affaire i Mai, og Christian IVs Ophold her i Juni s. A.; men selve Dybet, som er en Sommerhavn af 1ste Classe, strækker sig længere ind imellem Rømøe, Silt og Halligen Jordsand. Navnligen skjærer det sig dybt ind ved Stranden af den Odde, hvorpaa Lister Mølle ligger, saa at Brigger og store Kofardiskibe kunne her løbe lige ind til Land. Vandet, som gaaer Syd ind under Albue Odde, V. for Udhjørne Holme, har derimod neppe nogensinde været Havn for Linieskibe, og er nu kun seilbart for Baade i Flodtid.

V. for List er paa Sandbynen Albuesdal Sandbjerg (88′) en trig. Stat. under 55° 01′ 40″ n. B. og 4° 03′ 30″ v. L.

Den mellemste Deel, som udgjør den væsentligste Deel af Øen, og som bestaaer af de 3 Kirkesogne Keitum, Vesterland og Morsum, hører (tilligemed den søndre Deel) til Hertugdømmet Slesvig (Tönder Amt).

De mærkeligste Punkter ere:

Keitum, den anseeligste og vigtigste By paa Øen, med omtr. 700 Indb. Kirken, som ligger ved den høie Strandbred, tjener til Sømærke, og skal være bygget under Knud den Store, 1020. Fra den lille, nylig anlagte Havn er en regelmæssig Hovedfærgefart fra Silt til Høyer-Canal (eller efter Omstændighederne til Kb. Emmerlev), hvilken Færgefart tidligere fandt Sted fra Munckmarsch Mølle. Til Keitum hører den største Deel af Øens Skibe, og deriblandt 11 store Baade, som bruges til Østersfiskeriet paa Østersbankerne ved Silt, Amrum og Føhr.

Morsum, Kb. med omtr. 800 Indb., er anlagt i Peripherien af en stor Kreds, som indbefatter Byens Agerland, og i hvis Midte Kirken ligger, der i 1628 afbenyttedes af de Keiserlige til en Vagtpost. De udenfor Peripherien liggende Enge ere meget lavtliggende, undtagen imod Næsodde (Øens øst'igste Punkt), hvorfra Morsummer Klif (Klint) strækker sig i en Længde af over $\frac{1}{4}$ Miil langs med Stranden i sydøstlig Retning, og er et i geognostisk Henseende meget mærkeligt Punkt, som hører til vor Brunkulformation, der her indeholder en Deel faste Steenarter.

Ved Morsum Odde, S. for Byen, er et Landingssted, og N. O. for Byen er Munkehøi (69′), en trig. Stat. under 54° 52′ 32″ n. B. og 4° 07′ 04″ v. L.

Vesterland, Kb. med omtrent 400 Indb., hvis Kirke ligger meget nær ved Sandklitterne og trues med Tilintetgjørelse af disse.

Rampen, Bondeby i Vens nordligste Hede, der tidligere har været Skov og Agerland, og hvor en Mængde Gravhøie vidne om Landets Beboelse til en Tid, der gaaer langt forud for den historiske. Ved Kysten, V. for denne By, er det røde Klif (røde Leerlag, afverlende med Sand), som tjener til et Sømærke, og hører til samme Dannelse som Morsummer Klif. Nord for Byen er en Fugleøie, hvor der i September og October fanges 6—10000 Stkr. vilde Ænder.

Paa Øen findes tvende kredsformig opførte Volde, som kaldes Borge, og anses for Voldsteder af saadanne. Den ene Vold, som findes i Byen Archsum, bestaaer af Græstørv og Klæg, den anden, ved Byen Tinnum er af Sand. Begge ere 12—20 Fod høie, og omslutte i en Omkreds af 5—600 Al. en Eng, i hvis Midte et Vandsted. S. for Rantum har ligget en lignende Borg eller Vold, men den er for længe siden bortskyllet af Havet.

Føhr, omtrent $1\frac{1}{2}$ Miil lang og 1 M. bred, samt af $1\frac{1}{4}$ □ Miils Størrelse, med henimod 4000 Indb. af frisisk Stamme, der drive ikke blot Fiskeri, Sø- og Skibsfart (Tab. VIII), men og Agerdyrkning og Qvægavl. Den nordre Deel af denne frugtbare og meget folkerige Ø består af Marskland (der beskyttes ved et Havdige, som i en Længde af henimod 3 Mile strækker sig langs med den vestre, nordre og søndre Kyst, fra Utersum indtil Flekken Wyck); den søndre Deel derimod af høi Geest, der iøvrigt er, ligesom Marsken, aldeles blottet for Skov. En anden Deling er den politiske, nemlig i Vesterland-Föhr, som hører til Jylland (Løe Herred), og Østerland-Föhr, som hører til Slesvig (Tønder Amt).

De mærkeligste Punkter ere:

Wyck, en Flekke i Østerland-Föhr, med henimod 700 Indb., hvis vigtigste Næringsvei er Sefart. Byens Havn, som er anlagt i 1806, er en god lille Vinterhavn af 5te Cl. ($1-10\frac{1}{2}'$). Et Skibsværft ligger ved Havnen, hvorfra der er Færgefart over til Dagebüll ($1\frac{1}{4}$ M.).

I 1819 anlagdes ved Wyck den meget besøgte Søbadeanstalt „Wilhelminenbad", der i Badetiden sædvanligen staaer i Dampskibsforbindelse med Helgoland, Cuxhafen, Brunsbüttel og Hamborg.

Wyck hører til Kirkesognet St. Nicolai, hvis Kirke ligger nær udenfor Byen.

Nieblum (Ny-By), den anseeligste af Øens 16 Landsbyer, henhørende til Kirkesognet St. Johannes, hvis Kirke ligger tæt udenfor Byen i Østerland-Föhr, men $\frac{2}{3}$ Deel af Byen hører til Vesterland-Föhr. Kirken er den ældste paa Øen, og udmærker sig som den største og smukkeste Landsbykirke i det Slesvigske.

Paa Øen findes 3de Fugleøier, samt et Voldsted, Borgen kaldet, som skal have omgivet en af Familien Limbeks faste Slotte.

Anm. Voldstedet bestaaer iøvrigt af tvende høie og brede Volde, der i en nær Forbindelse med hverandre omkredse i en Udstrækning af over 800 Alen en siid Eng, med et Vandsted i Midten. Udenfor Hovedvolden ligger en mindre Vold, der nu bortgraves stedse mere og mere. Archsum- og Tinnum-Borge paa Silt, Stellerborg i Norder- og Böckelnborg i Sønder-Ditmarsken ere lignende Forskandsninger, hvis betydelige Omfang, i Forbindelse med den Omstændighed, at ingen Spor af brændte Muursteen ere fundne eller findes i eller indenfor disse Volde, modbeviser den Anskuelse, at de have tjent som Voldsteder for faste Bygninger eller Borge. Derimod bestyrkes derved den Formening, at de have tjent i et mere almeent Øiemed, og navnligen paa de frisiske Øer til Værn (Borg) for Indbyggerne og deres Qvæg, naar Landet hjemsøgtes af Vandflod, Sørøvere eller en lignende almeen Fiende.

Amrum, hvis Nordspidse kun er 4000 Al. fjernet fra Vestkysten af Föhr, har i Form af en Halvmaane en Længde af $1\frac{1}{2}$ Miil, og et Fladeindhold af omtr. $\frac{1}{2}$ □ M.

Langs med Øens vestlige og søndre Kyst strække sig høie Sandklitter, der ere en Fortsættelse af Dynerne paa Silt, og ikkun den mindre, mellemste Deel af Øens Østside er beboet, og udgjør 3 Byer i St. Clemens Kirkesogn, henhørende til Jylland (Loe Herred). Indbyggernes Antal beløber sig til omtr. 600, og disse leve fornemmeligen af Søfart og Fiskeri. Øen har en Deel egne Fartøier (Tab. VIII), hvoriblandt 11 store Baade, som bruges til Østersfiskeri paa Østersbankerne ved Amrum, Föhr og Silt. Ved Østsiden er Øens Havn, og nær ved denne ligger Bakken Erdenshøi (67′), hvorpaa en trig. Stat. under 54° 38′ 31″ n. B. og 4° 12′ 11″ v. L.

I Ebbetiden kjører man imellem Amrum og Föhrs Vestkyst paa Havets faste Grund, hvorover Skibe seile faa Timer forinden eller derefter.

Pellworm, som var den høieste Deel af det gamle oversvømmede Landskab Nordstrand, har først efter Oversvømmelserne i 1792, 1793 og 1825 erholdt sin nuværende ovale Form, hvis største Længde er omtr. 1¼ M. og Brede omtr. 1 Miil. Den er inddiget i 11 Koge, af hvilke de 10 omkrandse den indre Kog („Große Kog"), som er næsten ligesaa stor som alle de andre tilsammentagne. Udenfor det nordøstligste Dige er desforuden tilslikket et betydeligt Areal Forland, der danner en med Øen sammenhængende Hallig. Øens tvende Kirkesogne, som høre til den gamle og den nye Kirke, tæller omtr. 2500 Indb., som have deres Erhverv af Øens fortræffelige Marskland og gode Marskenge, og hvis vigtigste Hovedbeskjæftigelse det er, ved omhyggeligt Tilsyn og uafbrudt Udbedring af Digerne, at værne for deres Eiendom imod Havets Vold. Øens Skibsfart (Tab. VIII) er ikkun ubetydelig.

Mærkelige Punkter ere:

Havnen „am Siel", ved Øens Østkyst. Den dannes ved Afløbene, især fra „Große Kog", og er en Sommerhavn af 5te Cl. (1—9′). En foran Havnen beliggende Grund er hinderlig for Indløbet i samme, men udenfor denne Grund er en god Rhed, selv for større Skibe, samt en god Station for en Noflottille i Krigstid. Fra denne Havn, hvorved der er et Toldsted, er Overfart til Nordstrand og til det faste Land (directe til Husum, naar Vand, Strøm og Vind tilstede dette).

Seegaard (Søgaard), et meget gammelt adeligt Gods, beliggende i den store Kog, og tilhørende Landskabet.

Ruinen af den gamle Kirkes Taarn ved Øens Vestkyst. Endskjøndt kun Levningen af et muret Kirketaarn, bestaaende af en omtrent 150 Fod høi og indtil 8 Fod tyk Muur, fortjener det at anføres, ikke blot fordi det er et meget vigtigt Sømærke, der med Rette er befalet vedligeholdt, men fordi det er et ligesaa sjeldent, som, især paa Stedet hvor det findes, mærkværdigt Oldtidsminde, der i Aarhundreder har trodset Vesterhavets Angreb, og i Forbindelse med den vedliggende Kirke (hvis Chor er over 800 Aar gammelt) endnu vidner om det gamle Nordstrands forsvundne Herlighed.

Anm. Pellworms Beliggenhed gjør, at denne Øes Vedligeholdelse er af stor Vigtighed, ei blot for selve Øen, men og for den bag ved og til Siden beliggende Fastlandskyst; thi imellem det Eiderstedtske og de nordlig liggende Øer Amrum og Föhr, er Pellworm en Bastion, som mellem Heverstrømmen og Smaldyb værner imod Havets Vold. Naar denne Bastion er gaaet tilgrunde, vil nemlig de tvende nævnte Strømmes maaskee forenede eller i ethvert Tilfælde forandrede Løb aabne Havet en Adgang til at indvirke ødelæggende paa Vestkysten, især efter at dennes nærmeste Bolværk, nemlig den tilbageblevne Deel af Nordstrand, ogsaa er gaaet tilgrunde. Af stor Vigtighed ere derfor Digerne paa Pellworm ogsaa for det øvrige Land, og det er derfor en glædelig Kjendsgjerning, at disse for Tiden ere i en forønsket god Tilstand.

Nordstrand, er 1 Miil lang og ¾ M. bred, og efter 1632 successive inddiget i 5 octroierede Koge. Desforuden ligger udenfor de østligste Koge et betydeligt Forland. Øen, som besiddes af 7 Hovedparticipanter, udgjør ikkun een Commune, med omtrent 2800 Indb., hvoriblandt henimod 300 Katholiker og Jansenister. Foruden den lutherske Kirke (den gamle Odenbüller K.), som var den eneste Bygning, der ikke ødelagdes ved Vandfloden i 1634, er der paa denne Ø et romersk-katholsk og et jansenistisk Capel, samt i Alt 274 beboede Huse og Gaarde.

Vandets Afløb fra Kogene føres ved 2de Hovedsluser (Nørre-Sluse og Englænder-Sluse) ud i Havet, og ved disse Sluser ere Øens tvende smaa Havne, der ere tilgængelige for Fartøier, der ikkun stikke et Par Fod. Derimod er udenfor Norder-Sluse en god Rhed for større Skibe. Til Øen hører kun et Par smaa Fartøier.

Endskjøndt Digerne have lidt meget i 1825, kan dog det ydre Havdige ansees for nu at være fuldkommen beskyttende imod de sædvanlige høie Vandfloder.

Anm. Ved Stormflod er Vandhøiden 2 Fod mindre ved Pellworm, Nordstrand og Halligerne end ved Fastlandskysten, hvor Vandet ikke har frit Afløb, hvilket er for disse Øer og Halliger af stor Vigtighed.

Halligerne ere:

Oland (Øeland), med en Kirke og nogle faa Bygninger. Ved den sidste Vandflod i 1825 bortskylledes af 36 Huse de 33, af hvilke ikke alle ere opbyggede paany.

Nordmarsch og Langenes. Disse tvende Halliger ere ved en liden Bro forbundne med hinanden, og kunne endnu betragtes som en sammenhængende Ø af 1½ Miils Længde og ¼ Miils Brede. Hver Hallig har sin egen Kirke, og paa den første Hallig ere nu kun 33 Huse paa 7 Werfter, paa den anden 57 Huse paa 13 Werfter, der ere opkastede omtrent 12 Fod høiere end Vandet stiger ved sædvanlig Flod.

Gröde, som er noget over ½ Miil lang, men ikkun meget smal (med 1 Kirke og 10 Huse), samt de vedliggende mindre Halliger: Appelland (3 Huse) og Habel (2 Huse), havde indtil 1825 tilsammen 23 Huse.

Hooge, ¾ Miil lang og ½ M. bred, med en Kirke og desforuden paa 9 Werfter 70 Huse, med omtr. 250 Indb. I 1825 var her 100 Huse og 400 Indb.

En lille ubeboet Hallig (Hainshallig) ligger ¼ M. S. for Hooge, og en kongelig Færge fører imellem Hooge og Pellworm.

Norderoog (med 2 Huse), **Süderoog**, **Südfall** og **Hamburger-Haus** (hver med et Huus) ere endvidere Halliger, som (foruden de foranførte samt den ubeboede Beenshallig) alle høre til Landskabet Pellworm.

Nordstrandischmoor, næsten ½ Miil lang og ¼ M. bred, hører til Landskabet Nordstrand. Herpaa er for Tiden kun 4 Werfter, beboede af 9 Familier.

Til Nordstrand hører endvidere den ubeboede Pohnshallig, imellem Nordstrand og det faste Land.

Anm. Nordstrand var forinden den store Oversvømmelse, d. 11te Octbr. 1634 (som paa Halvøens Vestside, fra Ribe ned til Elben, berøvede 15000 Mennesker Livet), en anseelig, om og allerede dengang meget formindsket Deel af det gamle Nordfriesland, hvis tidligere Størrelse ikke er nøie bekjendt, men som efter Joh. Meiers Formodning i 1240 havde en Udstrækning af 9—11 M. fra N. til S. og af 3—8 M. fra Ø. til V., samt indeholdt i Alt 162 Kirker. Med Vished veed man, at i Aaret 1300 gik Flekken Rungholt med 7 Kirkesogne tilgrunde, og at i de store Oversvømmelser 1354, 1362, 1483, 1532 og 1615 formindskedes dette Landskab betydeligen. Desuagtet havde Øen Nordstrand endnu i 1634 en Størrelse af næsten 3 Miles Længde og 2 Miles Brede, og indbefattede 21 Sogne, med 1780 Boliger og 8600 Indbyggere. Af disse

druknede i Vandfloden 6400. Over 1300 Boliger og 30 Veirmøller bleve ganske ødelagte, og over 50000 Stkr. Qvæg omkom. Man sammenligne hermed Joh. Meiers Kaart over det gamle Nordfriesland, 1240, samt over Nordstrand i 1651, som findes i Dankwerths „Landesbeschreibung der zwei Herzogth. Schleswig u. Holstein, 1652", hvorved bemærkes, at om endog det ældre Kaart meest er grundet paa Formodninger, fortjener det dog en Deel Tiltro; thi deels havde Meier paa selve Stedet indsamlet Efterretning om det oversvømmede Land, som endnu dengang fremviste i Vadet en Mængde kjendelige Punkter ved Ebbetid, og deels ere de øvrige Meierske (af Brødrene Goldschmidt i Husum, især med Hensyn til den Tid, fortræffeligen stukne) Kaart construerede med en Nøiagtighed, som er beundringsværdig, naar man betænker hvilke ringe Hjælpemidler Meier havde for 200 Aar siden.

3. Det Indre.

I. Østsiden.

Den især i Forhold til Vestsiden høitliggende, bakkefulde og tildeels skovrige Østside bliver, som allerede bemærket, indskaaren af flere tildeels lange Fjorde, der kunne tjene som Terrainhindringer mod en paa Østsiden fremrykkende Fiende, forsaavidt som de begunstige en Flankebevægelse fra Østkysten mod en fiendtlig Operationslinie ad den store østre Landevei; men de mellem Fjordene beliggende Terrainafsnit egne sig ikke til et nogenlunde varigt Forsvar, da de alle ere aabne mod Landets Midte. Det eneste af disse, som synes lettest at egne sig til et saadant, er Halvøen Schwansen (Svanøe), da dets nu aldeles aabne Tilgang mellem Slien og Eckernförde Fjord ikkun har en Brede af omtr. $\frac{3}{4}$ Miil; men dette Afsnits Forsvar beroer for største Delen paa Besiddelsen af Passet i Staden Eckernförde, og vi have allerede bemærket, at dette er vanskeligt at forsvare, formedelst dets dominerede Beliggenhed.

De ved Fjordene meer eller mindre marquerede Terrainafsnit, samt de mærkeligste Punkter i disse, ere iøvrigt:

a) Østsiden Nord for Hadersley Fjord. Dette frugtbare og skovrige Afsnit bestaaer af Thyrstrup (Tystrup) Herred, samt den nordre Deel af Hadersley Herred, begge i Hadersley Amt.

Christiansfeld, en liden By under 55° 21′ 23″ n. B. og 3° 05′ 44″ v. L., som er opbygget af en evangelisk Brødremenighed (sædvanlig kaldet de mæhriske Brødre), 1773, i en skovrig og bakkefuld Egn. Den har omtrent 800 Indb., der udmærke sig som drivtige Manufacturister og Fabrikanter, og som have en eiendommelig Stilling i statsborgerlig Henseende. Christiansfeld er nemlig et Sted („ein Ort"), som ikke er Kjøbstad og dog ei heller Flekke, og hvis Indbyggere staae i verdslig og geistlig administrativ Henseende directe under Regjeringen og Generalsuperintendenten, undtagen i Civil- og Politiesager, hvor de henhøre under Thyrstrup Herred. Her er et stort Garveri, Lysestøberi og flere mindre Fabriker.

For 25—30 Aar siden var Christiansfeld iøvrigt et betydeligere Manufactur- og Fabriksted end nu; thi mange Fabrikater, som tidligere næsten udelukkende kun tilvirkedes her, navnligen Bomuldsvarer, tilvirkes nu ogsaa paa andre Steder, som f. Ex. i Hadersley. Endvidere har den Omstændighed været til Byens Skade, at som Hovedlandevei fra Hadersley til Kolding afbenyttes Omveien over Aller, medens at den kortere Landevei fra Christiansfeld forbi Taps gamle Kirke til Sammenstødet med Hovedlandeveien S. for

Kb. Wonsild (eller den saakaldte Kongevei) er afspærret om Vinteren og maa ikke afbenyttes som offentlig Landevei.

S. for Byen ligger **Thyrstrup** Kirke, hvorved et Bropas over Taps-Aae.

Aller, Kb. paa Hovedlandeveien fra Hadersleb til Kolding, N. for Bropasset ved Aller Mølle over Taps-Aae. Imellem Aller og Christiansfeld fører N. for Aaen en god Landevei, hvilket er af Vigtighed med Hensyn til en Stilling ved Aller.

Anm. I dette Terrainafsnit danner den lille Taps-Aae en i militair Henseende vigtig Deling, da den paa sit Løb fra Thyrstrup K., forbi Taarning og Aller Møller, til Heilsminde Noer gjennemflyder en dyb Dal, og derved danner en Terrainhindring, bag hvilken en Stilling ved Christiansfeld og Aller, der er skikket til at opholde en S. fra fremtrængende Fiende.

Foruden de allerede S. 328 anførte høie Punkter: Skamlingsbanken, Kobjerg og Høibjerg, ere af saadanne i dette Afsnit: Aastruphøi (234′) ved Over-Aastrup, N.O. for Hadersleb, samt Bakken ved Kb. Moltrup (220′), N. for Hadersleb.

b) Østsiden imellem Hadersleb og Apenrade Fjord bestaaer af den søndre Deel af Hadersleb Herred, den s. o. Deel af Gram H., samt Sønder-Rangstrup og Ries H. af Apenrade Amt.

Törning (Tørninggaard), et adl. Gods ved den nordre Begrændsning af dette Afsnit; historisk berømt ved det stærkt befæstede Slot Törning (Dorning, Dorninghen), der formedelst en høi Beliggenhed kaldtes et Bjergslot, og, tilhørende Familien Limbek, forgjæves belejredes 2de Gange af Kong Valdemar IV, i 1348 og 1351, samt i 1422 af Kong Erik af Pommern, men hvoraf nu næsten intet Spor er mere tilbage.

Immervad Kro, et ubetydeligt Pas over Rudebækken paa den vestre Landevei fra Hadersleb til Flensborg. Her led en Afdeling af Erik af Pommerns danske Hær et Nederlag, 1420. N. for Passet er Pothøi (270′) og S. for samme Steenbjerg (281′) tvende trig. Stationer.

c) Afsnittet imellem Apenrade og Flensborg Fjord (der i D. indbefatter den frugtbare og skovrige Halvøe: Landskabet Sundewitt, 1½ □ M.) bestaaer af Lundtofte Herred i Tønder Amt, Warnitz Birk i Apenrade A., Nübel H. af Nordborg og Sønderborg A., samt en Deel adelige Godser i det 2det Angler Distrikt, hvoriblandt Lehnsgrevskabet Reventlau.

Uck. Nord for denne Kb. ligger det historisk berømte Tingsted Urnehoved, hvor tidligere Landets Fyrster valgtes og de sønderjydske Landdage holdtes under aaben Himmel.

Uck By og Kirke bleve afbrændte af danske Tropper i 1627, og flere Levninger af Skandser i Omegnen minde om, at Egnen imellem Kb. Uck og Kb. Tinglev, N. for Uckebækken, er bleven afbenyttet i Krigen 1627—29 til en fast Leirplads.

Seegaard (Søgaard), et meget gammelt og betydeligt adl. Gods, ved den lille fiskerige Seegaard-Sø. Dets første Besiddere vare af den berømte Limbeks Familie, som havde opført i den lille Sø et fast Slot, der skal være nedbrudt af de Svenske i Midten af det 17de Aarh.

Bau (Beow), Kb., 1 Miil Nord for Flensborg ved Hovedlandeveien til denne Stad N. fra. Ved denne henimod 200 Fod høitliggende Kb. er en ret god Stilling med Front imod N. for at dække Flensborg, og noget S. for Bau findes ogsaa Levninger af det gamle faste Slot „Niehuus", som blev anlagt i Midten af det 14de Aarh. af Grev Nicolaus af Holsteen i dette Diemed, men allerede i 1431 indtaget og ødelagt af Holstenerne.

d) Landskabet Angeln imellem Flensborger Fjord og Slien, noget over 14 □ Mile. Dette meget frugtbare og tæt bebyggede Afsnit bestaaer af Uggel, Husby, Munckbrarup (eller det Glücksburgske Distrikt) og Nie Herreder i Flensborg Amt, Satrup,

Mohrkirch, Schlies- og Füsing og Strurdorf Herreder af Gottorf Amt, samt af de adelige Godser i 1ste Angler Distrikt.

Oeversee (Oversø), Kb. ved Treen-Floden, hvor Afløbene fra Sankelmark-Sø og Træ-Sø forene sig. Da Treen-Floden her er endnu meget ubetydelig, er her ikkun et tilsyneladende vigtigt Pas paa Landeveien fra Flensborg til Slesvig.

Poppholz (Poppo-Skov), en Gaard S. for Kb. Siverstedt, ved Landeveien fra Flensborg til Slesvig. I den her forbi flydende Helligbæk bleve Harald Blaatand, Svend Tveskjæg med Fl., døbte af Nordfriseren Biskop Poppo. Tæt nedenfor denne lille Bæks Udløb i Treen-Floden er Sollbro et temmelig betydeligt Bropas over Trenen, paa Landeveien fra Bredstedt til Schleswig.

Satrupholm, i Kirkesognet Satrup, var tilforn et stort adl. Gods med et fast Slot.

Sønder-Brarup, Kb. ved Veien fra Cappeln til Schleswig, bekjendt ved det betydelige Hestemarked, som siden 1640 aarligen holdes her.

Tolk, Kb., hvis meget gamle Kirke hørte indtil 1209 til Cistercienserklosteret Guldholm ved Tolk-Sø.

Wedelspang (Welspang) Mølle, hvorved et Bropas over Wedelbækken ved dens Udløb i Lang-Sø, N. for Tolk. Dette Pas lod Erik af Pommern forsvare ved en i 1416 opkastet Forskandsning paa Passets nordre Side, men allerede 10 Aar derefter blev Forskandsningen erobret og sløifet af den holsteenske Hertug Heinrich.

Roest (Roested), et stort og meget gammelt adeligt Gods, som nu tilhører Hertug Carl til Schl.-Holst.-Søndb.-Glücksburg.

Rundhof (Runætoft), et betydeligt adl. Gods, som var kongl. Eiendom i Valdemar II Tid, og senere tilhørte Erich Krummendiek, som lod Hg. befæste; men hvorpaa denne blev beleiret, erobret og sløifet af det hertugelige Parti 1431. Siden 1582 har det tilhørt den v. Rumohrske Familie. Hg. er omgiven med en dyb Grav, hvorover 3de Vindebroer føre.

e) Afsnittet imellem Slien og Eckernförde Fjord udgjør det vel dyrkede og frugtbare Landskab Schwansen (Svansøe) 3 □ M., som udelukkende bestaaer af adelige Godser i Schwansener Distrikt. Imod S. begrændses det af St. Johannes Klosters Distrikt, den nordre Deel af Hütten Herred, og den n. v. Deel af „Dänisch-Wohlder" Distrikt.

Carlsburg (indtil 1825: Gereby), adl. Gods, tilhørende Hertug Carl til Schl.-Holst.-Søndb.-Glücksburg. Til dette Gods hører Færgestedet Sundsacker (Gereby M.) ved Slien.

Damp, adl. Gods, hvis Hovedgaard er omgiven med vaade Grave, hvorover 2de Vindebroer føre.

Sardorf, et betydeligt adl. Gods, som siden dets Oprettelse i det 14de eller 15de Aarh. har været i den Ahlefeldske Families Besiddelse.

Maasleben, Grünholz og Hemmelmark, betydelige adl. Godser.

Holm, en Landsby ved Østerbækken, der har et Bropas paa Landeveien fra Eckernförde til Schleswig.

Anm. I ældre Tider har Slien kjendeligen gaaet op til dette Sted og omflydt samme, og herfra indtil Vindeby Noer var det gamle Landeværn: Østrevold (Øst-Dannevirke, Ohldewall, Altewall), anlagt for at beskytte Landskabet Svans. Endnu findes imellem Passet Dürwade (Dyrvad) over Østerbækken og Landsbyen Kochendorf meget kjendelige Spor af denne Volds Centrums østre Deel. At denne Vold har været Gjenstand for nogle af Oldtidens blodigste Kampe, derom vidne den overordentlig store Mængde af Gravhøie, der endnu for faa Aar siden fandtes i Egnen om samme, men som nu den vindskibelige, for Oldtidsminder ligegyldige, Landmand for en stor Deel har udjævnet.

f) Den sydligste Deel af Østsiden imellem Eckernförde Fjord, Kieler Fjord, og den slesvig-holsteenske Canal indbefatter de adelige Godser, som ligge i „Dänisch-Wohlder" (Dänisch-Wald, Dansk-Skov) Distrikt, 3½ □ Mil.

Gettorf, Kb., hvis Kirketaarn har en Høide af 220 Fod og staaer noget skjævt. Ved denne anseelige Kirkeby gjennemskjæres Landeveien fra Eckernförde til Kiel af Veien fra Rendsborg til Friederichsort.

Sehestedt, Kb., ved hvilken en betydelig Træfning forefaldt d. 10de Decbr. 1813. (See S. 334.)

Haby, ved Witten-Søens østre og høie Bredde. Her ligger en Bakke, Tammerodde Bjerg, hvorpaa en trig. Stat. (208′) under 54° 24′ 45″ n. B. og 2° 44 v. L.

Foruden de ved Østkystens Beskrivelse omtalte adelige Godser ere endnu at bemærke i dette Afsnit: Kaltenhof, Hohenlieth, Sehestedt, Gr. Königsförde, Seekamp, Lindau, Warleberg, Altenhof og Birkenmoor, som de betydeligste.

II. Vestsiden.

Endskjøndt vel Ribe-Aae og Brede-Aae paa den sidste Strækning af deres Løb i vestlig Retning ere Terrainhindringer, saa ere dog de Afsnit, de begrændse, kun lidet marquerede, og derfor er der paa Vestsiden, Nord for Wid-Aaen, intet andet afsluttet Terrainafsnit, end det i og for sig ikkun ubetydelige imellem Meolden og Høier.

a) Den nordlige Deel af Slesvigs Vestside bestaaer af Kalslund og Hvidding Herreder i Hadersleb Amt; de til Jylland hørende Fastlandsdele af Ribe Amts søndre Deel, nemlig af Riberhuus Birk og af Ballum Birk, hele Loe Herred, samt Mögeltönder Birk med Grevskabet Schackenborg; endvidere Lygumkloster Birk, samt Høier og Tønder Herreder af Tønder Amt. Foruden de ved Vestkystens Beskrivelse allerede anførte Punkter ere de mærkeligste:

Seem, Kb., med et Bropas paa Veien fra Ribe til Hadersleb, ved Skallebek Mølle, imellem de smaa Søer Varming-Sø og Munkgaard-Sø. Ved den sidstnævnte Sø laae et Kloster, stiftet i Knud den Stores Tid, og i Midten af det 12te Aarh. forlagt til Lygum.

Reisby (Reesby), en betydelig Kirkeby paa den søndre Bred af Reisbybækken, der ofte ved vestlige Storme stiger høit over sine Bredder. Den meest afbenyttede Landevei fra Ribe til Tønder er ogsaa den, som fører over Roager Kb. ved Reisbybækkens nordre Bred, 1 M. høiere oppe.

Bröns, Kb. med et Bropas over Bröns-Aae (Uhlbek). Byens Kirke udmærker sig ved sit høie Taarn, og selve Byen er meget gammel (i 1286 benævnt Brythenes).

Meolden, Kb. med en Færge over Brede-Aae ved Forballum.

N. Lygum, Kb., hvis Kirke skal være grundlagt af Dronning Margarethe, da hun her havde en Leir. En mærkelig Række af smaa Bakker (der tidligere have været ganske bevoxede med Skov, og endnu tildeels ere dette) følge langs med Hovedlandeveiens vestre Side N. for denne By, og iblandt disse er Vongshøi (199′) en trig. Stat. under 55° 05′ 30″ n. B. og 3° 39′ v. L.

Lygumkloster, Flekke ved Loebækken, benævnt efter et Kloster for Cistercienser Munke, som stiftedes her i 1173. Af dette i 1548 ophævede Kloster afbenyttes Kirken (som er en anseelig Bygning, bygget i gothisk Stiil) nu som Byens Kirke og de tilbageblevne Klosterbygninger, som kaldes Slottet, tjene til Amtsbolig. Indbyggernes Antal er omtr. 1200. Endeel Fruentimmere beskjæftige sig vel endnu her med Fabrikationen af Kniplinger; men denne Industrie er her ikke længere af Betydenhed, undtagen for Huusfliden.

Anm. Denne betydelige Flekke er uden Postamt. Breve til N. Lygum adresseres til Tønder, og de til Lygumkloster til Apenrade.

Bredebro, en stor Landsby med et Bropas ved Brede Kirke over Brede-Aae, som allerede her har en Brede af over 30 Alen. Herfra drives en betydelig Kniplings- og Uldhandel.

Trøyborg, i Loe Herred, en anseelig Hovedgaard, hvis Hovedbygning er forsynet med 4 kobberlagte Taarne og omgiven af dobbelte Grave.

Dronning Margarethe kjøbte denne Gaard af Claus Limbek, og lagde den under Kronen, under Navn af Trøyborg Slot. Den nuværende Bygning er opført 1580 af P. Rantzau, som havde tilkjøbt sig dette Gods; og han befæstede den saaledes, at endskjøndt den i 1644 blev beskudt med Falkonetter af et fiendtligt Streifcorps, maatte dette dog drage bort med uforrettet Sag.

Schackenborg, Grevskab i Mögeltönders Birk, Ribe Amt (oprettet 1676 for Familien Schack), bestaaende af Hovedgaarden Schackenborg og Flekken Mögeltönder.

Slottet Schackenborg (Mögeltönderhuus) er opført af Feltherren Hans Schack, 1664, og endnu en anseelig Bygning, omgiven af brede og dybe dobbelte Grave, hvorover ikkun Vindebroer føre. Det blev erobret af Erik Glipping i 1285, efter at Hertug Valdemar havde sat sig i Besiddelse af samme, og blev senere tillige med Trøyborg lagt under Kronen af Dronning Margarethe.

Flekken Mögeltönder ligger tæt ved Schackenborg og beboes af grevelige Betjente samt af den industrielle Classe. I Kirkesognet Mögeltönder (omtr. 1600 Indb.) bleve de bekjendte Guldhorn fundne i 1639 og 1734. Ifølge Navnet har Mögel- d. e. Stor-Tönder været i ældre Tider betydeligere end Staden Tønder.

Tønder (Tondern, Lütken- d. e. Lille-Tundern), Kjøbstad ved Wid-Aaen, under 54° 56′ 16″ n. B. og 3° 42′ 23″ v. L., med 2800 Indb., der for en stor Deel ernære sig af Landbrug. I Tønder er et Skolelærer-Seminarium (for Tiden omtrent 80 Seminarister); men den tidligere med Rette berømte Handel med Kniplinger, som havde sit Hovedsæde her, er ophørt, ligesom de i 1822 anlagte Strømpe- og Linned-Manufacturanstalter. Imidlertid er dog endnu stedse Tilvirkningen af Kniplinger (der udmærke sig ved deres Godhed) en ikke uvigtig Huusflidsindustrie, især i Omegnen af Tønder. Byens Handel indskrænker sig nu fornemmelig til Udførsel af Korn og Fedevarer, og dens Skibsfart er kun ubetydelig (Tab. VIII) i Forhold til en tidligere Tid, da temmelig store Skibe kunde uhindret af tilslikket og inddiget Land gaae nærmere op til Staden. Stadens Udhavne ere for Tiden ved Høier og ved Norder-Sluſen (N. for Kb. Aventoft, ½ Miil fra Tønder, hvor der endnu er en Dybde af 7 Fod), men især ved Ruttebüller Sluser.

Anm. I den „Danske Atlas" T. VII S. 278 bemærkes, at ved de foretagne Inddigninger Vest for Staden, er vel denne sikkret for (betydelige) Oversvømmelser, men den har derved tabt i mercantilsk Henseende; og der tilføies vistnok med Rette: „Der ere de, som holde for, at dersom Dig„værket og Sluserne havde været lagte ved Siderne af Wid-Aaen lige til Staden, og man havde „ladet Strømmen blive aaben, alene med en Sluse igjennem den søndre Dæmning, skulde Stadens „Skibsfart ligesaavel være bleven conserveret, som Itzehoe, Tönning, Friedrichsstadt, Rendsborg „og Husum, ved Störens, Eiderens og Heverens Inddigelse, have beholdt deres Seillads."

Tønder er næst Schleswig den ældste Kjøbstad i Hertugdømmet, og erholdt allerede 1213 Stadprivilegier af Hertug Abel. Formedelst dens lave Beliggenhed har den været meget haardt hjemsøgt af Oversvømmelser, navnligen i 1532, 1593, 1615 og 1634, og desforuden oftere lidt meget af Pest og Ildebrand. Det forrige ved Wid-Aaen beliggende Slot var ikke stort, men stærkt befæstet ved Mure, samt brede og høie Volde. Det blev i Tidsrummet fra 1271—1629 oftere beleiret og flere Gange erobret, snart af de danske Kongers og snart af de tydske Hertugers Tropper. Fæstningsværkerne bleve sløifede af Christian V, 1676 og 77, og Slotsbygningen nedreven 1750 og 51 paa Portnerhuset nær, der afbenyttes til Fængsel. Da Hovedlandeveien S. fra passerer et af Naturen dannet Defilee, bestaaende af flere Bropasse, N. og S. for Landsbyen Seth, kan Tilgangen til Tønder meget let vanskeliggjøres en igjennem Slesvigs Vestside S. fra fremrykkende Fiende.

b) Den mellemste Deel af Slesvigs Vestside, mellem Wid-Aaen og Milde-Aae, bestaaer fornemmeligen af Marskherrederne Widing og Bøking i Tønder Amt; Amtet

eller Landskabet **Bredstedt**; af **Nørre og Sønder Herreder i Husum Amt** (med Undtagelse af Syder Marsk i Sønder H.); samt af **Fogderierne Rødemis- og Schwabstedt.**

Klixbüll, en meget stor Kb., der i en Længde af $\frac{1}{4}$ M. ligger paa Grændsen imellem Geest og Marsk.

Niebüll, ligeledes en meget stor Kb., der grændser umiddelbart til **Deetzbüll**, der atter i Forbindelse med Kb. **Risum** og **Lindholm**, samt flere mindre Byer, ligge paa den ydre Grændse af en fast Sanddyne, der er omgiven af Marsk, og som i Almindelighed benævnes „Risummoor".

Langenhorn, Kb. paa Grændsen af Marsk og Geest, har en Udstrækning af $\frac{3}{4}$ M. og 2000 Indb., og er saaledes den største Bondeby i Landet. Den inddeles iøvrigt i V. og O. Langenhorn, Loheide og Mönkebüll.

Bredstedt (1231: Brethastath), en anseelig Flekke med omtr. 1800 Indb., der vel fornemmeligen leve af Agerbrug, dog ogsaa drive forskjellig borgerlig Næring (Tab. VIII). Bredstedts vigtigste Udhavn er ved Bongsiel, i en Afstand af $1\frac{1}{2}$ M.

Brecklum og **Drelsdorf**, tvende Kb. paa Geestaase, hvortil Bropasse over Arl-Aae og Bohm- (Baum-) stedt-Aae føre S. fra.

Olderup (Oldorp, Gammelby), Kb. i det forrige adl. Gods Arlewatt, ved Arlewatter Hede, som Steenbock afbenyttede til en Leirplads i 1713.

Viöl, Kb. med Bropasset Akebro over Arl-Aae. Flere Oldtidsminder findes i Nærheden af denne By, der formedelst sin — relativ til Marsken — høie Beliggenhed oprindeligen hed Field.

Rödemishof, et Cancelliegods, ligger tæt udenfor Husum og i Landsbyen Rødemis, der er at betragte som en Forstad af Husum.

Mildstedt, Kb., $\frac{1}{2}$ M. s. o. for Husum, en meget gammel By, til hvis ældste Kirke Husum var sognepligtig indtil 1448. Paa Mildstedt Mark laae ved Milde-Aaen: Staden og Fæstningen Mildaborg, som Knud den Hellige anlagde med Eider-Frisernes Bistand, i Midten af det 12te Aarh., imod Ditmarskernes Indbrud, og hvor omtr. 100 Aar senere K. Abel blev dræbt, efter et tabt Slag, d. 22de Juni 1252. Af Staden, som tilligemed Fæstningen enten er bleven ødelagt af Friserne, eller gaaet under i en Vandflod, saaes endnu Spor nogle Aar forinden 1588.

Süderholz, en høit beliggende Gaard S. for Husum, med Voldstedet af et fast Slot.

Østenfeld, Kb. paa en Geestaas, med en høit liggende Kirkegaard. Indbyggerne i denne store Kb. samt i den sydøstlig liggende lille By Rott ere af fremmed Afkom og udmærke sig (hvad Fruentimmerne angaae) ved en høist særegen Dragt, hvortil iblandt andet hører en rød, mundringsformet Mandstrøie, hvis Sømme ere besatte med gule Baand. Øst for Østenfeld er paa Bakken Sandesberg (Sundsbjerg), 181′, en trig. Stat., hvorfra der er en meget viid og smuk Udsigt.

Schwabstedt, Flekke med omtrent 700 Indb., paa Skrænten af en høi Geestaas ved den nordre Bred af Treen-Floden, hvorover her fører en Færge. Schwabstedt har ved Hævd erholdt Ret til at drive borgerlig Næring, fra den Tid af, da her var megen Handel og Skibsfart paa den seilbare Flod; men nu er baade Handelen og Byen, som Flekke, ikkun ubetydelig.

Da Russerne i 1713 rykkede frem fra Husum mod Friedrichstadt, sloge de ved Schwabstedt en Bro over Trenen.

N. for Schwabstedt er paa Høien Lilleberg en trig. Stat. under 54° 24′ 30″ n. B. og 3° 23′ 20″ v. L., og fra denne, ligesom fra det østlig for Hude beliggende høie Punkt „der Glockenberg", er en viid Udsigt over dette af Trenen begrændsede Afsnit, samt over det tilstødende Landskab Stapelholm, hvortil Færger føre fra Landsbyerne Hude og Fresendelf, foruden den ved Schwabstedt.

Swabstedter Geestaas har i ældre Tider oftere tjent til en Stilling ved Operationer ind i Landskabet Stapelholm, og især ind i Landskabet Eiderstedt, hvortil herfra Ramstedter Dæmning fører. Schwabstedt og Fresendelf have ogsaa tidligere været Grændseslotte.

c) Den søndre Deel af Slesvigs Vestside, imellem Milde-Aaen, Treen-Floden og Eideren, bestaaer af det marquerede Terrainafsnit, som det især ved herlige Græsgange

udmærkede Landskab Eiderstedt danner, samt af den søndre Deel af Sønder Herred i Husum Amt, eller „Südermarsch", som ligger ved Milde-Aaens vestre Bred.

Landskabet deles i den østre Deel eller det egentlige Eiderstedt, og i den vestre Deel eller Everschop og Utholm.

Oldensworth, Kb., som allerede var et anseeligt Sted i det 12te Aarh., og forsynet med Flekkerettigheder indtil 1800, har endnu sin egen Politieret, hvorfor det og stundom benævnes Flekke. Her afsluttedes en Convention imellem Czar Peter I og Kong Frederik IV, 1713.

Høyersworth, adl. Gods, ½ Miil N. for Tönning, hvor Grev Steenbock underskrev Capitulationen i 1713. Ikke langt fra Hg. ligger et Sted, som endnu kaldes der „Königskamp", hvor K. Abel tabte Slaget imod Friserne i 1252. En liden Canal fører fra Oldensworth her forbi ud i Eideren.

Koldenbüttel, Kb., hvis Kirke er opbygget i det 13de Aarh. med 2de Taarne. Ad Dæmningen, som ligger Øst for denne By, fører Veien til Ramstedter Dæmning og ind i det Schwabstedtske.

Rodenspieker (Rothenspicker), en Marskgaard ved Harbleker Sluse, hvor den fra Oldensworth gravede Canal fører ud i Eideren, og danner en liden Havn.

Garding, Kjøbstad under 54° 19′ 50″ n. B. og 3° 47′ 30″ v. L., paa en smal Sandaas (Gardingergeest), med noget over 1400 Indb., der fornemmelig leve af Agerbrug, og udføre det frugtbare Landskabs Produkter ved Hjælp af en Canal („die Süderbootfarth"), som er gravet i 1612 imellem Garding og Katingsiel ved Eideren.

Gardings oprindelige Navn var Gaardesand, hidrørende derfra, at paa den høiere Deel af Sandaasen, om hvilken det frugtbare Marskland afsatte sig, opbyggedes en Samling af Gaarde.

Da Fæstningen Tönning var for liden til, foruden sin hertugelig holsteen-gottorfske Garnison, at kunne optage Steenbocks hele Corps i 1713, havde Steenbock, tilskyndet af Fæstningens Commandant Wolf, en kort Tid den Plan, at indtage, med 8 Cavallerie-Reg., 6 Infanterie-Reg. og 6 Kanoner, en Stilling ved Garding, og der at vove et Slag; men deels vare hans Tropper mismodige over Vinterfelttogets Mesommeligheder, og deels satte han sig ved denne Stilling aldeles ud af Forbindelsen med Fæstningen, hvorfor denne Plan ikke blev udført.

Cathrinenheerd, Kb. paa den østligste Ende af den foranførte Sandaas. Herfra er i 1612 gravet en liden Canal til Tönning, som kaldes „Norderbootfahrt".

Tating, Kb. paa en lignende Sandaas som den, hvorpaa Staden Garding ligger. Da Tating, som tidligere var Hovedstedet i Utholm, har et anseeligt Udseende, benævnes den ofte Flekke, dog uden at være i Besiddelse af Flekkerettigheder.

Anm. Landskabet Eiderstedt, der tilforn bestod af de trende Øer: Eiderstedt, Everschop og Utholm, men som, efter at disse ere ved Inddigning blevne nøie forbundne indbyrdes og sammenhængende med det faste Land, nu bestaaer af en Halvøe, udgjør et i militair Henseende meget vigtigt Terrainafsnit, hvis Tilgang mellem Heveren og Trenen meget egner sig til et Forsvar, naar Sydermarsken, mellem Milde-Aaen og de Eiderstedtske Diger, kan sættes under Vand. I dette sidste Tilfælde, og naar Frosten ikke lægger Bro over Eideren, har nemlig dette Afsnit ingen andre Tilgange end Finken Dæmning, S. for Husum, — Ramstedter Dæmning mellem Schwabstedt og Koldenbüttel, samt Passet ved Friedrichstadt, og Færgerne over Eideren. Hertil kommer, at Afsnittets Indre end ydermere er gjennemskaaret af høie Mellemdiger, samt brede og dybe Canaler og Grave i alle Retninger, hvorved en Fremtrængen, især i vaade Aarstider, kan i høi Grad vanskeliggjøres.

Med Hensyn til et Forsvar af Ramstedter Dæmning ved Koldenbüttel og af Passet ved Friedrichstadt er iøvrigt at bemærke, at disse betinge hinanden gjensidigen; thi forceres det ene, er det andet taget i Ryggen. Derfor maatte ogsaa

Steenbock, i Januar 1713, romme dette Pas, da den allierede danske og russiske Armee havde bemægtiget sig Passet ved Ramstedt og rykkede frem til Koldenbüttel. Ikke stærk nok til at byde den allierede Hær Spidsen, indtog Steenbock en Stilling længere tilbage paa den saakaldte Eiderstedtske Tange, med den venstre Floi støttet til Heveren ved Ulvesbüll, Centrum i Witzworth og Oldensworth, og den høire Floi støttet til Eideren ved Reimersbude. Efterat de Allierede ogsaa vare trængte frem til Oldensworth og langs med Eiderdiget til Rothenspicker, havde vel den Canal, som fra Kirkebyen Oldensworth forbi Herregaarden Hoyersworth fører ved Rothenspicker igjennem Harblek Sluse ud i Eideren, kunnet hindre deres videre Fremtrængen mod Tönning; men Steenbock troede ikke at kunne benytte sig af en Standplads bag denne Canal, af Frygt for at danske Tropper skulde lande ved Katingsiel, og muligen afskjære ham fra Tönning, af hvilken Fæstning den holsteen-gottorfske Administration havde tilladt ham at betjene sig i Nødsfald.

III. Slesvigs Midte.

Nord for Levningerne af det gamle Landeværn Dannevirke er denne Deel af Hertugdømmet aldeles aaben imod Øst og Vest, men ogsaa fornemmeligen kun at passere i disse Retninger, da de mange Vandløb og disses mosede Engbredder gjennemskjære Landets Midte, og foraarsage, at kun paa enkelte korte Strækninger Veiene igjennem denne have Retning imellem N. og S. I den sydligste Deel af Midten ere derimod de marquerede Terrainaffnit, som Landskabet Stapelholm og Herredet Hohn danne.

a) Nord for Reider-Aae og Levningerne af Dannevirke henhører Midten til Frøs, Gram og N. Rangstrup Herreder i Hadersleb Amt; den v. Deel af S. Rangstrup H. i Apenrade A.; Slux og Kar Herreder af Tønder A.; den v. Deel af Wies og Uggel Herreder i Flensborg A.; Fogderiet Vollingstedt, samt Treya og Arens Herreder i Gottorf A.

Her ere de mærkeligste Punkter:

Skodborg, en betydelig Kb. ½ Miil S. for Skodborghuus, hvor Landeveien fra Hadersleb til dette Pas gjennemskjæres af en mindre Landevei fra Ribe til Kolding.

Jels, Kb. ved den lille Jels-Sø, hvis Omegn er meget bakkefuld og skovbevoxet.

Oxenvad, Kb. med et Bropas over Gram-Aaen ved Mølby (Mølleby). Paa Oxenvader Hede havde danske Tropper en stor Leir i 1792.

Gram (Gramgaard), et betydeligt Herresæde ved Gram-Aae i det store adl. Gods Gram, der tilligemed det adl. Gods Nübel, har et Areal af omtr. 21000 Tdr. Land, og tilhører den grevelig Schackske Familie. Nord for Hg. Gram, som er opført af Feltherren Hans Schack, ligger en betydelig Skovstrækning med god Jagt.

Bestoft (Bøgetoft), Kb. med et Bropas over Syder-Aae.

Medelby og Wallsbüll, Kb. ved Veien imellem Tønder og Flensborg. Imellem begge høiner Egnen sig især ved Østerby, hvorpaa Lundtop Bakke (174′) en trig. Stat. under 54° 48′ 40″ n. B. og 3° 21′ 30″ v. L.

Leck, Kb. med et Bropas over Leck-Aae, der tidligere har været seilbar op til denne By, som derfor var en anseelig Handelsplads, hvis Havn beskyttedes af det faste Slot

Leckhuus, hvoraf endnu Spor findes i Aaen. Endnu er denne Kirkeby, med omtrent 500 Indb., en anseelig Markedsplads, berømt ved sine betydelige Qvæg- og Hestemarkeder. Den er ogsaa Convergentspunktet for en Mængde Veie i den vestlige Deel af Landets Midte, og da den foruden sine bibeholdte Markedsrettigheder tillige har en Tid lang havt Birkerettigheder, benævnes og betragtes den ofte som en Flekke.

Treya, Kb. med et Bropas (af 125 Fods Længde) over Treen-Fl. imellem Husum og Slesvig. Dette Pas er godt skikket til et Forsvar imod Øst. De slesvigske Biskopper havde derfor ogsaa i ældre Tider her et fast Slot, som laae, nær ved Kirken, paa Flodens høire Bred.

Hollingstedt, Kb. ved den venstre Bred af Treen-Floden med et 120 Fod langt Bropas paa den søndre Landevei fra Husum til Schleswig og Eckernförde.

I det 9de Aarh. og især i Knud den Stores Tid var Hollingstedt (Hyllingsteda) en berømt Stapelplads for Handelen med England. Varerne, der til Skibs kom op ad Trenen, førtes over Land til Schleswig, eller paa Baade op ad Reider-Aae. Sandsynligviis landede Harald Klak med Biskop Ansgarius her i 826. Kirken var tidligere et Pakhuus opført af rhinske Tufstene, opbygget af Englændere, og til dette Sted ved Treen-Floden støttede sig den vestlige Deel eller den høire Arm af Dannevirke. Den 18de Jan. 1713 forefaldt en heftig Træfning i denne By imellem de Allierede og svenske Tropper.

Det gamle Værn Dannevirke (Danneværk, vallum danorum), som mellem Landsbyen Bustorf ved Selker Noer og Kb. Hollingstedt ved Trenen, havde en Udstrækning af over 2 Mile bag Reider-Aaen, dækkede den eneste Tilgang til Danmark, i en Tid, da Sydermarsken stod under Vand, Treen-Floden var en bred og dyb Arm af Eideren, og det nuværende Landskab Eiderstedt bestod af trende Øer.

Grændseværnets første Anlæg hidrører fra Begyndelsen af det 9de Aarh., og ifølge de i Oluf Trygvesøns Saga indeholdte Efterretninger, var Volden i Harald Blaatands Tid opført af Træ, Steen og Jord, med en 10 Fod bred og ligesaa dyb Grav foran sig, og altsaa efter det i Carl den Stores Tid gjældende System. Den Deel af Volden („der Doppelwall"), der ligger nærmest ved Landsbyen „Gr. Dannewerk" var opført af Dronning Thyra Danebod, 937; men da Keiser Otto i 989 ødelagde dette Værn ved at stikke Ild paa samme, synes det klart, at ved den ældste Befæstning endnu ikke var anvendt Muurværk. Dette var imidlertid Tilfældet, da Valdemar I forstærkede dette Landeværn, ved fra 1170 til 1180 at lade paa Strækningen mellem Dannevirke-Sø og Kovirke („der Kohgraben", mellem Selker Noer og Kurborg) opføre Voldens underste Deel, i en Høide af 20 Fod og i en Brede af 7 Fod, af brændte Muursteen, og da Egnens høiere Beliggenhed ikke tillod at lede Vand i Graven, forsynede han ogsaa denne med en Muurbeklædning. I selve Volden, hvor Landeveiene fra Schleswig til Rendsborg og til Hollingstedt gjennemskar denne, anlagde han Rondeler, af hvilke Levningerne vare endnu i det 17de Aarh. saa betydelige, at de brandenborgske Hjælpetropper i en Hast deraf opførte en Stjerneskandse. De andre 3de Afsnit af Dannevirke (fra Treen-Floden til Kohgraben, fra Dannevirke-Sø til Haddeby Noer, og mellem Slien og Vindeby Noer d. e. Østervolden) synes derimod ikke at have modtaget væsentlige Forbedringer, undtagen den østlige Deel under Dronning Margarethe.

Over denne berømte Grændsevold (hvoraf endnu findes Levninger, hvilke Christian VIII i 1840 har befalet at skulle fredes) findes et Kaart i Dankwerths „Landesbeschreibung", saaledes som den skal have seet ud i 1154, samt en Beskrivelse over hvorledes den endnu saae ud i Midten af det 17de Aarh. I det danske Atlas, T. VII, findes en Tegning over samme, samt en Beskrivelse over hvorledes dette Værk befandtes i 1757, der ogsaa findes aftrykt i Scheels „Krigens Skueplads". Den paalideligste Efterretning over dette mærkelige Oldtidsmindes nuværende Forfatning m. m. findes i Capt. v. Schröders „Topographie des Herzogthums Schleswig".

b) Den mellem Dannevirke og Eideren beliggende Deel af Slesvigs Midte bestaaer af: Landskabet Stapelholm; Krop Herred af Gottorf Amt; Hütten og Hohn Herreder af Hütten A.; samt Sognefogderiet Raumort af Rendsborg A. (henhørende til Hertugdømmet Holsteen).

De mærkeligste Punkter ere:

Friedrichstadt, Kjøbstad under 54° 22′ 44″ n. B. og 3° 29′ 25″ v. L., ved den vestlige Spidse af Stapelholmer Terrainaffnits nordvestlige Deel, paa en liden Forhøining, der er omflydt og gjennemskaaren af trende Arme, som den seilbare Treen-Flod danner ved sit nuværende Udløb i Eideren, og hvoraf de tvende ere store Afløbsrender („Seilzüge"), der kunne passeres af smaa Fartøier, naar Masterne nedlægges.

I Friedrichstadt, som er anlagt og bygget under Hertug Friedrich III, 1621, af nederlandske Remonstranter, i hollandsk Stiil, og som er i Besiddelse af det, til sin Tid vigtige, Privilegium: fri Religionsovelse for alle fremmede Troesbekjendere, findes 3 Kirker (en luthersk, en mennonistisk, og den remonstrantiske, hvori Gudstjenesten holdes i det hollandske Sprog), samt et romersk-catholsk Bedehuus og en israelitisk Synagoge. Iblandt Indbyggerne (henimod 2300) findes for Tiden omtrent 600 Israeliter, Remonstranter, Katholiker og Mennoniter. Da Friedrichstadt har en god Sommerhavn af 3die Cl. (16′) i Eideren og en Vinterhavn umiddelbart ved Byen, hvori der kan optages Skibe af indtil 200 Læsters Drægtighed, samt blev tildeelt flere vigtige Privilegier og valgtes til Bolig af drivtige og formuende Mænd, havde man Grund til at formode, at dette Sted vilde hæve sig til en betydelig By, eller, i det mindste vedligeholde sin første Anseelse, ei blot med Hensyn til det Ydre. Men de rigeste Remonstranters Tilbagevenden til deres Fædreland, Stedets Manufacturers vanskelige Concurrence med udenlandske Fabrikater, samt flere andre ugunstige Omstændigheder, f. Ex. Landskabet Stapelholms Forarmelse, har i høi Grad indvirket hemmende paa Stadens Flor.

Vel er her endnu en Deel Fabriker, et godt Skibsværft og en betydelig Gjennemførsel af Qvæg N. fra, S. efter (aarligen passerer omtr. 16000 Stkr. Qvæg over Færgen ved Friedrichstadt), men af de under Stadens Tolddistrikt anførte Skibe (Tab. VIII) høre kun nogle faa hjemme i selve Byen, og dens nuværende mercantile Virksomhed er ikkun ubetydelig. I militair Hensende er Friedrichstadt derimod et vigtigt Pas, formedelst Stedets Beliggenhed ved en Hovedindgang til Landskabet Eiderstedt, og paa den store vestre Landevei til og fra Ditmarsken, med den bequemmeste Færge over Eideren, som her har en Brede af noget over 300 Al. De dybe Grave og Afløbsrender, som omgive og gjennemskjære Byen, gjøre den vel skikket til et momentant Forsvar. (Iøvrigt see S. 366, Anm..)

Süderstapel, Kb. ved Eiderens vestlige Bred, paa den søndre Skraaning af Geestaasen i Stapelholmer Affnittets nordvestlige Deel med en Hovedfærge over Eideren. Denne Kb., som i tidligere Tider afbenyttedes af Englænderne til Stapelplads, er Hovedstedet i Landskabet, og betragtes oftere som en Flekke, med hvilken den ogsaa har Liighed. De betydelige Landsbyer Norderstapel, Seeth og Drage høre til Kirkesognet Süderstapel. Ved den førstnævnte Bondeby fører Landeveien igjennem en meget betydelig Huulvei, som Bakken „Twebarg" danner.

Bergenhusen, Kb., opbygget af Fiskere til en Tid, da dette Sted laae ved et seilbart Vandløb, der gjennemflød de tvende fiskerige Søer: Börmer og Megger, der nu ere forvandlede til Koge. Af disse er Meggerkog den største, men ogsaa den, hvis Dannelse har foranlediget meget betydelige Udgivter. Ved Kogens nordvestlige Afløbsrende er til Vandets Afledning anlagt en Dampmølle.

Wohlde (die Wohld, Skoven), Lb. paa den nordvestlige Skraaning af Geestaasen imellem Treen-Marsk og Börmer-Kog. Nord for denne By forsvarede den historisk bekjendte Bünger- eller Holmer (Stapelholmer-) Skandse Adgangen til Landskabet ad Landeveien fra Staden Schleswig, over Bünge Dæmning.

Erfde (Arvede), Kb. midt paa en Geestaas i Landskabet Stapelholms sydøstlige Deel,

som er omflydt af Eideren og Sorg-Floden og dennes vestlige gamle Afløb („Große-Schlothe"). Tilgangene til denne betydelige Kb. og Erfde-Afsnittet er fra S. Passet ved Sandsluſen (paa Veien fra Rendsborg) og fra V. Pasſene over „Große-Schlothe" eller Erfder Dæmning.

Passet ved **Sandsluſe** er et Defilee paa Dæmningen langs med Sorg-Flodens nye Løb, hvor dette forener sig med det gamle Vandløb, der under Navn af „Unter-Sorg", flyder ud i Eideren ved Hohner Færge. Ovenfor Sandsluſen laae den historisk bekjendte Sorg-Skandſe.

Passet: „**Erfder-Dæmning**" er et langt Defilee, som fører over tvende Arme af „Große-Schlothe", der ledes igjennem tvende store Sluſer ud i Eideren. Ved den søndre og betydeligste af disse, Steenſluſen, var i 1699 anlagt en Skandſe, for at dække Sluſen samt Færselen over Diget ved denne, men allerede det næste Aar blev den sløifet tilligemed de øvrige fyrstelige Skandſer.

Anm. Til Forsvar for Stapelholmer Afsnittet, der i Form af et Kløverblad omsluttes af Trenen, Sorgen og Eideren, tjente i det 17de Aarh. fortrinsviis Holmer Skandſe og Sorg Skandſe. Den førſtnævnte, paa Bünger Dæmning, Nord for Wohlde, erobredes 1629 af de Danske under Oberst Morgan, 1644 og 45 først af Torstenson og senere af Helm Wrangel, men blev forgjæves angreben af Gallas. Efter Krigen 1657—59, i hvilken den blev erobret først af de Danske og senere af de Svenske, blev den sløifet, men i 1674 opbygget paany af Hertug Friedrich III. Endskjøndt atter sløifet i 1676, ifølge Rendsborger Forliget, opbyggedes den igjen i 1696 og forstærkedes ved tvende smaa Redouter i og ved Barmer-Sø, for at bevogte nogle Sideveie. I Juni 1697 erobredes derpaa denne nye og stærke Befæstning af en anseelig dansk Troppestyrke, og sløifedes ganske. Endeligen lod Hertug Friedrich IV opføre Skandſen paany i 1699; men, forinden den var ganske færdig, blev den i det paafølgende Aar indtaget af Kong Frederik IVs Tropper og for sidſtegang sløifet.

Sorger Skandſen, N. for Sandsluſen, ved Sorg-Flodens gamle Løb, anlagt til Landeværn imod de Keiserlige i 1627, erobredes og sløifedes af de Danske i 1644, opbyggedes paany af Hertugen i 1696, og deelte i 1697—1700 Skjebne med Holmer Skandſe.

Kropp, Kb. midt i den store og i Danmarks ældre Historie fra Krigene imod Venderne bekjendte Kropper-Hede, S. for Dannevirke, imellem Reider-Aae og Sorg-Flod. Et meget betydeligt Areal af denne Hede er iøvrigt nu opdyrket, og tildeels ved de mange til dette Diemed i Heden boende Coloniſter. Nær ved Kropp er Kropper-Buſk, som er en Levning af den store Iſarnho Skov, og var tidligere meget frygtet som et Opholdssted for Røvere.

Paa Kropper-Hede leirede Carl Gustav sin Hær nogen Tid i 1657, og i 1713 leirede de Allierede sig ligeledes paa Kropper-Hede, med venstre Fløi imod Sorg-Floden, hvor de holdt Sandsluſe-Passet besat, og tvang tildeels ved denne Stilling Steenbock til at trække sig ind i det Eiderſtedtske.

Tetenhuſen, Kb. med en Bro over Sorg-Floden, som her kaldes Tetenhuſener Aae, og herfra er seilbar for Pramme, der især føre Tørv ned ad „Neue"- og „Unter-Sorg", igjennem Sandsluſen. Langs med Sorg-Flodens især søndre Bred høine sig fra Tetenhuſen, forbi Passet Sorgbro (paa den store Landevei fra Slesvig til Rendsborg) en Række af Sanddyner, dannede ved en stærk Orkan i det 16de Aarh.

Stenten Mølle, med et Bropas over Sorg-Floden, vestlig for dens Afløb fra den lille Biſten-Sø. Nord for denne Sø ere de saakaldte Hüttener Bjerge, og Syd for samme en Række af Bakker imellem Duvenstedt og Kb. Bünstorf, i Forhold til den vestlig beliggende lave Egn en mærkelig Forhøining i Terrainet.

Hohn, Kb., Øst for den lille Hohner-Sø ved Landeveien fra Rendsborg til Stapelholm og til Ditmarſken, igjennem det Terrainafsnit, som Vest for Rendsborg begrændses af Sorgen, i Forbindelse med Eiderens store Bugt i sydlig Retning. Denne store Landsbyes Kirke var tidligere Campener Kirke, som hørte til Flekken Vindeszier, Nord for Rendsborg, men som i 1692 og 93 flyttedes herhid, da Rendsborgs Fæstningværker bleve udvidede.

S. for Hohn ligger den temmelig store Elsdorfer Skov, som tilhører Kongen, samt den store Landsby **Hamdorf** paa Veien fra Rendsborg til Ler Færge.

Nübbel, Lb. ved Under-Eideren, ½ Miil S. for Rendsborg, i det til Holsteen hørende Sognefogderi Raumort. Ved denne anseelige Bondeby, som ligger nær ved Elsdorfer Skov, ere Skibsværfter.

Borgstedt (Borgstede), Lb. ved Over-Eideren, ½ Miil N. for Rendsborg (ligeledes i det til Holsteen

hørende Sognefogderi Raumort). Her var i ældre Tider formodentlig en Borg, og det Sted, hvor Kong Svend i 1149 passerede Eideren.

Bünstorf, Kb. ved den søndre Bred af Witten-S., med en Bro over denne Søes 5000 Alen lange Afløb i sydlig Retning ned til Eideren. Det andet Bropas, ved Schirnau Mølle (tæt ved Hg. Schirnau, som ligger V. for Afløbet), er et Hovedpas paa Landeveien fra Rendsborg til „Dänisch-Wöhlder" Distrikt.

IV. Veie.

Imellem den nordre og søndre Landgrændse føre trende Hovedveie, nemlig tvende igjennem Østsiden: a) fra Kolding over Hadersleb, Apenrade, Flensborg og Schleswig til Rendsborg, b) fra Kolding over Christiansfeld, Flensborg og Eckernförde til Kiel, og c) igjennem Vestsiden: fra Gredstedbro, over Ribe, Lygumkloster, Tønder, Bredstedt og Husum til Friedrichstadt; men ikkun den førstnævnte af disse Veie er en Hovedroute, navnligen for Postgangen, og paa den sidstnævnte findes ikke engang imellem samtlige anførte Hovedpunkter en directe Postforbindelse Sted.

Hovedadgangspunkterne paa Østkysten ere: Aarøesunds Færgested, samt Dyppel Færge ligeover for Sønderborg; og paa Vestkysten: Høier, Husum og Tönning. Hovedconvergentspunktet er: Flensborg, og iøvrigt ere Convergentspunkter paa Østsiden: Hadersleb, Schleswig og Eckernförde; paa Vestsiden: Ribe, Tønder og Kb. Leck.

Hovedlandeveie.

1. Hovedrouten (hvis Endepunkter, Kolding og Rendsborg, ligge udenfor Hertugdømmets administrative Grændse) fra Kolding til Hadersleb (Kb. Aller 2½ M.), 4 Mile, derfra til Apenrade 3½ M., til Flensborg (Kb. Kliplev 2 M., og Bau 1½ M.) 4½ M., til Schleswig (Siverstedt Kro 2½ M.), 4½ M., til Rendsborg (Kropperbuft Kro 1¾ M.) 3¾ M., i Alt 20¼ Miil.

2. Paa Hovedroutens Sidearm fra Aarøesund til Hadersleb 2 M., og følgelig fra Aarøesund til Rendsborg i Alt 18¼ Miil.

3. Mindre Hovedlandevei fra Kolding til Levensaae (1 Miil N. V. for Kiel): til Christiansfeld 2 M., derfra til Hadersleb 1¾ M., til Flensborg (Immervad Kro 2 M., Røde Kro 1½ M., Steenberg Kro, ved Urnehoved, 1¼ M., Bommerlund Kro 1¼ M.) 8¾ M., til Eckernförde (Kb. Gr. Solt 1½ M., Wedelspang Mølle 2½ M., Misunde 1½ M.) 7 M., til Levensaae (Kb. Gettorf 1½ M.) 2½ M., i Alt 22 Mile, og til Kiel 23 M.

4 Hovedlandevei fra Gredstedbro til Friedrichstadt: til Ribe, st. Hdlv., 1 M., derfra til Lygumkloster, m. Hdlv. (Linnet Kro 2¾ M.) 5 M., til Tønder 2 M., til Bredstedt (Kb. Leck 3 M.) 5½ M., til Husum 2 M., til Friedrichstadt 1½ M., i Alt 17 Mile.

5. M. Hdlv. fra Flensborg til Sønderborg (over Kb. Bau til Rinkenis Kro 3 M., og over Gravensteen til Dyppel Færge 2½ M., eller over Glücksburg og Holdnæs til Bruunsnæs Færge 2½ M., og over Kb. Broacker til Dyppel Færge 1½ M.) resp. 5½ og 4 M., til Ribe (Bommerlund Kro 2 M., Røde Kro 3 M., Kb. Beftoft 2¾ M., Gjelsbro Kro 3¼ M.) 12½ M.; til Lygum-

kloſter (Kb. Tinglev 3 M., Kb. Rapſted 2 M.) 6½ M., til Tønder (over Kb. Walsbüll, Medelby, Ladelund og S. Lygum, eller over Lb. Kraulund og forbi Burkal K.) 6 M.; derfra til Høier (over Mögeltönder) 1½ M., til Dagebüll (Kb. Wallsbüll 2 M., Kb. Leck 2 M., over Kb. Klixbüll eller over Kb. Lindholm, den ſidſte Strækning paa Digerne) 7 M.; til Bredſtedt (Wiehe Kro 2 M.) 5 M.; til Huſum (Kb. Wanderup 2 M., Akebro ved Kb. Viöl 2½ M.) 6½ M.; ſt. Hdlv. til Schleswig (ſee No. 1) 4½ M.; m. Hdlv. til Eckernförde (ſee No. 3) 7 M.; til Cappeln (Lb. Schwensby 2 M.) 5 M.

6. M. Hdlv. fra Hadersleb til Skodborghuus (Mølby Mølle, ved Drenvad, 2½ M., Kb. Skodborg 2 M.) 6 M.; til Ribe (Kb. Skrydſtrup 2 M., Kb. Gram 2 M.) 7 M., til Høier (Neder Jersdal 2½ M., Lygumkloſter 4 M.) 10½ M.; Flensborg (ſee No. 3) 8¾ M.; ſt. Hdlv. til Apenrade (ſee No. 1) 3½ M.; til Aarøeſund (ſee No. 2) 2 M.

7. M. Hdlv. fra Schleswig til Cappeln (over Kb. Løit og S. Brarup, eller over Kb. Taarſted) reſp. 4½ eller 4¼ M.; til Bredſtedt (Soltbro 2¼ M., Viöl 1½ M.) 6 M.; til Huſum (til Treya 2 M., eller til Hollingſtedt 2 M.) 4½ M.; til Friedrichſtadt (Bünge 2½ M.) 5½ M., og derfra paa Eiderdiget til Tönning 2 M.; til Eckernförde (Fleckeby 1½ M.) 3. M.

8. M. Hdlv. fra Eckernförde til Cappeln 3 M., og derfra til Kb. Gelting 1½ M.; til Huſum (Kb. Hollingſtedt 4½ M.) 7 M.; til Rendsborg 3 M.; til Cluvenſick 2 M.; til Friedrichsort (Kb. Gettorf 1½ M.) 3½ M.

8. St. Hdlv. fra Ribe til Gredſtedbro 1 M.; til Foldingbro 3 M. Mindre Hdlv. til Tønder (Kb. Roagger 1½ M., Bredebro 3 M.) 6½ M.; til Høier (Kb. Reisby 1½ M., Meolden 2 M.) 6 M.

9. M. Hdlv. fra Tønder til Høier (Mögeltönder ½ M.) 1½ M.; til Dagebüll (paa Digerne forbi Kb. Emmelsbüll 2½ M.) 4½ M. eller (over Kb. S. Lygum og Klixbüll og herfra paa Digerne) 5 M.; til Apenrade (Lb. Bredvad 2½ M.) 5 M.; til Sønderborg (Kb. Tinglev 3½ M., Kb. Feldſted 2½ M., Kb. Ulderup 1½ M.) 9 M.

Følgende Landeveie ere endvidere mere eller mindre vigtige Communicationsveie:

10. Fra Foldingbro til Chriſtiansfeld (Kb. Skodborg 1½ M., Kb. Oeddis 2¼ M.) 5 M.

11. Fra Apenrade til Lygumkloſter (Nykro ved Ekvad K. 1½ M.) 4½ M.; og derfra til Ballum (Bredebro 1 M.) 2¾ M.

12. Fra Holdnæs Færgeſted til Cappeln (Holdehid Kro, S. for Kb. Grumtoft, 2 M.) 5 M.

13. Fra Friedrichſtadt til Rendsborg (Kb. Erfde 2½ M., Kb. Hohn 2¼ M.) 6 M.

14. Fra Rendsborg til Friedrichsort (Kb. Seheſtedt 2 M., Kb. Gettorf 2 M.) 6 M.

Anm. Nord for den ſlesvig-holſteenſke Canal forbindert ingen Landevei umiddelbart Bropasſet ved Landwehr med Kb. Seheſtedt, hvilket er en Mangel i militair Henſeende, da i modſat Tilfælde Communicationen imellem de vigtige Punkter, Rendsborg og Kiel, vilde være mere dækket, end nu er Tilfældet ad Landeveien over Bropasſet „Achterwehr".

Tredie Afsnit.

Fastlandsdelene.

I. Holsteen.

Hertugdømmet Holsteen (Holstein, Holsatia) kan fra det militaire Standpunkt, efterat Hertugdømmet Lauenborg er kommen under den danske Krone, betragtes i Forening med dette Hertugdømme, saaledes, at disse tvende Fastlandsdele tilligemed de inden for sammes Grændser beliggende fremmede Enclaver udgjøre et samlet Heelt, hvis naturlige Grændseskjel er imod Nord: Eideren, den slesvig-holsteenske Canal og Østersøen, — mod Øst: Østersøen, Travens Løb paa den sidste Strækning fra Lübeck, Wackenitzen og Ratzeborger-Sø, Schall-Søen og Steckenitz-Canalens søndre Deel, — og imod Syd og Vest: Elben og Nordsøen.

I Carl den Stores Tid har iøvrigt ogsaa en Deel af det Lauenborgske været forenet med Holsteen i politisk Henseende (§ 129), men da nu begge Hertugdømmer udgjøre i politisk og administrativ Henseende forskjellige selvstændige Dele, bør de rettest betragtes hver for sig.

Efter Foreningen af de fire Landskaber: Wagrien, Stormarn, Ditmarsken og det egentlige Holsteen (§ 132), samt efter Ophævelsen af den politiske Inddeling i den kongelige, storfyrstelige og fælles Andeel, er Hertugdømmet Holsteens politiske Fastlandsgrændse i Øst og Syd: Fyrstendømmet Lübecks samt den frie Rigsstad Lübecks Territorium (hvortil in specie Amterne Ahrensböck og Reinfeld grænse) — de lauenborgske Amter Steinhorst og Schwartzenbeck (hvortil Amterne Rethwisch, Trittau og Reinbeck grænse; de tvende sidstnævnte adskilte fra A. Schwartzenbeck ved Bille-Floden) — det hamborg-lübeckske Amt Bergedorf (adskilt fra A. Reinbeck ved Bille-Fl.) og den frie Rigsstad Hamborgs Territorium (hvortil A. Reinbeck, en Deel af Itzehoer adelige Godsdistrikt, samt Herskabet Pinneberg grænser).

Anm. 1. Benævnelsen af de i Middelalderen gjældende Inddelinger har endnu vedligeholdt sig i det Hele taget. Saaledes kaldes endnu stundom: Wagrien, den østlige Deel af Hertugdømmet, som begrændses af Schwentinen, Traven og Østersøen, og hvoraf atter den nordøstligste Deel, imellem Østersøen, Grube- og Westseker-Sø in specie benævnes Landet Oldenborg, samt det sydøstligste Hjørne: „Travemünder-Winkel"; Ditmarsken, den vestlige Deel, imellem Stör, Giesel-Aaen, Eideren, Nordsøen og Elben; Holsteen, den nordre Deel af Landets Midte, begrændset af Giesel-Aaen, Eideren (og den slesvig-holsteenske Canal) samt Schwentinen; og Stormarn, den søndre Deel af Landets Midte, begrændset af Floderne Trave, Bille, Elben og Stör.

— 2. Ifølge Holsteens senere politiske Inddeling, som foranledigedes ved dets forskjellige Regenter, og som endnu efter 1773 gjør sig gjældende i enkelte jurisdicielle og administrative Henseender (§ 132), henhørte til den kongelige Deel: Amterne: Rendsborg, Segeberg, Steinborg, Plön, Ahrensboeck, Travendal, Reinfeld og Rethwisch, Herskabet Pinneberg, Grevskabet Ranzau, Landskabet Süder-Ditmarsken, Klosteret Uetersens Territorium, de fleste saakaldte Cancellisgodser, samt Stæ-

derne Altona, Glückstadt, Heiligenhafen, Itzehoe, Krempe, Lütgenburg, Plön, Segeberg og Wilster; til den storfyrstelige Deel: Amterne Kiel, Cronshagen, Bordesholm, Neumünster, Cismar, Reinbeck, Trittau og Tremsbüttel, Landskabet Norder-Ditmarsken, Cancelliegodserne Silgk og Tangstedt, samt Stæderne Kiel, Oldenborg og Neustadt (§ 132, Note); til den fælles Deel: Klosterne Itzehoe, Preetz (og Uetersen, betragtet blot som Kloster), samt alle adelige Godser, med Undtagelse af Cancelliegodserne.

Holsteen.

Holsteen, den nordligste Stat i det tydske Forbund, ligger imellem 54° 25′ og 53° 30′ n. B. og 3° 00′ 47″ v. L. (afseet fra den vedliggende til Hertugdømmet Slesvig hørende De Femern). **Fra den slesvig-holsteenske Canals Munding ved Holtenau indtil Landsbyen Sande ved Bille-Floden er en Udstrækning fra N. til S. af omtr. 11½ M., og fra Vestkysten ved Büsum indtil Østkysten ved Dahmehoved en Længde af omtrent 17½ Miil. I Fladeindholdet af 153¾ □ M. indbefattes den Nord for Eideren og den slesvig-holsteenske Canal beliggende Deel af Amtet Rendsborg samt af Kieler adelige Godsdistrikt. Hertugdømmets 14 Kjøbstæder have tilsammen omtrent 82000 Indb., og 23 Flekker omtr. 38000 Indb. Paa Landet c. 2200 Mennesker paa □ Milen.**

1. Drographiske og hydrographiske Forhold.

Hertugdømmet Holsteens physiske Beskaffenhed ligner i det Hele taget Slesvigs. Den østlige Deel af Landet er nemlig den, der alene er indskaaren af Fjorde og Bugter, og hvorved Hertugdømmets gode Havne ere. Denne Deel udgjør tillige et frugtbart og paa store Strækninger skovrigt Land, hvorigjennem en Kjæde af bølgeformede, tildeels skovbevorede, Høider snoer sig i mange Bugter og danner en Mængde Indsøer, der i Forbindelse med Markernes levende Hegn ikke blot forskjønne Egnen i høi Grad, men gjør denne meget gjennemskaaren og derved skikket til at yde naturlige Fordele ved Førelsen af den saakaldte lille Krig. Hele Vestsiden og Elbbredden indtil Flekken Wedel bestaaer af Marsklande, men disse have ikke, saaledes som den slesvigske Marsk, en Degaard udenfor Kysten, der formaaer at værne mod Havets Magt, og derfor ere ogsaa de holsteenske Diger ligesaa høie og stærke som de eiderstedtske. Midten danner en stor, aaben Plaine, som mellem Rendsborg og Hamborg, Kellinghusen og Segeberg, fornemmeligen indeholder sandige og med Lyng begroede Sletter, men som dog tillige gjennemskjæres af tildeels store Moser og side Enge.

Vel er Vestsidens Marsk og Geest i det Hele taget blottet for Skov, dog ikke i den Grad, som i det Slesvigske; derimod ere store Strækninger i Holsteens Midte, samt Landet Oldenborg ved den nordøstlige Kyst aldeles blottet for Skov. Det indfredede Skovareal kan anslaaes at udgjøre omtrent 85000 Tdr. Land, af hvilke c. 28000 Tdr. ere indhegnede kongelige Skove. Skovarealet bestaaer iøvrigt af smaa Skove, og saa store

Skovstrækninger som de, der endnu findes i Sjælland, Jylland og Slesvig, findes ikke i Holsteen, for en stor Deel, paa Grund af den store Vægt, der lægges paa Jordernes Opdyrkning under Ploven. Det meer eller mindre opdyrkede Land forholder sig ogsaa i Holsteen til det udyrkede Areal omtrent som 5:1, altsaa i et gunstigere Forhold end i det Slesvigske.

Landets høieste Punkter findes i den nordøstlige Deel, imellem Selenter- og Plöner Sø, samt Neustadter Bugt, hvor de fremtræde som bølgeformede, tildeels isoleret staaende, Bakker, der, hvor de ikke ere bevoxede med Skov, ere bragte under Ploven. En Arm af disse Bakker forgrener sig S. om Plöner-Sø, og fra denne Egn udspringer Schwentinen, Traven og Schwart-Aaen. Et høit, men aldeles jevnt Plateau strækker sig dernæst Vest for Plöner-Sø igjennem Landets nordlige Midte, med Fald imod Vest. Egnen omkring Bornhöved er den høieste Deel af dette Plateau, der iøvrigt for største Delen bestaaer af Hedeland, og kjendeligst viser sin høie Beliggenhed relativt til den øvrige Deel af Landets Midte, derved, at Vandløbene, som udspringe paa samme, og hvoriblandt de betydeligste ere Eideren og Stören, have deres Afløb i forskjellig Retning. Et høist mærkeligt, aldeles isoleret staaende høit Punkt er Gipsbjerget (eller det saakaldte Kalkbjerg) ved Segeberg, der tillige er mærkeligt i geognostisk Henseende (§ 8). Ligeledes findes midt i den lavtliggende Vestside, N. for Kuden-Sø, en mærkelig isoleret Forhøining af Terrainet, paa hvilken Kb. Burg ligger. Endelig er Elbkysten ved Blankenese af en Høide mellem 2—300′.

Ligesom i det Slesvigske bestaaer Overfladen af Geest og af Marsk, men i Holsteen er en stor Deel af Geesten ikke blot langs med Vandløbene, men endog langs med den nordre og østre Kyst (henhørende til Preetzer Provsti og til Amtet Eismar) lige saa lavtliggende som Marsken.

Hertugdømmet Holsteen er den Deel af Staten, hvor Indsøerne og Vandløbene ere i Forhold til Landets Størrelse de betydeligste, saavel med Hensyn til deres Mængde, som til deres Størrelse. Indsøerne findes næsten alle i den nordøstlige Deel, men Vandløbene gjennemskjære Landet i alle Retninger. Af disse ere de større seilbare og væsentlige Terrainhindringer; dog ikkun Eideren paa dens Løb langs med den nordre Grændse, samt Grændsefloden Elben, ere at betragte som Landeværn, da alle de øvrige, ved at lade Landets Midte aaben, ikkun ere at afbenytte til Flankestillinger.

Nogle af de høieste Punkter ere: Bungsberg (504′), ved Hg. Mönchneversdorf, Piilsberg ved Hg. Panker og Strezerberg ved Kb. Eikau, alle i Omegnen af Lütgenburg; Gömnitzer Bakke, V. for Neustadt; Grimmersberg (252′), N. for Bornhöved; Rembs Bakke (264′), S. O. for Bornhöved; Gipsbjerget ved Segeberg (270′); Kokkelsberg ved Hg. Rohlstorf, N. O. for Segeberg; Klingenberg (234′) ved Neverstaven, N. V. for Oldesloe; Hahnbuschberg (232′) ved Kb. Elmschenhagen, S. O. for Kiel; Hohenlied, S. O. for Neumünster; Bolenberg, N. for Itzehoe; Baursberg (296′), Kösterberg (277′), Polterberg (271′), Sprützenberg (265′) og Sülberg (242′), alle ved Elbens Bred, V. N. V. for Blankenese.

De betydeligste Indsøer ere:

a) **Plöner-Sø**, den største Sø i Hertugdømmet. Den har en Omkreds af omtrent 4 Mile og et Fladerum af noget over $\frac{2}{3}$ □ M. Ved en Landtunge, hvorpaa

Staden Plön ligger, er den deelt i den store og lille Plöner-Sø. Begge Dele ere af meget forskiellig Dybde og særdeles fiskerige. Den større Plöner-Sø optager i sin søndre Deel Tensfelder-Aae, som erholder Tilløb fra den lille „Stocksee" og paa den østlige Side ved Schwentin-Floden Tilløb fra de smaa, men dybe og af høie, tildeels skovbevorede Bakker omgivne Søer: Eutiner-Sø, Keller-S., Timdorfer eller Dieck-S., Behler- og Klevetzer-S. Den mindre Plöner-Sø har ved Schwentinen Afløb ud i Kieler Fjord. I den større Plöner-Sø findes nogle smaa Øer, iblandt hvilke een fremkom pludseligen i 1803, men er senere forsvunden. Da denne Ø sandsynligviis fremhævedes ved en underjordisk Luftudvikling, og da man har bemærket, at naar en af de europæiske Vulkaner udgyde Lava, opstiger en svovlagtig Dunst fra Plöner-Sø, antager man, at denne staaer i Forbindelse med en Vulkan.

b) **Selenter-Sø**, $3\frac{1}{2}$ Miil i Omkreds, og noget over $\frac{1}{2}$ □ Miil i Fladeindhold. Den er meget fiskerig og dyb (paa nogle Steder omtr. 40 Favne). Foruden et Afløb i lige nordlig Retning (Hohenfelder-Aae) ud i Østersøen, har den tillige et Afløb (Salzauer-Aae) til den lille Varen- eller Passader-Sø, der optager Vandet fra den noget mere sydlig beliggende Doberstorfer-Sø, og selv har sit Afløb ud i Østersøen, deels ved Hagener-Aae (eller Lutterbæk n), og deels ved den mindre Schönberger-Aae.

c) **Westen-Sø**, $\frac{2}{3}$ Miil lang og næsten ligesaa bred. Den er temmelig dyb, og gjennemstrømmes af Eideren, som i Forveien har erholdt Tilløb fra de mindre Søer: Einfelder-S., Bordesholmer-S., Barkauer- eller Bothkamper-S., og som fra Westen-Sø, i nordlig Retning, gjennemstrømmer Flemhuder-Sø, der har en Længde af omtr. $\frac{1}{3}$ Miil.

d) **Gruber-Sø**, af omtrent 1 Miils Længde, men af forskjellig Brede. Den har ikkun en meget ringe Dybde (paa nogle Steder ikkun et Par Fod), og i samme findes flere Holme. Den har Afløb i Østersøen saavel imod Ø., som ved Brock-Aaen igjennem Westsecker-Søen imod Vest.

e) **Warder-Sø**, hvis sydøstlige Deel benævnes Prohnstorfer-Sø, er omtr. 1 Miil lang, og gjennemstrømmes af Trave-Floden, der optager Tilløb fra de smaa Søer ved Segeberg, Mötzen og Leetzen, samt nedenfor Oldesloe fra flere Smaasøer i Amtet Reinfeld.

Af de mindre Søer ere endvidere de betydeligste:

Ruden-Sø i Sønder-Ditmarsken, som foruden sit naturlige, men svage Afløb, Waldburg-Aae, ud i Wilster-Aae, har, siden 1768, ved Büttler-Canal et Hovedafløb ud i Eideren, hvorved iøvrigt Søens Vandmasse aarligen aftager meget betydeligt, og Søen mere og mere forandres til en Eng. Well-S., ved Kb. Elmschenhagen, Schmalen-S., ved Bornhöved, Perdöler-S., ved Hg. Perdöl, og Post- (Porsfeld-) Sø, V. for Preetz, have deres Afløb ud i Schwentinen, som ovenfor Preetz gjennemstrømmer Lanker-Sø. Kloster-S., i Amtet Cismar, har sit Afløb i Østersøen, ligesom ogsaa Himmelsdorfer-Søen, V. for Travemünde.

De betydeligste Vandløb ere:

a) **Eideren** (die Eider, Eidora) har sine Kilder i Egnen S. for Barkauer-Sø, men bliver først til et anseeligt, 20—30 Alen bredt, Vandløb, efter at have (Nord for Kb.

Brügge) optaget Tillobet fra Bordesholmer-Sø. Over dens videre Løb N. efter til Schulen-Sø (omtrent i parallel Retning med Kieler-Altona Chaussee) er et Bropas (Föhrde-M.) ved Kb. Gr. Flintbek. Fra Schulen-S. til Westen-S. flyder Eideren derpaa i vestlig Retning, med et Bropas paa den foranforte Chaussee ved Gaarden Hammer, et Vadested ved Hg. Blockshagen og en Gjennemkjørsel ved Steinfurter Mølle (hvor Flodbunden er mere sandet og fast, end paa den øvrige Strækning fra Barkauer-S.). Over Flodens korte Løb i nordlig Retning fra Westen-S. til Flemhuder-S. er et vigtigt Bropas ved „Achterwehr" (paa Landeveien fra Rendsborg til Kiel). Efter at have gjennemstrømmet Flemhuder-S., vender Eideren sig Syd for Hg. Rosenkranz (Schinkel) atter imod V. og flyder (afbenyttet som Canal indtil Hg. Steinwehr) med en betydelig Brede og Dybde under Navn af Over-Eider til Rendsborg, med Bropasse paa denne Strækning ved Königsföhrde og Kluvensiek. Fra Rendsborg (som Eideren gjennemflyder i fire Arme) strømmer den under Navn af Under-Eideren, sædvanlig 100 Alen bred, og i det mindste 5 Alen dyb, til Grændsen af Ditmarsken, hvorpaa den, 200—300 Alen bred og paa begge Sider begrændset af høie Diger, løber først i nordlig og derpaa i vestlig og nordvestlig Retning ned til Friedrichstadt, dannende mange Bugter paa sit Løb, som fra Friedrichstadt er i sydvestlig Retning ned til Tönning, hvorefter den udgyder sig i Nordsøen eller Vesterhavet, med en Munding af omtrent 1½ Miils Brede mellem Eiderstedt og Ditmarsken.

Hele Flodens Længde er c. 20 Mile, og af disse ere omtrent de 15 Mile seilbare. Ebbe og Flod foranlediger en Forskjel i Vandets Høide ved Tönning af 10′, ved Friedrichstadt af 8′, og endog ved Rendsborg af 2—3′. Mundingen er meget udsat for Driviis, og Strømmen i Mundingen er meget foranderlig, hvorfor Seilløbet ogsaa betegnes ved en Række af Tønder. For Tiden skjærer Strømmen sig stedse mere og mere ind under den nordlige Kyst, hvorimod den søndre forholdsviis tilslikkes. Den paa flere Kaart under den eiderstedtske Kyst betegnede Hallig „Buten-Queller" er saaledes siden 1825 ikke alene ganske forflyttet, men her er netop nu Strømmen dybest.

Anm. 1. Eideren har tidligere, forinden Inddigningerne foretoges, havt et andet Løb ved Ditmarskens nordre Grændse, og tillige løbet ud i flere Arme, af hvilke en af de betydeligste (Nordre-Eider) skilte sig fra det nuværende Udløb (Søndre-Eider) der, hvor senere Friedrichstadt er bleven anlagt, og flød imellem det Schwabstedtske og Eiderstedtske, optog Trenen, og deelte ved sine Sidearme det Eiderstedtske i tre Der. Paa den søndre Side adskilte en Arm af Eideren Tielenhemme fra Ditmarsken, og en anden Arm dannede en De imellem Bösbüttel og St. Annen.

— 2. Eideren danner paa dens Løb fra Schulen-S., igjennem Westen-S. og Flemhuder-S., i Forening med den slesvig-holsteenske Canal og Kieler Fjord et Terrainafsnit, hvis eneste aabne Tilgang mellem Kieler Fjord og Schulen-Sø for en Deel dækkes af et lidet Vandløb, der igjennem en smal Dal, forbi Petersburg og Poppenbrügge, har Afløb saavel til hiin Sø som til Kieler Fjord, og bag hvilket temmelig høie Bakker beherske Veiene til Kiel fra Preetz, Bornhöved, Barkau og Flintbeck. (See iøvrigt Eideren i Forbindelse med den slesvig-holsteenske Canal, S. 332 o. f.)

Af de Vandløb, som Eideren optager paa sin venstre Bred, ere de mærkeligste:

„Wehr"-Aaen, som udspringer i Egnen mellem Bordesholm og Nortorf, løber igjennem den lille Warder-Sø og optager et Afløb fra Vollstedter-Sø. Denne Aae, som falder i Under-Eideren ved Fæstningen Rendsborg, staaer nedenfor N.-Rönfeldt i Forbindelse med Schildorfer-Søens Afløb i Over-Eideren ved „Nobiskrug", og tjener derved deels til at danne en ved Eideren omflydt Leirplads, deels til at kunne sætte den lave Egn S. for Rendsborg under Vand, ved Hjælp af de til dette Øiemed anlagte Sluser, og derved bidrage til at forøge denne Fæstnings Forsvarsevne imod et Angreb S. fra.

Jeven-Aae dannes af flere Bække fra den høie Hedeegn ved Norddorf, løber igjennem en aldeles jevn Slette, forbi Kb. Jevenstedt, og derpaa ved Gaarden Jevenberg (hvor en Færge for Fodgængere fører over Aaen) ud i Eideren.

Lüen-Aaen er kun kort, men paa den sidste Miil saa dyb, at den befeiles med Baade. Ved Bondebyen Hammwedel er et Pas over samme, paa Veien fra Meldorf og fra Wilster til Rendsborg.

Haler-Aaen, som har sine Kilder i Egnen om Kb. Hohenwedstedt, er noget længere, og paa de sidste $\frac{3}{4}$ Miil seilbar for Pramme. Denne Aae falder ved Bastenberg Sluse ud i Eideren, og har et Bropas ved Steinberg, paa Veien fra Meldorf igjennem det store Cancelliegods Hanerau til Rendsborg.

Giesel-Aaen, som ogsaa kaldes Schnittel-Aaen, har sine Kilder ved Albersdorf i Nordre-Ditmarsken, og løber fra Grönendahl (Kro og Toldsted), $1\frac{1}{2}$ Miil langs med Ditmarskens Grændse indtil dens Udløb igjennem en Sluse ved Bökelhop, paa den sidste Strækning seilbar for Pramme.

Tiele-Aaen begrændser Tielenhemme Kog, som tidligere hørte til Kirkesognet Erfde, og falder ved Tielenborg ud i Eideren. Over Aaen er et Pas ved Teglbrænderiet Hohenlit, paa Veien fra Hohner Færge til Heide.

Brocklands-Aaen („die Aue") kommer fra Mosestrøget, N. for Heide, danner det historisk mærkelige Bropas „Auebrügge" ved „Aukrug" paa Veien fra Heide N. efter, og optager et Afløb fra Steller-Sø, forinden dens Udløb ved Brocklands-Sluse.

b) **Trave**-Floden, som har en Længde af omtr. **14** Mile, udspringer i det gamle Wagrien i Egnen ved Kb. Sarau, flyder forbi Hg. Glasau og derfra i sydvestlig Retning (forbi Kb. Gnisau) ud i Warder-Sø, hvorfra den flyder først en kort Strækning i vestlig, men derpaa boier sig, omtrent $\frac{1}{2}$ Miil Nord for Segeberg, mod Syd og flyder forbi Staden Segeberg og Slottet Travendal ned til Oldesloe, hvor den tager en østlig Retning til Kb. Kl. Wesenberg. Fra denne By flyder Traven i nordøstlig Retning til Lübeck, hvilken Stads vestre Side den omflyder som en 40—50 Al. bred og for mindre Handelsskibe seilbar Flod. Herfra strømmer den først i nordlig Retning til henimod Flekken Schwartau, gjør derpaa en stor Boining imod N. O., og strømmer forbi Fl. Schlutup ned til Udløbet i Østersøen ved Fæstningen Travemünde, dannende eller gjennemstrømmende forinden et Indrevand, kaldet Pötnitzer Vig, eller og blot „der Binnensee", hvoraf en Sidearm strækker sig i østlig Retning hen til den mecklenborgske Stad Dassau.

Først fra Benstaben (en Landsby imellem Oldesloe og Kl. Wesenberg) er Traven paa dens videre Løb til Lübeck at ansee som en væsentlig Terrainhindring, og som et godt Landeværn, hvilket sidste den bliver i en endnu høiere Grad paa dens sidste Løb fra Lübeck til Østersøen. Paa denne Strækning, og allerede fra Oldesloe af, bidrager iøvrigt ikke alene en længe vedvarende Regn til væsentligen at forøge Flodens Vandmasse, men vedholdende østlige Vinde, som hindre Vandets Afløb til Østersøen, have den samme Indflydelse.

Imellem Segeberg og Oldesloe ere Bropasse over Traven ved „Mönckmühle", „Herrnmühle" og Hg. Nütschau, samt Gjennemkjørseler ved Höyersdorf, Steinfurth (mellem Bebensee og Dreggers) og Sühlen, som alle tre ofte benyttes.

Den 6 Mile lange for Baade og Pramme seilbare Strækning fra Oldesloe til Lübeck kaldes Over-Traven, og over denne Strækning fører en Færge ved Hg. Meuslingen. Den omtr. 4 Mile lange Strækning fra Lübeck til Travemünde kaldes derimod til Forskjel fra hiin: Under-Traven, og over denne fører Hovedfærgen „die Herrn-Fähr", paa den chausserede Vei fra Lübeck til Travemünde, ved hvilket sidstnævnte Sted en Færge fører over Mundingen til Prieval Odde.

Under-Traven har næsten overalt en Dybde af 10—12′, og mindre Skibe kunne derfor lægge lige op til Lübeck, medens de større blive liggende ved Travemünde.

Igjennem den store Bugt, som Traven danner i sit Løb mellem Lübeck og Herren-Færgen ved Israelsdorf, maae Skibene sædvanligen lade sig trække, og til dette Øiemed er derfor anlagt Trækveie langs med Flodens Bredder. (Travemundingen: see Rigsgrændsen.)

Dette betydelige Vandløb, der i gamle Dage udgjorde en Deel af Wagriens politisk vigtige Grændse-skjel, og som paa dets sidste Strækning endnu danner en Deel af Rigsgrændsen, modtager en Mængde Tilløb saavel paa dets høire som paa dets venstre Bred; men da de betydeligste af disse først løbe ud i Traven nedenfor Oldesloe, har denne Flod paa dens første Strækning indtil omtrent midtveis mellem Oldesloe og Lübeck en saa ubetydelig Brede og Dybde, at den i den største Tid af Aaret er mere at betragte som en tilsyneladende end som en virkelig og væsentlig Terrainhindring. Vel har den allerede ved Glasau en Brede af 12′ og en Dybde af 4—5′, og kan paa sit Løb herfra til Warder-Sø, formedelst den side Engdal, som den gjennemstrømmer, ikkun passeres paa enkelte Steder; men, istedetfor at tiltage, aftager dens Vandmasse paa Løbet fra Warder-Sø forbi Segeberg til Oldesloe saa meget, at den paa mange Steder ikkun har en Dybde af 2—3′, og da Flodbredderne og Flodsengen ere for det meste faste, er den paa store Strækninger at passere med Heste og Vogn, forudsat at ikke en længe vedvarende Regn har foranlediget en mere end sædvanlig Vandmængde. Saaledes bemærkes imellem Segeberg og Oldesloe ei mindre end 6 virkelige Passe, og 8 andre Passe eller Strækninger af indtil 1000 Skridts Længde, hvorover man kan passere med Lethed. Fra Oldesloe (hvor Traven har en Brede af omtr. 25 Alen) er denne Flod vel seilbar for store Baade og Pramme, ja endog fra Landsbyen Sühlen af (imellem Travendal og Oldesloe) for smaa Baade; men endnu ved Sehmsdorf, Middevad og Benstaben kjøre Bønderne over Traven, for at vinde den gode Landevei eller nye Chaussee fra Oldesloe til Lübeck, da de nærmere Veie sædvanligen ere meget slette.

De betydeligste Tilløb, som Traven modtager, ere:

Berliner-Aae, et lidet, men dybt, søndre Afløb fra Seekamper- og Seedorfer-Sø, som ogsaa have et Afløb ud i Plöner-Sø, hvilket tidligere har foranlediget Projecter til en seilbar Forbindelse imellem Traven og Schwentinen.

Leetzen-Aae, eller Afløbet fra Leetzen- og Mötzen-Sø, der i Forbindelse med disse Søer danner Leetzener Terrainaffnit, V. for Travendal, hvilket Affnit tidligere ansaaes for taktisk godt skikket til en Leirplads, og afbenyttedes ogsaa som saadant under Torstensons Indfald.

Anm. Dette Terrainaffnits derved erhvervede militaire Vigtighed er iøvrigt for Tiden ikkun ringe i strategisk Henseende; thi deels er man ved at indtage denne Stilling ingenlunde Herre over den store Landevei fra Hamborg til Lübeck, over Oldesloe, ja ei engang over Veien fra Oldesloe til Segeberg, deels dækkes ved samme intet vigtigt Punkt, og deels ligge de store Byer Leetzen og Mötzen tæt udenfor Affnittets Hovedadgangspunkter. Ei heller findes tilstrækkelige Ressourcer i samme.

Beste-Aaen dannes af tvende Arme, hvoraf den nordre (som ogsaa kaldes Sülfelder-Aae) har sit Udspring fra den store impassable Mose ved Idstedt, flyder forbi Hg. Borstel, Kb. Sülfeld og Lb. Neers, og danner Bropasse ved disse Punkter, af hvilket det sidstnævnte (paa Chaussee til Oldesloe) er af militair Vigtighed, formedelst dets Beliggenhed foran en god Stilling ved Hg. Blumendorf. Fra Neers er Beste-Aaen seilbar for Baade, og flyder igjennem en side Dal ud i Traven ved Oldesloe, med et Bropas forinden ved Lb. Rümpel. Den søndre Arm af Beste-Aaen flyder forbi Gaarden Tremsbüttel, og forener sig med den nordre Arm ved Hg. Holtenklinken, S. for Hg. Blumendorf.

Anm. Beste-Aaen er af militair Vigtighed, da den dækker Fronten af en god Stilling ved Hg. Blumendorf, imellem Neers og Oldesloe, passende for en Hovedstyrke, saavel paa en offensiv som defensiv Bevægelse igjennem Holsteens Midte.

Heils-Aaen har et Tilløb fra flere smaa Søer, og flyder forbi Flekken Reinfeld ud i Travens nordre Bred, imellem Lb. Benstaben og Lockfeld, hvor Færger for enkelte Personer føre over Traven.

Wacknitz-Floden afløber fra Ratzeborger-Sø, og efter 1½ Miils for Pramme seilbare Løb omflyder Østsiden af den frie Hansestad Lübeck, ved Udløbet i Travens høire Bred.

(Dette Vandløb omtales nærmere ved Rigsgrændsens Beskrivelse.)

Schwart-Aaen udspringer i den bakkefulde Egn mellem Plöner- og Eutiner-Sø,

flyder i sydlig Retning igjennem den lille Barkauer-Sø, optager D. fra: Afløbet fra flere smaa Søer, og V. fra: ved Kb. Gleschendorf den lille Schwochel-Aae, samt ved Hg. Rohlstorf: Mackenbækken (som ved Kb. Curau gjennemskjærer Landeveien fra Ahrensböck til Lübeck). Paa dens videre Løb begrændser Schwart-Aaen mod V. det i militair Henseende mærkelige Terrainaffnit, som sædvanligen benævnes Travemünder Winkel, gjennemflyder Flekken Schwartau, og løber ud i Travens venstre Bred paa det Sted, hvor indtil 1139 det gamle Lübeck laae.

Dette Vandløb, som paa sit henimod 4 Mile lange Løb for største Delen flyder igjennem en smal Engdal med en Brede af 5—15 Alen, har vel (fra Gothendorf af) ikkun en Dybde af 4—6′, men egner sig godt til ved Stæmning at gjøres impasfablere, end det sædvanlig er, især naar Afløbet fra de mange smaa Søer mellem Kb. Süsel og Gleschendorf ene ledes ud i Schwart-Aaen igjennem Woltersdam og igjennem Pönitzer Eng, og ikke, som nu er Tilfældet, tillige har Afløb forbi Grönenberg-Møller ud i Ostersøen. Bropassene ere ved Woltersmølle (tæt ved Bropasset over Afløbet fra Woltersdam, paa Veien fra Lübeck til Eutin), ved Steinrade, Schulendorf, Hubberstorfer Mølle og i Flekken Schwartau.

c) **Schwentin**-Floden (die Schwentine) udspringer i den høitbeliggende Midte af det nordlige Wagrien i Godset Mönch-Neverstorf, og flyder forbi Kb. Malente ud i Keller-Sø. Imellem denne Sø og Dick-Sø (eller Timmendorfer-S.) er et Pas over Schwentinen ved Grevis-Molle, som bestryges fra den vedliggende høie Mølleбakke. Fremdeles er et vigtigt Pas over dette Vandløb imellem Behlauer-S. og den store Plöner-Sø ved Fegetasch, paa Veien fra Plön til Eutin og til Lübeck. Fra den mindre og nordre Plöner-Sø, som Schwentinen forlader ved Hg. Wittmold, flyder den i nordlig Retning indtil Kieler Fjord, hvor den ved Neumühlen løber ud med en betydelig Brede og en for store Baade seilbar Dybde, efter et Løb af omtr. 8 Mile.

Paa den første Deel af denne Strækning, nemlig mellem Wittmold og Preetz, flyder den ved Hg. Wahlstorf ind i Lanker-Sø, som den forlader tæt S. for Preetz. Foruden Bropasset inde i Flekken, ere 5 Bropasse over Schwentinen, N. for Preetz, nemlig ved Hg. Rasdorf, ved Lb. Rosenfelde (paa Landeveien fra Kiel til Lütjenborg), ved Rasdorfer-Molle, ved Oppendorfer-M. og ved Neumühlen, paa Veien fra Kiel til Preetzer-Provsti.

Paa den høire Bred optager Schwentinen intet betydeligt Tilløb, derimod paa dens venstre Bred de allerede omtalte Tilløb fra de vestlig beliggende smaa Søer: Well-S., Post-S., Perdöler-S., m. fl.

Anm. Da Schwentinen har en Brede i Gjennemsnit af 10 Al., og et vandrigt Tilløb, synes det ikke at være saa vanskeligt at gjøre dette Vandløb seilbart; thi, at det har enkelte grunde Steder, vilde neppe være til stor Hinder. Den større Hindring, som er kostbarere at rydde af Veien, hidrører fra Mølle- og Aalefangst-Anlæggene, som siden flere Aarhundreder ere ved Schwentinen. Med de tidligere yttrede Ønsker om dette Vandløbs Seilbarhed forbandtes Planen ved et Canalanlæg at forbinde Plöner-Sø med Traven, og saaledes forbinde Kiel med Lübeck. Afseet fra de mercantile Fordele, som Lettelsen af den indre Communication stedse formaaer at yde den vedliggende Egn, men som for Tiden vel lettere opnaaes ved gode Veie end ved seilbare Vandløb, er det vist, at ved Udførelsen af en saadan Plan vilde det store Terrainaffnit, som Wagrien danner, være bleven rundt om indesluttet af væsentlige Terrainhindringer, og derved have vundet i militair Vigtighed.

d) **Stör**-Floden (die Stör) har sine Kilder i Egnen V. for Bornhöved, flyder først i vestlig Retning, under Navn af Wittorfer-Aae, og optager Schwall-Aaen, der har et Tilløb fra Mosetrækket S. for Einfelder-Sø, og gjennemflyder Fl. Neumünster. D. for Hg. Sarlhusen forener Stören sig med Bünzer-Aaen (som udspringer i Egnen ved Nortorf og af nogle Geographer ansees for at være den egentlige Stör). De forenede Aaer flyde derpaa, under Navn af Stör-Floden, som et betydeligt Vandløb, først i sydvestlig Retning til Flekken Kelling-

husen, og derpaa i vestlig Retning forbi Staden Itzehoe. Ved Kellinghusen har Stören, efter omtrent 3 Miles Løb, en Brede af 25 Alen og en Dybde af omtrent 4′ i Flodtiden, og bliver nu seilbar paa dens øvrige 7 Mile lange Løb, dog ikkun for Baade og Pramme, forbi Kb. og Hg. Breitenburg indtil Itzehoe, hvor dette vigtige Vandløb har en Brede af 100′ og en Dybde af 9—14′. Det løber derpaa endnu en Strækning i vestlig Retning forbi Hg. Heiligenstedten, til Toldstedet Kasenort, hvor Wilster-Aaen flyder igjennem en Sluse ud i Floden, der nu tager en sydlig Retning og med en Brede af c. 350 Al. og en Dybde af 8—16′ flyder ud i Elben, omtr. ½ Miil neden for Glückstadt imellem Störort og Ivenfleth.

Hovedbropasene over dette Vandløb ere: ved Kellinghusen og Itzehoe; mindre vigtige Bropasse ved Wittorf (S. for Neumünster), ved Willenscharen, ved Störkaten (N. for Kellinghusen) og ved Heiligenstedten (120 Al. lang Træbro). Færger: ved Rotensande (ovenfor Störkaten), Kb. Beyenfleth, Kb. Wewelsfleth (Hovedfærge) og ved Störort (for Fodgængere).

Virkningen af Flod og Ebbe foranlediger ikke alene en betydelig regelmæssig Forskjel i Vandstanden ved Itzehoe (6′), men er meget kjendelig endog ved Kellinghusen, og spores stundom indtil Bondebyen Arpsdorf, som ligger ikkun en Miil fra Neumünster.

Formedelst Flodens Løb langs med Grændsen af Breitenborger-, Wilster- og Kremper-Marsk, er den inddiget med høie Vinterdiger paa den venstre Bred: en kort Strækning ved Feldhusen, i Forbindelse med Bram-Aaens høire Bred fra Kb. Stellau af, samt fra Wittenbargen (imellem Kellinghusen og Kb. Breitenborg) uafbrudt til dens Udløb; derimod kun med Sommerdiger paa den høire Bred fra Kellinghusen til Heiligenstedten, hvorfra høie Diger ogsaa følge den høire Bred indtil Flodens Udløb.

Anm. Som en fra Itzehoe, paa en Strækning af 2½ M. for mindre Skibe seilbar Flod, indenfor hvis Munding der endog angives at være en Vinterhavn af 2den Cl., er Stören et mercantilsk vigtigt Vandløb, men det er det tillige i militair Henseende; thi fra dets Forening med Bünzer-Aae er det en væsentlig Terrainhindring, som ikke uden Bro kan passeres af alle Vaaben, og som derfor formaaer at tjene som en god Front- og Flankedækning for Stillinger, som tages til de frugtbare Marsklandes Forsvar.

Störens betydeligste Tilløb, S. for Kellinghusen, ere:

Brammer-Aaen (die Bramme), som har sine Kilder i den høitliggende Moseegn ved Ricklinger Mølle, S. V. for Bornhöved, gjennemflyder (under Navn af „Bimöhlen"-Aae) Flekken Bramstedt, hvor den optager Schmalfelder-Aae, derpaa flyder forbi Kb. Stellau, og ¼ Miil S. for Kellinghusen ud i Störens venstre Bred. Bropasse ved Bramstedt, Stellau og Feldhusen.

Beck-Aaen udspringer i Egnen om Kb. Schenefeld, og løber igjennem 2de Sluser ved Beckmünde, V. for Heiligenstedten, ud i Störens høire Bred. Dette Vandløb, som fra Hg. Friedrichsruhe (Drage) befeiles med Baade, gjennemskjærer Veiene fra Itzehoe til Ditmarsken og Wilstermarsk, og danner derved flere Bropasse, iblandt hvilke de ved Hg. Krummendiek, Beckhof og Beckmünde ere de vigtigste.

Wilster-Aae dannes af flere Bække, som udspringe i det adl. G. Hanerau og forene sig ved Toldstedet Hohenhörn, paa Grændsen af S.-Ditmarsken. Den løber derpaa en Strækning langs med dette Landskabs Grændse, under Navn af „Mackenbeck" og optager D. for Kb. Burg et Afløb fra Kuden-Sø; hvorpaa den flyder igjennem Wilstermarsk, tæt forbi Staden Wilster, og danner — seilbar for Baade og Pramme — Grændsen imellem Wilstermarsks gamle og nye Side, indtil den ved Toldstedet Kasenort flyder igjennem en Sluse ud i Stören.

Krempe-Aae (oprindelig Krumbækken) udspringer i Kirkesognet „Hörnerkirchen", og er det betydeligste Vandløb, som Stören optager paa sin venstre Bred. Ved Kb. Steinburg, Staden Krempe og Kb. Borsfleth ere Bropasse over dette Vandløb, som løber ud igjennem Borsflether Sluse, omtr. ½ Miil N. for Störens Munding, og som var af militair Vigtighed, da Krempe var en Fæstning.

e) **Krück**-Aaen udspringer i Nærheden af Kb. Kaltenkirchen (Kohlenkirchen), flyder forbi Flekkerne Barmstedt og Elmshorn, i sydvestlig Retning ud i Elben, mellem Marskgodserne Kl. Colmar og Seestermühe (Cestermünde), efter et Løb af 4 M.

Fra Elmshorn er den seilbar for Torve-Everter, og i dette dens inddigede Løb danner den et Grændseværn imellem de Bielenbergske og Hasseldorfske Marsker. Nedenfor Elmshorn er ingen Bro over dette Vandløb, men en Færge i Godset Neuendorf, mellem Kb. Neuendorf og Seester.

Aaen, som tidligere kaldtes Cester-Aae, har endnu paa flere Steder forskjellig Benævnelse, og kaldes navnligen Ranzau-Aae ved Godset Ranzau, som den omflyder i flere Arme.

f) **Pinne**-Aaen udspringer fra de høitliggende Enge mellem Ulzburg og Hennstedt, og da disse Enge vedblive paa begge Sider af Aaens Løb at være meget mosede, danner dette Vandløb næsten paa dets hele 5 Mile lange Løb en Terrainhindring, der især i vaade Aarstider kun er at passere paa enkelte Steder. Imidlertid er der mange saadanne Overgangssteder paa Aaens Løb indtil Fl. Pinneberg (thi foruden et Par Badesteder bemærkes Steendæmningen S. for Hennstedt, — Bropasset S. for Kb. Ulzburg, ved Hg. Caden, Wierenhorst, N. for Quickborn [paa Altona-Kieler Chaussee], ved Renzel [S for den store Himmelmose] og ved „Wulfsmühle"), og først efter Foreningen med Nellinge-Aae, V. for Pinneberg, bliver til en væsentlig Terrainhindring.

Fra Pinneberg indtil Udløbet i Elben er Aaen seilbar for Everter, og fra Fl. Uetersen (hvor det eneste Bropas fører over Aaen nedenfor Pinneberg) ere begge Aaebredder inddigede.

Anm. Krigshistorien har ofte paaviist dette Vandløbs militaire Vigtighed for et Flankecorps, der opererer fra eller mod Holsteens Vestside. Ogsaa vilde der være gode Stillinger, selv for et Hovedcorps, bag dette Vandløb, N. for Pinneberg og Uetersen, hvis at disse ikke letteligen kunne omgaaes fra Altona-Kieler Chaussee, hvorfra overhovedet alle Stillinger, ikke alene bag Pinne-Aaen, men og bag Krück-Aaen og Krempe-Aaen tourneres, og de bag Stören blot dækkes ved Hjælp af den lille Bünzer-Aae.

Endskjøndt Alsteren er et Vandløb, som for største Delen gjennemstrømmer et fremmed Territorium, og tilhører en fremmed Stat, anføres det dog her iblandt de holsteenske Vandløb.

g) **Alster**-Floden (die Alster) dannes af nogle Bække, som komme fra Moseengene i det coupeerte Terrain mellem Kißdorf, Hennstedt og Wakendorf, og iblandt hvilke Afløbet fra den lille Itzstedter-Sø er den betydeligste. Omtrent ¼ Miil Vest for Hg. Stegen, ved Gaarden og Ladepladsen Hude, bliver Alsteren til et mærkeligt Vandløb, der i en Længde af omtrent 4 Mile er seilbar for Torve-Everter, og gjennemflyder paa sin første og længste Strækning, med næsten uafbrudt mosede Bredder, et jevnt, af Heder og Tørvemoser gjennemskaaret Terrain. Ved „Heidkrug" (Meierigaard og Extrapoststation) har den allerede en Brede af 10—12 Alen og en Dybde af 4—6 Fod, og ved Gaarden Harvstehude udvider den sig til en Sø („die große Alster"), som

under Navn af „Binnen-Alster" fortsættes indenfor den frie Hanseſtad Hamborgs Territorium, og derpaa igjennem Canaler og Sluſer ledes ud i Elben.

Flodens Seilbarhed bevirkes og vedligeholdes ved ni Sluſer (nemlig: ved Stegen, ovenfor Heidkrug, nedenfor Godſet og Toldſtedet Rethford, ved Rade Mølle, Hg. Wulksfelde, D. for Kb. Duvenſtedt, S. for Lb. Mellingſtedt, ved Lb. Poppenbüttel og ved Lb. Fuhlsbüttel, af hvilke de tre ſidſte ere dobbelte). Fem af de anførte Sluſer ere tillige Bropaſſe (ved Stegen, Wulksfelde, Duvenſtedt, Poppenbüttel og Fuhlsbüttel) og desforuden fører ved Rothenbecker Mølle en Bro over Alſteren, V. for Kb. Bergſtedt.

Da den nye Altonaer-Hamborger-Chauſſee til Lübeck (over Oldesloe) vil komme til at paſſere Alſteren ved Rethford, vil end ydermere her blive et vigtigt Bropas over dette Vandløb.

Alſteren optager paa ſin høire Bred: ved Eppendorf den lille, men vandrige Koll-Aae, ſom danner et Bropas ved Lb. Eidelſtedt (hvor Landeveien fra Pinneberg forener ſig med Altona-Kieler Chauſſeen), og S. for Hg. Gr. Borſtel optager Drebækken. Paa ſin venſtre Bred optager Alſteren tæt ved Hamborg (i „Binnen-Alſter") den ſtore Wandsbecker-Aae („die Wands"), hvis ene Hovedtilløb kommer fra en lille Sø ved Hg. Jersbeck, og flyder forbi det adl. Herreſæde Ahrensburg. Paa denne Aaes ſidſte Løb i veſtlig Retning tæt N. forbi Fl. Wandsbeck, driver den fem Møller, og har fra dette vigtige Fabrikſted indtil Udløbet i Alſteren (paa Strækningen igjennem det hamborgſke Territorium og iſær ved Bropaſſet: „Kuhmühle") en betydelig Brede og Dybde.

Anm. 1. I Aaret 1306 blev Alſteren ſolgt af de holſteenſke Grever til Staden Hamborg, hvis drivtige Handelsaand ikke alene forudſaae Fordelen ved at anlægge de foranførte koſtbare Sluſer, endſkjøndt igjennem disſe blot tilføres Staden Tørv og noget Kalk, men projecterede endog en Vandforbindelſe mellem Hamborg og Lübeck over Oldesloe, ved at forbinde Alſteren med Beſte-Aaen. Ogſaa blev en Grav gravet forbi Kb. Sülfeld (hvoraf endnu Levningen fører Navn af „Alte Alſter"), koſtbare Sluſer anlagte, og Seilfarten virkelig aabnet 1529; men en Mængde Vanſkeligheder, iſær fra Holſtenernes Side, gjorde ſnart en Ende paa dette Foretagende.

— 2. Alſteren er i Trediveaarskrigen og i Krigene under Frederik III og IV oftere bleven benyttet til Stillinger ved dens høire Bred, iſær ved Lb. Fuhlsbüttel; men disſe ere, af Mangel paa en til de tagne Stillinger ſvarende Troppeſtyrke, til ingen Tider forſvarede. En Stilling ved Alſterens høire Bred er imidlertid fordeelagtig for et Corps, ſom har Front imod Floden eller en af Fløiene ſtøttet til denne, forudſat at ſamme har ſikret ſig Hamborg; thi Paſſene over Alſteren kunne da efter Behag enten afbenyttes til med Lethed at operere i Fiendens Flanke, naar denne rykkede videre frem i Holſteen, eller afkaſtes og forſvares, naar det trænges tilbage til disſe. Ved denne Leilighed vilde tillige Fiendens videre Fremtrængen hindres ved de ſtore Tørvemoſer, ſom ligge mellem Alſteren og Chauſſeen fra Altona, medens det ſvagere Corps enten kan trække ſig til Hamborg, eller kaſte ſig ind i det coupeerte Terrainaffnit ved Kißdorf.

h) **Bille**-Floden har ſine Kilder i det Lauenborgſke, mellem Grændſetoldſtedet Schönberg og Amthuſet Steinhorſt, hvorpaa den løber i ſydlig Retning igjennem Hahnerhede Skov til Trittau, og optager underveis Tilløbet fra flere ſmaa Søer, ſamt ved Amthuſet Trittau: Schönbækken, hvilket Vandløb udſpringer ikke langt fra Kb. Sandesneben, og danner langs med Udkanten af Hahnerhede Skov det holſteen-lauenborgſke Grændſeſkjel, der fra Trittau fortſættes af Billen paa dennes videre Løb langs med den ſtore „Sachſenwald" igjennem Bropaſſene ved Grande, Aaemolle og Reinbeck, ned til den hamborg-lübeckſke Kjøbſtad Bergedorf, hvor den formedelſt en Canal har et Afløb til Elben igjennem Korslacker Sluſe. Fra Bergedorf fortſætter den egentlige Bille (thi en Arm af Elben, mellem Billwerder og Ochſenwerder, kaldes ogſaa Billen) ſit Løb langs

med Grændsen mellem Holsteen og de udmærket frugtbare „Vierlande", indtil Schiffbeck, hvorpaa den igiennem Hamborgs Gebeet, og efter et Løb af omtrent 6 Mile, flyder ud i Elben.

Fra sit Udspring indtil Bergedorf har Billen ingen saa betydelig Brede eller Dybde, at den kan ansees for at være en væsentlig Terrainhindring; men efterat den ved Aaemølle har optaget „die Aue", som udspringer S. for Amthuset Schwartzenbeck og løber igjennem „Sachsenwald", tiltager den efterhaanden saa meget i begge Henseender, at den allerede ved Bergedorf bliver seilbar for Everter. Flodbredderne ere i det Hele taget lave og sumpede, dog undtages herfra enkelte Strækninger, f. Ex. mellem Reinbeck og Bergedorf, hvor der findes høie Aaebredder, især paa den høire Side.

Paa Strækningen mellem Bergedorf og Schiffbeck føre tvende Træbroer over til Billwerder, og paa dette Løb optager Billen ved Kb. Kirchsteinbeck et lidet Vandløb, der driver flere Møller.

Anm Til den Tid, da Billen var en væsentlig Deel af den danske Rigsgrændse, og Holsteens Grændseværn imod det Lauenborgske, var dette Vandløbs Pasje ovenfor Bergedorf af en større militair Vigtighed end nu, da de offensive og defensive Grændsestillinger kunne forflyttes fra Holsteens Grændse til den nuværende Rigsgrændse i det Lauenborgske. Især var Bropasset ved Grande af Vigtighed, da Hovedlandeveien fra Holsteens Midte fører herover til den mellem Elben og Billen beliggende Deel af det Lauenborgske, og Hedesletten Nord for dette Pas er derfor ogsaa oftere bleven afbenyttet til Hovedstilling af den Hær, som enten samledes til Holsteens Forsvar, eller med hvilken man agtede at gaae offensiv tilværks. Saaledes leirede Frederik I sig ved Grande 1523, Christian III, 1539 og 1554, i det Øiemed at forsvare Holsteen; Christian V 1675, og Frederik IV, 1711 og 1715 derimod, forinden de brøde op fra Holsteen og rykkede frem mod Pommern. Ogsaa i 1813, da det fransk-danske Corps, under Eckmühl, rykkede frem imod Mechlenborg, var den første Bestemmelse den, at Hovedstyrken skulde passere Grande; men da Broen, ifølge en overilet Forsigtighed, var afbrudt, rykkede Hovedstyrken frem fra Bergedorf over Escheburg mod Lauenborg og Büchen, og Avantgarden over Trittau mod Mölln.

Mindre Vandløb

(foruden de, som have deres Udløb i de anførte større Vandløb, og ere omtalte ved disse).

Miele-Floden. Denne lille Flod, som udspringer ved Tensbüttel i S.-Ditmarsken, og optager Fredebækken og Fiel-Aaen, løber ¼ Miil V. for Fl. Meldorf ud imellem Vadene, og forener sig med Eiderstrømmen, 2—3 Mile udenfor Büsum i vestlig Retning.

Rhinen er et lidet Vandløb, som udspringer i Egnen om Horst, og, efter at have forenet sig med et andet lidet Vandløb, der kommer fra Herzhorn, bliver mærkelig derved, at den igjennem en større og en mindre Sluse føres ue i Elben ved Glückstadt, dannende denne Stads Havn.

Helmstorfer-Aae (ogsaa benævnt Kuß-A., Ranzauer-A., Lütjenborger-A.) udspringer i Nærheden af Hg. Rixdorf, flyder forbi Hg. Schönweide, Ranzau, Helmstorf, Staden Lütjenborg og Hg. Neudorf, hvorpaa den igjennem et Indrevand („Water-Neverstorfer großer See") løber ud i Østersøen, under Navn af Hasberger Strøm, gjennemskjærende en smal Landstrimmel: „die Lippe".

Dette Vandløb driver flere Møller, navnligen i Godserne Ranzau og Helmstorf; gjennemflyder en meget bakkefuld Egn, men er ingen væsentlig Terrainhindring paa Grund af de mange Overgange, som findes over samme.

Grændsefloden Elben.

Den Deel af Elben (Albis, „die Elbe"), som nedenfor den frie Rigsstad Hamborg, eller fra Staden Altona af, strømmer i nordvestlig Retning, mellem Hertugdømmet Holsteen og Kongeriget Hannover, ud i Nordsøen, kaldes Under-Elben, til Forskiel fra Elben ovenfor Hamborg, og er et Vandløb, som baade i mercantil og militair Henseende

er af største Vigtighed for den hele Stat i Almindelighed, men naturligviis nærmest for Hertugdømmet Holsteen.

Som en for de største Handelsskibe seilbar Flod beskyller den i en Udstrækning af omtr. **12 Mile** (fra Hamborg til Neufeld, V. for Brunsbüttel) **Holsteens sydvestlige Kyst, med sin dybeste Strøm** (16—64 hamb. Fods Dybde ved ord. halv Flod) **nærmest ved denne Kyststrækning, og begrændser navnligen Herskabet Pinneberg** (paa en Udstrækning af 3½ M., med Havne ved Altona og Teufelsbrücke), **Haseldorfer Marsk** (2 M.), **Bielenberger Marsk** (1¼ M., Colmar og Bielenberg), **Kremper Marsk** (1¼ M., Glückstadt), **Wilster Marsk** (2 M., Störmundingen og Brockdorf) **og Süder-Ditmarsken** (2¼ M., Brunsbüttel og Neufeld).

Allerede ved „Blankeneser Sande" (imellem Blankenese og Este-Flodens Munding paa den hannoverske Kyst) **strax V. for Finkenwerder, som er den vestligste inddigede Elbøe, har Elben en Brede af henimod ½ Miil, og beholder i Gjennemsnit denne Brede indtil imellem Neufeld og Oste-Flodens Munding paa den hannoverske Kyst, hvor Breden er omtr. 1 Miil; men desuagtet er Seillobet ikkun smalt imellem Hamborg og Glückstadt, og Seilfarten paa den hele Strækning vanskelig, især formedelst Vandets Udstrømmen og Tilbagestrømmen, som ofte flytte Sandgrundene fra et Sted til et andet.**

Formedelst disse Grunde, saavel ovenfor som nedenfor „Blankeneser Sande", maae de store og svært-ladede Skibe, som ville op til Altona eller til Hamborg, naar de stikke dybere end 15—16 Fod, omlade mellem Breckwolt Sand (hvorpaa Hetler Skandse var anlagt) og Kb. Twielenfleth (paa den hannoverske Kyst), samt naar de stikke over 12 Fod, omlade udenfor Blankenese, hvortil man især betjener sig af de smaa Skibe, som kaldes „Lichter".

Ved stærke vestlige Storme, især fra V. N. V., stiger Vandet i Under-Elben til en betydelig Høide, og foraarsager ikke sjelden stor Skade paa den Deel af Elbbredden, der bestaaer af lavtliggende Marsk, hvorfor ogsaa høie Diger værne for disse, og paa den holsteenske Side følge langs med Elbens nordre Bred indtil ½ Miil V. for Fl. Wedel. Strax Øst for dette Punkt høiner sig derimod den nordre Kyst betydelig, og tæt ved samme ere Bakker af 200—300 Fods Høide, navnligen til begge Sider af Blankenese.

Til Betegning af Seilløbet, hvis Dybde er meget forskjellig, men kun paa korte Strækninger ovenfor Glückstadt under 16′ og nedenfor Glückstadt overalt over 24′, er dette belagt paa den nordre Side med 17 hvide Tønder (imellem Teufelsbrücke og Störmundingen), paa den søndre Side med 27 sorte Tønder (mellem Blankenese og Brockdorf) samt i Mundingen med 19 røde Tønder, fra Neuwerk til Brunsbüttel.

Elbmundingen strækker sig i en Længde af 6 M. fra en Linie imellem Neufeld og Oste-Flodens Udløb (r. T. No. 19) **indtil 2 Mile fra De Neuwerk, i en Linie fra denne De til Helgoland, hvor en rød Tønde** (No. 1) **og et stationeret Fyrskib ere bekjendte Tegn og Mærker paa at man er ved Mundingen. Denne er paa begge Sider begrændset af høie Sandbanker, med Undtagelse af en Strækning paa 3½ Miil, hvor Elbmundingen mod S., mellem Fl. Neuhaus og Kb. Döse, er begrændset af Landet Hadeln og A. Ritzebüttel.**

Saavel paa den lille De Neuwerk, som ved Hamborgs vigtige Ladeplads Curhavn (tæt ved Fl. Ritzebüttel) brænde Fyr, for at lette Indseilingen til Elbmundingen, i hvilken desforuden 2de Fyrskibe samt 2de Lodsgaliother ere fast stationerede. Alle disse samt øvrige anførte vigtige Sømærker, Baal og Bauner vedligeholdes, ifølge afsluttede Conventioner, af Staden Hamborg.

Ved Ny- og Fuldmaane er høiest og lavest Vand i Elben, navnligen:

I Elbmundingen (rød Tønde No. 1) Flod Kl. 12, Ebbe Kl. 6.
Udenfor Curhavn (r. T. No. 12) Flod Kl. 1, Ebbe Kl. 7¼.
— Glückstadt (hvid T. No. 16) Flod Kl. 3, Ebbe Kl. 10.

Udenfor Wedel (hvid Tønde N. 8) Flod Kl. $4\frac{1}{4}$, Ebbe Kl. $11\frac{3}{4}$.
— Hamborg Flod Kl. 5, Ebbe Kl. $12\frac{3}{4}$.

Forskjellen mellem Flod og Ebbe er ved Cuxhavn $9\frac{3}{4}$ Fod, ved Glückstadt $8\frac{1}{2}$ Fod og ved Hamborg $6\frac{2}{3}$ Fod. Endnu ved Zollenspiecker, endskjøndt omtrent 17 Mile fjernet fra Cuxhavn, bemærkes Virkningen af Nordsøens Ebbe og Flod.

Over Under-Elben forer ingen Bro, og ikkun enkelte Færger. Saaledes er ved Altona ingen privilegeret Færgefart, men man betjener sig enten af Everter, af harborgske Færgebaade, eller af hamborger Dampskib. Fra Blankenese forer derimod en stor Færge over Elben til „Cranz" ved Este-Flodens Udløb (paa Landeveien over Buxtehude til Bremen). Ved Wedel er (fra Schulau) en Færge over til Kb. Grünendeich (ved Lühe-Aaens Udløb). Fra Glückstadt er vel ingen regelmæssig Færgefart over Elben, men dog en hyppig Forbindelse med den modsatte Elbbred, især med Stade. Fra Brunsbüttel endeligen er en regelmæssig Færgefart saavel over Under-Elben til Fl. Neuhaus, som over Elbmundingen til Cuxhavn.

Elben er en af Tydsklands Hovedfloder, som udspringer paa den preussisk-østerrigske Grændse i det schlesiske Herskab Künast (fra en Kilde, der ligger over 4000' over Havets Niveau) og har i det Hele et Løb af omtr. 150 Mile, paa hvilket den optager over 50 Floder, foruden flere hundrede mindre Vandløb. Allerede ved Staden Melnick i Böhmen, hvor Elben optager Moldau-Floden, bliver den seilbar og gjennemstrømmer derpaa en Deel af Böhmen, Sachsen og Preussen, samt adskiller Hannover fra Mecklenborg, Lauenborg, „Vierlande", Hamborg og Holsteen.

Fra henimod $\frac{1}{2}$ Miil S. O. for Staden Lauenborg indtil $\frac{1}{4}$ Miil V. for Kb. Besenhorst danner Elben, i en Udstrækning af $3\frac{1}{2}$ Miil, Grændsen af Hertugdømmet Lauenborg, og over denne Strækning er en Hovedfærge fra Kb. Schnackenbeck til den hannoverske Fl. Artlenburg (den nærmeste Landevei fra Lübeck til Lüneborg), samt en mindre Færge ved Staden Lauenborg over til Elbdiget ved Hohnsdorf.

(See endvidere betræffende denne Strækning: Hertugdømmet Lauenborg og Rigsgrændsen.)

Paa Elbens videre Løb fra Grændsen imellem Lauenborg og Vierlande, ved Besenhorst, adskiller den de saakaldte „Vierlande", eller Amtet Bergedorf, samt de hamborgske Elbøer (i en Længde af $3\frac{1}{2}$ Miil ovenfor og 2 Mile nedenfor Staden Harborg) fra Kongeriget Hannover, idet den tilligemed flere Arme gjennemskjærer dette Amt og danner disse Øer.

Over Over-Elbens Hovedløb paa denne Strækning forer en liden Færge fra Kb. Borghorst over til den hannoverske Kb. Drenhausen, og en Hovedfærge fra det hamborgske Toldsted Zollenspiecker til Kb. Hoope (N. for Staden Winsen, paa Hovedlandeveien fra Hamborg til Lüneborg). Endvidere en Hovedoverfart fra Hamborg til Harborg, deels med harborgske Færgebaade, deels med Everter, samt dagligen til bestemte Tider med et Dampskib.

Da de tvende Arme „Dove" og „Gose", som forenede flyde N. om Øen „Ochsenwerder", ere inddigede, kunne de hverken adskilte, eller efter deres Forening, under Navn af Billwerder Elbe tjene til Gjennemfart, og Seilløbet forer derfor alene forbi Zollenspiecker og Hooper Skandse. En tredie større Elbarm flyder i nordlig Retning under Navn af „Norder-Elbe", imellem „Ochsenwerder" og „Wilhelmsburg", N. om den sidstnævnte Ø, paa hvilket Løb den optager Bille-Floden, tæt Øst for Staden Hamborg; men dette Seilløb er meget grundt og afbenyttes kun af mindre Skibe og af Elbdampskibet mellem Magdeborg og Hamborg.

En fjerde Arm er „der Reigerstieg", hvilket for Tiden er Elbens Hovedseildyb, der fra Staden Harborg fører i nordlig Retning mellem Øerne Wilhelmsburg og Roß til Hamborgs Hovedhavn, men ikke længer er det dybeste Løb. Medens nemlig Regjeringen i Hannover strengt overholdt, at Elben ikke hindredes i sit Løb ved at man inddigede det tilslikkede Land ved den hannoverske Kyst, har Hamborgs Magistrat tilstedet Besidderne af Elbøerne saadant, og derved bidraget til at Elben med dens større Vandmasse strømmer endnu en Strækning V. forbi Harborg, og har sit dybeste Løb igjennem:

Farvandet „Köhlbrand", som er den femte Arm af Elben, der nærmest fører fra Süder-Elben ved Harborg til Over-Elben ved Altona.

De Arme af Elben, som vestlig for Hoveddybet „Köhlbrand", omflyde Øerne Altenwerder, Griesenwerder og Finkenwerder, navnligen Mühlenfleth, Köhlfleth og „Alte-Süder-Elbe", ere ubrugelige Farvande.

Paa sit Løb under Navn af Under-Elben, nedenfor Finkenwerder danner og omflyder Elben med lavvandede Arme en Deel Øer eller Sandbanker, især nær ved den hannoverske Kyst. De betydeligste iblandt disse ere midt i Farvandet: Schweine-Sand og Böhaken udenfor Blankenese, Hanskalb-Sand, udenfor Schulau, og Pagen-Sand, udenfor Krück-Aaens Munding; ved den holsteenske Kyst: Schleep-Sand, udenfor Wedeler Marsk, Juels- og Breckwolt-Sand (hvorpaa Levninger af Hetler Skandse), udenfor Hasseldorfer Marsk; og ved den hannoverske Kyst: Hanöfer- (Hannover-) Sand, Stader-S., Aseler-S. og Kraut-Sand (en stor beboet Ø) ligeoverfor Glückstadt.

Anm. 1. Siden 1822 er Elbskibsfarten fri, saa at enhver Skipper kan losse og lade, hvor han vil, imod at erlægge Elbtold paa visse Steder (for Tiden 14).

— 2. Elben danner Grændsen mellem Hannover og Mecklenborg i militair-geographisk, men ikke ganske i politisk Henseende; thi det hannoverske Amt Neuhaus, som tidligere hørte til Lauenborg, ligger paa Elbens høire Bred.

— 3. Allerede Waldemar II forenede Harborg (hvor han anlagde et fast Slot) med Hamborg ved Broer over til de mellemliggende Øer. I samme Øiemed, men efter en langt større Maalestok, vare de Arbeider, som Marskalk Davoust, paa Hamborgs Bekostning, i en næsten utrolig kort Tid udførte i 1813. Ogsaa han forbandt de befæstede Stæder Hamborg og Harborg ved en, eller rettere ved tvende Broer over Elben. Den hele Brolængde udgjorde 15940 hamb. Fod, foruden Chaussèen paa Wilhelmsborg, som forenede Broens tvende Dele og var 9000 Al. lang. Den hvilede paa 855 Pæleaag, hvert bestaaende af 5 Pæle. Paa hvert af de tvende Steder (over Norder- og Sønder-Elben), hvor Seilløbet var frit, tjente tvende store Færger (hvoraf hver kunde rumme 400 Mand, eller 70 Heste, eller 9 Vogne) til Overfarten, og til Forsvar for disse vare Blokhuse anlagte.

Moser og sumpige Enge.

Paa Geesten i Ditmarsken, især Ø. for Heide og for Meldorf, samt N. for Kuden-Sø, findes endnu store Strækninger af Moseland og sumpige Enge, dog ere disse langtfra nu saa betydelige og saa impassable som til den Tid, da de væsentligen bidroge til at værne for Ditmarskens Selvstændighed; thi ved Agriculturens tiltagende Fremskridt er meget Areal af Ditmarskens Mosestrækninger udskiftet og forvandlet til Græsgange og Plovland. Den betydeligste Mose er nu „das wüste Moor" (Ø. for Kuden-Sø), som staaer i Forbindelse med Vahler- og Nüttlen-Mose, ved Sachsenbande, N. for Wilster Marsk.

I Holsteens Midte ere de største Mosestrækninger: Offenbüttel-Mose og Gr. Reit-Mose paa begge Bredder af Giesel-Aae ved dens Udløb i Eideren; „das wilde Moor", S. for Rendsborg; Fuhlmoor, Wilde- og Bockelseer-Mose, S. for Breitenburg; Dütjen-Mose, Ø. for Kb. Nortorf; Dosen-Mose, S. og Ø. for Einfelder-Sø; Sether- og

Borstel-Moser, Ø. for Kißdorfer Terrainafsnit; og Himmelmose, V. for Qvickborn. I den østlige Deel ere ikkun meget smaa Moser; derimod findes betydelige Strækninger af sumpige Enge ved Travens Bredder, og ved Brock-Aaens Bredder mellem Gruber-Sø og Westsecker-Sø.

Marskland.

Holsteens hele Vestkyst (henhørende til N. og S. Ditmarsken) samt Elbkyst, indtil Flekken Wedel (Wilster-, Kremper-, Bielenberger-, Haseldorfer- og Wedeler-Kysten) bestaaer af Marskland, hvis Beskaffenhed og Eiendommeligheder er lig Slesvigs Marsk (see S. 331), og hvis Areal udgjør omtrent $\frac{1}{8}$ Deel af hele Hertugdømmet Holsteens Fladeindhold.

Her, som i det Slesvigske, er Marsken mere befolket end Geesten, da Naturen synes at have forundt Marsklandene en langt større Frugtbarhed end Geestlandene, til Vederlag for den Fare, hvormed de trues af Vandet, naar det stiger over den sædvanlige Flodhøide.

Anm. Grændseskjellet mellem Geest og Marsk (for største Deel inddiget) paa Vestsiden af Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen betegnes i Slesvig ved en Linie fra Høier, østlig om Tønder, forbi Humtrup, Klixbüll, Stedesand, Bargum, Langenhorn, Bredstedt, Bohmstedt, Husum og Schwabstedt, langs med Trenens høire Bred til Hollingstedt, hvorpaa Skjellet paany i sydlig Retning danner Börmer og Negger Kog, og omslutter Kirkesognet Erfde. Vestlig for denne Linie ligger imidlertid enkelte Geeststrækninger omgivne af Marsk, navnligen: „Risummoor" (S. for Klixbüll), Garding og Tating Geestaase, den store Geestaas i Landskabet Stapelholm, og den mindre Geestøe, hvorpaa Erfde ligger.

Grændsen af den holsteenske Marsk fortsættes ved en Linie, fra Eideren ved Giesel-Aaens Udløb, som fortsættes langs med Eiderens venstre Bred, forbi Delve og Hennstedt, og derfra i sydlig Retning gaaer forbi Weddingstedt, Heide, Hemmingstedt, Westerwohl, Delbrügge, Meldorf, S. Hadstedt, Windbergen, Michaelisdonn, Eddelack til Burg, derpaa i en Bugt, N. om Sachsenbande og Krumendiek til Itzehoe, langs med Störens høire Bred til Kellinghusen, og derfra atter i sydlig Retning forbi Steinhorst, Horst, Elmshorn og Uetersen ned til Wedel. Alle foranførte Punkter (med Undtagelse af Sachsenbande, Krumendiek og Eddelack) ligge paa Geesten. Vestlig for denne Linie ligge isolerede Geestaase i Nordre Ditmarsken, fra Lunden til Stelle, og Itzehoer Sandaas, mellem Breitenburger og Kremper Marsk.

2. Kysterne.

a) Nord- og Østkysten, samt Øen Femern.

Denne Kyst strækker sig mod Øst i en Længde af circa 8 Mile fra Kieler Fjord indtil Femersund, og mod Syd omtrent i samme Længde fra Femersund til Trave-Flodens Udløb. Næsten den hele Kyst er dækket af Grunde, som strække sig i Gjennemsnit $\frac{1}{4}$ Miil ud i Havet, men paa den yderste $\frac{1}{3}$—$\frac{1}{4}$ Deel af disse Grunde haves iøvrigt 3 og 4 Favne Vand. Vi ville, ved at anføre de vigtigere Punkter paa denne Kyst, tillige betegne sammes tilgængeligste Steder, og derfor her blot forløbigen bemærke, at kun paa enkelte Punkter kunne Skibe og Baade lægge tæt til Land, og at man næsten paa den hele Strækning kun kan udføre Landinger derved, at man i en temmelig Afstand fra Kysten stiger ud af Baadene og vader i Land. Stranden, saavelsom Havets Grund nær ved

denne, er i Almindelighed sandig, gruset og hyppig ligesom besaaet med større og mindre Rullestene. Kysten høiere oppe i Land er i det Hele taget jevn og lav, især paa den nordlige Deel fra Kieler Fjord indtil Landet Oldenborg, som er et meget fladt, men tillige temmelig høitliggende Land; hvorimod den østlige Kyststrækning, paa enkelte Steder i ringe Afstand fra Stranden, hæver sig indtil 30 Fod. Den egentlige Strand (eller Kysten imellem det høiere beliggende Agerland og Havet) bestaaer ved Kysten af Preetzer Provsti og Cismar Amt fornemmelig af en bred og lavtliggende Engbund, der har Liighed med Marskens uinddigede Forland, men iøvrigt af et smalt Landstrøg, bestaaende deels af Sand, deels af Mosegrund.

Anm. 1. Vel har Østersøen selv ingen Flod eller Ebbe, men ved stille Veir bemærkes dog, som Følge af Flodens og Ebbens Indvirkning fra Nordsøen og Kattegattet, en regelmæssig Stigen og Falden af Vandet paa den holsteenske Kyst, der iøvrigt, i Gjennemsnit taget, ikke overstiger een Fod, og aldeles forsvinder i Forhold til Vindens og især Stormens Indflydelse. En Storm fra Norden forhindrer nemlig ei alene Østersøens Afløb, men driver end ydermere Vandet ind fra Kattegattet, som foraarsager høit Vand paa den nordlige Kyst, hvilket og er Tilfældet paa den østlige Kyst ved en Storm fra Østen. Naar paa en vedholdende nordlig Vind følger en Storm fra Østen eller Nordost, stiger nemlig Vandet stundom i faa Timer indtil 10 Fod og mere. Dog har Vandets Stigen ikke den skadelige Indflydelse paa Landet her, som paa Vestkysten. Blot de store Enge (circa 4000 Tdr. Land), som ligge ved Provstiet, have lidt og lide Skade ved Oversvømmelser; thi da de tidt staae under Vand om Sommeren, fordærves eller tilintetgjøres ofte Høhøsten. Derfor havde ogsaa Bønderne opført en temmelig høi Dæmning langs med Stranden; men da Arbeidet var udført uden Sagkundskab, har Søen i 1836 ved høit Vande banet sig en Vei ind bag Dæmningen og meget beskadiget denne. Ved lavt Vand, efter en Storm fra Vesten, finder man paa denne Kyststrækning langt ud i Havet endnu Levninger af en, 1625, fra Landet løsreven Herregaard og Bondeby, hvilket efter nogle Historieskriveres Udsagn har foranlediget Benævnelsen: Kolberger Heide, saavel for denne Kyststrækning, som for Farvandet udenfor samme. Da imidlertid paa de Meierske Kaart fra 1649 saavel anføres „Reide" som „Heide", og Dankwerth skriver S. 205 o. fl. St. „Kolberger-Reide", har flere danske Historiographer senere skrevet Kolberger Rhed, en Benævnelse, der ogsaa for saavidt er meget passende, da dette Farvand har en særdeles god Ankergrund, og derfor ogsaa oftere er bleven afbenyttet som Station for de Flaader, der enten agtede at dække Hertugdømmets Kyster, eller at observere denne Deel af Østersøen.

— 2. I dette Farvand beholdt Christian IV Overmagten i en 10 Timers haardnakket Kamp mod en svensk Flaade under Admiral Flemming, i hvilken Fegtning den 67aarige Konge mistede sit høire Øie; og i samme seirede den danske Adm. Gabel over den svenske Adm. Wachtmeister, d. 21de April 1715; hvilken sidste Træfning bevirkede, at Fienden maatte forlade Femern, som han havde erobret.

I. Nordkystens vigtigste Punkter ere:

Kieler Fjord, som i sin kileformige Skikkelse er seilbar næsten overalt, selv for de største Orlogsskibe, har en Længde af omtrent 2 Mile fra Mundingen ved Bülk, og en Brede fra 1500 Skridt (ved Friedrichsort) til ½ Miil. Indenfor Sandrevet ved Friedrichsort har den hele Fjord en god og sikker Ankergrund paa 5—9 Favne Vand, og er overhovedet en meget rummelig Vinterhavn af 1ste Classe.

Fra Bülk til Friedrichsort er Farvandets mindste Dybde 54′, fra Friedrichsort til en Linie imellem Kieler Skibsbro og Sandkrug 30′, og fra Skibsbroen indtil Byens sydligste Bolværker udenfor St. Jürgens Capel har Farvandet i det mindste 15′.

Trende Lampefyr ere anlagte paa den slesvigske Kyst, nemlig ved Bülk, Friedrichsort og Holtenau for at sikkre Indseilingen, men i flere Aar er det sidstnævnte ikke bleven tændt, da saadant fandtes ufornødent.

Over Fjorden er Færgefart med Baade mellem Staden Kiel og Fiskerleiet Ellerbeck samt Færgestedet „Wilhelminehöhe" (Sandkrug), begge paa Fjordens østre Bred.

Anm. Danmarks Krigshistorie har noksom beviist denne Fjords militaire Vigtighed, navnligen som Station og Tilflugtssted for Krigsskibe, der, uden Hensyn til deres Antal og Størrelse, her kunne finde et imod enhver Storm sikkert Leie, bequemme Losse- og Ladepladse, gode Værfter til Kalfatring, samt et rigeligt Forraad af alle Slags Fornødenheder. Den tidligere omtalte lille Fæstning Friedrichsort, som oprindeligen anlagdes for at beherske Kieler Fjord, mangler vel, som Landfæstning, tilstrækkelig fortificatorisk Forsvarsevne, men er dog stedse — som allerede anført — et stærkt imod Landsiden lukket Søbatterie, der i Forening med nogle paa den modsatte Side af Fjorden anlagte Forskandsninger, fuldkommen formaaer at dække de Skibe, som have søgt Tilflugt i denne Fjord.

Kiel (Kilia), Kjøbstad under **54° 19′ 25″ n. B. og 2° 26′ 18″ v. L.** (St. Nicolai Taarn), ved den vestre Bred af Kieler Fjords søndre Deel (hvor en Arm af Fjorden danner en liden Halvøe, paa hvilken selve Staden eller den ældste Deel af denne ligger, forbunden ved en Steenbro med den nyere, søndre og større Deel af Byen, som fornemmeligen bestaaer af „Forstaden" og „der Kuhberg"). **Kiel, som er Hertugdømmernes eneste Universitetsstad, en af Rigets vigtigste Handelspladse, samt Hovedcommunicationspunktet imellem de danske Øer og Fastlandet, og in specie imellem Kjøbenhavn og Hamborg, er en meget smukt beliggende og livlig By, med omtr. 12500 Indb.** (og omtrent 13000 Indb., iberegnet den vedliggende, men under Amtet henhørende saakaldte Flekke Brunswick, der er at betragte som en nordre Forstad til Kiel).

Staden har 2 Kirker, af hvilke St. Nicolai er Hovedkirken, men ikkun eet Torv og faa Hovedgader. I den nordre Ende af Byen ligger det kongelige Slot Kiel (som for Tiden beboes af Hertugen af Glücksburg) og hvori Universitetet har sit Bibliotheks Locale. Byen er Sædet for Hertugdømmernes Over-Appellationsret; har en lærd eller saakaldt latinsk Skole, et Vaisenhuus, flere tildeels betydelige Fabrikanlæg, gode Skibsværfter, og i Garnison det Lauenborgske Jægercorps, samt 1 Escadron af Liv Regimentet lette Dragoner. I hvert Aars Januar afholdes her det saakaldte „Kieler Omslag", som er en Hoved-Termin for Pengeomsætninger og Betalinger i Hertugdømmerne.

Havnen, som er den indre, sydvestlige Deel af Fjorden, er en Vinterhavn af 1ste Classe, og de største Handelsskibe kunne lægge lige op til Byens 500—600 Al. brede Skibsbro, hvor til samme Tid 20 store Skibe (Tremaster, Brigger) og 20 mindre Skibe kunne bequemt losse og lade. Kiels Beliggenhed er overhovedet særdeles gunstig for Handel og Skibsfart (Tab. VIII), da her er en udmærket Havn ved en for de største Skibe seilbar Fjord, som er omgiven af et kornrigt og frugtbart Opland. Endvidere staaer Staden ved en god, ikkun omtrent 12 Mile lang, Chaussee i umiddelbar Forbindelse med Hamborg og Altona, og ligger saaledes paa en bequem og mercantilsk vigtig Forbindelseslinie imellem Nord- og Østersøen. Ved Udførelsen af det projecterede Jernbaneanlæg imellem Kiel og de foranførte Stæder vil Resultatet af Kiels gunstige Beliggenhed blive endnu fordeelagtigere for denne Stad, der iøvrigt allerede nu har iblandt Rigets samtlige Provindssteder den største Udførsel af Korn- og Fedevarer, samt den betydeligste Speditions- og Transithandel. (For Tiden udføres iblandt ander aarligen herfra omtr. 150000 Tdr. Korn og 15000 Tdr. Smør, og i 1839 exporteredes overhovedet herfra for en Værdi af 2¼ Mill. Rbd. Endvidere spediteres for Tiden aarligen fra Hamborg over Kiel Varer af 9½ Million Punds Vægt, og over Kiel til Hamborg af circa

2 Mill. Pd.s. Toldintraderne ere ogsaa i de sidste 7 Aar stegne til det tredobbelte Beløb.) Den regelmæssige umiddelbare Forbindelse til Søes mellem Kiel og Kjøbenhavn skeer med 2 Damp- og 5 Paquetskibe, og desforuden finder Dampskibsforbindelse Sted imellem Kiel og Vordingborg, samt imellem Kiel og Faaborg. Siden 1823 er her en stor Søbadeanstalt, beliggende ved Lystskoven „Düsternbrook".

Kiel erholdt Stapelret i 1321 af Christopher II; og at denne By maa være gammel, sees iblandt andet deraf, at den allerede i Aaret 1166 ødelagdes af Venderne. I det 14de Aarh. befæstedes den med Ringmure, samt omgaves Slottet (som længe var en fyrstelig Residents) med vaade Grave og Palisader. Ved et Angreb fra Landsiden har imidlertid Slottet ligesaalidet som Byen formaaet at gjøre alvorlig Modstand, hverken i 1627 eller i 1644. Et Angreb paa Slottet fra Søsiden, af Christian IV, d. 8de April 1628, med 4 Linieskibe og 2 Galeier, mislykkedes derimod ganske; thi vel blev der skudt Breche paa 4 Steder i Slottet, men Stormen blev ved en uventet Modstand afslaaet, og da Kongen ikke var Herre over Fjordens Bredder, formaaede han ikke at fortsætte Angrebet. Efter det tabte Slag paa Colberger Rhed, d. 1ste Juli 1644, søgte og fandt den svenske Flaade Tilflugt i Kieler Fjord, hvorfra den undslap, Natten imellem d. 31te Juli og 1ste Aug., ved den danske Admiral Galts Uagtsomhed. I Vinteren 1813—14 var i Kiel det fiendtlige Hovedqvarteer, og d. 14de Jan. 1814 afsluttedes den for Danmark ugunstige Kieler Fredstractat.

Anm. Er og Slottets samt Byens Befæstning tilligemed Kiels fortificatoriske Vigtighed ganske forsvunden, da de Byen omgivende og denne dominerende Høie forhindre Muligheden af et ordentligt Forsvar, saa er denne Stad dog endnu stedse ei alene i mercantilsk, men ogsaa i militair Henseende, formedelst sin gunstige Beliggenhed og de materielle Ressourcer, som ere samlede i samme, et af de vigtigste Punkter.

Det er derfor ikke uvigtigt, at i den coupeerte og bakkefulde Egn mellem Kieler Fjord, Schulen-Sø og den lille Rus-Sø (som har sit Afløb til Eideren mellem Hammer og Blocks-hagen, S. 377) findes til Kiels Dækning flere taktisk gode Stillinger, der tillige formaae at yde den strategiske Fordeel, at Stadens forsøgte Forsvar udsætter ikke denne for et tabt Slags umiddelbart ødelæggende Følger; thi i det uheldige Tilfælde af en tabt Træfning berører den hensigtsmæssigste Retraitelinie ikke Kiel, men fører enten til Bropasset „Achterwehr" over Eideren, eller til Bropassene Landwehr og Levensaae over Canalen, eller til Bropasset Neumühlen over Schwentinen.

Neumühlen, 2de Vandmøller med et betydeligt Bropas (Steenbro) over Schwentinen, ovenfor dens Munding i Kieler Fjord. Den bebyggede Skrænt N. for Passet benævnes ogsaa Neumühlen, S. for hvilket den store Kb. **Wellingdorf** ligger.

Ved dette Bropas var en Skandse anlagt i det 17de Aarh., der erobredes af Torstenson efter et tappert Forsvar.

Laboe, Fiskerleie ved den sydøstlige Bred af Kieler Fjords Munding. Paa en Huk noget Syd for samme sees Levninger af en i sidste Krig anlagt Skandse, som ligeoverfor Friedrichsort tjente til at bestryge Indseilingen til den indre Deel af Kieler Fjord.

Schönberg (oprindelig Sconeberge), en meget stor Kb., som vel er beliggende henimod ½ Miil fra Kysten, men hvis høie Kirketaarn dog tjener til et vigtigt Sømærke.

Denne By, som er den betydeligste i det meget befolkede Preetzer Provsti, har omtr. 1400 Indb., ligner en Flekke, og er ogsaa i Besiddelse af de Fordele, som med Hensyn til borgerlig Drivt og Næring almindeligviis findes i en Flekke.

Schmool, adl. Gods, henhørende til det landgrevelig hessiske Fideicommis. Det gamle, nu nedbrudte Herresæde har oprindeligen været en Sørøverborg.

Hohenfelde, adl. Gods, ligeledes henhørende til det landgrevelig hessiske Fideicommis. I dette Gods egne sig Hobbersberg, samt Bakken ved Todendorf, til Signalpunkter for Kyststrækningen fra Kieler Fjord til Bugten ved Hochwacht.

Neverstorf, Water-, adl. Gods ved et Indrevand („der Binnensee"), som kun er adskilt fra Østersøen ved en smal Tange „die Lippe", hvorigjennem Helmstorfer-Aaen har sit Udløb, dannende en liden Canal, der kan afbenyttes af smaa Skibe.

Hochwacht, Ladeplads under en Huk, ¾ Miil N. O. for Lütjenburg, og N. for et lidet Indrevand, som optager flere smaa Aaer. Den bedste Rhed i det foranførte Farvand er

udenfor denne Ladeplads, der er forsynet med et hensigtsmæssigen indrettet Pakhuus, og for Tiden ikke alene er Stapelplads for engelsk Steenkul og for svensk-norsk Bygningstømmer, men tillige et meget afbenyttet Udskibningssted for Omegnens Kornafsætning, samt for de fra de danske Øer til de holsteenske Marskeder overførte Heste. Nær ved ligger Hasberger Søbadeanstalt.

Anm. Da Kysten udenfor Hochwacht er tilgængelig for større Skibe indtil nær under Land, synes denne Ladeplads at være gunstig beliggende for en Landgang, naar Holsteen, og navnligen Kiel, er i Fiendens Hænder; thi et her landsat Corps vil neppe støde paa nogen væsentlig Hindring for dets Fremrykken N. for Schwentinen, og bag denne Flods høire Bred, samt de Søer, som dette Vandløb gjennemstrømmer, kunne hurtig tages gode, saavel defensive som offensive, Stillinger.

Weißenhaus (Wittenhuß), et gammelt adl. Gods med et Bropas over Brock-Aaens Udløb fra Westfeker-Sø, hvor Kysten af Landet Oldenborg begynder.

V. for dette smukke Herresæde ligger ved Meierigaarden **Friedrikenhof** et høit Punkt, som er tjenligt til en Varde ved Kysten **Ø.** for Hochwacht.

Putlos, adl. Gods, hvis gamle Herresæde har været en fast Borg. Farvandet udenfor samme er meget dybt nær under Land, men selve Kysten er høi og let at bevogte.

Heiligenhafen, Kjøbstad under 54° 22′ 23″ n. B. og 1° 35′ 53″ v. L., med henimod 1900 Indb., der fornemmeligen leve af Agerbrug og Skibsfart (Tab. VIII). Udførselen er et heller ubetydelig. Havnen, som er en Vinterhavn af 4de Cl. (9′), er egentlig kun en Rhed, der beskyttes af en lang Holm, „der Werder" kaldet, og hvortil Indseilingen Ø. fra fører igjennem en meget smal Rende eller Canal. Udenfor hiin Holm er en meget god Rhed paa 3—4 Favne Vand. Fra Stadens Skibsbro er Overfart til Orth, paa Femern (1 M.), og Paquetfart til Kjøbstaden Nysted.

Heiligenhafen er et gammelt Havnested, hvortil man tidligere kunde komme nærmere med store Skibe end nu; men Kong Erik af Pommern lod i 1419 Seildybet til Byens indre Havn tilstoppe. Desuagtet har denne By senere ofte tjent som Udskibningssted for Krigsmaterial, der førtes over fra de danske Øer til Holsteen, ved hvilken Leilighed de ved Byen opkastede Forskandsninger oftere forsvaredes med Held.

I den sidste Krig landede en Deel Englænder paa Werderen, for fra denne at vade i Land; men da de forfeilede den rette Vei, maatte de med Tab og uforrettet Sag afstaae fra dette Forsæt.

Großenbrode, Kb. i et adeligt Gods af samme Navn, 1 Miil Ø. for Heiligenhafen, og $\frac{1}{3}$ M. fra Großenbrode Færgested ved Femersund.

Anm. Da Nordkystens Beskaffenhed og afsides Beliggenhed begunstiger Landingen af et Corps, som agter at fæste Fod i Holsteen, og som fra en Stilling ved Staden Oldenborg enten efter Omstændighederne vil trænge frem mod Lütjenborg, eller mod Neustadt, foranledigede disse Fordele, at Markgreven af Baden landede med et dansk Corps paa 8000 M., i Septb. 1627, ved Heiligenhafen. Men da Markgreven blev angreben ved Oldenborg af den keiserlige Hær under Grev Schlick, forinden Forskandsningerne bag Brock-Aaen vare fuldendte, og da Fienden havde bemægtiget sig samt stærkt besat Passet ved Weißenhaus, trak Markgreven sig efter 2 Dages heftig Fegtning ved Oldenborg tilbage til Heiligenhafen, for der at indskibe sig paany. Følgen heraf var, at da den største Deel af Transportskibene var seilet bort med det escorterende Krigsskib, opstod den største Uorden i Markgrevens Corps, hvoraf den halve Deel, uden Ammunition, og forladt af sine Officerer, capitulerede ved Großenbrode, forhindret i at komme over til den foranførte Stillings Reduit: Den Femern.

Femersund, som adskiller Den Femern fra Holsteens nordøstlige Spidse, har en Brede af ikkun omtrent $\frac{1}{4}$ Miil. Desuagtet er Overfarten stundom meget vanskelig, især om Vinteren. Seilløbet igjennem Sundets snevre Rende kan kun afbenyttes af 9—10′ dybgaaende Fartøier, formedelst Grunde udenfor dets østlige Indløb. Vesterfra kunne vel endog Skibe af 12—15 Fods Dybgaaende finde Sommerhavn og god Ankergrund i Sundets Vestside, men de maae da samme Vei ud igjen.

II. Femern.

Femern, Øe og Landskab (henhørende til Hertugdømmet Slesvig, men ikkun ved et smalt Sund adskilt fra Holsteen), ligger under 54° 32′ 30″ og 54° 24′ 30″ n. B. og 1° 34′ og 1° 16′ v. L. Fra Markelsdorfer Huk paa den nordre og indtil Struckamper Færge ved Femersund paa den søndre Kyst er en Brede af 2 Mile, og mellem Ø. og V. er Øens største Længde 2⅓ Miil. Fladeindholdet udgjør omtrent 3¼ □ Miil. Paa Femern 1 Kjøbstad med henimod 1800 Indb. Paa Landet, i dets fire Kirkesogne, omtrent 1880 Mennesker paa □ Milen.

Femern er et jevnt og fladt Land, med en feed, marsklignende og frugtbar Jordbund, men saa godt som aldeles blottet for Skov, samt uden Vandløb. Øens lave Beliggenhed har en ugunstig Indflydelse paa den ikke klimatiserede Beboer (see S. 19), men Landet er dog overalt vel bebygget og godt dyrket. Da lavvandede Grunde omgive den hele Øe, savner denne en Havn, og Landingsstederne ligge ikkun ved aabne Rheder.

Burgdybet, i Femersund, som tidligere afgav en ret god Havn for mindre Skibe, er nu ikkun tilgængelig for Baade, og i Bugten ved den lille Øe Flügge, paa Vestsiden af Femern, kunne ikkun Smaaskibe tage Vinterleie.

Den bedste Rhed er under den nordostlige Kyst, udenfor Oldenborgs Huk og N. for Presenvig, hvor Skibe kunne ankre med Fralandsvind langs med Øen paa en ⅓ Miil nær Land.

Drages fra Puttgardens Rev udenfor den anførte Huk tangerende Linier til Grundene udenfor Nakskov Fjord og Grundene sydlig for Nysted, saa vil denne Vinkel indbefatte 11 Compasstreger, og altsaa kan man med enhver Vind seile herfra til Lolland, hvilket er af Vigtighed med Hensyn til Forbindelsen imellem Femern og de danske Øer.

De vigtigste Punkter ere:

Burg, Kjøbstad under 54° 26′ 10″ n. B. og 1° 22′ 56″ v. L., henimod 1 Miil fra Femersunds Færge, med henimod 1800 Indb., hvis Hovederhverv er Agerbrug. Da Byens Havn, som dannedes ved Udløbet af Øens eneste, nu udtørrede, Vandløb i et Indrevand, S. for Burg, er fuld af Mudder, kan Byens Losse- og Ladeplads „Staaken" kun afbenyttes af Baade og meget smaa Fartøier. Paa en ufrugtbar, sandig Odde, Syd for dette Indrevand findes Ruiner af det faste Slot Glambek, som fornemmeligen var anlagt for at beskytte den foranførte Havn.

Slottet Glambek blev i 1358 erobret af Valdemar IV og stærkt befæstet. Det erobredes af Holstenerne i 1416, efter 8 Ugers Beleiring, og ligeledes i 1427; men forsvaredes med Held af en dansk Besætning i 1420.

Petersdorf, en stor Kirkeby, i Besiddelse af nogle Flekkerettigheder og derfor stundom betegnet som Flekke. Kirkens Taarn har en Høide af 200 Fod, og er derved et kjendeligt Sømærke.

Puttgarden, en stor Landsby V. for Oldenborg Huk, hvor der siden 1832—34 er opført Fyrtaarnet Marienleuchte. Dette for Søfarten meget vigtige Fyr (Blinkfyr af 6 Lamper med Huulspeile) er anbragt 92′ over Vandet, og dets Lyskreds skjærer Gjedsers i Ø. og Fakkebjergs i V.

I Nærheden af Puttgarden Rev landede de Svenske d. 29de Juni 1644, og erobrede Femern efter en tapper, men forgjæves Modstand fra Indbyggernes Side.

Orth, Landsby paa en liden Odde, N. V. for Femersund, med Overfart til Heiligenhafen. Den er tillige en Losse- og Ladeplads, som især afbenyttes til Udførsel af Korn, der indskibes paa Ankerpladsen udenfor Byen.

Anm. 1. Femern henhørte i ældre Tider til Wagrien (§ 130), men erobredes af de danske Konger i det 11te Aarhundrede, og var en dansk Provinds indtil 1326, da Christopher IIs Halvbroder, Grev Johan den Milde, satte sig egenmægtig i Besiddelse af dette Landskab, som derpaa indtil 1435 var et Stridsæble imellem de danske Konger og de holsteenske Grever. Haardt har Den flere Gange maattet lide i denne Periode, ved snart at erobres af disse, snart af hine; men især var dette Tilfældet i 1420, da et vel armeret holsteensk Corps, i Forbindelse med Indbyggerne, haardnakket forsvarede Den imod K. Erik af Pommern. Thi forbittret over Indbyggernes frivillige Frafald, overmodige Forhaanen og uventede Modstand, der kostede Kong Erik 1600 Mand, tog denne grusomme Hersker en selv for den Tid usædvanlig barbarisk Hevn; lod Den ødelægge og en stor Mængde af de Overvundne dræbe, uden Hensyn til Alder og Kjøn. At ikke „den hele Befolkning paa 3 Mennesker nær, bødede med Livet", som holsteenske Annalister anføre, sees vel deraf, at de Tilbageblevne maatte betale 20000 Mark Sølv i Brandskat, og stille 20 Borgere som Gidsler for den rigtige Betaling; men at Ødelæggelsen var uhyre, sees ogsaa deraf, at Den først blev ordentlig bebygget paany ved Indvandring af Ditmarskere.

Anm. 2. Denne Øes fordeelagtige Beliggenhed, som Tilflugtssted for et Corps, der trænges tilbage af en overlegen Magt, blev vel ikke benyttet i 1627; men heri var fornemmeligen den Uorden Skyld, der fandt Sted i Markgreven af Badens Corps. Har et saadant tilstrækkelige Midler ved Haanden til at repassere Femersund, er Femern en fortræffelig Reduit, der er let at forsvare, og neppe vil have Mangel paa fornødne Ressourcer, indtil en Understøttelse kan komme fra de danske Øer, eller andre gunstige Omstændigheder tillade paany at gaae offensiv tilværks.

Den 1ste April 1628 erobrede Christian IV Den, der var besat af 500 Mand keiserlige Tropper, ved at lade sin Soldatesque, omtr. 3000 Mand, samtidigen lande paa Øst- og Vestsiden, divisionsvis, 20—30 Baade i hver Division.

III. Østkystens mærkeligste Punkter:

Siggenerbusch, i det adl. Gods Siggen, et Fiskerleie, i hvis Nærhed en Bakke, hvorfra man kan observere den hele Kyststrækning mellem Großenbrode og Damehoved.

Grube, en Kb., beliggende henimod $\frac{1}{3}$ Miil fra Kysten, og ved den søndre Bred af Gruber-Sø, hvorover en Færge fører for Fodgængere. Denne By, som har omtr. 700 Indb., og i sit Ydre Liighed med en Flekke, betegnes og benævnes ofte som en saadan, men er ikke i Besiddelse af Flekkerettigheder.

Dame, Fiskerleie Øst for Grube, i Besiddelse af en Deel store Baade, som afbenyttes til Kystfart. Syd for denne By er Damehoved, en skovbevoxet Huk, der udgjør den nordligste Spidse af den store Bugt, som Østersøen danner mellem Holsteen og Mecklenborg, og som fører Navn deels af Neustadter Bugt, deels af Travemünde Vig, Mecklenborger Bugt og Lübecker Bugt.

Kellenhusen, Fiskerleie, S. for Dame Huk, og ligeledes i Besiddelse af en Deel smaa Kystfartøier.

Grömitz, Kb. nær ved Kysten, med omtr. 900 Indb., som ikke blot drive Agerbrug, men tillige nogen Kysthandel med en Deel smaa Fartøier, der (tilligemed de i Dame og Kellenhusen hjemmehørende) overvintre i Neustadts Havn. Grömitz, som endnu mere end Grube er opbygget liig en Flekke, benævnes og betegnes almindelig som saadan, men uden at have Flekkerettigheder.

V. for Grömitz er Körnicke Bakke, et høit Punkt, hvorfra man kan overse hele Kyststrækningen fra Damehoved til Neustadt.

Brodau, adl. Gods med et Landings- og Udskibningssted.

Neustadt Fjord har en Længde af omtr. 2000 Alen og en Brede af 700—500 Al. imellem dens Munding og Skibsbroen ved Staden Neustadt. Indenfor denne Bro er et Indrevand („der Binnensee"), som optager flere smaa Vandløb (hvoriblandt Krumbækken og Schierbækken ere de betydeligste), og hvis Afledning under Broen ud i Fjorden væsentligen tjener til at holde Seilløbet reent i denne. Dette Seilløb har vel ved Opmuddring erholdt en Dybde af 15—16 Fod, og kan ved fortsat Arbeide gjøres endnu dybere, men

det er overordentligt smalt, og i Fjorden, samt i selve Havnen ved Broen er ikkun Plads til faa store Skibe. Endvidere foraarsager en omkring nedrammede Pæle tilsandet Grund eller Barre, beliggende udenfor Mundingen, at ikkun Skibe af omtr. 11 Fods Dybgaaende kunne seile ind over denne. (For Tiden er man beskjæftiget med at fordybe Seilløbet igjennem denne Barre.) Manglerne ved Neustadt Fjord erstattes for en stor Deel ved Neustadts fortræffelige Rhed udenfor den anførte Barre. Paa denne Rhed er nemlig en god Station for en Orlogsescadre, som har til Hensigt at forsikre sig Neustadter Bugt eller Travemünde Vig; thi den har her en god Ankergrund, tilstrækkelig Dybde og Plads, ligger beskyttet mod alle Vinde, og kan let erholde Tilførsel af Fornødenheder fra Neustadt.

I 1644 og 45 betjente den svenske Flaade, under Wrangel, sig af Neustadt Fjord og Rhed. Til den Tid, ligesom og i den sidste Krig, var en Skandse anlagt paa den østlige Bred af Indløbet, hvorfra den kunde bestryge dette samt en Deel af Rheden.

Neustadt, Kjøbstad ved den østlige, inderste Bred af den foranførte lille Fjord, med henimod 2700 Indb., der fornemmeligen ernære sig af Agerbrug, men tildeels og af Skibsfart (Tab. VIII) og nogen Handel. Især udføres herfra et betydeligt Qvantum Korn (omtrent 90000 Tdr. aarligen). Havnen er en Vinterhavn af 3die Classe (14'), men har ikkun Plads til nogle faa Skibe af dette Dybgaaende.

(De betydelige Skibsværfter, som tidligere vare her, ere ophørte; men man projecterer Anlægget af nye.)

Fra nogle enkelte Fiskerhytter, som kaldtes „Neu-Krempe" til Forskjel fra Kb. Kremp (Alten-Krempe), som ligger ½ M. nordligere ved Krumbækken, forvandledes Neustadt i Midten af det 13de Aarh. til en Kjøbstad, som i Begyndelsen var befæstet med Mure, dobbelte Volde og Grave. I 1817 afbrændte næsten den hele By.

Anm. Scheel bemærker, S. 491, at den ved Neustadt Fjordens vestlige Indløb næsten omflydte høie Halvøe, S. V. for Staden, er mere bequem til et godt Søarsenals end til en Handelstads Anlæggelse, saasom den ved Hjælp af et Par Forter paa det faste Land kunde blive til en stærk Søfæstning, — derimod have ingen lange eller seilbare Floder deres Udløb her, hvilke, som ved Lübeck, kunde befordre Samfærselen med det nærmeste Opland. Neustadt havde derfor vel aldrig kunnet være bleven denne Rigsstads Medbeilerske, men vel en Tømme paa samme i paakommende Krige. Denne Anskuelse er formeentligen endnu gjældende. Vel vilde en anlagt Jernbane, eller en god Chaussee i Retning til Hamborg, raade forønsket Bod paa Mangelen af en seilbar Flod, og Bortmuddringen af Barren udenfor Fjorden væsentlig bidrage til at gjøre denne mere tilgængelig for store Skibe; men Neustadt havde i mercantilsk Henseende desuagtet dog endnu at bekjæmpe ikke blot en mægtig Medbeilerske i den gamle Hansestad Lübeck, men en kraftig Rival i den gunstigt beliggende Handelsplads Kiel, og vil ikke kunne bestaae i denne Kamp. Derimod er Neustadts i militair Henseende vigtige Beliggenhed umiskjendelig, især da Travemünde lille Fæstning ligger paa fremmed Grund.

Ponstorfer Vindmølle i det adl. Gods Oevelgönne er et vigtigt Sømærke. Et lignende findes nordvestlig herfra paa „Gömnitzerberg" (tidligere et enkelt Træ, nu en muret Søile), hvorfra det er en viid og herlig Udsigt.

Hafkrug, Lb. i Kirkesognet Süsel, er beliggende ved den inderste Kyst af Neustadter Bugt, hvor man paa 5 Favne Vand kan komme temmelig nær til Land. Ved Hafkrug er en Søbadeanstalt.

Niendorf, et stort Fiskerleie, Øst for Himmelsdorfer-Søens Afløb, paa Kysten af Brodtener-Hoved, er beliggende i den Deel af Fyrstendømmet Lübeck, som benævnes Travemünde-Winkel, og som, tilligemed den lille lübske Fæstning Travemünde omtales ved Beskrivelsen af Rigsgrændsen og det fremmede Territorium.

Det bemærkes blot her, at fra Kysten Brodten-Hoved (ved den til Staden Lübeck hørende Lb. Brodten) strækker sig et Steenrev (hvorpaa iøvrigt i det mindste 5 Favne Vand)

langt ud imellem Rheden ved Neustadt og Rheden ved Travemünde. Den store østersøiske Bugt, hvori disse tvende Rheder danne Hoveddelene imod N. og imod S., benævnes ogsaa stundom, som en generellere Benævnelse for Neustadter Bugt og Travemünde Vig: Lübecker Bugt, eller og Mecklenburger Bugt.

Anm. 1. I den sidste Krig var, foruden de til Kieler Fjords Dækning anlagte Batterier, opført ved Holsteens nordlige og østlige Kyst: Ortmølles Batterie, S. for Heiligenhafen, samt Warderbatterie, med 2de Flesher, paa Warderen, N. for Heiligenhafen, 5—600 Skridt fra Land; Femersunds Batterie paa Holsteens Kyst, samt paa Femerns Kyst: Struckamps Batt. til Dækning for det vestre og Wulffens Batt. til Dækning for det østre Indløb; og Neustadt Batt., ved Indløbet til Neustadt Fjord.

— 2. Naar vi undtage Stranden imellem Lb. Steen (ved Mundingen af Kieler Fjord) og Hg. Todtendorf, som formedelst den side Engbund er vanskelig at passere, saa kan man næsten overalt følge Østersøens Kyst fra Kiel til Travemünde, saavel til Hest som til Fods, og paa store Strækninger gaaer endog Kjøreveien langs med, eller nær ved Stranden, navnligen imellem Neumühlen og Steen, — Hochwacht og Heiligenhafen, — Siggenerbusch og Kellenhusen, — Neustadt og Travemünde. Af militair Vigtighed er især den sidste Veistrækning, som en Colonnevei til Terrainaffnittet „Travemünde-Winkel".

b) Vestkysten og Elbbredden.

Norder- og Sønder-Ditmarskens vestlig beliggende Koge begrændses af Vesterhavet i en Strækning af omtrent 7 Mile mellem Eiderens og Elbens Mundinger. Udenfor den egentlige Kyst ligge flakke Grunde, Sandbanker og store Vad af en lignende Beskaffenhed som de, der findes udenfor den slesvigske Vestkyst (og som ere omtalte ved denne), dog med den Forskjel, at Vadene udenfor Ditmarskens Kyst ikke ere gjennemskaarne af saa seilbare Dyb, som de N. for Eideren; thi mellem denne Flods og Elbens Munding danner blot Miele-Aaens Udløb et for større Handelsskibe tilgængeligt Dyb eller „Aussenfleth". Af denne Aarsag har ogsaa Ditmarskens Kyst ikkun faa og ubetydelige Havne, saasom ved Büsum, og ved Sluserne for Vandafledningerne, i Nærheden af Warverort, Wöhrden og Meldorf, og selv til disse smaa Havne kunne kun saadanne Fartøier komme, der enten ere vel bekjendte med Vadstrømmenes foranderlige Dyb, eller betjene sig af Lodser, der modtages fra Landet; thi Lodserne paa Lodsgalioten i Eiderstrømmens Munding lodse kun paa Eideren.

En mærkelig Tilvæxt af Marsk, forskjellig fra Marsktilslikningen, bemærkes især udenfor Sønder-Ditmarskens Vestkyst, hvor paa Vaderne, udenfor Udendigernes eller Forlandets umiddelbare Tilslikning, efterhaanden danne sig flere og flere Der, som, saasnart de høine sig over den daglige Flod, blive bevoxede af et Slags Græs („Quellerkraut") og blive grønne. Denne Tilvæxt af Marskøer kaldes udenfor Ditmarskens Kyst: Queller, og af saadanne have flere dannet sig, navnligen imellem den tidligere oversvømmede, og fra 1817—1825 til en Kog inddigede, Hallig Dicksand og Kronprindsenkogs Forland, som, efter at Tilvæxten har fundet Sted fra begge Sider, nu ere sammenvoxede til et Forland af et meget betydeligt Omfang, hvorpaa aarligen flere Tusinde Stykker Qvæg græsse.

(Paa disse Queller, hvis Areal allerede anslaaes til omtr. 8000 Tdr. Land, findes et Par Vandinger for Qvæget, hvoraf enhver, med de nærmest omliggende Græsgange, er omsluttet af en med megen Bekostning opført, 6 Alen høi, kredsformet Vold, hvilket bekræfter den S. 357 anførte Anskuelse om de store, gamle, saakaldte Borgvoldes væsentligste Bestemmelse.)

Udenfor Sønder-Ditmarskens søndre Kyst gaaer Elbstrømmens dybe Seillob nær

ind under Landet. De ved denne Kyststrækning, ligesom ved den øvrige Deel af Holsteens Elbkyst beliggende vigtigere Punkter anføres allerede her, da de fornemmeligen ved denne deres Beliggenhed ere af Vigtighed; og iøvrigt henvises til Elbens Beskrivelse S. 381.

I. Vestkystens vigtigste Punkter:

Schülper-Neuensiel, $\frac{2}{3}$ Miil Nord for Fl. Wesselburen. Her er en liden Havn ved et Afløb, som flyder ud i Eideren, og en Færge over til Tönning.

Büsum, en stor Kb., med omtr. 800 Indb., og en ved Kunst anlagt Vinterhavn af 5te Classe (0—7′). Fra dette Sted, som har nogle egne Skibe, er stundom Overfart til Helgoland.

Den Deel af Byen, som ligger ved Kirken hedder egentlig Norddorf, og Büsum er Navnet for det hele Sogn, der tidligere udgjorde en De. Miele-Floden gjennemflyder Vaderne Syd for Büsum med en betydelig Brede, hvorpaa den deler sig i tvende Dyb: „Norder-Piep" og „Sønder-Piep", af 4—8 Favnes Dybde. Indenfor det førstnævnte Dyb forsøgte Englænderne at lande, d. 3die Septbr. 1813, men forhindredes heri af den ved Büsum stationerede Roeflotille, som ved den Leilighed mistede 6 Mand, hvis Minde er hædret ved et Monument.

Warverort, Lb. med en Sluse, ved hvilken der er en liden Vinterhavn af 5te Cl. (0—9′).

Her gik Christian IV i Land, 1627, og var, ukjendt, nær bleven dræbt af Ditmarskerne, som med Aarvaagenhed bevogtede deres Kyst.

Wöhrdener Havn, ved en Sluse, $\frac{1}{4}$ Miil S. for Kb. Wöhrden. Vinterhavn af 5te Cl. (0—7′).

Meldorfer Havn i Miele-Aae, ved en Sluse, henimod $\frac{1}{2}$ Miil Vest for Flekken Meldorf, er en Vinterhavn af 5te Cl. (2—11′), og vel den dybeste iblandt Havnene ved Ditmarskens Vestkyst; men da Indseilingen er meget vanskelig, afbenyttes den kun lidet.

Barlter Havn, ved en Sluse, Nord for Kronprinzen Kog, hvorfra Bartler Fleth flyder i nordlig Retning, er kun ubetydelig og afbenyttes meget lidet.

En Miil Vest for det foranførte Punkt ligger den nordre Deel af de anførte Queller, og navnligen **Dicksand**, som ikkun havde været faa Aar inddiget, dengang Kogen ødelagdes ved Oversvømmelsen d. 3—4 Febr. 1825. Til den paa Dicksand allerede i 1801 anlagte Banding fører en Vei fra Kronprinzen Kog.

Anm. Forbindelsen mellem de ved Holsteens Vestkyst beliggende Punkter kan finde Sted paa de høie Havdiger, som omgive de ved denne Kyst beliggende Koge, naar Aarstiden ikke tillader at afbenytte Sommerveiene fra Lunden, over Wesselburen, Büsum, Wöhrden, Meldorf og Marne til Neufeld.

II. Den holsteenske Elbbreds mærkeligste Punkter:

(Fra Vest til Øst.)

Neufeld (nogle Huse, henhørende til Kattrepler-Neuendeich i Kirkesognet Marne) har en liden ved kunstige Midler tilveiebragt og vedligeholdt Havn (0—7′), som dannes af Marsklandets Vandafledning igjennem en Kassesluse ud igjennem Vaderne ved Elbens nordre Kyst. Fra dette Sted er en meget betydelig Udførsel af Korn, og ved samme er anlagt en Badeanstalt.

Brunsbüttel, en velbygget Flekke under 53° 53′ 46″ n. B. og 3° 28′ 32″ v. L., med omtr. 1100 Indb., der tildeels ernære sig ved Handel og Skibsfart (Tab. VIII), hvortil Stedets Beliggenhed giver Anledning.

Da Elben skjærer sig med en dyb Strøm ind ved Kysten S. for Brunsbüttel, har dette ikke alene foranlediget, at de tvende mere sydlig beliggende ældre Stæder af dette Navn ere bortskyllede af Elben, men at det nuværende Brunsbüttel maa beskyttes ved meget kostbare Strømværker, der høre til nogle af de vigtigste Vandbygningsarbeider her i Landet. Paa den anden Side synes Naturen, ved den betydelige Dybde, som Elben har

fra sin Munding lige op til disse Værker (idetmindste 5 Favne), at betegne Brunsbüttel som Stedet for Anlægget af Elbens dybeste Havn. Brunsbüttels nuværende Havn, Øst for Byen, er en Vinterhavn af 4de Classe (4—13′), som dannes ved Vandafledningen fra de bagved liggende Koge igjennem en stor Sluse. Fra denne Havn er Ditmarskens betydeligste Udførsel af Korn og Fedevarer. Den anløbes af et Dampskib fra Hamborg paa dets Tour imellem Hamborg og Cuxhavn, og fra samme er en privilegeret Færgefart over Elben til den modsatte Bred. Ved Diget, som begrændser Havnen, opføres stedse flere og flere Bygninger, og fremstaaer successive en liden By.

I 1559 havde Ditmarskerne opkastet en Skandse ved den foranførte Havn, og desforuden forsvarede de besatte Diger og et Uføre deres Stilling ved Brunsbüttel; men Johan Rantzau omgik, d. 6te Juni, denne fra Landsiden næsten uangribelige Stilling, ved at afbenytte et Vad langs med Elbens Bred, hvor en Sandbanke med haard Bund var i Ebbetiden tilgængelig baade for Cavallerie og Fodfolk, hvorpaa de forskrækkede Ditmarskere iilsom forlode Byen og deres Forskandsninger. De Keiserlige forskandsede paany Tilgangen til Brunsbüttel i 1627, og forgjæves forsøgte Ditmarskerne, d. 19de Marts 1628, at erobre denne. I 1644 havde de Danske med megen Bekostning atter opført og udvidet disse Forskandsninger, der vare de eneste af de i Ditmarsken anlagte Skandser, som Helm Wrangel forgjæves søgte at komme i Besiddelse af. Imidlertid sløifedes disse Anlæg af Glückstadts Garnison i Foraaret 1645, da man fandt det mere hensigtsvarende at anlægge Forskandsningen ved Grændsepasset: Tverslippen.

Anm. Brunsbüttel har vel nogle Communalforhold lig med en Flekke, og aldeles Udseende af en saadan, hvorfor den og i Almindelighed benævnes Flekke; men nøie taget gives der i Ditmarsken kun de trende Flekker: Heide, Meldorf og Lunden, af hvilke iøvrigt de tvende første ere anseeligere Steder end mangen Kjøbstad. Da enhver Ditmarsker har Ret til at drive borgerlig Næring i sit Hjem, bliver den omkring Kirken samlede Deel af et stort Sogn let de facto en Flekke, og saaledes Brunsbüttel samt mange andre Kirkebyer i Ditmarsken.

St. Margarethen, Kb. og Toldsted i Wilster Marsk, med en Deel egne Skibe (Tab. VIII). S. V. for denne Kb. er ved „Büttel" en liden Havn, hvorfra der er megen Udførsel af Korn og Fedevarer, samt nær ved denne en Lodsestation og et Lampefyr „bei der Bösch". I Havnens Munding er 8′ ved ordinair lav Vande, og denne anløbes af det hamborgske Dampskib.

Brockdorf, Kb. og Toldcontrolsted, med et Par smaa Fartøier (Tab. VIII), og en liden Havn, der afbenyttes som Udskibningssted.

Störort, et Par Huse ved den venstre Bred af Störens Munding, med en Færge for Fodgængere over denne til Lb. Ivenfleth i Kremper Marsk. Ved den østre Bred af Mundingen er et Lampefyr, og indenfor Störmundingen (4—16′; ord. lav Vandstand 6′) er et Vagtskib stationeret.

Wewelsfleth, Kb., $\frac{1}{3}$ Miil ovenfor Störens Munding, med en Hovedfærge over Stören (kan afbenyttes af flere Vogne paa eengang), og den egentlige Vinterhavn for Störmundingen (af 2den Cl.). Ved Byens Bro er 7—8′, og ved Losse- og Ladepladsen 13—14′ ved ord. Flod, hvorfor dette Sted afbenyttes meget til Udskibning af Landets Produkter, især Fedevarer. Denne betydelige Kirkeby har Skibsbyggerier, samt flere egne Skibe (Tab. VIII), hvoriblandt nogle Grønlandsfarere.

Ivenfleth. Til Dækning af Störmundingen var i sidste Krig anlagt Ivenfleths Batterie, der benævntes efter den gamle Bondeby af dette Navn, hvor der i det 13de Aarh. laae et Nonnekloster, som senere forlagdes til Itzehoe.

Glückstadt, Kjøbstad under 53° 47′ 24″ n. B. og 3° 09′ 15″ v. L., med omtr. 6000 Indb., der tildeels leve af Skibsfart (Tab. VIII). Havnen, som er en Frihavn, og Vinterhavn af 3die Cl., er sikker, dyb og rummelig, og ansees for den bedste ved Elben. Skibe af alle Størrelser kunne seile op til Glückstadt, og med 16—17 Fods Vand i Flodtiden ind i Havnen, hvor der er fra 4—8′ i Ebbetiden. Her ere tillige gode Skibsværfter,

og af de her hjemmehørende Skibe udsendes aarligen flere paa Hval- og Sælhundefangst. I Glückstadt er Sædet for den holsteenske Overret, Landret, det holsteenske Overconsistorium, en lærd Skole, tvende Tugthuse, og i Garnison Dronningens Liv Regiment. (Det ene af Tugthusene, hvori for Tiden omtr. 700 Fanger, der ere medregnede iblandt Folkemængden, afbrændte i 1839, men er paany under Opbygning). Glückstadt anløbes af det hamborgske Dampskib. Fremmede Religionsbekjendere have her fri Religionsøvelse, men, med Undtagelse af Israeliter (170, som have en Synagoge), er deres Antal ikkun ringe.

Da den frie Rigsstad Hamborg efterhaanden havde tilegnet sig et næsten udelukkende Herredømme over Seiladsen paa Elben langs med den holsteenske Kyst, foranledigede dette langvarige Stridigheder mellem denne stedse mere og mere blomstrende Handelsstad og den danske Krone, og foraarsagede, at Christian IV besluttede at anlægge en Handelsplads med en befæstet Havn nedenfor Hamborg. Han udsaae, i 1613, hertil den lavtliggende Hallig, hvor de tvende forenede Arme af den lille Rhin-Flod (Kremper- og Herzhorner-Rhin) havde deres Udløb, inddigede Halligen, anlagde Staden, omgav denne og Havnen, samt et (forlængst nedbrudt) Slot: Glücksborg, med Fæstningsværker, og benævnte det Hele, 1619: Glückstadt. Denne Fæstning satte han endvidere i en bequem Forbindelse med Fæstningen Krempe ved en Steendæmning af omtrent en Miils Længde; og tildeelte Staden i 1629 Stapelrettigheder med Hensyn til Handelen paa Island. I 1628 blev den nye Fæstning flere Maaneder forgjæves beleiret af de Keiserlige, under Tilly, da den blev tappert forsvaret af Marquard Rantzau, der under Beleiringen betydeligen forstærkede Fæstningsværkerne. I 1644 og 45 ansaae hverken Torstenson eller senere Helm Wrangel sig stærk nok til at angribe Glückstadt, hvis Garnison, under Gouverneuren, Grev Penz, var meget activ i denne Krig, og tilføiede de fiendtlige Tropper i Holsteen megen Skade, tildeels i Forbindelse med Garnisonen i Krempe og de bevæbnede Bønder (Schnaphaner), især fra Egnen omkring Kaltenkirchen. I 1813 capitulerede Fæstningen meget snart efter et Bombardement, og i 1814 og 15 demoleredes Fæstningsværkerne, ifølge Bestemmelserne ved Kieler Freden. For Tiden sees kun Levningerne af et Taarn (Citadellet kaldet) ved Indløbet til Havnen.

Anm. At Glückstadt har ophørt at være Fæstning er et væsentligt Tab for den danske Krone, især med Hensyn til Haandhævelsen af dens retlige Andeel i Herredømmet over Seiladsen paa Elben; og har naturligviis været til stor Skade for Stadens Indbyggere, som derved saae flere Hovederhvervskilder stoppede. Iøvrigt er det ikke usandsynligt, at hvis denne Stad, som under vedholdende sydvestlige Storme er meget udsat for Oversvømmelse, havde endnu været omgiven af dens Fæstningsværker, da den store Oversvømmelse indtraf i 1825, vilde idetmindste en stor Deel af samme være gaaet til Grunde.

Bielenberg, Marskby i det adl. Gods Gr. Colmar, ½ Miil ovenfor Glückstadt, har en Deel egne Fartøier (Tab. VIII). Her er et Landingssted og en liden Havn, hvori 10′ Vand ved ord. halv Flod.

Colmarhavn, fælles for de tvende adl. Marskgodser St. og L. Colmar, en Havn og et Landingssted.

Haseldorf, Hg. i et adl. Marskgods, beliggende umiddelbart bag et Elbdige, og endnu i Midten af det 17de Aarh. en fast Borg. Til dette Gods hører Ladepladsen Hetlingen, ½ M. mere østlig, samt Elbøerne Juels- og Breckwolt-Sande, paa hvilken sidste Christian IV anlagde en Stjerneskandse (Hetler Skandse), 1672, som først blev sløifet 1764, og hvoraf endnu sees Levninger.

Wedel, Flekke med 18—1900 Indb., som drive en Deel Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Marsken ophører nær Vest for denne By, som har sin Havn i Elben ved Schulau, ¼ Miil S. for Flekken. Schulau har Skibsværfter, og en Skibsbro (hvorved 5′ ved ord. lav Vandstand), hvorfra en Færge fører til den hannoverske Kb. Borstel. ¼ Miil V. for Schulau er under Den Schleepfang, udenfor Wedel-Aaens Munding, stationeret et Fyrskib fra 30te April til 1ste October.

Blankenese, ⅝ Miil V. for Altona, er en Skipperby med omtr. 3000 Indb., der fornemmelig ernære sig af Fiskeri, Lodseri og Sofart. Ingen By i Hertugdømmet (selv Altona ikke undtagen) besidder saamange egne Skibe som Blankenese (Tab. VIII); men disse afbenyttes kun til Fragtfart, thi Stedet har hverken Havn eller Handel, og Skibene overvintre derfor sædvanligen i Altona eller Hamborg. Færgen, som fører fra Blankenese over til Cranz, danner Hovedforbindelsen imellem Herskabet Pinneberg og Kongeriget Hannover.

Elbkysten, hvorpaa Blankenese ligger, bestaaer af en ved høie Bakker meget couperet og af Kunsten meget forskjønnet Egn. Byerne Dockenhuden og Mühlenberg, D. for Blankenese, med mange Landsteder, staae i umiddelbar Forbindelse med dette Sted. Iblandt de allerede anførte høie Punkter (S. 375) er „der Sülberg" tillige af historisk Interesse, da den hamborgske Erkebiskop Adalbert her anlagde en fast Borg, 1061, til Værn imod Slaverne. I 1712 betjente Frederik IV sig af Blankenese som Overfartssted, da han gik over Elben og rykkede frem imod det Bremiske.

Nienstedten, Kb., hvortil Blankenese, Dockenhude og Mühlenberg høre, samt **Flotbecker-Park** (med en udmærket Træplantning), og **Teufelsbrücke**, Landingsplads for smaa Fartøier, med Skibsbyggeri.

Ottmarschen, **Oevelgönne** og **Neumühlen** ere Landsbyer med mange Lyststeder, som ligge langs med Elbens Bred og staae i et uafbrudt Sammenhæng med

Ottensen, Kb. med over 2000 Indb., beliggende tæt ved Altona. Da Ottensen er i Cameral- og oeconomiske Anliggender forenet med denne Stad, kan den med Rette ansees som en Forstad eller en Deel af samme. Ottensen er iøvrigt i Besiddelse af en Deel egne Skibe (Tab. VIII) og udmærker sig ved de i samme beliggende mange smukke Landsteder, der for en stor Deel tilhøre Hamborgere.

Altona, den yngste, men største og i mercantilsk Henseende vigtigste Stad i Hertugdømmerne, under 53° 32′ 57″ n. B. og 2° 37′ 38″ v. L., med 30500 Indb. (incl. Ottensen og Neumühlen). Staden har 8 Kirker (hvoriblandt 3 evangelisk-lutherske, incl. Kirken i Ottensen, en tydsk- og hollandsk-reformeert, en fransk-reformeert, en romersk-catholsk, en mennonitisk, en Brødremenigheds Kirke) og 2de Synagoger (for de tydsk-polske og for de portugisiske Israeliter), 2de Torve, omtr. 70 Gader og 5000 Huse. I Altona er et Gymnasium, en Mængde Fabrik- og Manufactur-Anstalter (§ 60—64), store Reebslagerier og Skibsværfter. Staden har en kongelig Mynt, et Bankinstitut, Børs og Tallotterie. Alle Religionsbekjendere have fri Religionsøvelse og Antallet af de her bosiddende Israeliter (c. 2100) udgjør imellem $\frac{1}{14}$ og $\frac{1}{15}$ Deel af den hele Befolkning. Havnen er en Vinterhavn af 3die Cl. for 14 Fods Dybgaaende (3—7′ ord. lav Vandstand). Koffardiskibe af alle Størrelser kunne vel gaae op til Altona, da der i Elben udenfor Staden er fra 15—25 Fods Dybde ved ord. lav Vande, men Dybgaaendet er indskrænket ved „Blankeneser Sande", hvor der i Ebbetiden kun er 8′, og altsaa i Flodtiden kun 14—15′. Staden har et betydeligt Antal egne Skibe (Tab. VIII), og dens Skibsfart og Handel (især Fragthandel saavel til Lands som til Vands) er meget anseelig. Altona har ogsaa stor Andeel i Hval- og Sildefangsten. Den har den vigtige Fordeel at ligge udenfor Toldlinien, og henregnes derfor i mercantilsk Henseende iblandt fremmede Stæder.

Et armeret kongeligt Vagtskib har Station udenfor Altona, og i Staden cantonerer et Detachement af Dronningens Liv Regiment til Fods, samt et Commando af Liv Reg. lette Dragoner. Alt Militair i Altona staaer, ligesom Stadens Borgervæbning (§ 111), der er organiseret som regulairt Militair, under Stadens Overpræsidents Befaling (§ 90, 2).

Staden Altona var endnu i Midten af det 16de Aarh. ikkun et simpelt Fiskerleie, der i 1604 erholdt Flekkerettigheder. 1545 afbrændte dette Sted, som da kaldtes „Altenau", efter det tidligere større, men nu kun ubetydelige Vandløb, som adskiller Altona fra den hamborgske Forstad: St. Pauli (tidligere kaldet „Hamburgerberg"). Opbygget paany, erholdt Flekken sit nuværende Navn, ved et Ordspil: „All to nah", med Hensyn til Hamborgs Nærhed, og Christian IV lod i 1643 her anlægge en Losebro lige ud til Elbdybet, men Helm Wrangel afbrød og opbrændte denne Bro (den 1ste Febr. 1645) af Velvillighed imod Hamborgerne.

I 1664 erholdt Altona Kjøbstædrettigheder af Kong Frederik III, og opblomstrede hurtigt, deels formedelst sin gunstige Beliggenhed ved Elben, der er saa dyb tæt ind ved Staden, at de største Handelsskibe kunne

lægge lige op til Pakhusene (især de vestligst beliggende), deels formedelst de mange Privilegier, som forundtes et Anlæg, hvis Hovedbestemmelse var at forskaffe de danske Stater nogle af de Fordele, som Handelen paa Elben yder, og af hvilke Hamborg var i en næsten udelukkende Besiddelse. Vel søgte Hamborg at hindre Altonas Opkomst, og vel led dens Indbyggere stor Skade, da Steenbock, d. 9de Juni 1713, afbrændte hele Staden, paa 3 Kirker og 30 Huse nær; men opbygget ved Frederik IVs Understøttelse, og begavet med nye Privilegier (hvoriblandt Frihed for Garnison), tiltog Altona dog snart paany i Størrelse og Folkemængde, især under de for Handelen gunstige Conjuncturer, som den nordamerikanske Krig og den franske Revolutionskrig førte med sig for det neutrale Danmark. Derimod indvirkede Elbens senere Spærring og Hamborgs Blokade i 1813 og 1814 meget skadeligt paa Altonas Velstand.

Ved den nye anlagte Chaussee, imellem Altona og Kiel (12¼ M.), lettes Handelsforbindelsen med Østersøen, og har Altona ei alene vundet i mercantilsk, men er ogsaa bleven vigtigere i militair Henseende, nemlig som det ene Endepunkt af den korteste og bequemmeste Veilinie igjennem Holsteen.

3. Det Indre.

Betragte vi Hertugdømmet Holsteen fra et militairt Standpunkt, er det klart, at Landets naturlige Inddeling, der i ældre Tider tillige var dets politiske, er den meest passende for Afsnittene i Beskrivelsen af dets Indre, nemlig: Midten eller Holsteen og Stormarn, Østsiden eller Wagrien og Vestsiden eller Ditmarsken.

Anm. Vi begynde med Landets Midte, da dette Afsnit udgjør den betydelig større Deel, og da, ved militaire offensive eller defensive Bevægelser mellem den slesvig-holsteenske Grændse og Rigsgrændsen, denne Deel af Landet sandsynligviis vilde blive Hovedskuepladsen for det egne eller det fiendtlige Hovedcorps's Frontstillinger og Evolutioner, medens den østlige og den vestlige Side afgive et passende Terrain for Sidecorpserne, eller detacherede Corpser, ligesom de ogsaa i mangt et Tilfælde kunne afbenyttes af Hovedcorpset til Flankestillinger, eller tjene dette til Reduit.

I. Midten.

Den Deel af det Indre, som indbefattes under Midten, begrændses mod N. af den slesvig-holsteenske Canal og Eideren indtil Giesel-Aaens Udløb i denne Flod, — mod V. af Nordre- og Søndre-Ditmarskens østlige Grændse, — mod Ø. af Schwentinens Løb fra Plöner-Sø i sydlig Retning til Warder-Sø, derpaa langs med Traven til Kb. Wesenberg, og derfra langs med det lauenborgske Amt Steinhorsts vestlige Grændse, — og mod S. af Bille-Floden, samt Elben indtil Grændsen mellem Wilster-Marsk og Ditmarsken.

Den indre, større Deel af dette Afsnit bestaaer fornemmeligen af store-, høitliggende Hedestrækninger (der iøvrigt opdyrkes stedse mere og mere); den nordøstlige Deel bestaaer derimod af et meget frugtbart Geestland, og den sydvestlige Deel af den udmærket frugtbare Wilster-Marsk.

Ved Afsnittets søndre Grændse, og tildeels indenfor dets naturlige Begrændsning, ligger den frie Rigsstad Hamborgs Territorium, samt det hamborg-lübeckske Amt Bergedorf.

Midtens hele Afsnit omfatter saaledes:

a) Vestsiden af det egentlige Holsteen, d. e. Amtet Rendsborg, Cancelie-

godset Hanerau, den Deel af Amtet Steinburg, som udgjør Wilster-Marsk, og den Deel af Itzehoer adl. Godsers Distrikt, som ligger Nord for Stör-Floden.

De vigtigste Punkter:

Rendsborg, Fæstning og Kjøbstad, under 54° 18′ 23″ n. B. og 2° 54′ 48″ v. L. (Altst. T.), i en lav Egn paa begge Sider af Eideren, med 10000 Indb., incl. den faste Garnison og 300 Israeliter. Staden og Fæstningen bestaaer af 3de Dele: „Altstadt", „Kronwerk" og „Neuwerk", omgivne af 16 Bastioner (§ 119), og er at betragte som en Fæstning af anden Rang. I Staden ere 2de Kirker, 2de Torve, omtrent 600 Huse, en lærd Skole, et Tøihuus, et stort Arsenal (Rigets andet Artilleriedepôt), et Klokkestøberi og flere Fabriker. Den faste Garnison, som bestaaer af den holsteenske Artilleriebrigades 5 Feltbatterier, samt af det Holsteenske og det Oldenborgske Infanterie Regiment, bidrager væsentligen til denne velhavende Stads Næring; men denne forøges endvidere ved den Skibsfart (Tab. VIII), og især ved den Speditionshandel, som Stadens Beliggenhed ved Eiderens Forening med den slesvig-holsteenske Canal foranlediger.

Her er en Vinterhavn af 4de Cl. (12′), og Skibe kunne losse og lade paa fem forskjellige Steder. De største blive liggende ved Slusen i Kronwerk, hvor ogsaa det kongl. Pakhuus er beliggende, og Eidertolden klareres (S. 333); de mindre (6—8′ Dybg.) ligge deels „am Vorwerk" ved den nordre Eiderbred, og deels i Over-Eideren, mellem „Altstadt" og „Neuwerk"; de mindste (3—4′ Dybg.) i Under-Eideren, enten ved Skibsbroen i „Altstadt", eller ved Neuwerker-Allee. (Paa de tvende sidstnævnte Steder forandrer Vandstanden sig ved Ebbe og Flod fra 1—6′.)

Staden har 2de Porte, den slesvigske paa den nordre, og den holsteenske paa den søndre Side af Eideren; og desforuden har Fæstningen en Udfaldsport igjennem Kronwerks og Neuwerks Vold, imellem den holsteenske Port og Eideren, ud til Redouten ved Nobiskrug, paa Kieler Landevei.

Eiderpasset ved Rendsborg var allerede bekjendt i Begyndelsen af det 9de Aarh. (see § 128), og ansaaes i det 11te og 12te Aarh. for at være det vigtigste Pas i Grændseværnet mellem Slesvig og Holsteen. Et fast Slot anlagdes ved dette Pas, enten af en Prinds Bero eller Bjørn, 1086, eller af en Grev Rainold, 1088; og da det „var gammelt og brøstfældigt" blev det opbygget paany, 1168, af Hertug Adolph III. Den første Borg er i ethvert Tilfælde bleven opført af en holsteensk Herre paa det Sted, hvor nu „Altstadt" ligger; men da Knud VI kom i Besiddelse af denne Borg, i Aaret 1200, og det maatte være denne Konge magtpaaliggende at forene dette vigtige Punkt med den slesvigske Side, byggede han i 1201 en lang Bro fra Landsbyen Vinzier over til Borgen. I 1252 tilkjendtes denne Fæstning atter Grevskabet Holsteen, og var nu afvexlende i dansk og i holsteensk Besiddelse indtil 1581, under Kong Frederik II, fra hvilken Tid Rendsborg stedse har hørt til den danske Krone.

1539 lod Christian III ikke alene Slottet udbedre, men i det næste Aar Staden paany omgive med en Vold.

1627, d. 12te Septbr., ankom de fiendtlige Tropper under Wallenstein foran Fæstningen, hvis Besætning bestod af 2400 Mand danske og engelske, samt 800 Mand franske Tropper, og da Christian IV indvilgede i Fæstningens Capitulation, naar Besætningen tilstededes fri Afmarche til Fyen, blev Rendsborg besat af keiserlige Tropper under Serboni, d. 6te October.

1643, d. 12te Decbr., overgave Borgerne Staden til Torstensons Tropper, som pludseligen ankom for Rendsborg; thi Fæstningen var aldeles blottet for Garnison, og Fæstningsværkerne vare ganske forfaldne. Gustav Wrangel tvang Borgerne samt Omegnens Bønder til at arbeide paa Værkernes Udbedring, og da de svenske Tropper forlode Rendsborg (d. 8de Aug. 1644) ved Gallas Ankomst, fuldførte den danske Garnison det begyndte Arbeide, hvilket blev til stor Nytte i det paafølgende Aar.

1645, d. 25de Marts, ankom nemlig Helm Wrangel med sit Streifcorps (5—6000 M.) foran Fæstningen, og begyndte strax ivrigen at beleire denne. Men den brave Garnison (800 Mand), under Oberstlieutenant Jürgen Walther, i Forbindelse med det tappre og fædrelandsk sindede Borgerskab, forsvarede Fæstningen med Held i 22 Uger, trods Fiendens heftige Storme, især Paaskeaften, d. 5te April.

I 1645 udgjorde Rendsborg blot den nuværende „Altstadt". Hvor senere „Neuwerk" er anlagt og bebygget var en Deel af de fiendtlige Approcher, og hvor nu „Kronwerk" ligger var Bondebyen „Vienzier" eller „Vindeshier". Hovedtilgangen fra den holsteenske Side var ad en Dæmning. Paa den slesvigske Side førte Veien over en Sluse og forbi Slottet, igjennem „Mühlenthor" ind i Staden. Ved Slottets søndre Side var Skibshavnen.

1658 bloqueredes Fæstningen af svenske Tropper under Pfalzgreven af Sulzbach, i 4 Uger, i hvilken Tid Garnisonen tilføiede Fienden stor Skade.

1675, d. 26de Juni, afvang her Christian V Hertug Christian Albrecht et Forlig, bekjendt under Navn af Rendsborger-Recess.

1690 erholdt Rendsborg betydelige Privilegier af Christian V, som i Aarene 1690—1695 anlagde „Neuwerk" og „Kronwerk". (See endvidere S. 377: Eideren og Wehr-Aaen.)

1813, d. 10de Decbr., trak, efter Træfningen ved Sehestedt, det danske Troppecorps (omtr. 9000 Mand) sig ind i Fæstningen, der blev berendt af de allierede Svenskere, Russer og Tydskere; men en formelig Beleiring forhindredes ved Freden til Kiel, d. 14de Jan. 1814.

Anm. For at paavise Rendsborgs Vigtighed som Fæstning, bemærker Scheel: I Krigen mod Carl Gustav maatte A. Bilde opgive det kloge Forsæt, at kaste sig med Resten af Hæren ind i dette Hovedpas og Middelpunkt af begge Hertugdømmerne (1657). Saameget er imidlertid vist, at endskjøndt Bilde med sin svage Hær ei kunde forhindre Overgangen over Eideren, saa vilde han dog have nødt Carl Gustav til at udføre sin Marche over Kiel, igjennem det Slesvigske op til Fredericia, med mere Betænksomhed, naar Rendsborg, vel besat, havde ligget ham i Ryggen, hvorved Forbindelsen med hans Folk, som laae hist og her adspredte i de øvrige Dele af de danske Stater, let kunde blevet ham afskaaret.

Jevenstedt, Kb., 1 Miil S. for Rendsborg, hvor Jeven-Aae gjennemskjærer Hovedlandeveien til denne Fæstning. Da Egnen Syd for denne begrændses af et Mosestrøg, forene alle Veie, som fra den søndre og vestre Deel af Holsteen føre til Rendsborg, sig ved Jevenstedt, hvorved denne Kb. bliver til en vigtig Hovedpost, saavel for et Corps, som vil beleire Rendsborg, som for et saadant, der vil tage en Stilling til Fæstningens Forsvar.

Anm. Endskjøndt Veistrækningen mellem Rendsborg og Jevenstedt er en af de meest afbenyttede Færselslinier i Holsteen, er den dog endnu ikke chausseret, men meget sandig og uveisom.

Hanerau, en liden Lb. i Cancelliegodset af samme Navn, som har et Areal af omtrent 12000 Tdr. Land. Hanerau (Hanrow) var i det 12te Aarh. Holstenernes vigtigste Grændseborg imod Ditmarskerne. I Begyndelsen af det 15de Aarh. blev Gaarden atter stærkt befæstet, og et Toldsted oprettet sammesteds, som tildeels gav Anledning til de mange Feider, hvori Ditmarskerne omsider tabte deres Frihed, og Hanrow ophørte at være Borg. Godset udgjorde en Tidlang et eget Amt.

Nortorf (Nordtorf), en betydelig Kb. og Markedsplads, som deels hører til A. Rendsborg og deels til Klosteret Itzehoe, beliggende i en stor Hede, og Convergentspunkt for en Deel Landeveie igjennem denne. Henimod 500 Indb.

Hohenwestedt (Wetzstede) er en meget betydelig Kb., med omtr. 800 Indb., beliggende 3 Mile S. for Rendsborg, hvor Veiene til denne Fæstning, fra Itzehoe og fra Kellinghusen, forene sig.

1768 afbrændte Kirken, samt omtr. 100 Bygninger.

Schenefeld, Kb., hvor Krempes Commandant, Steinberger, overfaldt og tilintetgjorde en anseelig svensk Troppestyrke i Marts 1644.

Kellinghusen, en anseelig Flekke, med henimod 1000 Indb., paa Grændsen mellem Geesten og Marsken og med et vigtigt Vropas over Stör-Floden. Byen har en

betydelig Størrelse, derved at Landsbyerne „Vorbrügge“ (paa Störens vestre Bred) og „Overndorf“ staae i en umiddelbar Forbindelse med denne. Her ere nogle Fabriker, og Indbyggerne drive en temmelig levende Handel, tildeels ved Hjælp af Baade og Pramme, paa den seilbare Stör.

Itzehoe, Kjøbstad under 53° 55′ 31″ n. B. og 3° 03′ 39″ v. L., med et vigtigt Bropas over den seilbare Stör, ved hvis høire Bred den gamle Deel af Byen ligger, i en Dal, der mod N. begrændses af skovbevorede Bakker. Den nyere Deel ligger derimod paa en Ø, som dannes af Stören. Stadens forskjellige Dele høre under forskjellige Jurisdictioner (Byens, Amtet Steinburgs, Klosteret Itzehoes og Herskabet Pinnebergs), og har i Alt 2 Kirker, omtr. 600 Huse og 5500 Indb.

I denne lille livlige Stad er Conventbygningerne for det adl. Frøkenkloster Itzehoe (forflyttet herhid 1265), Sædet for Holsteens raadgivende Provindsialstænder, samt Garnison for Staben og 2 Escadroner af Liv Reg. lette Dragoner. Havnen er en Vinterhavn af 4de Classe (9—15′), og Byen driver en ikke ubetydelig Handel, tildeels med egne Skibe (Tab. VIII), men fornemmelig med Pramme ned ad Stören, paa hvilket Vandløb Itzehoerne paastaae at have Stapelret. Af de her anlagte Fabriker ere Cichoriefabrikerne de betydeligste.

Itzehoe er en af de gamle Stæder i Riget, om hvis Anlæggelse vi have historiske Data. Carl den Store lod nemlig denne Stad anlægge i 809, og da den skulde tjene til et Tilflugtssted for de nyligen døbte Christne i Nordalbingien, blev tillige en Borg anlagt, som forsynedes med en frankisk Besætning, for at værne Stedet imod de Danske og Venderne. Den Mark, hvorpaa Byen blev bygget, hed sandsynligviis Esses-Felt, og den Høi, paa hvilken Borgen anlagdes: Esses-Ho (thi „Ho“ betyder hos Angelsaxerne en Høi), hvilken Benævnelse senere er bleven forvandlet til Itzehoe. I det 11te Aarh. ødelagde Venderne saavel Borgen som Byen næsten aldeles, og i 1205 maatte den nye opbyggede Borg udholde en heftig Beleiring af Valdemar II, som havde erobret det hele Holsteen, men ikke mægtede at erobre dette Punkt, da Störens pludselige Opsvulmen bortskyllede de Beleirendes Broer og Værker. 1238 erholdt Itzehoe Stadprivilegier af Grev Adolph IV. Kun svagt befæstet og efter Kanonernes Brug ikke skikket til Forsvar, formedelst de nærved liggende dominerende Høie, erobredes Itzehoe med Lethed af Tilly og Torstenson, og gjenerobredes tvende Gange af de Danske i 1644 (Januar og Juni); den sidste Gang ved List. Samme Aar (Septbr.) plyndrede Helm Wrangel den gamle Deel af Itzehoe, men kunde, af Mangel paa Skyts, ikke sætte sig i Besiddelse af den befæstede nyere Deel. Dette heldige Forsvar, samt Stadens Beliggenhed mellem Marsken og Geesten, bevægede den danske Feltherre A. Bilde til, ved Carl Gustavs Indfald i 1657, at besætte en Deel af de Forskandsninger, der efter en altfor stor Plan vare afstukne paa Høiderne N. for Byen (fra Bondebyen Sude indtil Stören paa den breitenburgske Side). Da han tillige besatte Itzehoe, forvoldte dette, at denne Stad blev lagt i Aske af Carl Gustav, som lod den beskyde med gloende Kugler. Formedelst Samfærslen mellem Geesten og Marsken over Itzehoe, og dette Steds Beliggenhed ved den store vestre Landevei fra Hamborg til Rendsborg, er det endnu et vigtigt militairt Punkt, men hvis Besiddelse bør søges opretholdt ved en middelbar Dækning.

Heiligenstedten, adl. Marskgods (Besidder: v. Blome) samt Kb., med den sidste Bro over Stör-Floden, der her har en Brede af omtr. 140 Alen. Broen er i Midten en Vindebro. Det nye og smukke Herresæde i denne betydelige Eiendom ligger paa Flodens venstre Bred, i den samme Bugt, hvori den gamle Borgegaard laae, der i ældre Tider tjente til at forsvare Bropasset; Kirken ligger derimod paa den høire Bred, bag et Marskdige, og er ikkun liden, men mærkelig derved, at den er den ældste christne Kirke i Nordalbingien, og over 1000 Aar gammel.

Friedrichsruhe (tidligere Drage), adl. Gods, med et Bropas over Beck-Aae. Dette Gods, som tilfaldt Kronen 1722, forærede Christian VI Markgrev Friedrich af Culmbach, men er efter dennes Død attertilfaldet Kronen. Ved Lb. Kaaksburg og Kaaks findes Spor af gamle Forskandsninger, til Forsvar af Passene over Beck-Aae.

Krummendiek, K. og adl. Marskgods, ligeledes med et Bropas over Beck-Aae. Tidligere forsvaredes dette Pas af Borgen Krummendiek, som var forsynet med Volde og Bastioner.

Cleve (Clevius ɔ: et Bjerg), Lb. i det adl. Gods Krummendiek, paa en høi Geestodde, hvorover Veien fører N. fra ind i Wilstermarsk, igjennem et Defilee, Ø. for Nütteln Mose.

Beckmünde, Lb. i det adl. Marskgods af samme Navn, med Bropas over Beck-Aaens Udløb i Stören, igjennem tvende Sluser.

Ved dette Pas havde de Danske i 1657 opkastet en Skandse, som Bagtroppen af A. Bildes Infanterie, paa dettes Retraite fra Itzehoe igjennem Marsken til Glückstadt, forsvarede med Tapperhed og Held, trods Fiendens flere Gange gjentagne Angreb.

Wilster, Kjøbstad under 53° 55′ 27″ n. B. og 3° 12′ 16″ v. L., med omtrent 2800 Indb., beliggende paa begge Sider af den inddigede Wilster-Aae, som deler Marsken og en Deel af Staden i den gamle og den nye Side. Formedelst sin Beliggenhed ved en for Pramme seilbar Aae og som Hovedpunktet i den frugtbare Wilster-Marsk, driver denne lille Stad en ikke ubetydelig Korn- og Qvæghandel. Ogsaa besidder den en Deel egne Skibe (Tab. VIII) samt store Baade og Pramme. Aaens sædvanlige Dybde er 4—5′ ved Wilster, men har efter megen Regn en Høide af 7—8′.

Wilster er et Punkt, der meget godt egner sig til at forsvares, naar de nærmest omliggende Broer over Wilster-Aae og Afløbsrenderne ere afkastede.

Beyenfleth, Kb. i Wilstermarsk, med en Færge over Stören. Fra denne store Kb., der har omtr. 800 Indb., og som allerede var bekjendt i Carl den Stores Tid (Badenflioth), udsendes stundom et enkelt Skib paa Hvalfiskefangst.

b) Østsiden af det egentlige Holsteen, d. e. Amterne Cronshagen, Bordesholm og Neumünster, den største Deel af Amtet Kiel, en stor Deel af Klosteret Preetz, samt en Deel Godser i Kieler og Preetzer adl. Godsers Distrikter.

De mærkeligste Punkter:

Achterwehr, Lb. i Kirkesognet Flemhude, med et vigtigt Bropas over Eideren, mellem „Westen"- og Flemhuder-Sø, paa Landeveien fra Rendsborg til Kiel. Da den høire Flodbred, paa hvilken Lb. ligger, dominerer den venstre, egner Passet sig fortrinsviis til et Forsvar mod Vest.

Nær ved dette Pas ligge østlig de adl. Godser Quarnebeck, Hohenschule og Marutendorf, og vestlig Gr.-Neu- og Kl.-Nordsee.

Emkendorf, et adl. Gods og Fideicommis for den grevelig Reventlauske Familie. Herresædet i denne betydelige Eiendom udmærker sig som et af de største og smukkeste i Holsteen, endskjøndt dette Hertugdømme er rigt paa saadanne.

Westensee, Kb. i et adl. Gods af samme Navn, ved „Westen"-Sø. I Kirken ligger Daniel Rantzau begravet.

Neuhof (Nienhof), Deutsch- (til Forskjel paa Dänisch-Nienhof i det Slesvigske), adl. Gods, som har været Stamsædet for den foranførte Feltherres Slægt.

Omegnen af dette Gods udmærker sig ved sit af høie Bakker, af Søer og Skove coupeerte Terrain, der er meget godt skikket til at hindre en Fremrykning fra Kieler-Altonaer-Chaussee, ad Veien over D. Neuhof og Emkendorf til Rendsborg.

Cronshagen, Gaard i Amtet af samme Navn. (Tidligere et adl. Gods, og derpaa en Tidlang Amthuus.)

Hammer, Gaard i Kieler Stads Territorium, ½ M. S. V. for Staden, hvorved et vigtigt Bropas (Steenbro) over Eideren, paa Altona-Kieler-Chaussee. Terrainforholdene ere af den Beskaffenhed, at Passet er meget godt skikket til et Forsvar Nord fra.

Rothenhahn, Gaard og Kro, hvor en nærmere Landevei til Eckernförde (over Landwehr) forlader den foranførte Chaussee, ¾ Miil S. for Kiel. Ved denne Gaard danner Chaussee et Defilee, Nord for hvilket der er en god intermediair Stilling med Front imod Syd og venstre Fløi støttet til Eideren.

Bordesholm, Kb., med Amthuus, ved en liden, fiskerig Sø af samme Navn, $\frac{1}{8}$ Mil V. for Kieler-Altona Chaussee. Den nuværende Amtsbolig i denne smukt beliggende lille By, der har Liighed med en Flekke, har oprindeligen været et Munkekloster, henlagt herhid fra Neumünster i 1332, ophævet 1566, og derpaa forandret til en fyrstelig Skole, som ophørte 1665, da Hertug Christian Albrecht overdrog dets Revenuer til det af ham stiftede Universitet i Kiel. Den gamle Klosterkirke blev allerede tidligere indviet til Sognets Kirke.

Neumünster, en stor Flekke og Fabrikby (S. 88), i Midten af en stor Slette, ved Schwal-Aae, under 54° 04′ 14″ n. B. og 2° 35′ 38″ v. L. Byen har omtrent 2500 Indb., som for en stor Deel ernære sig ved Fragthandel, da Chaussеen fra Altona til Kiel, samt Hovedlandeveien fra Rendsborg til Lübeck (foruden flere mindre Veie) gjennemkrydse dette Convergentspunkt.

Neumünster er det i Holsteens gamle Historie mærkelige Punkt, hvor Vicelin oprettede et Munkekloster, der erhvervede sig megen Berømthed, og i 1332 forlagdes til den frugtbarere Egn ved Bordesholm.

Bothkamp, et af de betydeligste adelige Godser i Hertugdømmerne, hvis smukke og store Herresæde ligger ved Barkauer- eller Bothkamper-Sø. Godset er et Fideicommis for Familien Bülow til Bossee.

Preetz, en meget stor Flekke i Klosteret Preetz's Territorium, under 54° 13′ 57″ n. B. og 2° 17′ 53″ v. L., med henimod 4800 Indb. Det herværende anseelige og rigt doterede Frøkenkloster (hvis Bygninger danne en særskilt Deel af Flekken, omgiven af en bred Grav) er stiftet af Greven af Orlamünde omtr. 1220 under Navn af Marienfelde, men erholdt et nyt Stiftelsesbrev af Grev Adolph IV, 1226. I Byen ere 2de Kirker, nemlig Flekkens og Klosterets, hvilken sidste udmærker sig ved den Bygningsmaade, som charakteriserer en katholsk Klosterkirke, og som her endnu er vedligeholdt.

I denne Flekke findes et betydeligt Skomagerlaug, som 1835 talte 140 Mestere, 80 Svende og 140 Lærlinge, og hvis Arbeider findes paa alle Hertugdømmernes Markeder. Ligeledes ere her betydelige Væverier, iblandt hvilke især et Damaskvæveri udmærker sig formedelst dets gode Manufact.

Anm. I Flekken ere tvende Bropasse, nemlig over Schwentinen, paa Landeveien fra Kiel til Plön, og over Post-Søens Afløb i Schwentinen, paa Landeveien fra Segeberg; men formedelst deres Beliggenhed inde i Flekken egne de sig ikke til et umiddelbart Forsvar. Udenfor Byen kunne derimod tages flere gode Stillinger, f. Ex. paa Høiderne, Nord for Kl. Kühren, eller og Nord for Lb. Schelhorn, da man fra disse behersker de foranliggende Defileer, hvorigjennem Veiene føre Syd fra, medens Flankerne ere godt dækkede. En Stilling ved Preetz yder ogsaa den Fordeel, at man fra denne kan fortsætte sine offensive eller defensive Bevægelser efter Omstændighederne, enten langs med Schwentinens høire, eller venstre Bred; og i Tilfælde af en Retraite, enten trække sig tilbage forbi Kb. Elmschenhagen til Kieler Terrainafsnit, eller over Hg. Rasdorf til den coupeerte Egn mellem Dobersdorfer-, Passader- og Selenter-Søen.

Plön, Kjøbstad paa Heldningen af en Bakke, der ligger paa Tangen mellem den større og mindre Plöner-Sø, under 54° 09′ 28″ n. B. og 2° 09′ 51 v. L. (østl. Slotstaarn). Den ældre Stad „die Altstadt" har ikkun omtrent 2000 Indb., men med den nyere, paa Amtets Grund beliggende Deel „die Neustadt" (som staaer i umiddelbar Forbindelse med den egentlige Stad, men sorterer under Amtet) omtr. 3000 Indb. I Staden ere 2 Kirker, en lærd Skole, og i Garnison en Escadron af Liv Regimentet lette Dragoner. Den mærkeligste og anseeligste Bygning er det kongl. Slot, som er bygget paa en høi Bakke, der dominerer den hele Stad. Slottet Plön var tidligere Residents for Hertugerne af Holsteen-Plön, men det nuværende Slot, som er opbygget 1636, afbenyttes for Tiden fornemmelig til Amtsbolig. I 1840 er det afbenyttet og bestemt til Sommerresidents under Majestætens Ophold i Holsteen.

Plön er en meget gammel Stad, og var til den Tid, da Schwentinen dannede den politiske Grændse imellem det gamle Holsteen og Wagrien, en vigtig Grændsefæstning, der endnu i det 12te Aarh. blev anseet for at være ikke blot et af de vigtigste, men og af de fasteste Punkter i Landet. Men efterat Plön var bleven Residents for de holsteenske Fyrster af den kongelige Linie (1490—1761, § 132 og 133), forfaldt Befæstningen efterhaanden, da disse Fyrster sædvanligen vare neutrale i Stridighederne mellem de danske og de holsteenske Hertuger. Fra Slottet haves en udmærket skjøn Udsigt, hvilket ogsaa er Tilfældet fra den N. O. for Byen beliggende høie Bakke „der Parnas", og fra den S. O. for Byen beliggende betydelig Høide „der Steinberg", hvorfra man kan bestryge Passet ved Fegetasch.

Anm. Plön egner sig, formedelst sin Beliggenhed, til Anlæg af et Magazin, eller et Depôt for et ved Travens Bredder opstillet Corps, da Veiene fra det nordøstlige Holsteen forene sig ved dette Punkt, og man, ved at besætte de omliggende Passe, forsvare dette imod et coup de main.

Bornhöved, Kb. i en stor, høitliggende Slette, under 54° 01′ 15″ n. B. og 2° 20′ 53″ v. L. Denne By, som, beliggende paa Landeveien fra Segeberg til Kiel, tillige er Convergentspunktet for flere Veie i Holsteens nordøstlige Midte, er en meget gammel By, og historisk-mærkelig ved det afgjørende Slag, som Valdemar II tabte her i 1227 imod Hert. Adolph IV, idet Ditmarskerne pludseligen forlode de Danske og førte Vaaben imod disse. I 1813 udførte et svensk Cavalleriecorps en for dette uheldig Attaque paa den danske Arrieregarde, efter at denne uhindret var kommen over Plainen fra Segeberg, og havde sat sig i og ved Defileet, som Veiens Indhegning danner Syd for Bornhöved.

Depenau, Ascheberg, Nehmten og Perdoel ere betydelige adl. Godser.

c) Vestsiden af det gamle Stormarn, d. e. den Deel af Herskabet Breitenburg, som ligger Syd for Stör-Floden, den Deel af Amtet Steinburg, som udgjør Krempermarsk, Grevskabet Rantzau, Uetersen Klosterdistrikt, Herskabet Pinneberg, samt en Deel Godser, henhørende til Itzehoer adl. Godsers Distrikt.

Mærkelige Punkter ere:

Breitenburg, Herresæde i et adl. Marskgods, som formedelst sit betydelige Areal og sine anseete tidligste Besiddere (Johan og Heinrich Rantzau) benævnes Herskab, og som siden 1763 er et Fideicommis for den grevelig Rantzauske Familie. Det gamle Herresæde eller Slot Breitenburg er opbygget af Joh. Rantzau, 1530, paa en Høi, der dengang kunde ved Inondationer omgives med Vand, og blev i det 16de og 17de Aarh. med Rette betragtet som stærkt befæstet; men af dette Slot er nu kun et Capel og et Taarn tilbage.

D. 29de Septbr. 1627 erobrede Wallenstein dette Slot, men først ved med stor Overmagt og betydeligt Tab at storme det, efter at have beskudt det uafbrudt i 6 Dage og lagt en betydelig Breche i Volden. En stor Mængde af Omegnens Landfolk vare med deres Qvinder, Børn og Kostbarheder flygtede til dette faste Punkt, hvis Besætning (nogle tydske Soldater samt 4 Compagnier Skotter, under den tappre Major Dumbar, og efter at denne var falden, under Schütt) forsvarede deres Post med Heltemod. Da tilsidst alt Forsvar var forgjæves, satte Schütt sig paa en Krudttønde og sprængte sig selv og en Mængde Fiender i Luften. Forbittret over denne Modstand lod Wallenstein, i eget Paasyn, alle Tilbageblevne skaanselsløs massacrere.

Torstenson, som i 1643 havde ved List sat sig i Besiddelse af Breitenburg, lod her en Besætning tilbage, da han i Aug. 1644 forlod Holsteen; men denne blev tvungen til Capitulation, d. 8de Octbr. s. A., efter at Helm Wrangel forgjæves havde forsøgt paa at undsætte dette dengang saa saare vigtige Punkt, hvorfra en virksom fiendtlig Besætning let saae sig istand til at gjøre ødelæggende Streiftog ind i de tilgrændsende frugtbare Marsklande.

Münsterdorf, Kb. ved Stör-Floden, paa Heldningen af en Geestaas, der har en Udstrækning af, omtr. 1 Miil, og er til alle Sider omgiven af Marsk.

Nordo, Mølle og Skæferi, er et mærkeligt høitliggende Punkt paa den foranførte Geestøe, og en trig. Stat. under 53° 54′ 06″ n. B. og 3° 04′ 08″ v. L., hvorfra man kan overse Stören indtil dens Udløb, en Deel af Elben, samt alle de omliggende Marsker, der ved tvende Digebrud i Vinteren $16\frac{4}{25}$ vare underkastede en ødelæggende Oversvømmelse.

Anm. Ved Nordo findes en liden Pyramide af Steen, bygget af Heinr. Rantzau i 1578, hvorved han vandt det Veddemaal: i een Nat at bygge et Taarn i Niveau med Kirkespiret i Krempe, som havde en betydelig Høide.

Steinburg, Lb., nær ved Grændsen mellem Geest og Marsk, med Bropas over Krempe-Aae, paa Hovedlandeveien fra Altona til Itzehoe. Ved dette Bropas laae i det 17de Aarh. en stærk Skandse, som forsvarede Hovedadgangen til Kremper-Marsk og in specie til Breitenburg, Krempe og Glückstadt, og af hvilket vigtige Punkt Helm Wrangel flere Gange forgjæves søgte at komme i Besiddelse 1644, hvorved Breitenburg, som var besat af de Svenske, blev tvungen til Capitulation.

I 1657 forsvaredes Steinburger Skandse ikke imod Carl Gustav, som ansaae dette Punkt for saa vigtigt, at han lagde en svensk Besætning i samme, medens han derimod lod alle de andre paa Grændsen af Krempe- og Wilster-Marsk anlagte Forskandsninger sløife.

Senere var her en Tidlang Steinburger Amthuus, som nu er i Itzehoe.

Krempe, Kjøbstad med ikkun 1200 Indb., og for Tiden den ubetydeligste By iblandt samtlige Kjøbstæder og de fleste Flekker i Holsteen. Indbyggerne ernære sig fornemmelig af Agerbrug, men have dog nogle faa Skibe (Tab. VIII).

Kremper-Aae gjennemflyder Staden, hvis tvende Dele ere forbundne med hinanden ved 6 Broer over dette Vandløb. Stadens forrige Kirke, med høie Taarn, blev sprængt i Luften i 1814 ved en Uforsigtighed af Russerne, som afbenyttede Kirken til et Krudtmagazin under Glückstads Beleiring.

Krempes Privilegier ere bekræftede af Grev Gerhard 1271. I 1535 blev Byen befæstet af Christian III, og Fæstningsværkerne udbedredes, 1604, i den Grad, at de i fortificatorisk Henseende overgik Glückstadts. Ogsaa stormede de Keiserlige denne Fæstning forgjæves den 10de Octbr. 1628, og at den capitulerede den 14de Novbr. s. A., var blot fordi at Provianten var saa aldeles fortæret (paa Grund af den tidligere Commandants, François Fretons, mageløse Letsindighed), at det sidste Pund Brød var uddeelt, da Garnisonen forlod Fæstningen.

Anm. Da Krempe ligger midt i Marsken og ikke ved noget vigtigt Pas', og da Glückstadt var bleven et bedre Tilflugtssted for Marskbeboerne end Krempe, bleve Fæstningsværkerne sløifede i Begyndelsen af det forrige Aarh., og siden den Tid har Staden successive aftaget mere og mere i Størrelse, Næringskilder og Folkemængde.

Barmstedt (oprindelig Barmezstede), Flekke i Grevskabet Ranzau, under 53°46′ 22″ n. B. og 2° 48′ 08″ v. L., med omtr. 1600 Indb. Denne By har først Flekkerettigheder siden 1736.

Ranzau, Sædet for Grevskabet Ranzaus Administratur, samt flere Embedsmænds Boliger, paa trende af Ranzau-Aae omflydte Holme, $\frac{1}{8}$ Miil S. V. for den foranførte Flekke. Slottet, som er nedbrudt i Begyndelsen af dette Aarhundrede, var Rigsgreverne af Rantzaus Residents.

Elmshorn, en meget betydelig Flekke i Grevskabet Ranzau, med omtrent i Alt 5200 Indb., der beskjæftige sig meget med industrielle Anlæg og drive en ikke ubetydelig Handel og Skibsfart (Tab. VIII). Byen bestaaer af 3de Dele, nemlig den egentlige Flekke (med 3300 Indb.), som ved Krück-Aaen er adskilt fra „Vormstegen" (henhørende til Herskabet Pinneberg) og „Klostersande" (henhørende til Uetersen Klosterdistrikt). Stedets Beliggenhed er meget gunstig, nemlig paa Grændsen mellem Marsk og Geest, ved den store Landevei fra Altona til Itzehoe, og ved den seilbare Krück-Aae (Elmshorner-Aae), som har en Dybde af 7—8′ indtil Krückhuset, $\frac{1}{8}$ Miil fra Flekken. Denne har Skibsværfter, flere Fabriker og en Mængde Garverier, samt et stort Antal Skomagere. (I 1835 talte disses Laug over 200 Mestere og henimod 400 Svende og Lærlinger.) Da Elmshorn er en af de faa Stæder i Hertugdømmerne, hvor Israeliterne kunne nedsætte sig uden forud erhvervet speciel Tilladelse, findes her omtrent 220, som have en Synagoge i denne Flekke.

Anm. Naar Elmshorn anføres som Vinterhavn af 4de Classe (10′), er dette destoværre ikke rigtigt, da de i 1828 foretagne betydelige Arbeider ikke have ført til det attraaede Maal.

Uetersen (opr. uterften), Flekke i Herskabet Pinneberg, ved den seilbare Pinn-Aae, paa Grændsen imellem Geest og Marsk, med omtr. 3400 Indb., der tildeels ernære sig af Handel og Skibsfart (Tab. VIII), da Pinn-Aaen har op til Uetersen en Dybde af 13′. Det herværende adl. Frøkenkloster Uetersen skal oprindeligen have været stiftet for Cisterciensernonner, omtrent 1240.

Pinneberg, en Flekke (siden 1840), med omtrent 1000 Indb. Den større Deel af Flekken, som hidtil kun var en Landsby, ligger S. for Pinn-Aaen, i den Vinkel, som denne Aae danner med Rellinge-Aae, D. for deres Sammenløb. Den mindre Deel, som tidligere havde Flekkerettigheder („Pinneberger Dingstädte") derimod N. for Pinn-Aae, hvorover en Steenbro fører (paa Landeveien fra Altona til Itzehoe). I Pinneberg, som hører til Kirkesognet Rellingen, boe Herskabets fleste Embedsmænd og navnligen dets Amtmand.

Slottet Pinneberg, som blev nedbrudt i 1720, havde oftere tjent Greverne af Schaumburg til Residents, og var endnu i det 17de Aarh. et fast og vigtigt Punkt, hvis Besætning forsvarede sig, 1627, tappert i flere Uger mod Tilly, og først capitulerede, d. 28de Septbr., af Mangel paa Ammunition og Proviant, efter at have tilbageslaaet tvende Storme, og sat omtr. 2000 Fiender ud af Stand til at fegte, hvoriblandt Tilly selv, som blev haardt saaret. Ved Torstensons uventede Invasion i 1643 faldt dette Slot i Fiendens Hænder. Da Torstenson forlod Holsteen, lod han her en Besætning tilbage, og denne forsvarede dette faste Punkt en Tid lang med Held imod de Danske.

Anm. Rellings høie Kirketaarn kan tjene som et Observationspunkt for en her posteret Forpost, da man fra dette Taarn kan overskue den hele Omegn i en stor Synskreds, og navnligen tillige observere Elbbredderne fra Wedel til Altona.

Bramstedt, en Flekke, som gjennemstrømmes af Bram-Aaens nordre Tilløb „Bimöhlen"-Aae, i Amtet Segeberg (paa dette Amts vestlige Grændse), under 53° 55′ 17″ n. B. og 2° 41′ 53″ v. L., med omtrent 1600 Indb., der fornemmeligen leve af Agerbrug. Kieler-Altona-Chaussеen fører igjennem denne By og over en prægtig Steenbro tæt Syd for samme. Denne Bro er bygget over Bram-Aaens søndre Tilløb, Schmalfelder-Aae, som forener sig V. for Flekken med Bimöhlen-Aae, hvorpaa det forenede Vandløb kaldes Bram-Aae. Flere store og smaa Veie concentrere sig i og ved Bramstedt, N. for hvilken Flekke der kan tages en ret god Stilling, med Front imod Syd.

Stedingshof, eller Hg. i det adl. Gods Bramstedt, ligger i Byens Vestside, og har et Bropas over Bram-Aaen, paa hvis venstre Bred det gamle Slot laae. Bramstedt er en meget gammel By, og historisk mærkelig ved et Slag, som Grev Adolph af Schaumburg tabte her, 1317, imod Grev Gerhard den Store, til hvis Ære den Rolands Støtte skal være bleven opført, som staaer paa Rolandspladsen midt i Flekken.

Lentföhrd, Lb. ved Chaussеen, ⅓ Miil S. for Bramstedt, hvorved en god Forpoststilling fra et i og bag Bramstedt posteret Corps.

Quickborn, en stor Kb. og Poststation paa Kieler-Altona-Chaussеen, med omtrent 1200 Indb. Brotpasset over Pinn-Aaen N. for Byen er ubetydeligt og egner sig ikke til Forsvar.

Langenfelde, Lb. paa Chaussеen, ½ Miil N. for Altona. Hovedstation for Grændsetolden.

Bahrenfleth, Neuendorf og Haselau ere meget betydelige adl. Marskgodser.

d) Østsiden af det gamle Stormarn, d. e. Amterne Segeberg, Rethwisch, Tremsbüttel, Trittau og Reinbeck, samt en Deel Godser i Itzehoer adl. Godsers Distrikt.

Mærkelige Punkter:

Kaltenkirchen (Kohlenkarken), Kb. ved den store gamle Landevei fra Altona til Bramstedt. Byens oprindelige, plattydske, Benævnelse er paa Høitydsk urigtigt oversat, og burde hedde Kohlenkirchen. Til Sognets Beboere hørte nemlig, især tidligere, en Mængde Kulsviere fra den østlig beliggende, coupeerte og skovrige Egn ved Kißdorf og Götzberg.

Anm. 1. Efter Torstensons Invasion, 1643, var det ogsaa især af dette Kirkesogns Bønder eller Kulsviere at Segeberger Amtmand Caspar v. Buchwald organiserede et Fricorps („Holsteinische treue Knechte"), som ved deres Snaphaner- (Guerilla-) Krig, stundom understøttede af Glückstadts og Krempes Garnisoner, tilføiede Landets Fiende stor Skade, og derfor af denne behandledes, som Fanger, paa en høist grusom Maade.

— 2. Det meget coupeerte og forholdsviis til Omegnen høitbeliggende Terrain Øst for Kb. Götzberg og Kißdorf, som er militair-geographisk bekjendt under Navn af Kißdorfer-Terrainaffnit, og hvorfra Alsteren, Pinn-Aaen, Krück-Aaen, Kattenbækken, Schmalfelder-Aaen og Norder-Besten udspringe, er bevoxet med Skove og og gjennemskaaret af Moseenge. Da nu hertil kommer, at Tilgangen, især i vaade Aarstider, ikkun er aaben mod Vest, synes dette Affnit at egne sig meget godt til et Forsvar, og er med Hensyn hertil tillagt stor Vigtighed. Men herved bør det ikke oversees, at Veiene i selve Affnittet ere næsten alle impassable for Artillerie, og stundom for ethvert Kjøretøi, — at en Postering i dette har ingen bequemme Udgange N. og Ø. efter, — at en Fiende neppe vil angribe dette Affnit, men indskrænke sig til at observere det, og endeligen, at det ligger henimod $1\frac{1}{2}$ Miil fjernet fra den nuværende Hovedvei igjennem Holsteen (Kieler-Altonaer-Chaussee). Dets militaire Vigtighed vil imidlertid i Fremtiden kunne gjøre sig gjældende med Hensyn til en Marchelinie ad den paabegyndte Chaussee fra Altona til Oldesloe.

Oldesloe, Kjøbstad ved Veste-Aaens Forening med Trave-Floden, hvoraf en liden Arm omflyder en Deel af Staden. Denne har omtrent 2700 Indb., der for største Delen høre til den industrielle Classe. Fragtfarten over Oldesloe, mellem Hamborg og Lübeck, er nemlig en hidtil ikkun ubetydelig Indtægtskilde for Staden, og da Traven ikkun afbenyttes for Baade og smaa Pramme paa Strækningen fra Oldesloe til Lübeck, er den ikke heller meget vigtig i mercantilsk Hensende. For Staden Oldesloe er derimod den vedliggende Saltsaline (Travensalze kaldet) af stor Vigtighed, især da den er den eneste i Landet. Salinen, som siden 1797 drives for kongl. Regning, producerer aarl. 6—7000 Tdr. Salt à 250 Pund. (Til hver Td. Salt udfordres omtr. 10000 Pd. af den herværende Sole.) Ved Salinen anlagdes i 1812 en Badeanstalt (Salt- og Svovlbade), og udenfor Staden er siden 1814 en betydelig Papirfabrik.

Oldesloe (opr. Todeslo) er en gammel Stad, der stedse blev henregnet til Wagrien, endskjøndt den ikke blot laae ved det naturlige Grændseskjæl, som Traven dannede, men tildeels udenfor dette. I Midten af det 12te Aarh. var Oldesloe en anseelig, befæstet Stad, hvis Saline ydede Borgerne god Næring i Grev Adolph IIs og IIIs Tid. Men da Lüneburgerne befrygtede, at denne Saline skulde gjøre deres Afbræk, bevirkede de, at Hertug Henrik Løve lod Saltkilderne tilstoppe, eller aflede. I 1250 byggede Johan I en Borg paa en Høi imellem Traven og Besten; men saavel denne som Stadens Befæstning sløifedes 1307, ifølge et Forlig, og efterat denne Stad var bleven afbrændt af den lauenborgske Hertug Erich V, 1415, har den hidtil ikke kunnet gjenvinde sin tidligere Anseelse. I 1798 havde den ogsaa det Uheld at afbrænde næsten aldeles.

Anm. Under Christian V havde man i 1688 den Plan, paany at befæste denne Stad, formedelst dens Beliggenhed midt imellem Hamborg og Lübeck, hvilken Beliggenheds Vigtighed til den Tid endnu forhøiedes derved, at Oldesloe laae paa Grændsen imellem den danske og holsteenske Andeel. Til

dette Øiemed skulde dens Omfang udvides saa meget, at en Deel af de nærmest liggende Høie, som nu dominere Staden, indesluttedes i dens Befæstningskreds; men denne Plan stødte paa for mange Hindringer, forinden den modnedes til Udførelse. I ethvert Tilfælde har Historien noksom leviist Oldesloes i militair Henseende vigtige Beliggenhed; thi Standpladsene ved denne Stad ere gjentagne Gange afbenyttede, f. Ex. i 1642 af Christian IV, og i 1658 af Pfalzgreven af Sulzbach, begge Gange for at dække Holsteen; i 1675 af Christian V paa hans offensive Bevægelse mod Wismar, og af de Allierede i 1700; endeligen ere Wallenstein, Torstenson, Gallas og Steenbock dragne ind og ud ad denne Vei.

For Tiden er dette Punkts militaire Beliggenhed end mere og paany forhøiet ved Anlægget og Retningen af den nye Chaussee fra Altona og Hamborg til Lübeck, som fører over denne Stad, samt ved den Omstændighed, at fra den Tid Hertugdømmet Lauenborg kom under den danske Krone, er Veien fra Oldesloe til Ratzeborg den nærmeste Colonnevei til Rigsgrændsens vigtige Terrainafsnit ved denne sidstnævnte Stad. Ved en offensiv eller defensiv Grændsestilling vil Oldesloe stedse være et vigtigt Punkt, f. Ex. for Anlægget af et Hovedmagazin, og det er derfor saa meget mere at ønske, at den sidstnævnte Vei maatte blive gjort passable for ethvert Vaaben, og til enhver Tid, hvilket nu ingenlunde er Tilfældet.

Borstel, Hg. i et adl. Gods, ved Beste-Aaens venstre Bred, og skikket til Afbenyttelse for en Hovedpost paa høire Fløi af en Stilling ved Neritz.

Neritz, en høitliggende Lb. paa Chausseen fra Altona til Oldesloe, med et Bropas over Norder-Besten, bag hvilken her er en god Stilling med Front imod S. V. og til Dækning af Oldesloe.

Elmenhorst, Lb. imellem Kb. Sülfeld og Bargteheide. Ved denne Landsby forlader den nye Chaussee fra Altona til Oldesloe den gamle Landevei fra Oldesloe (over den store Kb. Bargteheide og Fl. Wandsbeck) til Hamborg.

Heidkrug, Meierigaard og Krosted i det adl. Gods Borstel. Nær ved dette Sted ligger Toldstedet Rethford (adl. Gods Wulfsfelde), samt det nye Bropas over Alsteren, paa den nye anlagte Chaussee mellem Altona og Oldesloe.

Tangsted, Hg. i et Cancelliegods af samme Navn, tilhørende Storhertugen af Oldenburg, og beliggende ved den nye Oldesloer-Altonaer Chaussee.

Ochsenzoll (Ochsenkrug), Toldsted paa den gamle Landevei fra Rendsborg og Kiel til Hamborg, og ved Grændsen af det hamborgske Territorium. Her skjæres den gamle Landevei af den nye Chaussee fra Lübeck (over Oldesloe) til Altona, som d. 1ste Novbr. 1840 er bleven færdig indtil dette Punkt.

Anm. Fra Ochsenzoll indtil Hamborg fører allerede for længe siden en Chaussee igjennem det hamborgske Territorium over Lb. Langenhorn og Kb. Eppendorf. Fortsættelsen af den nye Chaussee fra Lübeck til Altona er lafstukken til Lb. Schneefen, hvor den N. for Lb. Eidelstedt skal falde ind i Kieler-Altonaer-Chaussee.

Ahrensburg, Herresæde i det adl. Gods af samme Navn, beliggende ved den gamle Landevei fra Oldesloe til Hamborg umiddelbart ved den store Kb. **Woldenhorn**, der har omtr. 1000 Indb. og Liighed med en Flekke, samt sædvanligen benævnes Ahrensburg efter vedliggende Slot.

Dette blev af Frederik II skjenket Feltherren Daniel Rantzau, hvis Broder opbyggede det med Taarne i sine 4 Hjørner forsynede og af vaade Grave omgivne Slot, som indtil den Tid kaldtes Wolden- eller Oldenhorn. Denne Eiendom forblev i den Rantzauske Families Besiddelse indtil 1782, da den kjøbtes af Skatmesteren, Grev Schimmelmann, som deraf oprettede et Fideicommis for sin Familie.

Rahlstedt, „Alt"-, Kb. paa den gamle Landevei mellem Hamborg og Lübeck. Ved denne Kb. havde det Jydske Reg. lette Dragoner en hæderlig Affaire d. 6te Decbr. 1813.

Wandsbeck, Flekke og Fabrikby, samt Slot og adl. Gods, ½ Miil Øst for Hamborg. Flekken Wandsbeck (som siden 1807 ikke længere hører under Godset Wandsbeck, men er et selvstændigt adl. Gods under Amtmanden i Reinbecks Intendantur) **har omtrent 3200 Indb., hvor-**

blandt omtrent 150 Israeliter, der have en Synagoge. I og ved Flekken er en Deel Fabriker, iblandt hvilke især et betydeligt Kattuntrykkeri udmærker sig (§ 61).

Anm. 1. Wandsbeck er næsten omgiven af hamborgsk Territorium, og staaer i nøieste Forbindelse med Hamborg, ikke blot i local Henseende (Chaussee), men især i mercantilsk. Ligesom Altona ligger Wandsbeck ogsaa udenfor Toldgrændsen og henregnes i Toldsager til de fremmede Stæder. Iøvrigt er her Hovedstationen for Gensd'armeriet paa Holsteens sydlige Grændse.

— 2. Gensd'arme-Corpset, som har 40 Stationer langs med Grændsen, fra Fl. Wedel til Lb. Stockelsdorf, har sine vigtigste Stationer i Kb. Ottensen (2), Toldstedet Langenfelde (3), Lb. Poppenbüttel (2), Fl. Wandsbeck (Chefen og 4 Gensd'armer), Lb. Schiffbeck (3), Lb. Sande (2), Dwerkathen, V. for den lauenborgske Poststation Schönberg (2), og Lb. Stockelsdorf (2). Paa de øvrige Stationer er ikkun 1 Gensd'arme posteret.

Det adl. Gods og Slot Wandsbeck, beliggende umiddelbart ved Flekken, blev i 1762 solgt af Frederik V til Baron v. Schimmelmann, som deraf oprettede et Fideicommis for sin Familie. Det har tilhørt Henrik Rantzau, hos hvem Tycho Brahe fandt her et Tilflugtssted i 1597. Endnu findes paa Slottet et Observatorium, som Rantzau lod bygge for denne berømte Astronom.

Rethwisch, Lb. og udparcelleret Gods, ½ Miil S. O. for Oldesloe. En af Parcellerne er tillige Amtstue, henhørende under Amtmanden i Travendal.

Tremsbüttel, tidligere et adl. Gods, men nu udparcelleret. I en af Parcellerne er Amtstuen, som henhører under Amtmanden i Reinbeck.

Eichede, Kb. med omtrent 600 Indb., paa Veien fra Oldesloe til Trittau. Trig. Stat. under 53° 43′ 06″ n. B. og 2° 10′ 23″ v. L.

Trittau, Kb. ved Bille-Floden, med et Amthuus, hvori Amtstuen, henhørende under Amtmanden i Reinbeck. Hvor Amthuset staaer, havde Grev Hans den Milde, 1342, bygget et fast Grændseslot.

Grande, Lb., henimod ½ Miil V. for Trittau, med et Bropas over Billen, som især i en tidligere Tid var af militair Vigtighed (S. 384).

Reinbeck, Amthuus ved Bille-Floden, med et Bropas over samme. Denne Bygning benævnes sædvanligen Slot og var indtil 1530 et Nonnekloster. Da Reinbeck har en smuk Beliggenhed i den skovbevoxede Bille-Dal, ere en Deel Lyststeder opførte her, tildeels af Hamborgere. Stedet staaer ogsaa ved en chausseret Vei (2 Mile) i let Forbindelse med Hamborg.

Boberg, Lb., hvor den chausserede Landevei fra Reinbeck falder ind i Chaussеen fra Bergedorf til Hamborg.

Steinbeck, „Kirch-", Kb. ved Steinbækken, strax ovenfor dens Udløb i Bille-Floden. Ved denne By, som er beliggende 1 Miil fra Hamborg, paa Chaussеen fra denne Stad til Bergedorf, er en stærk Position til Hamborgs Dækning, med Front imod Øst, — Hovedpost paa den høitliggende Kirkegaard, — Reserve ved Lb. og Grændsestedet Schiffbeck.

II. Østsiden.

Den Deel af Landets Indre, som indbefattes under Østsiden, har sin naturlige Begrændsning mod Nord og Øst af Østersøen, — mod Syd af Traven, mellem Oldesloe og Travemünde, — og mod Vest Schwentinen og Traven, forbundne ved en Linie mellem Plöner-Sø og Warder-Sø. Det bestaaer af et meget frugtbart Geestland, der tillige er meget couperet ved dets mange Indsøer, Vandløb, indhegnede Marker, og Bakker. Af disse sidste høre mange til de betydeligste Høidepartier i Landet, men ere dog alle bragte under Ploven, forsaavidt som de ikke ere skovbevorede.

Det hele Afsnit egner sig formedelst dets coupeerte Beskaffenhed meget godt til Afbenyttelse af et Corps, som seer sig reduceret til Forelsen af den saakaldte lille Krig; men det bør ikke oversees, at man fra en Stilling i dette Afsnit ikkun formaaer at true, og ikke at dække de ved dets Begrændsning beliggende Punkter: Kiel, Preetz, Plön, Segeberg, Oldesloe og Lübeck. Endvidere har enhver Stilling i dette Afsnit den strategiske Mangel, at, naar Fienden er trængt frem til Kiel, er den afskaaren fra Forbindelsen med Fæstningen Rendsborg, og dens Samfærsel med Halvøen og de danske Der kun at tilveiebringe til Vands over Østersøen.

I den nordre Deel af dette Afsnit, samt ved den søndre Deels sydøstlige Grændse, ligger i tvende store Enclaver: Fyrstendømmet Lübeck, eller det Eutinske, som tilhører Storhertugen af Oldenborg. Endvidere ligger ved Afsnittets søndre Grændse: den frie Hansestad Lübecks Territorium.

Østsidens hele Afsnit omfatter:

a) Den nordre Deel af det gamle Wagrien, d. e. Preetzer Provsti, det Oldenborgske adl. Godsers Distrikt (tildeels i Landet Oldenborg), Amtet Cismar, de hertugelig oldenborgske Fideicommisgodser, den østlige Deel af Amterne Kiel og Plön, samt en Deel Godser i Preetzer og i Kieler adl. Godsers Distrikt.

De mærkeligste Punkter ere:

Hagen, Kb. („Probsteierhagen") samt Hg. i et adl. Gods af samme Navn. Lutterbækken eller Hagener Aae danner Grændsen imellem Provstiet og Godset; men dette Vandløb er let at passere netop ved denne Kirkeby.

Salzau, et smukt Herresæde i et stort adl. Gods, mellem Pasjader- og Selenter-Søen. (Besidder: Grev v. Blome.)

Neuhaus, Hg. i det (næst Breitenburg) største adl. Gods i Holsteen, med et Areal af over en Qvadratmiil. Hovedgaarden, som er beliggende ved Selenter-Sø, er opbygget af Hans Rantzau, hvis Efterkommere have længe været i Besiddelse af denne betydelige Eiendom. (Nuv. Bes. Gr. v. Hahn.) Godset hører til Sognet Sikau (Sykowe), hvis høitliggende Kirke er en trig. Stat. under 54° 19′ 06″ n. B. og 2° 04′ 23″ v. L. I den meget smukke Omegn udmærker sig den høie, skovbevoxede Bakke „Strezlerberg".

Panker, et betydeligt og smukt beliggende Herresæde i et adl. Gods af samme Navn, som hører til det landgrevelig hessiske Fideicommis. Fra det nær ved beliggende „Piilsberg" er en viid Udsigt ud over Kolberger-Rhed.

Lütgenburg, Kjøbstad ved Helmsdorfer-Aae, under 54° 17′ 34″ n. B. og 1° 59′ 14″ v. L., med omtr. 2000 Indb., som fornemmeligen ernære sig af Landbrug. Stadens Ladeplads er Hochwacht (Afstand ¾ Miil); men det er i Særdeleshed de omkring Staden beliggende mange Godser, som afbenytte dette Udskibningssted.

„Lütkenburg" var en af Wagriens ældste Stæder, med et fast Slot. En Tidlang tilhørte denne Stad Familien Rantzau af Neuhaus, men kom, under Christian IV, ved Mageskifte imod Großenbrode igjen under Kronen. Ved et Forsvar af den nordlige Kyst vilde Lütgenburg kunne afbenyttes som Hovedstation; thi fra dette Punkt kan man i een Dags Marche komme til hvert Sted, som paa denne Kyst trues med Landgang.

Futterkamp, Klethkamp, Helmsdorf og Neudorf ere store Hg. i adl. Godser af samme Navn, beliggende i den nærmeste Omegn af Lütgenburg.

Oldenburg,, Kjøbstad ved Brock=Aaen, under 51° 17′ 36″ n. B. og 1° 41′ 36″ v. L, med 2400 Indb., som fornemmeligen beskjæftige sig med Agerbrug.

I 1773 afbrændte Byen næsten aldeles. Ved samme findes endnu kjendelige Spor af dens tidligere Befæstning.

Denne Stad (af Venderne kaldet Stargard, og af de Danske Brannese og Brandenhuse) var i det 9de og 10de Aarh. en af Nordens vigtigste Stæder, hvor Keiser Otto I, 947, anlagde det Bispesæde, som 1158 forlagdes til det yngre Lübeck. Dog, denne Vendernes betydelige Hovedstad ødelagdes allerede i det 12te Aarh., og efter at den senere gjentagne Gange var underkastet den samme Skjebne, samt ophørte at være en Sø= og Handelsstad, derved at Westsecker=Søen (eller West=Bröck) ophørte at være seilbar, er dens tidligere Vigtighed i statistisk Henseende næsten ganske forsvunden. Dens militaire Vigtighed, som gjorde sig gjældende endnu i 30 Aars Krigen, da Markgreven af Baden i 1627 indtog en forskandset Stilling ved Oldenburg (see S. 392), er for Tiden ogsaa høist ubetydelig. Brock=Aaen, eller det Vandløb, som imellem Westsecker=Sø og Gruber=Sø flyder forbi Oldenburg, er nemlig nu ikkun en Grøvt, af saa ringe Brede og Dybde, at den ikke engang kan passeres med Baade, og er ganske ophørt at være en Terrainhindring.

Cismar, Amthuus i et lidet Amt af samme Navn, med en Deel vedliggende Bygninger, som samlede give Stedet Udseende af en liden Flekke. Amthuusbygningen har været et i Midten af det 13de Aarh. stiftet, men 1544 ophævet Benedictinerkloster.

Sierhagen (Bes. Gr. v. Scheel=Plessen), **Rixdorf** (Bes. Gr. v. Westphalen,, **Ranzau** (Bes. Gr. v. Baudissin), **Lensahn** og **Mönch=Neverstorff** (Bes. Storh. af Oldenborg), **Rastorf** (Bes. Gr. v. Rantzau), **Wittenberg**, **Testorf**, **Oevelgönne**, **Schönweide**, **Lehmkuhlen**, **Schrewenborn**, **Farve**, **Güldenstein** og **Lammershagen** ere de betydeligste adelige Godser (foruden de allerede anførte) i dette Afsnit, der næsten alene bestaaer af saadanne. De fleste Herresæder i disse udmærke sig ved deres Størrelse og smukke Beliggenhed.

b) Den søndre Deel af Wagrien, hvori Amterne Ahrensboeck, Travendal og Reinfeld, en Deel Godser i Preetzer adl. Godsers Distrikt, samt nogle af de saakaldte lübske Godser.

De mærkeligste Punkter ere:

Fassenstorf, Lb., V. for Kb. Süsel, paa Landeveien mellem Eutin og Lübeck. Her kan tages en taktisk god Stilling med Front imod S. og med en Forpost ved „Woltersmühle". Veien fra dette Bropas til Eutin fører nemlig ikke længere over Passet ved Lb. Middelburg i Stillingens Flanke, men forbi Lb. Ottendorf, lige imod Stillingens Front.

Berlin, Lb. paa Landeveien fra Segeberg til Eutin og til Neustadt, har en i militair Henseende mærkelig Beliggenhed, derved at det Høidestrøg, som her adskiller Trave=Floden fra Seekamper= og Seedorfer=Søerne (der have deres Afløb til Plöner=Sø), ikkun har en Brede af omtrent 4000 Alen. Ogsaa antages her at være en god Leirplads og Stilling, hvis Vigtighed vil vinde, naar en chausseret Vei engang kommer til at forbinde Segeberg med Neustadt, da denne sandsynligviis kom til at føre over dette Punkt.

Hornstorf og **Seedorf**, adl. Godser ved Seedorfer=Sø (Bes. Fyrsten af Schwarzburg=Rudolstadt.)

Sarau, Kb. paa Landeveien fra Eutin til Lübeck, med Bropasse over Traven ved Hg. Glasau.

Ahrensboeck, Flekke med omtrent 1000 Indb., der fornemmeligen ernære sig ved Agerbrug. Flekken ligger paa Landeveien mellem Plön og Lübeck, men denne er paa Strækningen igjennem det fremmede Territorium, Syd for Kb. Curau, sædvanligviis i en høist maadelig Tilstand.

I Ahrensboeck var fra Begyndelsen af det 15de indtil Midten af det 16de Aarh. et Cartheuserkloster, og fra 1593 indtil Begyndelsen af dette Aarh. et fyrsteligt Slot.

Pronsstorf, Kb. og adl. Gods ved Warder= eller Pronsstorfer=Sø. Denne betydelige Eiendom har længe været i Fam. v. Buchwalds Besiddelse.

Rohlstorf, adl. Gods ved den foranførte Sø. I 1645 forærede Christian IV dette Gods til Oberst Wallher for hans tappre Forsvar af Rendsborg Fæstning.

Segeberg, Kjøbstad under 53° 56′ 16″ n. B. og 2° 16′ 06″ v. L. (Kirken), ved Segeberger-Sø, med et Bropas over Traven („Mönchmühlen"). Vest for Staden. Som en Forstad til denne kan Lb. Gieschenhagen betragtes, som ligger ved Foden af et 270 Fod høit Gipsbjerg, der udmærker sig ved sin isolerede Beliggenhed og eiendommelige geognostiske Beskaffenhed (§ 8). Staden har omtr. 3200 Indb., der for en stor Deel leve af Agerbrug. I samme er i 1840 oprettet et Skolelærer-Seminarium (tidligere i Kiel).

Ved Boreforsøg har man fundet, at Gipsbjerget bestaaer, idetmindste 300 Fod under dets Overflade, af den samme Masse, som den hidtil huggede. Det afhugne Gips brændes i en Ovn ved Bjerget, og den aarlige Afsætning (for kongelig Regning) beløber sig til 5 à 7000 Tdr.

Paa dette Gipsbjerg, hvis ældste Benævnelse var „Alberg", byggede Keiser Lothar II paa den senere canoniserede Munk Vicelins Raad, 1137, et fast Slot, til Værn imod Venderne, og samtidigen stiftedes et Munkekloster i Flekken ved Foden af Bjerget. Dette faste Bjergslot blev i lang Tid med Rette anseet for en af Landets vigtigste Fæstninger, og modstod oftere et fiendtligt Angreb. I 1202 tvang Waldemar (II, som Hertug) det ikkun ved Udhungring til Overgivelse, og under hans Fangenskab i Schwerin kom det i Grev Adolph IVs Besiddelse, derved at den alt for svage Garnison blev overrasket. I 1627 satte Wallenstein og i 1643 Torstenson sig uhindret i Besiddelse af dette Slot, som sandsynligviis har været begge Gange blottet for Garnison. Da Torstenson blev tvungen til at forlade Holsteen i det paafølgende Aar, lod han Slottet afbrænde, og da dets Ruiner derpaa under Helm Wrangels strax paafulgte Streiftog stundom afbenyttedes af Amtets bevæbnede Bønder som Tilflugtssted, tilintetgjordes disse endmere af de Svenske.

Traventhal (Travendal), Amthuus ved Travens venstre Bred, tidligere et hertugeligt Lystslot, og historisk mærkeligt ved den paa dette afsluttede Fred, d. 17de August 1700. I 1760 og 1762 havde Frederik V sit Hovedqvarteer paa dette Slot, medens Hæren var sammendragen til Vaabenøvelser i denne Egn.

Fresenborg, adl. Gods ved Traven, hvis smukke Herresæde har en fordeelagtig Beliggenhed paa de høie Bakker, som her (¼ Miil N. V. for Oldesloe) dominere Travens høire Bred samt Veiene fra Oldesloe til Segeberg og til Lübeck.

Navnet hidrører sandsynligviis fra mennonitiske Friser, som med deres Stifter Menno Simonis fandt Beskyttelse her i Midten af det 16de Aarh.

Reinfeld, Flekke, med omtr. 800 Indb., ved et lidet Vandløb (Heils-Aaen), som henimod ¼ Miil S. for Byen gjennemskjærer den nye Chaussee fra Oldesloe til Lübeck, dannende et Pas paa denne. I 1186 stiftede Grev Adolph III her et Cistercienser Munkekloster, som ophørte 1582. Det forvandledes derpaa i 1660 til et hertugeligt Slot, men dette er afbrudt i Begyndelsen af indeværende Aarh. Da de Allierede i Aaret 1700 havde deres Hovedstilling ved Oldesloe, besatte de dette Slot, samt forskandsede Passene over Traven ved Benstaven, Lockfeld, Kl. Wesenberg og den lübeckske Lb. Hamfelde, for derved at dække deres Forbindelse med Lübeck.

III. Vestsiden.

Denne indbefatter det i Holsteens ældre Historie høist mærkværdige Landskab Ditmarsken, der begrændses mod N. og tildeels mod Ø. af Eideren, mod V. af Nordsøen, mod S. af Elben, og som adskilles fra Holsteens Midte ved Giesel-Aaen, Mackenbækken og Afløbet fra Kuden-Sø. Længden af dette Landskab er fra N. til S. neppe 7 Mile, og Breden fra V. til Ø. ikkun omtr. 4 Mile; men desuagtet har dets Beboere i flere Aarhundreder ikke alene forsvaret deres Frihed og Uafhængighed, men endog ofte seiret i en ulige Kamp over deres langt mægtigere Naboer, for hvis Angreb de ideligen vare udsatte. Dette hidrørte fra Landets gunstige Beliggenhed til et umiddelbart Forsvar, fra

det stridbare Folks urokkelige Mod, og fra indbyrdes Enighed, hvor det gjaldt 'en fælles Fiende.

Vel ere, som en Følge af de sidste tre Aarhundreders Cultur, ved de store Mosers Udskiftning og deres dermed forbundne Opdyrkning, tidligere aldeles impassable Strækninger paa Geesten gjorte tilgængelige for alle Vaaben, og Landets Beboere blevne mindre stridbare; men ligesom Eideren og Elben samt Nordsøens Sandbanker endnu danne et naturligt Værn paa den nordre, søndre og vestre Side, og Landets Marsk endnu har den samme Charakteer som før, saaledes ere ogsaa Ditmarskerne endnu et djærvt Folk, som, vel organiseret og godt anført, formaaer at forsvare deres Land imod en i Antal overlegen Fiende.

Anm. 1. Til den Tid, da Ditmarskerne med ligesaa megen Tapperhed som Held kæmpede for deres Uafhængighed, nemlig i Krigene fra 1227—1559, bestod Landets Østside, hvor dets Geest grændser til Holsteen, af vidtløftige Skove, store Sumpe og Moser, gjennemflydt af Aaer og Bække, saa at kun tvende smaa Strækninger mod Amtet Rendsborg og Wilster-Marsk vare aabne. Og selv her førte ikkun to Færselsveie ind paa Geesten, nemlig: Alfarveien over Passet ved Grönendal, paa Veien fra det holsteenske Kirkesogn Hademarschen, igjennem Hemmeskoven, enten N. efter til Albersdorf og N.-Ditmarsken, eller lige ud til Meldorf og S.-Ditmarsken; — samt Biveien igjennem Passet ved Tverslippen („die Queer-Slippe"), som førte over Kuden-Soens Afløb til Elben (den saakaldte holsteenske Grav) ind i S.-Ditmarsken og nærmest ind i den brunsbüttelske Marsk. Egentlige Fæstninger havde Ditmarskerne ikke, men Landets eiendommelige Terraincharakteer blev ivrigen afbenyttet som Værn. Var derfor ogsaa Geesten indtaget, saa var Marsken med dens høie Diger, brede og dybe Grave, de snevre af smaa Forskandsninger gjennemskaarne Veie, tilligemed Indbyggernes Mod og Stridbarhed endnu tilbage at bekæmpe. Især tjente Digerne, som allerede dengang havde en Høide af 6—8—10 Alen, og vare forsynede med Grave og Sluser, ei alene, som tidligere bemærket, til Værn mod Havets Vold, men og tillige til Hindring for en fremrykkende Fiende; og ved Slusernes Aabning skadede forsætlige Oversvømmelser stundom den fiendtlige Hær mere end Ditmarskernes Vaabenmagt, der til ingen Tid bestod af mere end 7—8000 vaabenføre Mænd.

— 2. De gamle Ditmarskere byggede ingen Fæstninger, eller fast Slotte (Tielenborg, Bökelnborg m. fl. vare ikke anlagte af Ditmarskerne), og taalte ei heller disse; thi de ansaae Folkets Enighed og Manddomskraft for at være den fasteste Muur og det bedste Værn, befrygtende tillige, at Fæstningsanlæg ikke alene letteligen forvoldte indbyrdes Uenighed, men ogsaa kunde i deres Fienders Hænder blive en Tømme paa deres Frihed. Deres Historiograph: Neocorus, bemærker derfor ogsaa i sin interessante „Chronik des Landes Ditmarschen" (udgivet af Dahlmann, 1827, i to Bind, med Kaart over Ditmarsken Aar 1500), at: da man i Ditmarsken først begyndte paa hist og her at opføre Mure og at bygge smaa Fæstninger, som ved „Tielebrügge", Aaebro („Owbrügge"), Kirkegaarden i Delve, — og fæstede mere Lid til disse, end til Landets naturlige Værn, og til Værget i Mandens Haand, da opstod efterhaanden Uenighed og Mangel paa Tiltro; og derved at hver enkelt Underafdeling vilde værge for sin egen Dør, aabnedes Fienden Veien til det Heles Erobring.

Ditmarsken inddeles i den nordre og den søndre Deel, hvoraf den sidstnævnte allerede efter Ditmarskens Erobring, 1559, var en kongelig dansk Andeel, medens den førstnævnte forblev en fyrstelig holsteensk indtil 1773. Denne Deling grunder sig ogsaa tildeels paa en naturlig Grændse, som nogle side Marskdale og smaa Vandløb

danne i Retningen fra V. til Ø. — men en langt betydeligere Deling danner den naturlige Grændse, som fra N. til S. i en næsten lige Linie mellem Lunden og St. Michaelisdonn, og derfra N. om Kuden-Sø indtil Egnen ved Burg, adskiller den høiere beliggende og mindre befolkede Geest, med dennes Afverling af Agerland, Skove, Sumpe og sandige Heder, fra den lave, frugtbarere og mere befolkede Marsk.

Nordre-Ditmarskens mærkeligste Punkter (foruden de S. 397 anførte) ere:

Lunden, Flekke med omtr. 1400 Indb., ¼ Miil fra Eideren, paa den nordlige Ende af en lang og smal Geestaas, som strækker sig ud i Marsken.

V. for Flekken er en privilegeret Færge ved Wollersum (Ulversum) over til Tönning, og Ø. for Lunden er ved Böesbüttel en Færge for Fodgængere (Wittjarnfærge) over til Friedrichstadt.

Lunden antages for det Sted, hvor Valdemar II anlagde Befæstningen Lint i 1217, sandsynligviis hvor nu Kirken staaer, hvis høitliggende Kirkegaard er rundt om forsynet med en Muur, og derved godt skikket til et passagert Forsvar. Byen erholdt Kjøbstædsrettigheder i 1529, men tabte disse ved Ditmarskens Erobring i 1559. I den vedliggende lille Bondeby Lehn boede den berømte Ditmarsker og første Landfoged Marcus Swin, hvis Stues aldeles uforandrede Tilstand er vedligeholdt i tre Aarhundreder.

Stelle, Lb., paa Veien imellem Lunden og Heide, hvorved et stort, kredsformet Voldsted, Stellerburg kaldet (see S. 357 og 396). Hvis Henrich Löwe virkelig her har havt anlagt en Borg, 1156, maa den ikke have været af Steen, men ikkun et Blokhuus, der allerede blev ødelagt 8 Aar senere.

Delve, Kb. ved Eideren, hvis Kirketaarn var befæstet fra Aaret 1500 til 1563, for at forsvare Veien fra Süderstapel over Aaebro til Heide.

Tielenborg, en Gaard ved Eideren, nær ved Tiele-Aaens Udløb igjennem Borgsluſen. Her anlagdes af Ditmarskernes Fiender et fast Slot, for at have en sikkret Adgang til deres Land, og som Ditmarskerne først mægtede at indtage og sløife efter Seiren Aar 1500.

Hohenliet, Teglbrænderi, med et Bropas over Tiele-Aae, paa Veien fra Hohner Færge igjennem Tielenhemme til Heide. Dette er endnu et Pas, som let lader sig forsvare med Front imod Ø., og var et vigtigt Grændsepas til den Tid, da Marskdistriktet Tielenhemme hørte til det slesvigske Kirkesogn Erfde.

Tellingstedt, Kb. ved Tiele-Aae, hvorover, Nord for Byen, det i Ditmarskerkrigene faste Bropas „Tielenbrügge" var anlagt. Af det faste Brohuus er intet Spor tilbage, men endnu findes her kjendelige Levninger af Forskandsninger fra forskjellige Tider. Da iøvrigt de store, tidligere impassable Moser, som laae V. og Ø. for dette Pas, ere tildeels opdyrkede til Eng, og tildeels bragte under Ploven, have de ophørt at være Terrainhindringer, og da endvidere de store Skove, som laae N. og S. for dette Pas, for længe siden ere borthuggede, har det ganske tabt sin tidligere militaire Vigtighed. Da Ditmarskerne i 1559 ventede, at Johan Rantzau vilde rykke imod Heide, enten over Hemmingstedt, eller igjennem Hamhuus, forsømte de til deres store Skade ordentligen at besætte og forsvare dette dengang vigtige Pas.

S. for Tellingstedt og N. Ø. for Lb. **Welmsbüttel** har man fra en liden Høi en meget viid Udsigt over N.-Ditmarsken, samt langt ind i det Slesvigske og Holsteenske.

Wesselburen (Weslingburen), en Flekke i Marsken, med omtr. 1300 Indb., som fornemmelig leve af Agerbrug.

I denne Flekke afholdes to Gange om Ugen et anseeligt Kornmarked.

Heide, Hovedflekke i N.-Ditmarsken, paa Grændsen mellem Marsk og Geest, i Anseelse lig en af Rigets Kjøbstæder, med omtr. 5300 Indb., hvoraf vel den største Deel hører til den industrielle Classe, men og en ikke ubetydelig Deel beskjæftiger sig med Landhandel. En lærd Skole findes i denne By, hvis Torv, i Midten af Flekken, udmærker

sig ved sin Størrelse (dets Areal, inclusive den Plads, som Kirken, Skolehuset, et Vagthuus m. m. indtage, udgjøre 1269 □ Roder, altsaa næsten 5 Tdr. Land). Paa Kirkegaarden ved Heide findes et Monument til Ære for Martyren Heinrich von Zütphen, som den Tids Fanatikere kastede paa Baalet, 1524.

Byen er ikke ældre end fra henimod Midten af det 15de Aarh., men var allerede i det paafølgende Aarhundrede det vigtigste Punkt i N.-Ditmarsken, hvortil Hovedadgangen D. fra dækkedes af det forskandsede Defilee ved Aaebro, over Vandløbet „die Aue", som stod i Forbindelse med Oldenwörder-Aae ved en bred og dyb Grav S. for Heide, hvorover man ikke kunde passere paa andre Steder end igjennem Befæstningen Hamhuus.

Ved og i det brændende Heide forsvarede Ditmarskerne i en haardnakket Kamp, d. 13de Juni 1559, for sidste Gang deres Frihed. Efter at Feltherren Johan Rantzau endelig havde erobret deres anseeligste By, underkastede de sig, og aflagde d. 20de Juni, imellem Heide og Kb. Lohe (paa Grændsen mellem N.- og S.-Ditmarsken, samt imellem Geesten og Marsken) deres Hylding til Seirherrerne: Danmarks Konge og Holsteens Hertuger.

De endnu synlige Levninger af Forskandsninger ved Aaebro og „die Schanze" (Hamhuus) hidrøre iøvrigt ikke fra det 16de, men fra det 17de og 18de Aarh., da danske, keiserlige og svenske Tropper havde besat Ditmarsken, og deels opkastet nye, deels afbenyttet og forbedret nogle af de gamle Forskandsninger, som nu næsten ingensteds findes i deres oprindelige Form. Ved det sidstnævnte Sted, ¼ Miil D. for Heide, led Hertug Gerhard IV et totalt Nederlag, d. 4de Aug. 1404.

Anm. Hamme og Hemme var i Ditmarsken den almindelige Benævnelse for den Terrainhindring, der formaaede at tilveiebringe en Standsning af Fienden. Den var af en lignende Beskaffenhed som de i samme Diemed anvendte Braader i Sverrig, og dannede et Defilee, der sædvanligen i en Længde af et Kanonskud var befæstet med Brystværn og dobbelte eller tredobbelte Grave, og begrændset af et for Angriberne utilgængeligt Krat, der tjente de Indfødte til et trygt Skjul. Flere saadanne Hemmer vare anlagte hist og her i Landet; endog den hele Omegn ved Kb. Alversdorf havde en Tid lang, og senere et heelt Sogn, denne Benævnelse. Men især vare de tvende Hammer af Vigtighed, hvoraf det ene var anlagt ved Tielenbrügge, N. for Tellingstedt, og som stundom benævntes Norderhamme, og det andet ved det foranførte Pas mellem Heide og Kb. N. Hadstedt, som fortrinsviis benævntes „Hamme", og stundom Sønderhamme.

b) Søndre-Ditmarskens mærkeligste Punkter (foruden de S. 397 anførte) ere:

Wörden (Oldenwörden), der ogsaa stundom benævnes Flekke, med en liden Havn (see S. 397), som tillige afbenyttes af Indbyggerne i Heide.

Dette Kirkesogns Marskbeboere har i Ditmarskerkrigene især udmærket sig ved deres Mod og Stridbarhed. Saaledes var det dette Sogns tappre Mænd, som, i 1322, indesluttede af Grev Gerhard af Holsteens talrige Hær, gjorde et saa fortvivlet og kraftfuldt Udfald fra deres af Holstenerne antændte, brændende Kirke, at de tilkæmpede sig en glimrende Seir over deres allerede triumpherende Fiende. Den nye opbyggede Wördner Kirke blev ogsaa derpaa anseet for Ditmarskens sikkreste Sted, hvor Landets Archiv, samt Trophæerne fra Seirene i 1404 og 1500 bleve opbevarede. Her holdt ogsaa de frie Ditmarskeres 48 Høvdinger deres sidste Forsamling, d. 14de Juni 1559, og afsendte herfra deres Underkastelses-Deputation til Seirherrerne ved Heide.

Hemmingsted, Kb., som i Følge sin naturlige Beliggenhed henhører til N.-Ditmarsken, da den ligger paa et Næs af N.-Ditmarskens Geest, der imod Syd er adskilt fra S.-Ditmarskens Geestaas, hvorpaa Meldorf ligger, ved en stid og morads sig Engdal, der N. for Kb. Eppenwörden har en Brede af omtrent ¼ Miil.

Den omtrent 2000 Alen lange Marskvei over „das Blutfeld", mellem Kb. Eppenwörden og Husene „Dehling" er bleven historisk berømt ved det store Nederlag, som Kong Hans's danske og Hertug Friedrichs holsteenske Hær led i Aaret 1500 (d. 17de Febr.), da den ad denne Vei, efter S.-Ditmarskens Erobring, vilde vinde Geestveien fra Hemmingsted til Heide, og derved omgaae Norder- og Sønderhammerne. Ved Passet „Dehling" laae nemlig allerede dengang en liden Forhøining („Dusend-Düwels-Warf"), som et Par hundrede djærve Ditmarskere, under Wolf Isebrand, havde omdannet til en Forskandsning og besat med et Par Feltstykker, hvormed de spærrede Veien. Den uventede og tappre Modstand, i Forbindelse med en klog og uforsagt Afbenyttelse af en stærk nordvestlig Vind, der drev Vandet ind igjennem de, efter Aftale, i

Nørre=Meldorfs Sogn aabnede Sluser, da det første Skud faldt fra Skandsen, standsede, adsplittede og ødelagde den kongelige og hertugelige Hærs flere Tusinder, inden trende Timers Forløb.

Anm. Nederlaget ved Eppenwörden eller ved Meldorf bliver sædvanligen, men urigtigen, benævnt: Slaget ved Hemmingsted. Ligeledes er den sædvanlige Angivelse af den forenede dansk-holsteenske Hær (20—30000 M.) for stor, naar man tager tilbørlig Hensyn til flere locale Forhold, og navnligen til de tvende Omstændigheder, at hele Hæren rykkede ud igjennem en eneste Port i Meldorf, og at Colonnens Queue, samt store Bagage, allerede maa have været paa Marskveien til Eppenwörden, da Têten standsedes foran Skandsen ved „Dehling". Efter de locale Forhold at dømme, kan Hæren kun have bestaaet af 10—15000 Mand; men deels det Factum, at der var en stor Mængde fornemme Herrer i samme, som fandt deres Grav i den oversvømmede Marsk, deels den ufornødne Stræben derved at give dette høist mærkelige Beviis paa, hvad en foragtet, ringe Styrke formaaer at udrette imod en hovmodig, uforsigtig Overmagt, har forledet til at angive denne større, end den i Virkelighed kan have været.

Meldorf, Hovedflekke i S.=Ditmarsken, paa en Geestodde, som mellem Miele=Aae og Süder=Aae strækker sig ud i Marsken, med omtr. 3000 Indb., der for en stor Deel drive en ikke ubetydelig Handel med Landets Producter. Havnen, i Miele=Aae (see S. 397), er henimod ½ M. fjernet fra Byen, som i Anseelse er aldeles lig en af Rigets Kjøbstæder. I samme er en lærd-Skole, og fra den smukke Kirkes høie Taarn har man en vid Udsigt næsten over det hele Landskab.

Denne Flekke var ikke befæstet i 1500, men i 1559, og erobredes ved Storm af Johan Rantzau, d. 3die Juni, efter et haardnakket Forsvar. Meldorf domineres mod N. af en jevnt afløbende Forhøining i Terrainet, som Rantzau afbenyttede, for derfra at beskyde Byen. I 1644 var her anlagt en Forskandsning, som Helm Wrangel erobrede i det paafølgende Aar, og hvoraf endnu findes kjendelige Spor.

Albersdorf (Alverstorf), Kb. under 54° 08′ 55″ n. B. og 3° 14′ 08″ v. L., ved Giesel=Aae, paa Veien fra det gamle Grændsepas Grünendahl til Tellingstedt. Ved denne Kb. leirede Joh. Rantzau sin Hær og udkastede sine Dispositioner til Ditmarskens Erobring i 1559. I en Lund nær ved Byen findes et hedensk Offeralter.

Burg, Kb. paa en meget mærkelig høi Geestøe, der omflydes af Brickeln=Aae og Waldburger=Aae, tildeels endnu skovbevoxet, og i Hedenskabets Tid bevoxet med høie Bøge.

Her byggede Greverne af Stade et fast Slot, 1030, som kaldtes Böckelnburg, men som Ditmarskerne stormede og sløifede allerede i 1145.

Den kredsformige høie Vold, som omgiver den nylig anlagte Kirkegaard, skal tidligere have omgivet dette faste Slot; dog ere indenfor Volden aldeles ingen Spor fundne af Muursteen (see S. 357 og 396). Benævnelsen Böckelnburg for den efter Slottets Sløifning opførte Kirke, med vedliggende By, ophørte allerede i det 16de Aarh. Den Anskuelse, at fordi Ditmarskerne her forsvarede sig imod Carl den Store, har Böckelnburg været det af denne Keiser anlagte Hoch=Buchi, er urigtig (see Büchen, S. 431).

Marne, Flekke med 12—1300 Indb., og en Udhavn ved Elben, sædvanligen benævnt **Neufeld**, ¾ Miil S. for Flekken (see S. 397).

Til Ære for den ved Wörden tilkæmpede Seir, stiftedes her et Kloster i 1322, men som forflyttedes til Meldorf, efter den store Oversvømmelse i 1436 („die Manndrencke").

St. Michaelisdonn, Kb. paa en ¾ Miil lang Sanddüne (Donn), som Havet har tidligere i Flodtiden opdynget her, men som nu ved frugtbart Marskland er i en Afstand af henimod 1½ Miil adskilt ra Elben.

Eddelack, Kb. i Marsken, nær ved en høi Geestaas, hvortil den foranførte Düne læner sig, og hvorover en Vei fører igjennem Passet ved den høitliggende Parcelle: Friedrichshof, hvor de Keiserlige havde en fast Post i 1628 og de Svenske i 1644.

Büttel, Kb. paa Grændsen mellem S.=Ditmarsken og Wilster Marsk, hvor det tidligere berømte Grændsepas Tverslippen („die Queer=Slippe") førte over Kuden=Søens Afløb (den holsteenske Grav) ud i Elben, og som Ditmarskerne i alle Feider bevogtede med Omhyggelighed. Dette var ogsaa Tilfældet i

1559, men denne Gang forgjæves; thi da Brünsbüttel blev erobret fra Marskſiden af, blev dette Pas taget i Ryggen.

IV. Det fremmede Territorium.

a) Fyrstendømmet Lübeck.

Fyrstendømmet Lübeck (indtil 1803 Biſpedømmet Lübeck), **henhørende til Storhertugdømmet Oldenborg, er beliggende ganske indenfor Hertugdømmet Holſteens naturlige og tillige for ſtørſte Delen indenfor dets politiſke Grændſe, hvorfor det allerede anføres her.**

Fyrſtendømmets Areal angives ſædvanligen til $9\frac{1}{2}$ □ Miil (Berghaus: $7\frac{3}{4}$ □ M.), med for Tiden omtrent 20300 Indb.; altſaa med en Befolkning i ligende Forhold ſom Holſteens. Beliggende i dette Hertugdømmes Østſide, eller det gamle Wagrien, deler det ganſke dette Landſkabs frugtbare, ſkovrige og ved Indſøer, Vandløb og Bakker coupeerte Charakteer, ſamt øvrige phyſiſke Forhold. Det beſtaaer hovedſageligen af tvende ſtørre Enclaver, af hvilke den ſtørre og nordligſt beliggende (ſom i daglig Tale benævnes det Eutinſke) er ganſke omſluttet af Holſteens Territorium, hvorimod den anden Hovedenclave grændſer imod S. O. til den frie Stad Lübecks Gebeet.

Storhertugdømmet Oldenborg beſtaaer af 3de fra hverandre adſkilt liggende Dele, nemlig: Hertugdømmet Oldenborg (næſten ganſke omſluttet af Kongeriget Hannover), Fyrſtendømmet Lübeck, og Fyrſtendømmet Birkenfeld (paa Rhinens Veſtſide, omſluttet af den preusſiſke Rhinprovinds). Det hele Areal udgjør omtrent 114 □ Mile, med omtrent 270000 Mennesker, altſaa c. 2350 M. paa □ Milen. Forholdet af Lutheraner, Reformeerte og Katholiker er ſom 6 : 1 : 3.

Statsindtægten angives til 850000 Thaler aarligen; og Storhertugdømmet har ingen Statsgjæld. Det ſtiller til den tydſke Forbundshærs 10de Armeecorps en Contingent af 2800 Mand; men i Regelen ere kun omtrent 800 Mand under Vaaben. Tjeneſtetiden er 6 Aar. Forfatningen er reen monarkiſk, med Landſtænder ſiden 1831.

Hver af de trende anførte Dele har ſin egen politiſke Inddeling; Fyrſtendømmet Lübeck har tillige en ſærſkilt Regjering, et Juſtitscancellie, et Rentekammer og et Conſiſtorium, ſom alle have deres Sæde i Eutin.

Mærkelige Punkter ere:

Eutin, Hovedſtad i Fyrſtendømmet, under 54° 08′ 17″ n. B. og 1° 57′ 42″ v. L. En velbygget og ſmukt beliggende By ved Eutiner-Sø, med omtr. 2600 Indb., der tildeels ernære ſig ved Agerbrug. Den er Sædet for den fyrſtelige Regjering, og det herværende ſmukke Slot er Sommerreſidents for Storhertugen af Oldenborg.

I det 14de Aarh. blev Eutin forſynet med Volde, og i Grevens Feide først indtaget af Johan Rantzau, efter at denne formeligen havde beſkudt Byen fra en Bakke („der Königsberg") tæt udenfor ſamme; men nu er Eutin en aldeles aaben By.

Malente, Kb. (hvoraf en Deel kaldes Eggerstorf) ved Keller-Sø. S. for denne Kb. er ved Grems Mølle et Pas over Schwentinen, paa dens Løb imellem Keller-Sø og Dieck-Sø, og en udmærket smuk og viid-udsigt fra den høitliggende Mølle.

Sielbeck, Lb. med et fyrsteligt Landsted ved Keller-Sø, med Rette berømt for sin romantiske Beliggenhed.

Schwartau, Flekke med henimod 1200 Indb., som fornemmelig høre til den industrielle Classe. Flekken omflydes af Schwart-Aaen, noget ovenfor dens Udløb i Traven, ved det lille adl. Gods Kaltenhof, som er beliggende i det Afsnit, hvor det gamle Lübeck har ligget. Tidligere var her Amthuset i Amtet Kaltenhof, men dette er forflyttet til Schwartau.

Anm. Da Landeveien fra Lübeck til Eutin og Neustadt, samt til Travemünde, her fører ind i Terrainafsnittet, som omsluttes af Schwart-Aaen, Traven og Østersøen, er det et saare vigtigt Pas for en Troppeafdeling, der tager en Stilling i dette Afsnit; men det bør derfor saa meget mindre oversees, at Bropasset ligger inde i Flekken, og altsaa ikke godt egner sig til et umiddelbart Forsvar, og at et Forsvar tildeels beroer paa Besættelsen af Passet Tremsmølle, paa Landeveien nærmere mod Lübeck, hvor denne passerer „die Landwehr", som er en dyb Grav, der omgiver Staden Lübecks Territorium. I det lille Afsnit, som Schwart-Aaen og Traven danner S. for Schwartau, og hvori Kaltenhof ligger, have de Danske havt en Leir under Christian III, 1534; og af Standpladsen i Travemünde Winkel, som mod N. V. begrændses af den lange Himmelsdorfer-Sø, der har et Afløb til Østersøen igjennem Bropasset ved Kl. Nienhof, betjente Steenbock sig i 1712, da han efter Slaget ved Gadebusch rykkede ind i Holsteen, og derpaa blev tvungen til en Tid lang at gaae defensiv tilværks imod de fra alle Sider fremrykkende danske, saxiske og russiske Tropper. — Efter at Blücher i 1806 var trængt ud af Lübeck, som de Franske erobrede med Storm, trak han sig tilbage til dette Terrainafsnit; men Forholdene vare alt for ugunstige for ham, til at han kunde forsvare samme. Af Mangel paa tilstrækkelige Krigsfornødenheder, og med et i Ryggen liggende neutralt Gebeet, som hindrede ham i at fortsætte Retraiten, blev han tvungen til at underskrive Capitulationen i Lb. Rathekau (Ratkau), hvorefter han og hans Corps bleve Krigsfanger.

b) De lübeckske Enclaver.

Disse i Holsteens Østside adspredt liggende smaa Enclaver, som tilsammen kunne anslaaes til omtr. 1½ □ Mil, staae under kongelig dansk Territorialhøihed og bestaae (S. 177) af:

1. De 7 saakaldte lübske Godser (Stockelsdorff, Eckhorst, Mori, Dunkelsdorf, Steinrade, Trenthorst og Wulmenau), som i Militairanliggender henhøre til Preetzer adl. Godsers Distrikt.

2. De 24 lübske Stiftsbyer, af hvilke i Militair- og Cameralsager 6 (Böbs, Heringstorf, Kembs, Schwinkenrode, Schwochel og Sülstorf) henhøre under Amtet Ahrensböck, 10 (Kakoel, Datjendorf, Klötzien og en Deel af Rellin, Bentfeld, Giddendorf, Bliestorf, Merkendorf, Kleinschlamin og Marxdorf) henhøre under Amtet Cismar, og 4 (Borkhorst, Pölitz, Fraüenholz og Westerau) henhøre under Amtet Rethwisch. De øvrige 4 (Kestorf, Roebel, Scharbeutz og Wulfsdorf) ere ved Mageskifte henlagte under Fyrstendømmet Lübeck, men forblevne under kongl. Territorialhøihed.

V. Veie.

Efter Anlægget af den nye Chaussee fra Kiel til Altona kunne vi betragte Holsteens Veisystem deelt i tvende Dele. Næsten alle Hovedveie vestlig for denne Chaussee have en nordlig, eller en sydlig Retning, og føre, med Undtagelse af Landeveien fra Rendsborg til Meldorf og Heide, enten til de tvende Convergentspunkter Neumünster og Bramstedt, omtrent i Midten af Chaussеen, eller til dens Endepunkter Kiel og Altona. Derimod have Hovedveiene igiennem Holsteen, østlig for denne Chaussee, ei alene en Retning mellem N. og S., men og mellem V. og Ø., formedelst de tvende Hovedconvergentspunkter Hamborgs og Lübecks gjensidige Beliggenhed imod hverandre.

De tvende Hovedrouter, som føre mellem den nordre og søndre Landgrændse, forene sig N. for Altona og Hamborg, nemlig Hovedrouten fra de danske Oer, Jylland og Slesvig over Land: fra Rendsborg over Itzehoe, og Hovedrouten fra de danske Oer (samt Udlandet) til Søes: fra Kiel over Neumünster og Bramstedt.

Rendsborg og Kiel ere saaledes de tvende Hovedadgangspunkter paa Hertugdommets nordlige Grændse. Paa den søndre Grændse er Hovedadgangspunktet Hamborg (med det vedliggende Altona), og paa den østlige eller sydøstlige Grændse Lübeck, samt denne Stads Udhavn ved Travemünde. Skulde en Chaussee blive anlagt fra Neustadt til Oldesloe, blev den førstnævnte Stad muligviis et Hovedadgangspunkt fra Udlandet til Søes; men for Tiden er det ikke at betragte som et saadant.

Convergentspunkterne ere Vest for Kieler-Altonaer-Chaussеen: Heide, Kb. Nortorf, Itzehoe og Elmshorn, og Øst for samme: Lütgenburg, Preetz, Plön, Eutin, Kb, Bornhöved, Segeberg og Oldesloe.

Hovedlandeveie.

1. Hovedroute fra Rendsburg til Altona og Hamburg: til Itzehoe (Poststat. Remmels, N. for Kb. Hohenwestedt 3 M.) 6 M., derfra til Elmshorn (Lb. Steinburg 1½ M.) 3 M., til Pinneberg 2 M., til Altona og Hamburg (over Toldstedet Langenfelde) resp. 2½ og 3 M., i Alt resp. 13½ M. og 14 Mile.

2. M. Hdlv. fra Rendsburg til Heide (til Hohner Færge 2½ Miil, tildeels igjennem det Slesvigske) 5½ M., og derfra til Wördener Havn 1 Miil.

3. M. Hdlv. fra Rendsburg (directe) til Hamburg: til Bramstedt (Kb. Jevenstedt 1 M., Lb. Willenscharen 3 M.) 6 M., derfra til Hamburg (Ulzburg 1½ M., Ochsenzoll 1½ M., hamborgsk Gebeet, Chaussee, 2 M.) 5 M., i Alt 11 Mile.

4. Hdlv. fra Rendsburg til Oldesloe: til Neumünster (over Jevenstedt til Kb. Nortorf 3 M.) 5 M., derfra til Segeberg (Ricklinger Mølle 1½ M.) 3 M., til Oldesloe 2 M., i Alt 10 Mile.

5. Hdlv. fra Rendsburg til Kiel (over Kb. Bovenau til Achterwehr Kro 2½ M.) 4½ M.

6. Hovedroute, Chaussee, fra Kiel til Altona: til Neumünster (Rothenhahn Kro 1¾ M.) 4¼ M., derfra til Bramstedt 2½ M., til Altona (Kb. Quickborn 2¾ M.) 5½ M., i Alt 12¼ Miil.

Fortsættelsen af denne Hovedroute igjennem Holsteen er fra Kiel til Levensaae (paa Landeveien til Eckernförde) 1 Miil, og fra Altona til Bergedorf (paa hamborgsk Gebet igjennem Hamborg til Lb. Schiffbech 1½ M., til Lb. Sande 1 M.) 2½ M.

7. Hdlv. fra Kiel til Lübeck: til Preetz 2¼ M., derfra til Plön 2 M., til Ahrensboeck (Lb. Hassendorf, N. for Kb. Sarau 1¾ M.) 2¾ M., til Lübeck (Kb. Curau 1 M.) 2½ M. (hvilken sidste Veilængde er paa flere Strækninger særdeles flet), i Alt 9½ Miil.

8. M. Hdlv. fra Kiel til Burg (paa Femern): til Lütgenburg (Kb. Selent 2¾ M.) 4½ M., derfra til Oldenburg 3 M., til Heiligenhafen 1½ M., til Burg (Femer Sund 1¼ M.) 2 M., i Alt 11 Mile.

9. M. Hdlv. fra Friedrichstadt til Glückstadt: til Lunden (over Boesbütteler Færge) 1 M., derfra til Heide 2 M., til Meldorf 1½ M., til Itzehoe (Poststt. Schaafstedt 2 M.) 5 M., til Krempe 1 M., til Glückstadt 1 M., i Alt 11½ Miil.

10. Hovedroute, Chaussee, fra Altona til Travemünde: til Oldesloe (over Eidelstedt til Ochsenzoll 2½ M., hvoraf de sidste 1½ hidtil ikkun afstukken til Heidkrug, eller Rethford 1½ M., til Elmenhorst 1½ M.) 7 M., derfra til Lübeck (til Kb. Hamberge 2 M.) 3½ M., til Travemünde (over „Herrnfähre") 2 M., i Alt 12 Mile.

Den gamle Hovedlandevei fra Altona til Oldesloe, igjennem Hamburg (men som ikkun er chausseret til Wandsbeck): til Wandsbeck (igjennem Hamborg) 1 M., til Oldesloe (Slottet Ahrensburg, eller Kb. Woldehorn, 2¼ M., over Kb. Bargteheide til Elmenhorst 1¼ M.) 5 M., i Alt 6 Mile, og altsaa ad denne Vei til Travemünde 11½ Miil.

11. Gamle Hdlv. mellem Hamburg og Lübeck, tildeels igjennem holsteensk Territorium: til Wandsbeck, Chaussee, ½ M., derfra til den lauenborgske Poststat. Schönberg (over Kb. Rahlstedt og Syck, paa holsteensk Grund) 4 M., til Lb. Cronsförde (paa lauenborgsk Grund) 2½ M., til Lübeck (Chaussee, paa Lübecks Grund) 1½ M., i Alt 8½ Miil.

12. M. Hdlv. fra Heiligenhafen til Lübeck: til Oldenburg 1½ Miil, derfra til Neustadt (over Kb. Lensahn) 3 M., til Lübeck (Schwartau 3 M.) 4 M., i Alt 8½ Miil.

Følgende Landeveie ere endvidere mere eller mindre vigtige Communicationsveie:

13. Landeveiene fra Meldorf til Brunsbüttel (Marne 2 M.) 3 Mile, derfra til Wilster (over St. Margarethen) 2½ M., til Itzehoe 1 Miil, til Kellinghusen 2 M., og endeligen derfra til Bramstedt 1½ Miil.

14. Landeveien fra Glückstadt til Altona: til Elmshorn 2 M., derfra til Uetersen 1 M., til Wedel 1½ M., til Altona (over Blankenese) 1½ M., i Alt 6 Mile.

15. Landeveien fra Glückstadt til Segeberg: til Bramstedt (Krempe 1 M., Kb Hörnerkirchen 2 M.): 4½ M., og derfra til Segeberg (over Fuhlenrühe paa Heden) 4 M.; i Alt 8½ Miil.

16. Landeveien fra Kiel til Segeberg: til Kb. Bornhöved (Nettelsee Kro 2 M.) 4 M.; derfra til Segeberg 2¼ M., i Alt 6¼ Miil.

17. Landeveiene fra Segeberg til Plön (Stocksee 2 M.) 4 Mile; til Eutin (Lb. Hassendorf 2½ M.) 4 Mile; til Ahrensboeck (over Kb. Gnissau) 3 Mile; til Lübeck (Lb. Niendorf 2 M.) 4 Mile; til Reinfeld 2½ Miil.

18. Landeveien fra Lütgenburg til Hamburg: til Plön 3 M., derfra til Kb. Bornhöved 2½ M., til Ulzburg (over Ricklinger Mølle) 4 M., til Hamburg (Ochsenzoll 2 M.) 4 M.; i Alt 13½ Miil.

19. Landeveiene fra Eutin til Plön (Hdlv.) 2 M., til Preetz 3½ M., til Lütgenburg (over Kb. Malente og Neukirchen) 3 M., til Oldenburg (Kb. Schönewalde, Chaussee, 2 M.) 4½ M.; til Neustadt (Hdlv.) 2 M., til Lübeck (Kb. Gleschendorf 2½ M., Schwartau 1½ M.) 5 Mile.

20. Fra Neustadt til Grube (Grömitz 2 M., over Cismar til Grube 2 M.) 4 Mile.

Anm. Betragte vi Veiene som Colonneveie til de Steder, hvor Hovedstillinger sandsynligviis ville blive tagne paa en Fremrykning mod Rigsgrændsen, bemærkes: Til en Centralstilling ved Oldesloe (maaskee mellem Oldesloe og Borstel) fører fra en Hovedstilling ved Kiel tvende Hovedveie, nemlig enten ad Chaussеen til Neumünster, og derfra over Segeberger Hede, eller over Preetz, Perdoel, Bornhöved og Segeberg, — samt tvende mindre Colonneveie imellem de foranførte, nemlig enten over Kirch-Barkau, Nicklinge Mølle og Schaphusen, eller over Honigsee, Schönböcken, Kuhlen og Negernböttel. Fra Hoveddepôtet i Rendsburg kunne til en saadan Stilling afbenyttes Veiene enten over Nordtorf, Neumünster, Nicklinge Mølle og Schaphusen, eller over Jnien, Willenscharen, Bramstedt og Fuhlenrühe.

Til en Flankestilling ved Altona (maaskee mellem Eidelstedt og Eppendorf) føre fra et Flankecorps's Cantonnement ved Jevenstedt Hovedveiene, enten ad Landeveien over Itzehoe, Elmshorn og Pinneberg, eller over Hohenwedstedt, Kellinghusen, Barmstedt og Quikborn, eller, over Jnien, Willenscharen, Bramstedt og Ulzburg; fra et Flankecorps's Cantonnement derimod i Egnen mellem Seelenter-Sø og Lütgenburg til en Stilling ved Lübeck, enten over Passet ved Fegetasch, Ahrensboeck og Stockelsdorf, eller over Passet ved Grems Mølle, Eutin og Schwartau.

Fra en Centralstilling ved Oldesloe føre ikkun mindre og tildeels meget slette Veie directe til Hovedpassene ved den meklenborgske Grændse, da ingen Varetransport har denne Retning. De mærkeligste ere: over Bargteheide, Ahrensburg, Reinbeck og Eschеburg til Lauenburg, — over Eichede, Trittau og Schwartzenbeck til Büchen, — over Steinhorst og Sandesneben til Mölln, og endeligen over Siebenbäumen og Berkentin til Ratzeburg.

At Marskveiene, i det Hele taget, samt endeel Veie, især igjennem Ostsiden af Holsteen og Lauenborg, ere meget vanskelige at passere i vaade Aarstider, er allerede tidligere bemærket, — ligesom og, at da Veiene som oftest ere begrændsede af dybe Grave, samt høie Grøfter og Gjerder netop paa de Steder, hvor de ere mindst fremkommelige, danne de en Mængde Defileer, saavel til Hindring for Ven som for Fiende.

II. Lauenborg.

Hertugdømmet Lauenborg (Lauenburg), saaledes som det ifølge Wiener Congresact af 4de Juni 1815 er aftraadt til Kongeriget Danmark, omsluttes af Hertugdømmet Holsteen, (in specie Amterne Reinbeck, Trittau og Rethwisch), den frie Stad Lübecks Territorium, Fyrstendømmet Ratzeburg (henhørende til Storhertugdømmet Mecklenburg-Strelitz), Storhertugdømmet Mecklenburg-Schwerin, Elben (paa Grændsen mellem Lauenborg og Kongeriget Hannover), samt „Vierlandene" (henhørende til Lübeck og Hamborg i Fællesskab).

Lauenborg.

Hertugdømmet Lauenborg, en af de nordligste Stater i det tydske Forbund, ligger imellem 53° 21′ og 53° 48′ n. B. og 2° 33′ 50″ og 1° 36′ 40″ v. L. Fra den nordligste Grændse (N. for Kl. Grönau) **indtil det sydligste Punkt ved Elben** (S. O. for Staden Lauenburg) **er en Udstrækning af $6\frac{3}{4}$ Miil, og imellem V. og O. er den største Udstrækning c. $6\frac{3}{4}$ Miil. I Fladeindholdet af 22 □ M. er indbefattet 5 Parceller, som tilhøre den frie Stad Lübeck, samt 3 Parceller, som tilhøre Storhertugdømmet Mecklenburg-Strelitz** (tilsammen c. 3 □ M.). **Hertugdømmets 3de Kjøbstæder have tilsammen henimod 8000 Indb. Paa Landet c. 1800 Mennesker paa □ Milen.**

Anm. Det bemærkes, at Angivelsen af Hertugdømmerne Holsteens og Lauenborgs Fladeindhold vel er efter de hidtil bedste Kilder, men at disse neppe ere ganske nøiagtige, især med Hensyn til Forholdet imellem det Areal, som henhører aldeles til Hertugdømmet, det Areal, som ikkun staaer under dansk Territorialhøihed (af mig medregnet til det førstnævnte) og det Areal, som hører under fremmed Høihed.

1. Orographiske og hydrographiske Forhold.

Lauenborg er for største Delen et fladt Land, hvis Jordbund vel fornemmeligen bestaaer af Sand og Hede, især i Landets Midte, men dog er i det Hele taget saaledes blandet med federe Jordarter, at den er temmelig frugtbar. Ved Elbens Bredder findes Marskenge, dog ikke af betydeligt Omfang. Derimod findes betydelige Skovstrækninger i Forhold til Landets Størrelse, og det især Syd for Ratzeborger-Sø, og i den sydvestlige Deel af Landet ved Bille-Flodens vestre Bred („Sachsenwald"). Samtlige kongelige Skove anslaaes til et Areal af 52800 „Morgen" = c. $1\frac{1}{4}$ □ M.; men af dette Areal ligger omtrent $\frac{1}{5}$ Deel ubenyttet.

I den østlige Deel af Hertugdømmet, nærmest ved Rigsgrændsen, findes 2de betydelige Indsøer, der, i Forening med de fra disse mod N. og mod S. flydende Vandløb, kunne

tjene til at forstærke de Stillinger, der tages ved denne. Landets høieste Punkter synes at ligge i Egnen mellem Mölln og Ratzeburg; men det mangler hidtil paa tilfredsstillende Underretninger om Høideforholdene.

De betydeligste Indsøer ere:

a) **Ratzeburger**-Sø, som har en Længde af $1\frac{1}{2}$ Miil, og hører aldeles til Hertugdømmet. Dybden er fra 30—54 Alen, og i Forhold til denne Dybde staaer ogsaa de Søen i Ø. og V. begrændsende og tildeels steile Bredders Høide. Ved Wacknitz-Floden staaer Søen i Forbindelse med Traven ved Lübeck, og besejles derfor med fladbundede Skibe og Baade mellem denne Stad og Staden Ratzeburg. Denne sidstnævnte Stad ligger paa en liden Ø i Søens søndre Deel. Den høiner sig indtil omtr. 20 Alen over Søens Niveau, men er dog selv til alle Sider dominerct af de ved Søens Bredder beliggende høie, tildeels skovbevoxede Bakker.

Endskjøndt hele Søen hører under den danske Krones Høihed, har dog Staden Lübeck Rettighed til Fiskefangst i sammes nordre Deel, mellem Lb. Pogetz og Udløbet af en Bæk, S. for Lb. Campow.

Søen erholder Tilløb fra flere Bække, af hvilke de betydeligste ere Vest fra: Afløbet fra den lille Culpiner Sø, som danner et Pas og en dyb Slugt ved Einhauser Toldsted; Syd fra: Schmielauer Bæk, som ved sit Udløb danner et Pas ved Farchauer Papirmølle; og Ø. fra: Afløbet fra Lankower- og Mechower-Søerne, kaldet „die Beck", som har paa et Løb af $\frac{1}{4}$ Miil et Fald af 25 Alen, og derfor driver 6 Møller paa en Strækning af mindre end $\frac{1}{8}$ Miil.

b) **Schaal**-Søen er henimod 2 Mile lang, men af en meget forskjellig Brede, formedelst den uregelmæssige Figur, Søen erholder ved en Mængde Odder, af hvilke den „Zercherske Werder" paa den vestlige, og „Stintenburger Werder" eller den stintenborgske ved en Dæmning landfaste Ø paa den østlige Side, især fortjene at bemærkes.

Den mellemste og største Deel af Søen staaer under den danske Krones Høihedsret, men den nordligste Spidse (Dutzower-Sø) hører til Fyrstendømmet Ratzeburg, og den søndre Spidse („Zarrentiner-Butensee", ved hvilken Flekken Zarrentin er beliggende) hører til Storhert. Mecklenburg-Schwerin.

Søen erholder Tilløb N. fra de smaa Søer: Turow og Golden, Salem og Papen, og har sit Afløb S. efter ved Schaal-Aaen ud i Elben.

De betydeligste Vandløb ere:

a) **Stecknitz**-Floden, som erholder sit Tilløb fra Gudower-, Drüsener-, de 2de Lütauer- og Möllner-Søerne, og i et $5\frac{1}{2}$ Miil langt Løb flyder i nordlig Retning ud i Traven, med et Fald af 38 Fod, var allerede seilbar for store Baade, forinden den afbenyttedes som Canal, i hvilken Egenskab dette Vandløb bliver nærmere beskrevet.

b) **Delven**-Aaen (Elb-Aaen), som fra Egnen S. for Mölln flyder i sydlig Retning ud i Traven, beskrives ligeledes nærmere som Deel af Stecknitz-Canalen.

c) **Wackenitz**-Floden, eller det $2\frac{1}{8}$ M. lange Afløb fra Ratzeborger-Sø ud i Traven ved Lübeck, er følgt til denne Stad i 1291 af Hertug

Albrecht II. Floden har et Fald af 17 Fod fra Ratzeborger-Sø til Traven, og er, som allerede bemærket, seilbar for store fladbundede Baade.

Da Wacknitzen paa sit Løb fra Ratzeborger-Sø til Herrnburg har en Brede af 36 Alen, og fra Herrenburg til Borgporten ved Lübeck i Gjennemsnit 200 Alen og derover, med en Dybde fra 4—16 Fod, kan den ikke alene afbenyttes som en væsentlig Terrainhindring ved Rigsgrændsen, men tillige tjene som et vigtigt Værn for en Stilling ved Lübeck.

Der fører ingen Bro over dette Vandløb, men 2de Færger ved Rothenhaus, samt mellem Kb. Gr. Grönau og Lb. Schattin, dog begge kun for Fodgængere.

Flodbredderne ere lave og mosede, med Undtagelse af dem, der ligge noget Syd for sidstnævnte Færge, hvilke ere paa begge Sider af en saa fast Beskaffenhed, at de Allierede i 1813 der slog en Bro, og passerede Floden, efter at de danske Tropper havde forladt Stillingen ved Wacknitzen, og endnu kun holdt Lübeck besat.

d) **Bille-Floden** flyder langs med den nordre Grændse af Amtet Schwarzenbeck, og optager ved „Aumühl" Aaen: „die Aue", som udspringer ved Kb. Schwarzenbeck og gjennemflyder den store Skov „Sachsenwald". Bropasse ved Grande, Aumühl og Reinbeck.

e) **Elben** flyder paa en Strækning af omtr. $3\frac{1}{2}$ Miil langs med Hertugdømmets søndre Grændse, og in specie omtr. 3 Mile langs med Grændsen af A. Lauenborg og c. $\frac{1}{2}$ M. ved den søndre Grændse af A. Schwarzenbeck. Paa Strækningen langs med Hertugdømmet har Danmark Høihedsret over denne vigtige Flod indtil Strømmens Midte.

Over Elben gives der paa denne Strækning ingen andre Færger end den mindre Færge ved Staden Lauenburg, der kun tjener til en privat Forbindelse imellem begge Elbbredderne paa dette Sted, samt Hovedfærgen ved Schnackenbeck over til den hannoverske Flekke Artlenburg.

Den hele lauenborgske Elbbred er meget høi, især i Forhold til den lige over for liggende hannoverske Elbbred, der er saa lav og moradsig, at man langs med samme har maattet opføre høie Diger mod Elbens Oversvømmelser. Især høiner sig den lauenborgske Elbbred ved Schnackenbeck, og da Elben her er deelt ved en liden Holm, samt ikke bredere, end at den kan bestryges med Skyts, saa er ved Schnackenbeck et af de bedste Punkter til at slaae en Bro over Floden, hvilket Gallas ogsaa gjorde i 1644.

Stecknitz-Canalen.

Stecknitz-Canalen, som i en Længde af $11\frac{1}{2}$ Miil, og i en næsten lige Retning mellem N. og S. forbinder Traven ovenfor Staden Lübeck (mellem Kb. Meusling og Kb. Genin) med Elben ovenfor Staden Lauenburg, gjennemskjærer paa en Strækning af omtr. 1 Miil Staden Lübecks Territorium, men paa den øvrige Strækning Hertugdømmet Lauenborg. Delven-Aae Graven, som mellem Möllner-Sø og Sluen ved Grambek, i en Længde af $\frac{5}{4}$ Miil, forbinder den mod N. flydende Stecknitz med den mod S. flydende Delven-Aae, er Canalens høieste Plateau, og ligger 57′ 2″ høiere end Traven ved Lübeck, samt 44′ 4″ høiere end Elben ved Lauenburg. Normalbreden er 25 Alen, og i Slusportene 17 Fod; men den er kun seilbar for smaa Fartøier eller Baade, der ikke stikke dybere end 4—5 Fod ($28\frac{1}{2}$″).

Paa Canalstrækningen fra Traven til Möllner-Sø (5½ M.) ere 5 Sluser, og fra Möllner-Sø indtil Elben ikke mindre end 12. Af disse 17 Sluser ere de 13 Stemmesluser, og da ved hver af disse Skibene maae blive liggende 1—2 Dage, indtil den øvre Canalstrækning atter er fyldt med Vand, samt da Canalens ringe Vandmængde kun tilsteder dens Afbenyttelse 2—3 Gange om Ugen, varer Skibsfarten imellem Lübeck og Lauenburg 2—3 Uger. Canalen er derfor nu ikke af stor Vigtighed i mercantilsk Henseende, og afbenyttes fornemmelig kun til Transport af saadanne svenske og russiske raae Producter, hvis Landtransport er vanskelig; men den er dog for saavidt af militair Vigtighed, at den gjennemskjærer ved Rigsgrændsen den aabne Tilgang til Halvøen. Paa Grund heraf angives ogsaa her Canalens samtlige Passe, hvoraf det iøvrigt vil end mere være indlysende, at denne Terrainhindring ikke maa betragtes som noget væsentligt eller paalideligt Værn, og at enhver Opstilling bag samme ikkun vil være meget precair.

Passene over Stecknitz-Canalen, fra N. til S., ere:

1. En Færge for lette Vogne fra Kb. Meuslingen til Kb. Genin; — 2. en Færge for Fodgængere mellem „Ober"- og „Niederbüssau"; — 3. ved Cronsförde en stor Bro (paa den macadamiserede Hovedlandevei fra Lübeck over Sandesneben til Hamburg; — 4. ved Crummesse en Bro (for mindre Communicationsveie); — 5. ved Gr. Berkenthin en Stemmesluse og en Bro (paa Landeveien fra Ratzeburg til Oldesloe), samt ved Kl. Berkenthin en Bro for Fodgængere; — 6. en Færge for Fodgængere og en Gjennemkjørsel ved Hollenbek (Broen ruineret i 1813); — 7. Gjennemkjørseler ved Lb. Niendorf og Ancker; — 8. D. for Lb. Panten: Donners tvende Stemmesluser, samt en Gjennemkjørsel mellem begge Sluser (paa Landeveien fra Ratzeburg til Trittau; — 9. ved Stein-Aaens Udløb: Over-Stemmesluse n, med en Gjennemkjørsel; — 10. ved Delven-Aae-Gravens Forbindelse med Möllner-Sø en Stemmesluse og tvende Kammersluser (Hahnenburger-Sluserne), med en hvælvet Bro (paa Hovedlandeveien fra Mölln til Hamburg og til Lüneburg) ved den mellemste Sluse; — 11. ved Lb. Grambeck en Kammersluse (siden 1829) og en Gjennemkjørsel (1000 Alen sydligere, som de Franske i 1813 forsvarede ved en her anlagt Skandse); — 12. ved Lb. Göttin Zienburger St.sluse, med en Gjennemkjørsel ved lave Vande; — 13. Seeburger St.sluse; — 14. Siebeneichen St.sluse, med en Gjennemkjørsel N. for samme; — 15. ved Büchen en St.sluse, og nedenfor denne en Steenbro (paa Postveien fra Mölln til Lauenburg og fra Schwerin til Hamburg); 16. Niebuhr St.sluse og en Gjennemkjørsel; — 17. Dücker St.sluse og en Gjennemkjørsel; — 18. D. for Staden Lauenburg: Palmsluse n (Kammersl.), med en Bro (paa Chausseen fra Hamburg over Boitzenburg til Berlin); — og endelig 19. Frauenwerder Kammersluse ved Canalens Forbindelse med Elben ved Staden Lauenburg. Alle 17 Sluser ere at benytte som Passage for enkelte Personer.

Anm. Denne Canal, som blev fuldendt 1398, er en af de ældste i Europa, og var af mercantilsk Vigtighed til en Tid, da Staden Lübeck var Hovedet for Hanseforbundet, og saalænge den mangelfulde Transportmaade paa samme tilfredsstillede Tidens Fordringer; men med Lübecks aftagende Handel og med de større Fordringer til Varers hurtigere og bequemmere Transport forsvandt dens tidligere Betydning. De i 1800—1803 paabegyndte Arbeider for at forbedre Canalanlægget bleve afbrudte ved fiendtlig Occupation, og Udførelsen af Napoleons Plan, at gjøre Stecknitz-Canalen seilbar for store Skibe, blev ikke engang paabegyndt. Den afbenyttes, ifølge Convention, af Staden Lübeck (med 90 Stecknitzbaade) paa den hele Strækning, og af Staden Lauenburg paa Strækningen imellem Mölln og Lauenburg. Denne sidstnævnte Strækning vedligeholdes paa fælles Bekostning; den øvrige n. Deel ene af Lübeck; men Danmark har Høihedsret over hele Strækningen.

2. Det Indre.

Dette kan fra et militairt Standpunkt betragtes som deelt i tvende Dele, der ere adskilte fra hinanden ved Stecknitz-Canalen. Den vestlig beliggende større Deel staaer i en umiddelbar Forbindelse med det store Terrainaffnit mellem Traven og Elben, som hører til den østlige Deel af det gamle Stormarn; den østlig for Canalen beliggende Deel staaer derimod i en umiddelbar Forbindelse med det vedliggende fremmede Territorium, og udgjør en væsentlig Deel af Rigets Fastlandsgrændse.

I. Den vestlige Deel.

Denne indbefatter Amterne Steinhorst og Schwartzenbeck, en Deel af Amterne Ratzeburg og Lauenburg, samt 13 adl. Godser og „Gerichte", iblandt hvilke Gülzow, Wotersen, Basthorst og Lanken ere de største.

De mærkeligste Punkter ere:

Siebenbäumen, Kb. med omtr. 500 Indb., paa Landeveien fra Ratzeburg til Oldesloe.

Ved Lb. **Boden**, ¾ Miil V. for Siebenbäumen, paa den holsteenske Grændse, havde en dansk Brigade en hæderlig Affaire, d. 4de Decbr. 1813.

Steinhorst, Amthuus, tidligere et fast Slot, og endnu omgivet af en bred, vaad Grav. Christian IV havde til Hensigt her at anlægge en Grændsefæstning.

Sandesneben, Kb., med omtr. 600 Indb., paa den store Landevei fra Hamburg til Lübeck.

Schwartzenbeck, Kb. med Amthuus og omtr. 600 Indb., Postst. paa den nye Hamborger-Berliner Chaussee, hvor sandsynligviis en chausseret Vei fra Schwerin over Mölln vil komme til at forene sig med denne. Ved sin gunstige Beliggenhed vil Schwartzenbeck sandsynligviis snart blive en ansselig Flekke.

Wentorf, Lb., V. for Staden Bergedorf, Postst. paa den nye Chaussee, hvor Landeveien til det holsteenske Grændsepas Reinbeck, ved Billen, forlader Chausseen. En Marche paa denne, fra Schwartzenbeck til Bergedorf over Wentorf, flankeres aldeles af en Stilling, som har besat Sachsenwald og Passene over Billen ved Reinbeck og Aumühl.

Wotersen, Hg. med Kb. Siebeneichen ved Stecknitz-Canalen, og **Lanken**, Hg. med Kb. Sahms, ligge i tvende adl. Lehnsgodser, som tilhøre Fam. Grev v. Bernstorf.

Basthorst, Hg. og Kb. i et adl. Lehnsgods, som tilhører Fam. Grev v. Holstein.

Gültzow, Hg. og Kb. i et adl. Lehnsgods, hvis Besidder (Gr. v. Kielmannsegge) har 3 Stemmer paa Landdagen.

Pötrau, en høitliggende Kb., ligeoverfor Bropasset ved Büchen. Terrainet ved denne Kb. egner sig til en Leirplads.

Schnackenbeck, Lb. ved Elben, med en Færge over denne Flod til Fl. Artlenburg. Her var i 1693, under Christian V, en Hovedleir for den danske Postering mellem Kb. Geesthacht og Staden Lauenburg.

S. for Schnackenbeck ligger **Glüsinge** (nogle faa Huse), som er bekjendt for sit betydelige aarl. Marked.

Lauenburg, Kjøbstad under 53° 21′ 42″ n. B. og 2° 02′ 51″ v. L., ved Stecknitz-Canalens Udløb i Elben, terrasseformig bygget paa Skraaningen af denne Flods høire Bred. Selve Staden, som ligger ved Foden af Skraaningen, har kun omtr. 1100 Indb.; men med de 3 Forstæder („die Hohlenweger-, Oberbrücker- u. Unterberger-Gemeinde", som høre under Amtet Lauenburg) omtr. 3400 Indb. Paa Kammen af Skraaningen er endnu et Taarn og en Fløi tilbage af et fyrsteligt Slot, som Hertug Johan IV lod ny opføre i 1466, og som nu afbenyttes til Amthuus. I mercantilsk Henseende har denne Kjøbstad en meget gunstig Beliggenhed, deels fordi den store Hamborger-Berliner-Chaussee fører igjennem dens øvre Forstad, deels fordi her er Oplagsstedet for de Varer, der transporteres paa Stecknitz-Canalen (til hvilken Fart Staden har Stapelrettighed indtil Mölln, og som benyttes af 21 Skippere), og deels endelig fordi her hæves Elbtold. Men ogsaa i militair Henseende er denne Stad af Vigtighed, formedelst sin Beliggenhed ved et af Rigsgrændsens Hovedpasse (Broen ved Palmslusen, paa Chausseen over Horster Dæmning til Boitzenburg), og især skikket til Afbenyttelse ved offensive Bevægelser udenfor denne.

Anm. Ved en offensiv Bevægelse egner Lauenborg sig nemlig til at være et Hoveddepôt og Repliepunkt for den fremrykkende Hær, og kan ogsaa meget godt forsvares imod en S. eller N. fra angribende Fiende. Imod S. dækkes Lauenborg fuldkommen af Elben, og mod N. dominerer Stecknitzens høire Bred det vigtige Pas ved Palmsluse, der, ved Hjælp af en Inondation, kan gjøres endnu mere impassabelt. Det Ugunstige for et Forsvar af Lauenburg, eller for en Stilling paa Høiderne ved denne Stad, er, at naar Fienden forcerer et af de mere nordlig beliggende Stecknitz-Passe, som f. Ex. det ved Büchen, kan han angribe Lauenborg fra den mere tilgængelige Side. Imidlertid ere Høiderne ved Lauenburg dog oftere blevne afbenyttede til Leirplads, navnligen Høiden ved Schnackenbeck, hvorfra man dominerer Færgepasset over til Artlenburg i det Hannoverske; og i 1813 see vi endog, at tvende smaa Redouter (anlagte N. for Staden af 2den Bataillon Lützou, som havde besat denne) bibragte ei alene det angribende meget overlegne franske Corps, under Eckmühl, et betydeligt Tab, men hindrede dette endog i strax at besætte Lauenburg, endskjøndt Angrebet skete fra den foranførte mere aabne Side. Først ved en Overrumpling i den paafølgende Nat faldt Lauenburg i de Franskes Hænder.

Indenfor Begrændsningen af denne Deel ligger, som fremmed Territorium, følgende Enclaver:

a) Den frie Hansestad Lübeck tilhørende: en større Enclave, hvori Kb. Nusse, Lb. Poggensee, og Lb. samt Amthuset Ritzerau, beliggende imellem 3 smaa Søer; og trende mindre Enclaver, indbefattende Lb. Sirksrade og Düchelsdorf, Schretstacken og Tramm.

b) Storhertugdømmet Mecklenburg-Strelitz tilhørende: tvende smaa Enclaver, hvori Lb. Panten, Mannhagen og Walksfelde.

II. Den østlige Deel.

Denne indbefatter den største Deel af Amtet Ratzeburg, en Deel af A. Lauenburg, samt 9 adl. Godser og „Gerichte", hvoriblandt Gudow har et meget betydeligt Areal, og de største iblandt de øvrige ere: Stintenburg og Gr. Zecher med Seedorf.

De mærkeligste Punkter ere:

Gr. Grønau, en liden Flekke med omtr. 500 Indb., beliggende paa Landeveien fra Lübeck til Ratzeburg, med en Færge over Wacknitz-Floden. Den holsteenske Statholder Heinrich Rantzau kjøbte denne Kb., 1571, af Hertug Frantz I, og fra hans Tid af hidrører dens uegentlige Benævnelse af Flekke. Herfra er Veien chausseret til Lübeck.

Crummesse, Kb., hvorigjennem tidligere Hovedveien førte mellem Lübeck og Hamburg, men som nu gaaer over den lübeckske Lb. Cronsförde.

Ratzeburg (Racisburg), Kjøbstad under 53° 40′ n. B. og 1° 54′ 50″ v. L., paa en liden Ø i den søndre Deel af Ratzeburger-Sø, hvorover mod Vest en Steendæmning fører til den modsatte høie Bred, og mod N. en 400 Alen lang Træbro, som forbinder Staden med den Deel af Amtet, der ligger paa den mecklenborgske Side. Staden, som har omtrent 2300 Indb., er Sædet for Hertugdømmets Regjering, samt for Landets øvrige verdslige og geistlige Collegier. Ratzeburg har en meget malerisk, men affides Beliggenhed, og Byens Handel er ikun meget ubetydelig. Her er i Garnison et Detachement af det Lauenborgske Jægercorps (1 Capt., 1 Lieut. og 56 Mand).

Den nordlige Deel af Øen og Staden („der Domplatz auf dem Palmberge"), med en smuk Domkirke, en lærd Skole og nogle Embedsboliger, hører til Fyrstendømmet Ratzeburg, under storh. Mecklenburg-Strelitz Høihed. Dog udøver Danmark Vaabenret tillige paa denne Deel af Staden, hvorfra en Færge for Fodgængere fører til den ikkun 400 Skridt fjerne og Ratzeburg dominerende høie Egn ved den meckl.-strelitzske Lb. Römnitz.

RatzeburgsÆlde, som et fast Slot, sees deraf, at de nedersachsiske Hertuger lode dets Besæstning forstærke imod Enden af det 12te Aarh. Dette Slot laae paa den vestlige Side af Staden, for Enden af den nuværende Steendæmning. Tillige var den lange Bro en Tidlang dækket ved Forskandsninger, og saadanne vare ogsaa opkastede paa Dompladsen af Tilly; men regelmæssig var Staden ikke befæstet, forinden Hertug Georg af Lüneburg-Celle satte sig i Besiddelse af Hertugdømmet, 1690, sløifede Slottet, og opførte en Polygon, som skulde bestryge Høiden ved St. Georg, samt nogle Batterier, anlagte paa den nordre Deel af Øen. Dog var denne Befæstning endnu ikke ganske fuldendt, da Christian V, som ikke kunde eller vilde tilstede et saadant Fæstningsanlæg saa nær ved Rigets Grændse, lod omtr. 12000 Mand, i Aug. 1693, beleire Ratzeburg, som overgav sig, efter at Staden ved et Bombardement var lagt i Aske, og Batterierne demolerede, hvorpaa Fæstningsværkerne bleve sløifede.

Sanct Georgsberg, K. og Amthuus paa Ratzeburger-Søens høie, skovbevoxede Bred, for Enden af Steendæmningen, der fører over Søen til Ratzeburg. Denne Kirke hører til en af de ældste i Landet, og her var i det 12te Aarh. et Bispesæde.

Farchau, Mølle ved Ratzeburger-Søens søndre Spidse. I den vedliggende Skov er en Bakke (siden 1822 benævnt Marienhöhe), hvorpaa et erkebiskoppeligt Slot har staaet, indtil det forlagdes til Schönberg, og hvorfra man har en udmærket smuk Udsigt.

Mölln, Kjøbstad ved Möllner-Sø, med omtrent 1800 Indb., der have en god Erhvervskilde ved Fragtfarten mellem Schwerin og Lauenborg, hvortil Stedets Beliggenhed giver Anledning.

Byen har fordum været befæstet, og synes endnu at egne sig godt til et Forsvar, idetmindste imod et coup de main. Ogsaa er det formeentligen et passende Punkt til Anlæg af et Hovedmagazin, saavel for en mod Mecklenburg som mod Holsteen opererende Hær. Det Terrainaffnit, som Stecknitz-Canalen danner S. for Mölln, i Forbindelse med Vandløbet fra Søerne mellem Gudow og Mölln, kan tjene til en Leirplads, hvis Tilgang D. fra dækkes ved Besættelsen af Passet imellem Drüsen- og Lütauer-Søerne.

Mölln har allerede af Kong Valdemar II erholdt sine første Privilegier. Fra 1359—1683 var Staden i Lübecks Besiddelse, i hvilken Tid den blev ødelagt, 1391, ved en Ildebrand og 1409 ved fiendtlig Magt, samt i 1506 og 1534 har udholdt tvende Beleiringer. Endnu findes Spor af de Forskandsninger, som de Franske anlagde paa Høiene ved denne Stad i 1813.

I det 14de Aarh. levede her den bekjendte Till Uglspil (Till Eulenspiegel).

Büchen, Kb. paa Stecknitz-Canalens høire Bred, historisk mærkelig som det Sted, hvor de lauenborgske Landdage holdes, og hvor sandsynligviis „Hochbuchi" har ligget.

Da det herværende Bropas over Stecknitz-Canalen domineres fra den Bred, paa hvilken Büchen ligger, egner dette Punkt sig især til Forsvar mod en fra Pötrau fremrykkende Styrke, og afbenyttedes ogsaa i dette Øiemed af Tilly i 1627 og af Tettenborn i 1813.

Anm. Det er en historisk Kjendsgjerning, at Keiser Carl den Store, foruden Borgen Essenfeldt (nu Itzehoe), anlagde paa denne Side af Elben tvende Borge, hvoraf den ene var Hamaburg (nu Hamburg), og den anden Hochbuchi. Nogle Historieskrivere have antaget, at denne Borg: Hochbuchi, var den samme som Böckelnburg (nu Burg); men med Hensyn til den passende Afstand imellem disse Borge, og flere historiske Facta, er det langt mere sandsynligt, at Hochbuchi har ligget, hvor det nuværende Büchen ligger.

Gudow (Godowe), Hg. ved en liden Sø af samme Navn i et adl. Lehnsgods og „Gericht", som er betydelig større end ethvert andet i Lauenborg, og med hvis Besiddelse

er siden 1470 forbunden arvelig Værdighed som Landmarschall. Ogsaa har dette Godses Besidder (for Tiden Fam. v. Bülow) 2 Stemmer paa Landdagen.

Gr. Zecher og Seedorf, adl. Lehnsgodser og „Gerichte" paa den vestre Bred af Schaal-Sø (Bes. v. Witzendorf). I det sidstnævnte Gods er tillige en Kb. af samme Navn.

Stintenburg, adl. Lehnsgods og „Gericht" ved den østlige Bred af Schaal-Sø (Bes. Gr. v. Bernstorf). Hg., der er skikket til Afbenyttelse som en fast Post, er, tilligemed den til dette Gods hørende Kb. Lassahn, de østligste Punkter af Hertugdømmet, og beliggende udenfor dets naturlige Begrændsning.

Mustin, Kb., beliggende ved Fastlandsgrændsens aldeles aabne Tilgang, mellem Schaal-Sø og Ratzeburger-Sø, i et Terrainaffsnit, hvori tillige den mecklenburg-strelitzske Kb. Ziethen, og som omtales ved Fastlandsgrændsens Beskrivelse.

Indenfor denne østlige Deel af Hertugdømmet Lauenborg ligge følgende Enclaver:

a) Det den frie Stad Lübeck tilhørende Amt Behlendorf, med en Kb. af samme Navn, samt Lb. Hollenbeck, Albsfelde, Giesensdorf og Harmsdorf.

b) Storh. Mecklenburg-Strelitz tilhørende (foruden Dompladsen paa Ratzeburger-Øe): en Enclave, bestaaende af det adl. „Gericht" Horst.

III. Veie.

Landeveiene, som føre igjennem Hertugdømmet Lauenborg, ere kun Dele af saadanne, hvis Hovedpunkter ligge udenfor Hertugdømmet. Convergentspunkterne ere fornemmeligen Staden Mölln og Kb. Schwartzenbeck.

De betydeligste og vigtigste ere:

1. Chaussеen fra Bergedorf til Lauenburg (Deel af Chaussеen fra Hamburg til Berlin): til Kb. Schwartzenbeck $2\frac{1}{4}$ M.; derfra til den øvre Deel af Staden Lauenburg (over Kb. Lütau) $2\frac{1}{4}$ M., over Palmsluse Bropas til Grændseskjællet paa Horster Dæmning $\frac{1}{4}$ M.; i Alt $4\frac{3}{4}$ Miil.

2. Den gamle Landevei fra Bergedorf til Lauenburg: (forbi Kb. Geesthacht og langs med Elben) $3\frac{1}{2}$ Miil.

3. M. Hdlv. fra Lauenburg til Lübeck: til Mölln (Kb. Büchen 2 M.), 4 M., derfra til St. Georgsberg ved Ratzeburg 1 M., til Fl. Grönau $1\frac{1}{2}$ M.; i Alt $7\frac{1}{2}$ Miil.

4. Landeveien fra Postst. ved Lb. Schönberg til Cronsförde (Deel af Fragtveien fra Hamburg til Lübeck): over Sandesneben og forbi Hg. Castorf, $2\frac{1}{2}$ Miil.

5. Ldv. fra Ratzeburg til Lb. Boden: til Kb. Siebenbäumen (over Kb. Gr. Berkenthin og Hg. Castorf) $2\frac{1}{2}$ M., derfra til Boden 1 M.; i Alt $3\frac{1}{2}$ Miil.

Fortsættes paa holsteensk Territorium over Rethwisch til Oldesloe $1\frac{1}{2}$ Miil.

6. Ldv. fra Grande Bropas over Billen (ved Kb. Cudewörde, $\frac{1}{2}$ Miil V. for Postst. i Lb. Hamfelde) til Ratzeburg (over Kb. Nusse og Donnersluse-Passet) 4 M., til Mölln (over Kb. Breitenfelde) 3 M.; og til Lauenburg (over Kb. Schwartzenbeck) 4 Mile.

7. Ldv. imellem Kb. Schwartzenbeck og Büchen 2 Mile. Forts. ad Ldv. til den mecklenborgske Stad Wittenburg, over Lb. Langenlehsten til Grændsen $1\frac{1}{2}$ Miil.

III. Rigets Fastlandsgrændse,
og det denne berørende fremmede Territorium.

Det danske Riges Continentalgrændse bør fra det militaire Standpunkt betragtes som bestaaende af tvende væsentlig forskjellige Hoveddele, nemlig: Grændsen imod Kongeriget Hannover, og Grændsen imod Storhertugdømmerne Mecklenburg-Schwerin og Mecklenburg-Strelitz. Den førstnævnte Grændse, som fra Staden Lauenburg følger Elben i nordvestlig Retning indtil denne Flods Udløb i Nordsøen, og som indeslutter den største Deel af den frie Stad Hamborgs Territorium, samt Hamborgs og Lübecks fælles Andeel: Amtet Bergedorf, er paa sin hele Udstrækning, og især nedenfor Staden Altona, saa godt dækket af det naturlige og betydelige Værn, som Elben danner, at man ikke let har at befrygte et Angreb over samme, naar man har sikret sig Hamborgs Forbund, eller Neutralitet, og et tilstrækkeligt Antal af hensigtsvarende armerede Fartøier ere stationerede paa de dertil passende Punkter. Grændsen imod Mecklenburg derimod, som i sin Udstrækning fra Staden Lauenburg i nordlig Retning til Trave-Flodens Munding i Østersøen berøres af Stecknitz-Canalens søndre Deel (Delven-Aae), Schaal-Sø, Ratzeborger-Sø, Wackenitz-Floden og Trave-Floden, og som indeslutter den frie Stad Lübecks Territorium (samt nogle enkelte smaa Enclaver, henhørende til Storhert. Mecklenburg-Strelitz), er ikkun tildeels dækket af Terrainhindringer, og paa Strækningen mellem Ratzeborger-Sø og Schaal-Sø, samt Schaal-Sø og Stecknitz-Canalen, endog aldeles aaben.

1. Grændsen imod Hannover.
A. Den frie Stad Hamborg.

Denne Stads Territorium er beliggende paa begge Sider af Elben og bestaaer af: a) Staden Hamborg paa Elbens høire Bred; b) Stadens egentlige Gebeet, deels paa Elbens høire Bred (Geest), deels nogle Marskøer i Elben, og deels et Marskdistrikt (Moorburg) paa Elbens venstre Bred; c) Amtet Ritzerau, umiddelbart ved Mundingen af Elben, paa dens venstre Bred; samt d) fælles Andeel, med Lübeck, i Amtet Bergedorf med de saakaldte „Vierlande" paa Elbens høire Bred.

Dette hele Territorium har et Fladeindhold af noget over 7 □ M. (incl. Amtet Bergedorf), og en Folkemængde af omtr. 155000 Mennesker, hvoriblandt 7500 Israeliter, 4200 Reformeerte, 3200 Katholiker. De øvrige ere Lutheranere.

Den republikanske Regjeringsforfatning har en demokratisk-oligarchisk Form. Indbyggerne deles i Borgere („Großbürger" und „Kleinbürger") og Beskyttede („Schutzverwandte"). Ikkun den første Classe af Borgere kunne erholde Embeder og Æresposter, samt have

Tilladelse til at drive enhver Næringsvei. Den høieste Magt er i Raadets og Borgerskabets Hænder. Raadet bestaaer af 4 Borgemestere og 4 Syndici, som alle have Prædicat af „Magnificenz", og 24 Raadsherrer, eller Senatorer, som have Prædicat af „Høie og Velvise." Borgerskabet er deelt i 23 Amter og Broderskaber.

I Spidsen for Militair-Staten staaer et „høianseeligt" Militairdepartement. Det borgerlige Militair bestaaer af en Generalstab, et Artilleriecorps, 9 Bataillioner Infanterie (hvoraf 1 Batl. i Ritzebüttel) à 8 Comp., 1 Jægerbataillon (5 Comp.) og en Afdeling Cavallerie, i Alt 12—15000 Mand. Liniemilitairet (kaldet: Garnisonen) bestaaer af 6 Comp. Infanterie, 1 Escadron Landsenerer, og 1 Comp. Artillerie. Som Medlem af det tydske Forbund har Hamborg at stille et 1298 Mand stærkt Contingent til Forbundshærens 10de Armeecorps.

Statsindtægten anslaaes til henimod 900000 Rth., og Statsgjælden til henimod 8 Mill. Rth.

a) Staden Hamburg.

Staden **Hamburg** ligger umiddelbart ved Elbens nordre Bred, under $55^{0}\,32'\,57''$ n. B. og $2^{0}\,35'\,53''$ v. L. (St. Michaelistaarn), omtrent 14 Mile fra Nordsøen og 10 Mile fra Østersøen. Den bestaaer af „die Altstadt", ved Elbens Bred, og „die Neustadt", som hæver sig 100—150 Fod over Elbens Niveau. Forstæderne ere i Vest (mellem Staden og Altona) St. Pauli (tilforn Hamburger-Berg) og i Øst: St. Georg. Staden har 5 Hovedkirker, iblandt hvilke St. Michaeliskirken udmærker sig som en skjøn Bygning, med et 456 hamb. Fod høit Taarn. Desforuden 12 mindre Kirker. Indbyggernes Antal anslaaes til 125000 (men incl. de Fremmede er Indb.s Antal sandsynligviis nærmere 150000). Hamburg er en af de vigtigste Handelspladse i Europa, og er i det nordlige Tydskland det vigtigste Forbindelsessted med de sydligere Lande og de andre Verdensdele. Staden besidder over 200 store Skibe, som besejle alle Verdenshave, og dens rummelige Havn besøges aarligen af over 3000 store fremmede Skibe, hvoraf circa 300 ere amerikanske, asiatiske og afrikanske. Omtrent 500 Grosserere drive Hamburgs Verdenshandel, og benævnes med Rette „Kjøbmænd", medens at alle øvrige Handelsmænd i Hamburg benævnes „Kræmmere". Ved Dampskibe staaer Hamburg i Forbindelse med London, Hull, Amsterdam og Havre, samt op ad Elben med Magdeburg.

Iblandt de offentlige Bygninger udmærker sig fortrinsviis det store almindelige Sygehuus.

Med specielt Hensyn til Danmark, er Hamborg, i mercantilsk Henseende, Hovedmarkedet for Halvøens Producter, hvorfor ogsaa Halvøens vigtigste Færselsveie alle have Hovedretningen til dette Punkt, og i militair Henseende er det et af de tvende vigtigste Punkter ved Rigets Fastlandsgrændse, hvis heldige Forsvar tildeels er betinget af de Forholdsregler, som Danmark formaaer at træffe med Hensyn til Hamborg (Hamburg).

Anm. Ved en Krig i Tydskland vil Hamborg stedse komme til at spille en Rolle; thi da denne Stad, som indtager iblandt de tydske Handelsstæder den første, og iblandt de europæiske den tredie Plads, stedse har fyldte Pakhuse og Magaziner, samt en betydelig Masse af rede Penge, er dens Besiddelse, Medvirkning, eller strenge Neutralitet i en høi Grad af Vigtighed. Dog bør det ikke overseés, at en Befæstning og et Forsvar af en Stad som Hamborg, der har en Omkreds af 22400 hamb. Fod, 3 betydelige Forstæder, og omtrent 150000 Indbyggere, kun kan udføres af en stor Magt ved en meget betydelig Garnison, især da denne

letteligen tillige kom til at staae i Opposition mod en talrig Population indenfor Stadens Volde.

Allerede til Carl den Stores Tid laae en anseelig sachsisk By paa en af de Holme, som Alsteren og Billens Udløb danne ved Elben; men først fra den Tid af, at denne Tydsklands Keiser paa sit Erobringstog til Holsteen byggede ved denne By en Kirke, som han ophøiede til et Erkebispesæde (808), samt opførte en Befæstning „Hamaburg", til denne Kirkes Beskyttelse, erholdt Staden Hamborg sin historisk bekjendte Tilværelse. Vel tilfaldt denne Stad alt tidligen Greverne af Holsteen, men den vidste ligesaa tidligen at benytte sin for Handelen gunstige Beliggenhed til at erhverve sig betydelige Rigdomme, og ved Hjælp af disse at komme i Besiddelse af en Mængde Privilegier og en stedse mere og mere tiltagende Selvstændighed. Især virkede Oprettelsen af Hanseforbundet, hvori Hamborg blev indlemmet i det 13de Aarh., de indvortes Uroligheder, som herskede i Danmark, samt den danske Krones Stridigheder med Greverne og Hertugerne af Holsteen, ligesom i de senere Perioder: Trediveaarskrigen, og i den nyere Tid: den nordamerikanske og den franske Revolutionskrig, meget gunstigen paa Hamborgs Opblomstren. Med langsomme, men sikkre Skridt tiltog den saavel i Omfang som i indre Kraft. Efterhaanden udvidede den sit Territorium, satte sig lidt efter lidt i Besiddelse af Alsterens Løb, — af den største Deel af de i Elben liggende Holme, som kunde begunstige, eller skade deres vigtige Skibsfart paa denne Flod, — erhvervede sig Amtet Ritzebüttel ved Elbmundingen, og Andeel i de ved deres Beliggenhed, Omfang og Frugtbarhed meget vigtige „Vierlande", — negtede at aflægge til Kong Christian I den Troskabseed, som den didindtil havde maattet sværge til Greverne af Holsteen, — anlagde nye Toldsteder, — blev i 1618 af den tydske Keiser erklæret for en fri Rigsstad, og traadte som saadan fiendtlig frem imod Frederik II, Christian IV og V, Frederik IV og V, indtil endelig Forliget 1769, hvori Danmark erkjendte og stadfæstede Hamborgs Uafhængighed, gjorde en Ende paa disse Stridigheder.

Medens Hamborgerne saaledes i en Række af over 900 Aar stræbte consequent frem til det Maal, de ved den erhvervede politiske Uafhængighed endelig opnaaede, ansaae de det for nødvendigt at vaage over deres Stads fortificatoriske Styrke; og i Midten af det 17de Aarh. blev Hamborg ogsaa anseet for at være en af de første Fæstninger i det romerske Rige. En Vold med 27 Bastioner, og brede og dybe Grave, hvortil Alsteren og Billen vare afbenyttede, omgav Staden, som desforuden havde endeel Udenværker, navnligen et Hornværk imod Altona, og en Stjerneskandse imod Langenfelde. Men efter at have naaet det afstukne Maal ved det foranførte Forlig, ansaae Hamborgerne deres Fæstningsværker for at være overflødige, og disses Vedligeholdelse alt for kostbare, hvorfor de besluttede at demolere Værkerne, og begyndte med Udførelsen af denne Plan i 1804. Til Stadens store Skade greb man imidlertid kun til halve Forholdsregler, og demolerede Udenværkerne, samt sløifede Brystværnet, men lod Hovedvolden staae som en behagelig Promenade Dette havde til Følge, at de Franske, under Mortier, rykkede efter Lübecks Erobring uhindret ind i den aabne Stad, 1806, og senere, 1810, indlemmede denne i det franske Rige; samt at Russerne, under Tettenborn, 1813, efter at de Franske havde forladt Hamborg, benyttede Levningerne af de ikkun tildeels demolerede Værker til at begynde en ny Befæstning, som de atter indrykkede Franske, under Davoust, fuldendte med Mesterhaand. Efter de Franskes Afmarche i det paafølgende Aar, begyndte Demoleringsarbeiderne paany, men atter efter de tidligere fulgte, mindre bekostelige, men maaskee ogsaa mindre politisk rigtige Grundsætninger: Hovedvolden er bleven staaende for at afbenyttes til en Promenade, og endog den Grav, som de Franske trak mellem Alsteren og Billen (omtr. 12000 Al. lang, 60 Al. bred og 6 Al. dyb) er ikke bleven tilkastet, for at hjælpe til at spærre Passagen for Accisens Skyld. Derved lettes en gjentagen Befæstning af denne vigtige Stad, der ved den sidste franske Invasion led mangt et føleligt Tab, men ved sine umaalelige Ressourcer for længe siden har forvundet dette.

b) Stadens egentlige Gebeet bestaaer, Nord for Elben, af et til begge Sider af Alsteren beliggende Landdistrikt, samt tvende Enclaver indenfor Hertugdømmet Holsteens Grændse i den østlige Deel af det gamle Stormarn; Syd for Elben af Marskdistriktet omkring Kb. Moorburg; og desforuden af Billwerder, af den nordre Deel af Elboen: Wilhelmsburg, samt af en Deel mindre Elbøer.

Eppendorf, stor Kb. ved den lille Koll-Aaes Udløb i Alsterens høire Fred.

Sletten Nord for denne Kb., henimod Lb. Fuhlsbüttel, er oftere bleven afbenyttet til Leirplads, f. Ex. 1627 af Christian IV, 1657 af Carl Gustav, 1686 af Chr. V, 1700 af de Allierede, 1712 af Fred. IV, 1713 af Steenbock, og 1762 af Fred. V.

Wohldorf, Gaard i en af Enclaverne, ved Alsterens venstre Bred, 2½ M. fra Hamburg. Gaarden er omgivet af Grave og skikket til en fast Post. I det 14de Aarh. var den en Røverborg, der i Forening med Borgen Stegen foruroligede Hamborgernes Skibsfart paa Alsteren.

Hamm, Kb. udenfor Forstaden St. Georg og i umiddelbar Forbindelse med Lb. **Horn**, der strækker sig lige til Grændsestedet „Letzten Heller", ved den holsteenske Lb. Schiffbeck.

Anm. Betragter man den nordre Elbbred imellem Blankenese og Schiffbeck, med Hensyn til dens Bebyggelse, og afseer fra de politiske Forhold, da fremstiller den sig som en eneste stor Stad, i en Udstrækning af 2½ Miil, hvis Kjærne bestaaer af Hamborg og Altona, og hvis Forstæder ere: de holsteenske Lb. Blankenese, Dockenhuden, Nienstedten, Flottbeck, Ottmarschen og Ottensen paa den vestlige Side, de hamburgske Lb. Eimsbüttel, Eppendorf, Harvstehude, Schlump og Grindel paa den nordlige, Fl. Wandsbeck, samt de hamb. Lb. Hamm og Horn paa den østlige Side. Dette bebyggede Areal er bebot af over 200000 Mennesker, der i industriel og mercantilsk Henseende have en fælles Interesse, og i militair Henseende, i Tilfælde af en Krig, letteligen kom til at dele en fælles Skjebne. Det er derfor klart, at Forholdene ere her af en ganske anden Natur end paa de øvrige Punkter af Landet, og at de militaire Hensyn her ere ganske underordnede høiere politiske. Men i ethvert Tilfælde ere Tilgangene til denne stærkt befolkede Egn af stor Vigtighed fra det militaire Standpunkt, og da Hovedtilgangen for Tiden er ad Chausseen fra Rigets Fastlandsgrændse, over Stæderne Lauenburg og Bergedorf, samt Kb. Kirch-Steinbeck, saa bør de defensive Stillinger paa denne Adgangslinie fortrinsviis afbenyttes til sammes Dækning.

Billwerder, et inddiget Marskdistrikt, som ved et gravet Vandløb deles i „Billwerder an der Elbe" og „Billwerder an der Bille". I den førstnævnte Deel ligge Kirkesognene Moorfleth og Ullermöh, og fra denne ere Bropassene over Billen „Grünen Brücke" og ved „Bullenhusen" til Marskengen „Hammerbrook". I den sidstnævnte Deel ligger Sognet til Billkirke, og herfra ere de tvende Bropasse over Billen: „Rothe-Brücke", som fører til Kirch-Steinbeck og Schiffbeck, og „Blaue-Brücke", som fører til det hamborgske Grændsested „Letzten Heller" ved Lb. Horn.

Ochsenwerder, Kb. paa en Elbøe, der for største Delen bærer samme Navn.

Moorburg, Kb. i det hamborgske Marskdistrikt, som ligger ved Elbens søndre eller venstre Bred, nær ved og vestlig for Staden Harburg.

c) Amtet **Ritzebüttel**, ved Elbmundingens søndre Bred, bestaaende af de 3 Kirkesogne **Groden**, **Döse** og **Altenwalde** (Oldenwolde) er siden Aaret 1400 Hamborgs faste Eindom. Heri:

Ritzebüttel, Flekke med omtr. 1800 Indb., og et Amthuus, — tidligere en fast Borg. Flekken ligger ved en liden Bæk, ½ Miil ovenfor dens Munding, som danner Havnen ved

Cuxhafen, Ladeplads med omtr. 800 Indb., og en vigtig Udhavn for Hamborg. Fra Cuxhafen kan man i Ebbetiden kjøre over til Den Neuwerk (see S. 385), hvor Hamborgerne allerede før 1296 havde anlagt et lidet Citadelle, som bestrøg Rheden ved Cuxhavn, samt oprettet Sømærker til Sikkring for Indseilingen i Elben.

d) I Fællesskab med Staden Lübeck besidder Hamborg: Staden og Amtet Bergedorf, tilsammen henimod 2 □ Mile med 8—10000 Indb.

Staden Bergedorf, beliggende ved Grændsen af Holsteen, hvor Bille-Fl. deler sig i flere Arme, under 55° 29′ n. B. og 2° 23′ v. L., med omtrent 2400 Indb. Staden har tidligere været befæstet, men er nu en aldeles aaben By. Dog er den af militair Vigtighed formedelst sin Beliggenhed ved den holsteenske og lauenborgske Grændse. Over den holsteenske Grændse, som Billen danner, fører et Bropas imellem Staden Bergedorf og Lb. Sande, hvilket Pas domineres af Høiderne Nord for Sande, mellem Lb. Boberg og Lohbrügge. Den lauenborgske Grændse, mellem Billen og en Vandafledning („Brookwetterung"), er aldeles aaben. Igjennem denne fører: den store Hamborger-Berliner Chaussee, fra Bergedorf til Wentorf, hvilken Lb. har en Staden Bergedorf aldeles dominerende Beliggenhed; dernæst den gamle Landevei fra Lauenburg forbi Escheburg, som passerer Grændsen ved „Rothen-Haus".

Amtet Bergedorf bestaaer af de 4 Kirkesogne: Kirchwerder, Altengamm, Neuengamm og Curslack, der udmærke sig ved deres Frugtbarhed, og hvis fælles Benævnelse sædvanligen er „Vierlande".

Disse ere adskilte fra det Lauenborgske ved Vandafledningen „Brookwetterung", hvorover et Bropas fører ved „Hölzerne Klincke", paa Landeveien fra Bergedorf til Zollenspeicher. Tvende Færger føre fra „Vierlandene" over til det Hannoverske, nemlig en liden Færge fra Lb. Borghorst (i Altengamm) over til Elbsdorf, og en stor Færge fra Poststationen og det hamborgske Toldsted Zollenspiecker (Zollenspeicher) i Kirchwerder, til Lb. Hoope, ikke langt fra Flekken Winsen, paa Hovedlandeveien fra Hamburg til Lüneburg.

Endvidere hører til A. Bergedorf Kb. Geesthacht, som ligger ved Elbens høire Bred, adskilt fra den øvrige Deel af Amtet ved den mellemliggende lauenborgske Lb. Besenhorst.

B. Kongeriget Hannover.

Hannover, som i 1815 blev ophøiet til et Kongerige, har en monarkisk, ved Stænder de jure indskrænket, Forfatning. Dets Areal er omtr. 696 □ Mile stort, med en Folkemængde af omtrent 1,750000 Indb., altsaa c. 2500 Mennesker paa □ Milen (incl. Stædernes Befolkning). Iblandt Landets 70 Stæder har Hovedstaden (Hannover) over 25000, 6 Stæder (Hildesheim, Lüneburg, Emden, Göttingen, Osnabrück og Zelle) over 10000, og 8 Stæder over 5000 Indb.

Den hannoverske Armee danner Hovedbestanddelen af den tydske Forbundshærs 10de Armeecorps, hvortil Hannover stiller som Contingent 13054 Mand. Armeen bestaaer for Tiden af 1 Ingenieurcorps, 1 Artilleriecorps med 10 Fod- og 2 ridende Batterier, 8 Reg. Rytteri i 1 Division og 2 Brigader, 1 Feltjægercorps, og 12 Reg. Infanterie i 2 Div. og 4 Brigader. Reserven og Landeværnet ere godt organiserede, og ved Hjælp heraf kan Hæren bringes til en Styrke af omtr. 100000 Mand. Tjenestepligten i den active Hær begynder med det 20de Aar, og varer 4—6 Aar. Befæstede Pladse ere Stade, samt Slottet ved Harburg. Kanonstøberier ere i Hannover og Stade. Geværfabrik i Herzberg.

Militaire Dannelses-Anstalter ere: et Generalstabs-Academie, en Ingenieur- og Artillerieskole, samt en Cavallerie-Læreanstalt, alle i Hannover.

Statsindtægten og Statsudgiften beløber sig hver især til omtr. 6 Mill. Thaler aarl., og Kongerigets hele Statsgjæld udgjør omtr. 18 Mill. Thaler.

Den Deel af Kongeriget Hannover, som ved Elben adskilles fra Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg, hører til Landdrostibezirkerne Stade og Lüneburg.

a) Landdrostiet Stade (125 □ Mile, med 252000 Indbyggere). Af dette begrændser Elben, imellem det hamb. Amt Ritzebüttel og Oste-Floden „Land Hadeln", imellem Oste-Floden og Schwinge-Floden „Land Kehdingen", og imellem Schwinge-Fl. og det hamborgske Marskdistrikt Moorburg „das alte Land". Heri beliggende ere ved Elben, eller nær ved denne Flod:

Altenbruch, Flekke med c. 2500 Indb. Havn ved Elbmundingen, som dannes af et lidet Vandløb „die Braake". Skibsfart.

Otterndorf, Stad og Amthuus, med circa 1800 Indb., ved den lille Medem-Flod, ½ Miil ovenfor dens Udløb i Elben, igjennem en Sluse, hvorved Staden har sin Havn. Skibsfart.

Neuhaus, Flekke med circa 1400 Indb., ved en Aaes Udløb i Oste-Floden, omtrent ligeoverfor Neufelder Havn. Store Teglbrænderier og Havn i Oste-Floden.

Freyburg, Fl. med 800 Indb., bag et Elbdige, med en liden Havn, ligeoverfor Kb. Brockdorf.

Drochtersen, Kb. bag et Elbdige, S. for Elbøen Krautsand. Her gik de Danske i Land 1712, og erobrede en der anlagt Skandse.

Butzfleth, Kb. bag et Elbdige, omtrent ligeoverfor Pinn-Aaens Udløb.

Her har været anlagt en Skandse, som de Danske forsvarede med Held 1657 og 1676 imod de Svenske.

Stade, befæstet Stad ved Schwinge-Floden, ¾ Miil ovenfor denne Flods Udløb igjennem en Canal i Elben. Stade har 3 Kirker og omtr. 6000 Indb. Skibsfart.

Stade er en meget gammel By, som i en tidligere Tid oftere har spillet en vigtig Rolle i Danmarks Krigshistorie. Den blev godt befæstet af Christian IV, og tjente til Tilflugtssted for de danske Tropper efter det uheldige Felttog i 1626, samt for en hannoversk Hær i 1757, og har sædvanligen forsvaret sig længe og tildeels med Held. Den erobredes af Tilly i 1616, af de Svenske i 1645, af Lüneburgerne i 1676, og af de Danske 1712, men beleiredes forgjæves af de Svenske 1632, og af de Danske 1657. Da nogle Høie ved Lb. Campen dominere Fæstningen, anlagdes paa disse en Stjerneskandse i 1755—57; men faa Aar derefter bleve alle Fæstningsværkerne sløifede. I 1814 er Staden bleven paany befæstet, men Fæstningsværkerne ere ikkun svage.

Schwinger-Skandse ligger ved Schwinge-Flodens til en Canal omdannede Udløb igjennem Marskengen „Stader Sand". Ved Skandsen er tillige Brunshusen Toldhuus, og udenfor Canalmundingen er stationeret et Vagtskib.

Denne Skandse forsvaredes med megen Tapperhed af danske Tropper i 1676, og betingede Stades paafulgte Erobring.

Horneburg, Flekke ved Lühe-Floden, ⅝ Miil ovenfor Flodens Udløb, med et Bropas paa Veien fra Stade til Buxtehude.

Buxtehude, Stad ved Este-Floden, omtr. 1½ Miil ovenfor Flodens Udløb i Elben, ved Cranz, ligeoverfor Blankenese. Staden har c. 2300 Indb., der

drive en levende Handel og Samfærsel med Hamburg. Este-Floden er ogsaa seilbar for smaa Fartøier op til Buxtehude, der var befæstet indtil 1682.

b) Landdrostiet Lüneburg (204 □ M., med 304000 Indb.). Af dette begrændser Elben Fyrstendømmet Lüneburg, samt Grevskabet Dannenberg, hvormed det tidligere lauenborgske Amt Neuhaus er forbunden. Heri er beliggende ved Elben, eller nær ved denne Flod.

Harburg (stundom Haarburg), Stad med et fast Slot eller Citadelle ved Seeve-Aaens Udløb igjennem en Sluse ud i Elben, med omtr. 5000 Indb., som have megen Næring af Transithandelen til og fra Hamburg. Med denne Stad staaer Harburg i en levende Forbindelse, som befordres ved Dampskibe, hamborgske Færgebaade og harborgske Everter.

Harburgs Citadelle, som omslutter et gammelt Borgslot, bestaaer af en regulair Femkant, og tjente i 1813 som Brohoved for den af de Franske anlagte Bro fra Hamburg over Wilhelmsburg.

Wilhelmsburg, Kb. paa Elbøen eller Werderen af samme Navn, som tilligemed Roß og Finkenwerder er deelt imellem Hannover og Hamburg. Wilhelmsburg var i 1813 Skuepladsen for en levende Forpostkrig imellem de Allierede og de Franske, som havde besat Hamburg.

Anm. Denne Ø er ogsaa vigtig med Hensyn til et Forsvar af Staden Hamburg; thi vel besat kan den tjene til at vanskeliggjøre et Angreb fra den hannoverske Side; men har Fienden sat sig i Besiddelse af denne Ø, kan han fra samme beskyde Staden endog med Haubitser, medens Projectilernes Virkning fra Staden mod Øen svækkes derved, at den leeragtige Jordbund forhindrer deres Ricochetering.

Winsen, Markedsflekke ved Lühe-Floden, noget ovenfor denne Flods Udløb i det større Vandløb Ilmen-Aae, som falder ud i Lb. Hoope, omtrent ½ Miil fra Winsen. Denne By har henimod 2000 Indb., og en ret levende Fragthandel, derved at den er beliggende paa Veien mellem Hamburg og Lüneburg.

Artlenburg, Flekke med omtr. 700 Indb. Her er en Færge over Elben til Schnackenbeck, og et gammelt Elbpas, som tidligere forsvaredes af det faste Slot Ertlenburg.

2. Grændsen mod Mecklenburg-Schwerin og -Strelitz.

A. Den frie Stad Lübeck.

Denne Stads Territorium er beliggende paa begge Sider af Traven, samt af Stecknitzens og Wacknitz-Flodens Udløb i Traven, og bestaaer af: a) Staden Lübeck paa Travens høire Bred, ved Foreningen med Wacknitz-Floden; b) Stadens nærmeste Gebeet indenfor en dyb og indtil 16 Fod bred Grav („die Landwehr", eller og „der Landgraben"), som i en Afstand fra en halv til en heel Miil omkredser Staden; c) Stadens offentlige og private Besiddelser udenfor „die Landwehr", tildeels enclaverede af Hertugdømmerne Holsteen og Lauenborg, samt af Fyrstendømmet Ratzeborg; og d) fælles Andeel, med Ham-

borg, i Amtet Bergedorf. Dette hele Territorium har et Fladeindhold af noget over 6 □ Mile (excl. Amtet Bergedorf), med en Folkemængde af omtr. 48000 Indb., som ere Lutheraner, med Undtagelse af c. 500 Israeliter, 400 Katholiker og 300 Reformeerte.

Lübeck er en demokratisk Republik, hvor Senat og Borgerskab har den øverste Magt. Senatet bestaaer af 4 Borgemestere, som have Prædicat af „Magnificenz", 2 Syndici („Velbaarne") og 16 Senatorer eller Raadsherrer, som deels have Prædicat af „Hoivise", deels af „Velvise". Borgerskabet er deelt i 12 borgerlige Collegier.

Militairforfatningen adskiller Borgergarden fra Landeværnet og Liniemilitairet. Borgergarden eller Borgerværnet bestaaer af 2 Jægerafdelinger à 2 Comp., og 2 Batl. Infanterie à 4 Comp. Landeværnet bestaaer af 5 Batl. (hvoraf 1 i Travemünde) à 3 Comp. Det i Krigstid 407 Mand stærke Liniemilitair er Lübecks Contingent til den tydske Forbundshærs 10de Armeecorps.

Statsindtægten beløber sig til omtr. 200000 Species, og Statsudgiften til c. 185000 Sp. aarligen.

a) Staden Lübeck.

Staden **Lübeck** ligger under 53° 52′ 06″ n. B. og 1° 53′ 41″ v. L. (Marie K. sydl. T.), omtr. 2 Mile fra Trave-Flodens Udløb i Østersøen. Staden har 9 Kirker, iblandt hvilke Mariekirken udmærker sig som et herligt Mindesmærke om den gamle gothiske Stiil. I Lübeck er Sædet for de fire frie Stæders (Lübeck, Hamburg, Bremen og Frankfurt a. M.) Overappellationsret, og Indbyggernes Antal beløber sig til henimod 27000. Vel er Lübeck langtfra mere af den mercantile Vigtighed, som i ældre Tider, og dens Hovedhandel ikkun Speditionshandel til Landene ved Østersøen, men denne gamle Handelsplads er dog endnu tillige i Besiddelse af en betydelig Egenhandel, især med Vine, Korn, Colonialvarer, svenske og russiske Producter. Omtrent 1600 fremmede Skibe besøge aarligen Lübeck, hvis Hovedhavn er Udhavnen ved Travemünde. Ved Hjælp af Dampskibe staaer Lübeck i regelmæssig Forbindelse med Kjøbenhavn og Petersborg. I Traven ved selve Staden kunne kun ligge 10—12 Fods Dybg.

Iblandt de offentlige Bygninger udmærker sig især det gamle Raadhuus.

Allerede imod Enden af det 11te Aarh. anlagde Venderne en By paa det samme Sted, hvor det nuværende Lübeck ligger, nemlig ved Wacknitz Udløb i Traven; men denne By blev snart derefter (1105) forlagt nærmere til Havet, ved Schwart-Aaens Udløb i Traven, og der aldeles ødelagt, 1139, af Venderne fra Rügen. Derfor kan Adolph II, Greve af Holsteen-Schaumburg, der begyndte atter at anlægge Staden paa den gamle Plads, betragtes som det nuværende Lübecks første Opbygger, og denne Stads Anlæggelse regnes fra 1140. Dens Beliggenhed nær ved Østersøen, omflydt af den seilbare Trave og Wackenitz, samt i Forbindelse med Elben ved Hjælp af Steckenitz-Canalen, gav den tidligen en stor militair Vigtighed, og befordrede dens hurtige Opkomst. I 1182 blev Lübeck formelig befæstet, og allerede i Begyndelsen af det 13de Aarh. tjente denne blomstrende Handelsstad som en Formuur for Holsteen, og stod i 24 Aar under Valdemar IIs Beskyttelse. Men efter at denne Konges Lykkestjerne var dalet, og hans Erobringer tabte tilligemed hans Frihed, overfaldt og dræbte Lübeckerne den danske Besætning, og til Belønning for denne Handling blev Lübeck af den tydske Keiser ophøiet til en fri Rigsstad, 1226. Senere stod denne Stad vel atter 20 Aar under dansk Beskyttelse; men de indre Uroligheder i Danmark havde i den Grad begunstiget dens Uafhængighed, Velstand og Magt, at den allerede i 1241 stod i Spidsen for det mægtige Hanseforbund, og i denne Stilling var en af de nordiske Rigers farligste Fiender.

Men stolende formeget paa sin ved en udbredt Handel og mangehaande Forbindelser betydelige Magt og Anseelse, afveg Lübeck fra Hamborgs consequent gjennemførte Princip: kun i og ved Handel at ville herske, og indlod sig paa de meest udsvævende Erobringsplaner, hvis

Realisering udfordrede en overspændt Kraftanstrengelse, der ingenlunde stod i Forhold til Stadens indre Ressourcer. En Følge deraf blev, at den rige og mægtige Stad efter Aarhundreders Glimren tabte mere og mere af sin tidligere Vælde, og efterhaanden traadte tilbage i sin oprindelige og naturlige Stilling, nemlig den, at være en vigtig og betydelig Handelsstad, uden umiddelbar politisk Indflydelse.

Lübecks omflydte Beliggenhed er meget gunstig for et Fæstningsanlæg, men dette erholdt dog aldrig den Grad af Fasthed som Hamborgs. Mægtige ved deres Forbund og Rigdomme ansaae Lübeckerne det ikke for nødvendigt at vedligeholde Værnet om deres Stad; de lode derfor de gamle Fæstningsværker forfalde, indtil imod Enden af det 16de Aarh., da Hanseforbundets svundne Anseelse mindede dem om atter at tænke paa en Befæstning af Staden, som omgaves af 12 Bastioner, nogle dybe Grave, og endeel høie Mure. I Begyndelsen af dette Aarhundrede fulgte Lübeckerne Hamborgs skadelige Exempel, og demolerede disse Fæstningsværker ikkun tildeels: Brystværnet blev afkastet, og Hovedvolden staaende til en Promenade. Herved paadrog Lübeck sig den sørgelige Katastrophe i 1806, da Blücher kastede sig ind i denne halv befæstede Stad, og derved foranledigede, at de Franske stormede, og gave den erobrede Stad til Priis for Soldaternes Plyndring. I 1813, da det fransk-danske Corps's lette Brigade havde besat Lübeck, bleve vel nogle Arbeider udførte, der dækkede Staden imod et coup de main, men disse førte ikke til noget Resultat, da Besætningen, i Følge Convention med Fienden, trak sig uangreben ud af Staden for at skaane denne.

b) I Stadens nærmeste Gebeet:

Schlutup, Kb. ved Traven, med et Hovedpas ved den mecklenborgske Grændse. Vest for denne Kb. er „die Herrnfähre", en vigtig Overfart over Traven, paa Chaussеen mellem Lübeck og Travemünde.

Da Christian III i 1534 beleirede Lübeck, havde Lübeckerne stærkt besat Schlutup, som et for dem vigtigt Havnested og Pas, og dets Erobring bidrog væsentligen til det Fredsforlig, de saae dem tvungne til at indgaae.

Genin (Genien), Kb., noget ovenfor Stecknitz-Canalens Forening med Traven. Færgen ved denne Kb. staaer i nær Forbindelse med Passet over Traven ved Meuslingen.

Anm. Passene over det lübeckske Landeværn „der Landgraben", der benyttes imod Vagabonder og Tolddefraudeurer ere:

Ind i det Holsteenske, mellem Traven ovenfor og nedenfor Lübeck: Trems Bro, nær ved den lübeckske Lb. Vorwerck (paa Landeveien over Schwartau til Eutin); ved den holsteenske Lb. Fackenburg (ad Veiene til Plön og til Segeberg); „Steinraderbaum", Landsbyvei mellem Schönböcken og Gr. Steinrade; samt Hohenstieg (Bropas nær ved Traven, paa Chaussеen til Oldesloe). Ind i det Lauenborgske, mellem Stecknitz og Wacknitz: „Crummesserbaum" (paa den nye Chaussee til Cronsförde-Passet, samt ad den gamle Ldv. over Crummesse til Sandesneben), og „Grönauerbaum", paa den chausserede Vei til Fl. Grönau. Ind i det Mecklenburgske, mellem Wacknitz og Traven: „Brandenbaum" (paa en mindre Ldv. til den meckl. Kb. Herrnburg) og ved Schlutup (Hovedpas paa Chaussеen til Wismar og til Schwerin).

c) Udenfor „die Landwehr" er beliggende:

Travemünde, en liden Stad og ubetydelig Fæstning ved Trave-Flodens Udløb, 2 Mile fra Lübeck, med omtr. 1200 Indb. Denne tidligere vigtige Fæstning, som oprindeligen var anlagt for at skade Lübecks Handel, tjener nu deels til at dække Indseilingen til Trave-Floden, som her har en Brede af omtrent 1000 Alen, men fornemmeligen til Losse- og Ladeplads for alle til Lübeck bestemte store Skibe. Den egentlige Havn er tæt indenfor Mundingen; men som en Følge af de mange Forsøg, man i ældre Tider anvendte for at tilstoppe Seilløbet, f. Ex. ved Nedsænkning af Skibe, og Mundingens derved lettede Tilgrunden, er Travemünde Havn kun tilgængelig for Skibe, som ikke stikke dybere

end 10—11 Fod, og denne Dybde kan endog ikkun vedligeholdes ved uafbrudt Opmuddring. De større Skibe losse og lade derfor ved Skibsbroen tæt udenfor Mundingen, hvor de ere dækkede af Grunde, der hindre Krigsskibe af 1ste og 2den Classe i at kunne nærme sig Fæstningen indenfor ½ Miils Distance, hvorved der raades Bod paa dennes nuværende fortificatoriske Svaghed. De store Skibe, som blive liggende ude paa Travemünde Rhed, have iøvrigt en fortræffelig Ankergrund paa 7—9 Favnes Dybde.

Tæt udenfor Travemünde, paa Holsteens sydøstligste Odde („die Plathe"), staaer et 120′ høit, rundt Fyrtaarn (opbygget 1529), hvis Lampeild sees 8 Mile ud i Søen. Tillige er her anlagt en Badeanstalt.

Fra Skibsbroen fører en Færge over til den Travemünde tilhørende Odde: Priwall, som ifølge gamle Tractater skal til evig Tid ligge øde, og ikkun ved en smal Tange, af omtr. 100 Alens Brede, er landfast med Storhertugdømmet Mecklenburg-Schwerin.

Travemünde var allerede i 1149 Holstenernes Samlingsplads mod de danske og vendiske Søtoge, og til den Tid var et Blokhuus anlagt midt i Strømmen, i hvis Sted Grev Adolph III byggede et andet ved Strandbredden, 1186, hvor nu Travemünde ligger. Oftere beleiret, erobret, ødelagt og paany opbygget, samt forsynet med et muret Taarn af Valdemar II, sløifedes Fæstningsanlæggene af Lübeckerne, efter at disse havde tilkjøbt sig Travemünde af Grev Johan III. Imidlertid opbyggede Lübeckerne Fæstningen paany i Krigen mod Kong Hans, 1509, under Navn af Müggenburg. Dette Citadelle blev i 1534 indtaget af Christian III (som Hertug), efter flere afslagne Storme, ved Hjælp af de dengang i Norden endnu kun lidet bekjendte Krudtminer. I 1628 omgaves Byen Travemünde med Volde, og desforuden anlagdes imellem Staden og Fyrtaarnet en høi Skandse, for fra samme at bestryge Travemundingen. I 1762 besatte danske Tropper Travemünde, deels for at afskjære Fienden Tilførsel fra Lübeck i den Krig, som dengang truede Danmark, deels for at vedligeholde Forbindelsen med den Hær, som under General St. Germain var rykket ind i det Mecklenborgske.

Disse og lignende Grunde ville stedse gjøre det fornødent for Danmark ved Udbrudet af en Krig, til Dækning af Rigets Fastlandsgrændse, at forsikre sig dette vigtige Punkt, hvorfra man til Søes i mindre end et Døgn kan have Samqvem med Kjøbenhavn, og i hvis Nærhed der er (mellem Travemünde Bugt, Traven og Schwart-Aaen) en ret god Stilling for et Flankecorps, som enten har den Bestemmelse at tjene til at dække den østlige Deel af Holsteen, eller at tage Deel i en offensiv Bevægelse udenfor Fastlandsgrændsen.

Anm. Lübeck har Høihedsret over hele Traven, forsaavidt som denne Flod strømmer igjennem Stadens Territorium, og indtil Flodens Midte, hvor den flyder langs med Gebetets Grændse. Til Baade- og Pramfart ere Oldesloerne ligeberettigede med Lübeckerne saavel paa „Under-Traven", mellem Lübeck og Travemünde, som paa „Over-Traven", mellem Oldesloe og Lübeck. Langs med den førstnævnte Strækning (hvori næsten overalt 10—12′ Vand), ere Trækveie anlagte, da Skibene ofte maae lade sig trække formedelst Modvind og Flodens krumme Løb.

B. Storhertugdømmerne Mecklenburg-Schwerin og Strelitz.

Endskjøndt Mecklenburg-Schwerin og Mecklenburg-Strelitz ere tvende Storhertugdømmer (siden 1825), der regieres hver uafhængig for sig (indskrænket monarkisk), saa ere dog disse tvende mecklenborgske Huse, i Følge gamle Slægtskabsforhold, for saavidt nøie forenede med hinanden, at de have fælles Landstænder og Landdage, et fælles høieste Retscollegium, og repræsenteres paa Forbundsdagen begge i Fællesskab. Begge Storhertugdømmer føre og den samme Titel. Storhertugerne have Prædicat af kongelig Høihed.

Begge Storhertugdømmerne, som i militair-geographisk Henseende kunne betragtes under Eet, ere i det Hele taget frugtbare Kornlande, som formaae at levere til en i Landet opererende Armee allehaande Krigsfornødenheder, især gode Heste og Levnetsmidler. Derfor have de mægtigere Naboer ogsaa gjerne søgt at forlægge Krigens Skueplads til dette Land, som har en meget gjennemskaaren og især til en Forsvarskrig bequem Beskaffenhed, formedelst dets mange Søer, Skove, Aaer og tildeels skovbegroede Bakker. Ligesom i den største Deel af Hertugdømmerne Slesvig, Holsteen og Lauenborg, samt i det hamborgske, lübeckske og oldenborgske Territorium, ere næsten alle Marker eller Vænger i det Mecklenborgske indhegnede, og Veiene derved indknebne imellem levende Gjerder. Da nu tillige Jordbunden i Almindelighed enten har en moset, eller en leer- og klægagtig Beskaffenhed, saa ere Veiene (med Undtagelse af de chausserede) ofte næsten ufremkommelige, især om For- og Efteraaret, og da hidtil ikkun faa Chaussеeanlæg føre igjennem Landet, samt intet Canalanlæg af Betydenhed forbinder de seilbare Vandløb, eller letter den indre Communication, saa er denne ofte saavel i mercantilsk som militair Henseende meget besværlig paa store Strækninger.

I. Storhertugdømmet Mecklenburg-Schwerin.

Dette Storhertugdømmes Areal anslaaes til 228 □ Mile, med omtr. 480000 Indb., altsaa c. 2100 Mennesker paa □ Milen, incl. Stæderne. Af disse gives der 40, og deres Befolkning forholder sig til Befolkningen paa Landet (incl. 9 Flekker), som 1 : $3\frac{1}{4}$. Af Stæderne ere de meest befolkede: Hovedstaden Rostock (19000 Indb.), Residentsstaden Schwerin (14000 Indb.), Wismar (lidet over 10000 Indb.), Güstrow (9000 Indb.) og Parchim (6000 Indb.). Landets ugunstige Befolkning, i Forhold til dets store Frugtbarhed og udmærkede Agricultur, hidrører fra den Omstændighed, at det kun har 4 Eiendomsbesiddere, nemlig Storhertugen (96 □ Mile), Ridderskabet (100 □ M.), Stæderne og 3de Klostere (tilsv. 22 □ M.). Bønderne ere ikke Selveiere, men have kun Jorder i Forpagtning eller Fæste og meget sjelden i Arvefæste.

Som Medlem af det tydske Forbund stiller det til Forbundshærens 10de Armeecorps et Contingent af 3580 Mand (2775 M. Linieinf., 511 M. Cavl., 294 M. Art., samt 6 Kanoner), og Tropperne formere for Tiden 1 Garde-Grenadeer-Batl.; 2 Musqueteer- og 1 let Inf. Batl., 1 Chevaurlegers Reg, og 1 Batterie. Garnisonssteder ere: Sommerresidentsen Ludwigslust, Wismar, Rostock, Schwerin, Grabow og Dömitz, hvilket sidste Sted (beliggende ved Elben) er svagt befæstet.

Statsindtægten anslaaes til c. 1,400000 Thlr. aarligen., og Gjælden til $5\frac{1}{2}$ Mill. Thlr.

De Dele af dette Storhertugdømme, som grændse til det Lauenborgske, ere: Hertugdømmet Schwerin (den mecklenborgske Kreds) og Hertugdømmet Güstrow (den wendiske Kreds).

a) I Hertugdømmet Schwerin ligger nærmest ved det danske Riges Fastlandsgrændse:

Dassau, Flekke ved Stepenitz-Aaens Udløb i det Indrevand (Dassauer-Sø), igjennem hvis Vestside Trave-Floden strømmer. Ved Dassau er et vigtigt Bropas paa den chausserede Landevei fra Lübeck til Wismar, som her passerer Grændsen imellem det Schwerinske og Strelitzske (Fyrstendømmet Ratzeborg); men da Flekken ligger paa den østlige Side af Bropasset, er dettes Forsvar, med Front imod D., meget betinget af Flekkens Besiddelse.

Rehna, Stad med omtr. 2500 Indb., paa den venstre Bred af Radegast-Floden, som her danner et Bropas paa den chausserede Landevei fra Lübeck til Schwerin, der her gjennemskjæres af Ldv. fra Mölln og fra Ratzeburg over Staden Grevismühlen til Wismar.

Gadebusch, Stad med omtr. 2000 Indb., paa den høire Bred af Radegast-Floden, men som her ikkun er ubetydelig. Den chausserede Landevei fra Lübeck til Schwerin gjennemskjæres ved dette Bropas af Ldv. fra Mölln og fra Ratzeburg til Wismar.

I December 1712 beseirede en svensk Hær, under Grev Steenbock, den danske Hær, under General v. Scholten, som havde taget en Stilling S. V. for Gadebusch, og som ikke blev tilbørligen understøttet af det allierede sachsiske Cavallerie.

Roggendorf, Kb. paa Ldv. fra Mölln og Ratzeburg til Gadebusch, nær ved Fastlandsgrændsens aabne Tilgang mellem Ratzeborger-Sø og Schaal-Sø.

Dutzow, ridderskabelig Besiddelse, med et lidet Pas over den lauenborgske Grændse paa Ldv. fra Mölln til Gadebusch, imellem Dutzow og det lauenborgske Gods Rosenhagen.

Passet ved Dutzow er let at forsvare af en Forpost, og er et vigtigt Punkt for en Stilling i Ratzeborger Terrainafsnit.

Zarrentin, en aldeles aaben Flekke ved den søndre Spidse af Schaal-Søen, V. for Schaal-Aaens Afløb fra denne. Denne Flekke, hvorigjennem Ldv. fører fra Ratzeburg over Wittenburg til Ludvigslust, er beliggende ved Fastlandsgrændsens aabne Tilgang, mellem Schaal-Sø og Boitze-Aae.

S. O. for Zarrentin er Bropasset ved Schaal Mølle over Schaal-Aae; men da her den østlige Bredde dominerer den vestlige, og Vandløbet ikke er dybere, end at man kan kjøre over det, er det ikke af militair Vigtighed.

Boitze og **Valluhn** ere Lb. med Bropasse over Boitze-Aae („die Beuß"), som udspringer i det Lauenborgske, imellem Lb. Hollenbeck og Zecher, og efter et Løb af 3½ Miil, med en Brede af 8—24 Alen, men med ikkun ubetydelig Dybde strømmer i sydlig Retning, og løber ud i Elben ved Boitzenburg.

b) **I Hertugdømmet Güstrow** (den wendiske Kreds), **begrændsende den søndre Deel af det Lauenborgske, ligger nærmest ved Fastlandsgrændsen:**

Zahrenstorf, Kb., med et Bropas over Schaal-Floden, paa Chausseen mellem Boitzenburg og Berlin, hvor Ldv. fra Schwerin over Wittenburg forener sig med denne Chaussee.

Hühnerbusch, Gaard med Bropas over Schaal-Aaen, paa Ldv. mellem Boitzenburg og Dömitz, den gamle, nu mindre Ldv. til Berlin.

Kb. Gallin, Greven, Lüttemark og Gresse, samt Lb. **Schwartow**, ere alle beliggende paa den venstre eller østlige Bred af Boitze-Aaen, med Bropasse over dette Vandløb, hvis høie og meget coupeerte venstre Bred ganske dominerer den aabne og flade Hedestrækning imellem Vandløbet og den lauenborgske Grændse.

Wendisch-Lieps, en ridderskabelig Besiddelse, med et Grændsepas ved Lehster Kro, paa Ldv. fra den lauenborgske Kb. Langenlehsten til Boitzenburg. Herfra flyder i s. v. Retning: Schwanheider Møllebæk, som flyder ud i Delven-Aae, eller Stecknitz-Canalen, ligeoverfor den lauenborgske Lb. Lanze, og har et Bropas ved Schwanheider Mølle, paa Ldv. fra Büchen til Boitzenburg.

Boitzenburg, Stad ved Elben, med omtr. 3200 Indb., der drive en ikke ganske ubetydelig Skibsfart paa Elben, og Fragtfart paa Chausseen mellem Hamborg og Berlin. Elbtold og Skibsbyggeri. Da denne Stad, som tidligere var forskandset, er imod D. omflydt af Boitze-Aae, egner den sig endnu til et Forsvar

imod et coup de main Øst fra; men den er aldeles aaben fra den lauenborgske Side, hvor Chaussèen fører over dominerende Høider, langs med den omtr. 180' høie Elbbred. Formedelst denne sin Beliggenhed (1½ M. fra Staden Lauenburg) er Boitzenburg et af de vigtigste Punkter nærmest udenfor Rigets Fastlandsgrændse.

Horst, Fragterpeditionssted paa Chaussèen mellem Stæderne Lauenburg og Boitzenburg, som her paa Horster Dæmning danner et langt Defilee, der er begrændset af saa lavtliggende Enge, at de oftere staae dybt under Vand. Over denne Dæmning føre 3 Broer (1 mecklenborgsk og 2 danske) med Steenpiller, men Trælag. Dæmningen fører, som allerede bemærket, til Passet ved Palmsluse, og er aldeles domineret fra den lauenborgske Side.

II. Storhertugdømmet Mecklenburg-Strelitz.

Dette Storhertugdømmes Areal anslaaes til 52 □ Mile, med omtr. 92000 Indb., altsaa ikkun henimod 1800 Mennesker paa □ Milen. Det bestaaer deels af den Stargardske Kreds af Hertugdømmet Güstrow (i Praxis fortrinsviis benævnt Mecklenburg-Strelitz), og deels af Fyrstendømmet Ratzeborg (6¾ □ M., med omtr. 14000 Indb.), som er den Deel af Storhertugdømmet, der ligger ved den danske Stats Fastlandsgrændse.

Storhertugdømmet har 9 Stæder og 2 Flekker. Af de førstnævnte have Residentsstaden Neu-Strelitz, ligesom og Staden Neu-Brandenburg hver kun noget over 6000 Indb.

Militairanliggenderne ledes af et Militaircollegium i Neu-Strelitz, og som Medlem af det tydske Forbund stiller Storh. til Forbundshærens 10de Armeecorps et Contingent af 718 Mand (588 M. Inf., 71 M. Cavl. og 59 M. Art.); dog er for Tiden ikkun formeret en Inf. Batl. paa 230 Mand.

Statsindtægterne anslaaes til henimod 400000 Thlr. aarl.

I Fyrstendømmet Ratzeburg:

Schönberg, Stad (siden 1822) med henimod 1500 Indb., ved den venstre Bred af Maurin-Aaen, med et Bropas paa den chaussérede Ldv. mellem Lübeck (over Schlutup og Rehna) til Schwerin.

Siden denne Stad er bleven Hovedsædet for flere af Fyrstendømmets Embedsmænd, der tidligere boede paa den mecklenborg-strelitzske Andeel af Øen Ratzeburg, tiltager den betydelig. Det erkebiskoppelige Slot, som stod her, er nedbrudt 1803. En Dæmning fører fra Staden til Amthuset og Byens Skole, som have en til en fast Post skikket Beliggenhed. En Høi, S. O. for Broen, dominerer dette Pas, og gjør det derfor mindre skikket til Forsvar imod en N. fra fremrykkende Fiende, hvorfor de Franske ogsaa (1813) afbrændte Broen, men ikke forsøgte at forsvare den.

Maurin-Aaen, som nedenfor Schönberg, ved Lb. Malzow, løber ud i Stepenitz-Floden, gjennemflyder Fyrstendømmet fra Röggeliner- eller Klokdorfer-Sø (paa Grændsen af det Lauenborgske) i nordlig Retning, men er en ikkun ubetydelig Terrainhindring, med Bropasse ved Kl. Siemz, Maurin Mølle og Stove Mølle, N. for det tidligere faste Slot Stove.

Herrnburg, Kb. paa den østlige Side af det lübeckske Grændseværn, med et for Tiden ubetydeligt Pas paa en mindre Ldv. fra Lübeck. Tidligere har her været anlagt et fast Slot.

Zierhen, Kb., hvor Ldv. fra Mölln til Wismar forener sig med Ldv. fra Ratzeburg, strax udenfor den lauenborgske Grændse.

Da Marechal Davoust (efter Slaget ved Gr. Beeren) i Begyndelsen af Septbr. 1813 standsede sine offensive Operationer og trak sig tilbage fra Schwerin, indtog han, for at sikkre Holsteens Grændse, og for under gunstigere Forhold at kunne hurtigen gaae atter

offensiv til Værks, foreløbigen en Stilling imellem Lübeck og Lauenburg, med Besætninger i de forskandsede Stæder Ratzeburg og Mölln, og en concentreret Styrke i en forskandset Leir D. for Ratzeborger-Sø, mellem Lb. Ziethen, Schmielau og Salem, i det Grændse-Terrainaffnit, som denne Sø med sine Tilløb Øst fra danner i Forbindelse med Schaal-Søen og dennes Tilløb N. fra. Omtrent langs med den lauenborg-mecklenborgske Grændse, i Fronten af Terrainaffnittet, mellem Dechow ved Röggeliner-Sø og Dutzow ved Schaal-Sø, strække sig en Række af Høie, som dominere den hele Omegn og kaldes „die Lüneburger Berge" (fordi Staden Lüneburg i sin Tid kjøbte de Skove, der tidligere stode paa disse), og over disse føre Hovedcommunicationsveiene mellem den nidterste Deel af Hertugdømmet Lauenborg og Storhertugdømmerne Mecklenburg.

Formedelst dette Terrainaffnits vigtige Beliggenhed bemærkes, at Passene til samme ere imellem Ratzeborger-Sø og Schaal-Sø in specie følgende:

Imellem Ratzeborger-Sø og den lille Mechower-Sø, over Afløbet „die Beck" (foruden de mange smaa mellemliggende Møllepasse) 2de Bropasse ved „Pfaffenmühle" (paa Ldv. til Lb. Römniz) og ved Lb. Mechow (paa Ldv. til Kb. Schlagsdorf). Imellem Mechower-Sø og Lankower-Sø Bropasset ved Gd. Wiedebeck (paa Veien fra Kb. Ziethen til Lb. Schlagbrügge). Imellem Lankower-Sø og den lille Mustiner-Sø et Bropas paa den større Ldv. fra Ratzeburg og Mölln over Ziethen, der D. for Passet og for Lb. Lankow deler sig i tvende Arme, hvoraf den nordre fører over Lauenborgs østligste Grændse ved Lb. Dechow (Syd for Röggeliner-Sø) til Staden Rehna, og den søndre ved Turower Kro til Staden Gadebusch. Imellem Lankower-Sø og Röggeliner-Sø fører ikkun en ubetydelig Vei til Lb. Mulzahn, og imellem Turower Kro og Golden-Sø en lignende Vei imellem Hg. og Lb. Turow. Imellem Golden-Sø og Schaal-Sø endeligen: Dutzower Bropas, D. for Gd. Rosenhagen (paa Ldv. fra Mölln over Kb. Salem til Gadebusch).

I Terrainaffnittets Østside og nærmere ved den foranførte Stillings høire Fløi, ligger den lille Salem-Sø, der har sit Afløb ud i Schaal-Søen, men efter først at have gjennemstrømmet tvende smaa Søer. Imellem disse fører Landeveien fra Kb. Sterley til Kb. og Gd. Mustin, over et Pas, som ligger meget skjult, men er godt skikket til at gjøres impasabelt i en kort Tid.

Fra den foranførte Stilling forefaldt nogle for de danske og franske Vaaben hæderlige Forpostfegtninger (navnligen ved Salem, Jægerhuset „der weiße Hirsch", d. 4de Septb., ved Zarrentin, d. 19de Septb., og ved Schlagbrügge, d. 6te Octbr.); men efter Slaget ved Leipzig blev denne Stilling forladt (medio Novbr.), og en defensiv Stilling indtaget bag Stecknitz-Canalen. Dog synes denne vidtløftige Stilling mere at være bleven tagen for Omstændighedernes Skyld, og for i en observerende Stilling, som idetmindste tilsyneladende dækkede Holsteen, at oppebie en mulig gunstigere Vending af Begivenhedernes Løb, end fordi den virkelig var god, og egnede sig til et mere end blot momentant Forsvar.

Stillingen udstrakte sig, i Følge den af Davoust anviste Linie, over følgende Punkter: Travemünde (besat af nogle danske Compagnier, under en fransk Stabsofficeer); Lübeck (den danske lette Brigade under en fransk General); fra Meuslingen til Crummesse, d. 1ste, og fra Crummesse til Donnersluse, den 2den danske Brigade, med Hovedqvarteer paa Gd. Rothenhausen, og en Broskandse ved Cronsförde, hvor begge Brigaders Artillerie var posteret; — Mölln, Büchen og Lauenburg besat af en fransk Division, i Schwartzenbeck en fransk Division, samt Davoust's Hovedqvarteer; i Bergedorf en fransk Division, og Overgangen over Elben mellem Zollenspiecker og Hoope forskandset; endelig var Hamburg besat af de Franske, og Forbindelsen over Wilhelmsburg med det stærkt forskandsede Harburg fuldendt.

Tillæg.

Bilandene

eller

de langt fraliggende Dele af Kongeriget.

Første Afdeling.

Færøerne.

I. Øerne og deres Beskaffenhed.

Den i Nordhavet, omtrent 40 Mile N. V. for Shetlands-Øerne, liggende Øegruppe: Færøerne, eller som den først kaldtes: "Færeyar" blev bebygget i det 9de Aarhundrede af en Deel Nordmænd, som vare utilfredse med, at Harald Haarfager var bleven uindskrænket Herre over hele Norge. Ved den senere paafulgte Forening af dette Kongerige med Danmark (1380), kom Færøerne under den danske Krone, og udgjøre nu et eget Amt, som i geistlig Henseende er henlagt under Sjællands Stift.

Øernes geographiske Beliggenhed er mellem 62° 20′ og 61° 20′ n. B., og 20° 14′ og 18° 50′ v. L. fra Kjøbenhavns Meridian. I Udstrækning indbefatte de et Rum af 15 Miles Længde fra N. til S. og af 10 Miles Brede fra Ø. til V. Den hele Gruppe bestaaer af 22 Øer; men ikkun 17 ere beboede. Den største, og paa en vis Maade Gruppens Centralø, er Strømøe, som har et Areal af $6\frac{1}{2}$ □ Miil. Arealet af den hele Gruppe udgjør i Alt $23\frac{1}{3}$ □ Miil*).

Overordentlig steile Forbjerge hæve sig paa disse klippefulde Øer 1000—2000 Fod over Havet, og denne meget steile Kyst gjør, at man paa flere Steder, navnligen paa Øen Lille Dimon, maa lade sig hidse med Touge fra Baadene op i Land. Øernes Indre hæver sig i Affatser (Hamre), og ender med høie Spidser (Tinder), af hvilke de høieste ere: Slattaretind paa Østerøe (2712′), Skjallingfjeld paa Strømøe (2317′), Beineswere paa Syderøe (1421′), og Lille Dimon (1234′)**).

Havet, som med dybe og stride Strømme adskiller disse Øer, indskjærer en Deel Fjorde og Bugter, i hvilke deels ere Vinterhavne, deels Sommerhavne, deels Ankerpladse, som vel have en god Ankergrund, men hverken yde Tryghed Sommer eller Vinter formedelst de stærke Storme og heftige Kastevinde, som ere meget hyppige paa disse Øer. Havnene have iøvrigt den Egenskab, at de aldrig fryse til.

Imellem den S. for Suderøen beliggende Klippe Munken (det sydligste Punkt af Færøerne) og nogle nærved liggende Skjær har Havet en saa stærk Strøm, at Søen endog i stille Veir er oprørt, hvilket har givet Anledning til, at man i ældre Tider har troet, at her var en saakaldt „Malstrøm".

---

*) Ifølge Capitain Borns Opmaaling i Aarene 1791—1795, medens han var Commandant paa disse Øer.

**) Disse Høidean givelser (over Vandspeilet) ere efter Prof. Forchhammers Barometermaaling.

Den længste Sommerdag varer 20 og den korteste Vinterdag ikkun 4 Timer; men Daglyset forlænges betydeligen ved de lyse Morgen- og Aftenskjær, samt ved de meget hyppige og stærke Nordlys. Klimatet er i høi Grad hvad man kalder et Oeklima, og Vinteren, især i Forhold til Oernes nordlige Beliggenhed, særdeles mild, og det endog saameget at Faarene og Hestene kunne være ude Vinteren over; men Sommeren er fugtig, Luften taaget, og Veirliget meget ustadigt.

Jordskorpen har ikkun en Dybde af ½ til i det Høieste 4 Fod. Oerne mangle aldeles Skov, og af Kornarter lykkes kun Byg, som endda ikke altid bliver modent. Dyrkning af Roer og Kartoffelavl lykkes derimod meget godt, og Tørv, af en særdeles god Art, haves i temmelig Mængde.

Da Jordens Dyrkning er ubetydelig, er Indbyggernes Hovedsysel Fiskeri og Uldens Forarbeidning. Faarene udgjøre overhovedet Færøeboernes Rigdom, og en Bonde har ofte af disse 2—300 Stykker*). Hestene er ikkun smaa, men raske, sikkre og stærke. De bruges fornemmeligen til at bære Byrder, da Vogne ikke ere anvendelige paa disse meget klippefulde Oer. Af Fugle, især Vandfugle, er her en stor Overflødighed, fornemmeligen paa Kystklipperne; men da disse Klipper, som allerede bemærket, ere meget steile, saa er Fuglefangsten ofte meget farlig. De fangne Fugle spises deels friske, deels tørres de til Vinteren. Fjærene derimod sælges, og udgjøre en for Oerne vigtig Handelsartikel. Af Fiskerierne har Torskefiskeriet stedse været det betydeligste. Det fordeelagtigste er iøvrigt Fangsten af Grindehvalen (smaa Hvalfiske); men denne udebliver ofte i flere Aar**).

Blandt Producter af Mineralriget mærkes især smukke Opaler, som bruges til Smykker, og Steenkul, der især findes paa Suderøen; men Afsætningen er saa vanskelig, at Brydningen betaler sig ikke, og det der anlagte Steenkulsbrud er derfor nu ikkun i en ubetydelig Virksomhed.

II. Folket og dets Bestyrelse, m. m.

Ved Folketællingen 1801 fandtes paa Færøerne 5265 Mennesker, og ved Udgangen af 1839 angives Folkemængden til 7400 Mennesker; altsaa omtrent 320 Mennesker paa Qvadratmilen. Indbyggerne, som i Gjennemsnit ere stærke og sunde Folk, roses for deres Høflighed og Gjæstfrihed imod Fremmede, deres Lydighed imod Øvrigheden, og Gavmildhed imod Trængende. Deres Levemaade er tarvelig, og deres Boliger, især deres Natteleie, udmærke sig ved Simplicitet. De ere stille og alvorlige, og nogle Bønder meget øvede i Skakspil. Sproget er en Dialect af Oldnordisk, men Skrivtsproget, som bruges ved Kirketjeneste og Rettergang, er dansk.

Den øverste Bestyrelse i alle Kameral- og Handelssager er siden 1781 henlagt under det kongelige Rentekammer; men Politie- og Justitssager, ligesom alle geistlige Sager, sortere under det kongelige danske Cancellie.

I verdslig Henseende bestyres Oerne umiddelbart af en Amtmand, som tillige er Commandant***), og af en Landfoged, som tillige er Politimester i Thorshavn, og som oppebærer de kgl. Skatter og Afgivter, samt har specielt Opsyn over det kgl. Jordegods. Desforuden ere paa Færøerne en Sorenskriver, en Landchirurg og en

---

*) I Aaret 1814 havde Oerne 76000 Stykker Faar.

**) I Aaret 1819 dræbtes 1467 Grindehvaler, som gave over 1000 Tdr. Tran.

***) Commandant-Benævnelsen hidrører derfra, at paa disse Oer var der tidligere en virkelig militair Commandant over Skandsen ved Thorshavn, som under den sidste Krig (1808) blev demoleret, men nu atter er vel armeret, og betjenes af Byens unge Mandskab.

Handelsforvalter, som den Kjøbmand kaldes, der af Regjeringen er beskikket til at forestaae Handelen. Denne drives nemlig som et Monopol for kongelig Regning. Dernes 6 Sysselmænd ere omtrent det samme som Sognefogder i Danmark.

Den norske Lov er den gjældende Hovedlov. I første Instants dømmes af Sorenskriveren, og Dernes anden Instants er (efter Laugtingets Ophævelse i 1816) den kongl. Lands-Over- samt Hof- og Stads-Ret i Kjøbenhavn, med Undtagelse af Justitssager, som indstævnes umiddelbart til Høiesteret.

I geistlig Henseende er at bemærke, at de 39 færøiske Menigheder, som staae under en Landprovst*), udgjøre ikkun 7 Kald, saa at hver Præst har 4—7 Kirker at besørge, hvoraf nogle ligge 3—4 Mile fra Hovedkirken, og ere som oftest ikkun tilgængelige ad en meget besværlig Vei.

Bønderne vare stedse frie, og ere deels Selveiere eller saakaldte Odelsbønder, deels Leilændinger, d. e. saadanne, som have deres Jord i Fæste af Regjeringen, og deels Leiere af private Jorder.

Jorderne ere inddeelte i Marketal, og omtrent det halve Antal eies af Kongen. De bestaae af Indengaards- og Udengaardsjorder, af hvilke de sidste ere Overdrev, og blot de første, som ligge ved Strandsiden, bruges til Kornavl og Høbjergning. Færøeboerne bruge ingen Plove, Harver eller Tromler, men stikke Jorden op med en Spade af en original Construction, og jevne derpaa den tilsaaede Ager med et Bræt. Deres største Vindskibelighed bestaaer i Tilvirkning af uldne Tøier, hvilke Arbeider sysselsætte baade Mænd og Qvinder, Børn og gamle Krøblinger det hele Aar igjennem, forsaavidt som de ikke ere beskjæftigede med Agerbrug, Fiskeri og Fuglefangst.

Statsindtægten af Færøerne er ikke betydelig. Den tilflyder Statsgjældskassen igjennem den kongelige Handel, og har i nogle Aar, under heldige Conjuncturer, udgjort i Gjennemsnit 20—30000 Rbd. aarligen.

Breve til Færøerne modtages i det færøiske Handelscontoir i Kjøbenhavn, som besørger dem affendte med Skibsleilighed, og Breve fra Færøerne kunne sendes til samme Contoir, der lader dem ombringe uden Udgivt for Vedkommende.

III. Topographie.

a) Strømøe Sysel.

1) Strømøe, 6 Mile lang og 2 Mile bred, med 2 Præstekald. Herpaa:

Thorshavn, som er den fornemste By og betydeligste Handelsplads paa Færøerne. Havnen er iøvrigt ikkun maadelig; men her boe de første Autoriteter, her er en Almueskole, en Kirke, et Hospital og omtr. 800 Indb. I Thorshavn er et armeret Corps, bestaaende af 1 Sergeant og 24 Jægere. Havnen forsvares ved en Skandse.

Vestmanshavn er den bedste Havn paa Øen.

2) Nolsøe, 3) Kolter og 4) Hestøe.

b) Norderøe Sysel.

5) Viderøe, 6) Fugløe, 7) Svinøe, 8) Kalsøe, 9) Bordøe, og 10) Kunøe. 1 Kald.

c) Østerøe Sysel.

11) Østerøe, 5 Mile lang og 2 Mile bred. Ved den 2 Mile lange Skala Fjord er en god Havn: Kongshavn kaldet. 1 Kald.

---

*) Denne er tillige Præst for Østerøe Menighed.

d) Vaagøe Sysſel.

12) Vaagøe, og 13) Myggenæs. 1 Kald.

e) Sandøe Sysſel.

14) Sandøe, 2 Mile lang og 1 Miil bred. 15) Skuve, og 16) St. Dimon. 1 Kald.

f) Suderøe Sysſel.

17) Suderøe (Sønderøe), den ſydligſte, 5 Mile lang og 2 Mile bred. 1 Kald.

Ved Kvalbøe Fjord ligge Steenkulsbruddene.

Anden Afdeling.
Island.

I. Landet og dets Beſkaffenhed.

I det nordlige Ocean, omtrent 120 Mile veſtlig for Norge og 30 Mile ſydoſtlig for Grønland, ligger den ſtore Ø e Island*), mellem 63° 23′ og 66° 33′ n. B. og 25° 56′ og 37° 06′ v. L. fra Kjøbenhavns Meridian. Den har en Udſtrækning af omtrent 65 Mile fra Oſt til Veſt, nemlig mellem Reikianæs og Langenæs, og 45 Mile fra Nord til Syd; men fra Nordcap til Portland 50 Mile. Den ſtørſte Udſtrækning imellem de tvende meeſt fjernede Punkter er i det Høieſte 75 Mile; og efter de nyeſte Angivelſer udgjør det hele Areal omtrent 1800 □ Mile)**

Paa Nordſiden og paa Veſtſiden trænger Havet ved betydelige Fjorde ind i Landet, af hvilke de ſtørſte ere: Fare=, Brede= og Skageſtrands Bugt, ſamt Ø=, Skaga= og Iſe=Fjord. Den ſtørſte Deel af Øen er bjergfuld, og det Indre ſynes at udgjøre een ſammenhængende, aldeles ufrugtbar Bjergmaſſe, ſom for ſtørſte Delen er vulkanſk. I mange Bjerge har Ilden været virkſom, ſom i Hekla, Krabla, Græſe=Jøkel***), Skaptaa=Jøkel, Køtlugia=Jøkel og Lyafjeld=Jøkel. Der udflyder af deres Indre ſmeltede Steen=

---

*) Øen Island har førſt erholdt ſit nuhavende Navn af en Normand, Floke, ſom kom til Øen i Aaret 870 midt om Sommeren, og blev forundret over at finde Bjergene i denne Aarstid bedækkede med Jis.

**) Islands Areal angives iøvrigt i flere Geographier meget forſkjelligt. Thaarup, Gliemann og v. Raumer angive Arealet til c. 1800 □ Mile; men efter v. Eggers Beregning (1786) angives det kun til 1405 □ Mile. De anførte Brede= og Længdeangivelſer ere efter Gliemann.

***) Alle Bjerge, ſom ligge over Sneelinien og derfor ſtedſe ere bedækkede med Snee og Jis, kaldes i Island: Jøkler. De Jismaſſer, ſom ſtrække ſig ned i Dalene, kaldes, fordi de have en fremſkridende Bevægelſe, Skridjøkler, og ere de ſamme, ſom i Norge kaldes „Jisbræer“ og i Schweitz „Gletſcher“.

masser (Lava, Hraun), og de udkaste ikke blot Aske og Stene, men ogsaa Vand, Sand og Leer, som bedække store Strækninger af Landet, og navnligen i Aarene 1783 og 1784 foraarsagede betydelige Ødelæggelser. Øens høieste Punkter ere*): Øræfe-Jøkel c. 6000′, Dranga-Jøkel c. 5800′, Snæfjall c. 5600′, Herdurubreid c. 5100′, Tjufialla-Jøkel og Myrdals-Jøkel c. 5000′, Hekla c. 4800′ og Smørfjall c. 3700′ over Vandspeilet.

Da den høiere Deel af Øen ligger i S. Ø., saa har Vandet i det Hele taget Fald mod N. og V., og de fleste og længste Floder falde ud i Nordlandet og paa den s. v. Kyst af Øen. De største Floder ere: Blanda, Herads Vandene, Skialfanda-Flod og Jøkel-Aae mod N., Fliotsdals-Aae mod Ø., og Elves-Aae, Thiors Aae, samt Hvit-Aae imod S. V. De betydeligste Søer ere: Tingvalle-Vatn (Sø), Hvitaae-Vatn og My-Vatn**),

Island har en stor Rigdom paa varme Kilder (Hverar), hvis Varmegrad ofte nærmer sig til, eller naaer Kogepunktet; mange indeholde Kiseljord, som, naar Vandet bortdunster, ansætter sig omkring Kilden som en haard Steen. Den meest bekjendte af disse varme Kilder er Geyser, et Slags naturligt Springvand, der kaster Vandet 100—200 Fod i Veiret, dog ikke uafbrudt, men i periodiske Udbrud. For Tiden springer Geyser ikke med den Styrke som tidligere. Derimod har Strokken (en Kilde som Geyser, og ikkun noget fjernet fra denne), nu mere Kraft.

I Forhold til sin nordlige Beliggenhed har Island et mildt Klima, og især milde Vintere. Middelvarmen i Reikevig (under 64° n. B.) er $3\frac{1}{2}^{o}$. Vinteren faaer som Middeltal kun 1° under Frysepunktet og er 3° mildere end i Trondhjem, men den er desto langvarigere; thi i 5 Maaneder (Novbr.—Marts) er Thermometerets Middelstand under Frysepunktet. Sommerens Middelvarme er i Reikevig $10\frac{1}{2}^{o}$. Men der er en langt større Forskjel mellem Nord- og Sydlandet, end man efter Bredeforskjellen skulde vente. I Eya- eller Defjord er Middelvarmen = 0, Sommervarmen + 6° og Vinterkulden — 5°, omtrent som ved Nordcap (i Norge), skjøndt Defjord ligger c. 5° mere mod S. Den betydelige Forskjel mellem det nordlige og det sydlige Islands Klima foranlediges deels ved Bjergmassen, som adskiller begge Dele, deels ved Drivisen. Denne, som ved en Strømning fra N. Ø. føres mod Grønlands Østside, driver tidt derfra til Islands Nordkyst, hvor den stundom ligger indtil Juni eller Juli Maaned, hvorpaa den gaaer Øst om ud i det atlantiske Hav. Luften er temmelig fugtig og taaget, — stærke Storme og Orkaner ere hyppige, og Veirliget er ustadigt. Denne Beskaffenhed ved Klimatet, og især den kolde, ustadige Sommer gjør, at Island ingen Kornavl har, medens at Kornet voxer i Skandinavien langt nordligere, og lykkes under et langt strengere Klima.

I den søndre Deel af Island er den længste Dag 20, og den korteste 4 Timer; men i den nordre Deel gaaer Solen paa den længste Dag slet ikke ned, og denne varer paa den yderste Nordspidse af Island (ligesom den længste Nat om Vinteren) en heel Uge. Til mærkelige Natursyn høre: Nordlyset, Sneelyset, Bisole o. s. v.

Om Islands Naturproducter er at bemærke:

1) Dyreriget***). Faarene ere Islændernes vigtigste Huusdyr, og man regner c. 350000 Stkr. af disse paa Øen. Hornqvæget er kun lidet, og man anslaaer dets Antal til c. 25000 Stkr. Hestene

---

*) Efter Capt. v. Olsens: "commentaire à l'esquisse orographique de l'Europe".

**) Ifølge Prof. Schouws „Europa", hvoraf Beskrivelsen over Færøerne og Island er her afbenyttet meget.

***) Af en Sygdom iblandt Dyrene, i Aarene 1783 og 1784, døde omtrent 28000 Heste, 11000 Stkr. Hornqvæg og 190000 Faar.

(c. 20000 Stkr.) ere smaa, men stærke og raske. Skjøndt Rensdyret først er bleven bragt til Island i Aaret 1770, saa findes det dog allerede nu i betydelige Flokke i det Indre af Landet. Isbjørnen kommer ikkun sjelden over paa Drivisen fra Grønland; derimod findes Sælhunde stundom i tusindevis ved Kysten.

Af vilde Fugle, især Vandfugle, er her en stor Rigdom, og iblandt disse giver Ederfuglen den kostbare Ederduun. De vigtigste Fiskearter ere forskjellige Slags Torsk og Lax, Ørreter og Sild.

2) Planteriget. Af egentlige Træer har Island kun Rønnetræer og Birk, og selv disse naae ikkun en Høide af i det Høieste 10 Fod. Skovmangelen erstattes imidlertid nogenledes ved Drivtømmeret: d. e. Træstammer, som komme drivende især til Nordlandets Kyst. De fleste af disse Stammer ere af Fyr, Gran og Birk, og man antager, at de komme deels fra Sibirien, hvor de føres paa Floderne ned til Kysten, — deels fra den mexikanske Bugt ved Hjælp af Golfstrømmen.

Vore almindelige Frugtsorter bringes her ikke til Modenhed; derimod lykkes Kaal, Kartofler, Roer, Reddiker og flere Kjøkkenurter; men de dyrkes ikke meget, undtagen Kaal.

3) Mineralriget yder mange vulkanske Producter. Iblandt de, som afbenyttes, ere især at bemærke: Svovlet og Surtarbrand. Svovlet samles ved Husavig og Krisuvig. Surtarbranden bestaaer af fladtrykte, forkullede Træstammer, som findes mellem Steenlagene, og kunne bruges istedetfor Steenkul.

II. Folket og dets Bestyrelse, m. m.

Islænderne høre til den skandinaviske Folkestamme; thi vel har Island sandsynligviis allerførst været besøgt af enkelte Irlændere, men Den er først bleven ordentlig bebygget i det 9de Aarh. af Normænd, som søgte at undgaae Harald Haarfagers Enevælde, og som her oprettede en Fristat, der styredes af Laugmænd (Lav- eller Lovmænd) under et Alting. Paa dette bevægede Laugmand Thorgeir Folket til at antage den christelige Religion, Aar 1000; og ved denne Religions Indflydelse formildedes vel Indbyggernes Sæder, men ved denne stiftedes ogsaa et Hierarchie, som med Tiden blev til megen Ulykke for Landet, og Anledningen til de langvarige indre Uroligheder, der endtes dermed, at Islænderne tabte deres Frihed, og lode sig bevæge til (1261—1264) frivilligen at underkaste sig den norske Kong Hakon VIs Herredømme.

I Islands gyldne Tidsalder, fra Midten af det 11te indtil Midten af det 14de Aarhundrede, blomstrede Videnskaberne paa denne fra den øvrige civiliserede Verden afsides beliggende Ø. Her optegnedes Forfædrenes Bedrivter i Krøniker og Sagaer, og ved Nordens Hoffer sang islandske Skjalde de nordiske Heltes Priis. Folkemængden var i den Tid anseelig*), Fædriften betydelig og Skibsfarten vigtig. Men mod Enden af det 14de Aarh. kom Videnskab og Kunst i Forfald, — aftog Folkemængden, — formindskedes Faareavlen, og man saae sjelden islandske Skibe i de nordiske Farvande. Norske Skibe tilførte Landet dets Fornødenheder, — den gamle Vindskibelighed og Virksomhed forsvandt, og Armod tog Overhaand. Biskopperne (i Skalholt og Holum) vare de eneste Rige og Mægtige i Landet, og de misbrugte deres Magt til at undertrykke og udsue Indbyggerne. Derved at Norge forenedes med Danmark, kom Island under den danske Krone (A. 1380), men Landets Tilstand forbedredes ikke; og de vulkanske Udbrud, ledsagede af Jordskjælv, samt Pesten 1403—1404 (som der kaldtes den sorte Død), forstørrede Elendigheden i en høi Grad.

---

*) Da Biskop Gisur i det 11te Aarh. foranstaltede en Folketælling, menes Indbyggernes Antal at have beløbet sig til omtrent 100000.

Reformationens Indførelse (fra 1540—1591), hvorved Biskoppernes Magt svækkedes betydeligen, ophjalp endeligen Landets sørgelige Tilstand noget, især i intellectuel Henseende; og er endog Islands længst forsvundne gyldne Tidsalder aldrig vendt tilbage paany, saa lever dog endnu paa denne mærkværdige Ø de hiin litteraire Aand, ved hvilken Islænderne udmærkede sig i en saa høi Grad i Middelalderen, og findes endnu mange Mænd iblandt dette lille Folk, som ved deres medfødte og erhvervede Talenter vilde, til enhver Tid, være en Zier for hvilketsomhelst civiliseret Land.

Folkemængden paa Island, hvis Areal er større end den hele øvrige Deel af den danske Stat (afseet fra Grønland), bestaaer for Tiden af c. 56000 Mennesker, og altsaa af ikkun omtrent 31 Mennesker paa Qvadratmilen*).

Indbyggernes Charakteer udmærker sig ved Kjærlighed til deres Fødeland, og ved Gjæstfrihed imod Fremmede. Deres Hovedfornøielse er at læse i Oldtidens Sagaer, og at spille Skak, som de spille meget godt. De siges iøvrigt, i det Hele taget, at hænge meget stivsindet ved gammel Skik og Brug, at mangle Arbeidsdrivt, og at være meget mistænkelige. (Den første Lyde er en naturlig Følge af Øens isolerede Beliggenhed, og de tvende sidste ere — hvis at Bebreidelsen er grundet — sandsynligviis en Følge deraf, at den islandske Handel var i flere Aarhundreder, indtil i den nyere Tid, monopolisk, da en saadan Handel qvæler Arbeidsdriften, og, ved at give Anledning til Forurettelser, føder Mistanke.) Deres Sprog er, som allerede anført, den ældste Levning af det gamle nordiske eller skandinaviske Stammesprog, der kan siges at have crystalliseret sig paa Island.

Opdragelsesvæsenet drives meget systematisk, og Undervisningen staaer langtfra ikke paa noget lavt Trin, endskjøndt i Almindelighed blot Faderen er sit Barns Lærer, og der, foruden en eller tvende Almueskoler, ikkun findes en eneste lærd Skole paa den hele Ø.

Folket er langt mindre overtroisk og i Besiddelse af langt flere Kundskaber og mechaniske Færdigheder, end Almuen i de fleste andre Lande. Iblandt Indbyggerne kjendes ingen Forskjel af Stænder; thi der gives ingen Adel, og intet egentligt Borgerskab. De ere alle frie Bønder (Odelsbønder), og for det meste Selveiere. Deres sædvanlige Føde er Faarekjød og Fisk; thi Brød er en sjeldnere Spise. Ogsaa islandsk Mos og nogle Tangarter (Søl) spises, og paa nogle Steder Frøene af Marehalm (Sandhavre), som voxer vildt, og dyrkes hist og her.

I Henseende til Kammeral- og Handelssager staaer Landet under det kongelige Rentekammers Bestyrelse, men i Henseende til Justitsvæsenet er det henlagt under det kongelige danske Cancellie.

De i Landet gjældende Love ere: Jonsbogen, given af Kong Magnus Lagabæter, men først indført under Kong Erik Præstehader 1281; — Stordommen, affattet 1564; — Kong Christian Vs norske Lov, siden 1718; — den nye Kirkeret af 1275, og Kong Christian Vs Kirkeritual; — samt en stor Deel Forordninger, Rescripter, Resolutioner m. m.

Den øverste Embedsmand**) er Stiftamtmanden, som tillige er Amtmand over

---

*) I Aaret 1703 udgjorde Folkemængden 50000 Mennesker; men i Aarene 1707 og 8 døde omtrent 18000 Mennesker af Børnekopper, og i Aarene 1757 og 58 døde over 10000 Mennesker mere end sædvanlig. Den 1ste Febr. 1801 var Folkemængden (ifølge Coll.-Tid. for 1804) 47207 Mennesker. Iøvrigt er det mærkeligt, at medens paa Færøerne Forholdet af de ægte Fødsler til de uægte er i Gjennemsnit, som 22 : 1, ja endog i 1830 var, som 60 : 1, er paa Island, i en lang Række af Aar, Forholdet i Gjennemsnit, som 5 : 1.

**) Før Reformationen havde han Titel af Hirdstjorn, — og efter Reformationen af Befalingsmand, Lehnsmand, Høvedsmand, Ombudsmand. — Efter Souverainitetens Indførelse hedder han Stiftamtmand, og er siden 1770 forpligtet til at opholde sig i Landet.

Sønderamtet. Desforuden ere endnu tvende Amtmænd, — een i Vester-, og een i Norder- og Østeramtet. Landet er, efter Naturens Anviisning og Bjergkjædernes Retning, inddeelt i Fjerdinger, og disse ere atter inddeelte i Sysler, — en Inddeling, som tidligere var den almindelige i Norden, og som har vedligeholdt sig paa Island.

Landfogden modtager, som Landets Centralkasserer, Oppebørselen af de kongelige Indkomster fra alle Syslerne, og er for Tiden tillige Byfoged i Reikevig.

Sysselmændene ere Syslernes nærmeste Øvrighed, og samtidigen a) Politiemestere, b) Underdommere, der domme i første Instants i alle Tvistigheder i Syslet, og c) Oppebørselsbetjente i det dem underlagte Distrikt.

Under Sysselmændene staae Hrepstjorerne (Sogne- eller Bygdefogder), som have Opsyn over Politiesagerne i Hreppen, eller det dem underlagte Distrikt.

De sidste Spor af Folkets Deel i Bestyrelsen ophørte ved Altingets Ophævelse i Aaret 1800, da der istedetfor dette blev organiseret en Lands-Over-Ret, som er anden Instants, og hvorfra Appellation staaer aaben til Høiesteret.

I geistlig Henseende udgjør den hele Ø, siden 1801, et Bispedømme, med en egen Biskop, hvorunder 19 Provster, som tillige ere Sognepræster. Præstekaldene, som ere meget slet aflagte, bortgives, paa 7 nær, af Stiftamtmanden i Kongens Navn til de Candidater, som ere forsynede med gode Attester fra Biskoppen. Efter Statskalenderen var i 1840 paa Ø: 185 Sognepræster og 31 Capellaner pro Persona.

Statsindtægten, som Oppebørselen yder, er meget ubetydelig, og er ikke tilstrækkelig til at dække Civilforvaltningens Bekostning.

Militair holdes ikke paa denne Ø, som ei heller har noget befæstet Punkt, efterat de gamle Citadeller ere forfaldne.

Efterat Landets Handel havde været nedtrykt i Aarhundreder ved forskjellige Handelscompagnier, havde været under Forpagtning, driven for kongelig Regning o. s. v. blev den frigiven 1787, „for alle Dannerkongens Undersaatter i Europa"; dog skulde den blot drives med indenlandske Skibe, og mellem Island og Udlandet maatte ingen directe Handel finde Sted. Dette trykkende Forbud er nu ogsaa for saavidt ophævet siden 1816, at Fremmede have Adgang til Handel paa Island imod en betydelig Afgivt, naar de i Forveien have erhvervet sig Beseilings-Tilladelse igjennem det kongelige Rentekammer. Fremdeles have nu visse Handelspladse paa Island Tilladelse til at handle directe med Udlandet.

Anm. Under den sidste Krig mod England blev Island, der var aldeles blottet for Fæstningsværker og Landeværn, oftere i 1808 og 1809 overfaldet af brittiske Kapere; og i Sommeren 1809 lykkedes det endog Rhederen af et armeret Fregatskib, Samuel Phelps, at iværksætte et Slags Revolution, og at erklære Island under engelsk Beskyttelse, i Haab om derved at fremme sin og andre Britters Handelsinteresse. I Spidsen for dette Foretagende stillede han en danskfødt Mand, Jørgen Jürgensen, der var opdragen i England, og som fangen dansk Kaperfører løsladt paa sin Parole. Medens at Skibet havde valgt en saadan Ankerplads i Reikevig Havn, at dets Besætning uden Hinder kunde skyde Byen i Brand, gik det bevæbnede Mandskab, under Jürgensens Anførsel, en Søndag under Gudstjenesten i Land, bemægtigede sig de første Embedsmænds Personer, den kongelige Kasse og de fraværende danske Kjøbmænds Eiendomme. Jürgensen dannede sig af løsladte Forbrydere og Landstrygere en Livvagt, lod opføre et Batterie ved Reikevig, og erklærede sig for Dens Protector, samt Høistcommanderende til Lands og til Vands.

Men efter nogle Ugers Forløb, netop som Jürgensen rustede sig til et Tog mod Sysselmanden i V. Skaptefjelds Sysel, John Gudmunsen, der havde tilsendt ham et formeligt Feidebrev, ankom til Reikevig en engelsk Orlogsfregat under Capitain Jones. Denne Officeer efterkom Islændernes Ønsker, og demolerede Forskandsningerne, afvæbnede Jürgensens Milits samt gjengav Landet til den danske Regjerings Bestyrelse. Senere erklærede den brittiske Regjering Island, Færøerne og Grønland for neutrale Lande i Krigens Tid.

III. Topographie.

A. Søndre Amt.

Bestaaer af Sønder-Fjerdings (Sunnlendinga-Fjórdungr) 6 Sysler og 2 Sysler af Øster-Fjerding (Austfirdinga-F.) og udgjør c. 750 □ M., med omtr. 20300 Indb.

Reikevig (Reykiavík), i Gullbringu-Syssel, paa en Landtunge ved Fare Bugt, under 61° 09′ 06″ n. B. og 34° 27′ 47″ v. L. fra Kjøbenhavns Meridian. Denne med Kjøbstædsrettigheder forsynede Handelsplads er det betydeligste Sted i Island, endskjøndt Indbyggernes Antal udgjør ikkun henimod 700; men her er Sædet for Landsoverretten; her boer Stiftamtmanden, Biskoppen, Landfogden og Landphysicus. Her er Landets Domkirke, et Apothek, Stiftsbibliotheket, samt Sædet for den 1ste Afdeling af det islandske Litteraturselskab. Havnen, eller Ankerpladsen udenfor Reikevig, kaldes „Holmenshavn", og er ret god og sikker.

Bessastad (Bessastadir), paa en Landtunge ligeoverfor Reikevig, er en Kirke og Gaard, med en lærd eller latinsk Skole. Paa Kirken er anbragt et Observatorium.

Videe, N. O. for Reikevig, er en Gaard, men var tidligere et Munkekloster, stiftet 1226. Her samles megen Ederduun.

Skalholt, en smukt beliggende Domkirke, og forhen Islands vigtigste Bispesæde. 3 Mile N. for dette Sted ere de varme Kilder Geyser og Strokken.

Vestmannøe, en Handelsplads eller et Udliggersted, med omtrent 300 Indb., og en god Havn for smaa Skibe, paa Heyma, som er en af de 13 klippefulde Øer (Vestmanna-Øerne), som danne en Øegruppe udenfor Islands søndre Kyst. Klipperne paa denne Øegruppe, der næsten udelukkende bestaae af Lava, have en Høide af omtr. 1000 Fod.

Havnefjord, et Udliggersted, hvis Havn vel er kun liden, men saa dyb og sikker (fri for Driviis), at den ansees for den bedste i Island.

Reikholt, ved Hvit-Aae, i Borgerfjords Syssel, var Snorre Sturlesøns Bopæl.

Reblevig og Grebakke, smaa Handelspladse eller Udliggersteder.

Kirkjubær og Thykkebær Kirker i V. Skaptafjelds Syssel (Øster-Fjerding), forhen et Benedictiner Nonnekloster og et Augustiner Munkekloster, stiftede resp. 1185 og 1169.

Hof, i S. Skaptafjelds Syssel (Øster-Fjerding), en Gaard ved Forbjerget Ingolfshoved, hvor Normanden Ingolf landede i Aaret 874.

I Sønder Amt (Sønder-Fjerding) ligger endvidere:

Hekla, Tinfjelds- og Oefjelds-Jøkler, samt Tingvalle-Sø, hvori den lille Øxer-Aae udgyder sig, ved hvis Bred Islænderne i gamle Dage holdt deres berømte almindelige Landret: Altinget, stiftet 930, men ophævet i 1800.

B. Vester Amt

Bestaaer af Vester-Fjerdings (Vestfirdinga-Fjórdúngr) 7 Sysler, og udgjør omtr. 300 □ M., med c. 14500 Indb.

Stappen, i Sneefjeldnæs-Syssel, et Udliggersted og god Fiskeplads, samt Amtmandens Bolig. Aaben Rhed og ingen Havn. Omegnen mærkelig formedelst sine Klippehuler og Fjeldhøider.

Grønnefjord, en liden Handelsplads med Kjøbstædsrettigheder.

Budenstad, en liden Handelsplads, hvis Havn ligger tør i Ebbetiden.

Olafsvig, Stikkesholm, med et Apothek, Flatøe i Brede Bugten, Patrixfjord, Isefjord, med Kjøbstædsrettigheder, ere endvidere smaa Handelspladse ved dette Amts Vestkyst.

Reikefjord, i Strande-Sysel, en liden Handels- og Ankerplads ved dette Amts Østkyst, ved hvilken der samler sig meget Drivtømmer.

C. Nordre Amt.

Bestaaer af Nordre-Fjerding (Nordlendinga-F.) 6 Sysler, og 2 Sysler af Østre-Fjerding, og udgjor omtr. 750 □ M., med c. 21300 Indb.

Gefjord, under 65° 40′ 30″ n. B. og 30° 34′ 47″ v. L., næst Reikevig den betydeligste Handelsplads i Island, med en sikker og god Havn.

Mødruvalle, tidligere et Kloster, nu Amtmandens Sæde, hvis ny opførte Bolig kaldes Frederiksgave.

Eskefjord, en liden Handelsplads, med en ret god Havn.

Husevig, en liden Handelsplads ved en steil Kyst, med et Svovlværk.

Skagestrand, en liden Handelsplads paa Østsiden af den store Skagestrands Bugt.

Holum, i Hialtedal, med en Domkirke; tilforn et berømt Bispesæde.

Anm. Til dette Amt hører den lille **Grimsoe**, beliggende hvor den nordlige Polarcirkel gjennemskjæres af Ferro Meridian.

Tredie Afdeling.

Grønland.

I. Vestkysten.

Grønlands Vestkyst strækker sig, saavidt man hidindtil veed, fra Cap Farvel (Statenhuk), under 59° 48′ n. B. og 56° 35′ v. L., langs med Davis Strædet og Baffins Bugten op til omtrent den 78° n. B. Ved disse Farvande, som sædvanligen ere opfyldte med Driviis, der tildeels bestaaer af Isfjelde i uhyre store Masser, adskilles Grønland fra Amerika, med hvilken Verdensdeel det iøvrigt sandsynligviis er sammenhængende som en stor Ø, eller som flere større og mindre Øer.

Paa den af Europæerne coloniserede og Danmark tilhørende Kyststrækning, som naaer imod Nord indtil den 73°, ligger under 69° n. B. den store Disko Bugt, i hvilken Solen slet ikke sees fra den 30te Novb. indtil den 12te Jan. over Horizonten; dog oplyses denne lange Vinternat noget ved klart Maaneskin, Stjerner og Nordlys. Om Sommeren er Solen derimod en lang Tid stedse over Horizonten. I Grønlands sydligere Egne er

Forholdet noget anderledes. Sommeren er vel kun kort, og ikkun Juli Maaned sædvanlig ganske fri for Snee i Dalene, men den er stundom meget heed, og gaaer derpaa pludseligen over til en lang og streng Vinter, hvis Kulde er især i Februar og Marts meget stærk.

De bekjendte Forhold af Varmegraderne ere:

Julianehaab under 60°n.B. Vinter ÷ 4,9, Foraar ÷ 1,2, Sommer + 4,7, Efteraar + 0,3.
Det hele Aar ÷ 0,3.

Godthaab — 64° — — ÷ 8,7, — ÷ 1,5, — + 4,8, — ÷ 0,7.
Det hele Aar ÷ 1,5.

Godhavn paa Disko 68° — — ÷ 8,9, — ÷ 5,3, — + 6,7, — ÷ 0,3.
Det hele Aar ÷ 2.

Upernivik — 73° — — ÷ 16, — ÷ 8,9, — + 4,3, — ÷ 2,7
Det hele Aar ÷ 5,8.

Extremerne vare + 12° og ÷ 32°.

Det blæser oftere fra Syd end fra Nord, og især i Disko Bugten blæser ofte en forunderlig Sydost, som medfører en saadan Varme, selv midt om Vinteren, at Sneen smelter paa Fjeldene, og Temperaturen stiger til 8—9° Reaumur. Foraar og Efteraar ere meest stormende, og i den Tid falder den meste Snee. Regn og Hagel falder ikke ofte; og iøvrigt er Luften i det Hele reen og sund. Det Indre bedækkes for største Delen af evige Jismasser (Isblinken), og kun det saakaldte Underland, samt Kysten, der for største Delen er gjennemskaaren og begrændset af en Mængde Fjorde og Øer, er om Sommeren fri for Snee, og afgiver de eneste beboelige Steder.

De Indfødte, som ere lave af Vext, smidige og haardføre, elske lidenskabeligen deres Fødeland. Deres Antal udgjorde ult. 1838, paa en Kyststrækning af omtrent 300 Mile: 7500, hvoriblandt c. 2000 Blandinger. Da Egede kom til Kysten, anslog han deres Antal til omtr. 10000; men de fra Europa i Aaret 1733 overbragte Børnekopper dræbte flere Tusinde. Om Sommeren boe de i Telte af Skind, og om Vinteren i Hytter opførte over Jorden og beklædte med Mos og Stene. Da Sælhundefangsten er den vigtigste og næsten eneste Kilde til Grønlændernes Erhverv, Nydelse og Lykke, er den Hovedgjenstanden for deres Virksomhed i hvilkensomhelst Retning*). Drengen anses som modnet til Mand, naar han med sin Harpun har nedlagt en Sælhund; og den dygtigste Sælhundefanger er for Qvinden den elskværdigste Mand.

I geistlig Henseende henhører hele Grønland, saavidt som de Danske have taget dette Land i Besiddelse, under Sjællands Biskop; men en Deel af de Indfødte ere endnu ikke døbte. For Tiden findes 10 Missionspladse, af hvilke 4, nemlig: Ny Herrnhut, Lichtenfels, Lichtenau og Friederichsthal, tilhøre de evangeliske Brødre, under Directoriet i Herrnhut. De øvrige 6 sortere nærmest under Missionscollegiet i Kjøbenhavn.

Med Hensyn til verdslig Bestyrelse og Handel er Kysten deelt i to Inspectorater, det nordre og det søndre. Begge Inspectoraterne adskilles fra hverandre ved

*) Af Sælhunden er Kjødet Grønlændernes bedste og behageligste Næring; Spækket bruge de deels i deres Lamper til Lysning, Varme og Kogning, deels til Sauce for deres tørre Fisk, og deels til for dette at tilforhandle sig andre Fornødenheder. Skindet bruge de til Beklædning samt til Overtræk paa deres af Drivtømmer byggede Baade. Desforuden er Skindet en god Handelsartikel. Senerne, som udspiles, tørres og flækkes, bruges istedetfor Sytraad. Tarmene udspiles til Vinduer for deres Hytter, og Maven benyttes til deres Tranflasker. Blodet endeligen koges og spises som Suppe. At de om Vinteren boe i Huler under Jorden er en Fabel.

en lang Fjord (Nordre Strømsfjord eller Rummelpotten), som skjærer sig ind i Landet under 67° n. B., og de have tilsammen 13 Colonier, samt over 15 mindre Handels-Anlæg.

Nordre-Inspectoratet bestaaer af 6 Distrikter: Upernivik, Umanak, Ritenbenk, Jacobshavn, Christianshaab og Egedesminde, med Colonierne af samme Navn. Desforuden Logen Godhavn paa Disko Øen, med Steenkulsbrud. Inspecteuren boer ved Godhavn, og Folkemængden i dette Inspectorat bestod i Slutningen af 1838 af 2620 Indfødte, hvoraf 1070 Blandinger.

Søndre-Inspectoratet bestaaer af 6 Distrikter: Julianehaab, Frederikshaab Fiskenæsset (Loge), Godthaab, Sukkertoppen og Holsteinsborg, med Colonierne af samme Navn, hvoriblandt Holsteinsborg er den ældste og bedste Fiskeplads, og Godthaab, stiftet af Hans Egede, 1721. Inspecteuren boer ved Modercolonien Godthaab, og Folkemængden i dette Inspectorat bestod ved Udgangen af 1838 af 1860 Indfødte, hvoraf 860 Blandinger.

Anm. I dette Distrikt ligger Sydbai, hvorfra et privat Interessentskab i Kjøbenhavn i flere Aar har drevet Sæl- og Haifangst; men dette Etablissement er nu at betragte som nedlagt.

Colonien Upernivik, under 72° 48′ n. B. og 68° 29′ v. L., er det nordligste, og Missionspladsen Friederichsthal, under 60° n. B. og 57° 13′ v. L., er det sydligste Sted i Grønland, hvor Europæere for Tiden opholde sig; og disses Antal udgjorde i 1835 paa den hele Kyst 196, der alle anføres som Danske.

Den grønlandske Handel, som stedse har været monopolisk, drives nu for kongl. Regning, ifølge en nyPlan af 26de Mai 1790, og for Tiden med 7 eller 8 Skibe, som aarligen anløbe Colonierne. Dog er Hvalfiskefangsten ikke monopoliseret, men understøttedes endog af Regjeringen ved Præmier til Private.

Den nuværende Handel paa Grønland betaler regelmæssigen til Statskassen 4 p. Ct. Renter af den i Aaret 1789 bestemte Capitalfond 250000 Rbd., og har desforuden i de senere Aaringer ydet et Overskud af 20—30000 Rbd. r. S.

Anm. Breve til Grønland modtages i det grønlandske Handelscontoir, som besørger dem afsendte ved Skibsleilighed, der afgaaer om Foraaret. Breve fra Grønland besørges afleverede af samme Contoir, uden Udgivt for Vedkommende.

II. Historiske Bemærkninger, samt om Østsiden af dette Land.

Grønlands første Opdagelse og Bebyggelse fandt Sted i det 10de Aarh., da Normanden eller Islænderen Gunbjørn blev i en Storm dreven hen til Grønlands Kyst, om hvilken han bragte den første Efterretning til Island. Derpaa seilede, omtrent i Aaret 983, Islænderen Erik den Røde Vest efter, for at oplede det Land, som Gunbjørn tidligere havde seet, „kom under Grønlands Østkyst, foer derpaa Syd efter, seilede Vesten om et Forbjerg, som blev kaldet „Hvarf"*), og bosatte sig paa et Sted, som han, efter 3 Aars Ophold, skildrede for sine Landsmænd med saa skjønne Farver, at 25 Skibe med Colonister fulgte ham dertil, af hvilke omtrent den halve Deel naaede i 986 deres Bestemmelse, men de øvrige forliste, eller vendte tilbage. Een af disse Colonisters første Bedrivter

*) Da Hvarf betyder en Vendeplads, synes det allerede heraf klart, at det ikke var paa Østkysten at Erik nedsatte sig; Hvarf var sandsynligviis Cap Farvel. See „Undersøgelsesreise til Østkysten af Grønland i Aarene 1828—31 af W. A. Graah. Kbh., 1832".

var Opdagelsen af Nordamerika i Aaret 1000, ved Leif, Eriks Søn. Efterhaanden droge Flere over fra Island, og Landet blev paa denne Kyststrækning bebygget, saavidt det var tjenligt til Ophold. Ved Kong Olaf Trygvesøn erholdt disse Colonier den første Lærer i den christelige Religion, og 1124 i Arnold deres første viede Biskop. Holberg anfører 17 Geistlige, som efterhaanden bleve indviede til Biskopper i Grønland, og som henhørte under Lunds, men senere under Trondhjems Erkebispestol. De beboede Egne kaldes Øster- og Vesterbygden, imellem hvilke der laae en ubeboelig Strækning, hvis Længde angives fra 12 til henved 50 Mile. Vi vide, at i Vesterbygden har været 4 Kirker og omtrent 100 Gaarde, i Østerbygden Domkirken i Gardar, 11 andre Kirker, 3 eller 4 Klostere, samt omtrent 200 Gaarde.

Under Biskop Alf, som levede i Aaret 1349 eller 1379, blev Vesterbygden overfalden af Esquimoerne, Landets oprindelige Indbyggere, som af Islænderne kaldtes Skrællinger, og de fleste Colonister dræbte. Da dette rygtedes paa Østerbygden, sendtes en Udsætning derhen, men denne fandt ingen Mennesker mere; og hermed slutte alle Efterretninger om Vesterbygden. I Henseende til Østerbygden, da vide vi, at Handelen paa samme var endnu i Gang mod Slutningen af det 14de Aarhundrede, om end Colonien ikke aarligen blev besejlet, og at Grønlands sidste Biskop eller Officialis har udfærdiget et Document endnu i Aaret 1408. Men efter denne Tid ophørte Farten paa Grønland, hvortil den nærmeste Aarsag ikke bør hentes, som sædvanligen skeer, fra den saakaldte „sorte Død", der dengang rasede i Norden, men fra den Omstændighed, som Graah anfører, at Dronning Margrethe og Kong Erik forbøde saavel deres Undersaatter, som Fremmede, at drive Handel paa dette Land, hvis Producter vare henlagte til Indtægt for det kongelige Fadebuur; thi da de store og langvarige Krige, som da førtes i Norden, gjorde, at Regenterne ikke selv kunde sende Skibe til en saa fjern Colonie, tabtes snart al Kundskab om denne, og en lang Tid forløb, uden at Nogen tænkte paa Grønland*).

Endeligen hævede Christian III Forbudet mod Seiladsen paa Grønland, og sendte Skibe ud for at opsøge dette Land; men forgjæves. Til intet gunstigere Resultat førte tvende Expeditioner under Kong Frederik II. I Aarene 1605—1607 blev under Kong Christian IV tre Expeditioner udrustede, og de tvende første under Admiral Lindenov med resp. 3 og 5 Skibe; men endskjøndt disse kom saavel under den østlige (?) som under den vestlige Kyst, og medbragte nogle af de Indfødte, kom man dog ikke til nogen Visshed om de gamle Coloniers Skjebne og deres Beliggenhed. Under Kong Frederik III sendtes David Danel i Aarene 1652 og 1654 til Østkysten, som han kom paa 1 Miil nær, men uden at kunne iværksætte Landgang paa samme, formedelst Is. Ogsaa Kong Christian V lod udgaae en Expedition, men om denne haves ingen videre Efterretning, end at den blev foretagen i Aaret 1670.

I en Række af Aar blev nu atter ikke tænkt paa Grønland. Da fremstod Hans Egede, Præst i Nordlandene, og med ham begynder en ny Periode i Grønlands Historie. Denne sjeldne Mand fattede det Forsæt, selv at gaae til Grønland, for at søge Spor af

---

*) Af et for nogle Aar siden fundet paveligt Brev til Biskopperne paa Island, Aar 1448, sees, at en fiendtlig Flaade omtrent i Aaret 1418 har overfaldet Colonierne, dræbt og bortført endeel Mennesker, og ødelagt Bygningerne; men tillige at nogle Menigheder bleve aldeles skaanede, og at mange af de Bortførte senere kom tilbage til Landet. Disses Skjebne er os endnu en Gaade. Rimeligviis ere de enten tilintetgjorte af Skrællingerne, ligesom deres Brødre i Vesterbygden, eller have maattet bequemme sig til at antage Esquimoernes Sæder og Levemaade. Den Flaade, som Pavens Brev omtaler, antager Graah, at være kommen fra England, da dette synes at fremlyse af et Forbund, som blev sluttet imellem Danmark og England i Aaret 1433.

de tabte Colonier, og tænde Religionens Lys for de Indfødte. Uden at ændse Spot og Møie gik han utrættelig sit Maal imøde. Han overtalte Kong Frederik IV til at befale en Colonies Oprettelse i Grønland, og 1721 ankom han efter en farefuld Reise til en De under 64° paa Vestkysten, hvor han anlagde Colonien: Godthaab. Hans fornuftige Fremfærd skaffede ham snart de Indfødtes Tillid, og deres Vel blev Maalet for hans ivrige Bestræbelser, skjøndt han strax indsaae, at disse Mennesker ikke kunde være Efterkommere af Europæerne, som 300 Aar tidligere havde beboet Landet. Efter et Par Aars Forløb forsøgte han at opsøge disse, og fandt imellem den 60de og 61de Grads Brede paa Vestsiden, i det nuværende Julianehaabs Distrikt, ved et Sted, kaldet Kakortok, en mærkelig Ruin, som vidnede om at Islænderne fordum havde bygget her; og siden har man fundet mange Levninger fra hiin Tid, — men alle beliggende paa Vestsiden. Denne blev efterhaanden coloniseret fra Grønlands Sydspidse: Cap Farvel eller Statenhuk, under den 59° 48′ n. B., indtil den nordligste danske Colonie Upernivik, under den 72° 48′ n. B.; men indtil den nyeste Tid vare alle gjentagne Forsøg paa at nærme sig Østkysten, saavel over Land fra Vestsiden, som til Søes, frugtesløse. Da man henregnede alle de fundne Mindesmærker til den gamle Vesterbygd, ønskede man saameget ivrigere at komme til Østkysten, hvor man antog, at den vigtigere Østerbygd havde ligget. En dansk Mand: Peder Olsen, som gjorde en Kystfart fra Colonien Frederikshaab i en grønlandsk Skind- eller Konebaad, var den første Europæer, som landede paa Østsiden, i Aaret 1752, under 60° 28′ n. B.; men hans Reise gav intet Resultat i Henseende til Hovedsagen. Ikke heldigere vare de danske Søfarendes, især Løvenørns, Egedes og Rothes Expeditioner i Aarene 1786 og 1787; thi disse kom ikke Kysten nærmere end paa $2\frac{1}{2}$ Mil. Ei heller førte de fremmede Søfarendes Reiser og Undersøgelser til noget afgjørende Resultat; thi disse: Davis, Hudson og Scoresby undersøgte Alle Kysten nordligere end Colonierne havde kunnet ligge. Den Sidstnævnte har iøvrigt den specielle Fortjeneste, at have givet et paalideligt Kaart over Grønlands Østkyst fra den 69° til den 75° n. B., hvilken Strækning af omtrent 100 M. han har aflagt imellem den 32° og 37° v. L. fra Kjøbenhavn. Scoresby landede vel paa Kysten (i Aaret 1822), og angiver at have fundet kjendelige Spor af Esquimoers Boliger og Gravsteder; men han fandt ingen levende Mennesker.

Ligesaa forgjæves som de Søfarendes Bestræbelser havde været, for at gjenfinde Østerbygden, vare ogsaa de Lærdes Forsøg paa at bestemme denne Colonies Beliggenhed. Først i den nyeste Tid er dette Spørgsmaal bleven besvaret paa en tilfredsstillende Maade. Kong Frederik VI befalede nemlig, i Efteraaret 1827, Capitain Graah at foretage en Undersøgelsesreise til Østkysten af Grønland, for om muligt at naae det Maal, der i Aarhundreder forgjæves var søgt, og som havde en saa stor Nationalinteresse; og det lykkedes denne med hine nordlige Egne velbekjendte Sømand at udføre sit ærefulde Hverv. Med en utrættelig Iver, og med en sjelden Opoffrelse af alle Livets Behageligheder, alene ledsaget af en Østlænding (Ernenek) og dennes Familie, i en aaben grønlandsk Skindbaad, eller saakaldet Konebaad, bereiste han Grønlands østlige farefulde Iiskyst indtil den 65° n. B., og opholdt sig halvandet Aar paa samme.

Under 65° 15′ 36″ n. B. og 51° 4′ 47″ v. L. fra Kjøbenhavns Meridian, opreiste Graah, den 18de Aug. 1829, paa en Ø, som han har kaldt Dannebrogsøe, en 3 Alen høi Steenvarde, 500 Fod over Havet, paa hvilken han plantede det danske Flag. Efter saaledes at have taget Landet i Besiddelse i Hs. Majestæt Kongens Navn, og benævnt Kysten fra Cap Farvel Nord efter: Kong Frederik den Sjettes Kyst, bragte han hjem til Fædrelandet følgende Hovedresultat af sine Undersøgelser: at paa den Deel af

Grønlands Østkyst, hvorpaa de savnede Colonier muligen havde kunnet ligge, er ikke det mindste Spor af en fordums islandsk Colonie, — at Vesterbygden laae paa Vestsiden fra 62° 30′ n. B. Nord efter (fornemmeligen i Godthaabs Distrikt, og for en Deel i Fiskenæsets Distrikt), og at Østerbygden har udgjort det nuværende Julianehaabs Distrikt, ligeledes beliggende paa Vestsiden, hvorimod Østkysten af Grønland aldrig har havt nogen Colonie.

Anm. Iøvrigt anfører Graah, at paa den hele Kyststrækning fra Cap Farvel indtil Aluik Øe, under 64° 19′ n. B., som er det nordligste beboede Sted paa Østkysten, fandtes i Sommeren 1829 i det Høieste ikkun 600 Mennesker, og disses Antal maa allerede i 1831 være aftaget til omtrent 480, da en stor Deel forlode Østkysten, for at nedsætte sig i den af Naturen mere begunstigede Egn omkring Friederichsthal og Nennortalik i Julianehaabs Distrikt. Han bemærker endvidere, at Østlændingerne have i deres Udvortes saare lidet tilfælles med de egentlige Esquimostammer og med de Indfødte omkring Diskobugten paa Vestsiden af Nordgrønland. Han fandt Klimatet under Grønlands østlige Kyst at være strengere end under Vestkysten. Sommeren 1829 hengik uden en eneste ret varm Dag, og fra Vinteren imellem 1828 og 29, som var, efter Østlændingernes Udsagn, usædvanlig mild, laae hist og her Isen endnu uoptøet, da den nye Is dannede sig. I Slutningen af Februar var Kulden nogle Dage 16—17 Grader.

Slutteligen bemærkes, at Graah ikke antager, som flere tidligere Reisende have gjort, Tilværelsen af et Sund tvers igjennem Landet, eller en Forbindelse under den 70° n. B. mellem Jacobs Bugten og Scoresbys Sund, hvilket sidste Sund iøvrigt allerede er bleven besøgt i Aaret 1769 af en dansk Hvalfanger, Volquard Boon, der siden blev Raadmand paa Føhr.

Fierde Afdeling.

De dansk-vestindiske Øer.

1. Beliggenhed og klimatiske Forhold, m. m.

De dansk-vestindiske Øer: St. Croix, St. Thomas og St. Jan, og den ubeboede Øe Crabbe*), samt en Mængde smaa Øer og Holme omkring St. Thomas og St. Jan, ligge i den karaibiske Sø, som er en Deel af den store Bugt, det atlantiske Ocean danner paa den østlige Side af Amerika. Øerne ere de nordvestligste af de smaa Antiller, som vel efter deres ældre Beboere oftere benævnes de karaibiske, men dog almindeligere af de Franske: Isles au vent, — af de Spanske: Barlo vento, — og af Englænderne, med Hensyn til den i dette Himmelstrøg herskende Østenvind: Leeward Islands. Øerne St. Thomas og St. Jan henregnes ogsaa af Englænderne til Jomfru-Øerne (Virgin

*) Paa Besiddelsen af „Crabben-Eiland" gjøre Danmark, England og Spanien Fordring, og Følgen deraf var hidindtil den, at ingen af disse Stater er i fuld Besiddelse af denne ubeboede Øe, men at dens Skove, ligesom og Fiskerierne under Øen, afbenyttes fælles.

Islands). Fladeindholdet udgjor nærmest $8\frac{1}{5}$ □ Mile. Paa Oerne ligge 3 Kjobstæder, med c. 17000 Indb. Paa Landet omtrent 3000 Mennesker paa □ Milen.

Den geographiske Beliggenhed er:

St. Thomas Vestpynt: 18^0 21′ 18″ n. B. og 77^0 43′ 24″ v. L. fra Kbhv.s Meridian.
Østpynt: 18^0 20′ 22″ — 77^0 31′ 33″ — — —
St. Jan Vestpynt: 18^0 21′ 01″ — 77^0 29′ 27′, — — —
Østpynt: 18^0 21′ 23″ — 77^0 21′ 36″ — — —
St. Croix S.V.Enden: 17^0 44′ 00″ — 77^0 33′ 43″ — — —
Øst-Enden: 17^0 55′ 11″ — 77^0 14′ 38″ — — —

Med Hensyn til disse Oers klimatiske Forhold bemærkes, at Solen er paa disse Oer i Begyndelsen af Mai og August lige over Zenith, og paa andre Tider af Aaret er dens Obliqvitet meget liden. Den længste Dag varer $13\frac{1}{4}$, og den korteste $10\frac{3}{4}$ Time. Over Varmeforholdene have vi ikkun faa Jagttagelser umiddelbart fra disse Oer; men Forholdene maae være omtrent de samme som paa Jamaica, hvor man i Port Antonio (under 18de Bredegrad) har iagttaget den mærkelig ringe Forskjel imellem Aarstidernes Middelvarme, nemlig: Vinter (Novbr., Decbr., Jan.) + 19,2°, Foraar + 19,2°, Sommer + 21,9°, og Efteraar + 21,3°. Det hele Aars Middelvarme = + 20,3°. I 1824 var paa St. Thomas Middeltemperaturen: den laveste Varmegrad om Morgenen Kl. 7 = 20°, og den høieste om Eftermiddagen Kl. 4 = 25°. Medium for hele Aaret om Middagen Kl. 12 = 22° 45′.

Der er altsaa paa disse Oer i Grunden stedse Sommer, og den egentlige Forskjel imellem Aarstiderne er her, som i de tropiske Lande overhovedet, den imellem den tørre Aarstid — fra December til Mai — og Regntiden, der deles i den store — fra Mai til ult. Juni — og den lille — fra Juli til ult. November. — I Regntiden falder sædvanlig Regn dagligen, og som oftest en Skylregn, men denne varer sjelden flere Timer. Regnen er en stor Velgjerning i denne Himmelegn; thi megen Tørke foraarsager Misvæxt. Orkaner ere hyppige, især i August, Septbr. og Octbr., og anrette ofte store Ødelæggelser; dog er St. Croix mindre udsat for Orkaner, end St. Thomas og St. Jan. Jordskjælv hjemsøge ogsaa stundom Oerne, men have endnu ikke forvoldt nogen Skade. Klimatet beskyldes med Urette for at være meget usundt, og paa St. Croix er det endog et af de sundeste i Vestindien; men i ethvert Tilfælde virker den usædvanlig stærke Hede ofte meget skadeligt, især paa den Fremmedes Helbred, og straffer enhver Umaadelighed visere her end under et mere tempereret Himmelstrøg.

II. Production, Befolkning og Bestyrelse.

St. Croix, som for en stor Deel bestaaer af fladt Land, men fra Østenden langs med Nordsiden er omgivet af en Række Klipper, der høine sig omtrent 1200 Fod over Havet, er den frugtbareste af alle Oerne. St. Thomas er mere, og St. Jan meest bjergig, og i samme Forhold mindre frugtbar. De vigtigste Producter ere af Planteriget, og navnligen er Sukkerrørets Drivt saare betydelig. Kaffetræet voxer vel vildt imellem Bjergene, men uden ordentlig Dyrkning, og ei heller i den Mængde, at Handelen kan vinde noget ved denne Artikel. De herligste Frugter trives paa disse Oer, og især paa St. Jan og paa St. Croix til Overflod.

Af Dyreriget haves tamme Kreaturer af samme Slags som i Europa; men Koerne give ikkun lidet Melk, og Faarene have ingen Uld. Af tamme Fugle findes her alle Slags,

men ikkun faa Gjæs; iblandt vilde Fugle ere Papegøier*) de mærkeligste. Foruden en stor Mængde forskjellige Arter Fisk fanges her ogsaa nogle Skildpadder, dog bringes de fleste fra Portorico. Indbyggerne plages meget af Insekter, især Myg og Skorpioner, dog foraarsage disse sjelden farlige Saar. Af Mineralriget haves Kalksteen, især paa St. Croix, hvor man brænder en fortræffelig Kalk af Koraller og Conchylier.

En Plantages Areal er paa St. Croix almindelig 3000 Fod lang og 2000 Fod bred; men derimod paa St. Thomas og St. Jan i Almindelighed 4000 Fod lang og 3000' bred. I Midten af en saadan Plantage er Eierens Vaaningshuus, Plantagens Drivtsbygninger, og saa mange Negerhytter, som der haves Negerfamilier ved Plantagen, hvorved denne erholder Udseende af en Landsby. Man bruger Jorden helst til Sukkeravl, dersom den er er god nok dertil, da denne Avl er den fordeelagtigste. Paa St. Croix er Christiansteds Jurisdiction inddeelt i 6 Qvarterer med 31661 Agre à 40000 □ Fod, og Frederiksteds Jurisdiction i 3 Qvarterer med 19390 Agre. I 1829 var paa denne Ø: 160 Sukkerplantager og 35 Qvægplantager. St. Thomas er inddeelt i 8 Qvarterer, og 68 Plantager med et Areal af 15500 Agre; og paa denne Ø var i 1829: 27 Sukkerplantager og 38 Qvægplantager. St. Jan er inddeelt i 5 Qvarterer med et Areal af 13020 Agre, og havde i 1829: 16 Sukkerplantager og 41 Qvægplantager eller andre Landeiendomme.

Ifølge Oxholm var den aarlige Høst, efter Middeltal af 4 Aar, fra 1793—1796, af alle tre Øer, c. 20760 Fade Sukker, 9140 Fade Rum og 22900 Pund Bomuld*), hvilke Varer udførtes deels til Moderlandet, og deels til de nordamerikanske Stater. I de 6 Aar fra 1815—1820 anfører Nathanson, at Gjennemsnits-Indførselen af Sukker fra St. Croix til Kjøbenhavn udgjorde 13800 Fade aarligen, og Thaarup angiver, at i Aarene 1822—24 var Sukkerproductionen noget over 20 Mill. Pund, og Rumproductionen henimod 1,200000 Gallons aarligen paa St. Croix. I de sidste 7 Aar, 1833—1839, beløb Udførselen af uraffinerede Sukkere fra de dansk-vestindiske Øer sig til i Gjennemsnit aarligen 21 Mill. Pund, og af Rum i Gjennemsnit aarl. 526500 Viertler.

Handelen paa St. Thomas har allerede længe været fri for alle Nationer, ligesom og paa St. Jan over St. Thomas; men i den nyere Tid er nu ogsaa Handelen bleven given fri paa St. Croix, imod en vis Toldafgivt.

De Indfødte paa disse Øer kaldes med et fælles Navn Kreoler, hvilket Navn i Begyndelsen blot blev givet de første spanske Descendentere. Det engelske Sprog er paa en vis Maade det herskende paa Øerne, med Undtagelse af Negernes blandede Sprog, som kaldes det Kreolske.

Folkemængden udgjorde i 1835 tilsammen 43178 Mennesker, nemlig paa:

St. Croix	6805	Frie (hvoraf	4913	Couleurte) og 19876	Slaver eller Ufrie;
St. Thomas	8707	— (—	5665	—) og 5315	—
St. Jan	532	— (—	425	—) og 1943	—

I Alt 16044 Frie (hvoraf 5041 Blanke og 11003 Fricouleurte), og 27134 Ufrie.

Alt Haandarbeide skeer ved de ufrie Negere eller Slaverne; men det er en Kjendsgjerning, at ligesom den danske Regjering var den første, der afskaffede Slavehandelen (i Begyndelsen af Aaret 1803), saaledes behandles ogsaa disse vore ulykkelige Medmennesker paa de dansk vestindiske Øer, ifølge Regjeringens Lovbud, Exempel og Opmuntring, bedre end alle de andre Slaver i de vestindiske Farvande.

Regjeringen, som har sit Sæde i Christiansted paa St. Croix, bestyrer det Almindelige for alle tre Øer, og det Specielle for St. Croix. Dette Raads Medlemmer ere:

---

*) Vilde Papegøier findes iøvrigt nu kun meget sjeldent og ikkun paa Vestenden af St. Thomas.

*) Bomuldsplantagerne ere nu aldeles nedlagte.

Generalgouverneuren, som Præses, — Gouverneuren paa St. Thomas, naar han er paa St. Croix, — og tre Regjeringsraader, af hvilke den ene som Kameralist, den anden som Handelskyndig og den tredie som Jurist. St. Thomas og St. Jan have tilsammen en egen Gouverneur, samt et særskilt Regjeringsraad, bestaaende af tre Medlemmer, hvoraf det ene er Gouverneuren, som Præses, naar ikke Generalgouverneuren er tilstede. Hver De danner en selvstændig Commune, med sit eget Borgerraad, og da, paa Grund heraf, Byerne ikke danne nogen egen Commune, ere de ikke Kjøbstæder, efter dette Ords retlige Betydning.

Den danske Lov er indført paa de vestindiske Der, som have en egen Landsoverret, hvorfra i enkelte Sager kan appelleres til Høiesteret i Kjøbenhavn.

De vestindiske regulaire Tropper bestaae, ifølge Rescript af 23de April 1837, af 2 Compagnier Infanterie (355 Hoveder) og en Afdeling Artillerie (106 Hoveder) med 6 Stkr. 3pundige Piecer paa St. Croix, og 4 Stkr. Amusetter paa St. Thomas. Desforuden have Derne en vel organiseret Milice, som for Tiden bestaaer af 14 forskjellige Corps, der have en Organisation, ifølge Plan af 3die Novbr. 1820, og kunne anslaaes til omtrent 45 Officerer og 2000 Mand, foruden 12—1300 Mand i Dernes forskjellige Brandcorpser.

I geistlig Henseende henhøre Derne under Sjællands Stift.

Skatteoppebørselen, som overhovedet alle oeconomiske Anliggender, staaer under Overopsyn af General-Toldkammeret, igjennem hvis „Indiske Contoir" alle de Sager expederes, som i denne Henseende betræffe de vestindiske Der, samt de danske Etablissementer paa Kysten Guinea og i Ostindien.

Anm. Breve til Vestindien indleveres paa det dertil bestemte Contoir paa Kjøbenhavns Toldbod, og besørges afsendte med Skibsleilighed. Breve fra Vestindien, adresserede til dette Contoir, besørges afleverede.

III. Topographie.

A. Øen St. Croix*).

Denne frugtbare Ø, som med Rette kaldes Vestindiens Have, og hvis Længde udgjør omtrent 5 danske Mile, har et Fladeindhold af c. $4\frac{4}{5}$ □ M. og omtrent 27000 Indb.

Paa samme ligger:

Christiansted, ved Foden af en Bjergkjæde. Det er en smuk By, som beskyttes af Fortet Christiansværn; har 5500 Indb., af hvilke 1100 ere Blanke, og omtrent 2300 ere Ufrie eller Slaver. Havnen, som forsvares af et Sobatterie, er ret god, men har et vanskeligt Seilløb. Af de dansk vestindiske Ders trende Byer har Christiansted, tildeels som Gouverneurens og Regjeringens Sæde, den største Forbindelse

*) Den lige Linie imellem St. Croix og Kjøbenhavn udgjør omtr. 1200 Mile, men Veien, som Vestindiefarerne maae tage, henved 1500 Mile. Denne Strækning tilbagelægges af disse sædvanligen i en Tid af 6—8 Uger.

og i Almindelighed den meste Handel med Kjøbenhavn. (Af de øvrige danske Handelspladse har Flensborg den meste Handel paa Vestindien.) Her er en dansk og engelsk Kirke.

Frederiksted, paa den vestlige Kyst, 3 Mile fra Christiansted, er en mindre By, som forsvares ved Castellet Frederiksfort. Den har ingen egentlig Havn, men alene en Rhed. Omtrent 2000 Indb., af hvilke 400 ere Blanke og c. 950 ere Slaver.

Desforuden have de evangeliske Brødre Missionspladsene: Friedensthal, Friedensberg og Friedensfeld paa denne Ø.

B. Øen St. Thomas.

Paa denne bjergige Ø, hvis Længde udgjør omtrent 3 danske Mile og Fladeindhold c. 2 □ Mile, med omtrent 14000 Indb., ligger kun een By, nemlig:

Caroline Amalie, amphitheatralsk i Baggrunden af en Bugt, med en sikker og rummelig Havn, som gjør, at denne By er en af de bedste Handelspladse i Vestindien. Indbyggeres Antal beløb sig i 1835 til c. 9500 Blanke, Couleurte og Ufrie; men naar hertil lægges den store Mængde Søfolk og fremmede Reisende, der stedse opholde sig her, kan Folkemængden anslaaes til 11—12000 Mennesker. Byen forsvares ved Citadellet Christiansfort, og Indløbet til Havnen ved tvende Batterier. Tillige er et lidet Batterie anlagt ved Seilløbet imellem Den St. Thomas og den lille De Water-Island.

Desforuden har den evangeliske Brødremenighed tvende Missionspladse paa denne Ø, nemlig: Ny-Herrnhut og Niesky.

C. Øen St. Jan.

Paa denne lille og meget klippefulde Ø, som har et Fladeindhold af omtr. 2 □ M., og circa 2500 Indb., ligger ingen egentlig By, men ikkun den til Anlægget af en By projecterede Byggeplads St. Jan (Christiansby) ved Lille „Cruize-Bay", i hvilken findes en sikker Rhed. Paa en Odde ved denne Bugt er anlagt et Arresthuus, indrettet til at kunne afbenyttes som et Citadel.

Desforuden have de mähriske Brødre paa denne Ø Etablissementerne Bethanien og Emaus.

Anm. St. Thomas er de Danskes første Eiendom i Vestindien, og blev beseilet af en dansk Skipper ved Navn Erik, i Kong Frederik IIIs Tid, samt erholdt en Gouverneur 1671. St. Jan blev fra den Tid af, at de Danske satte sig i Besiddelse af St. Thomas, betragtet som en til denne Besiddelse hørende Ø, og i Aaret 1717 begyndte nogle Familier fra St. Thomas at bosætte sig paa samme. St. Croix blev derimod først 1733, ved Kjøb, de Danskes Eiendom.

Det dansk-vestindiske Compagnie kjøbte nemlig denne Ø af Frankrigs Konge Ludvig XV for 750000 Fr. Livr.; men i Aaret 1754 overdrog Compagniet alle Øerne tilligemed den Ret det havde til Logerne og Forterne paa Kysten Guinea, til den danske Regjering, under saadanne Betingelser, at denne Handel foraarsagede ikkun ½ Mill. Rbd. Udgivt for den kongelige Kasse.

Femte Afdeling.

De danske Etablissementer paa Kysten Guinea.

I. Beliggenhed og Beskaffenhed, m. m.

Derved at Danmark efterhaanden anlagde nogle Loger eller Factorier, og en Deel smaa, nu saa godt som aldeles forfaldne Forter, paa den Deel af den afrikanske Vestkyst, der ligger ved den guineiske Havbugt, har det erholdt Herredømme over en Kyststrækning af noget over 30 Miles Længde, og i Gjennemsnit omtrent 5 Miles Brede, imellem 5° 41′ og 6° 15′ n. B. og 10° 15′ og 11° 45′ v. L. fra Kjøbenhavns Meridian.

Floden Sakumofye er den vestlige Grændselinie af dette Territorium, hvis Indbyggere, eller forskjellige større og mindre Negerstammer, anse sig for at være Danmarks Bundsforvandte, og føre, til Kjendetegn herpaa, det danske Flag. Først vestlig for denne Flod ere Englands bundsforvandte Negerstammer, endskjøndt Englænderne have et Par smaa Forter og Factorier paa Kysten Øst for samme. I den nordvestlige Deel af dette Territorium, 4—8 Mile fra Kysten, høiner sig den akvapimske Bjergkjæde, hvor Luften skal være langt sundere, end umiddelbart ved Kysten, som selv for de Indfødte er meget usund. Den østlige Deel gjennemstrømmes af den meget brede, og i det mindste 50 Mile lange Volta-Flod, dannende nær ved dens Udløb en stor Sø, som er mere end 15 Mile lang og 12 Mile bred, og hvori der ligger henimod 100 større og mindre Øer. Kyststrækningen vestlig for Rio Voltas Udløb hører til den saakaldte „Guldkyst", og østlig indtil Havbugten Benin, kaldes den sædvanlig: „Slavekysten". Selve Kyststrækningen er, ved Foden af hiin foranførte Bjergkjæde, i en Brede af 2—3 Mile, aldeles fladt Land; men dette er i Gjennemsnit saa begroet med Skove og Buske, at det er vanskeligt at trænge frem i samme.

Hvad de klimatiske Forhold betræffer, der som oftest ere høist ugunstige for dem, der forlade Moderlandet, for at bosætte sig paa denne Kyst, da have Videnskaberne at takke især den afdøde danske Chirurg Trentepohl for en Række af Jagttagelser, fra Marts 1829 til Juli 1831, der neppe haves fuldstændigere fra noget indenfor Vendekredsene beliggende Land. Efter Trentepohls og Chenons Observationer er der kun liden Forskjel imellem Maanedernes Varmegrad; thi den varmeste Maaned har 24°, og den koldeste 19° 9′ Varme i Gjennemsnit. Den største Middelvarme er i April og November (indtil 31°), og den laveste i August (14° 9′), som giver en Forskjel af i det Høieste 16°, medens den i Kjøbenhavn er $-18^{o} + 26^{o} = 44^{o}$.

Sommertiden er tillige Regntiden; men her findes ingen saa skarp Modsætning mellem Regntid og Tørtid, som ellers sædvanlig i mange andre tropiske Egne, hvor i den tørre Aarstid slet ingen Regn falder, og derimod i Regntiden i en betydelig Mængde. I Egnen om Christiansborg er Regnmængden betydelig mindre, end paa de fleste andre Steder under den hede Zone, hvor der er en tropisk Regntid, og derimod haves Regndage i alle

Maaneder af Aaret. Den saakaldte store Regntid er i Mai, Juni og Juli, og den lille i October. Den aarlige Regnmængde udgjør efter Forskjelliges Jagttagelser ikkun 18″13*), og de observerede 45 Regndage i et Aar vare fordeelte i Maanederne fra Januar til December, som: 1, 4, 5, 4, 6, 7, 5, 2, 3, 6, 1, 1. Da ferst Vand er en Sjeldenhed, maa Regnvandet samles i Cisterner.

Det er yderst sjeldent at de førte Dagbøger angive østlig Vind; og iøvrigt ikkun vestlig, som efter Regelen blæser hver Morgen fra N. V. og i Løbet af Dagen gaaer imod S. V. Ikkun enkelte Gange, og navnligen ved Juletider, blæser en høist ubehagelig S. O., som kaldes Harmatten. Luften er paa den hele Kyststrækning meget fugtig, undtagen paa den Tid Harmatten blæser; thi denne medfører en utaalelig tør Luft, der er opfyldt med rødlige Sandpartikler i en saadan Mængde, at man i et Slags Taage ikke kan see meer end 100 Skridt for sig**).

De vigtigste Producter af Planteriget ere: Bønner, Yams og Mais eller tyrkisk Hvede, samt adskillige Slags Kaal. Af Frugter ere Pisanger, Ananas, Lemoner, Citroner og Pommerantser. Høiere oppe i Landet ere store Skove af Palme- og Cocostræer, samt Plantager ei alene af Bomuld, Indigo, Kaffe og Tobak, men ogsaa af Sukker og allehaande Specerier.

Af tamme Husdyr ere de vigtigste: Hornqvæg, Svin og Faar, samt alle Slags Høns; — af vilde Dyr haves Antiloper, Vildsvin, Bøffeler og Elephanter. For Rovdyr er Kysten i Almindelighed fri, men høiere oppe ere Tigere, og den saakaldte Buskhund, der har Liighed med den europæiske Ulv. Af Fisk haves en stor Mængde; og ligeledes af Insekter, til stor Plage for Beboerne. Salttilvirkning af Søen, ved Hjælp af Solen, er for Strandnegeren den vigtigste Næringsvei næst efter Fiskeriet.

Da det egentligen ikkun var for Slavehandelens Skyld, at Guinea-Kysten oprindeligen blev besøgt og afbenyttet, saa maatte Handelen med disse Etablissementer blive ubetydelig efter Aaret 1803, da Slavehandelen, ifølge Forordningen af 16de Marts 1792, afskaffedes, og Negerne ei mere betragtedes blot som transportable Jordbrugs-Redskaber, tjenlige til de vestindiske Plantagers Drivt.

En væsentlig Hindring for Handelens Fremme paa denne Kyst er iøvrigt den, at der ikke findes nogen sikker Havn paa samme, saa at Skibene maae blive liggende udenfor paa den aabne Rhed, udsatte for Storme og Brændinger mod Kysten.

Den aarlige Statsudgivt til disse Etablissementers Vedligeholdelse er indbefattet i Udgiften tillige for Besiddelserne i Ostindien, der beløb sig for Aarene 1835—1838 til 85500 Rbd. aarligen. Schlegel anfører i sin Statistik, 1793, at „til Udgifterne hører en Grundskat, stor 30 Rdlr. maanedlig, som maa betales til Kongen af Ashantee for Christiansborg, og en anden af 16 Rdlr. om Maaneden til hans Vasal, Kongen i Akim, samt nogle Pensioner til adskillige Cabusseer og anseelige Negerfamilier.“ Disse Pensioner udbetales endnu; men hiin Grundskat er enten bortfalden, eller ydes i en anden Form.

II. Bestyrelse og Topographie.

Med Hensyn til Bestyrelsen bemærkes, at alle guineiske Sager ere henlagte under General-Toldkammerets „Indiske Contoir“ i Kjøbenhavn. Hovedcommandoen paa Kysten føres af Gouverneuren, hvis Bolig hidindtil var: Fortet Christiansborg;

---

*) Altsaa omtrent som i Stockholm; hvorimod den aarlige Regnmængde udgjør omkring Sierra Leone (omtrent 3° nordligere end Christiansborg) paa den samme Kyst = 80″,9, altsaa omtrent som i Bergen (S. 18).

**) Denne S. O. er saa tør, at i hele Legemet, og især i Ansigtet, føles en høist ubehagelig Stramhed; — Blækket tørres i Pennen, og det er vanskeligt at tale.

men for den usunde Kysts Skyld har man paatænkt at forflytte Opholdsstedet til Plantagen Frederiksted. Gouverneuren er tilforordnet twende af Regjeringen udnævnte Assistenter. Medicinalvæsenet besørges af en Chirurg, og de geistlige Sager af en Præst. Det Militaires Antal er høist ubetydeligt, og bestaaer for Tiden af 1 Underofficeer (Europæer), 1 Kanoneer, 1 Sergeant og 55 Mand. De bundsforvandte Negerstammers Folkemængde anslaaes til 56000 Mennesker.

De af de Danske anlagte, og for Tiden endnu, mere eller mindre, afbenyttede Anlæg ere:

1) Fortet Christiansborg i Provindsen Akra. Dette de Danskes nordvestligste Etablissement er anlagt 1659, og til samme hører Negerbyen Ursu, som ligger ved Kysten, mellem Fortet og en Skandse, der hedder: Prøvesteen. Omtrent ½ Miil N. for Fortet er anlagt Factoriet: Frederiksberg, og høiere oppe i Landet, imellem Akvapim Bjergene, ere danske Anlæg begyndte ved Negerbyen Dudua, nemlig Frederiksted, og ved Negerbyen Akropong, nemlig Frederiksnopel.

(Omtrent 1 Miil Vesten for Christiansborg ligger ved Kysten det umonterede hollandske Fort Crevecoeur, og det monterede engelske Fort St James, ganske tæt ved hinanden.)

2) Augustenborg er et Factorie med Negerbyen Tesing, som ligger tæt ved Kysten og henimod 2 Mile fra Christiansborg. Ved Factoriet er en forfalden Skandse.

3) Fortet Fredensborg, i Provindsen Adampi, anlagt i Aarene 1735—1741, omtr. 8 Mile østlig for Christiansborg. Hertil hører Negerbyen Tingo.

4) Fortet Kongensteen, i Provindsen Adda, henimod 10 Mile østligere, ved Rio Volta, anlagt 1783. Hertil hører Negerbyen Adda, og Anlæggene Eibo, 1 Miil S. for Fortet, samt Tuberreico, paa en Ø i Rio Volta.

5) Fortet Prindsensteen, i Provindsen Popo, ved Havbugten Benin, henimod 8 M. østlig for Kongensteen, anlagt 1784. Til dette Etablissement, som for Tiden er det østligste paa Kysten Guinea, hører Negerbyen Quitta.

Anm. 1. De trende sidstnævnte Forter ere vel forsynede med enkelte Kanoner, og kunne med en ringe Besætning formaae at holde en talrig Negerhær i Respect; men de have ikkun en Garnison af en Underofficeer og et Par Mand, som besætte Posten ved Flagstangen.

— 2. De Steder, hvor Loger have været, ere: Labodei, mellem Christiansborg og Augustenborg; Temma og Ponny, mellem Augustenborg og det engelske Fort Varnous (som ikke er i nogen bedre Tilstand end de mindre danske Forter), — samt Aflahu og Popo, der laae ved Havbugten Benin, respective 40 og 50 Mile fra Christiansborg.

Sjette Afdeling.

De danske Besiddelser i Ostindien.

1. Trankebar paa Coromandel Kysten.

Dette af Kong Christian IV, 1620, mod en aarlig Godtgjørelse til Fyrsten eller Rajahen af Tanjore (Tantsáur) erhvervede Distrikt omfatter et Areal af omtr. $\frac{7}{8}$ □ Miil, med 23200 Indb. (i 1835).

Territoriet og dets Folkemængde er saaledes meget mindre, end det sædvanligen angives at være, men den sidste dog meget stor i Forhold til Arealet. Det meste Land bestaaer af Riismarker, eller er beplantet med Cocostræer og med smaa Skovpartier af Palme- og Lindetræer. Productionen bestaaer fornemmelig af Riis og Bomuld. Af Dyr gives her: Bøfler, Skildpadder, en Mængde Fugle, Bier, Silkeorme m. fl.; men ogsaa Tigre, giftige Slanger og en Mængde meget besværlige Insekter.

Dag og Nat ere her næsten lige lange, og Morgen- samt Aftendæmringen bemærkes her næsten slet ikke. Veirliget er afhængigt af Vinden, som er en Passatvind, der retter sig efter Aarstiderne. I November, December og i Begyndelsen af Januar blæser en nordlig eller nordvestlig Vind, og da haves Regntiden eller den kolde Aarstid, der er behagelig for Europæerne, men farlig for de Indfødte. I Mai, Juni og Juli blæser en heed og usund Ost- og Sydoststvind, eller den saakaldte Sirocco, og da er det den tørre Aarstid, hvori Fahrenheits Thermometer undertiden stiger til 100°, hvilken brændende Hede især angriber Dinene. Nætterne ere imidlertid ofte meget kolde.

Gouvernementet i Trankebar bestaaer af trende Medlemmer, nemlig: Gouverneuren, som tillige er Commandant i Citadellet Dansborg, — Byfogden i Trankebar, som tillige er Justitiarius og Auctionsdirecteur, — og Kassereren.

Tropperne bestaae af en Artillerie- og en Infanterieafdeling, hvis Styrke udgjør tilsammen omtr. 100 Mand, hvoraf 5 ere Europæer, foruden Commandeuren.

Handelen er fornemmelig indskrænket til en Kysthandel med andre indiske Stater; og med Moderlandet er den siden længere Tid saare ubetydelig. I de sidste 20 Aar er kun hvert andet eller tredie Aar ankommen et dansk Skib til Trankebar.

Staden Trankebar (Trangambâdi, der i det tamulske Sprog betyder: Søby) ligger under 11° 01′ 20″ n. B. og 66° ø. L. fra Kjøbenhavns Meridian. Den er mod Landsiden omgiven med en Muur og en bred og dyb Grav*), samt forsvares mod Søsiden ved Citadellet Dansborg, der er en firkantet Bygning, opført af Muursteen, beplantet med Kanoner, og omgiven med en tør Grav, der er forsynet med Palisader. Staden bestaaer af et Par hundrede Huse samt en Mængde indianske Hytter, og har 4 Kirker (3 lutherske og 1 katholsk), foruden nogle Pagoder for Indianerne, og Moskeer for Mohrerne, som ere Mahomedaner. Trankebar er endvidere Sædet for en berømt Missionsanstalt, har endeel

*) Da denne Grav ved sine Uddunstninger er til Skade, og ikke formaaer at yde nogen Fordeel, bliver den for Tiden udfyldt.

Bomuldsfabriker (i 1832: 370 Væverstole) og Saltsyderier, samt i Alt 2000 Indb. (i 1835), hvoriblandt ikkun 235 Europæer.

Anm. Ved Trankebar er ligesaa lidet som noget andet Sted paa den hele Coromandel-Kyst en egentlig Havn, men alene en Rhed, hvor Skibene ere udsatte for megen Storm. Brændingerne ere ogsaa i Almindelighed saa stærke, at de europæiske Skibe ikke kunne bruge deres Baade, men maae betjene sig af indianske Fartøier til og fra Land.

I det trankebarske Landdistrikt ligge 42 Landsbyer og enkelte Landsteder, med 21200 Mennesker (i 1835). De betydeligste af Landsbyerne ere: Porrear, med omtr. 5000 Indb., Tillaly, med omtr. 3000 Indb., Cattuchery, med omtr. 2000 Indb., Itzengadu-Ohrugamangalam, med omtr. 1500 Indb., og Eruchitancheri, med omtr. 1000 Indb.

Anm. 1. De vigtigste af de nærmest liggende fremmede Stæder og Handelspladse ere: den franske Stad Karrikal, i en Afstand af ikkun 2 Mile imod S.; den franske By Pondichery, i en Afstand af omtr. 15, og den engelske Stad Madras, i en Afstand af omtr. 36 danske Mile imod N.

— 2. Foruden Trankebar havde de Danske tilforn en Loge i Portonova, 7—8 Mile mere mod N., samt 2de Loger paa Malebar-Kysten, nemlig een i Calicut og een i College.

II. Serampore eller Frederiksnagor i Bengalen.

Dette Etablissement, som erhvervedes af det dansk-ostindiske Compagnie i 1755, er beliggende paa den venstre Bred af Floden Hoogly, der er en Arm af den store Ganges, under 22° 24′ n. B. og 75° 51′ ø. L. fra Kjøbenhavns Meridian, omtr. 4 danske Mile N. for den engelske Stad Calcutta, og 32 Mile fra Flodens Munding.

Raadet i Serampore bestaaer af Etablissementets Directeur og Chef, som har første Stemme, Bogholderen og Auctionsdirecteuren, som har anden, og Byfogden, som tillige er Skifteforvalter og Dommer, der har tredie Stemme.

Etablissementet, hvis Areal ikkun udgjør omtrent 1080 Tønder Land, er beboet af 12500 Indb. (i 1836. I 1832 derimod 13500). Det bestaaer af følgende 4 Distrikter:

Frederiksnagore, 73 Biggah, Serampore, 463 Biggah, og Ackua, 1144 Biggah, hvilke 3 Distrikter, som ligge imellem hinanden, tilsammen udgjøre een By, som over hele Indien kaldes under Eet: Serampore; thi Benævnelsen Frederiksnagore er aldeles ubekjendt uden-for Danmark. Af disse 1680 Biggahs ere 380 Biggahs Havegrund og Riismarker, og den øvrige Deel beboet Grund. Pearapore er det 4de Distrikt, som ligger $\frac{1}{3}$ Miil fra Serampore og udgjør 2643 Biggah, hvoraf 210 er beboet Grund, og den øvrige Deel Riismarker.

Anm. Da en Biggah er Qvadratet af 120 engelske eller omtrent 117 danske Fod, er den lig et Areal af 3500 danske □ Alen, eller $\frac{1}{4}$ Td. Land; og det hele Etablissements Areal (4322 Biggah), som ogsaa angives til $2\frac{1}{2}$ engelske □ Miil, udgjør ikkun 1080 Tdr. Land, eller $\frac{1}{8}$ dansk □ Miil, forudsat at den officielle Angivelse af Biggahernes Antal er rigtig, hvilket man maa antage.

Serampore, Kjøbstad, har 11200 Indb., 570 grundmurede Huse (men hvoraf 110 ere ubeboede) og henimod 1900 Hytter af Leer. De mærkeligste Bygninger ere Chefs-huset, en kongl. Bazar, en lutherſk og en katholsk Kirke. Desforuden ere her 16 smaa hinduske Pagoder og 13 mahomedanske Gudsdyrkelsessteder.

Serampores Missionsanstalt, anlagt ved Carey, Marshmann og Ward, er Colo-niens største Prydelse. Dens Virksomhed er meget udstrakt, og den har under sig 17 Stationer, adspredte rundt om i Indien, med 30 Drenge- og 12 Pigeskoler, hvori der opdrages over 2000 Børn. Desforuden i selve Colonien et College (i Serampore) for vordende Missionairer (80 Elever), 13 Drenge- og 3 Pigeskoler. Anstalten har anlagt et Bogtrykkeri (8 Presser), og i 1820 en Papirmølle. Bibelen er bleven oversat af Missionen i 15 Sprog, og omtrent 100000 Exemplarer af denne uddeelte over hele Indien, foruden flere hundrede Tusinde Lærebøger og Afhandlinger.

Den herværende botaniske Have er anlagt af Dr. Carey i 1800.

I Serampore ere 360 Vævere, som have 186 Væverstole i Gang; ogsaa er Serampore Silketøi i megen Anseelse. Indbyggerne udmærke sig iøvrigt ikke ved nogen Vindskibelighed; thi Pluraliteten er lad og drives kun ved Nød til Arbeide, og saalænge Kastevæsenet existerer kan Vindskibelighed ikke heller fremmes. Den herværende Soldatesque bestaaer af 36 Indfødte.

Vel er Floden Hoogly seilbar, men Handelsskibe kunne ikkun til visse Tider og aldrig med fuld Ladning komme op til Serampore, formedelst nogle Sandbanker, som ligge i Floden, mellem Calcutta og Serampore, og som især ere tiltagne siden den stærke Storm, der ogsaa rasede i Bengalen 1787. Indtil den Tid florerede Handelen i Serampore, mange kostbare Ladninger afgik directe fra dette Sted til Kjøbenhavn; men Colonien, som var anlagt for at fremme den dansk-ostindiske Handel, og som blomstrede ved den, gaaer nu stedse mere og mere tilbage, efterat denne Handel er aldeles ophørt.

Som Handelsplads egner Stedet sig ikke mere, og ethvert kunstigt Forsøg paa at hæve det paany i denne Retning er frugtesløs; men formedelst Stedets sunde Beliggenhed, og den lette Communication med Calcutta ned ad Floden, egner det sig mere til Anlæg af Fabriker.

Pearapore, Landsby, har omtrent 1300 Indb., 4 Steenhuse og et Par hundrede Leerhytter. Iblandt Indbyggerne ere 470 Fiskere.

Bengalernes Hovedfødemiddel er nemlig Riis og Fisk, og da Riismarkerne staae 8 Maaneder under Vand, og hele Landet er overfyldt med Fiskeparker, gives der i Serampore Landdistrikt omtrent 150 Fiskesteder, der for den Tid forskaffe den nøisomme Bengaler Livets Ophold.

Anm. 1. I Aaret 1775 anlagde det ostindiske Compagnie ved Udløbet af Hoogly-Floden en lille Loge: Ballasore, som siden 1779 tilhører Kronen; men denne Besiddelse, hvis Areal udgjør omtrent 20 Biggah, er høist ubetydelig.

— 2. Breve til Ostindien kunne indleveres paa det indiske Contoir under Centraltoldkammeret, hvorfra der 4 Gange om Aaret skeer Brevforsendelse over England til Indien. Desforuden kan til enhver Tid indleveres Breve i dette Contoir til Forsendelse didhen med Skibsleilighed.

II. De nikobarske Øer eller Frederiksøerne.

Disse Øer ligge i den bengalske Havbugt, nær ved Malakka-Strædet, mellem den 9^0 15′ og 6^0 30′ n. B. og 81^0 30′ og 80^0 ø. L. fra Kjøbenhavns Meridian. De bestaae af 9 større og 9 mindre Øer, som i en Udstrækning af omtrent 40 Mile indbefatte et Areal af c. 12 □ Mile.

Øerne ere bjergige og bevoxede med tykke Skove, bestaaende især af Palme- og Cocostræer. De ere ogsaa meget frugtbare, men have et særdeles usundt Clima, da de hjemsøges af meget ondartede Febre, der hidtil have været til Hindring for Øernes Colonisation. De beboes af en Folkerace, der er stor og stærk, og som lever i Naturens aldeles raae Tilstand. Deres brune Farve falder noget i det kobberrøde. De ansees for at høre til Malaiernes Stamme (fra Øen Sumatra eller fra Halvøen Malakka), men i Sprog, Sæder og Skikke afvige de fra Malaierne.

Iblandt flere vigtige Producter, der ved en fuldført Colonisation kunne afgive fordeelagtige Handelsvarer, hører især forskjellige Slags Træ, tjenligt til Skibs- og Bygningstømmer, samt en Art spiselige Svalereder, der findes her i stor Mængde, og er en især af Chinesерne meget yndet Føde.

Temperaturen paa de Nikobarske Øer er omtrent som i den sydlige Deel af Indiens Fastland; kun stiger Heden aldrig saa høit som stundom der. Paa den anden Side ere disse Øer ei udsatte for den Kulde, som finder Sted i Indien i Decbr., Jan. og Febr.; Middeltemperaturen er i Skygge mellem 82° og 87° Fahrenheit, og Barometeret stiger sjelden høiere end 90°, eller synker dybere end 70°.

Kar-Nikobar (Pû) er den nordligste, og Stor-Nikobar (Loang) den største og sydligste af Øerne.

Kamorta (Nangcovri) er omtrent den mellemste og den vigtigste. Paa denne er nemlig Nangcovri Havn den meest bekjendte, største og bedste Havn paa disse Øer, og paa denne begyndte Gouverneuren i Trankebar et nyt Colonisationsforsøg i Aug. 1831, under Missionairen Rosen. Denne nedsatte sig først paa et Sted, som han kaldte Fredrikshoi, og senere (1833) paa en anden Plads, benævnt Fredrikshavn, men i 1834 forlod han Øerne, hvis Colonisation to Aar senere ophørte.

Vel har det danske Flag vaiet paa disse Øer siden 1755, da Gouverneuren i Trankebar tog dem i Besiddelse ved Lieutenant Thanck, men Coloniseringen har aldrig havt nogen Fremgang paa samme.

Den ældste danske Colonie i 1755 var først anlagt paa Store-Nikobar, hvorfra den forflyttedes til Kamorta, og erholdt Navn af Ny-Danmark, men den uddøde i et Par Aar, paa Enkelte nær, som bleve dræbte af de Vilde; og i 1772 besluttede det asiatiske Compagnie ikke at anvende flere Bekostninger paa dette Etablissement. Men da Kongen i 1777 modtog Compagniets Eiendomme i Ostindien, erholdt Gouverneuren i Trankebar Befaling til saa meget som muligt at fremme Handelen paa de Nikobarske Øer, og han udnævnte i dette Øiemed til Resident en af de mæhriske Brødre, som havde nedsat sig paa Kamorta i 1768. I August 1787 forlod Missionsbrødrene imidlertid atter Øerne, da Udsigten til et fast Etablissements Anlæg paa disse syntes ganske at forsvinde. Dog vedblev det trankebarske Gouvernement at holde en Vagt paa Kamorta ved det danske Flag, indtil i 1807, da Englænderne for en kort Tid toge Øen i Besiddelse. Efter endt Krig erkjendte det engelske Gouvernement i Indien atter den danske Krones Besiddelsesret til disse Øer; men efter det sidste mislykkede Forsøg, i 1831—1834, er deres Colonisation aldeles opgivet i 1837, ifølge allerh. Befaling.

Alphabetisk Register

over de anførte geographiske Punkter*).

A.

Aabenraahuus 337.
Aabro (i J.) 279.
Aabro (Auebrügge) 378. 418.
Aabybro 281. 309. 324.
Aae M. (Aumühl) 383.
Aaen (die Aue) 384.
Aagaard 310.
Aagaardby 324.
*Aagaardstrand 33.
Aagerup Bro 197.
Aagerup F. 216. 226.
*Aahuus 46.
Aahuse 250. 292.
Aakirkeby 67. 69. 172. 269.
Aakjær 281. 317.
Aakrog B. 251.
Aalbek M. 282.
Aalbæk og -M. 285. 320. 323.
Aalbæk B. 35.
Aalborg 68. 89. 147. 283. 302.
Aale M. (Bruunshaab) 85. 280. 313.
Aalehoved 250.
Aalevadshuus 242.
Aalum 298.
Aalsted Bro 279.
Aamose og Aae 195. 197.
Aarhuus 68. 89. 147. 290. 295.
Aarhuus B. 284.
Aars 324.
Aarsdale 269.
Aarøe 41. 175. 337.
Aarøesund 69. 147. 335. 336. 371.
Aastrup Aae 281.
Aastrup (i J.) 310.
Aastrup (i S.) 71. 212.
Aastruphøi 361.
Aasumgaard 246. 319.
Aashøi 277.
Aasøe 264.
Aborrebjerg 229.
Achterwehr 377. 391. 405.
Ackna 474.
Adda 474.
*Adampi 472.
Adelersborg 71. 212.
Ager 307.
Agernæs 35. 252.
Agerøe 304.
Agger 298.
Aggerby, D., 324.
Agger-Canal 4. 30. 35. 298. 302.
Aggerøe 40. 172. 194. 214.
Aggersborg 304.
*Aggershuus 33.
Aggersund og Gaarde 304.
Ahlefeldt 71. 264.
Ahlhede 312. 321.
Ahrensboek 69. 177. 414.
Ahrensburg 72. 147. 411.
Ahrenstedter Mose 330.
Akra 472.
*Akvapim Bjergene 472.
Albek 71.
Albersdorf (Alverstorf) 178. 419.
Albjergby 247.
*Albsfelde 432.
Albuen, og F. 239.
Aller 330. 361.
*Allermöh 436.
Allerslev 223.
Allerup Bakker 277.
Alleshauge Veile 211.
Alling-Aae, -Sø og Gaard 279.
Allinge 67. 89. 172. 269.
Almind-Sø 279.
Alminde 318.
Alrøe og Sund 291.
Als (i J.) 286. 295.
Alsdyb 274.
Alssund 5. 45. 335. 347.
Alsted 223. 257.
Alster, Alte, 383.
*Alster-Fl. og -Canal 15. 382. 383.
Alstrupgaarde 323.
*Altenbruch 438.
*Altengamm 437.
Altenhof 363.
*Altenwalde 436.
*Altenwerder 387.
Altona 68. 85–91. 147. 400. 422.
Aluik De 465.
Amager 171. 194. 207.
Amrum 147. 174. 350. 357.
Amsebakke 215.
Ancker 428.
Andst, St., og Bro, 281. 323.
Anholt 34. 173. 274.
Anneberg 219.
Ans 147. 324.
Ansager-Aae 280.
Antvorskov 71. 228.
Apenrade (Aabenraa) 68. 85. 87. 147. 337. 344. 371. 372.
Apenrade F. 45. 335. 337.
Appelland 359.
*Arcona 48.
*Arendal 32.
Archsum 357.
Arn-Aae 329.
Arnager 269.
Arnkielsøre 347.
Arresø 15. 195.
Arreskov og Sø 246. 259.
Arnis 68. 176. 340.
Arpsdorf 381.
*Artlenburg 386. 427. 439.
Arup, N., 307.
Asaae Rende 286.
Ascheberg 72. 407.
Ascheberg (Kohlschalenberg) 328.
*Aseler Sand 387.
Ashoved 292.
*Askimfjord 36.
Asmildkloster 278. 313.
Asnæs og Odde 35. 212. 251.
Askøe 173. 237. 241.
Asvig 292.

*) De Punkter, som staae under en fremmed Høihed ere betegnede med *; og den Sidepaginatur er fremhævet, hvor Stedet især findes omtalt.

Asfendrup 315.
Asfens 67. 146. 172. 251.
Astrup 316.
Atzbüll 338.
Audebo 219.
Auegaard 270.
Augustenborg 68. 347.
— F. og Noer 347.
Augustenborg (i Afrika) 472.
Aunøe 221.
Aunsø 227.
Avernakøe 45. 172. 244. 256.

B.

Baagøe 41. 172. 245. 251.
Baagøe (ved Hindsholm) 252.
Baatstad 37.
Badstrup-Sø 196.
Baffins Bugt 460.
Bagsværd-Sø 196.
Bahrenfleth 72. 409.
Ballasore 475.
Ballegaard 72. 337.
Ballum 351. 372.
Bandholm og Bugt 44. 69. 241.
Bangsbo 285.
Bankel Dam 328.
Barkau, Kirch-, 424.
Barkauer-Sø 376.
Bartler Havn 397.
Bavnehøi 246.
Barmstedt 69. 408.
Barremose 196.
Barretskov 292.
Barsøe 175. 337.
*Barth 48.
Basnæs 220.
Bastenbrok Kog 333.
Basthorst 73. 429.
Bastenberg 378.
Bau 361. 371.
Baursberg 375.
Bavelse-Sø 196.
Beck-Aae 381.
Beckmünde 381. 405.
Beftoft (Bøgetoft) 367.
Begtrup Vig 35. 284. 289. 295.
*Behlendorf 432.
Behler-Sø 376.
Beineswere 451.
Bekke 283. 322. 325.
Bekmarks Bro 323.
Benin B. 470. 472.
Bentzon (Scheel) 173. 288.
Benstaben 378. 379.
Bentfeld 421.
*Bergedorf 178. 383. 432. 437.
*Bergen 48.
Bergenhusen 369.
*Bergstedt 383.
Berkenthin, Gr.-, 179. 428.
Berkenthin, Kl., 73.
Berlin 414.
Berliner-Aae 379.
Besenhorst 437.
Bessastad 459.
Beste-Aae 379.
Beuschau 72.
Beyenfleth 381. 405.
Bidstrup 171. 218.
Bidstrup-Aae (i J.) 280.
Bielenberg 399.
Bille-Fl. 383. 427.
*Bilwerder 383. 435. 436.
Bimöhlen-Aae 381.
Binderup, Store, 324.
*Binnensee, der, 378.
Birk-Sø 279.
Birkenmoor 363.
Birkelse 71. 281. 310.
Birkholm 244. 261.
Birknakke 335.
Bisten-Sø 328. 330.
Bistrup 316.
Bjergelide 277.
Bjergets M. 324.
Bjerring M. 282.
Bjerum, Yder-, 351.
Bjørnsholm 305.
Bjørnsknude 284. 292.
Bjørnøe 172. 245. 255.
Bjørnøemose 257.
Blaabjerg 300. 328. 337.
Blaavandshuk 27. 297. 300.
Blankenese 386. 399. 436.
Blankeneser-Sande 385.
*Blaue-Brücke 436.
Bliestorf 421.
Blockhagen 377. 391.
Blokhusene 298. 324.
Blumendorf 379.
Bløden 302.
Boberg 412. 437.
Bockelsener Mose 387.
Bockhagen 340.
Boddum Bisgaard 307.
Boden 429.
Bodsböll 351. 372.
Boelshavn 269.
Boelslunde 188. 211.
Boesbüttel 333. 417.
Böbs 421.
Böckelnburg 357. 419.
Bogense 67. 146. 172. 254. 292.
Bogensøe 252.
Bogøe (Baagøe) 44. 172. 230.
Bognæs 219.
Bolenberg 375.
Bolhøi 319.
Boller 292.
Bollingstedt 367.
Bolsarengrund 245.
Bommerlund 371.
Bongsiel 69. 352.
Borby-B. 344.
Bordelum Siel 352.
Bordesholm 406.
Bordesholmer-Sø 376.
Bording 283.
Bordøe 453.
Borgen Færge 333. 357.
Borghorst 386. 437.
Borg-Sø 262.
Borgstedt 370.
Borgvold Odde 228.
Borgøe 243.
Borkhorst 421.
Bornhöved 70. 147. 407. 422.
Borre 231.
Borreby M. 246.
Borreholmen 304.
Borrehøi 266.
Borren 230. 235.
Borre-Sø 278.
Borris 280. 319.
Borrishoved, Store, 335.
Borum 324.
Borsfleth 382.
Borstel 72. 379. 411.
Borstel M. 388.
Bostehoved 345.
Bothkamp og Sø 72. 376. 406.
Botofte Hoved 262.
Bottschlotter-Sø 328. 352.
Botøe 233.
Botøe Noer 45. 232.
Bovbjerg 299.
Bovenau 422.
Bra-Sø 278.
Braband-Sø 278.
Brahesminde 71. 172. 255.
Brahetrolleborg og -Sø 71. 172. 246. 259.
Brammer-Aae 381.
Bramstedt 68. 147. 175. 352. 409.
Branddragerne 239.
Brandsøe 41. 172. 245.
Brarup, Sønder, 362.

Brarup (i J.) 279.
Bratskov 310. 324.
Brattingsborg 273.
Brecklum 365.
Breckwolt-Sand 385.
Brede-Aae og Bro 328. 363. 372.
Bredefjord 454.
Brede M. 90. 197.
Bredfjord 239.
Bredholm 261.
Bredstedt 68. 147. 175. 352. 365.
Bredstein 72.
Bredstrup 294.
Bredstrup Strand 288.
Bregentved 71. 172. 226.
Bregninge 260. 261.
Breigninge (i J.) 319. 324.
Breigninge (i S.) 197.
Breigninge (p. F.) 266.
Breigninge-Aae 211.
Breiholz 333.
Breininge 293.
Breitenburg 72. 381. 407. 422.
Brende-Aae 246.
Brendegaard 246.
Brenderup 257.
Bresten Bro 279.
Bresten K. 324.
*Brevig 32.
Broacker (Broagger) 70. 337. 371.
Brobygaard 259.
Brobyværk 257. 259.
Brockdorf 69. 398.
Brocklands-Aae 378.
Brodau 72. 394.
*Brodten 395.
Bröns 363.
Brognøer 247. 267.
Broholm 259.
Brolykke 247. 264.
Bromme K. 223.
Bromølle Kro 197. 224.
Brumbjerg 328. 337.
Brundbyballe 69. 272.
Brunsbüttel 69. 147. 386. 397.
Brunshaab (Aale M.) 280. 313.
Brunsnæs 371.
Brunswiek 177. 390.
Brønderslev 242. 281.
Brønshøi 224. 226.
Brønlund Slot 337.
Budenstad 459.
Budsemark og Sø 229. 231.
Budsene 231.
Büchen 70. 147. 428. 431.
Bülk, Alt-, og Bülkhoved, 343.
Bünge (Dæmning og Skandse) 369.
Bünstorf 371.
Bünzer-Aae 380. 382.
Büsum 69. 397.
Büttel 419.
Bulbjerget 298.
Bulbro-Mose 246.
*Bullenhusen 436.
Bund-Sø 345.
Bungsberg 375.
Burg (p. F.) 68. 147. 174. 393.
Burg (i D.) 375. 419.
Burre-Sø 196.
*Butzfleth 348.
Buur, V., 280.
*Burtehude 438.
Bygholms-Aae og M. 291.
Bygholms Veile 304.
Byrum 273.
Bødsbro 280. 316.
Bøgebjerg 247.
Bøgestrøm 44. 210.
Bøiden 147. 250. 252.
Bøkelhop 378.
Børglumkloster 298.
Børre-Sø 229.
Bøvling og F. 299.

C.

Caden 382.
*Calcutta 474.
*Calicut 474.
*Cammin 49.
Campen 438.
Cappeln 68. 147. 176. 340.
Carise 224.
Caroline Amalie (St Thomas) 469.
Carlsburg 72. 362.
*Carlshamn 46.
Carlshütte 89. 91.
*Carlskrona 47.
*Carlssteen 36.
Cathrinenheerd 366.
Cattinchery 474.
Cester- (Seester-) Aae 382.
Charlottenlund 171. 207.
*Christiania 32.
Christiansborg 470. 471. 472.
Christiansby 469.
Christiansdal og M. 246. 260.
Christiansfeld 68. 86. 88. 147. 360.
Christiansfort 469.
Christianshaab 462.
Christianshavn 200.
Christianshede 280.
Christiansholm 71. 239.
*Christiansand 32.
Christiansæde 71. 173. 234.
*Christiansstad 46.
Christiansted 467. 468.
Christiansværn 468.
Christiansøe 170. 172. 267. 271.
*Cimbrishamn 46.
Cismar 414.
Clausholm 316.
Clemens, St., 358.
Cleve 404.
*Colberg 49.
Colmar, Gr. og Kl., 72.
Colmarhavn 399.
Corselitze 233.
Crabbe De 465.
*Cranz 386. 438.
Croix, St., 465. 469.
*Cronsförde 428. 432.
Cronshagen 405.
Cruize-Bay 469.
Crummesse 428. 430.
Crusau 90.
Cudewörde 432.
Culpin og Sø 73. 426.
*Curau 423.
*Curslack 437.
*Cuxhavn (Cuxhafen) 385. 436.

D.

Dagebüll 350. 352.
Dalby Bakke 213.
Dalemose Kro 223.
Dalldorf 73.
Dallum M. 246.
Dallund 71. 260.
Dalsgaard 286.
Dame 394.
Damehoved 394.
*Damgarten 48.
Damsholt 231.
Danafjord 36.
Danmarks Holm 210.
Dannebrogsøe 464.
Danneskjoldske Canal 15. 196. 198.
Danneværker Vold 326.
Dansborg 473.
*Darserort 48.
*Datjendorf 421.
Daugaard 292. 293.
Daunsklint 263.
Davis Strædet 460.
Deetzbüll 352.
Deget 170. 285. 295.
Dehling, die, 418.

Delve 417.
Delven=Aae 426.
Depenau 72. 407.
Deyrøe 266.
Dicksand 396. 397.
Diek=Sø 380. 421.
Dimon, L. og St., 451.
Dines Odde 262.
Disken 38. 207.
Disko Bugt 460.
Diurs=Aae (Gren=Aae) 282.
Diursland 287.
*Diwenow 49.
*Dobberan 47.
Doberstorfer=Sø 376.
Dockenhuden 400. 436.
Dokkedal 286.
Donnersluse 428.
Donse M. 88.
Dons M. 318.
Doug= eller Dagbjerg 313.
*Dove 396.
Dover 316.
Draaby Vig 304.
Drabeks M. 322.
Drage (Friedrichsruhe) 72. 381. 407.
Dragsminde Gab 239.
Dragsmuur 289.
Dragstrup Vig 304.
Dragør (Dragøe) 69. 88. 207.
*Drammen 33.
Dranga Jøkel 455.
Dreiøe 45. 172. 244. 256.
*Drenhausen 386.
*Drochtersen 438.
Drogden 38. 287.
Dronningborg 314.
Dronninglund 310.
Dronningemølle 198. 215. 217.
Dronningestol 229.
Drüsener=Sø 426.
Dræby 264.
*Drøbak 33.
Drøsselbjerg 213.
Dudna 472.
Due=Odde 269.
Dueholm Kloster 308.
Düchelsdorf 430.
Dückersluse 428.
Dütjen=Moor 387.
Düttebüll 72. 339.
Dunkelsdorf 421.
Duvenstedt 383.
*Dutzower=Sø 426.
Dvalsgrund 273. 286.
Dybsøe 220. 221.
Dyngby 290.
*Dynekile 33.
Dyppel (Dybbøl) 337.
Dyppelberg 337.
Dyreborg 255.
Dyrehovedgaard 213.
Dysted Banke 195.
Dyvig 346.
Døse 436.

E.

Ebeltoft 68. 147. 289.
— Vig 35. 284. 289. 295.
Eckernförde 68. 147. 342. 344.
Echhof 343.
Eckhorst 421.
Eddelack 419.
Egeholm 244. 266.
Egebjerg 219.
Egedesminde 462.
Egelykke 264.
Egense Kloster 286.
Egens Vig 35. 289.
Egeskov 69. 259.
Egholm F. 230.
Egholm (Gods) 71.
Egholm (De) 173. 214. 302.
Egitsløvmagle 223.
Egtved 283. 324.
Egtved=Aae 282. 318.
Eibo 472.
Eiby 246.
Eichede 412.
Eidelstedt 388.
Eideren 5. 14. 376.
Eidermundingen 350.
Eider, Over= og Under=, 332.
Eiderstedt 176. 325. 377.
Eiers Bavnehøi 277.
Eierslev Klint 308.
*Eimsbüttel 436.
Einfelder=Sø 376.
Einsiedelsborg 264.
Ekensund (Egensund) 87. 338.
Elben 5. 14. 384. 387. 427. 433.
— Over= og Under=, 386.
Elboherred 293.
Ellegaard og Klint 250. 251.
Ellekilde 215. 216.
Ellemandsbjerg 277. 289.
Ellenberg 340.
Ellerbeck 390.
Elleshøi 323.
Elmenhorst 411.
Elmshorn 69. 147. 178. 408. 422.
Elmschenhagen 406.
Elschoved 217.
Elsø 308.
Elvefjord 36.
Elverdams Kro 223.
Emborg 316.
Emkendorf 72. 405.
Emmerslev 352.
Endelave 35. 173. 292.
Endrupholm og =M. 320. 323.
Enebær=Odde 253.
Enerhøi 240.
Eneøe=Odde 253.
Engelsholm og =Sø 318. 282.
Engestofte 71. 243.
Enøe 220.
*Eppendorf 435. 436.
Eppenwörden 418.
Eremitage 207.
Erholm 71. 260.
Erikshale 244. 265.
Eriksholm 71. 219.
Erikstrup 324.
Ersley 324.
Ertholmene 271.
Eruchitancheri 474.
Escheburg 147.
Eschelsmark 72. 340.
Esrom 225.
Esrom=Sø og =Canal 15. 196. 198.
Eskefjord 460.
Eskildsøe 216. 218. 226.
Essenbek 316.
*Este=Fl. 438.
Estrup=Aae 282.
Estrup, Gammel=, 71. 317.
Estvadgaard 71. 174. 281. 321.
*Eutin 178. 420. 422.
*Eutiner=Sø 376.
Eyafjeld Jøkel 454.

F.

Faaborg 67. 86. 146. 255.
Faarbækbro 316.
Faareveile (i L.) 264.
Faareveile (i S.) 224.
Faarup=Sø 318.
Fahrdorf 340. 341.
Falsted 69. 252.
Fakkebjerg 262. 264.
Fakkegrav 292.
*Falsterbo 40.
*Falkenberg 37.
Falster Bavnehøi 232.
Fangel 232.
Fanøe 175. 297. 301.

Fanøe Loe 300.
Farchau 426. 431.
Farriskoven 325.
Fartrapdyb 30. 350.
Farum 223.
Farum-Sø 196.
Farve 414.
Farvel, Cap, 460. 464.
Fassenstorf 414.
Faurholm 240.
Faurskov 71.
Faverbo 211.
Favnedyb (Fuursund) 305.
Faxefjord 454.
Farøe 195. 200. 209. 224.
Feddershavn 352.
Feddsodde 253.
Fedet 209.
Fegetasch 380.
Feggeklit 307. 308.
Feggesund 304. 307. 324.
Feiøe 44. 137. 237. 241.
Feldhusen 381.
Felding 283.
Femern 176. 327.
Femersund 5. 45. 147. 392.
Ferring-Sø 299.
Fiil- (Fil-) Sø 15. 278.
Fileværket (Raadvad) 89–90. 197.
Finderup 313.
*Finkenwerder 387.
Fiskbek 305.
Fiskebeksbro 197.
Fiskenæsset 462.
Fiurendal 228.
Fjeldbjergene 277.
Fjellebro 259.
Fjellumhøi 328.
Fjorden 272.
Fjerretslev 324.
Fladbro (Flodbro) 280. 312. 314.
Flade Klint 308.
Flads-Aae 328.
Flads-Sø 278.
Fladstrand 170. 173. 285.
Fladøe 234.
Flaskekro 208.
Flatøe 460.
Flegbusken 299.
*Flekkerøe 23.
Flemhuder-Sø 376.
Flensborg 68. 85–89. 147. 338. 344.
Flensborg F. 45. 338.
Flintebjerg 314.
Flinterenden 38.
Flinthorne Rev 230.
Fliotsdals-Aae 155
Flotbeck 400. 436.
Flügge 393.
Flynder-Sø 278. 281.
Fobisbækken 323.
Föhr 349. 350.
Föhr, Vesterland, 174.
Föhr, Österland, 175.
Foldingbro 281. 320. 321.
Forballum 329.
Fornæs 284. 288.
Frankeklint 262.
Frauenholz 421.
Frauenwerder Sluse 428.
Fraugdegaard 259.
Fredensborg 146. 171. 224.
Fredensborg (i Afrika) 472.
Fredericia (Frederiksodde) 68. 88. 147. 170. 293.
Frederik den Sjettes Kyst 464.
Frederiksberg 69. 171.
Frederiksberg (i Afrika) 472.
Frederiksborg Slot 171. 224.
Frederiksdal (p. L.) 240.
Frederiksdal (i S.) 197.
Frederiksdal-Sø 196.
Frederiksfelde 87.
Frederiksgave 251.
Frederikshaab 462.
*Frederikshald 33.
Frederikshavn 68. 147. 173. 285.
Frederikskirke 322.
Frederiksnagore 474.
Frederiksnopel 472.
*Frederiksteen 33.
Frederiks Steenbrud. 270.
Frederiks-sted (i Afrika) 471. 472.
Frederiksted (i Amerika) 469.
Fredriksund 67. 146. 171. 217.
*Frederiksværn 32.
Frederiksværk 69. 71. 217.
Frederiksværks Canal 45. 198.
Frederiksøe (Frederiksholm) 271.
Fresenburg 415.
Fresendelf 330.
*Freyburg 448.
Friedensberg 469.
Friedensfeld 469.
Friedensthal 469.
Friedrichenhof 392.
Friedrichsort 170. 174. 343.
Friedrichsruhe 72. 381. 404.
Friedrichsstadt 68. 147. 333. 350. 369. 377.
Friedrichsthal 465.
Frisenborg 71. 174. 316.
Frydendal 71. 272.
Frænde Rhed 269.
Füsing-Aae 330.
Fuglebjergby 224.
Fuglevads M. 197.
Fuglsang 71.
Fuglse 242.
Fugløe 453.
Fuhlenrühe 423.
Fuhlmoor 387.
*Fuhlsbüttel 383. 436.
Fuldbro M. 278. 315.
Furesøe 15. 196.
Furreby 298.
Fusingøe 71. 313.
Futterkamp 72. 413.
Fuur 173. 305.
Fyenshav (Fühnshaf) 315.
Fyenshoved 34. 35. 245. 246.
Fømøe 44. 173. 237. 241.
Fønøe 41. 172. 245. 251.
Førgeholmen 304.
Føllesvig 262.
Føns 251.
Fønsskov 251.
Fønsskovs Odde 219.
Føns Vig 42.

G.

Gaabense 146. 235.
Galgebanke 266.
Gals Klint 250.
Galten Hedegaard 324.
Gamborg F. 42. 251.
Gamleborgs Bakke 268.
Gammeldams M. 258.
Gammelpoel 346.
Garbo-Sø 278. 283.
Garding 68. 147. 154. 366.
Gaunøe 71. 173. 242.
*Geesthacht 437.
Gedehavns Odde 214.
Geil-Aae 329.
Geiser 455. 459.
*Gellen 47. 48.
*Genin 428.
Georgsberg, St., 431.
*Georg, St., 434.
Gersdorflund 290. 292.
Giddenstorf 421.
Giesel-Aae 378.
Giesensdorf 432.
Giisley 258.
Gilberghoved 217.
Gilleleie 34. 215. 217.
Gimlinge 223.
Gir-Aae 283.
Gisselfeld 71. 172. 227.

Gisseløre 212.
Givskud 325.
Gjeddesby 233.
Gjedsergaard 235.
Gjedser Odde og Rev 232. 233.
Gjedsted Bro 324.
Gjelds Banke (Jelshøi) 277. 290.
Gjels-Aae 328.
Gjenner F. 45. 337.
Gjerild Bugt 284.
Gjerlev 324.
Gjern, og Aae, 280.
Gjersøe 254.
*Gjersøe 32.
Gjødvad 279.
Gjøl 302.
Gjørløv 71. 209.
Gjørløvs Bøgeskov 209.
Glambeck 393.
Glasau 72. 414.
Glatved Strand 288.
Glenstrup-Sø 278. 314.
Glomstrup 308.
Glücksburg 68. 175. 339.
Glückstadt 68. 133. 147. 385. 398.
Glüsinge 70. 429.
Glænøe 220.
Godhavn 461. 462.
Godthaab 461.
Gömnitzerberg 375. 395.
Göttin 428.
Golden-Sø 426.
*Gose 386.
Goltorf Slot 132. 341.
Gotteskog-Sø 328. 352.
Graa- eller Grathe Hede 281.
Graadyb 30. 309.
Graaryg 229.
Graaskov 322.
Gram 72. 174. 367.
Gram-Aae 328.
Grambeck 428.
Grande 383. 384. 412.
Gratbjerg 288.
Gravensteen (Graasteen) 338.
Gravensteen Noer 265.
Gravlev 311.
Gravlev-Sø 281.
Gredsted Bavnehøi 321.
Gredsted Bro 221. 331.
*Greifswalde 48.
Greisdal 276.
Greismølle 86. 293.
Greismølle-Aae 282.
Gren- eller Grin-Aae 282.
Grenaae 68. 147. 288.
Grenen 284.
*Grevis (Grems) M. 380. 421.
Gribsvad Kro 257.
*Griesenwerder 387.
Griffensund 248.
Grimmersberg 375.
*Grimstad 32.
Grimstrup 283.
Grimsøe 460.
*Grindel 436.
Grindsted-Aae 280.
Grinsteddal 147. 323.
Grindsted K. 324.
Grinsnap Gaarde 290.
Grisetaa Odde 306.
Großenasp 177.
Großenbrode 392.
Grömitz 69. 70. 177. 394.
Grönau, Gr., 69. 179. 430.
Grönendahl 378. 416.
Grube 177. 394.
Gruber-Sø 376.
*Grünen-Brücke 436.
*Grünendeich 386.
Grünhaus 72.
Grünholz 72.
*Gryntehamn 37.
Græsholm 271.
Grødersby 340.
Grøn-Aae 329.
Grønnefjord 459.
Grønne Revle 216.
Grønningehoved 328.
Grønsund 4. 44. 146. 230. 233.
Gudenaae 14. 35. 277. 278. 314.
Guden-Sø 279.
Gudhjem 269.
Gudow 73. 432.
Gudum 319.
Gudumlund 311.
Gudumlunds Canaler 15. 282. 286.
Güldenstein 72. 414.
Gülzow 73. 429.
Guldager 300.
Guldbeck 323.
Guldbjerg 254.
Guldborg Banke 262.
Guldborgland 71. 173. 242.
Guldborgsund 4. 44. 146. 234. 325. 328.
Guldknap 277.
Guldkysten 470.
*Gullemars F. 31.
Gulstaven 262.
Gunderup 324.
Gundsømagle-Sø 196.
Gyldensteen 71. 172. 254.
Gyllinge Nas 291.
Gyrstinge-Sø 196.
*Göteborg (Gothenborg) 36.

H.

Haarby 258.
Haastrup 306.
Habernæs 335.
Haddeby og Noer 341. 326.
*Hadeln, Land, 438.
Haels 282.
Hadersley (Hadersleben) 68. 86. 88. 147. 336.
Hadersley-Dam 328. 336.
Hadersleyhuus og F. 336.
Hadsund 69. 286. 287.
Hafkrug 395.
Hagbro 281. 324.
Hagen 413.
Hagenbjerg 345. 348.
Hagener-Aae 376.
Hagerup-Sø 196.
Hahnbuschberg 375.
Hahnenburger-Sluser 428.
Hahnerhede 383.
Hald og -Sø 313. 280.
Hald-Kirkebakke 277.
Haler-Aae 378.
Halkhoved 335.
Halkjær-Odde 302.
Hallebye-Aae og -Bro 197. 211.
*Halmstad 37.
Halmøe 244. 266.
Hals (i J.) 69. 170. 173. 286.
Hals (p. Læsøe) 274.
Halsnæs 215. 217.
Halskovs-Odde 40. 211. 213.
Halskovs-Veile 197. 211.
Halsted-Aae 237. 243.
*Hamborg (Hamburg) 178. 386. 434. og fl. St.
*Hamburger-Hallig 176. 349.
Hamhuus 418.
*Hamm 436.
Hamme, N. og S. 418.
Hammer 377. 405.
*Hammerbrook 436.
Hammeren 268.
Hammermølle-Aae 279.
Hammermøllen (Hellebek) 90. 216.
Hammershuus 269.
Hammershøi 334.
Hamwedel 378.
Hanerau 73. 403.
Hannæs 307.
*Hannover 437.

Hansborg 336.
Hanses-Odde 256.
Hanskalb-Sand 387.
Han-Veile 302.
*Hanøe 46.
*Hanöfer (Hannover)-Sand 387.
Haraldskjær 90. 318.
Harboøre-Tange 4. 30. 298.
*Harburg (Haarburg) 437. 439.
Hardenberg 343.
Hardenberg-Reventlov 71. 172. 243.
Hardeshøi 347.
Harenshafen 352.
*Harmsdorf 432.
Harrested 226.
Harre-Vig 306
*Harvstehude 382 436.
Hasle 67. 172. 269.
Hasberg 384. 392.
Hashøi 195.
Hasselau 72. 409.
Hasseldorf 69. 72. 399.
Hassel-De 232. 234.
Hassel-Dre 288.
Hassinge K. 324.
Hauge 253.
Hatterev 272.
Hattstedt 352.
Havervig 299.
Havhusene (Løgten) 289.
Havknude 288.
Havmølle 284. 288.
Havnefjord 459.
Havnehage 272.
Havnsøe M. 212.
Havreballegaard (Marselisborg) 290.
Hatzburg 178.
Heddinge, Store 67. 146. 172. 226.
Heide 69. 87. 147. 417. 422.
Heidkrug 147. 382. 411.
Heiligenhafen 68. 147, 176. 392.
Heiligenstedten 381. 404.
Heils-Aae 379.
Heils og Heilsminde 336.
Heirede-Sø 243.
Hekla 454. 455.
Helgenæs 289.
*Helgoland 29. 350.
Hellebæk 171. 216.
Hellehavnsnakke 230
Hellenæs 345.
Hellesbjerg (Ellemandsbjerg) 289.
Hellesøgaard 345. 347.
Helligsøe 307.
Helmstorf 72. 413.
Helmstorfer-Aae og M. 384.
Helnæs 250. 252
*Helsingborg 39.
Helsingøer 67. 146. 171. 200.
Heltborg 307.
Hemme 418.
Hemmershøi og Aae 197.
Hemmingstedt 418.
Herads-Vandene 455.
Herdurubreid 455.
Heringsstorf 421.
Herlufmagle 224.
Herlufsholm 172. 192. 221. 228.
Herløv 224.
Herrnfähre 378.
Herrnhut, Ny (i Amerika) 469.
Herrnhut, Ny (i Grønland) 461.
Herrnmühle 378.
Herritsløv 242.
Hersom-Onsild-Aae 312.
Hersom-Skals-Aae 282.
*Herzberg 90. 437.
Hesel-De 172. 216.
Hestehaven 212.
Hestehoved-Huk 233.
Heste-Odde 291. 308.
Hesteskoven 209.
Hestøe 453
Hetler-Skandse 387.
Heverstrøm 351.
Hevringholm 287.
*Hiddensee 48.
Hidsbek M. 323.
Hillerød 67. 146. 171. 224.
Hillested 242.
Hillerslev 246.
Himmelbjerget 276. 278. 279.
Himmelmose 388.
Himmelpinden 277.
*Himmelsdorfer-Sø 376.
Hinde-Aae 248.
Hindsgavl og -Odde 251. 245.
Hindsholm 247.
Hing 300.
Hirschholm 69. 146. 225.
Hirsholmene 285.
Hirtshals (Næsset) 292
*Hissingen 36.
Hjørring 68. 89. 147. 310.
Hjallerup-Kro 323.
Hjarbek 69. 305.
Hjarbek F. 304.
Hjarnøe 291.
Hjarup-Aae 281.
Hjarup 322. 325.
Hjelm-By og B. 230
Hjelmshoved 261.
Hjelm-De 238. 288.
Hjortøe 241. 261.
Hjulebeksmose 196
Hjortholm (p. Langeland) 264.
Hjortholm (p. Samsøe) 272.
Hjølund, L. 329.
Hjørlunde-Sø 196.
Hobro 68. 147. 173. 287.
Hochbuchi (Büchen) 431.
Hochwacht (Howacht) 69. 391.
Hodde 323.
Hodsager K. 280.
Hoe og Hoe B. 30. 300.
Hoed-Kro 324.
*Hölzerne-Klinke 437.
Hörnerkirchen 382.
Höneredorf 378.
Hoffmannsgave 254.
Hoge (Hooge) 176. 249. 359.
Hohenfelde 391.
Hohenhörn 381.
Hohenlied 375.
Hohenliet (Hohenlit) 378. 417.
Hohenlieth 72. 363.
Hohenschule 405.
Hohenwestedt 378. 403.
Hohn, 370.
Hohner-Færge 333. 417.
Hohner-Mose 330.
Holbek 67. 146. 172. 219.
Holbek F. 216.
Holbeksgaard 71. 287.
Holberg 71. 172.
Holckenhavn 71. 172. 249.
Holdum-Aae 280.
*Hollenbeck 428. 432.
Hollingstedt 329.
Hollænderdyb 38.
Holm-Aae 280.
Holmens-Klitland 299.
Holmsland 174.
Hollufsgaard 259.
Holløse M. 197.
*Holmestrand 33.
Holmstrup 224.
Holnis (Heldnæs) 69. 147. 339.
Holstebro 68. 147. 280. 319.
Holstebro (Stor) -Aae 280. 283.
Holsted og -Aae 147. 320. 323.
Holsteenhuus 71. 172. 260.
Holsteinborg 74. 172. 220.
Holsteinsborg 462.
Holtenau 69. 333. 344.
Holtug 209.
Holum 460.
Holtstedt-Kro 281.
Holzkathen-Damm 329.
Honigsee 424.
*Hoogly Fl. 175.

*Hoope 386. 437. 439. 446.
Hoptrup Damm 329.
*Horn 436.
Hornbek 215. 216. 274.
Horndrup 323.
Horne 255.
Horne B. 45. 252.
*Horneburg 438.
Horneby 215.
Hornenæs 249. 345.
Hornet 216.
Horns-Bjerge 300.
Horns-Rev 297. 300.
Hornstorf 72. 414.
Hornum-Vaschuus 282.
Horreby 236.
Horsehoved 252.
Horsens 68. 86. 147. 291.
Horsens F. 35. 291.
Horserød 215.
Horst 177.
*Horst 432.
Horster-Dæmning 429.
*Horten 33.
Hostrup-Sø 328.
Hou 147. 264.
Houen-Aae 280. 320.
Houen M. 324.
Houland 264.
Hov (i J.) 286.
Hoxerhavn 307.
Hubberstorfer-Mose 280.
Hude 330.
*Hude 382.
Humble 264.
Hummingeland 293.
Hundehage 291.
Hurup 286.
Husby K 299.
Husevig 460.
Husum 68. 87. 147. 352.
Husum-Aae 350.
Huus-Aae 237.
Hvalp-Sund 304. 305.
*Hvaløerne 33.
Hvam, Neder,- Kro 323.
Hvam-Kro 323.
Hvedby 235.
Hvedholm (Brahesminde) 71. 255.
*Hveen 39.
Hveisel 279
Hverrestrup-Bavnehøi 277.
Hverringe 247.
Hvidkilde og -Sø 259. 260.
Hvidklinthage 271.
Hvidskud 229.
Hviid-Sø 266
Hvilested-Kro 323.
Hvilsager 324.
Hvit-Aae 455.
Hylledals-Klint 229.
Hyllekrog 238. 239.
*Høganæs 39.
Høgild M. 281.
Høibjerg 328.
Høibjerget (der Hügelberg) 345.
Høiblerg M. 279. 324.
Høibygaard 243.
Høien 318.
Høien (G. Skagen) 297.
Høiensti 209.
Høier 68. 175. 350. 352.
Høier-Canal 329.
Høier-Kog 331.
Høierup 209.
Høilyngen 267.
Høiriis 308.
Høismiude 293.
Hønsinge 211.
Hørning 324.
Hørnum 350
Hørup-Aae 279.
Hørup og -Hav 346.
Hørmested-Kro 323.
Høve 211.

J.

Jacobshavn 462.
*James, St. 472.
Jan, St. 465—469.
Jandrup 300.
Jarde-Aae 330.
Jarle-Aae 328.
Jbjerg 259.
Jegindøe 173. 304. 307.
Jelling 317.
Jellinge Kongehøi 277.
Jensesbøi, L. 277.
Jensgaard 291.
Jernhatten 288.
Jersbeck 383
Jershauge 258
Jersøre 254.
Jeven-Aae og Jevenberg 378.
Jevenstedt 378. 403.
Igen 348.
Ihlers (Iller) 87. 338.
Ihskouland 265.
Jilbro 281.
Jisbjerg 262.
Jisgaard 289.
Ikast 283.
Illerup-Aae 278. 316.
*Ilmen-Aae 439.
Ilumøe 172. 252.
Inien 424.
Joenstrup 226.
Johannwardein 179.
Isefjord (i S.) 35. 216.
Isefjord (i Island) 454. 460.
Isehoved 271.
*Israelsdorf 379.
Itzehoe 68. 147. 381. 404. 422.
Itzengadu Ohrugamangalem 474.
Itzstedter-Sø 382.
Juellinge 71. 173. 243.
Juelsberg 259.
Juelsminde 292.
Julianehaab 461. 462.
Jungshoved 200. 210.
Juul-Sø 278. 279.
Jürgen, St. 179.
Jüvre-Dyb 30. 349. 350.
Ivenfleth 398.
Jydske-Aas 276.
Jyllinge 217.
Jægersborg 225.
Jægerspriis 71. 146. 172. 226.
Jægerspriis Færgegaard 217.
Jørgens-Bjerg, St. (i J.) 310.
Jørgens-Bjerg. St. (i S.) 218.
Jørgens-By, St. 338.

K.

Kaarshavn 253.
Kaas 306
Kaas Bredning 304.
Kaiborg 346.
Kakoel 421.
Kalkgrundene 335.
Kallebostrand 38. 207.
Kallebostrands Grunde 208.
Kallehave 146. 210.
Kallundborg 67. 146. 172. 212.
Kallundborg F. 212.
Kalløe (Kalvøe) 234. 289.
Kalløe-Bavnehøi 277.
Kaløe-Vig 35. 284. 289.
Kalsøe 453.
Kaltenhof 72.
*Kaltenhof 421.
Kaltenkirchen 399. 410.
Kammerland 178.
Kamorta 476.
Kanderenden 324.
Karleby 236.
Karlskøl 272.

Karrebecks B. 44.
Karrebeksminde 69. 220.
Karup=Aae og =Bro 321. 281. 324.
Kasenort 381.
Kasser=Odde 293.
Kastrupknæ 297.
Kastrupsværk 69. 207.
Katholm 288.
Katingsiel 69.
Kattinge=Sø 196.
Keblevig 459.
*Kehdingen, Land 438.
Keitum 69.
Keilsøe 234.
Kekenisgaard (Kainæs) 346.
Kellenhusen 394.
Kellinghusen 69. 147. 177. 381. 403.
*Keller=Sø 376. 380. 421.
Kembs 421.
Kertinge F. 248.
Kestorf 421.
Kettinge Noer 345. 347.
Kiel 68. 85–91. 111. 115. 147. 390. 422.
Kieldeby 232.
Kieler B. 45.
Kieler F. 45. 336. 389.
Kikhavn 223.
Kippinge Noer 236.
*Kirchwerder 437.
Kirkeby 337.
Kirkebækken 268.
Kirkjubær 459.
Kirsebærholm 219.
Kissdorfer Terrainaffnit 410.
Kisserup 220.
Kjernemelkshavn 235.
Kjerteminde 67. 146. 247.
Kjerteminde B. og F. 40. 248.
Kjærgaardsholm 321.
Kjærgaards M. 306.
Kjøbenhavn 4. 16. 38. 51–54. 67. 71. 76. 84—91. 101. 111—115. 125—131. 141. 142. 146. 170. 171. 200—206 og fl. St.
Kjøge 67. 146. 171. 208.
Kjøge=Aae 197.
Kjøge B. 38 44. 49. 199.
Kjølpen 285.
Kjøng 88. 224.
Kjøng=Mose 196.
Klakring 147. 292
Klanxbøll 352.
Klepperne 272.
Klethkamp 72. 413.
Klevetzer=Sø 376.
Kleyseer=Kog 352.
Klingenberg 375.
Klinte (i H.) 333.
Klinte (i S.) 215.
Klintebjerg (i F.) 253.
Klintebjerg og =Sø (i S.) 215. 196.
Klintholm 231.
Klitmøller 298. 301.
Kliplev 371.
Klode M. 147. 322. 323.
Klötzien 421.
Kloster Ladeplads 314.
Klostersande 408.
Kloster=Sø 376.
Kluvensiek 333. 334. 377.
Kløveshøi 195.
Knebel 289.
Knebel Vig 35. 289.
Knivsbjerg 328. 337.
Knoben (ved Anholt) 274.
Knoben (ved Thunøe) 273.
Knollen 255.
Kncop 333.
Knudedybet 30. 349.
Knudshoved (p. F.) 40. 245. 247.
Knudshoved (p. S.) 221.
Knudshoved Odde 305.
Knuds=Sø 279. 316.
Knuthenborg 71. 173. 241.
Kobbermøllen 339.
Kobjerg 328.
*Köhlbrand 387.
*Köhlfleth 387.
Königsburg 340.
Königsföhrde 333. 377.
Körnicke Bakke 394.
Kogel 73.
Kohlschalenberg (Ascheberg) 328.
Kokkelsberg 375.
Koll=Aae 383.
Kollemorten, S., 324.
Kolberger Rhed (Colberger Heide) 46. 49. 389.
Kolby Kro 323.
Koldby Kaas 272.
Kolding 68. 147. 174. 295.
Kolding=Aae 282. 322. 325.
Kolding F. 5. 277. 295.
Koldinghuus 295.
Kolindsund 15. 278.
Kolsenakke 291.
Kolter 453.
Konge= eller Skodborg=Aae 5. 281. 325.
Kongebro 279.
Kongedyb 38.
*Kongelf 36.
Kongelunden 208.
Kongensteen 472.
*Kongsbakka 37.
Kongsbjerg 229.
Kongsdal 227.
Kongshavn 453.
Kongskilde Kro 223.
*Kongssteen 33.
Kongsøre Nebbe 219.
Korshavn 256.
Korsøer 67. 85. 146. 170. 213.
Korsøer Noer 40. 211. 213.
Koselau 73.
Koster 146. 210.
Koster Færge 230. 232.
*Kosterøerne 33.
Krabbesholm 305.
Krabla 454.
Kragenæs 241.
*Krageröe 32.
Krarup 258.
*Krautsand 367. 438.
Krebshuus Kro 223.
Kremnitze 69.
Kremnitzer Gab 239.
Kremp, Alt=, 295.
Krempe 68. 147. 382. 408.
Krempe=Aae 382.
Krik 306.
Kristrup 314.
Krisuvig 456.
Krogen 272.
Kroghage 334.
Kronborg 170. 171. 206.
Kropp 370.
Krück=Aae 382.
Krumbækken 394.
Krummendiek 381. 404.
Krybily Kro 294.
Kuden=Sø 376.
Kuhlen 424.
*Kuhmühle 383.
*Kullen 39.
Kulhusene 217.
Kulsbjerg 195. 220.
Kulstirenden 209.
Kunøe 453.
Kuß=Aae 384.
Kvalbøe 454.
Kyholm 35. 273.
Kysinge Noer 290. 315.
Kølby Kro 323.
Kølugia Jökel 451.

L.

Laastrup=Aae 282.
Laboe 314. 391.

Ladegaard 257.
*Laholm 37.
Lammefjord 35. 216.
Lammershagen 72. 414.
Lammesøe 254.
Landbybet 350.
Landet 243.
*Landskrone 39.
Landwehr 333. 391.
*Landwehr, die, 439.
Langelands Belt 5. 44.
Langeland=Ringen 71. 173. 263.
Lange=Liebjerge 300.
Langenes 176.
Langenfelde 409.
Langenhorn 70.
Langensbo 250.
Langensø 71. 260.
Langeskovs Kro 257.
Langenvorwerk 346.
*Langesund 32.
Lange=Sø 196.
Langhoved 335.
Langshoved 254.
Langtved 219.
Langøe (Bøtøe) 233.
— (Helnæsland) 253.
— (ved Hindsholmen) 252. 254.
— (i Nakskov F.) 237.
— (ved Sjæll.) 172. 194. 222.
Langøre 69. 272.
Lanken 73.
*Lankower=Sø 426.
Lappegrund 216.
Lauenburg 68. 147. 178. 386. 429.
Lauerberg 280.
Lauge Bugt 261.
*Laurvig 32.
Laxbro (Skjerum=) 280.
Leck 70. 367.
Leck=Aae 329. 367.
Leegaardslyst 316.
Leerbek 318.
Leerbjerggaard 253.
Leernakke 230. 232.
Leezen=Aae 379.
Leezener Terrainaffnit 379.
Lehe 417.
Lehmkuhlen 72. 414.
Lehn 71. 172. 256. 259.
Lehnskov 256.
Lehnskov Odde 245.
Leire 197. 226.
Leire=Aae 197.
Lemvig 68. 147. 306.
Lem=Vig 321.
Lenkevig 361.
Lenkenvig 251.
Lensahn 73. 414.
Lentföhrd 409.
Lerchenborg 71. 172. 213.
Lerkenfeld 311.
Lethraborg 71. 172. 223 226.
*Letzten Heller 436.
Levensaae 326. 333. 391.
Lex=Færge 333.
Lichtenau 461.
Lichtenfels 461.
Lienshøi 277.
Liimfjord 4. 35. 305.
Liimfjordens Munding 286.
Lille=Aae (Bidstrup=Aae) 280.
Lille=Aae (Veien=Aae) 289.
Lilleborg 365.
Lille Damme 230.
Lille Grund 245. 272.
*Lillesand 32.
Lille=Sø 279.
Lilleveile=Aae 208.
Lille=De (Lolland) 234. 241.
Lille=De (Sjælland) 213.
Lille=De (Ærøe) 266.
Lindelse Noer 263.
Lindemark 231.
Lindenborg 71. 173. 282. 311.
Lindenborg=Aae 281. 286.
Lindenborg Canal (Gudumlund) 15. 282. 286.
*Lindesnæs 31.
Lindholm (Hovedgaard 216.
Lindholm (ved Samsøe) 272.
Lindholm (ved Sjælland) 220.
Lindholm Dyb 272.
Lindholms=Aae 283.
Lippe, die, 384.
Liselund 231.
List og Lister Land 356.
Lister Dyb 30. 350. 356.
Liv= eller Løgstør=Bredning 304.
Livøe 303.
Lockfeld 379.
Lodnehøi 254.
Lods Huk 244.
Lohals 264.
Lohbrügge 437.
Lohklint 333.
Louisenlund 341.
Ludvigsburg 72. 342.
*Lübeck 178. 440. o. fl. St.
Lübecker=Bugt 396.
Lüen=Aae 378.
*Lühe, Fl., 430.
Lütau 179.
Lütauer=Sø 426.
Lütgenburg 68. 147. 413.
Lütgenburger=Aae 384.
Lund 308.
Lundbeck 71. 304.
Lundby (i J.) 321.
Lundby (i S.) 209.
Lundbækkens Odde 274.
Lundehøi (i J.) 307.
Lundehøi (i S.) 229.
Lunden 96. 147. 417.
Lundenæs 319.
Lunderup 280.
Lundforlund 224,
Lundsgaard 248.
Lutterbeck (Hagener=Aae) 376.
Luushavn 273.
Lygum, N., 363.
Lygumkloster 68. 147. 175. 363.
Lykkesholm (i Fyen) 259.
Lykkesholm (p. Langeland) 262.
Lyngby, Kongens, 69. 146. 197. 226.
Lyngby, N., 258.
Lyngby (i J.) 316.
Lyngby=Sø 196.
Lynæs 217.
Lyrskov (Leirskov) Hede 322.
Lysabbel 345.
Lysbro 316.
Lyøe 45. 172. 244. 255.
Læs=Aae 268.
Læsøe 34. 173. 273.
Læsøe=Rende 273.
Løderup 308.
Løgsted 304.
Løgstøer 69. 147. 173. 283. 304.
Løgstøer Grunde 302.
Løgten (Havhusene) 289.
Løit=Aae (Fussing=Aae) 330.
Løitmark 340.
Løkken 69. 298. 301.
Lønborg=Aae og Gaard 280. 300.
Løve Kro 224.
Løvel Brohuus 282.
Løvenborg 71. 172. 227.
Løvenholm 317.
Løver Odde 335.

M.

Maaløv 224.
Maasholm 340.
Maasleben 72. 362.
Mackenbeck 380. 381.
*Madras 474.
Magleby=Noer 263.
Maglehøi 195.

Maglese 213.
*Malente 420.
*Malmøe 39.
Maltqværn 270.
*Mandal 31.
Mandehoved Huk 200. 209.
Mannhagen 430.
Mansærne 174. 355.
Margarethen, St., 69. 398.
Mariager 68. 147. 287.
Mariager Fjord 35. 286.
Mariager Kloster 287.
Maribo 67. 146. 243.
Maribo lille Hage 207.
Maribo-Sø 15. 237. 243.
Marienborg 231.
Marienleuchte 393.
Marienlyst 171. 225.
Markelsdorfer Huk 393.
Markesløv 219.
Marne 69. 178. 419.
Marselisborg 290.
Marstal 68. 85. 266.
*Marstrand 36.
Maruttendorf 405.
Marxdorf 421.
Masnedøe 172. 194. 221. 222.
Matterup 71.
*Mechower-Sø 426.
Medelby 367.
*Medem-Fl. 430.
Meerløse Kro 223.
Meggerkog 369.
Meilgaard 287.
Meiløe 252.
Meldorf 69. 147. 178. 419.
Meldorfer Havn 397.
Mellerup 287.
Mellingstedt 383.
Menstrup Bakke 220.
Meolden 363.
Merkendorf 421.
Meuslingen 378. 428.
Mewenberg (Maagebjerg) 25. 341.
Michaelisdonn, St., 419.
Middelfart 26. 67. 146. 250.
Middelfart Sund 41. 249.
Middelgrund (i Sundet) 38.
Middelgrund (ved Samsøe) 272.
Middewad 379.
Midskors Odde 252.
Midsund 252. 253.
Miele-Fl. 384. 397.
Milde-Aae 365.
Mildstedt 365.
Mindet 290.
Missunde (Misunde) 340.
Misthusum 351.
Mölln 68. 147. 178. 431.
Möllner-Sø 426. 427.
Mönchmühle 378.
Molsland 289.
Moltkenborg (Glorup) 71. 259.
Momhøi, St., 277.
*Moorburg 435. 436.
*Moorfleth 436.
Moosgaard 290.
Mori 421.
Mors 4. 304.
Morsum 352.
Morsumer Klif 350.
Mosbjerg 281
*Moss 33.
Mos-Sø 15. 278. 279.
Mosvig 333.
Mow 286.
Mukadell 71. 172. 259.
Mühlenberg 400.
*Mühlenfleth 387.
Münsterdorf 407.
Müssen 73.
Muldbjerget 286.
Mummark 346.
Munkebjergby 223.
Munkebo 248. 254.
Munkebo Tange 247.
Munkehøi 215.
Munke Mølle 246.
Munken 451.
Munkgaard-Sø 363.
Mustin 179. 432.
Muusholm 213.
Myggefjed 239.
Myggenæs 454.
Myrdals Tøkel 45[illegible].
My-Sø 455.
Mødruvalle 460.
Møgelkjær 317.
Møgeltønder 364.
Møgeltønder Kog 331.
Mølle-Aae (i J.) 282.
Mølle-Aae (i S.) 197.
*Mølleleie 39.
Mølle-Sø 279.
Møllevig 269.
Mønsted 313.
Mørkemosebjerg 195.
Mørkenborg Kro 257.

N.

Nakkebølle 256.
Nakkehoved 31. 217. 335.
Nakskov 67. 85. 146. 210.
Nakskov F. 45. 239.
Nangcovri 476.
Naveren 288.
Nebbegaard 293.
Nebbehuse 262.
Nebellunde 243.
Nebel, V., M. og -Aae, 318.
Nedergaard, N., 264.
Nees 300.
Negernbüttel 424.
Nehmten 407.
Nemb Bakke 573.
Nennortalik 465.
Nestved 67. 164. 197. 221.
Nestved, F. 44. 221.
Nestved Rhed 225.
Nettelsee Kro 423.
Neuenbrock 70.
Neudorf 413.
Neuendorf 409.
*Neuengamm 437.
Neuenkirchen 178.
Neuesorg 330.
Neufeld 69. 397.
*Neuhaus 386. 438.
Neumühlen (ved Altona) 69. 178.
Neumühlen 380. 391. 422.
Neumünster 69. 86. 91. 147. 406.
Neustadt 68. 147. 395. 422.
Neustadter Bugt 45. 396.
Neustadter F. 394.
*Neuwerk 385. 436.
Neritz 397. 411.
Neverstorf, Water-, 72. 391.
Neverstorf, Mönch-, 73. 380. 414.
Nexeløe 194. 211. 212.
Nexeløe Bugt 211.
Nexøe 67. 172. 269.
Nibe 68. 147. 283. 303.
Nibe Bredning 302.
Niddinge 36.
Niebüll 70.
Niebuhrsluse 428.
Nielstrup-Sø 260.
Nienhof, Dänisch-, 343.
Nienhof, Deutsch-, 405.
*Niendorf 395.
Niendorf (i Lauenborg) 179. 428
Nienstedten 400. 436.
Nieskv 469.
Nikobar, Kar-, 476.
Nikobar, Stor-, 476.
Ringo 472.
Nips-Aae 328. 349 351.
Nisse-Aae (Suus-Aae) 196.
Nissum Bredning 298. 305.

Nissum, F. 20. 293.
Nivaae 207.
Nobiskrug 377.
Noer 343.
Nolsøe 453.
Nordborg 62. 147. 347.
Nordborg-Sø 345.
Nordby (p. Fanøe) 300. 301.
Nordby (p. Samsøe) 272.
Nordenhuse 247.
Norderhastedt 178.
Norderoog 350.
Nordfriesland 326.
Nordmarsch 176.
Nordo 407.
Nordsee, Gr.-, Kl.- og Neu- 405.
Nordskov 251. 175.
Nord-Strand 219.
Nordstrand 147. 176. 352.
Nordstrand Moor 176.
Nordstrand Vig 291.
Normandshage 286.
Norup 254.
Norsminde 290. 315.
Nortorf. 70, 147. 403. 422.
Nottmarkskov 345.
Nübel (Nybøl) 72. 338.
Nübbel 333.
Nücheln 72.
Nütschau 378.
*Nusse 79. 430.
Nyborg 67. 85. 146. 170. 248.
Nyborg Fjord 248.
Nybro 270. 286.
Nodyb 30.
*Ny Elfsborg 36.
Nykjøbing (p. F.) 67. 85. 235.
Nykjøbing (p. M.) 68. 147. 308.
Nykjøbing (i S.) 67. 146. 218.
Ny-Lars Kirke 270.
Nyminde Gab 299.
Nymølle 197.
Nyord 44. 172. 210. 228. 230.
Nyraad 221.
Nysø 172. 210.
Nysted 67. 146. 293.
Næs Sund 307. 324.
Næsby 235.
Næsby-Aae og Bro 196. 197.
Næverkjær-Mose 246.
Nødnæs 286.
Nørager-Kro 324.
Nørbæk 282.
Nørholm 71. 280. 320.
Nørlund 87. 311.
Nørre-Aae 279. 312.
Nørre Alslev 236.
Nørre Broby 246.
Nørre Hvedby 236.
Nørre Sundby 69. 147. 173. 230.

O.

*Ochsenwerder 383. 436.
Ochsenzoll 411. 422.
Ockholmkog 329.
Odby, eller Oddeby 306.
Odder og -Aae 315. 317.
Odense 67. 86. 89. 146. 257. 258.
Odense-Aae 14. 246.
Odense-Canal 15. 246. 258.
Odense F. 35. 252. 253.
Odensegaard og Kloster 71. 258.
Odense M. 246.
Odinshøi 215. 216.
Oehe (Øe) 339.
Oevelgönne 400. 414.
Offenbüttel Mose 387.
Ohnse Vig 241.
Oland 176.
Olafsvig 460.
Oldenburg 68. 147, 414.
Oldenburg, Land-, 373.
Oldenworth 68. 176.
Oldesloe 68. 147. 410. 422.
Oles-Kirke, St., 270.
Openis 72. 340.
Omelshoved 265.
Omme-Aae 280.
Omøe 40. 172. 194. 214.
Omøeby og Sund 214.
Ondløse Bro 197.
Onsild-Aae 282.
Oppendorfer M. 380.
Oppesundby 224.
*Opsloe 33.
Orbyhage 336.
Ording 327.
Ordrup Bugt 211.
Ormoee 220.
Ormslev Næs 211.
*Orousl 34.
Orth 393.
*Oste-Fl. 438.
Osted Kro 223.
Osterrade 333.
Ottensen 69. 178. 400. 436.
*Otterndorf 438.
Ottmarschen 400. 436.
Otto-, Otte- eller Odde Sund 147. 305. 306.
Oureby 241.
Ourebygaard 242.
Ourehoved (p. F.) 232. 235.
Ourehoved (p. Æ.) 265.
Ourøe 172. 194. 216. 219
Ourøe Rende og Sund 21
Oust Molleaae 314.
Ousted 323.
Overby 216. 219.
Overgaard 314.
Ove-Sø 278.
Orebækken 383.
Oxholm 302. 304.

P.

*Pagen-Sand 387.
Pahlhude 333.
Pallesberg 299.
Palmsluse 428. 429. 445.
Palsgaard 292.
Panker 72. 413.
*Panten 428. 430.
Papen-Sø 426.
Paradiis-Bakke 268.
Passader-Sø 376.
*Paternosterskjær 34.
Patrixfjord 460.
*Pauli, St. 434.
Pearapore 475.
Pedersborg K. 228.
Pederstrup 243.
Pellworm 147. 176. 349. 358.
Pellworm-Havn 69.
*Peenemünde 48.
Perdoel 407.
Perdoel-Sø 376.
Petersburg 377.
Petersdorf 393.
Phanefjord 230.
Pilsberg 375. 413.
Pinen (ved Oddesund) 147. 306.
Pinen (ved Salling-Sund) 306.
Pinn-Aae 382.
Pinneberg 69. 147. 178. 409.
Plön 68. 147. 406.
Plöner-Sø 15. 375.
*Poel 47.
Pölitz 421.
*Pönitzer-Vig 378.
Pötrau 179. 429.
Pohnshallig 146.
Polleholm 262.
Polterberg 375.
*Pondichery 474.
Ponstorffer M. 395.
*Popo 472.
*Poppenbüttel 383.

Poppenbrügge 377.
Porrear 474.
Post-Sø 376.
Preetz 69. 147. 176. 406.
Prindsensteen 472.
Prinzenmoor 87.
Pronstorf 72. 414.
Præstebjerg 277.
Præstøe 67. 146. 210.
Prøvesteen 472.
Purhuset (Faarup-Bro) 314. 323.
Putlos 392.
Puttgarden 49[illegible].

Q.

Quarnebeck 72. 405.
Queller 396.
Quickborn 70. 147. 409.
Quisnæs 339.
Quitta 472.
Qvanløse 224.
Qverndrup 258. 259.

R.

Raa 39.
Raadvad (Fileværket) 89. 90.
Raagøe 237. 241.
Raagøe-Kalv 241.
Raasted-Aae og Bro 280. 314.
Rade M. 383.
Rahlstedt, Alt- 411.
Raklev 311.
Randbøl 322.
Randers 68. 86. 147. 279. 313.
Randers F. 34, 35. 314.
Rands F. 293.
Rangtang 328.
Rantum 350.
Ranzau, 72. 384.
Ranzau, (Grevskab) 178. 408.
Ranzauer-Aae 384.
Rasdorf 380.
Rastorf 72. 414.
*Rathekau 421.
Ratzeburg 68. 147. 430.
Ratzeburger-Sø 15. 426. 446.
Raumort 333.
Raunholt (Ravnholt) 71. 259.
Ravnen 207.
Ravnsby 241.
Ravnsmose 196.
Ravn-Sø 279. 316.
Reersøe 199. 211. 213.
Refshuus 213.
Refsnæs 35. 210. 212.
Reider-Aae 329.
*Reigerstieg 387.
Reikefjord 460.
Reikevig 458. 459.
Reikholt 459.
Reit Mose 387.
Rellin 421.
Rellinge-Aae 382.
Rellingen 409.
Reimersbude 87.
Reinfeld 69. 177. 415.
Reinbeck 177. 383. 412.
Remmels 147. 422.
Remmerslund 323.
Remstrup-Aae 279.
Rendsborg (Rendsburg) 68. 89. 147. 170. 333. 402. 422.
Rennberg 87.
Renzel 382.
Resenbro 279. 315.
Rethford 383.
Rethwisch 177. 412.
Reventlau-Sandberg 72. 337.
Rhin-Aae 384.
Ribe 68. 147. 301. 351.
Ribe-Aae 328. 351.
Riber-Dyb 349.
*Ribnitz 48.
Richelsbjerg 246. 260.
Ricklinger M. 424.
*Riga B. 42.
Riisinge 258.
Riisinge-Næs 247.
Rind- eller Armborg-Aae 280.
Ringe 257.
Ringeby-Bro 270.
Ringkjøbing 68. 147. 300.
Ringkjøbing (eller Stavning) F. 29. 283. 299.
Ringsted 67. 146. 227.
Ringsted-Kloster 71. 227.
Ristinge 264.
Risummoor 365.
Rittenbenk 462.
*Ritzebüttel 436.
*Ritzerau 430.
Rixdorf 72. 414.
Roebel 421.
Roe-Kirke 270.
Roelsøe 289.
Roeskilde 67. 88. 146. 217. 222.
Roeskilde F. 35. 216.
Roeskildegaard og Kloster 71. 218.
Roeskilde-Kro 223.
Roest 72.
Roffsøe 287.
Rogdybet 350.
Rohlstorff 72. 380. 414.
Rold 323.
Rolles M. 282
Romsøe 40. 245.
Rorup-Kro 257.
Rosenborg 202.
Rosenholm 71. 316.
Rosenkrantz 377.
Rosenvold 284. 292.
Rosenfeld 87.
Rosenfelde 380.
Roshage 27. 298.
*Rostock 48.
*Rothenbecker M. 383.
*Rothebrücke 436.
Rothenhahn 405.
*Rothenhaus 427.
Rothensande 381.
Rudebæk 328.
Rudersdals-Kro 224.
Rudkjøbing 67. 146. 263.
Rudvedbye 124.
*Rügen 48.
Rugaard 288.
Rugaard-Strand 284.
Rundhof 72. 362.
Rus-Sø 390.
Ruths-Kirke 269.
Ruttebüll 69. 352. 364.
Ryde Bavnehøi 277.
Rye 69. 322.
Rye-Aae 309.
Rye M. 279. 315.
Rysen 207.
Rysensteen 299.
Ryttereknægten 268.
Ryzebæk 230.
Rødby 67. 147. 239.
Rødby-Fjord 45. 239.
Rødc-Aae 329.
Rødebro 197.
Røddinge 230.
Rødkilde og -Vig 250. 256.
Rødsandsgrunde 234. 238.
Rødvig 209.
Røepstorff 71. 172. 254.
Rønne 67. 269. 270.
Rønnebeksholm 224.
*Rønneby 47.
Rønnede 146.
Rønnede-Kro 223.
Rønneklint 209
Rønninge-Søgaard 259.
Rørvig 69. 217..218.
Røyle-Banke 253.

S.

Saaby 224.
Sachsenbande 177.
Sachsenwald 425. 429.
Sahl 279.
*Sakumofye-Fl. 470.
Salem-Sø 426.
Salgjerhøi 277.
Salling Land 305. 321.
Salling Sund 147. 304. 306.
Saltbek 212.
Saltbek Vig 197. 212.
Salten Langsø 279.
Saltholm 171. 208.
Saltofte 211.
Salzau 72. 413.
Samsøe Belt 4. 35.
Samsøe (Grevskab) 71. 271.
Sandager 338.
Sandberg 72. 337.
Sandbjerg 200.
Sandbjerg Vig 292.
Sande 437.
*Sandefjord 32.
Sanderumgaard 259.
Sandesneben 179. 429.
Sandholt 259.
Sandsluse 330.
Sandvig 67. 69. 172. 269.
Sand Vig 335. 346.
Sandøe 454.
Sangstrup Bæk 288.
Sarau 378. 414.
Sarlhusen 380.
Sarsdorf 77.
Sax Færge 333.
Saxild 290.
Saxkjøbing 67. 146. 241.
Saxkjøbing Fjord 44. 241.
Schaafstedt 147. 423.
Schaal-Sø 15. 426.
Schackenborg 71. 174.
Schaphusen 424.
Scharbeuz 421.
Scheelenborg 71. 172. 259.
Schelhorn 406.
Schenefeld 381. 403.
Schiefergaard 323.
Schierbækken 394.
Schiffbeck 383. 412.
Schirnau 333. 334.
Schlamin, Kl., 421.
Schleep Sand 387.
Schleswig (Slesvig) 68. 86. 147. 341.
*Schlump 436.
*Schlutup 441.
Schmalen-Sø 376.
Schmielauer Bæk 426.
Schmool 72. 391.
Schnackenbeck 70. 386. 427. 429.
Schnaghøi (Snoghøi) 337.
Schnittel-Aae 378.
Schobüll 352.
Schönberg (i H.) 70. 391.
Schönberg (i L.) 147. 423. 432.
*Schönberg 445.
Schönböken 424.
Schönbeck 338.
Schönhagen 342.
Schönwalde 424.
Schönweide 72. 414.
Schretstacken 430.
Schrevenborn 72. 414.
Schulau 386.
Schulendorf 380.
Schulen-Sø 377. 391.
Schüldorfer-Sø 377.
Schülper Neuensiel 397.
Schwabstedt 68. 175. 330. 365.
Schwal-Aae 380.
Schwansen 326.
Schwart-Aae 379.
*Schwartau 178. 421.
Schwarzenbeck 147. 179. 429.
*Schweine Sand 387.
Schwentin-Fl. 380.
*Swinge-Fl. og Skandse 438.
*Schwinkenrade 421.
Schwochel 421.
Schwochel-Aae 380.
Sebber Kloster 304.
Sebber Sund 302.
Seeburger Sluse 428.
Seedorf (i H.) 72. 414.
Seedorf (i L.) 73. 430. 432.
Seedorfer-Sø 379. 414.
Seegaard 72.
Seegaard-Sø 328.
Seest 322. 325.
*Seeve-Aae 439.
Segeberg 68. 147. 415. 422.
Segeberg Gipsbjerg 8. 375.
Sehestedt 334.
Sehmsdorf 379.
Seiersbæks Mose 330.
Seierøe 35. 172. 194. 211.
Seierøeby 212.
Seilstrup 323.
Selent 423.
Selenter-Sø 15. 376.
Sel-Sø 196.
Selsøgaard 71. 226.
Selvig 272.
Serampore 474.
Serridslev 323.
Sether Mose 387.
Sevel 324.
Sidinge Fjord 216.
Siebenbäumen 179. 429.
Siebeneichen 428.
Siek 177.
Sielbeck 421.
Sierhagen 414.
Sigersted 223.
Siggenerbusch 394.
Silkeborg 277. 279. 315. 316.
Silkeborg-Canal 279. 282.
Silkeborg-Langsø 278.
Sillerup Mose 330.
Silt (Sylt) 174. 175. 349. 355.
Simonsberg 175. 353.
Sindbjerg 277. 317.
*Sirksrade 430.
Sise 244. 262.
Sjælhøiene 289.
Sjællands Odde 35. 210. 219.
Sjællands Rev 219.
Sjæl-Sø 196.
Sjørring 310.
Sjørring-Sø 278.
Skaarup 249.
Skaarup Sund 45. 249. 255.
Skaarupøre 246. 247. 257.
Skaarøe 172. 255. 256. 261.
Skaber M. 280.
Skabo-Huse 247.
Skagen 34. 68. 147. 284.
Skagestrand 460.
Skagestrands Bugt 454.
Skalafjord 453.
Skalholt 459.
Skalkenbjerg 248.
Skalle-Sø 278.
Skallingen 300.
Skaløe 237. 241.
Skamlingsbanke 328.
Skanderborg 68. 147. 315.
Skanderborg-Sø 278. 315.
Skanderup 322.
Skandsebakken 195.
*Skanør 40.
Skaptaa Jøkel 454.
Skara Klit 298.
Skarild 280.
Skarrits-Sø 196. 211.
Skave 324.
*Skeen 32.
*Skeldervig 37.
Skialfanda-Fl. 455.

Skibhuse 69. 253.
Skibsted F. 304. 307.
Skierberg (Schiersberg) 328.
Skifter Odde 264.
Skillingskro 208. 223.
Skive 68. 147. 281. 305.
Skive-Aae 321.
Skive-Fjord 304.
Skivum 324.
Skjallingfjeld 451.
Skjelby 197.
Skjelskør 67. 146. 214.
Skjelskør Noer 211.
Skjeltofte 243.
Skjerbæk 295.
Skjern 280. 319.
Skjern- (Nørre-Mølle-) Aae 279. 280. 283.
Skjern Bro 312. 319.
Skjerngaard 322.
Skjerninge-Aae 256. 260.
Skjervad 288.
Skjold-Aae 317,
Skjoldnæs 244.
Skjoldnæsholm 71. 195. 226.
Skjoldnæs Odde 265.
Skjænkel-Sø 196.
Skjærum-Aae (Stor- ell. Holstebro-) 14. 280. 319.
Skjærum-Bro (Lax-Bro) 147. 319. 323.
Skjærum M. 280.
Skjærup 323.
Skjødstrup 324.
Skodborg-Aae (el. Kongeaae) 14. 281. 282.
Skodborghuus 147. 320.
Skomager Kro 223.
Skottebakke 268.
Skovballe 261.
Skovby 235.
Skoven og -Lodshuus 253. 254.
Skovshoved 207.
Skovshøi 253.
Skovshøirup Kro 257.
Skuse 254.
Skydebjerg 257.
Skydebjerg-Aae 246.
Slagelse 67. 146. 213. 220. 228.
Slangerup 69. 146. 217. 226.
Slattaretind 451.
Slavekysten 470.
Slesvig-holsteenske Canal 15. 332.
Slette 298.
Sletten 82.
Slie F. (die Schley) 45. 326. 359.
Sliemünde 335. 340.
Sliesdorp (Schleswig) 341.
Slipshavn 248.
Slotsgavlene 229.
Slotsø 240.
Slukefter-Aae 197.
Smaldyb 30. 350.
Sminge-Sø 280.
Smørfjeld 455.
Snede, N., 322. 324.
Snedkersteen 207.
Snekkeløbet 219.
Snedsted 310.
Snedstrup-Sø 196.
Snefjeld 455.
Sneibjerg Kro 324.
Sneum-Aae og Bro 282. 283.
Snoghøi 147. 295.
Snøde Kirkebakke 262.
Sodse, -Gab og -Hoved 235.
Soelberg 323.
Soelberg- og Stilling-Sø 278.
Sohngaardsholm 303.
Sommerland 178.
Sommerspiir 229.
*Soon 33.
Sorg-Fl. og Bro 330. 370.
Sorgenfri 171. 226.
Sorte Odde 269.
Soroe og -Academie 67. 71. 112. 146. 227.
Soroe-Sø 196.
Sparresholm 227.
Sparretorn 251.
Spodsbjerg 147. 264.
Spotsbjerg 215. 217.
Sprogøe 40. 194. 214. 259.
Sprützenberg 375.
Spørring 323.
Spotterup 306.
Staalgrund 214.
Staaense 264.
*Stade 386. 437. 438.
*Stader Sand 387.
Stadil F. 300.
Stagehøi 328.
Stampemølle 197.
Stampenborg 71. 172. 210.
Stapelholm 176.
Stappen 459.
Starupby-, Gaard og M. 305.
Statenhuk 460. 464.
Staunshoved 284.
Staurhoved 254.
Stavis-Aae 246.
Stavning F. (Ringkjøbing F.) 299.
Stavrehoved 247.
*Staværn 32.
Stedingshof 409.
Steen 396.
Steenalt 317.
Steengade-Sø 262.
Steenlille 223.
Steenløse 224.
Steenstrup 211.
Steensballegaard 71. 291.
Steensballe Sund 291.
Steensgaard og -Strand 262. 264.
Steensmarken 288.
Steckniz-Canal og -Fl. 5. 15. 30. 426. 427. 446.
Stege 67. 146. 172. 231.
*Stegen 382. 383. 436.
Stegestrand 44.
Stegvig 346.
Steilebjerg 268.
Steinbeck, Kirch-, 70. 412. 436.
Steinberg 378.
Steinburg 408.
Steinfurter M. 377.
Steinfurth 378.
Steinhorst 179. 429.
Steinrade 380. 421.
Steinwehr 377.
Stellau 381.
Stelle 417.
Steller-Sø 378.
Stendorf 73.
Stenderuphage 336.
*Stettin 49.
Stevel (Steffelt) 336.
Stevnbek 286.
Stevning Noer 346.
Stevns-Aae 197.
Stevns Klint 229.
Stigehavn og -Strand 253.
Stikkesholm 460.
Stilling 316.
Stintenburg 73. 432.
Stioul-Kohave 260.
Stisnæs 210. 211. 214.
Stockelsdorf 70. 73. 421.
Stör-Fl. 14. 380.
Störort 381. 398.
Stokkebjerg 211.
Stokkemarke 242.
Stollergrund 335.
Stor- (Holstebro-) Aae 14. 280.
Stor- (Saus-) Aae 14. 196.
Store Aunede 243.
Store Fegholm 266.
Store Klint 228.
Storemose 283.
Stougaard og -Aae 279. 283.
Storeveile-Aae 208.

*Stralsund 48.
Strandby 301.
Strandegaard (S. Vestk.) 213.
Strandegaard (S. Østk.) 209.
Strandhusene 295.
Strandmøllen 85. 197. 207.
Strezerberg 375.
Strib og Odde 147. 249. 250.
Strokken 455. 457.
Struckamp 392.
Struer 306.
Strynøe 45. 172. 244. 261.
Strynøe Kalv 261.
*Stromstad 33.
Strømøe 451. 453.
Stubbekjøbing 67. 146. 236.
Stubbergaards-Sø 278. 281.
Stubbe-Sø 288.
Studebakken 277. 285.
Støvringgaard og Kloster 71. 173. 287.
Suderøe (Sønderøe) 454.
Süderhafen 352.
Süderoog 349.
Süderstapel 69. 70. 333.
Sühlen 378. 379.
Sülberg 275. 400.
Sülfeld 379.
Sülstorf 421.
Sukkertoppen 462.
Sundby (p. L.) 146. 238. 242.
Sundby (p. M.) 308.
Sundewitt 326.
Sundsgaard 307.
Sundsøre 305.
Sundvig 291.
Suus-Aae 14. 196.
Svanedam 248.
Svanegrund 292.
Svanholm 71. 224.
Svanike 67. 269.
Svebølle 211.
Svelmøe 245.
Svendborg 67. 85. 146. 256.
Svendborg Sund 5. 45. 244. 260.
Svenstrupgaard 71.
Sviinøe 250.
Svendsbæk (Schwensbeck) 330.
Svenstrup 346.
*Svinesund 33.
Svinninge Veile 211.
Svinsager 315.
Svinøe 453.
Svinøeland 220.
Svostrup 279.
*Swinemünde 48.
Syder-Aae 329.
Syderbrarup 70.
Syltholm 239.
Syrodde 273.
Sæby 68. 147. 285.
Sæby-Aae 285.
Sæbygaard 71. 309.
Sæbyholm 71. 243.
Sævedøe 220.
Søby (i F.) 257. 260.
Søby (p. V.) 266.
Søbygaard 266.
Søbyvad og -Kro 147. 324.
Sødring 283.
Søeshøi 232.
Søgaard 300.
Søgrund 292.
Søholm 209.
Søholm-Aae 329.
Søholt 243.
Sølager 215.
*Solvitzborg 56.
Sønder-Aae 279.
Sønderballe Hoved 337.
Sønderborg 68. 85. 147. 347.
Sønderbroby 246. 257. 259.
Søndergaarde 260.
Sønderho 301. 349.
Sønderholm 324.
Sønderhjerne 252.
Sønderkarle 71. 172. 243.
Sønderskov 320.
Søndersø 257. 260.
Sønder-Sø 196.
Sørup-Sø 330.

T.

Taarnborg 213.
Taarnholm 213.
Taars 69. 146. 240.
Taasinge (Thorsenge) 45. 172. 244. 269.
Taleren 220.
Tambohuset 307.
Tamdrup 317.
Tandskov-Bavnehøi 277.
Tandslet 348.
Tange-Aae 279.
Tangen ved Vuust 309.
Tangstedt 72. 411.
Tannis-Bugt 297.
Taps-Aae 330.
Tarm (Tarum) 147. 323.
Taslum-Sø 278.
Tastebjerg 328.
Tating 176. 366.
Tavlov K. 294.
Tavlov-Kirkebakke 277.
Teglhøi 277.
Telegraph-Høi 215.
Tellingstedt 417.
Tensfelder-Aae 376.
Tessing 472.
Testorf 72. 414.
Tetenhusen 330.
Teufelsbrücke 400.
Thiors-Aae 455.
Thisted 68. 147. 307.
Thisted-Bredning 304.
Thomas, St., 465—469.
Thoreby 242.
Thorsager 317.
Thorshavn 452. 453.
Thorsminde (Nyminde) 299.
Thor-Sø 279.
Thorup Strandhuse 298.
Thorøe 41. 172. 251.
Thorøehuse 250. 251.
Thunøe 35. 273. 290.
Thurøe (Thorøe) 45. 172. 244. 261.
Thurøe- (Thorøe) Sund 45. 244. 260.
Thyholm 306 307.
Thyholms-Veile 307.
Thykkebær 459.
Thyland 173. 307. 309.
Thyrsbæk 293.
Tidsvilde 215. 217.
Tiele (Thiele) 313.
Tiele-Aae 378.
Tielegaard 71.
Tielen 333.
Tielenburg 368. 417.
Tiele-Sø 278.
Tiis-Sø 196.
Tillaly 474.
*Timmendorfer-Sø 376. 380.
Timring 280.
Tinfjelds-Jøkel 459.
Tingvalle-Sø 455.
Tirsbæk 293.
Tiustrup-Sø 196.
Tjufjelds-Jøkel 455.
*Tjørn 34.
Tjørnebjerg 239.
Tjørnehoved 250.
Todtendorf 396.
Tönning 68. 147. 350. 354. 377.
Tolkengrund 233.
Tolløsegaard 71.
Tolne Boelhøi 277.
Torbek og -Rev 114. 207.
*Toreko 37.

Torring 322.
Torpe 257.
Torstedlund 71.
Tosfegrund 214.
*Tramm 430.
Tranders, N., 303.
Tranderup 266.
Tranebjerg 373.
Tranekjær 69. 173. 263.
Trankebar 473.
Tranum 298.
Tranum=Aae 309.
Tranum Strandgaarde 324.
Trave Fl. 14. 45. 378.
*Travemünde 178. 440. 441. 446.
Travemünde=Vig 45. 396.
Travendal (Traventhal) 177. 415.
Treaae N. 287. 295.
Trebjerg 246.
Treen Fl. 326. 329.
Trekroner 38. 170. 205.
Trelle= (Trelde) Næs 293.
Tremsbüttel 177. 379. 412.
Trenthorst 421.
Treya 329.
Trindelen 34. 233. 273.
Trittau 412.
Troense 69. 85. 261.
Trudsholm 313.
Trunderup 147.
Truust 279.
Tryggevælde=Aae 197.
*Trælleborg 46.
Trælleholm 240.
Trævel=Aae 321.
Tudse=Næs 216.
Tuel=Sø 196.
Tullebølle 262.
Tulstrup 316.
Turow 73.
Turower=Kro 446.
Tved 289.
*Tvedestrand 32.
Tveed=Aae 328.
Tvenstrup 315.
Tverslippen 419.
Tversted 301.
Tvevadbæk 248.
Tvilum 279.
Tvilum Banker 277.
*Twielenfleth 385.
Tybring 351.
Tybring Vig 42. 251.
Tylstrup 323.
Tærskelen 216.
Tærøe 172. 194. 222.
Tønder (Tondern) 68. 88. 147. 322. 364.
Tønnes Odde 251.
*Tønsberg 32.
Tørning 322.
Tørring 324.
Tørring Bro 279.

U.

Udbyhøi 287. 314.
*Uddevalla 34.
Udesundby 224.
Uetersen og =Kloster 79. 147. 177. 178. 382. 509.
Ugelberg Kro 323.
Uggerby, og =Aae 277. 281.
Uggerby Bro 324.
Uggerløse 224.
Uggerløse Bro 197.
Uhlbek (Brönd=Aae) 363.
Uldum 323.
Uldum Mose 283.
Ulfshale 200
Ulfssund 4. 210.
Ulkebüll (Uelkebüll) 348.
Ullerslev 258.
Ulriksholm 348.
Ulsløv 233.
Ulsvig 241.
Ulzburg 147. 382.
Umanak 462.
Untensorg 330.
Upernivik 461. 462. 464.
Ursu 472.
Urup 317.
Usserød 85. 86.

V.

Vaaelsenæs 234.
Vaarby og =Aae 197.
Vaargaard 310.
Vaars=Aae 281.
Vaarsaaeby 286.
Vahler Mose 387.
Valdemars Slot 71. 261.
Valdnæsgaard 234.
Valløe eller Wallöe 71. 172. 226.
Valløeby 224.
Valsølille=Sø 196.
*Valøe 33.
Vamdrup 281. 323.
Vandet=Sø 298.
Varde 68. 147. 280. 300. 320.
Varde=Aae 14. 280. 283. 300.
Varen=Sø 376.
*Varnaus 472.
Veerst 273.
Ved=Sø 280.
Ved=Bro 270.
Vedbek 207.
Vedelsborg 71. 172. 251.
Vedelsborg Hoved 250.
Vedsel 317.
Vedsted, V., 351.
Veggerløse 234.
Veien=Aae 280. 281.
Veile 68. 147. 293.
Veile=Aae 282.
Veile Dravet 307.
Veile Fjord 35. 292.
Veiløe 237. 252.
Veirhøi 195. 211. 212.
Veirum 280. 312.
Veirøe 241.
Vemmenæs 147. 261.
Vemmetofte 71. 172. 209.
Vendsyssel 4. 173.
Venning Bond. 335.
Venøe og =V. 306. 321.
Vesløs Veile 304.
Ves=Sø 279.
Vester=Sø 345.
Vesterborg 243.
Vesterbygden 463. 465.
Vesteregede Overdrevsbakke 195.
Vestmannshavn 453.
Vestmannøe 459.
Vester=Nyland 274.
Vestervigkloster 306.
Vetterløv Bro 223.
Verøe 240.
Viborg 68. 117. 133. 312. 323.
Viby Høie 290.
Viderøe. 453.
Vidøe 459.
*Vierlandene 178. 437. 439.
Vigen 216.
Vigersted 226.
Vikelsøe 253.
Vil Sund (Vildsund) 147. 304. 307. 308.
Vildmosegaard 311.
Vildmose, Lindenborg, 283. 286.
Vildmose, Store, 283.
Vilhelmsborg 71. 173.
Villerup 311.
Villestrup 71.
Vilslev 321.
Vilsnæs 281. 283.
Vindeby 343.
Vindeby Noer 45. 312.

Vindeby (p. T.) 147. 261.
Vindesnæs Odde 238.
Vindekilde 211.
Vindinge-Aae 246. 249.
Vingsted M. 282.
Vinsholm 240.
Vintersborg 71. 243.
Virk Sund 304. 305.
Virl-Aae 329.
Virring 283.
Visborggaard 311.
Visby Bredning 304.
Viskindeveile 197.
Visſenbjerg 216. 257. 260.
Vitmundsnakke 229.
Viuf 323.
Vivebro 286.
Virnæs 238. 240. 242.
Virøe 301.
Viøe 252.
Vodskov 323.
Voerladegaard 317.
Volstrup 306.
Vollerwick 350. 354.
Vollstedter Sø 376.
*Volta-Fl. 470. 472.
Vordegod (Vorgod) og -Aae 280. 319.
Vordingborg 67. 146. 221.
Vordingborg Bugt 44.
Vormstegen 408.
Vorning-Aae 178.
Vorninge Vavnehøi 277.
Vornæs 261.
Vorrehøi 277.
Vorre Knude 261,
Vorup 314.
Vosborg, N., 299.
Vosnæsgaard 289.
Vreilevgaard 310.
Vresen 215. 263.
Vrindinge Vavnehøi 317.
Vristed 281,
Vrold 316.
Vroy, Store, 211. 212.
Vuust 258. 307.
Vairøe 237.
Værebro og M. 217. 223.
Værøe 273.

W.

Waabs 342.
*Wackenitz-Fl. 379. 427.
Wagrien 373.
Waldburg-Aae 376.
Wahlstorf 380.
*Walksfelde 430.
Wandsbeck 69. 86. 89. 147. 383. 411. 436.
Wandsbecker-Aae 383.
*Warberg 37.
Warder-Sø 376.
*Warnemünde 48.
Waverort 397.
Wedel 69. 147. 178. 385. 386. 399.
Wedelbeck 330.
Wentorf 429. 437.
Wehr-Aae 377.
Weißenhaus 72. 392.
Well-Sø 376.
Wellingdorf 391.
Wesenberg, Kl., 177.
Wesſelburn (Weslingburen) 39. 417.
Westen-Sø 15. 376.
Westensee 405.
Westerau 421.
Westseker-Sø 376.
Wewelsfleth 69. 147. 381. 398.
Wid-Aae 329. 350.
Wiehebæk 329.
Wierenhorst 382.
Wilde-Moor 387.
Wilhelminenhöhe 390.
*Wilhelmsburg 435. 439.
Willenscharen 422.
Wilster 68. 147. 381. 405.
Wilster-Aae 381.
Wilster Marsk 178.
*Wingøe 36.
*Winsen 439.
*Wismar 47.
*Witmund 48.
Witten-Sø 15. 328.
Wittenbargen 381.
Wittenberg 72. 414.
Wittmold 380.
Wittorfer-Aae 380.
Wohldorf 436.
Woldenhorn 70. 411.
Wollersum 417.
*Wollin 49.
Wotersen 73. 429.
Woltersmolle 380.
Wörden 69. 418.
Wördener Havn 397.
Wulfsdorf 421.
Wulfsmühle 382.
Wulksfelde 383.
*Wulmenau 421.
Wüstemoor 330.
Wyck (Wiik) 68. 147. 175. 350.
*Wæderøerne 31.

Y.

Ydby 147. 307.
Yderby 216. 219.
*Ystad 46.

Z.

Zahrenstorf 444.
Zarpen 177.
Zarrentin 444.
Zecher, Gr., 432.
Zecher, Kl., 73.
Zienburger Sluse 428.
*Ziethen 445. 446.
*Zollenspieker 386. 437.

Æ.

Æbeløe 245. 235. 245,
Ægholms Rende 210.
Ægholm, Store, 210.
Æroe Dyb 265.
Æroeskjøbing 68. 147. 266.

Ø.

Øefjord 460.
Øeland 302.
Øesby 337.
Ølsted-Aae 282.
Ølves-Aae 455.
Ørbek 249. 253.
Ørbek-Aae 259.
Ørbekgaard 288.
Ørbekslund 249.
Øreby-Aae 243.
Ørebygaard 241.
Ørholm 197.
Øre-Sø 279.
Ørre 322.
Ørre-Aae 250.
Ørre-Sø 317.
Ørslev 224.
Ørslevkloster 305.
Ørsted 287.
Øru-Sø 278.
Øræfe Jøkel 454. 455.
Østerby 274.
Østerbygden 463–465.
Østergaard 279.
*Øster-Riisøer 32.
Østervolden 326.
Østeroen (Odde) 248.
Østerøe (i Island) 453.
Østrupgaard 253.
Øxer-Aae 459.
Øxnebjerg 260.

Forkortninger.

Amt	A.
Bugt	B.
Fjord	F.
Flod	Fl.
Herred	H.
Hovedlandevei	Hdlv.
Kirke	K.
Kirkeby	Kb.
Landsby	Lb.
Landevei	Ldv.
Mølle eller Miil	M.
Skiftested	Sk.
Stor eller Sanct	St.
Nord	N.
Øst	Ø.
Syd eller Sø	S.
Vest	V.

Rettelser og Tilføininger.

S. VIII	L.	21.	Federsen læs: Pedersen.
— 5	-	14.	Hertugen, læs: Storhertugen
— 42	-	3.	At tilføie: Lampefyr paa Baagøe.
— 53	-	15.	$133\frac{3}{4}$, læs: $133\frac{1}{2}$
— 66		4)	Forordningen af 14de Mai 1840 senere udkommen.
— 69	L.	5.	Reinfeld har senere erholdt Flekkerettigheder.
— —	§	52.	At tilføie som Ladepladse: Falsted ved Hornebugt og Skibhusene ved Odense-Canal.
— 72	L.	15.	Hohenlied, læs Hohenlieth
— 127	-	17.	Det bestaaer — — at tilføie: for Tiden
— 147	-	8.	At tilføie: Fjerritslev
— —	-	25.	Poststationen i Escheburg er nedlagt; derimod Poststationer i Schwarzenbeck og Wentorf.
— 151	-	29.	344000, læs: 342000
— 151	-	1.	161000, læs: 162000
— 159	-	29.	40, læs: 16
— 161	-	1.	4, læs: 5
— —	-	3.	3, læs: 2
— 170	-	30.	4, læs: 5
— 172	-	38.	Thorøe, læs: Thurøe
— 173	-	35.	Grevskabet, læs: Stamhuset
— 175	-	19.	$1\frac{1}{4}$, læs: $1\frac{1}{2}$
— 178	-	28.	$9\frac{1}{2}$, læs: $7\frac{3}{4}$
— —	-	30.	$4\frac{1}{2}$, læs: $6\frac{1}{4}$
— —	-	37.	Viirlande, læs: Vierlande
— 179	-	7.	Mußin, læs: Mustin
— —	-	16.	Nüsse, læs: Nusse
— 182	Note.		Arsenal, læs: Tøihuus
— 210	L.	1.	By, læs: Kjøbstad
— 247	-	7.	Bregnøe, læs: Bregnøer
— 328	-	4.	(3 2′), læs: (312′)
— 333	-	36.	Bosbüttel, læs: Boesbüttel
— —	-	15.	Lehn, læs: Lehe
— 369	-	10.	Seilzüge læs: Sielzüge
— 430	-	38.	2300, læs: 2900
— 431	-	23.	1800, læs: 2800
— 478	Col. 3	L. 44 og 45.	Botøe læs: Bøtøe.
— 480	—	2.	At tilføie: Eckernförde F. 45. 342.

I Subscribentlisten ere endvidere følgende Forandringer overseet rettede: Capt. Aschehoug og Capt.lieut. Braëm ere R. af D.; v. Dinesen R. af Wreslegionen; Fæster er Capt.lieut.; Holsten er Capitain; A. Krieger er Contraadmiral og Comd. af D.; C. Lütken er Commandeur, R. af D. og Dbm.; Seidelin er Commandeur og J. Seidelin Comd.capt.

☞ De væsentligste Forandringer i de anførte statistiske Data (Status 1840) samles og meddeles senere, som Supplements til dette Værk.